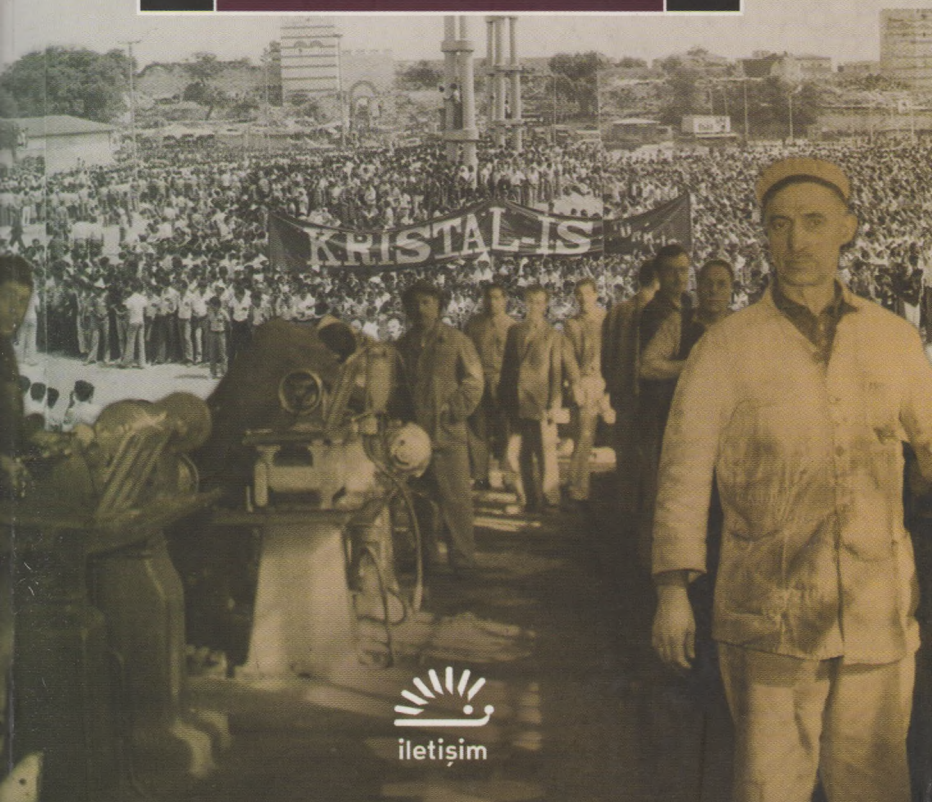
M. Hakan Koçak

Camın İşçileri

Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü

iletişim

M. HAKAN KOÇAK • **Camın İşçileri**

M. HAKAN KOÇAK 1970 doğumlu. Mimar Sinan Üniversitesi Sosoyoloji Bölümü mezunu. Aynı bölümde yüksek lisans yaptı. Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'ndeki doktorasını "Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu, Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri" başlıklı tez çalışması ile 2009 yılında tamamladı. Petrol-İş Sendikası'nda eğitim ve örgütlenme servislerinde görev aldı. Karadeniz'de küçük balıkçıların sosyo-ekonomik durumunu konu alan saba araştırmalarına katıldı. Tarih Vakfı'nda sözlü tarih araştırma projelerinde çalıştı. DİSK-AR Danışma Meclisi, Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi gibi oluşumlarda sınıf araştırmaları çalışmalarına destek sundu. Halen Kocaeli Üniversitesi İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışmaları ağırlıkla emek tarihi, çalışma sosyolojisi, Türkiye işçi hareketinin sosyal yapısı ve gelişme dinamikleri gibi konularda yoğunlaşmıştır. Bu konularda çeşitli dergi ve kitaplarda makaleleri yayınlanmıştır.

İletişim Yayınları 1955 • Araştırma-İnceleme Dizisi 329
ISBN-13: 978-975-05-1421-0
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Taml Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Seda Mit
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

M. HAKAN KOÇAK

Camın İşçileri

Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü

iletişim

İçindekiler

Kısaltmalar *13*

Önsöz *15*

Giriş *19*
Yöntem ve kaynaklar üzerine *20*
Tarihsel sosyolojinin açtığı yol *22*
Emek tarihçiliğimize bakış *24*
Kitabın genel yapısı *26*

BİRİNCİ BÖLÜM
İşçi Sınıfı Oluşumunu Anlamak *33*
Süreç ve sonuç olarak işçi sınıfı oluşumu *33*
İşçi sınıfının kolektif eylemi *36*
Sınıf kapasitesi ve stratejileri *38*
Kolektif eylemin dinamikleri *41*
Türkiye'de işçi sınıfı oluşumunu dönemlendirmek için model önerisi *43*
Kilit bir kavram olarak deneyim *47*
Emek sürecinde sınıf oluşumu *49*
Fabrika rejimi kavramının olanakları *53*

İKİNCİ BÖLÜM

CAM SANAYİİNİN VE CAM İŞÇİLERİNİN TARİHİNE BAKİŞ 57
Cam eşya üretiminin genel tarihi 57
Cam eşya üretiminin aşamaları 59
Modern cam sanayii 61
Cam eşya üretiminde emek süreci 63
Camcılıkta manüfaktür üretim modeli 65
Parçabaşı ücretlendirme sistemi 68
Dünyada cam işçilerinin mücadeleleri 69
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e cam sanayii 72
Romantik ve milliyetçi camcılık tarihimiz 72
Söylenceler ve gerçekler 77
Billur Fabrika-i Hümayunu 79
Levi-Modiano Fabrikası 82
Fabrikanın akıbeti 85
Yerli camcılık ideali/iddiası 88
Osmanlı şişe cam sanayiinde emek 93
Zanaatçi camcılar (şişeci esnafı) 93
Yabancı ustalar, yerli ameleler 97
Osmanlı'da cam işçilerinin eylemleri 99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ CAM SANAYİİNİN KURULUŞU 107
Planlarda Şişe Cam 107
İş Bankası'nın "planladığı" fabrika 114
"Gereksiz" ve "pahalı" bir fabrika (mı)? 118
Kuruluş süreci ve coşkulu açılış 120
"Cam tröstünün oyunları" 125
Ayakta kalmak ve büyümek 128
Başarısızlıklar, problemler 130
Yabancı uzmanlar 131
Milli gurur, yabancı eller 133
Milli Fabrika Rejiminin inşası 135
İlk işçiler kimlerdi? 135
"Bir yandan terlemek işi camcının" 150
"Sıhhi durum yürekler acısı" 156

Milli Fabrika Rejiminin özellikleri ve işyerinde mücadele 160
Devlet fabrikada 165
Ustabaşıların krallığı 167
İşgücü devri meselesi 171
Milli rejimde direniş 175
Ustabaşılara kurdurulan sendika 178
Genç mümessillerin mücadelesi 185
"Bakkallık etmek" ya da örgütlenmek 187

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
50'LER: HEGEMONYA, HİMAYE VE SINIF MÜCADELESİ 193
Manüfaktürden fabrikaya 193
Yeni yönetim yaklaşımı 199
Kalite artık "kontrolde" 201
İşgücünün değişen yapısı ve eğitim: İkinci kuşak yetişiyor 203
Fabrikada sınıf mücadelesi 206
Ücretler için mücadele 207
İlk ihtilaf süreci ve fabrikada değişen rejim 210
İkinci ihtilaf: Hayal kırıklığı 215
Üçüncü ihtilaf: Büyüyen pastadan küçük bir parça 217
Sosyal haklar için mücadele 222
Kan ve terle çizilen romantik tablo 225
Fabrikada sınıf içi mücadele 228
Kıskanılanlar: Memurlar 228
Çatışılanlar: Amirler, şefler, ustabaşılar 231

BEŞİNCİ BÖLÜM
PAŞABAHÇE'DE SENDİKAL YAŞAM 235
Kongreler, seçimler, ekipler 235
Paşabahçe geleneği: Anaakım içinde muhalefet 245
"Gayri siyasi, içtimaî ve meslekî gazete" Cam-İş 248
Üyenin yanında olmak: Dayanışma, yardım, hizmet 251

ALTINCI BÖLÜM

PAŞABAHÇE İŞÇİSİ "SİNİF" OLARAK SAHNEYE ÇIKIYOR 253
Paternalist fabrika rejiminin inşası 253
Paternalizme genel bir bakış 253
Paternaiizme yönelişin nedenleri 255
Fabrikada "papyonlu bir baba" 257
Paternalist rejimin sınırları 262
Aşağıdakilerin patlaması: "Yuhalama hadisesi" 266
Fabrikaya gelen binbaşı, fabrikadan giden bakan 271
Değişen dengeler, yeni arayışlar 274
Sendikada değişim sancıları 277
Bir dönüm noktası: 66 grevi 281
Mektepliler sendikası doğuyor 281
Taylorist modelin inşası 287
Kendi için sınıf olma yolunda 296
Tarihi bir grevin analizi 302
"Fabrika sizinse dışı da bizim" 312

YEDİNCİ BÖLÜM

DAR GELEN FABRİKA, YETMEYEN SENDİKA 317
Yeni fabrikalar, fabrikada ayrılan hayatlar 317
Fabrikada sınıf mücadelesi yükselirken 322
Arafta bir sendika 325
1971 Grevi: Sandalyeye giydirilmiş grevci önlüğü 329
Grev şehidi 334
Gençlere yetmeyen sendika 338
Gençlerin zaferi 341
Türk-İş içinde "DİSKli gibi": Sınıf kitle sendikacılığı 346
Özgün bir sendikal deneyim: Güç ve eylem birliği 350
Partinin gölgesi 352
1980 Grevi: Darbeyle bitirilen uzun grev 354
Sınıf mücadelesi sertleşirken 358

SEKİZİNCİ BÖLÜM
ÜLKEDE VE PAŞABAHÇE'DE DESPOTİZMİN YÜKSELİŞİ *363*
Devlet müdahalesi: "Şimdi patronlar gülecek" *363*
Dünya şirketi olma yolunda *371*
Eylül günlerinde sendikacılık *373*
Çember içine alınan Paşabahçe *379*
91 Direnişi: Paşabahçe fabrikasını savunuyor *385*
Zanaat modelinin sonuna gelirken *385*
Direnişçi İşçilerin Profili *391*
Dalganın tepesinde direnmek *395*

DOKUZUNCU BÖLÜM
SON İŞÇİ HAVZASI TÜKENİRKEN GELENEK DEVAM EDİYOR *401*
İstenmeyen fabrika *401*
Umutsuz bir direniş *405*
Son direniş neden başarısız oldu? *409*
Eskişehir'de ve Topkapı'da devam eden gelenek *414*

ONUNCU BÖLÜM
PAŞABAHÇE HAVZASININ GELİŞİMİNE GENEL BAKIŞ *421*
Bir işçi havzasının oluşumu *421*
Sadrazamın bahçesinden gecekondu semtine *422*
İşçilerin gündelik yaşamı: Sınıf kültürünün dokusu *432*
Boğaza nazır bir varoş *436*
Katmanlaşmanın dinamikleri ve sonuçları *441*
Hemşehrilik yeniden keşfediliyor *444*
Endüstrisizleşmeden sonra Paşabahçe *446*
Fabrikanın akıbeti *453*

ON BİRİNCİ BÖLÜM
PAŞABAHÇE'DE SİYASET *457*
İşçilerin partisi olarak DP *457*
Fabrikada partizanlık ve patronaj *462*
Mecliste Paşabahçeli Bir DP Milletvekili *466*
İktidarın yedek gücü olarak işçiler *471*

Topkapı'daki işçiler *474*
Bir işçi havzası sola açılırken *476*

GENEL DEĞERLENDİRMELER *483*
Sınıf stratejileri *490*
Paşabahçe işçilerinin eylem repertuvarı *493*
Mekânsal ve ölçeksel dinamikler *495*

SONSÖZ *501*

EKLER *503*
EK 1 **Mişon Levi'ye İstanbul ve Selanik'te Şişe ve Cam Fabrikaları Kurma Hakkını Veren İmtiyaz Sözleşmesi** *505*
EK 2 **Levi-Modian Fabrikasındaki Grevle İlgili Bilgi Veren Telgraf Örneği** *506*
EK 3 **Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'nün İktisat Vekâleti'ne Gönderdiği Yazı** *507*
EK 4 **Temmuz 1932'de Fabrika İçin Uygun Yer Arayışlarını Bakanlığa Bildiren Yazı** *508*
EK 5 **İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası Kuruluş Dilekçesi** *509*
EK 6 **Türk-İş'in 1964 Kongresinde Kristal-İş'lilerin Dağıttığı Bildiri** *510*
EK 7 **Kristal-İş'in Diğer Sendikalardan Destek Talebini İçeren Yazı Örneği** *511*
EK 8 **1964'teki İlk Grev Girişimi Karşısında Şişecam İşvereninin Dağıttığı Tehdit Bildirisi** *512*
EK 9 **1966 Paşabahçe Grevini Başlatan Karar Örneği** *513*
EK 10 **Türk-İş 1. Bölge Temsilcisi İsmail Topkar'ın Paşabahçe Grevinda Yaşananlarla İlgili Raporu** *514*
EK 11 **Paşabahçe Grevinin Türk-İş Yönünden Bittiğini Belirten Basın Duyurusu** *519*
EK 12 **1966 Grevi Sırasında Paşabahçe İşçilerinin İstanbul Sokaklannda Dağıttığı Bildiri** *520*
EK 13 **Şahap Kocatopçu'nun Kendi Ağzından Özgeçmişi** *521*
EK 14 **Türk-İş'in 15 Şubat 1966 Tarihli Paşabahçe Grevini Destekleyen Basın Bildirisinin Tam Metni** *524*
EK 15 **1971 Grevi Sırasında İşverenin Dağıttığı Grevi Kırma Amaçlı Bildiri** *526*

EK 16 **Hürcam-İş'in Paşabahçe İşçilerine Yönelik Hazırladığı Bildiri** *527*

EK 17 **Bekir Yıldız'ın 1970'lerin Sonlarında Paşabahçe Fabrikası İşçileriyle Gerçekleştirdiği Röportajlar** *528*

EK 18 **TKP Çevresinin Desteklediği Bağımsız Aday Bakiye Beria Onger'in Seçim Kampanyası Sırasında Dağıtılan Cam İşçilerine Yönelik Bildiri** *551*

EK 19 **SP Trabzon Milletvekili Şeref Malkoç'un İçişleri Bakanı Rüştü Kazım Yücelen'in Yanıtlaması İstemiyle Verdiği Yazılı Soru Önergesi ve Emniyet Müdürlüğü'nden Gelen Yanıt** *552*

KAYNAKÇA *555*

KISALTMALAR

a.g.r.	Adı geçen rapor
a.g.y.	Adı geçen yayın
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Cam Seramik-İş	Türkiye Şişe Cam ve Seramik Sanayii İşçileri Sendikası
CHP.	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
Dev-Genç	Devrimci Gençlik
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
Hürcam-İş	Türkiye Pencere Camı Fibro Cam Mozaik Şişe ve Her Türlü Cam Sanayii İşçileri Sendikası
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
HTKD	Harmantepe Kültür Derneği
İ. Cam-İş	İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası
İDT	İktisadi Devlet Teşekkülleri

İEM. GŞ/SDA	İstanbul Emniyet Müdürlüğü. Güvenlik Şube/ Sendikalar Dairesi Arşivi
İİSB	İstanbul İşçi Sendikaları Birliği
KİSA	Kristal-İş Sendikası Arşivi
Kristal-İş	Cam, Çimento, Seramik ve Toprak Sanayii İşçileri Sendikası
KSA	Kemal Sülker Arşivi
KTC	Kıbrıs Türktür Cemiyeti
MBK	Milli Birlik Komitesi
MESS	Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası
MSP	Milli Selamet Partisi
MP	Millet Partisi
Petrol-İş	Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası
RP	Refah Partisi
Şişecam	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi yerine kısaca kullanılmıştır.
T.Cam-İş	Türkiye Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası
TİB, İMK	Türkiye İş Bankası, İdare Meclisi Kararı
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TKP	Türkiye Komünist Partisi (1920'de kurulan tarihsel TKP)
TSKB	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TŞCFAS	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi
TŞCFAŞ	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi
TŞCFAŞ-BBM	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi-Bilgi Belge Merkezi
TÜİK	Türkiye İstatistik Enstitüsü
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
USTE	Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü
YHK	Yüksek Hakem Kurulu

çalıştım. Türkiye işçi sınıfının oluşum tarihine ve işçi hareketinin tarihsel dinamiklerine Paşabahçe'den bir pencere açmak için uğraştım.

Bu çalışma Türkiye cam işçilerinin ya da onların kurdukları sendikaların bütünlüklü bir tarihini içermiyor. Odaklandığı coğrafi bir alan (Paşabahçe) ve bir üretim alanı (cam eşya üretimi) var. Bazen alanını genişletse de bir örnek olay çalışması olarak bu sınırlarda kalmaya özen gösteriyor. Öte yandan fabrikada, mahallede ve sendikada gelişen sosyal-siyasal süreçleri Türkiye işçi sınıfı oluşumunun genel tarihi içinde okumaya ve bir model geliştirmeye soyunuyor. Elbette tüm bu söylenenlerle ilgili bir başarı iddiam yok. Esasen bir deneme cesareti ve çabası benimkisi.

Diğer taraftan uzun ve yoğun araştırma maceramın dayanışmanın ve paylaşımın her düzeydeki örnekleriyle dolu olduğunu da belirtmeliyim. Çok sayıda insanın bana sunma cömertliğini gösterdikleri zaman, kaynaklar, görüşler, uyarılar, maddi ve manevi dayanışmalar olmasaydı bu kitap oluşamazdı.

En başta sevgili tez danışmanım Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu'nun sunduğu yakınlık, sabır ve anlayışı, gösterdiği bilimsel ciddiyeti şükran ve saygıyla anmak isterim. İlk tez danışmanım olan Prof. Dr. Sema Erder'in değerli katkılarını anmadan geçmek istemem. Tez izleme jürilerimde yer alan Yrd. Doç. Dr. Berna Müftüoğlu'na başından itibaren izlediği bu macerada gösterdiği duyarlık ve ilgiden dolayı ve Prof. Dr. Ayhan Aktar'a çalışmanın temel izleğinin oluşturulmasındaki kritik önemdeki katkıları için teşekkürü bir borç bilirim. Jürimde yer alarak beni bir kez daha onurlandıran ve umutlandıran sevgili hocam Prof. Dr. Meral Özbek ve öğretici eleştirel katkıları için değerli Prof. Dr. Fuat Ercan'a özel olarak teşekkür etmek isterim. Gösterdiği akademik dayanışma ve bilimsel titizliğin yanı sıra yüreklendirici tavrı için müteşekkir olduğum Prof. Dr. Ahmet Makal'la bu çalışma vesilesiyle tanışmış olmanın bir keyif ve gurur kaynağı olduğunu söylemeliyim. Aziz Çelik, Sinan Yıldırmaz ve Erdem Sözen; sağladıkları kaynaklar, yaptıkları okumalar, ilettikleri görüşler, eleştiriler ve paylaştıkları zamanları

ile tezin ve kitabın ortaya çıkmasında haklarını ödeyemeyeceğim üç sevgili dostumdur. Bu çalışmaya düşürdükleri, bilim ve dostluğun ışığı yaşamlarından hiç eksik olmasın.

Sayın Yıldırım Koç, İ. Cam-İş Sendikası'nın uzun yıllar başkanlığını yapmış olan Hasan Türkay'la gerçekleştirdiği ve çalışmam için kritik ayrıntılar içeren görüşmelerin kayıtlarını benimle paylaşma cömertliği ve inceliğini gösterdi. Kendisine teşekkür ederim. Benimle görüşmeyi kabul edip evlerinde ağırlayarak, Paşabahçe'yi benimle gezerek, sorduğum soruları saatlerce usanmadan yanıtlayarak dostluk gösteren ve hem kitabı hem de yaşam görgümü zenginleştiren rahmetli Yusuf (Görmüş) ustayı, Ali (Kaya) ve Hüseyin amcaları, Feride (Yanık) teyzeyi, Mehmet (Şişmanoğlu), İbrahim (Eren) ve Şirin (Beceren) başkanları, İsmail (Özkan) ve Mehmet (Üner) beyleri tanımış olmaktan dolayı duyduğum mutluluğu belirtmek ve onlara saygılarımı sunmak istiyorum.

Osmanlıca metinleri günümüz Türkçesine çevirerek çalışmaya ciddi bir katkı sunan Hadiye Yılmaz'a ve Şeyda Oğuz'a teşekkür borçluyum. Aynı zamanda, bugün aramızda olmayan Kemal Sülker'in ve Lütfü Ak'ın isimlerini, işçi hareketi tarihimize dair çok sınırlı düzeyde olan anı ve yazılı kaynak birikimine yaptıkları kıymetli katkıdan dolayı saygıyla anmak isterim. Aziz Çelik, Can Şafak ve Zafer Aydın tarafından cam işçileri hareketinin farklı kesitleriyle ilgili kaleme alman kitap ve makaleler alanı tanımam ve perspektif oluşturmamda büyük katkı sağladı. Kristal-İş kökenli bu üç değerli yazarın cam işçilerinin mücadele tarihine sağladıkları özenli katkı için takdirlerimi sunmak isterim.

Araştırmalarımı sürdürdüğüm sayısız arşiv, kütüphane ve diğer kurumlarda yardımlarını gördüğüm görevlilere, Paşabahçe kahvehanelerinde sohbet ettiğim eski şişe-cam işçilerine, çok çeşitli biçimlerde çalışmama sundukları katkılardan ötürü arkadaşlarıma ve kardeşime teşekkür borçluyum. Gösterdiği olağanüstü dayanışma, sabır ve esirgemediği ilgisi için en derin şükran duygularımsa kuşkusuz eşim Döne Yalçın Koçak'a yöneliktir. O olmasaydı bu çalışma asla olamazdı. Kendisine ve

bu kitapla aynı sıralarda dünyaya gelen küçük kızımız Defne'ye sevgilerimi sunuyorum. Tezimi yayınlanmaya değer gören ve sonrasında sabırlı, incelikli ve ısrarlı tutumuyla kitaba dönüşmesini sağlayan sevgili editörüm Tanıl Bora'ya içtenlikle teşekkür ederim. Kendisiyle bu vesileyle tanışmış olmaktan dolayı mutlu, işi bu kadar uzattığım için mahcubum...

Ve tabii tarihlerini kan ve ter içinde yaratan şişe-cam işçileri, tüm bu öykünün gerçek sahipleri... Onların eseri olan bu muazzam tarihin bir parçasına olsun ışık düşürebildiysem kendimi başarılı ve mutlu hissedeceğim.

M. HAKAN KOÇAK
Aralık 2013, İstanbul

GİRİŞ

Elinizdeki çalışma, Türkiye'de işçi sınıfının oluşum sürecini, bu sürece yön veren temel tarihsel, toplumsal dinamikleri anlamaya ve açıklamaya yönelik bir örnek olay incelemesidir. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını devam ettirdiği coğrafyada cam işçilerinin tarihine genel bir bakışı ve özel olarak da İstanbul-Paşabahçe'de 1935 yılında faaliyete geçip, 2002 yılında kapatılan Şişecam Fabrikası işçilerinin mücadele deneyimini konu edinmektedir.

Paşabahçe cam sanayii hem tipik hem de özgün yanlarıyla bu çabamız için uygun özelliklere sahip bir örnek olay olarak belirlenmiştir. Adını faaliyet yürüttüğü semtten alan Paşabahçe Şişecam Fabrikası, Cumhuriyet'in ilk büyük sanayileşme hamlesi sırasında kurulmuş, Türkiye işçi sınıfı oluşumunun çeşitli veçheleriyle gözlemlenebileceği özgün bir mekân olma özelliği taşır. Kurulduğu yerin aynı zamanda Osmanlı dönemi modern cam sanayiinin geliştiği bölge olması dolayısıyla ortaya çıkan mekânsal süreklilik ilgi çekicidir. Kökleri imparatorluğun son yüzyılına uzanan milli sanayii oluşturma hedefinin parçası olması anlamında, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan fikrî bir sürekliliğin de ifadesidir. Bu nedenle fabrikanın 1935'teki kuruluşundan önceki yaklaşık yüzyıla yayılan Osmanlı cam sa-

nayiinin ve cam işçilerinin deneyimlerinin de öykümüze katılması bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Cam sanayiinin kendine özgü yapısal özellikleri, üretim ve emek sürecindeki dönüşümlerin ve bunların işçi hareketinin oluşumuna etkilerinin açık biçimde izlenebileceği bir tablo sunmaktadır. Paşabahçe örneğinin konumuz açısından özgünlükleri ilerleyen sayfalarda işlenecektir. Ama öncelikle orada ne aradığımız ve nasıl aradığımız üzerine konuşmak yerinde olur.

Türkiye işçi sınıfının oluşum sürecini anlamak ve ona yön veren dinamikleri açıklamak bütünlüklü ve kapsamlı bir çabanın ürünü olmak zorundadır. İşyerinin içinden çevresine, sendikal hareketten siyasi katılıma, kurumsal olandan gündelik olana farklı düzlemlerde birbirleriyle ilişki içinde gelişen bir dizi dinamiğin çözümlenmesi gereklidir. Örnek olay incelemesinde ele alınan sınırlı alanda, genel süreçlerin toplumsal öznelerce nasıl deneyimlendiklerini izlemek, genel geçer algı/bilgi katmanlarının ötesine geçmek ve genel bilgi alanını, yukarıdan bir bakışla görülmesi mümkün olmayan zengin ayrıntılarla beslemek mümkündür.

Çalışmamız üç katmanlı bir yapıda şekillenmiştir. Birinci katman, Osmanlı'dan Cumhuriyet ve sonrasına, coğrafyamızdaki cam eşya üretiminin tarihini içerir. Yetersiz ve özensiz çalışmalarla ele alınmış olan bu tarih aynı zamanda resmî tarihin bir izdüşümü olarak yorumlanabilecek romantik-milliyetçi bakışla da malûldür. Cam işçilerini hiç konu etmeyerek emek-körü olması bir yana, ciddi olgusal, maddi hatalar içeren bu tarihin genel hatlarıyla da olsa çalışmada yeniden ele alınması bilimsel doğruluk açısından gerekli olmuştur. Çalışmanın bu birinci katmanı aynı zamanda Osmanlı ve Cumhuriyet cam sanayiinin ve Paşabahçe fabrikasının ayrıntılı bir tarihini de içerir.

Yöntem ve kaynaklar üzerine

Şirket yönetim kurulu raporları, şirket dergileri, imar plan raporları gibi kimi malzemelerin yanı sıra, emek tarihi yazınımızda henüz yeterince değerlendirilmeyen sendika dergi koleksi-

yonları, sendika ve kurumlarda yer alan arşiv belgeleri, sözlü tarih görüşmeleri gibi farklı türde malzemenin çalışmada kullanılması bilgi alanımızı genişletmiş ve derinleştirmiştir. Niceliksel ve niteliksel, sözlü ve yazılı, resmî ve sivil kurumlara ait farklı özelliklerde malzemenin bir arada kullanımının çalışmanın sosyal tarih boyutunu, özne merkezliliğini, ayrıntı zenginliğini sağlamak açısından işlevli olduğu da belirtilmelidir.

Kaynak kullanımında salt kaynakların bulunması, bir araya getirilmeleri değil, "okunmaları" da önem taşır. Araştırmalarımızın ilk günlerinde kendisine başvurarak, Şişecam arşivlerinden yararlanmak için yardımını talep ettiğimiz şirket üst düzey yöneticisinin tüm iyi niyetiyle söylediği: "Umduğunuz gibi bir arşiv yok. Şirket raporları, dergiler var ama onlarda da sizin konunuz açısından pek bir şey bulunmaz" sözlerine karşın, çalışmamızda kullandığımız birçok bilginin, tanıklığın ve verinin şirket raporlarının, işçi deneyimlerini merkeze koyan bir perspektifle yapılan, okumalarında ortaya çıkmış olması bir örnektir. Yine şirketin yayınladığı *Şişe ve Cam* dergilerinin ilk yıllarındaki sayılarda yer alan "mensuplarımızı tanıyalım" köşesinde yer alan kısa röportajların sağladığı malzemenin, fabrikanın ilk işçilerinin sosyal profiline dair umulmadık detaylarla dolu bir tablo oluşturmamıza vesile olması diğer bir örnek olarak zikredilebilir.

Çalışmanın ikinci katmanını emek tarihi yazınımızla geliştirilen eleştirel diyalog oluşturur. Her şeyden önce uzun yıllar içinde oluşturulmuş hayli zengin emek tarihi yazınının birikimine yaslandığımız belirtilmelidir. Bu yazına ilişkin değerlendirmelerde, genel ve makro düzeyde çalışmaların sayısal fazlalığı karşısında, mikro ve yerel düzeydeki çalışmaların, monografik örneklerin yetersizliğine vurgu yapılmıştır. Çalışmada, bir örnek olay incelemesinin anlamlı sonuçlara ulaşabilmesinin ancak makro düzeydeki veri ve analizlerle diyalog içinde mümkün olabileceğini göz önünde tutarak; makro ve mikro düzeyleri birleştirmeye, bir arada düşünmeye ve incelemeye gayret edilmiştir.

Kaynaklara erişim ve birinci el kaynak kullanımı olanaklarının gelişkinliği, çok farklı türden kaynakların bir arada kullanılabilmesi ve belli bir alana yoğunlaşmanın getirdiği ayrıntı

zenginliği mikro alan çalışmasının sunduğu başlıca avantajlar olarak kaydedilmelidir. Böylece, tarihsel bağlantı, neden-sonuç ilişkisi ve öykü kurma gibi konularda elde edilen olanakların altı çizilmelidir. Sınırları belli olan bir alana odaklanmak; birçok kılcal damarı, dip akıntısını, alt katmanlarda olup bitenleri görebilmeyi (hatta kimi zaman "sezebilmeyi" demek daha doğru olacaktır) sağlar. Kullanılan malzemelerin ve verilerin birbirlerini bütünleme düzeyi yükselir. Aynı alana dair çok farklı amaçlarla, farklı öznelerce ve farklı formlarda üretilen bilginin aynı potada işlenmesi, bulgulara dönüşmesi mümkün olur. Bu noktada çalışmamızda kullandığımız malzemenin çeşitliliği daha da anlam kazanır.

Tarihsel sosyolojinin açtığı yol

Theda Skocpol, tarihsel sosyolojik incelemelerin temel karakteristiklerini şöyle sıralar: "Zamana ve mekâna somut bir şekilde yerleşmiş toplumsal yapı ve sonuçlarla ilgili sorular sormak, süreçleri zaman içinde ele alıp sonuçların nedenlerini açıklamada zamansal ardışıklığı ciddiye almak, önemli eylemlerin ve yapısal bağlamların etkileşimine dikkat etmek ve özgül türden toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının tikel ve değişik özelliklerini aydınlatmak."[1] Tüm bu özellikleriyle tarihsel sosyoloji geleneği, tarihi bilinegeldiği tarzda, geçmiş olayları aktarma edimi olmaktan kurtaran, ona sosyolojinin temel sorularıyla yaklaşan ve böylece yine sosyolojinin temelinde yer alan, sosyal olayların oluşumu ve gelişimine dair nedensel bağlar kurma arayışına hizmet eder. Farklılıklar, çatışmalar ve uyumlanmaların sahnesi olan geçmiş toplumları da sosyolojik araçlarla incelemek gerekir. Kuşkusuz bu arayışın arkasında, toplumları egemenlerin gördüğü/görmek istediği gibi; yekvücut ve bir amaca yönelmiş/yönelmesi gereken bütünler olarak görmeye/göstermeye itiraz eden aşağıdakilerin, ezilenlerin sesleri-

1 Theda Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", Theda Skocpol (ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler* içinde (1-21), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 2.

ni tarihe yansıtma/dahil etme ihtiyacı vardır. Hem iktisadi, sosyal temel yapısal etkenlerin açıklanmasına hem de geniş toplulukların deneyimlerine kapalı "büyük tarihler"in; doğallaştırıcı, eşitleyici, soru sormayan/sordurmayan yapıları karşısında tarihsel sosyoloji umutlu bir patika açar.

Bir olgunun nasıl oluştuğunu anlamak için, öncelikle onun ne zaman oluştuğunu anlamamız gerektiği ilkesini esas alarak, Tilly'den hareketle "önceki olayların daha sonraki olaylar üzerindeki toplam etkisini" basitçe patika bağımlılığı (*path dependency*) olarak tanımlayan Ergut ve Uysal, bu basit görünen tanımın yol açacağı yöntemsel sonuçların oldukça radikal olduğuna dikkat çekerler:[2] "Eğer toplumsal, siyasal, iktisadi süreçler belirli bir noktada girilen patikaya bağımlı ise toplumsal değişimin önceden kestirilebilir ve kaçınılmaz bir yönü olamaz. Tarihsel sosyolojinin en güçlü yanı, tam da tarihsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran bu patika algısını merkeze almasıdır."

Bir kez daha Ergut ve Uysal'a başvurarak söylersek; tarihsel sosyolojinin en önemli üstünlüğü: *özneleri, yapıların içinde ve fakat onların esiri olmadan, kendi seslerini duyurabilir halde görmemizi* sağlamasıdır.[3] Söz konusu özneler düşünen, kendi deneyimleri hakkında akılcı değerlendirmeler yapan ve bunların sonunda eyleyebilen öznelerdir ve tam da böyle oldukları için geliştirdikleri stratejiler önem kazanır. Yapmak istediğimiz, tarihsel sosyolojinin, ancak çok genel hatlarıyla özetlediğimiz bu yöntemsel açılımlarından yararlanan bir işçi hareketi tarihi denemesine girişmektir. Amacımız, işçi hareketinin değişen tarihsel koşullarda, değişen temel yapılarla ilişki içinde girdiği patikaları bulmak ve izlemektir. Çabamız, işçi hareketinin tarihini kurumsal bir tarihe indirgememek, bizatihi hareketin kendisini de bir mücadeleler alanı olarak, kendisini oluşturan öznelerin gerçek deneyimleri ve rasyonel eylemleriyle şekillenen ve yeniden şekillenen bir alan olarak analiz edebilmek yönünde olacaktır.

---

2 Ferdan Ergut-Ayşen Uysal, "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?", Ferdan Ergut-Ayşen Uysal (der.), *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar* içinde (11-34), Dipnot Yayınları, Ankara, 2007, s. 12.

3 Ergut-Uysal, s. 12.

Emek tarihçiliğimize bakış

Yakınlarda, erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğine ilişkin gelişen tartışmada, bu dönem emek tarihçiliğinin, bir hareket tarihi olarak gelişmiş olması eleştirilmiş, bunun işçilerin tarihsel anlatıda özcü ve indirgemeci biçimde kurgulanmasına neden olduğu iddia edilmiştir.[4] Oysa sadece erken cumhuriyet dönemi için değil, emek tarihimizin geneli için asıl sorun; "hareket tarihçiliği" yapılıyor olması değil tersine; işçi sınıfının kendi deneyimini ve eylemini merkeze koyan biçimde gerçek anlamıyla yeterince yapılmıyor olmasıdır. Şimdiye dek yazılmış işçi hareketi tarihleri büyük ölçüde; istatistiki dökümler[5] (işgücü, grev, sendikalaşma rakamları/oranları vb.), tanıklığa dayalı anlatımlar[6] ve kurumsal belgelerle[7] kurulmuştur. Bunların tümü de bütünlüklü bir tarih oluşumu için gerekli ve önemli olmakla beraber, içlerinden sadece birisine yaslanan çalışmalar bütünsel bakış açılarının geliştirilmesine yeterli olamamaktadır. Söz konusu yetersizliğin sadece bize özgü olduğunu da düşünmemek gerekir. Munck'un: "Hindistan'daki emek çalışmaları, şimdiye kadar endüstri ilişkileri, resmî sendika tarihi, emek verimliliği ve emek istatistikleri üzerinde odaklanmıştı" diyerek yaptığı saptama çarpıcı benzerliğe işaret eder.[8] İşçi araştırmalarında küresel düzeyde getirilen açılımları, "Uluslararası Yeni İşçi Araştırmaları" başlığı altında değerlendiren Ronaldo Munck'un çizdiği çerçeve bu noktada yararlı olacaktır:[9]

> "İşçi araştırmaları yalnızca emeği biçimlendirenin sınıf mücadelelerinin dinamiği olması ölçüsünde, işçi sınıfı diğer sınıflar-

4 Akın, s. 77.

5 Örneğin bkz. Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, TİB Yayını, Ankara, 1976.

6 Örneğin bkz. Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 3. baskı, Tüstav Yayını, İstanbul, 2004.

7 Örneğin bkz. Yıldırım Koç, *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar*, Yol-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2000.

8 Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, Cenk Aygün (çev.), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 168.

9 Munck, s. 41.

la ilişkileri içinde çalışılırsa yararlı olabilir. Küresel yaklaşımımız sendikaların ya da diğer formal işçi sınıfı örgütlerinin incelenmesine indirgenemez; emeğin toplumsal, kültürel ve politik ifadelerinin bütün bir dizisini kucaklamalıdır."

Munck'un ifadesini tersinden de okumak mümkündür: Sendikaların tarihte ya da bugün incelenmesinin; "emeğin toplumsal, kültürel ve politik ifadelerini" kapsayacak bir bütünlükle yapılması gerekir. Sosyal tarih disiplininin öncü isimlerinden Hobsbawn; "amacımızın basitçe geçmişi keşfetmek değil, aynı zamanda geçmişi açıklamak ve bu suretle şimdiyle bir bağ kurmak" olması gerektiğini söylerken haklıdır. Bizim bilmek istediğimiz der Hobsbawn; neler olduğu kadar niçin olduğudur.[10]

Ahmet Makal "emek tarihi alanına ilişkin çalışmalar nicelik ve nitelik yönünden eksik olmakla ve alan yeterince gelişmemiş olmakla birlikte, 'sefalet' sözcüğünü hak etmeyecek bir bilgi birikimi sağlanmış"tır demektedir.[11] Şimdi bu ciddi birikime yaslanarak; kuramsal arayışları da olan, işçi sınıfı oluşumunu çok boyutlu olarak resmetmeye yönelmiş, öznesi işçiler ve onların örgütleri olan bir sınıf tarihini oluşturmak için daha fazla olanak vardır. İşçi hareketinin tarihini anlamak sadece sendikaların kurumsal düzeyde ürettikleri belgeleri bir araya getirmekle –her ne kadar henüz bu da hakkıyla yapılmamış olsa da– olmayacak, onun toplumsal altyapısını anlamak için işçileri; siyasal katılım, göç, kentleşme gibi deneyimleri içinde ve günlük mücadele alanında araştırmak gerekecektir. Yanı sıra, makro ya da mikro düzeyde işçi hareketinin gelişimini belirleyen; iktisadi, sosyal, ideolojik vb. dinamikleri anlamak, hareketin tarihini bunların içine yerleştirmek gereklidir. Bu durumda farklı alanlarda üretilen bilgi kümelerini bir araya getirmek, işçi sınıfının oluşum sürecinin bir parçası olarak yeniden okumak gibi bir görev karşımıza çıkacaktır.

---

10 Eric Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, Osman Akınhay (çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 326.

11 Makal, *Erken Cumhuriyet...*, s. 29.

Kitabın genel yapısı

İş Bankası tarafından sanayileşme hamlesi içinde, milli sanayinin örneklerinden biri olarak kurulmuş olması, Paşabahçe fabrikası ve Şişecam şirketine etkileri bugün de devam eden "yarı kamusal" bir imaj kazandırmıştır. Paşabahçe fabrikası neredeyse ulusal kalkınma ikonlarından birisi haline gelmiştir. Bu imajın geçerliliğini sorgulamak bize resmî tarihin iktisat tarihimiz üzerindeki etkilerini sorunsallaştırma olanağı sağlar. Öte yandan, toplumsal sınıf farklılıklarını reddeden halkçılık düşüncesi ve "milli kalkınma" söyleminin görmezden geldiği emekçilerin tarihini ısrarla görünür kılma çabası bizi; "herkesin istekle katıldığı, el ele verdiği" bir ulusal kalkınma tarihi mitiyle hesaplaşmak durumunda bırakır. Nitekim Paşabahçe fabrikasının sosyal tarihi; sınıfların milli kalkınma ve/veya şirket çıkarları temelinde uzlaşmasının tarihi olarak gelişmemiştir. Tersine bu tarih bir yandan işverenin/yöneticilerin ve devletin uyguladığı açıkça otoriter ya da inceltilmiş yönetsel stratejilerle yaptıkları hamleleri; diğer yandan işçilerin, bazen örtük ve sürekli bazen de açıktan ve keskin örneklerle ortaya koydukları sınıfsal direniş deneyimlerini içerir.

Adını kurulduğu semtten alan fabrika günümüzde dünyanın önde gelen cam üreticilerinden olan Şişecam Şirketler Grubu'nun gelişiminin de temelini oluşturmuştur. Yarattığı sermaye birikiminin yanı sıra üretim bilgisi, yetişmiş işgücü, özel cam ürünleri tasarlayıp üretebilen ustaları ile şirketin ve ülkedeki cam endüstrisinin öncüsü olmuştur. Türkiye'de cam ürünleri, Paşabahçe semti ve onun adını alan fabrikanın adıyla anılır. Dolayısıyla fabrika ve çevresi derin bir üretim bilgisinin biriktiği mekân olarak da önem taşımaktadır. Fabrika, kurulduğu yerin karakterini ve gelişim seyrini de belirlemiştir. Paşabahçe semti, Şişecam fabrikasının yanı sıra çevredeki diğer fabrikaların gelişimine de paralel olarak İstanbul'un en tipik işçi havzalarından birisi olarak belirmiştir. Kentin ilk gecekondu bölgelerinden birisi olan Paşabahçe, tipik işçi sınıfı yerleşimi özelliğini gösteren, sosyal dokusunu fabrika işçilerinin

ve ailelerinin belirlediği bir semt karakteri taşımıştır. Aynı zamanda yukarı kesimlerine ve çevresine doğru belirli hemşehri gruplarının yoğunluklar oluşturarak yerleştiği mahalleler semtin alanını genişletmiştir. Bu mahallelerin hemşehrilik temelindeki kültürel sosyal örüntüleri de fabrika içindeki sosyal ortamı ve burada gelişen işçi hareketini belli ölçüde etkilemiştir. Sonuç olarak semtin ve fabrikanın tarihleri birbirleriyle ilişki içinde ele alınmayı gerektirmektedir.

Fabrikada gerçekleşen cam eşya üretimi; farklı üretim biçimleri, aşamaları, modelleri ve farklı emek kullanım biçimlerini bir arada barındırması nedeniyle özgün niteliktedir. Fabrikada, el emeğini temel alan zanaat etkinliği, modern teknoloji esaslı makine üretimi ve vasıfsız emek yoğun işler zaman içinde oran ve biçim değiştirseler de varlıklarını bir arada sürdürmüşlerdir. Bu durum, çalışanlar arasında çalışma koşulları, ücretlendirme biçimleri ve düzeyleri gibi konularda ayrımlar, gerilimler oluşmasına, bir iç hiyerarşinin gelişmesine neden olmuş, çoğu kez farklı dinamiklerle de eklemlenerek sendikal hareket içindeki mücadeleler ve fabrika içindeki çalışma ilişkilerinde belirleyici hale gelmiştir.

Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nda 1947 tarihinden itibaren sendikal örgütlenme mevcut olmuştur. İşkolundaki sendikalar tarih boyunca hem isim değiştirmiş hem de sık sık birden fazla rakip sendikal örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Bunlar işçi hareketimizin etkin bir parçası olmanın yanı sıra çeşitli uğraklarda, hareket içinde sembolik öneme sahip bir gelenek de oluşturmuşlardır. Fabrikada gelişen sendikal örgütlenme ve mücadele, ülkedeki işçi hareketinin bazı tipik özelliklerinin izlenebileceği bir zemin olmanın yanı sıra önemli kırılma noktalarına ışık tutacak analizleri geliştirmek için de uygun malzemeyi sağlayacak özelliktedir.

Türkiye'de cam işkolundaki sendikal mücadele özgün karakterdedir. Neredeyse tek işveren ve tek sendika arasında çok uzun yıllara yayılmış bir endüstri ilişkileri tarihinin daha uyumlu olması beklenebilecekken, tersine sürekli grev erteleme, sendikal rekabet, yetki davaları, fabrika kapatma, semt

çapında dayanışmalarla desteklenen grev ve direnişlerle dolu, hayli sert bir endüstri ilişkileri tarihi oluşmuştur.

Şişecam Fabrikası'nın kurulduğu Paşabahçe-Beykoz havzasının öncesi ve sonrası da incelenmeye değer özellikler taşır. Paşabahçe ve bağlı bulunduğu Beykoz İstanbul'un (dolayısıyla Türkiye'nin) ilk sanayi bölgelerindendir. Tanzimat sonrası devlet eliyle deri, mum, kâğıt, cam gibi ürünlerin imalatı için planlanan ilk sanayi tesislerinin kuruluş yeri burasıdır. Dolayısıyla bölgede 150 yılı aşkın süredir devam eden bir sanayi faaliyeti söz konusudur. Türkiye'nin 150 yıllık modernleşme sürecinin alternatif bir okuması burada sanayileşme, proleterleşme, emek hareketinin gelişimi ve gecekondulaşma temaları üzerinden yapılabilir.

Kapitalist fabrika söz konusu olduğunda mikro alan (fabrika) makro süreçlerin (sermaye birikim süreçleri ve sınıf mücadelelerinin) yansıdığı bir alan olmanın ötesinde makro sürecin özünü, temelini (sömürü ve buna karşı direnişi) bizzat üreten ve yeniden üreten mekân olarak da görülmelidir. Benzer bir yorum fabrikanın çevresini saran, işçilerin yeniden üretim alanı durumundaki semt mekânı için de yapılabilir. Üretim ve yeniden üretim mekânında işçilerin öznesi olduğu toplumsal ilişkiler ve bizzat deneyimledikleri çelişkiler, onların sınıf kültürü/bilinci geliştirmelerinin koşullarını oluşturur. O halde tüm bu toplumsal ilişkileri ve deneyimleri karmaşıklıkları içinde ele almak, genel süreçlerle ilişkisi içinde yorumlamak gereklidir. Bu da, işçilerin hem bir sınıf olarak örgütlenmeye ve mücadeleye girişikleri, hem de bu türden girişimleri etkin ve yaygın olarak ortaya koymadıkları dönemleri ele almayı gerekli kılar. Her iki dönemde de, yüzeyde görülen genel yönelimlerin altındaki katmanları, gündelik düzeyde işleyen mekanizmaları görmeyi ve anlamlandırmayı gerektirir.

Çalışmanın üçüncü katmanında, örnek olay bağlamında işçi sınıfı oluşumunun dinamiklerini kavrama çabası yer alır. Burada ana sorunsalımız işçi sınıfı oluşumunun temel göstergesi, kurumsal ifadesi olan işçi hareketinin gelişiminin kendisini oluşturan iktisadi, politik ve sosyal süreçler bağlamında iz-

lenmesi, bu dinamiklerin işçi hareketini nasıl şekillendirdiğinin belirlenmesidir. Sonraki bölümlerde ayrıntılı biçimde temellendirmeye çalıştığımız yöntemsel yaklaşımımız, tüm bu süreçlerin işçilerce deneyimlenme biçimlerine, onların bu deneyimler üzerinden geliştirdikleri uyum ve direniş stratejilerine odaklanan bir anlatı kurmaya yöneliktir.

Biz işçi hareketini, siyasi ve emek tarihimizdeki yaygın açıklama biçimlerinden farklı olarak; siyaset alanındaki ve/veya hukuksal mevzuattaki değişimlerin ya da iktisadi dönüşümlerin otomatik olarak belirlediği bir sonuç olarak görmüyoruz. Bu süreçleri deneyimleyerek sınıfsal bölüşüm mücadelelerinde konum alan işçilerin biçimlendirdiği, öznel ve nesnel, içsel ve dışsal dinamiklerin çarpışarak karakter kazandırdıkları bir alan olarak görüyoruz. Dolayısıyla giriştiğimiz şey özünde, işçi hareketinin oluşumunu ve gelişimini sosyolojik bir oluşumun tarihsel nedensellikleri temelinde açıklamak, sınıf oluşumunun kurumsal ifadesi olan sendikal mücadelenin, onun etrafında ve ötesinde oluşan diğer sınıfsal dayanışma biçimlerinin tarihsel sosyolojik çözümlemesini yapmaktır.

Kitabın ilk bölümünde yaklaşımımızın kuramsal temelleri ortaya konacaktır. Burada sınıf oluşumu, fabrika rejimi, emek sürecinde denetim gibi tema ve kavramlar farklı veçheleriyle ele alınarak kitabın kavramsal çerçevesi çizilecektir. İzleyen bölümde cam eşya üretiminin ve cam işçilerinin tarihine genel bir bakış geliştirilecek, ardından coğrafyamızdaki cam sanayiinin ve cam işçilerinin tarihi özetlenecektir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde yeniden ortaya çıkan ve sanayi planı çalışmalarında gündeme gelen yerli cam eşya sanayii kurma fikrinin ve bunun Paşabahçe Fabrikası'nda somutlanma sürecinin ayrıntılı serüveni aktarılacaktır. Fabrika'nın faaliyete geçtiği 1935'ten, sendikanın kurulduğu 1947'ye ve daha ötesinde, ilk toplulukla iş ihtilafının çıkartıldığı 1951 yılma kadar süren bu dönem, rızadan çok zorun etkin olduğu milli fabrika rejimi başlığı altında incelenmiştir. Ardından, ülkede yaşanan yapısal dönüşümlerle ilişki içinde fabrikada gelişen hegemonik karakterli rejim ele alınacaktır.

Fabrikanın 1950'lerin ortalarında girdiği yeni dönem ve bu temelde gelişen yeni rejimin çözümlemesinin yapıldığı bölümün sonunda rejimin sınırları ve zaafları da ortaya konacaktır. Dönem boyunca oluşan birikimin, 1960'ların getirdiği köklü politik ve iktisadi dönüşüm koşullarında aldığı biçim, yeni deneyimlerle şekillenen kuşaklar ve bunların işçi hareketine yansımaları konu edilecektir. Ardından farklı katman ve boyutlarıyla çözümlenen 1966 Grevi sadece Paşabahçe'nin değil, Türkiye sınıflar mücadelesi tarihinin bir düğüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Paşabahçe'de işçi sınıfının oluşumu, Türkiye işçi sınıfı oluşumunun da belirleyici işaretlerinden, kilometre taşlarından birisine dönüşen 1966 Grevi ile olgunluk evresine gelmiş olur. Artık ülke düzeyindeki dinamiklerin daha fazla rol almaya başlayacağı, işçi sınıfı hareketinin bütün olarak bir üst evreye sıçradığı bu kavşak noktası Paşabahçe'de ve ülkede sınıf oluşum sürecinin kritik bir uğrağı olarak analiz edilmiştir.

Sonraki gelişmeler, yine Şişecam'ın Türkiye'nin iktisadi genel süreçleriyle paralel ve birlikte kaydettiği gelişmeler bağlamında izlenir. Cam işkolundaki sendikal rekabetin yarattığı sonuçların yanı sıra, rekabetin aşılması yolunda gösterilen çabalar da konu edilir. Güç ve Eylem Birliği tartışmaları ve deneyimleri sorgulanır. Ülkenin değişen politik atmosferinin Paşabahçe'ye ve cam işkoluna yansımaları, sendikal alana etkileri çerçevesinde sunulur. Değişen kuşakların edindikleri politik formasyonun işçi hareketindeki değişim için taşıdığı anlam üzerinde durulur. Bu arada yaşanan grevler işveren ve işçiler arasındaki strateji mücadeleleri düzleminde yorumlanır.

12 Eylül Darbesi'nin fabrikaya, semte ve sendikal mücadeleye yansımaları değerlendirilir. Darbe döneminin aşılması süreci aktarılır. 90'lı yıllarda artık sınırları aşmış, giderek küresel bir aktör haline gelen Şişecam'ın durumu değerlendirilir ve işçiler karşısındaki yeni stratejilerin sonuçları tartışılır. Neo-liberal dönemin Paşabahçe ve cam işçileri açısından taşıdığı anlam, emek sürecindeki, fabrika rejimindeki köklü değişimler ve bunun karşısında geliştirdikleri direniş ayrıntılı olarak an-

latılır. İkibinli yıllara gelindiğinde küçülen fabrikanın, zayıflayan sendikal güç ve dönüşen semt dokusunun desteklemekte yetersiz kaldığı son direnişinin ardından kapanışının nedenleri ve sonuçları ortaya konmaya çalışılır. Kapanış sonrası Şişecam'ın farklı işyerlerinde Paşabahçe'nin devam eden geleneği ve işverenle sendika arasında yaşanan sert mücadelenin geldiği aşama tartışılır. Fabrika, semt ve sendikada yaşanan gelişmeler birbirleriyle ilişki içinde ve ayrıntılı biçimde serimlenmesi sonraki bölümlerin konusu olacaktır. Burada işçilerin giderek daha etkin biçimde içinde yer aldıkları politika alanındaki gelişmeler de semt ve fabrika düzeyinde incelenmektedir.

Sonuç bölümünde, başlangıçta ortaya konan kuramsal ve yöntemsel çerçeve bağlamında, incelenen bu uzun dönemin genel bir çözümlemesi yapılarak, işçi sınıfı oluşumu ve işçi hareketinin sosyal dinamiklerine dair elde edilen sonuçlar ve saptamalar özetlenir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞÇİ SINIFI OLUŞUMUNU ANLAMAK

Süreç ve sonuç olarak işçi sınıfı oluşumu

"İşçi sınıfının oluşumu"ndan söz edildiğinde, sosyal bilimlerin toplumsal sınıflar literatüründeki ana akımlar arasında önsel bir tercih yapılmış olur. Bu tercih sahibini, statü ve tabakalaşma nosyonlarına dayanan Weberci paradigmanın dışında tuttuğu gibi, dahil ettiği Marksist yazının içinde de yapısalcı bir konumdan uzaklaştırarak, tarihsel yaklaşımın saflarına yerleştirir. Burada, sınıfların mücadele içinde ve tarihsel olarak ortaya çıkan sosyal yapılar olduğuna vurgu yapılmaktadır. Gelir ve statü ölçütlerine göre üst üste dizilmiş konumlar hiyerarşisinden veya üretim araçlarıyla ilişkilerine göre şemalardaki yerlerine yerleştirilmiş insanların toplamından başka bir şey; nesnel belirleyicilerin çizdiği sınırlar içinde kendi tarihlerini yapan insanların ortak deneyim ve eylemlerinin oluşturduğu; temel, yapısal nitelikte toplumsal gruplar tanımlanmaktadır.

Çalışmamızda esas alacağımız tarihsel maddeci sınıf kuramında "toplumsal sınıflar tek tek ele alınıp incelenmezler, artığa el koymanın belirli biçim ve mekanizmaları çerçevesinde girdikleri karşılıklı ilişkiler içinde (sömürü ilişki-

si) kavranabilirler."[1] Dolayısıyla sınıfların oluşumunu, sınıflar arasındaki mücadele çerçevesinde anlamaya çalışmak gerekir. Marx ve Engels'in, "tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler"[2] sözleriyle ifade ettiği gibi üretim noktasından en genel düzeyde siyasi, ideolojik alana kadar her düzeyde, uzlaşmaz çelişkilerin ortaya çıkardığı; sürekli, eşitsiz ve çoğu kez kolayca görünürlük kazanamadan süren sınıflar arasındaki savaşım, aynı zamanda sınıfları oluşturan temel dinamiktir. E.P. Thompson'ın birçok kez alıntılanmış ünlü formülasyonu bu noktada bir kez daha tekrar edilmeye değer:[3]

> "...Sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman smflar bulmak amacıyla etraflarına bakınıp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar, sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci, bu farkedişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil."

Bu çerçeve, sınıf mücadelesinin önceliğine vurgu yaptığı kadar, sınıfları; öznesi oldukları toplumsal mücadeleler içinde deneyimlerini işleyerek bir bilince dönüştüren insanların oluşturdukları sosyal yapılar olarak ortaya koymasıyla da önem taşır. Üretim sürecindeki gelişmeler tek yönlü ve mekanik biçimde insanların tepkilerini ve bilinçlerini belirlemez. Bu zorlayıcı etkenlere maruz kalan kitleler aynı zamanda kültürel, dinsel, siyasal geleneklerin de taşıcıyılarıdırlar ve öncelikle onların sağladığı araçlarla ve onların çizdiği sınırlar içinde tepkiler geliştirirler. Böylece kapitalizmin gelişimi farklı coğrafyalarda ben-

1 Metin Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Yayını, İstanbul, 2005, s. 24.

2 Karl Marx-Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Sevim Belli (çev.), Sol Yayınları, 1992, Ankara, s. 91.

3 E.P. Thompson, "Class and Class Struggle", Patrick Joyce (ed.), *Class* içinde (133-142), Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 136.

zer iktisadi-sosyal koşullar oluşmasına neden olsa (fabrika sisteminin gelişimi, makineleşme, proleterleşme, kentleşme, vb.) ve kitleler için benzer deneyimler yaratsa da; her bir coğrafyanın tarihsel ve toplumsal farklılıkları, onların bu deneyimleri; algılama/işleme biçimlerini ve bunlarla başetme/uyumlanma/direnme stratejilerini farklılaştırır.

E.P. Thompson çığır açan çalışmasında, bu farklı ve somut deneyim ve stratejileri sistematik biçimde, dayandıkları mantıksal sistemleri, tarihsel süreçleri çözümleyerek okuma, anlamlandırma uğraşı içindedir.[4] Thompson'ın zengin detaylarla çizdiği tablo, işçi sınıfının sanayi devrimi ve fabrika sisteminin edilgen bir sonucu olmadığını, bu gelişmelere karşı zanaat geleneklerinin, halkın ahlaki ekonomisinin, kırsal köylü ve işçi topluluklarının ısrarla korudukları kültürlerinin kullanıldığı ve savunulduğu bir savaşın sonunda oluştuğunu gösterir.

Sınıf bir nesne ya da kast değildir. Yine Thompson'ın veciz ifadelerine başvurursak: "Tarihi belirli bir anda durdurursak, ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleriyle çok sayıda insan kalır. Ama biz bu insanları toplumsal değişim içinde yeterince izlersek, ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik görürüz."[5] İşte bu belirli bir süreç içinde izlediğimiz düzenlilikler bütünü bize sınıfı anlatır.

Thompson'm yapıtı, alana yaptığı ufuk açıcı yöntemsel katkının önemiyle dikkat çekerken, "kültürelcilik" ve "öznelcilik" eleştirilerine de uğramıştır. Gerçekten onun öyküsü –kuşkusuz İngiltere örneğinin özgüllüğünün de etkisiyle– büyük ölçüde bir kültürel dönüşüm tarihidir. Halk kültürü, popüler kültür, gelenekler gibi temalar anlatısında geniş bir yer kaplar. Ona kültürelcilik eleştirisi yöneltenlerden birisi, Ira Katznelson, sınıf oluşumuna dair daha kapsamlı ve toplumlar arası farklılıkları gözeten bir analiz çerçevesi önerir.[6] Önerdiği özetle: İlk

4 E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

5 Thompson, *İngiliz İşçi...*, s. 41-42.

6 Ira Katznelson, *Working-Class Formation*, Princeton University Press, Princeton, 1986, s. 14-22.

olarak, belirli bir toplumdaki kapitalist ekonominin genel gelişimini (temel yapı), ikinci olarak, işyerindeki sosyal ilişkileri ve işgücü piyasalarım (temel yapının aktüel düzeyde işyerinde ve ötesindeki işleyişi), üçüncü olarak sınıfların aynı eğilimlere sahip gruplar olarak şekillendiği bilişsel düzeyi ve dördüncü olarak kolektif hareketleri kapsayan dört düzeyli bir *oluşum süreci* kavrayışıdır. Yazara göre sınıfın oluştuğundan söz edebilmek için bu dört düzeyde de varlığını gözlemek gerekir. Böyle bir analiz sınıf oluşumunun nesnel ve öznel boyutlarını birbirleriyle ilişki içinde kavramayı kolaylaştırması bakımından avantaj sağlar.

E.O. Wright betimleyici bir kategori olarak tanımladığı "sınıf oluşumu"nu, (class formation) sınıf yapısıyla-sınıf mücadeleri arasında kritik bir bağ kurduğu ve Marksizmin –kendisinin teleolojik bulduğu– klasik; kendinde sınıf/kendi için sınıf ayrımını, aşmayı sağladığı için önemli bulur.[7] Wright sınıf oluşumu kavramını, hem bir sürecin belirtilmesi hem de bir sonuç (bir sınıfın oluşmuş olması) bağlamında kullanır. Her iki durumda da ifade, sınıf çıkarlarının peşinde olan, sınıf yapıları içerisindeki örgütlü kolektif sosyal güçlere gönderme yapar. Ama sınıf oluşumu formel örgütlenmelerle sınırlı değildir. Sınıf çıkarları için dayanışmacı eylemlere olanak sağlayan her türden kolektif sosyal oluşum, sınıf oluşumunun bir örneğini oluşturur. Enformel sosyal ağlar, sosyal kulüpler, mahalle dernekleri, hatta kiliseler, uygun koşullar altında sınıf oluşumunun birer bileşeni olabilirler.

İşçi sınıfının kolektif eylemi

Verili bir tarihsel kesitte aynı insanları örgütlemek için harekete geçen tarihsel aktörlerin her biri bunu kendi tanımladıkları kolektifler içinde yapmak için mücadele verirler.[8] Sınıf müca-

7 Erik Olin Wright, *Class Counts (Student Edition)*, Cambridge, U.K. – Cambridge University Press, New York, 2000, s. 191-192.

8 Adam Przeworski, "Proletariat into a Class", *Politics and Society*, cilt 7, N. 4, 1977, s. 372.

delelerinin yanı sıra başka mücadele alanlarının da belirleyici olduğu, karmaşık tarihsel süreçler içinde işçi sınıfının oluşması ancak proleter kitlelerin sınıfsal temelli kolektifler olarak örgütlenmeleriyle mümkün olabilir. Sınıf temelli bir örgütlenme kuşkusuz bir işçi hareketini anlatır.

Balibar bu noktada işçi hareketinin varlığını doğrudan sınıf oluşumunun önkoşulu olarak koyarak: "İşçi sınıfının az çok homojen bir sosyolojik durum temelinde değil sadece bir işçi hareketinin olduğu yerde varolduğunu kabul etmek gerektiği" belirlemesinde bulunur.[9] İşçi sınıfının, sınıf deneyiminin çelişkili kültürel dokusu içinde geliştirdiği öz-imgenin en evrensel tezahürü sendikadır.[10] Modern sanayi kurumunun özellikle fabrika, sanayi tesisi, maden ve tersanenin en toplu biçimlerinde, başka bakımlardan çok farklı kültür ve toplumlarda karakteristik sendika biçimleri üretmiş olmasını şaşırtıcı bulan Raymond Williams, işçilerin kültürel farklara rağmen gösterdikleri bu ortak tepkinin evrenselliğine dikkat çeker.[11] "İşçi sınıfı deneyimleri arasında oldukça geniş farklılıklar olsa da, sendika yaratma çabası içine girmemiş tek bir ulusal sınıf deneyimine rastlanmaz" diye yazan Ira Katznelson da benzer bir vurguyu yapar.[12]

Aralıksız bir süreç olan sınıf oluşumunda; "sınıflar örgütlenir, dağılır ve yeniden örgütlenirler" belirlemesini yapan Prezeworski; bu süreçte, ideolojik ve politik mücadelelerin belirleyiciliğine dikkat çeker.[13] Gündeme getirdiği şey, sınıf oluşumunda işçi sınıfını temsil eden bir sosyalist hareketin müda-

---

9 Etienne Balibar - Immanuel Wallerstein, *Irk Ulus Sınıf*, Nazlı Ökten (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s. 212. Balibar'm, işçi örgütlerinin hiçbir zaman işçi hareketinin bütününü temsil etmemiş oldukları gibi onunla dönem dönem çelişmek durumunda da kaldıklarını, bunun yarattığı çelişkilerin de işçi hareketinin kendisini mevcut örgütlenme biçimlerine ve pratiklerine karşı yeniden kurması gerektiği, şeklindeki kıymetli saptamalarını da akılda tutmak gerekir.

10 Özuğurlu, *Anadolu'da...*, s. 83.

11 Raymond Williams, *İkibin'e Doğru*, Esen Tarım (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 160-161.

12 Katznelson, s. 20.

13 Prezeworski, s. 367.

halesinin gerekliliğidir. Yazara göre sosyalist güçler sınıf oluşumuna kapitalizmin yapısı ve gelişimine dair bir teoriyle dahil olurlar ve işçileri diğer sınıflar karşısında kendi sınıf partilerinin seçmenleri olarak örgütlerler. Prezeworski'nin, sınıf oluşumunda kimi zaman aşırı kültürelci yaklaşımlarca ihmal edilen siyasi özneye, parti ve seçimlere vurgu yapması yerinde bir müdahaledir. Ancak yaklaşımında indirgemeci bir yan olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

Burada Thompson'm sınıf oluşumu tanımlamasından uzaklaşır gibi oluruz. Ancak daha dikkatli bir bakışla durumun tam böyle olmadığı görülür. Çünkü andığımız yazarlar bir anlamda Thompson'ın öyküsünü sonlandırdığı yerden devam etmektedirler. Artık sınıf oluşum sürecinin genel ağırlık merkezi, kültürel alandan siyasete ve kendiliğindencilikten iradi müdahalelere doğru kaymaktadır. Thompson'ın oluşumlarının uzun tarihini bize anlattığı yapılar (genel sendikalar ve politik işçi hareketleri) bir kez ortaya çıkınca bundan sonra artık işçi sınıfının kuruluşunun başlıca koşulu haline de gelirler. Bir anlamda bundan sonra onların oluşumundan değil, onlar yoluyla işçi sınıfının oluşumundan söz etmek gerekir.

Sınıf kapasitesi ve stratejileri

Emeğin ve işçi hareketlerinin sürekli olarak yeniden inşa edildiği yönündeki kavrayış, işçi sınıfının ne olduğunu tanımlama konusunda katı bir tutum benimseme yönündeki genel eğilim karşısında panzehir görevi görür.[14] Yeniden inşa süreçlerinin dinamiklerini kavramak için her seferinde işçi sınıfının harekete geçirdiği kapasiteleri anlamak önem taşır. İşçi sınıfının kapasitesinin temelinde onun; karşılıklı destek, toplu eylem gibi pratiklerinin doğurduğu kolektif niteliği yatar. Böylece işçi sınıfı örgütlerinin ve örgütlenme ve eylem pratiklerinin sınıf oluşumundaki yeri önem kazanmış olur. Sınıf kapasitesi zaman ve mekân içinde gruplaşmanın harekete geçirilebildiği

14 Beverly Silver, *Emeğin Gücü*, Aslı Önal (çev.), Yodam Kitap, 2009, İstanbul, s. 35.

örgütsel ve kültürel kaynakların gücü olarak tanımlanabilir.[15] Bu noktada Prezeworski'nin parti ve seçimlere yaptığı daraltıcı vurguya karşılık Therborn'un geliştirdiği kapasite tanımı bir açılım sağlar.[16] Yazar, Thompson'm sınıf oluşumunu büyük ölçüde öz-bilincin gelişimiyle özdeşleştiren öznelci/kültürel yaklaşımına karşı, somut örgütsel güç ve iktisadi konumun önemine dikkat çeker. Sınıf kapasitesinin; içsel (sınıfların güçlerini harekete geçirme yeteneğine işaret eder) ve hegemonik (sınıfın düşmanlarına karşı; izole etmek, sindirmek, bölmek ya da grev yapmak gibi amaçları yerine getirebilmek için kullandığı imkân ve fırsatlara işaret eder) düzeylerine işaret eden Therborn'a göre; bu hegemonik kapasite yalnızca bir politik önderliğe atfedilmemelidir, aynı zamanda sınıfın tüm sosyal ilişki ve pratiklerinde de ortaya konur.[17]

Wright sınıf kapasitesine ilişkin başka bir sınıflandırmaya gider: Örgütsel ve yapısal kapasite.[18] Örgütsel kapasite işçi sınıfının, başta sendikalar ve partiler olmak üzere işyeri konseyleri vb. gibi farklı biçimlerdeki kolektif örgütlenmelerine işaret eder. Yapısal kapasite ise işçilerin ekonomik sistemdeki konumlarıyla bağlantılıdır. İşçilerin bireysel olarak güçleri, sıkı emek piyasasından ya da kilit bir sektördeki özel bir grup işçinin stratejik konumundan kaynaklanır. İki kapasite biçimi birbirleriyle ilişki içinde olmakla beraber, ayrımlar da önem taşır. Yapısal kapasitenin gelişkinliğinin örgütsel kapasiteye de olumlu yansıyacağı kuşkusuzdur. Ancak, çeşitli nedenlerle, yapısal kapasitenin altında güce sahip bir örgütsel kapasitenin ortaya çıkması da olasıdır.

Sınıfsal kapasiteleri oluşturan kaynakları tanımlamaya girişen Urry; örgütsel ve kültürel olmak üzere iki kaynak belirler.[19]

---

15 John Urry, *Mekânları Tüketmek*, Rahmi G. Öğdül (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 92.

16 Göran Therborn, "Why some classes are more successful than others", *New Left Review*, sayı 138, 1983, s. 39.

17 Therborn, s. 40.

18 Eric O. Wright, "Working-Class Power, Capitalist-Class Interests and Class Compromise", *American Journal of Sociology*, cilt 105, No. 4, Ocak 2000, s. 962.

19 Urry, s. 86.

"İşçi sınıfı için ana örgütsel kaynaklar sendika ve politik partidir; sermaye içinse yatırımın kendisi, yatırımlar arasında enformel işbirliği ve formel işveren birlikleri. Dil, ideolojiler, bilimsel ve toplum bilimsel söylemler ise kolektif öznelerin kültürel kaynaklarını oluşturur. Kolektif eylem ile ilişkisi içinde sınıflar, sınıf bilinciyle bağlantılı bir kültürel kaynak olarak dili de harekete geçirebilirler."[20] Dil işçilerin eylemini sınırladığı kadar, aynı zamanda, grev gibi işçi sınıfı kolektif eylemleri için önemli bir kültürel kaynak da oluşturur. Kullanılan farklı dil kodları sınıf bilincini koşullandırır.

Lembcke, sınıf kapasitesi yaklaşımının emek tarihi çalışmalarındaki hâkim bakışta önemli bir yöntemsel kırılma yarattığını ve bir zaman-mekân matrisi oluşmasını sağlayarak daha diyalektik bir emek hareketi analizine imkân sağladığını belirler.[21] Bilinç gibi soyut ve spekülatif niteliği ağır basabilen bir ölçüt yerine kapasite gibi daha somut ve gözlenebilir bir ölçütü emek tarihine bakarken kullanmak nesnellik düzeyini artıracak bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Sınıfların kapasiteleri arasındaki diyalektik ilişki, sınıf mücadelesi stratejilerinin oluşturulması sırasında göz önüne alınması gereken bir olgudur.[22] Sınıf oluşumu eğer sınıf mücadelesinden bağımsız düşünülemeyecek bir olguysa ve bu mücadelede sınıflar sahip oldukları çeşitli kapasiteleri harekete geçirerek yer alıyorlarsa bunun belli karşılıklı stratejiler temelinde olması da kaçınılmazdır. Yine Balibar'ın ifadeleriyle sınıf mücadelesi: "Biçimlerin önceden belirlenmiş bir zinciri değil, uzlaşmaz stratejilerin, kendi etkileriyle sürekli olarak gerileyen ve atılım yapan sömürü ve egemenlik stratejilerinin, direniş stratejilerinin bir oyunudur".[23] Strateji kavramını kullanırken, hesaplanmış hedeflere planlı ve yönelimsel olarak varmaya çalış-

20 *A.g.e.*, s. 88.

21 Jerry Lembcke, "Class Formation and Capacities: A New Approach to Study of Labor and the Labor Process", Berç Berberoğlu (Ed.), *The Labor Process and Control of Labor* içinde, Praeger Publishers, Londra, 1993, s. 8.

22 Tülin Öngen, *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi-Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 217.

23 Balibar-Wallerstein, s. 206.

mak biçiminde aşırı öznelci, belirlenimci bir tanımdan hareket etmediğimizin vurgulanması gerekir. Bourdieu'dan yararlanarak; hiçbir bilinçli kurala uymasalar da veya bir stratejistin belirlediği önceden düşünülmüş amaçlara yönelik olmasalar da, tutarlı ve toplumsal olarak anlaşılabilir örüntüler oluşturan, düzenlilikler gösteren, nesnel olarak belirlenmiş, "eylem hatları"nın etkin kullanımı kast edilmektedir.[24]

Hem makro hem de mikro düzeyde süren sınıf mücadeleleri karşıt sınıf stratejilerinin yanı sıra yukarıda belirttiğimiz; kitleleri farklı kolektifler içinde örgütlemeye girişen politik-ideolojik tarihsel aktörlerin de stratejileriyle şekillenir ve yeniden şekillenir.

Kolektif eylemin dinamikleri

İşçi hareketlerinin temel dinamiklerinin anlaşılmasında Batı'da pek çok örneği olan işyeri temelli etnografik araştırmaların sağladığı sonuçlar ufuk açıcıdır. Söz konusu çalışmalarda işyerindeki mücadele geçmişi, işçilerin vasıf, yaş, eğitim, cinsiyet vb. gibi nitelikleri, işyerindeki denetim mekanizmaları, işçilerin özerklik düzeyi, ekip çalışması uygulamaları gibi etkenlerle; grevlerin, direnişlerin, işçi hareketlerinin oluşumu, gelişimi arasındaki bağlantılar araştırılır. Araştırmalar bazı genel eğilimleri ortaya koyar. Örneğin işgücünün istikrarlılığı ve iş güvencesinin varlığı dayanışmayı güçlendiren etmenlerdir. İşyerindekilerin geniş çapta benzer eğitim düzeylerinde bulunması, tehlikeli işlerde çalışıyor olmak, vasıflılık gibi ögeler de dayanışmaya olumlu yönde etki eden durumlardır. İşyerinde bir mücadele geçmişinin olması ve sendikanın varlığı da benzer şekilde olumlu katkı sağlarlar. Buna karşılık, güvencesizlik, işyerindeki bürokratik deneyim mekanizmalarının varlığı gibi etkenler dayanışmayı zayıflatıcı rol oynarlar.[25]

24 Pierre Bourdieu-Loic Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Nazlı Ökten (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 31.

25 Randy Hodson vd., "Is Worker Solidarity Undermined by Autonomy and Participation? Patterns form the Ethnographic Literature", (398-416), *American Sociological Review*, cilt 58, N. 3, Haziran 1993, s. 402.

Yanı sıra, işçi hareketinin örgütsel kaynakları bahsinde de özellikle sendikalar ile işçilerin deneyimleri ve işyerindeki dayanışmacı ilişkilerin, enformel yapıların bağlantısına dikkat çekilir. Özellikle işyerindeki dayanışmacı ilişkilerin önemi üzerinde durulur. Dayanışmanın temelinde işte paylaşılan deneyimler ve bu deneyimlerden kaynaklı bağlılık duyguları bulunmaktadır. İşyerindeki dayanışmanın; bağlılık, ortak savunma, grup liderliği, zorlayıcı grup yapısı, tanımlanabilir grup sınırları gibi farklı yüzeyleri vardır.[26] İşyerinde işçiler arasında kurulan sosyal bağlar grup sınırlarının tanınması, biz ve onlar algısı gibi kolektif kimlik oluşturucu ögeler toplu hareketin anahtarlarıdır.[27] Sendikalar tarihsel mücadelelerin oluşmasına, gelişmesine yardımcı olsa da, dayanışma öncelikle üretim noktasında, aktivistlerce formel sendikal prosedürlerin ötesinde oluşturulur. İşçi hareketlerinin dinamiklerini anlayabilmek için, işyerinde mikro düzeyde işleyen dayanışma süreçleriyle sendikaların sağladığı örgütsel kaynakların bir arada değerlendirilmesi gerekir.

Örgütsel kapasite harekete geçirilirken belli eylem *repertuvarları* kullanılır. Tilly tarafından geliştirilen eylem repertuvarı kavramı, öğrenilen, paylaşılan ve görece bilinçli tercih süreçleri aracılığıyla dışa vurulan sınırlı birtakım rutinleri anlatır.[28] Kısaca ortak çıkarlar temelinde birlikte hareket etme yolları olarak da tanımlanabilir. Eylem repertuvarı kolektif eylemin tarihsel haritasını oluşturur. Eylem biçimi ise repertuvarın bir alt kavramıdır. Farklı eylem biçimleri bir arada bir repertuvarı oluştururlar. Repertuvarlar öğrenilen kültürel oluşumlardır ama soyut felsefeye indirgenemezler ve politik propaganda tarafından şekillendirilmezler, mücadelenin içinde doğarlar. Tarihin her döneminde insanlar ancak sınırlı sayıda alternatif kolektif eylem yolu öğrenirler. Bir toplumsal grubun eylem reper-

26 Hodson vd., s. 399.

27 Marc Dixon, Vincent J. Roscigno ve Randy Hodson, "Unions, Solidarity and Striking", *Social Forces*, cilt 83, No. 1, Eylül 2004, s. 9.

28 Charles Tilly, "Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834", *Repertoires and Cycles of Collective Action*, Mark Traugott (ed.), Duke University Press, Durham ve Londra, 1995, s. 26.

tuvarı ne kadar çeşitli olursa olsun, ancak belli sayıda eylem biçiminden oluşur. Dolayısıyla harekete geçmeyi öngören muhalif grupların elindeki araçlar sınırlıdır ve bu sınır ülkelere, ülke içindeki değişik coğrafyalara, eylemci gruplara, eylem geleneğine, eylemin dönemine vs. göre farklılıklar gösterir.[29] Değişen eylem repertuvarlarını incelemek kolektif eylemin gelişiminin anlaşılmasında farklı bakış açıları sunacaktır.

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumunu dönemlendirmek için model önerisi

İşçi sınıfı oluşumunu geç kapitalistleşen ülkelerde çalışmanın birtakım özel zorluklar içereceği açıktır. Buralarda çalışan sınıf oluşumlarının, kapitalizmin emperyalist aşamasında ulusal sınırları aşan iktisadi dinamiklerce belirlendiğini ve bu belirlemenin de söz konusu ülkelerde benzer yapılara temel oluşturduğunu görebiliriz. Eğer söz konusu ülkelerde farklı bir sınıf oluşumu varsa bu en başta dünya kapitalist sisteminin egemenlerinin iktisadi ihtiyaçları nedeniyledir. Dolayısıyla Üçüncü Dünya sınıf oluşumlarının özgünlüğü tesadüfi ya da tümüyle o coğrafyanın tarihsel-kültürel özgünlüklerine indirgenemeyecek nitelik arz eder.[30]

Bizimkine benzer örnek olay çalışmasıyla, bir demir-çelik kompleksi üzerinden Hindistan'da işçi sınıfının oluşumunu incelemiş olan Vinay Bahl bunun farkında olan araştırmacılardan birisidir. Bahl, çalışmasında İngiliz kolonyal egemenliğinin ve bunun karşısında gelişen ulusalcı temeldeki siyasi hareketin Hindistan işçi sınıfının oluşumunda nasıl belirleyici etkilerde bulunduğunu ortaya koyar.[31] Bahl işçilerin deneyimlerini merkeze alan bir yaklaşım geliştirir. Dönem boyunca çok güçlü etkileri olan ulusalcı hareketin hegemonyasına karşın

29 Ergut-Uysal, s. 23.

30 M.Hakan Koçak, "Türkiye Çalışan Sınıf Kültüründe Dayanışma Örüntüleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi SBE, 2001, s. 20.

31 Vinay Bahl, *The Making oh the Indian Working Class - A Case of Study the Tata Iron and Stell Company 1880-1946*, Sage Publications, Yeni Delhi, 1995, s. 150-203.

demir-çelik fabrikası işçileri gündelik deneyimlerinin oluşturduğu bilinç sayesinde bağımsız bir sınıf hareketi oluşturmanın yollarını bulurlar. Bahl'ın ironik ifadeleriyle; sınıf olma bilinçleri doğrudan yaşamsal gereksinimler temelinde şekillense, onlar "tarihsel bir misyonun taşıyıcısı" olmasalar da kendilerine sabır telkin eden egemenleri aşabilecek bir örgütlülüğe ve mücadele düzeyine erişebilmişlerdir. Anlatımız boyunca yeri geldiğinde Bahl'm çalıştığı Hindistan örneği ile benzerliklere vurgu yapılacaktır.

Ronaldo Munck "Sınıf kuramını Üçüncü Dünya'ya uygulama konusunda genel bir isteksizlik ya da düşmanlık vardır" saptamasını yapar.[32] Yine onun satırlarıyla bu sorun: "Batılı bir işçi sınıf kuramını Üçüncü Dünya'nın inatçı gerçekliğine uydurma ve orada klasiklerin işçi sınıfını bulma" gayretinden kaynaklanır. Bu sorunu aşmak için özcü bir yaklaşımla Batı'nm dışında kalan toplumlara özgü bir kuram geliştirmenin değil, sınıf oluşumuyla ilgili yukarıda tartıştığımız yöntemsel açılımlara yeniden bakmanın ve onları temel noktalarıyla bizim gerçekliğimize uyarlamanın gerekli ve mümkün olduğunu düşünüyoruz. Thompson'ın sözleriyle; "'Doğru' sınıf oluşumunu bize sunan bir modelden söz edilemez. Tarihte biri diğerine göre en 'doğru' olan bir sınıf oluşumu yoktur".[33] Bizim coğrafyamızın da dahil olduğu Üçüncü Dünya'da yapılması gereken idealize edilmiş modellere uyan işçi sınıfı bulmaya –ya da yaratmaya– çalışmak değil, buraların kendi dinamikleri içinde sınıf oluşum süreçlerini kavramaya yarayacak modeller ve onları destekleyecek tarihsel malzeme yaratmaktır. Aşağıda bu türden bir model önerisi geliştirmeyi deneyeceğiz.[34]

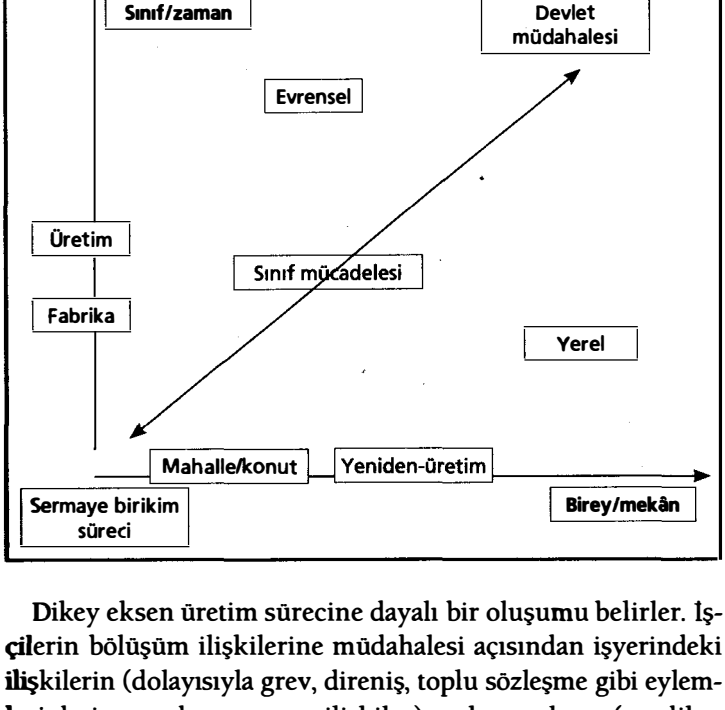
Bir şemayla gösterdiğimiz modelimiz iki ana eksenlidir: Sınıf-zaman ekseni ve birey-mekân ekseni. Sınıf oluşum sürecindeki nesnel belirleyicilerden, iktisadi alanı temsil eden serma-

32 Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, C. Aygün (çev.), Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 150.

33 Akt Özuğurlu, 2005, s. 33.

34 Model önerisi için şu kaynaktan yararlanılmıştır: Hakan Koçak, "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yılları: 1950'ler", *Toplum ve Bilim*, sayı 113, Mart 2008, s. 96-98.

ye birikim süreci ve siyasi alanı temsil eden devlet müdahalesinin birer ucunu belirlediği vektör, bunların arasında ve bunlara karşı sınıf mücadelesinin yaptığı basınçla dikey ya da yatay eksene doğru yönelir.

Dikey eksen üretim sürecine dayalı bir oluşumu belirler. İşçilerin bölüşüm ilişkilerine müdahalesi açısından işyerindeki ilişkilerin (dolayısıyla grev, direniş, toplu sözleşme gibi eylemleri de içeren dayanışmacı ilişkiler) ve kurumların (sendikalar, fabrika komiteleri vb.) belirleyici olduğu durumları temsil eder. Zaman boyutludur, çünkü temeli işyerindeki artı-değer sömürüsüne karşı mücadeleye dayanır. "Normal işgününün yaratılması... kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki az çok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur" tespitini yapan Marx'm *Kapital*'de uzun uzun anlattığı tam da bu zaman üzerine mücadeledir.[35] Bu eksendeki kavramlar evrensel niteliktedirler. Ör-

35 Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Alaattin Bilgi (çev.), 7. baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2004.

neğin işçi sınıfı deneyimleri arasında oldukça geniş farklılıklar olsa da, sendika yaratma çabası içine girmemiş tek bir ulusal sınıf deneyimine rastlanmaz.[36] Tarihsel siyasi aktörlerin proleterleri[37] bir sınıf kolektivitesi içinde örgütledikleri eksen de yine burasıdır. Bu eksen bölüşüm ilişkilerinde işçilerin sermayeyle örgütlü bir güç olarak doğrudan karşılaştıkları birincil düzeye işaret eder.

Yatay eksen proleter kitlelerin tarihsel aktörlerce bireyler olarak örgütlendikleri (halk, millet veya bir etnik, dinsel, yerel kimliğin mensubu) durumu anlatır. İşçiler sınıf olarak kolektif bir biçimde değil; tekil işçiler, yurttaşlar vb. olarak bölüşüm mekanizmalarına dahil edilirler. Toplu değil bireysel haklar ön plana çıkar. Burada dayanışmacı ilişkilerin yerine mekândaki himayeci ilişkiler hâkimdir. Üretim sürecindeki birincil paylaşım mücadelesinin yerine patronaj, popülizm gibi araçlarla süren yeniden-üretim alanındaki pay alma çabaları geçer.

Kapitalizmin kendi iç çelişkilerini hafifletmeyi başarmasını, büyümeyi sürdürmesini sağlayan; mekânı işgal etme ve mekânlar üretme pratikleri de bu eksende yer almaktadır.[38] Mekânın imkânlarını kullanarak, mekânsal değişimlere yaslanarak bölüşüm ilişkilerinde proleterlere kazançlar sağlanır (kentsel rantlardan yararlandırmak gibi). Belli tarihsel dönemlerde sınıf mücadelesinin vektörü bu eksenlerden birisine yöneldiğinde diğer eksendeki dinamikler yok olmaz ama gücünü ve belirleyiciliğini yitirir. Sınıf mücadelesinin diyalektiği bu iki eksenin karşılıklı ilişkisini belirler. Sınıf oluşumunun seyrini an-

36 Katznelson, 1986, s. 20.

37 Proleter kavramını kullanırken Metin Çulhaoğlu'nun Marx'tan hareketle yaptığı şu tanımlamaları esas almaktayız: "Proleterleşme, işçileşme ile özdeş olmayan bir olgudur. Başka bir deyişle, üretim araçlarından koparılma, bu araçlardan koparılan insanın üretim sistemi içinde nereye yerleşeceğinden bağımsız olarak proleterleşmenin yeterli verisidir... Üretim araçlarından koparılan, artık bir proleterdir. Bir proleter olarak, kendisi gibilerle bir 'sınıf' oluşturması ise, gene kendisi gibilerle birlikte yaşayacaklarına, vereceği mücadelelere, geçireceği deneyimlere ve onlarla ortak bir kültür ve kimlik geliştirebilmesine bağlıdır". Çulhaoğlu, 1996, s. 99.

38 H.Tarık Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, 2. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

lamak ve dönemselleştirmelere gitmek için biz bu model şema üzerinde çalışacağız.

Kilit bir kavram olarak deneyim

İşçi hareketi tarihini işçilerin bizatihi öznesi oldukları bir sınıf oluşum süreci mantığı içinde incelemeye girişildiğinde deneyim kavramı vazgeçilmez önem kazanır. Yapısalcı yaklaşımla giriştiği polemikte Thompson, teori ve pratikte unutulan deneyim kavramı aracılığıyla; yapının sürece dönüştüğü ve öznenin tarihe yeniden girdiği kavşak kavramları incelediğini söylerken, bu önemi ortaya koyar.[39] Deneyim maddi yaşamdan çıkar ve sınıf biçiminde yapılanır, bu nedenle de toplumsal varlık toplumsal bilinci belirler. Ellen Meiksins Wood, tümdengelimsel yapısalcı sınıf tanımları karşısında, yapı ile süreci bütünlükle ele alan sınıf oluşumu nosyonunun kullanımının sunduğu imkânın altını çizer:[40]

> "Yapısal süreç olarak sınıf nosyonu... Sınıfın oluşumunun yapısal temeli antagonistik üretim ilişkilerinde bulunmakla birlikte, bu ilişkilerce uygulanan yapısal basınçların sınıfların oluşumunda bilfiil etkide bulundukları özel biçimlerin tarihsel ve sosyolojik analizce empirik olarak çözülmesi gereken açık uçlu bir sorun olduğunu kabul eder... Yapılaşmış süreçlerin belirleyici basınçlarının insanlarca nasıl deneyimlendiği ve bunlarla nasıl baş edildiğini araştırmak tarihçinin veya sosyoloğun görevidir."

Herhangi bir sınıf tanımının sürecin araştırılmasına engel olmaması tersine yolunu açması gerekir. Bitmez tükenmez sınıf tanımlarına boğulmuş olan sınıf çalışmaları alanını kurtaracak olan ancak böyle bir yaklaşım olabilir. Bu yaklaşım, bizi sınıf deneyimlerinin katmanlarını çözümlemeye davet eder.

Thompson Gramsci'ye atıfla, aşağıdakilerin *ikili bilincine*

---

39 E.P.Thompson, *Teorinin Sefaleti*, A.Fethi Yıldırım (çev.), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 273.

40 Ellen Meiksins Wood, "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", E. Atilla Aytekin (çev.), *Praksis*, sayı 1, Kış 2001, s. 109-110.

vurgu yapar. Emekçi eğer varlığını sürdürmek istiyorsa; statüko ile zorunlu bir uyum geliştirecek, oyunu işverenlerin, yönetenlerin koydukları kurallara göre oynayacaktır. Ancak öte yandan diğer işçilerle, sömürülenlerle paylaştığı baskı, güçlük gibi ortak deneyimlerden elde ettiği, paternalist tiyatronun metnini sürekli olarak alaycı eleştiriye –ve daha seyrek olmakla birlikte– isyana açık tutan sağduyuya sahiptir.[41] İşçi sınıfı deneyimine bakarken bu ikili bilinç durumunu hep akılda tutmak gerekir. İlk anda görünen uyum ya da isyan hallerinin mutlak olmadığının, birlikte ve geçişkenlik içinde varolduklarının bilgisi ile hareket edilmelidir. Thompson'ın söz ettiği sağduyusal bilgi işçi sınıfı deneyiminin temelinde yer alır. Sınıf deneyimleri en genelde bu sağduyusal zeminde gelişse de belli mecralar içinde ve belli düzenlilikler içinde birikir ve işlenirler. Bütün koşullandırıcı deneyim ve uyaranlar, her an, daha önceki deneyimlerin inşa ettiği kategoriler aracılığıyla algılanır.

Bundan çıkan sonuç, başlangıç deneyimlerinin kaçınılmaz önceliği ve *habitusu* oluşturan yatkınlıklar sisteminin görece kapalılığıdır.[42] Habitus, toplumsal eyleyicilerin, tam anlamıyla akılcı olmadan, yani davranışlarını sahip oldukları araçların verimliliğini azamiye çıkartacak şekilde düzenlemeden ya da daha basiti, hesap yapmadan, hedeflerini açıkça ortaya koymadan ve bunlara ulaşmak için sahip oldukları araçları açıkça birleştirmeden, kısacası, planlar, tasarılar yapmadan, makûl olduklarını, deli olmadıklarını, çılgınlıklar yapmadıklarını açıklamak için varsaymak gereken şeydir.[43] Bir sınıfın üyeleri belirli sınıflama, değerlendirme, yargı, algı ve davranış biçimlerini paylaşırlar. Bu sınıfsal ve bireysel algılar, seçimler ve davranışlar arasındaki ara süreçler de sınıfsal habitusu oluşturur. Bir anlamda sınıfsal habitus benzer konumu paylaşanların kolektif bilincine karşılık gelir.[44]

---

41 E.P. Thompson, *Avam ve Görenek*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 24.

42 Bourdieu-Wacquant, s. 121.

43 Bourdieu-Wacquant, s. 126.

44 Ümit Tatlıcan - Güney Çeğin, "Bourdieu ve Giddens: Habitus veya Yapının İkiliği", Güney Çeğin vd. (der.), *Ocak ve Zanaat* içinde (303-366), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 326.

Emek sürecinde sınıf oluşumu

Marx, *Kapital*'in ilk bölümlerinde bizi meta ve para ilişkilerinin analizi üzerinden dolaşım alanında gezdirdikten sonra; "her şeyin ortada ve herkesin gözü önünde geçtiği bu gürültülü alanı" terk ederek; "kapısında 'işi olmayan giremez!' levhası ile bizi karşılayan, gizli kapaklı üretim alanına" davet eder.[45] Bize burada, sermayenin yalnız nasıl ürettiğini değil, ama nasıl üretildiğini de göreceğimizi, kâr sağlamanın sırlarını zorlayacağımızı taahhüt eder. Kapıdan girince göreceğimiz şey emek sürecidir. Bu sürecin analizi, kapitalist ilişkiler içinde emek sürecinin yerinin anlaşılması, Marx için meselenin temelini oluşturur. Çünkü sistemin temelini oluşturan artı-değer işçiden burada sızdırılır, sömürü burada gerçekleşir.

Emek süreci tartışmaları alanının temel yapıtı kabul edilen, *Emek ve Tekelci Sermaye*'de Harry Braverman; tekelci kapitalizmde kendisini genel bir durgunluk eğilimi olarak ifade eden kriz eğiliminin, işçi sınıfının yaygın ve kapsamlı bir şekilde vasıfsızlaştırılması ve sermayeye gerçek anlamda tabi kılınması süreci ile nasıl iç içe geçtiğini parlak biçimde gösterir.[46] 20. yüzyıl başlarında ABD'li işletmeci Taylor'un "bilimsel yönetim ilkeleri" adıyla oluşturduğu ve uyguladığı, kökten değişimler getiren emek organizasyonu ve sistematik yönetim uygulamaları, Braverman'm başlıca inceleme alanıdır. Temel tezi, söz konusu yönetsel değişimlerle birlikte emek sürecinin; zanaattan, gelenekten ve işçilerin bilgisinden kopması, böylece bu sürecin artık işçilerin yeteneklerine değil tümüyle yönetim pratiklerine yaslanır hale gelmesi, yani *vasıfsızlaşmasıdır*. Daha önce zanaat temelinde örgütlenen emek sürecinde tasarım ve kavrayış yeteneklerini kullanabilen işçiler, Taylorist ilkelere dayalı yönetim biçiminin hâkim olmasıyla birlikte ellerindeki bu güçleri sermayeye kaptırarak sadece birer uygulayıcıya dönüşürler. Braverman olup biteni şöyle özetler:[47]

45 Marx, *Kapital*..., s. 178.

46 Harry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çiğdem Çidamlı (çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 28.

47 Braverman, s. 174.

"Kapitalist üretim tarzında yeni yöntem ve makineler, emek sürecinin işçiler tarafından yönetilen bir süreç olarak çözülüp, yönetim tarafından yönetilen bir süreç olarak kurulmasını amaçlayan bir yöneticilik çabasıyla birleşir. Kapitalist, iş bölümünün ilk biçiminde, zanaatı parçalar ve onu işçilere parça parça iade eder, böylelikle süreç bir bütün olarak artık herhangi tek bir işçinin denetimi altında değildir... Yönetim bilimsel-teknik devrim çağında kendisine süreci bir bütün olarak kavrama ve onun, istisnasız bütün ögelerini denetleme görevini biçer."

Emeğin vasıfsızlaşması ve kapitalistin emek sürecinde mutlak denetim kurma çabaları dirençsiz bir ortamda sürmez, her zaman çeşitli biçim ve düzeylerde işçi direnişleriyle karşılaşır. İşçilerin kendilerine dayatılan değersizleşmiş çalışma biçimlerine karşı düşmanlıkları, istihdam koşulları izin verdiği ya da daha fazla emek yoğunluğu elde etmeye yönelik kapitalist hamleler fiziksel ve zihinsel kapasitenin ötesini zorladığı anlarda kendilerine yüzeye ulaşan yollar bulan bir yeraltı nehri gibi sürüp gider.[48] Braverman'ın; vasıfsızlaşma ve emeğin denetimi kavramları üzerine inşa ettiği emek süreci kuramı, zaman içinde çeşitli açılardan eleştirilere uğramış ve yeni yaklaşımlarla genişlik kazanmıştır.

Littler ve Salaman, emek üzerindeki denetimin sadece emek sürecinde kurulmadığını; kapitalist piyasalar ve devlet/sermaye ilişkilerinin belirlediği daha geniş bir arka plana sahip olduğunu ortaya koyarlar. Ayrıca emeğin denetiminde işyeri dışındaki; okul, aile gibi sosyal kurumların rolünün de eklenmesi gerektiğini vurgularlar.[49] Edwards'ın kapitalizmin seyri içinde değişen denetim konseptlerine ilişkin sınıflaması başka bir bakış açısı sunar.[50] Rekabetçi kapitalizmin hâkim olduğu erken evrelerdeki küçük ve üretim sürecinin görece basit olduğu iş-

48 Braverman, s. 156.

49 Craig R. Littler-Graeme Salaman, "Bravermania and Beyond: recent Theoris of The Labour Process", *Sociology*, cilt 16, No: 2, 1982, s. 256-261.

50 Paul Thompson, *The Nature of Work*, 2. baskı, Macmillan Press, Londra, 1989, s. 144.

yerlerinde, işverenin doğrudan denetleyici konumunda olduğu basit denetim döneminden, yoğunlaşan sınıf mücadeleleri ve sermayenin tekelcileşmesi sürecine paralel olarak teknik denetim evresine geçilir. Bu aynı zamanda Braverman'ın odaklandığı Taylorizm evresine tekabül eder. Kişisellikten uzaklaşarak, işyerinin fiziksel ve sosyal yapısına gömülmüş yapısal bir denetim biçimi söz konusudur (üretim bandı ve benzeri çok bilinen mekanizasyon pratikleri burada yer alır). Teknik denetim sürecinin yarattığı çelişkiler bir süre sonra; kurumsal, hiyerarşik kumanda temelli, sistematik bir yönetsel yapının doğmasına yol açar. Edwards, bu üç farklı denetim biçiminin sadece tarihsel olmadıklarını, sanayinin farklı özelliklere sahip bölmelerinde aynı anda var olabileceğini de ekler.

Alana diğer bir katkı da Andy Friedman'dan gelmiştir.[51] Friedman, denetimin yekpare bir süreç olarak düşünülmemesi gerektiğini, işyerindeki işgücü farklılıklarına uygun iki alternatif denetim stratejisinin olduğunu vurgular. Bunlardan birincisi, özellikle büyük ve istikrarlı ve işgücünün zayıf biçimde örgütlendiği işletmelerde geçerli olan doğrudan denetim stratejisidir. Bu stratejinin arkasında sermayenin işçilerin bağımsızlığını devamlı baskı altında tutma isteği yer alır. Doğrudan denetimin karşılaştığı engellere karşı sermayenin işgücünün vasıflı kesimleri için uyguladığı ikinci strateji ise *sorumlu özerklik* olarak adlandırılır. Bu modelde işçilerin, emek sürecine becerileri, ihtiyaçları ve arzuları temelinde katılmaları hedeflenir. Böylece işçilerin kendilerini işletmenin çıkarlarıyla özdeşleştirmeleri ve bağlanmaları istenir. İki strateji aynı işletmede uygulanabilir. Bu durumda ortaya merkez ve çevre olmak üzere ikili bir işgücü yapısı çıkacaktır. Merkezdeki ayrıcalıklı işgücü sorumlu özerklik yoluyla denetim altına alınırken, çevre işgücü için doğrudan denetim mekanizmaları işletilecektir.

İşyerindeki denetim karşısında gelişen direnişlere işçilerin; vasıf, kıdem, sosyal köken gibi farklılıklar bağlamında değişik düzeyde katılım gösterdikleri vurgulanmıştır. Ancak Littler ve

---

51 Andy Friedman, "Responsible Autonomy Versus Direct Control Over The Labour Process", *Capital and Class*, No: 1, Bahar 1977, s. 43-55.

Salaman, yönetsel politikalar karşısında geliştirilen direnişlerin detaylara dair olduğuna; işçilerin tahakküm altında olmalarını normal kabul ettiklerine ve işletmenin hiyerarşik doğası, karar alma mekânları ve sermaye yatırımı gibi esasa ilişkin meselelerin direniş alanının dışında kaldığına da dikkat çekerler.[52] Yazarların yerinde saptamasıyla, aslında emek sürecindeki rızanın arkasında; öncelikle işçilerin alternatif istihdam imkânlarına sahip olmadıkları bilgisi bulunur. Alternatif istihdam fırsatlarının bulunmadığı bir durumda her türden direniş son derece zorlaşır.[53] Bunun dışında işçilerin direniş kapasitesini belirleyen iki önemli etkenden söz edilebilir: Sermaye-devlet ilişkileri ve işçi sınıfı içindeki ayrımlar.

Devletin sendikal örgütlenmeye yaklaşımında göstereceği toleranslı tutum direniş kapasitesini yükseltir, işçi sınıfı içindeki; vasıf, yaş, cinsiyet, etnisite vb. gibi pek çok ayrımın varlığı ise tarih boyunca direniş kapasitesini zayıflatan etkenler olarak karşımıza çıkar. Braverman'a getirilen bir eleştiri de, onun analizine sınıf örgütlerini dahil etmediği, sınıfı bireylerden oluşuyor gibi ele aldığı yönündedir.[54] Oysa sınıf örgütlerinin, yönetsel denetim stratejileri karşısında alacakları tutumlar önemlidir. Bunun farkında olan Taylor'un geliştirdiği bilimsel yönetim konseptinin, sendikaları dışlayarak hatta düşman görerek kurulduğu/yerleştiği unutulmamalıdır.

Braverman'ın gündeme getirdiği vasıf tartışmasının emek piyasasının yapısı içinde ve sermaye birikim süreçleri ile birlikte düşünülmesi gerektiği de araştırmacılar tarafından vurgulanır.[55] Vasıfsızlaşma mutlaklaştırılmaması gereken bir süreçtir. Sermaye değişik sosyo-ekonomik ve tarihsel durumlarda birikimini ve emek üretkenliğini artırmaya dönük olarak, vasfı ar-

52 Littler-Salaman, s. 259.

53 Littler-Salaman, s. 261.

54 David Stark, "Class Struggle and the Transformation of the Labor Process: A Relational Approach", *Theory and Society*, cilt 9, No: 1, 1980, s. 98.

55 Gamze Yücesan Özdemir, "Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", Ahmet Alpay Dikmen (ed.), *Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum* içinde (433-502), İmaj Kitabevi, Ankara, 2002, s. 439.

tıran ya da sınırlayan farklı yöntemler geliştirilebilir.[56] Vasıfsızlaşmamn, zanaat tarzından kitlesel üretimine geçiş sürecinde ele alınması, zanaatçilerin önceki üretim biçimleri içindeki konumunu tartışma konusu haline getirir. İşgücü o zaman da vasıflı ve vasıfsız işçileri kapsayan bir heterojenlik göstermektedir. Ayrıca zanaatçi niteliğindeki işçilerin emek sürecindeki rolleri üzerinde de durulmuştur. Örneğin 19. yüzyıl sonlarında ABD'de sanayinin gelişme evrelerinde zanaatçilerin güçlerinin sadece teknik bilgi ve beceri kaynaklı olmadığı, onların üretimdeki denetim işlevlerinin de konumlarında belirleyici olduğuna dikkat çekilir.[57] Taylorist yöntemlerin uygulamaya geçmesinin ardından zanaatçi niteliğindeki zayıflamaya karşın vasıflı işçilerin denetici olarak emek sürecinde yer aldıkları görülür.

Fabrika rejimi kavramının olanakları

Michael Burawoy, geliştirdiği "fabrika rejimi" kavramsallaştırmasıyla; işyerindeki politik-ideolojik süreçlere dikkat çekerek, emek süreci kuramına açılım getiren bir diğer önemli isimdir. Onun önermesi; üretim sürecinde işçilerin pratiklerinin ve ilişkilerinin düzenlenmesiyle ilgili –politik etkileri olsa da– esasen teknik boyuttaki emek süreçlerinin, işyerindeki mücadeleyi düzenleyen ve şekillendiren üretimin politik aygıtlarından ayrıştırılması gerekliliğidir.[58] Fabrika rejimi tanımı ise hem emek sürecinin politik etkisine hem de üretimin politik aygıtlarına atıfta bulunur. İşyerindeki politik ilişkilerin düzenlendiği rejimler: Emek süreçleri, firmalar arasındaki piyasa rekabeti, işgücünün yeniden üretimi ve devletin müdahalesi gibi etkenlerin belirleyiciliğinde oluşur. Bu bağlamda da farklı coğrafyalar ve tarihselliklerde bir rejimin farklı varyantları görülebilir.

Fabrika rejimleri aynı zamanda; çalışma kuralları, toplu sözleşme, sosyal güvenlik haklarının kullanımı, işverenlerin fark-

56 Özdemir, s. 440.

57 Stark, s. 99.

58 Michael Burawoy, *The Politics of Production*, 3. basım, Verso, Londra, 1990, s. 87.

lılaşan denetim stratejileri ve işçilerin karşı direnişleriyle biçimlenir. Burawoy fabrika rejimlerinde meydana gelen değişimler üzerinden bir kapitalizm dönemlendirmesine de gider. Marx'ın çözümlediği, 19. yüzyıl kapitalizminin rızadan çok zora dayalı yöntemlerle ve tümüyle piyasanın belirleyiciliğinde oluşturulan "despotik fabrika rejimi" bir prototiptir. Öncesinde bir dizi farklı rejim denenmiştir. İngiltere örneğinde, devlet içinde devlet niteliği kazanmış olan şirket kasabalarını, patriyarkal ve paternalist karakterli rejimler izlemiştir. Despotik fabrika rejiminde devlet üretimin dışsal şartlarını korumakla sınırlı bir işlev görür, emek süreciyle ilgili düzenlemelere gitmez. İşçilerin geçim koşulları tümüyle işverene bağlıdır ve rekabetçi piyasanın anarşik yapısının bütün etkilerine açıktırlar. 20. yüzyıldaki gelişmelerle (işçilerin ücrete bağımlılıklarını azaltan çalışma yaşamı düzenlemelerinin ve yeniden üretim sürecini görece güvenceye alan sosyal güvenlik sistemlerinin etkisiyle) rızanın ağır bastığı hegemonik bir rejime geçilmiştir. Bu rejimde yalnızca zorun uygulanmasının sınırlandırılması ve düzenlenmesine gidilmez, aynı zamanda disiplin ve cezanın bizatihi kendisi rızanın konusu haline gelir.

Hegemonyanın oluşturulması rızanın sürekli üretilmesi ile mümkündür. Temelinde, işçilerin gerçekte sınırlanarak neler olabileceği belirlenmiş olan etkinliklerin; onlara kendi tercihleriymişcesine sunulması yatmaktadır.[59] Burawoy rızanın üretilmesini sağlayan bazı mekanizmalar belirler. Bunlardan birisi çalışmanın bir tür oyun gibi düzenlenmesidir. Monoton çalışmanın etkilerini gidermek için çalışanların geliştirdikleri ve yönetimin de ödüllendirmelerle destekleyip kurallarını belirlediği bir tür "kim daha fazla üretecek" oyununa katılan işçi aynı zamanda bu oyunun esasen yönetimce belirlenen kurallarını benimsemiş olur. İşyerinde, vasıf ve kıdem temelinde farklı pozisyonlar arasında devamlı bir hareketlilik yaşanmasıyla oluşan içsel emek piyasası da; aynı dışsal emek piyasalarda olduğu gibi, "eşit ve özgür" işçilerin bireyci rekabetlerini yaratması ve

59 Michael Burawoy, *Manufacturing Consent*, The University of Chicago Press, Chicago, 1979, s. 27.

yönetimle olabilecek kimi gerilimleri işçiler arasındaki gerilimlere dönüştürme potansiyeli ile rıza üretimine katkıda bulunur.

Diğer bir mekanizma işyerlerinde toplu sözleşme ve şikâyet mekanizmaları ile oluşturulan bir tür içsel devlettir. Toplu sözleşme yoluyla yeniden düzenlenen çatışma sendika ve şirket için, işletmenin gelişim ve varlığını sürdürmesi temelinde bir çıkar ortaklaması sağlar.[60] Bu durumda işyerindeki sınıf mücadelesi kapitalizmin esasına etki etmeyen marjinal sınırlara çekilir. Böylece içsel devlet, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel birer yurttaş olarak algıladıkları rızaya dayalı bir sistem oluşturur. Burawoy'a göre, tüm bu mekanizmalar işyerinde hegemonik bir rejimin inşa edilmesinin temelini oluşturan rızanın üretilmesini, bu bağlamda da sömürünün devamlılığını sağlarlar. Çalışmamızda fabrika rejimi kavramsallaştırmasını, mikro (işyeri) alan ile makro (değişen devlet/refah modelleri) alan arasında bağlantı kurmaya ve dönemselleştirmelere olanak tanıyan niteliğiyle kullanacağımız yararlı bir araç olarak değerlendiriyoruz.

Sınıf mücadelesinde işyerinin önemini ısrarla vurgulayan Burawoy'a göre işçi sınıfı oluşumunda işyerinin, burada süren politik ve ideolojik mücadelenin önemi ihmal edilmiştir. Oysa özellikle de İngiltere'deki gibi işçi sınıfı topluluk ve geleneklerinin güçlü olmadığı yerlerde –yazarın örneklediği yer Rusya'dır– işyerlerinin kendisi sınıfsal direnişin kalesi haline gelebilirler.[61] Sömürünün işçiler tarafından bizzat deneyimlendiği üretim noktasında olup bitenleri dikkate almak hem tarihsel algımızı derinleştireceği için yararlı, hem de kolektif hareketlerin arkasındaki birikimi ya da altındaki dip akıntısını algıyabilmek için gereklidir.[62] Bu temel düşünceyle çalışmamızda, fabrikada yaşanan mücadelelerin dönemselleştirilmesi için fabrika rejimleri kavramı kullanılacak, emek sürecinde meydana gelen değişimlerle birlikte üretimin değişen politik araçları da resmedilmeye çalışılacaktır.

---

60 Burawoy, *Manufacturing*..., s. 115.

61 Burawoy, *The Politics of*..., s. 87.

62 Koçak, *İşçi Sınıfı Oluşumunun*..., s. 76.

İKİNCİ BÖLÜM

CAM SANAYİİNİN VE CAM İŞÇİLERİNİN TARİHİNE BAKIŞ

Cam eşya üretiminin genel tarihi

Cam insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri bilinen ve kullanılan özgün bir malzemedir. Hem kırılganlık hem de kalıcılık niteliklerini barındıran fiziki yapısı, olağanüstü çeşitlilikte şekil ve renk alabilme özelliği, yaşamın her alanında kullanılması ve yüksek estetik özelliğe sahip ürünlere dönüşebilir oluşu camı neredeyse uygarlığın maddi ve kültürel gelişiminin sembollerinden biri haline getirmiştir.

Camdan yapılan ilk kaplara M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısında Mezopotamya'da rastlanmıştır.[1] Cam üretim teknolojisindeki en önemli buluş olarak kabul edilen üfleme tekniği ilk olarak Suriye-Filistin bölgesinde M.Ö. 1. yüzyıl civarında geliştirilir.[2] Bugün bile el imalatı camcılığın esasını oluşturan bu teknik makineli cam üretiminin başladığı 1820'lere kadar yüzlerce yıl mutlak hâkimiyetini sürdürecektir.[3] Tekniğin uygulanmasında serbest ya da kalıba üfleme yöntemleri kullanılır. *Pipo*

1 Üzlifat Özgümüş, *Anadolu Camcılığı*, Pera Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 11.

2 Hugh Tait (ed.), *Five Thousand Years of Glass*, Brtish Museum Press, Londra, 1995, s. 62.

3 Tait, s. 62.

adı verilen ve bir ucunda ağızlık bulunan metal boru ile potadan alınan cam devamlı döndürülerek işleme masasında şekillendirilir. Üfleme yönteminde kullanılan çeşitli araçlar yüzyıllardır hemen hiç değişmeden kullanılmaktadırlar: Pota, pipo, makas, kalıp, kepçe vb.

Öncelikle Akdeniz havzası ve Ortadoğu'da yoğunlaşan cam üretimi Roma döneminde Avrupa'da tanınırlık ve yaygınlık kazanır. Üfleme tekniğinin geliştirilmesi, üretim hızının artması bunda etkili olmuştur. Böylece Roma İmparatorluğu topraklarında cam atölyeleri çoğalmıştır.[4] Öte yandan Ortadoğu'da da Sasanilerin gelişkin kesme cam teknikleri ve ardından Halifelik dönemi Arapların, Erken İslam Devri cam üretiminde ulaştıkları özgün biçimler kayda değerdir. Bu dönem özellikle Memlûk camcılığı parlak bir gelişme göstermiş ancak bu Timur istilasına kadar sürebilmiştir.

Sonraki yüzyıllarda camcılığın merkezi Venedik olur. Buradaki Murano adası cam sanatının bugün de ününü sürdüren odağı haline gelir. Murano ve diğer Akdeniz cam merkezlerinde Roma ve İslam geleneğinin oryantal biçimleri arasında bağlar kurulmuştur.[5] Gelişen cam teknolojisinin ve farklılaşan hammadde kullanımlarının sonucu olarak cam eşyayla ilgili tarzlar, biçimler ve zevkler; dolayısıyla da öne çıkan üretim bölgeleri tarih içinde değişim gösterir. Venedik'in yanı sıra Avrupa'da güçlü bir ikinci cam geleneği de Bohemya'da gelişir.

Makinenin cam eşya üretimine ilk girişi ise 1820-1830 yılları arasında gerçekleşir. 1861'de cam endüstrisine uyarlanan Siemens'in yeni fırın sistemi çok önemli bir yeniliktir. Yakıt ve zaman tasarrufu sağlayan bu sistem, aynı fırında farklı bölümlerinde farklı derecede ısıların elde edilmesi imkânını verir; sürekli ve yoğun üretimin yolunu açar. 1865'te Glasgow'da ilk şişe makinesi üretime girer. 19. yüzyılın sonlarına doğru otomatikleşme yönünde ciddi atılımlar görülür. 1880'li yıllarda Amerika ve İngiltere'de yarı otomatik makineler geliştirilir. 1887'de

4 Özgümüş, s. 13.

5 Rosa Barovier, Rosanna Mollo, Patrizia Framarin (ed.), *Glass Throughtout Time*, Skira, Milano, 2003, s. 26

ilk emme yöntemiyle çalışan yarı-otomatik makine Fransa'da H.M. Ashley tarafından icat edilir.[6]

Daha sonraları şişe üretiminin standart makineleri haline gelecek olan *dönen makinelerin* ilk tam otomatik örneği ise 1903 yılında kullanıma girer. Michael Owens'in geliştirdiği makine kısa sürede Avrupa ülkelerinde yaygınlaşır ve giderek şişe üretiminde üfleme tekniğinin sonunu getirir.[7]

19. yüzyılın başlarından itibaren geleneksel cam ocakları, modern manüfaktür ve fabrikalara dönüşmeye başlar. Sanatsal nitelikte cam üretimi varlığını hep sürdürse de endüstriyel üretime uygun, gazla çalışan yeni fırınların da desteğiyle cam eşya üretimi artık kitlesel üretim aşamasına girer. Bunun doğal sonucu olarak da geleneksel cam ustalarının alanı giderek daralır.

Eski çağlarda Anadolu'da da cam ve cam ürünlerinin üretildiği ve kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu antik uygarlıklarına, Bizans kiliselerine vb. ilişkin yapılan kazılarda çok sayıda cam eşyaya ulaşılır. Selçuklularda camcılık ve cam üretimine ilişkin bulgular mevcuttur. Döneme ait bulunan cam eşya sayısı fazla değilse de o dönemlerin en önemli mimari yapıları olan camilerde kullanılan camların varlığı bilinmektedir. Bundan sonra gelen Osmanlı döneminin camcılık faaliyetleri daha geniş biçimde ele alınacaktır. Ama önce cam eşya üretiminin aşamalarını ayrıntılı olarak görmek yararlı olabilir.

Cam eşya üretiminin aşamaları

Cam; kum, soda veya potas, kireç ve renk verici ve/veya ağırtıcı maddelerden oluşan karışımın uygun koşullarda eritilmesiyle elde edilir.[8] Günümüzde hammaddelerin bir bölümü kimyasal süreçlerle yapay olarak üretilmektedir (örneğin soda ve po-

---

6 Ada Polak, *Glass - its makers and its public*, Weindenfeld&Nicolson, Londra, 1975, s. 169.

7 Polak, s. 169.

8 Hans Friedl, *Cam Neden? Niçin? Nasıl? Camla İlgili 100 Soru-Cevap*, Çiğdem Öztekin (çev.), Paşabahçe Tic. Ltd. Şti. Yayım, İstanbul, 1980, s. 23.

tas). Cam üretim sürecinde hammaddeler ve kırık camlar öğütülerek, kimyasal hesaplara uygun biçimde karıştırılır ve harman oluşturulur. Cam fırınında harman eritilerek sıvı cam haline getirilir. Fırınlarda 1400-1500 derecelik bir ısı kullanılır. Eritilen cam bekleme ve çalışma havuzlarına aktarılır, buradan da ya otomatik olarak üretim makinelerine ya da el imalatçılarının önlerindeki potalara ulaştırılır.

El imalatında, pipo (veya pipa) adı verilen demir çubuklarla potadan alman ergimiş cam hamuru (bu cam küreciğe fıska adı verilir) ya kalıplara üflenerek ya da serbest şekilde döndürmek ve çeşitli araçlarla biçimlendirmek suretiyle cam eşyaya dönüştürülür.

Günümüzde, şişe, kavanoz, gündelik kullanılan bardaklar ve hatta birçok ayaklı bardak tam otomatik makinelerde üretilmektedir. Şişe üfleme makinesine verilen cam damlacığı fıska haline getirilip hafifçe üflenerek mamule kaba hatları kazandırılır ve daha sonra esas kalıpta şişe veya kavanozun son hali üflenerek şekillendirilir.

Goblede üflemeyle ya da makinede otomatik olarak üretilen cam eşya buradan soğutma fırınına gider. Bantlar üzerine konan cam ürünlerin ısıları soğutma fırınlarında kademe kademe düşürülür. Fırınlardaki bantlardan çıkan makine ürünleri paketlenmeye hazırdır ancak goble ürünlerin üstünü kapatan "kape" adı verilen kısımların kırılması gerekir. Bu arada soğutma sonrası ilk kalite kontrolü yapılır ve burada bozuk mallar ayrılıp kırılarak tekrar fırına gönderilir. Ardından cam eşyanın alt ve üstlerinin düzeltilmesi için taşlama işlemi yapılır ve eğer bir dekorlama olmayacaksa ürün son kontrol ve ambalaj bölümüne gider, eğer ürünün üzerine dekor yapılacaksa dekor servisine gider ve burada çeşitli tekniklerle dekorlanır, sonra buradan da son kontrol ve ambalaj servisine gelir.

Genel bir özetle tasvir ettiğimiz bu sürecin her bir aşaması fabrikadaki ayrı bir serviste gerçekleştirilir. Cam eşya üreten fabrikada, hammaddeleri karıştırarak hazırlayan ve fırına aktaran harman dairesi, fırınları işleten gazojen servisi, asıl üretimin gerçekleştiği goble ve makineli imalat birimleri, üretim

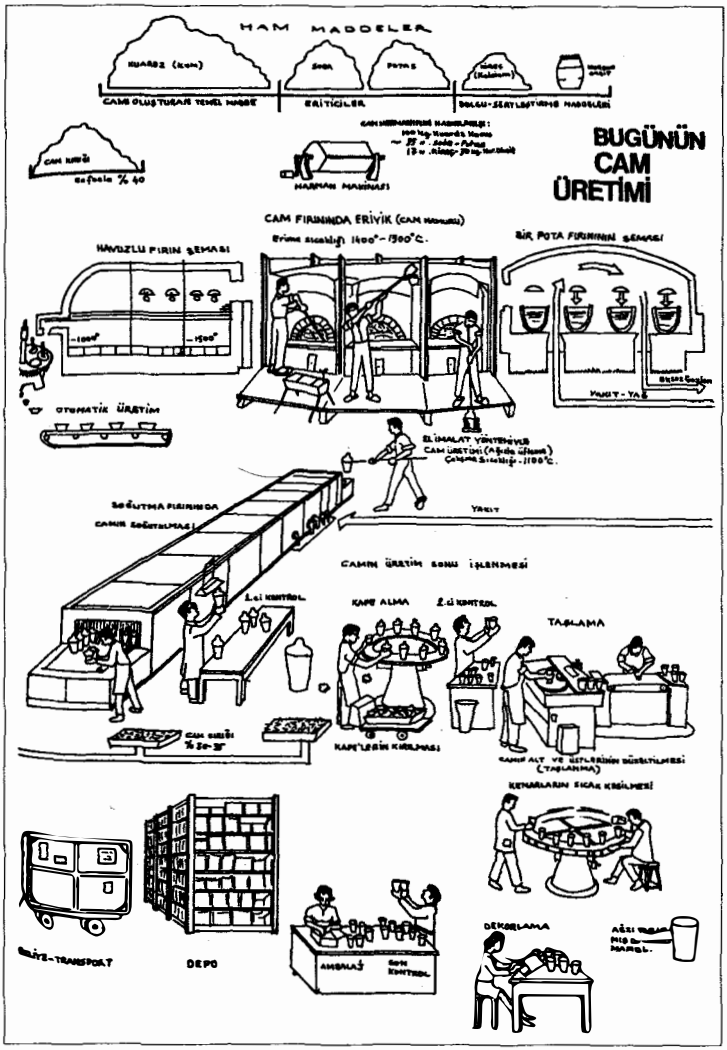
sonrası ürünün işlendiği finisaj ve dekor servisleri üretim sürecinin temel aşamalarını temsil ederler. Ayrıca genel işleri kapsayan meydan, kalıpların yapıldığı atölyeler, makinelerin teknik hizmet ve bakımlarıyla görevli atölyeler gibi yardımcı birimler de mevcuttur. Yukarıda özetlediğimiz cam eşya üretim süreci **Şekil 1**'de yer alan çizimler yardımıyla daha kolay biçimde anlaşılabilir.

Modern cam sanayii*

Modern cam sanayii, izabe teknolojisine dayalı, enerji-yoğun nitelikli bir üretim alanıdır. Hammaddelerin çok yüksek ısılarda erirtilmesi gerekliliği, fırınları ve enerjiyi önemli hale getirir. Cam eritme fırınları kampanya dönemleri boyunca hiç söndürülmeden sıcak tutulmak zorundadır. Kesintisiz üretim mecburiyeti ve uluslararası düzeydeki rekabet cam üretimi alanında yatırım ihtiyacını da sürekli hale getirir. Özellikle ömrü sınırlı olan fırınların sürekli yeniden yapılması, yedeklerinin inşa edilmesi devamlı büyük çapta yatırımları gerektirir. Bu etkenler cam sektörünün sermaye yoğun karakterli olmasını da beraberlerinde getirirler, sektörde firma sayısı çok sınırlıdır. Hiç sönmeyen fırınlar demek kesintisiz yüksek enerji kullanımı demektir. Bu durumda birim cam miktarı başına düşen enerji tüketimini azaltabilmek için fırınların sürekli yüksek kapasiteyle çalışması kritik önemdedir. Bu nedenle üretime ara vermek, dur-kalk neredeyse olanaksızdır. Bu özelliği nedeniyle cam sektörü grev ve iş bırakmalara karşı son derece hassastır.

19. yüzyıl sonlarından itibaren hızlanan makineleşme süreci giderek otomasyonlaşmaya, bilgisayarın yoğun olarak kullanıldığı ileri teknoloji uygulamalarına ulaşmıştır. Bu süreç içinde el imalatının konusu olan birçok ürün zaman içinde makinelerde otomatik olarak üretilebilir hale gelmiştir. Bugün el ima-

(*) Bu bölümün yazımında başlıca iki kaynaktan yararlanılmıştır. Bkz. Rüştü Bozkurt başkanlığındaki ekip, "Cam Sektöründe Yapısal ve Ekonomik Özellikler", Şişecam, İstanbul, 2000 (çoğaltma) ve Kristal-İş Sendikası, *14. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 2004, s. 154-169.

Şekil 1: Cam eşya üretim süreci. (Kaynak: Hans Friedl, *Cam Neden? Niçin? Nasıl? Camla İlgili 100 Soru-Cevap*, Çiğdem Öztekin (çev.), Paşabahçe Tic. Ltd. Şti. Yayını, İstanbul, 1980, s. 27.)

latı büyük ölçüde özel tasarımlı pahalı ürünler için kullanılan marjinal bir üretim alanı haline gelmiştir. Kitlesel tüketime yönelik cam eşya ürünlerinin imalatı üretim kapasiteleri çok büyük rakamlara erişmiş otomatik makinelerce gerçekleştirilir.

Cam eşya üretiminde emek süreci

Uzun yüzyıllar boyunca üfleme tekniğini kullanarak üretim yapan cam evlerinde/ocaklarında köklü bir cam üretim bilgisi ve örgütlenmesi oluşur ve yerleşir. El imalatında (goble) dünyanın hemen her yerinde benzer bir üretim örgütlenmesi olarak camcı ekiplerini (tezgâhlar) görürüz. Sadece ekiplerin oluşumu değil; hiyerarşileri, iş organizasyonları ve kültürel pratikleri de büyük ölçüde benzerlik gösterir. Öte yandan fabrikaların yaygınlık kazandığı 19. yüzyıl öncesi kapitalist üretim sürecinin egemen karakteristik biçimi olan manüfaktür tarzının tipik örnekleri cam sektöründe görülür.

El imalatı cam eşya üretimi bir zanaat geleneği olarak ekipler (tezgâhlar) halinde örgütlenir. Standart bir tezgâh, her biri farklı görevleri olan ve genellikle sayıları –üretilen ürünün hacmi ve niteliğine bağlı olarak– 5-8 kişiden oluşan, iç hiyerarşisi olan bir ekiptir. Tezgâhın usta ya da ustaları, üfleyicisi (leri)/kalfası (ları), madencisi, fıskacısı ve taşıyıcısı bulunur. Fıskacının görevi pipoyla, potadan bir miktar cam almak ve onu döndürüp üfleyerek fıskayı yapmaktır. Kalfa ürünün gövdesini kalıba üfler. Usta camı üfleyerek ve döndürerek ya da örneğin ayaklı bardak yapımında olduğu gibi, gövdeye ayağı takarak daha yoğun beceri gerektiren nihai şekli verecek olan işleri yapar. Madenci ürünün farklı bir bölümü için yeniden cam gerektiğinde onu getirmekle görevlidir. Taşıyıcı ise üretilen eşyayı maşa ile tutarak soğutma fırınına taşır.

Yapılanmada geleneksel zanaat üretim biçiminin temel ilkesi olan usta-çırak ilişkisi belirleyicidir ve genellikle on-oniki yaşlarında çıraklıkla işe başlanır. Çırak tezgâhtaki her türlü basit işi yapmak ve bir yandan da iyi bir gözlemcilikle mesleki hünerleri öğrenmekle yükümlüdür. Burada işin gerektirdiği tek-

nik hiyerarşinin yanı sıra sembolik ögeler de önemlidir. Çıraktan kalfa ve ustaya mutlak bir saygı göstermesi beklenir (örneğin eski tezgâh ustalarının anlatımlarında, tezgâha su getirildiğinde ustadan önce içilmemesi, ondan sonra da hiyerarşik sırayla suyun içilmesi göreneği yaygın bir sembolik örnek olarak tekrarlanır). Mesleğe giriş kanalı olarak çıraklığın denetimi de erken dönem zanaat kökenli sendikalar için önemli bir konu olmuştur. 19. yüzyılda İngiliz cam işkolu sendikaları, işyerlerindeki çırak oranlarıyla ilgili sınırlamalar getirmek ve mesleğe girişi denetlemek için mücadele vermişlerdir.[9]

Usta tezgâhtaki çalışmanın temposunu, üretimin niteliğini düzenleyen, meslek öğreten, çırakları işe kabul eden, kimi durumlarda ücret ve diğer ödemeleri belirleyen kişidir. Ustanın oğlunun tezgâhta çırak olarak bulunması yaygın bir durumdur ve bu ekibin meslek ve beceri hiyerarşisini daha da pekiştirir. 1817'de Carmaux'daki bir fabrikada çalışan ustaların dörtte üçünün babası cam ustasıdır.[10] Camcılığın köklü bir zanaat geleneği olarak varolduğu yerlerde ve dönemlerde ustalar işverenlerle ekip adına muhatap olurlar ve aynı zamanda üretim sürecindeki başlıca denetleyici onlardır.

Tezgâhlardaki ücretlendirme sistemi, genelde parça başı ödemedir. Bu sistemin kökleri çok eskilere uzanır. Örneğin Fransa-Carmaux'da 1832 yılına kadar ücretler tezgâhların ustalarına –önceleri çalışılan altı ayın sonunda, daha sonra iki aylık periyodlarla– ödenir. Ayrıca günlük olarak üfledikleri şişe sayısına göre bir para alırlar. Ustalar aynı zamanda kalite standartlarını korumak için kusurlu şişeleri kırma hakkına sahiptirler ve kırılan bu mallar için normalde almaları gereken ücret işveren tarafından telafi edilir.[11]

---

9 Terence Spencer, "Trade Unionism And Socio-Economic Development In The Yorkshire Glass Industry, circa 1840-1940", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Open University Faculty of Arts, 1988, s. 276-290.

10 Joan Wallch Scott, *The Glassworkers of Carmaux*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1974, s. 35.

11 Scott, s. 34.

Camcılıkta manüfaktür üretim modeli

Kapitalizmin gelişim seyri içinde üretim süreçleri, mekânları ve örgütlenme modelleri sürekli gelişme kaydeder. Her dönemde bir model belirleyici hale gelse de farklı modeller de varlıklarını sürdürürler. Temelde, çok sayıda işçinin aynı ya da farklı ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde yan yana çalışmaları anlamında el birliği bulunur. El birliğinin kapitalizmde gelişen ilk biçimi ve 16. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın sonlarına kadar hâkim modeli olan manüfaktür, ilk aşamalarında lonca el zanaatlarından bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlükle ayırt edilebilir. Ortaçağ lonca ustasının işyeri yalnızca genişlemiştir.[12] Makineleşme öncesi cam üretimi manüfaktür üretim modelinin tipik bir örneğidir ve belli ölçülerde günümüze kadar da bu haliyle varlığını sürdürmüştür.

Manüfaktür üretiminde karmaşık ya da yalın her türlü işlem elle yapılır, el zanaatı niteliğini korur ve temel olmaya devam eder. İşçinin araçları kullanmadaki gücü, hüneri ve çabukluğu önemlidir. Marx iki farklı manüfaktür biçimi tanımlar:[13] Heterojen ve seri manüfaktür. Heterojen manüfaktürde bir malın her bir parçası bağımsız olarak üretilir ve sonra parçalar mekanik olarak birleştirilir. Seri manüfaktürde ise, birbiriyle ilişkili gelişme evrelerinden geçen, bir dizi süreci adım adım tamamlayan mallar üretilir. Bu tür manüfaktürde aynı hammadde çeşitli aşamalarda birbirini tamamlayan işlemlerle tek tek işçilerin ellerinden geçer ve nihai ürüne dönüşür. Her parça-süreç için gerekli emek-zamanı deneyimle öğrenilir ve tüm olarak manüfaktürün işleyişi; belli bir sürede, belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşlemlerin ve işçilerin birbirlerine doğrudan bağımlılığı, her bir işçinin işi için gerekli olandan fazla zaman harcamamasını sağlar. Bu da bağımsız el zanaatında görülenden daha fazla bir süreklilik, tekdüzelik, uyum, düzen ve böylece bir emek yoğunluğu getirir.

12 Marx, *Kapital*..., s. 313.

13 Marx, *Kapital*..., s. 332-334.

Marx çoğu manüfaktürde, belli bir işin yapılmasına ayrılan tek tek işçi gruplarının, türdeş ögelerden kurulmuş olduğunu ve bunların kendilerinin birer "örgütlenmiş iş organı" durumunda olduklarını belirtir. Bu tür gruplara uygun bir örnek olarak da cam şişe manüfaktürünü betimler:[14]

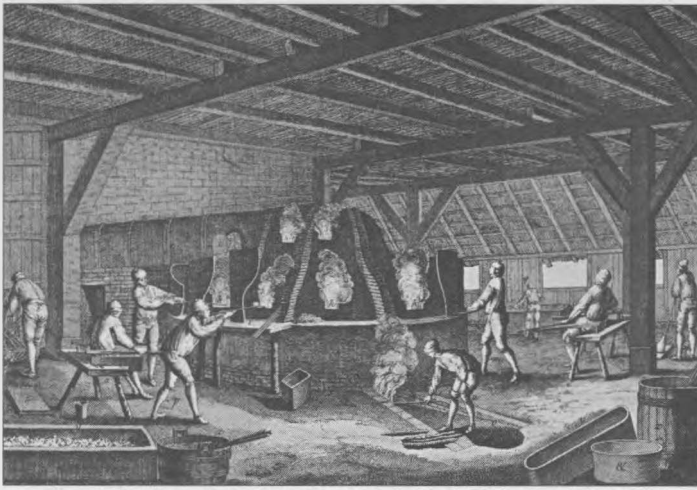
> "...Her fırının ağzında bir grup işçi çalışır; bunlardan biri şişeci ya da şekil verici, biri üfleyici, biri toplayıcı, biri istifçi ya da soğutucu, biri de taşıyıcıdır. Bu beş parça-işçi, ancak bir bütün olarak iş görebilen ve bunun için de bu beş kişinin tamamının, doğrudan elbirliği ile işleyebilen tek bir çalışma sisteminin özel organlarıdır. Üyelerinden tek bir kişi eksik olsa, grup iş yapamaz hale gelir. Ama bir cam fırınının birkaç ağzı vardır; her birinde içi erimiş cam dolu toprak bir eritme kazam bulunur ve önlerinde gene beşer kişilik gruplar çalışır. Her grubun yapısı işbölümüne dayanır, ama çeşitli gruplar arasındaki bağ, basit el birliği olup, aynı üretim aracını, fırını kullanmakla, tüketimde tasarruf sağlanmış olur. Dörtlü ya da altılı grupları ile böyle bir fırın, bir camevidir ve bir cam manüfaktüründe, ilk hazırlık aşaması ile son aşama için gerekli araç ve işlerle birlikte böyle birçok camevi bulunur."

19. yüzyılda fabrika adıyla anılan cam üretim birimleri de çalışmamızın konusunu oluşturan Paşabahçe fabrikasının el imalatı bölümleri de üretim örgütlenmesi boyutuyla gerçekte manüfaktür üretim biçiminin tipik birer örneği durumundadırlar. Bu da fabrika içi hayatı, dolayısıyla da konumuz olan çalışma ilişkileri ve işçi hareketinin oluşumunu etkiler. Modern makineli üretimden farklı olarak, "çok sayıda parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, manüfaktür döneminin kendine özgü makinesidir".[15] Bu durumda, iş organı niteliğindeki tezgâhta yer alan bir işçi, konumu itibariyle adeta bir makinenin parçası gibidir.

Diğer taraftan manüfaktür her üretim süreci gibi herkesin yapabileceği bazı basit el işlemlerini de gerektirir ve bu işlemle-

14 Marx, *Kapital*..., s. 336.

15 Marx, *Kapital*..., s. 338.

18. yüzyıl Fransa'sında cam eşya üretimi gerçekleştiren bir atölyeyi, ağaç yakılan fırınları ve üretim tekniklerini gösteren bir illüstrasyon (Diderot ve D'Alembert tarafından yayınlanan *Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Ansiklopedisi*'nde yer almaktadır.) (Kaynak: *The Art of Glassmaking 1751-1772- A Portfolio of Prints From The Diderot Encyclopedia*, Corning Glass Center.)

rin üretimin esas kısmıyla bağları çözülmüştür. Soğutma sonrası paketleme vs. gibi işler buna örnek verilebilir. Bu tür işlerde vasıfsız işçiler çalışır. Örneğin Fransa'da 18. yüzyılda cam manüfaktürlerinin geliştiği evrede camcıların dışında; ağaç kesiciler, arabacılar gibi pek çok vasıfsız ya da yarı vasıflı işçi yarı veya tam zamanlı olarak istihdam edilir.[16] Böylece manüfaktür üretiminde işçiler arasında vasıflılar ve vasıfsızlar olarak bir ayrım oluşur. Ana üretim birimleri dışındaki vasıfsızların manüfaktür tarzında icra edilen zanaatle hiçbir ilgileri yoktur ve bunlar işveren için daha az maliyetli işçilerdir.

Manüfaktür dönemi boyunca işçiler arasında disiplin sağlanamamış, sermaye işçilerin çalışma zamanlarının bütünü üzerinde tam bir egemenlik kuramamış, manüfaktürler kısa ömürlü olmuş ve işçilerin ülkeler arası hareketlilikleriyle birlikte yer

16 Warren C. Scoville, "Labor and Labor Conditions in the French Glass Industry 1643-1789", *The Journal of Modern History*, cilt 15, No. 4, Aralık 1943, s. 277.

değiştirmiştirlerdir.[17] İşbölümü içindeki insanlardan oluşturulmuş bir makine sistemine benzeyen manüfaktürün aşılması ve makineleşmeye dayalı modern fabrikanın ortaya çıkması sermayenin başlıca arayışı olmuştur.

19. yüzyılın son çeyreğindeki makineleşme hamlesi bazı önemli sonuçlar doğurur: Üretimin kesintisiz tam gün sürdürülebilir hale gelmesi, zanaat kökenli vasıflı emeğin yerini büyük ölçüde vasıfsız-yarı vasıflı emeğin alması, işçilerin emek sürecinde zanaat gelenekleri üzerinden yürüttükleri denetim mücadelelerini kaybetmeleri ve tüm bunların da zorlamasıyla yeni tip sendikalar oluşturmaları. Aynı zamanda ücretlerde düşme ve istihdamda azalma görülmüştür. Örneğin, ABD'de 19. yüzyıl sonunda sektöre giren şişe makineleri, iki yıl içinde el imalatı işçilerinin % 73'ten fazlasının işten çıkartılmasına ve kalanların ücretlerinde de büyük bir düşüşe neden olur.[18] İngiltere'de köklü zanaat geleneklerine dayanan örgütlü emeğin direnişi, makinelerin başlangıçtaki yetersizlikleri ve dünya savaşının etkileri gibi nedenlerle görece daha uzun bir zaman dilimine yayılan, el imalatının bitiş süreci, 1930'larda sona erer. Bu tarihte cam eşya üretimi artık zanaat temelli olmaktan çıkar, çok sayıda vasıfsız işçinin çalıştığı fabrikalar egemen hale gelir.[19]

Parçabaşı ücretlendirme sistemi

Manüfaktür üretim biçimindeki karakteristik ödeme sistemi parça-başı ücretlendirmedir. Yine konuyu kapsamlı biçimde ele alan Marx'ın belirlemelerinden yararlanarak bu sistemin temel niteliklerini anlayabiliriz:[20] "Emeğin niteliği, burada işin kendisi tarafından denetlenebilir. Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için bu niteliğin ortalama bir yetkinlikte olması gerekir. Parça-başı ücret bu açıdan ücret indirimleri ile kapi-

17 Marx, *Kapital*..., s. 355.

18 Spencer, s. 634.

19 Spencer, s. 671.

20 Marx, *Kapital*..., s. 526.

talist aldatmacanın en verimli kaynağı haline gelir." Bir parçanın üretimi için gerekli olan emek miktarı deneyimlere dayanarak belirlenir ve ödemeler de bunun üzerinden yapılır. Emeğin niteliği ile yoğunluğu bizzat ücret tarafından denetlendiği için işin ayrıca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale gelmektedir.[21] Tezgâhların ürettikleri parçalar sayılarak tarifeye göre hesaplama yapılır ve ödeme tezgâhtaki hiyerarşiye göre yapılır.[22]

Parça-başı sisteminde emekçinin emek gücünü yoğun biçimde harekete geçirmesi işverene avantaj sağlar, emeğin yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma imkânı elde eder. İşçiler içinse beceri, güç, deneyim gibi etkenler ücreti belirleyen ve aralarında fark yaratan etkenler olarak ortaya çıkar. Marx, parça-başı ücretin kişiye sağladığı geniş hareket alanının onun bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu geliştirdiğini, öte yandan işçiler arasındaki rekabet duygusunu kamçıladığını (nitekim sonraki bölümlerde Paşabahçe fabrikasında da bu rekabetin izleri görülecektir) saptar ve sistemin kapitalist üretim tarzına en uyumlu ücret şekli olduğu sonucuna varır.[23]

Dünyada cam işçilerinin mücadeleleri

Cam işçilerinin köklü bir örgütlenme ve mücadele deneyimleri olmuştur. İngiltere'de kökleri 18. yüzyılda gezgin cam işçilerine yardım amaçlı topluluklara kadar uzanan bir örgütlenme geleneği bulunur. 1830'larda ise şişe imalatçısı işçilerin ilk sendikaları kurulur. Bu ilk örgütlenmeler yerel nitelikli, karşılıklı arkadaşlık ve zanaat topluluklarıdır. 1860'lı yıllarda yerel sendikaların birleşip giderek merkezî bir yapıya kavuştukları görülür. Bu ilk dönem örgütlenmeleri esasen zanaatçi hak ve ay-

21 Marx, *Kapital*..., s. 527.

22 Örneğin Paşabahçe'de uzun yıllar geçerli olan sistemde, her ürün için belirlenen fiyat üzerinden; usta % 100, birinci kalfa % 90, ikinci kalfa % 85, birinci fıskacı % 50, ikinci fıskacı % 45 oranlarında ücret alırlar (örneğin tarifede fiyatı 100 kuruş olarak belirlenen bir bardağı üreten tezgâh ekibinde usta o bardak için 100 kuruş, ikinci fıskacı ise 45 kuruş alır). Bu ücretlendirme sistemiyle ilgili ayrıntılı bilgi eski ustalarla yaptığımız görüşmelerden derlenmiştir.

23 Marx, *Kapital*..., s. 528-529.

rıcalıklarını korumak temelinde şekillenmiştir. Başlıca strateji, üretim miktarının denetlenmesidir.

18. yüzyıl ortalarında Fransa'nın bazı bölgelerinde cam işçileri, zaman zaman toplanan ve üyelerinin çalışma koşullarıyla ilgili kurallar oluşturan, topluluklara üyedirler.[24] 18. yüzyıl boyunca cam fabrikalarında işçilerin artan huzursuzlukları karşısında işverenler devletten yardım alırlar. 1749'da kralın emriyle Fransa cam sanayiinde işçilerin işverenlerine karşı örgütlenmeleri yasaklanır, 1762'de ise Sevres bölgesindeki şişe fabrikalarında çalışan işçilerin barışçı bir şekilde çalışmamaları durumunda para cezasının yanı sıra bedensel ceza ve hapis öngören bir buyruk yayınlanır.[25]

Fransa'da cam işçilerinin ilk sendikalaşma girişimleri yine vasıflı camcıların; işsizlik, ücret düşmesi, fazla çalışma gibi sorunlarını yoğunlaştıran teknolojik gelişmelere karşı kendilerini savunma çabaları temelinde gelişir. Örneğin dönemin önemli cam sanayii merkezlerinden Carmaux'ta cam işçileri ilk kez 1890 yılında sendikalaşırlar. Aynı yıl ulusal düzeyde cam işçileri federasyonu da kurulur.[26]

Marx, parlamento raporlarına dayanarak, İngiltere'de o dönemde el imalatıyla çalışan cam ve şişe fabrikalarında patron ile işçiler arasındaki ilişkinin "kronik bir grev" halinde olduğunu, makineli üretimin gelişme nedeninin de bu olduğunu belirlemektedir.[27] Teknolojik gelişmelerin sonuçları cam işçilerinin örgütlenme ve mücadele yönelimlerinde kökten değişimler yaratır. Cam ustaları; çıraklık kurumunun, üretim sürecinin, çalışma sürelerinin vb. denetimini giderek ellerinden kaçırırlar, işsiz ustaların sayısı giderek artar. Özetle zanaat gelenekleri yıkılmaktadır.

Bununla birlikte makineleşme aynı zamanda kolektif eylemin ortaya çıkmasına da neden olur. Scott, Carmaux'taki zanaat gele-

24 Scoville, s. 287.

25 *A.g.m.*, s. 288.

26 Scott, s. 88.

27 Children's Employment Commission Reports, Fourth Report, s. 262-263, aktaran Marx, *Kapital*..., s. 417 (125 numaralı dipnot).

neğine bağlı sosyalist işçilerin güçlü grevler ve kooperatif deneyimleriyle sürdürdükleri zanaatçi haklarını koruma temelindeki makineleşme karşıtı mücadelelerini nasıl kaybettiklerini ayrıntılı biçimde anlatır. Direniş kırıldıktan ve makineli üretim egemen olduktan sonra oluşan, yeni ve farklı deneyimlere sahip genç bir cam işçisi kuşağıdır. Her ikisi de ortak bir isimlendirmeyle *camcı* olarak anılsalar da, eski üfleme ustası zanaatçilerle yeni makine kullanıcıları arasında doğrudan bir bağ yoktur.[28] Zanaatçiler hiçbir şekilde makinelerin başlarına geçmezler. Kimileri başka işlere geçer, kimileri ise Fransa içinde ya da başka topraklarda el imalatının devam ettiği fabrikalara doğru yola çıkarlar.

Amerika'da 1900'lü yıllara kadar şişe cam işçileri, vasıflılıkları ve buna bağlı yüksek ücretleri, güçlü zanaatçı sendikaları ve örgütlülük düzeyleri ile sendikal hareketin aristokratları arasında sayılmışlardır.[29] 1890 yılına kadar doğu ve batıda ayrı birlikler halinde örgütlenen cam şişe üfleyicileri bu tarihte birleşir ve ulusal bir sendika oluştururlar.[30] Ancak 20. yüzyılın başlarında gelişen yarı-otomatik ve tam otomatik makinelerin cam endüstrisindeki hızlı yayılışları diğer ülkelerde olduğu gibi ABD'de de işçilerin koşullarını radikal biçimde değiştirir. 1905 yılında ülkede 10 bin vasıflı şişe cam işçisinden 9 bini el imalatçısı ve bini yarı-otomatik makine operatörü iken; 1924'e gelindiğinde yaklaşık bin el imalatçısı, üçyüz yarı-otomatik makine operatörü ve binbeşyüz kadar da otomatik makine eşlikçisinin olduğu kaydedilir.[31] Bu olağanüstü yaygın ve hızlı makineleşmenin sonucu olarak, şişe cam işçileri önceki ayrıcalıklı konumlarını hızla yitirir ve vasıfsızlaşırlar. Sendika üye sayıları 1900'lerin ilk onyılları boyunca kimi farklı etkenlere bağlı olarak inişler ve çıkışlar gösterdikten sonra büyük bir düşüş göstermese de, şişe cam işçilerinin pazarlık güçleri belirgin bi-

28 Scott, s. 192.

29 H. LaRue Frain, "Some Factors Affecting the Barganing Power of the Workers in the Glass Bottle Industry", *The American Economic Rewiew*, cilt 17, No, 3. Eylül 1927, s. 429.

30 Leo Wolman, "Collective Bargaining in the Glass Bottle Industry", *The American Economic Review*, cilt 6, No. 3, Eylül 1916, s. 550.

31 Frain, s. 440.

çimde zayıflar. Yeni tip kitle sendikaları şişe-cam sanayiinde işveren örgütleriyle ulusal düzeyde yürüttükleri görüşmeler ve düzenledikleri sözleşmelerle işçiler arasındaki ücret ve çalışma koşulları eşitliğini sağlamak için çaba harcarlar.[32]

Osmanlı İmparatorluğu'nda cam sanayinin yeni geliştiği ve ilk işçi hareketlerinin yaşandığı yıllarda, dünyada cam sanayii ve buna bağlı olarak da cam işçileri hareketi en kritik ve köklü dönüşümlerini yaşamaktadırlar. İşçi aristokrasisinin tipik temsilcilerinden sayılan şişe cam işçileri giderek yarı vasıflı ve vasıfsız işçileri de kapsayan kitlesel sendikalar oluşturmak ya da bunlara katılmak durumunda kalırlar. Artık işverenler karşısındaki güçlerini emek sürecindeki denetimlerinden değil, toplu pazarlık ve mücadeleden almaya başlarlar. Bu süreç doğal olarak cam işçi hareketlerinin oluşum tarihine iz bırakan bir deneyim olarak yazılır. Kapitalizmin merkezlerinde yaşanan bu kökten deneyim çevre ekonomilerde –dolayısıyla da buralardaki sınıf hareketlerinde– yankısını çok farklı düzey ve biçimlerde bulur. Aşağıdaki bölümde öykünün bu topraklardaki kısmına bakacağız.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e cam sanayii

Romantik ve milliyetçi camcılık tarihimiz

Osmanlı dönemi camcılık tarihini konu alan Türkçe yazın bazı esaslı sorunlarla malûldür. Birkaç temel sorun alanından söz edilebilir. Öncelikle camcılık tarihi ele alınırken onun sanat/zanaat kolu ile endüstriyel boyutu karıştırılır. Oysa bunlar kısaca özetlediğimiz gibi giderek ayrışmış iki ayrı alandır. İkinci olarak dönemin camcılık tarihi anlatısı romantik-milliyetçi bir söylemin egemenliğindedir. Türk camcılığının öneminin, Türklerin

32 ABD'de 1900 yılında kurulan ve 61 yerel sendikanın birliğini temsil eden Amalgamated Glassworkers International Association of America (Amerika Uluslararası Birleşmiş Cam İşçileri Topluluğu) gibi yeni tip sendikal oluşumların; yerel sendikaları birleştirerek, sendika karşıtı cam şirketlerini teşhir eden kara listeler yayınlayarak ve yerel grevlerle etkili dayanışmalar sağlayarak sürdürdükleri mücadeleler çıkardıkları yayınlardan izlenebilir. Örnek olarak bkz. *The Glass Worker*, Haziran 1907, cilt 4, No. 46.

camcılıktaki gelişkinliklerinin kanıtlanması neredeyse amaç haline getirilmiştir. Bu bir dizi abartılı ve yanlış bilginin tekrar tekrar üretilmesine de yol açmıştır. Cam sanayii tarihine ilişkin varolan kaynaklar yeterince özenli ve dikkatli değerlendirilmemiş, bunun sonucu olarak, tekrar eden hatalarla dolu bir yazın ortaya çıkmıştır. Son olarak, Osmanlı camcılık tarihinde emek boyutu ve bununla bağlantılı cam işçi hareketleri hiç yer almamıştır. Saydığımız sorun alanlarını göz önünde bulundurarak önce ayrıntılara girmeden Osmanlı camcılık tarihinin, şimdiye dek kullanılmamış kaynaklardan da yararlanan, belgelere dayalı bir özetini yapmayı; sonraki bölümde de bu topraklardaki cam işçilerinin ilk hareketlerini ele almayı planlıyoruz.

Osmanlı cam eşya üretim tarihini incelerken öncelikle "camcılık" ile "şişecilik" olarak tanımlanan faaliyet alanlarını ayırmak gerekir. Konuyla ilgili incelemelerde sık sık ikisi karışık bir biçimde, bir arada değerlendirilmektedir. *Camcılık* terimi dar anlamıyla bir üretim faaliyetini değil –bugün de olduğu gibi– binalarda kullanılan düz camların satış ve yerine takma işlemlerini anlatır.* Dönemin belgelerinde geçen "şişecilik" ise genelde şişe ve diğer cam ev eşyasını (yaygın bir kullanımla *zücceciye*) ve bir ölçüde de kandil vb. aydınlatma materyallerinin üretimini kapsar. Şişehaneler, el üretimi metodlarıyla cam eşya üreten imalathanelerdir ve buralarda; *şişeci, şişeci esnafı, çubukçu, billurcu* gibi ifadelerle anılan çalışanlar bizzat üretim ve –kimi zaman da– yanı sıra satış faaliyeti sürdürürler. Bu durumda Osmanlı dönemini konu alan belge ve kaynaklarda karşımıza çıkan *camcılar, camgerânlar* konumuz açısından dikkate alınmayacaktır.

İmparatorluk tarihinde, İstanbul'da cam eşya üretimi gerçekleşiyor olsa da, Osmanlı padişahları Venedik ürünlerinin kalitesine direnememişler, çeşitli türdeki cam eşyanın ithali yoluna gitmişlerdir.[33] 16.-18. yüzyıllar arasında Venedik'ten Os-

(*) Camcılık gündelik dilde geniş anlamıyla da kulamlmaktadır. Her türlü cam üretim faaliyetini anlatan bu terim çalışmamızda yer yer bu geniş anlamıyla da kullanılmıştır.

33 Ömür Bakırer, "Ottoman Glass Manufacture and Venetian Impacts", *XXV. Internationaler Kongress Fuer Kunstgeschichte*, CIHA Wien 4: 10.09.1983, Europe und die Kunst des Islam 15.bis 18. Jahrhundert, 1985, s. 148.

manlı'ya kaliteli cam eşya ihracatı yoğun biçimde sürmüştür.[34] Zengin bir kaynakçaya dayandırdığı çalışmasında Michael Rogers, 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı cam üretiminin önemsenmeyecek bir düzeyde olduğu ve diğer Doğu Akdeniz ülkeleri gibi Osmanlıların da, iyi cam ürünler konusunda Venedik atölyelerinden yaptıkları ithalata bağımlı olduğu saptamasını yapar.[35] Venedik'in ünlü cam merkezi Murano'ya Osmanlı saray ve camileri için özel siparişler verildiği, buradaki atölyelerden bazılarının yalnızca Osmanlı Sarayı'nın siparişleri için üretim yaptıkları bilinmektedir.[36] Özel tür lambalar gibi, o sıralar Murano'da artık moda olmayan bazı ürünler, sadece Osmanlı sarayı için üretilebilmektedir. Kaynaklar Venedik'ten yapılan ithalatın en azından 1715 Osmanlı-Venedik Savaşı'na kadar yoğun olarak sürdüğünü,[37] bu olayla kesintiye uğradığını ve muhtemelen daha sonra da belli ölçüde devam ettiğini ortaya koyar.

18. yüzyıl başlarında, Avrupa'nın diğer önemli cam üretim merkezi olan Bohemya'dan da cam ithalatı başlar. Bohemya'da "Türk camı" diye tanınan ve Osmanlı zevklerine yönelik olarak üretilen cam eşyaları ihraç eden imalatçılar ve tüccarlar çeşitli Osmanlı kentlerinde atölye ve depolar açmışlardır. 1750 yıllarında İstanbul'da, Kuzey Bohemyalı cam eşya tacirlerine ait kalıcı mağazaların varlığı ve sonraki dönemlerde Bohemya'ya giderek cam eşya ithal eden Osmanlı tüccarlarının olduğu bilinir.[38]

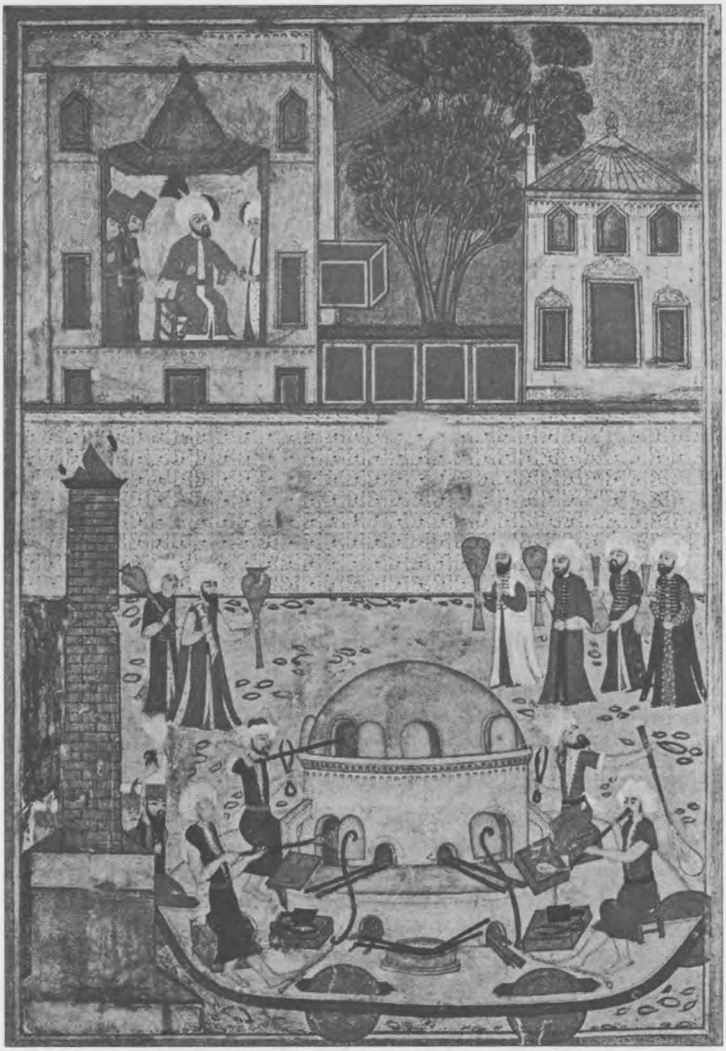
34 R.J. Charleston, "The Import of Venetian Glass into Near-East: 15th-16th century", *Annales du III e congres des "Journes internationales du verre*, s. 158-16, aktaran Fuat Bayramoğlu, *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri*, 1. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996, s. 18 ve Stefano Carboni (Gen. Edit.), *Venice and the Islamic World, 828-1797*, The Metropolitan Museum of Art; New Haven, Conn., New York, Yale University Press, Londra, 2007, s. 269. Bu kaynakta 15.-16. yüzyıllarda Venedik'ten İstanbul'a gönderilen cam eşya çeşitleri ve nitelikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

35 Michael Rogers, "Glass in Ottoman Turkey", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 33, 1983, s. 239-267.

36 Mimar Sinan'a yaptırılan bir camide kullanılmak üzere Sokullu tarafından Venedik'e verilen 900 adet kandil siparişi dikkat çekici bir örnek olarak sıklıkla zikredilir.

37 Bkz. Bayramoğlu, s. 18-19 ve Bakırer, 2001, s. 48.

38 Rogers, s. 249 ve Karel Hettes, Influenees Orientales sur le Verre du Boheme de XVIII e au XIX siecle.... Aktaran Bayramoğlu, s. 19-20.

1582 yılındaki bir şehzade düğünü için düzenlenen geçit töreninde yer alan cam fırını ve ustalarını resmeden minyatür. (Kaynak: Üzlifat Özgümüş, *Anadolu Camcılığı*, Pera Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 71.)

1582 yılındaki bir şehzade düğünü için düzenlenen geçit töreninde yer alan cam fırını ve ustalarını resmeden minyatür, Osmanlıların da cam eşya ürettiklerini gösteren ilk belge olarak kabul edilir.[39] Evliya Çelebi 1600'lü yıllarda İstanbul'da 4 şişe imalathanesinde çalışan 105 cam imalatçısının bulunduğunu aktarır.[40] Çelebi bu imalathanelerin Cibalikapı, Ayvansaray ve Hasköy semtlerinde faaliyet yürüttüklerini, şişeci tacirlerinin de çoğunlukla Galata'da dükkânlarının bulunduğunu belirtir. 1609 tarihli bir şikâyetnamede de Eyüp civarında öteden beri kandil ve şişe imal eden fırınlar bulunduğundan söz edilmektedir.[41] 18. yüzyılın ortalarında, III. Mustafa döneminde, İstanbul'daki tüm şişe ve cam imalathanelerinin Edirnekapı-Eğrikapı arasındaki, Tekfur Sarayı olarak anılan eski Bizans sarayında toplanması ve yalnızca burada cam eşya imalatı yapılması yönünde bir ferman çıkartılır.[42]

Sarayın içinde, ağırlıkla toplanan kırık camları işleyerek şişe üreten, kira bedelleri dönemin padişahı III. Mustafa'nın kurduğu vakıfa ait olan,[43] beş adet şişe imalathanesi ve önlerinde satış dükkânları bulunur.[44] Yakın yerlerde, eski İstanbul yarıma-

39 Rogers bu minyatürde görülen camcıların Osmanlı kıyafetleri giydirilmiş Venedikliler olabileceğini düşünür. (Rogers, s. 251) Minyatürde görülen cam fırınının teknolojik özelliklerini yorumlayan Küçükerman ise dönemin Avrupa'sının en gelişmiş fırınlarıyla aynı niteliklere sahip olduğu sonucuna varır. Bkz. Önder Küçükerman, *Türk Cam Sanayii ve Şişecam*, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Yayını, İstanbul, 1998, s. 70.

40 Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağh (haz.), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 1-2. Kitap, YKY Yayınları, İstanbul, 2003, s. 607.

41 Ahmet Refik Altınay, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 42.

42 *BOA*. C.BLD. 125/6204, 18.S.1190 (08.04.1776). 1774 tarihli kararın yer aldığı belgede, Tekfur Sarayı'nda şişeci esnafına bir arsa verilip üzerinde yeni binalar inşa edildiği belirtilir; esnafın artık bu yeni binalarda çalışmaları istenir. İsteyenlerin kayıt edilecekleri ve ruhsat alacakları belirtilir. Belgede isimleri sayılan kimselere fırın ve dükkân yapılan yerlerin yeterli olduğu yazılıdır. Belgeden ayrıca üretilen cam eşyaların satış fiyatları ayrı ayrı listelenmiştir.

43 Ankara Halkevi, *Türk Camcılığı Sergisi: 23 Şubat-23 Mart 1947*, 1. basım, Ulus Basımevi, Ankara, 1947, s. 9.

44 Aktaran Ömür Bakırer, "Tekfur Sarayı Cam Buluntuları", V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyomu: Bildiriler, 19-20 Nisan 2001, Sema Alpaslan (yay. haz.) içinde (41-56), Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2001, s. 46.

dasındaki Eğrikapı, Ayvansaray, Samatya gibi mahallelerde de küçük cam imalathanelerinin dönem dönem kurulup çalıştıklarına dair bilgiler mevcuttur. Ancak bölgedeki camcılık faaliyeti esasen küçük çaplı ve günlük tüketime yöneliktir. Bu anlamıyla özel ürünler ve lüks tüketim temelinde Venedik ve Bohemya'dan yapılan ithalatın Eyüp ve çevresinin imalatıyla ikame edilmesi söz konusu olamayacağı gibi, aralarında rekabetten söz etmek de doğru olmaz.

Söylenceler ve gerçekler

Konuyla ilgili yazında Eyüp/Tekfur Sarayı camcılığının Avrupa mallarının rekabetine dayanamayarak zaman içinde sönümlendiği yorumu genel kabul görmektedir.[45] Oysa eldeki veriler bu bölgede geleneksel tarzda cam eşya üretiminin neredeyse Osmanlının son yıllarına kadar yok olmadığını ortaya koyar. Bazı kaynaklarda, 19. yüzyıl başlarından itibaren cam eşya üretiminin Boğaziçi'ne, Beykoz bölgesine kaydığı,[46] III. Selim zamanında Beykoz'da kurulan cam atölyeleri ile Beykoz camcılığının ilk döneminin başlatıldığı yönünde bilgilere yer verilir.[47]

Belgelere dayandırılmamış ancak yaygın olarak kullanılan bir söylencede ise Boğaziçi'ne doğru gerçekleşen söz konusu yer değişiminin, bir Mevlevi dervişi olan Mehmet Dede tarafından Beykoz civarında kurulan cam atölyesi ile başladığı anlatı-

---

45 Bkz: Ankara Halkevi, s. 12. Sonraki birçok çalışma "sönümlenme" tespitini yaparken Halkevi'nin referans verilen broşürüne dayanmış, daha doğrusu broşürdeki yorumu aynen aktarmakla yetinmiştir. Örnek: Necdet Sakaoğlu-Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata*-1. Cilt, 1. basım, Körfezbank Yayım, İstanbul, 1999, s. 290, Bayramoğlu, s. 12 ve Küçükerman, s. 115.

46 Sakaoğlu-Akbayar, s. 290 ve Küçükerman, s. 115.

47 Küçükerman, s. 111-115. Yazara göre Beykoz'da, 18. yüzyılın sonlarından itibaren açılıp kapanan atölyeler aracılığıyla devam eden bir camcılık geleneği söz konusudur. III. Selim'in bölgede bir cam fabrikası kurarak başlattığı Beykoz camcılığının ilk evresini; Tanzimat döneminde Ahmet Fethi Paşa devam ettirmiştir. Yazara göre Fethi Paşa eski fabrikayı yeni bir fabrikaya dönüştürme çabasıyla Beykoz camcılığının ikinci evresini başlatmıştır. Ancak yazar bu bilgilerle ilgili herhangi bir kaynak göstermez. İncelediğimiz Osmanlı arşiv belgeleri ve taradığımız kaynaklarda, dayanakları belirsiz olan bu bilgileri destekleyecek herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

lır.[48] Bu söylencenin yeraldığı ilk eserlerde, Mehmet Dede'nin III. Selim zamanında İtalya'ya gidip camcılık öğrendiği, sonra dönüp Beykoz'da açtığı atölyede sanatsal nitelikli yaldızlı cam eşya üretimi yaptığı dile getirilir. O zamanlar yaygınlık kazanmış bu ürünlere, üretildikleri bölgeye atfen, "Beykoz" isminin verildiği de kaydedilir.

Osmanlı camcılık tarihinin bu evresine dair dolaşımda olan bilgiler karışık, muğlak ve çoğu kez belgelerle desteklenmemiş niteliktedir. Şimdiye dek, III. Selim zamanında Beykoz çevresinde kurulmuş bir cam atölyesi/fabrikası hakkında arşiv belgelerinde ve anılan dönemde gerçekleştirilen sayım ve envanterlerde bir bilgiye rastlanmamıştır. 1792-94 yıllarına ait İstanbul esnaf sayımında,[49] Boğaziçi bölgesine dair 1792 tarihli kefâlet defterinde,[50] 1815 tarihli Bostancıbaşı Sicillerinde,[51] 1840 ve 1844 tarihli Beykoz Kazası Temettuat Defterlerinde,[52] Paşabahçe'de ve Beykoz kazasında camcı-

48 Bu söylenceye yer veren ilk Türkçe kaynaklar arasında şunlara bakılabilir: Nurettin Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939, s. 43-44 ve Celal Esad Arseven, *Les Arts Decoratifs Turcs*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 179-180.

49 Sayımın sonuçlarına göre, o sırada İstanbul çapında Üsküdar, Eminönü ve Mabmutpaşa'da olmak üzere üç şişeci dükkânı ve Tekfur Sarayı yanında iki şişeci atölyesi faaliyet yürütmektedir. Beykoz-Paşabahçe bölgesinde kurulu herhangi bir şişe imalathanesine dair bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgiler 17 Kasım 2011 tarihinde yapılan e-mail yazışmasında Cengiz Kırlı'dan alınmıştır ve yakın zamanda tamamlanarak yayınlanacak araştırmasının sonuçlarına dayalıdır. Kendisine müteşekkiriz. Söz konusu araştırmaya dayalı olarak hazırlanan yayınlanmış bir metin için bkz. Cengiz Kırlı-Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", Fatma Demirel (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde (7-20), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

50 Defterde yer alan ayrıntılı esnaf kayıtlarında, yalnızca Üsküdar semtinde bir şişeci dükkânına rastlanır. Bkz. Hüseyin Nejdet Ertuğ, "Osmanlı Kefâlet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefâlet Defterine Göre Boğaziçi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1997, s. 45.

51 Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u-Bostancıbaşı Sicilleri*, İBB Yayını, İstanbul, 1992, s. 144.

52 Bu defterler alınacak vergi miktarlarını belirlemek için belli bir bölgedeki tüm ekonomik faaliyetleri kapsayan sayım sonuçlarını yansıtmaktadır. Şükriye Pınar Yavuztürk, "Temettuat Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Türkiyat Araş. Enst., 2006.

lıkla ilgili hiçbir müessesenin ve meslek erbabının kayıtlarına rastlanmaz.

Buna karşılık, 1810 ve 1840 tarihli belgelerden şişeci esnafının üretimlerini Tekfur Sarayı'ndaki imalathanelerde sürdürmesi yönündeki zorunluluğunun devam ettiği görülür.[53] Tekfur Sarayı merkez olmak üzere eski İstanbul'daki atölyelerde Osmanlı dönemi boyunca cam eşya (özellikle şişe) üretimi birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve Cumhuriyet sonrasına kadar uzanmıştır. Saray'ın doğusunda yer alan "Şişehane Sokağı"nın geçmişten günümüze uzanan ismi bu devamlılığı simgeler. Ancak Saray ve çevresinin cam eşya talebi farklı düzeyde bir organizasyonu, modern ve estetik bir üretim modelini gerektirir. Bu çerçevede gündeme gelen arayışlar ilk cam fabrikasının kurulmasıyla sonuçlanır.

Billur Fabrika-i Hümayunu

> "...Bir gün validemle Paşabahçesi'nde o zamanlar mevcut olan billur fabrikasına denizden gidiyorduk... Bir hayli ilerledikten sonra birden hava kararda... Zaten fabrikaya da az bir mesafe kalmıştı, oraya çıktık... Ben pek memnun olmuştum!... Fabrikanın bahçesinde öte beriye atılmış renk renk billur çubuk yığıntılarının güneşe karşı bin türlü elvan içinde parıl parıl yandığım doya doya seyr ve temaşa ile eğlenmeğe benim için meydan vermişti!"*

19. yüzyıl başlarında dünya kapitalist sistemine eklemlenme süreci hız kazanan Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni sanayi politikalarının geliştirilmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Devlet sanayi yatırımlarına girişir. Önceliği, yeniden kurulan ordunun büyüyen ihtiyaçlarını karşılamak olan, modern fabrikaların yanı sıra bazı lüks ürünlerin ithalatını ikame edecek tesisler de

53 BOA. C.BLD. 63, 27.R.1225 (1.06.1810) ve BOA.C.BLD. 358, 29.Z.1255 (4.03.1840).

(*) Recaizade Ekrem, "Tefekkür" (ilk basım 1886), aktaran: Alim Kahraman (hzl.), *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005, s. 182.

gündeme gelir. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı üst sınıflarının kullandığı lüks tüketim malları içinde cam eşyalar da önemli bir yer tutmaya başlamıştır.[54] Dolayısıyla bu kesimlerin ve sarayın artan lüks nitelikte cam eşya ihtiyacını karşılayacak bir tesisin kurulması anlamlı hale gelir.

Böylece hakkında belgelere dayalı olarak bilgi sahibi olunan ilk şişe cam fabrikası, İncirköy'de (Cumhuriyet dönemindeki şişe cam fabrikasının da inşa edildiği bu mahalle, Paşabahçe merkezinden Beykoz yönüne uzanır) Billur Fabrika-i Hümayunu adıyla faaliyete geçer.[55] Hüdavendigâr Müşiri Mustafa Nuri Paşa tarafından kurulduğu bilinen İncirköy'deki fabrika 1846'da padişah tarafından satın alınarak (bir anlamda kamulaştırılarak) saray mülküne dahil edilerek "fabrika-i hümayun" statüsüne girer ve Darphane Nazırı tarafından işletilmeye başlar.[56] Fabrikada üretilen "çeşm-i bülbül" tarzı özel ürünler devlet erkânına sunulur ve beğeni kazanır. 1848 yılında Kâbe'deki kutsal mekânların aydınlatması için gerekli kandiller de burada üretilir.[57] 1855'te Paris'te açılan Üçüncü Uluslararası Sergi'ye gönderilen Osmanlı ürünleri arasında fabrikanın imâl ettiği eşyalar da bulunmaktadır.[58]

İngiliz gezgin MacFarlane'nın 1847-48'de gerçekleştirdiği

---

54 Örneğin yönetici zümre çoğunlukla Saksonya veya Fransa'dan getirtilen değerli cam eşya ve sofra takımlarını, ordu mensupları daha sade Alman işi takımlar kullanmaktadırlar. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s. 234-235 ve 237.

55 Tanzimat döneminin önemli reformculardan Ahmet Fethi Paşa'nın 1839 yılında, büyükelçi iken Paris'ten Saraya gönderdiği mektuplardan, o sıralarda kuruluş çalışmaları tamamlanmak üzere olan bir cam fabrikası için, "cam imalatı ve kalıba dökme konusunda usta" teknik eleman arayışında olduğu anlaşılır. Söz konusu fabrika hakkında bilgiye erişilememiştir. Bahsedilen aşağıda söz edeceğimiz İncirköy'deki Billur fabrikası olabilir. Kuruluşunda bir şekilde Ahmet Fethi de yer almış ya da destek sağlamış olabilir; belki de girişim sonuca ulaşamamıştır. İleride arşivlerde yapılacak daha kapsamlı çalışmalarla bu soruların da yanıtlanacağım düşünüyoruz. *BOA.* HAT.661-32260 16.M.1255 (1.04.1839) ve *BOA.*HAT 661/32262 E 15.S.1255 (30.04.1839).

56 *BOA.* İMSM. 24/616, 16 Rebiyülahir 1262.

57 *BOA.* İ.MSM. 24/629 08.M.1263 (27.12.1846), *BOA.* İ.DH. 134/6874 09.M.1263 (28.12.1846) ve *BOA.* A.MKT.MHM. 87/2454, 05.C.1264 (09.05.1848).

58 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 65.

Türkiye gezisinin notlarına göre, o sırada fabrikada ondört Alman kökenli işçi ve başlarında da yaşlı bir İngiliz formen çalışmaktadır.[59] Yazar, çalışanların sürekli değiştiğini ve farklı uluslardan (Fransız, İtalyan, Alman) işçilerin dönem dönem fabrikanın işgücünü oluşturduklarını belirtir. Makine, araç gereç hatta fırınlar için gerekli kömür bile Avrupa'dan gelmektedir. MacFarlane, fabrikanın o sırada neredeyse durma noktasına gelmiş olduğunu; üretimi sadece, hayli yavaş bir çalışma temposuyla bardak üretmekte olan, Alman işçilerin sürdürdüklerini gözlemler. Başarısız bir pencere camı üretme girişiminin ardından fabrika, sadece lüks tüketime yönelik cam eşya imalâtını sürdürmüştür. Fakat maliyetler Fransız ve Alman mallarının üç katına ulaşacak kadar yüksektir.[60]

Tanzimat döneminde girişilen devlet eliyle sanayileşme hamlesi, ülkeye çeşitli tesisler kazandırsa da; teknik bilgi ve eleman eksikliği, ithal hammadde ve yabancı uzmanlara ödenen yüksek bedeller, ithal ürünlerin yarattığı rekabet, yaşanan suistimaller gibi nedenler yüzünden başarı sağlayamaz.[61] Yüksek maliyetlerle, yabancı malların rekabet baskısı altında ve düzensiz bir şekilde çalışan ilk cam eşya fabrikasının kaderi de Tanzimat döneminin diğer fabrikalarından farklı olmaz. Sürekli açık vererek hazine için bir yük haline gelen diğer fabrikalar gibi Billur Fabrika-i Hümayunu da kapanmak durumunda kalır. Fabrikanın ispermeçet fabrikasına dönüştürülmesine ilişkin 1858 tarihli arşiv belgesi fabrikanın o tarihte artık işlevsiz kalmış olduğunu göstermektedir.[62]

---

59 Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, Lea and Blanchard, Philadelphia, 1850, s. 367.

60 MacFarlane, s. 368. Bir başka Avrupalı gezgin olan Ubicini de maliyetlerin yüksekliğine ve kalite düşüklüğüne dikkat çekmekte ve şişe cam fabrikasının kapanma nedeni olarak bunları saymaktadır. M.A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 275.

61 Bu konuda ayrıntılı veri ve değerlendirmeler şu kaynaklarda bulunabilir: Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*... s. 54-57 ve Milli Eğitim Bakanlığı, *Tanzimat: yüzüncü yıldönümü münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 434-440.

62 *BOA*. C.İKTS. 35/1706 29.N.1274 (13.05.1858). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yakın zamanda tasnif edilerek araştırmacı kullanımına açılan fabrika-

Levi-Modiano Fabrikası

Cam eşya kullanımı modernleşme sürecine paralel olarak gündelik yaşamda yaygınlaşır, buna bağlı olarak da ithalatı artar. Ortaya çıkan yüksek maliyetlerden kurtulmak için cam üretimini milli bir sanayi haline getirme düşüncesi canlılığını her dönemde korur. Büyük umutlarla girişilen sanayileşme girişiminin kısa zamanda olumsuz sonuçlar vermesi üzerine 1860'lı yılların ortalarında Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturulur. Amacı ülkede sanayinin gelişmesi için öneriler geliştirmek olan komisyonun çalışmalarında, cam sanayiine ilişkin öneriler de yer alır.[63] Yerli sanayinin çöküş nedenlerinin ve bu mallara talep yaratılması için neler yapılması gerektiğinin araştırılması istenmekte; kâğıt ve cam üretiminde öncelikle yerli sanayinin geliştirilmesi gerektiği belirtilmektedir.[64] Öte yandan İstanbul Ticaret Odası'nın gazetesinde, 1897 tarihinde 15 bin liralık satışa ulaşarak Yunanistan, Bulgaristan gibi yerlere ihracat yapan yeni Paşabahçe şişe fabrikası için "teşvikkâr" cümleler yer almaktadır.[65] Bu, Mişon Levi isimli tüccarın devlet tarafından kendisine verilen imtiyazla kurduğu ve İtalyan kökenli Musevi işadamı Saul D. Modiano'yla ortak olarak işlettiği, "Fabbrica Vetrame di Constantinople" isimli fabrikadır.

1870'li yıllarda Osmanlı sanayiinin, bu kez büyük ölçüde devlet tarafından teşvik edilen özel sermaye aracılığıyla, yeni-

---

ya ait Hazine-i Hassa defterlerinde fabrika hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılabileceği anlaşılmaktadır. Çalışmamızın sınırlarını aşacağından söz konusu defterlerin incelenmesine girişilmemiştir. Söz konusu defterler için bkz. *BOA.* HH.d. 5918, 18088, 18207, 20533, 20796.

63 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: 'Islah-ı Sanayi Komisyonu' Olayı", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (özel sayı), 1978, s. 125.

64 Raporda cam ve kâğıt gibi "pek çok sürümü olan" eşya için ülkeden her yıl büyük miktarda paranın Avrupa'ya gittiği, buna engel olunması ve ustalar yetiştirilmek üzere fabrikaların kurulması gerekliliği üzerinde durulur. *BOA.* Yıldız Evrakı, 12-88/35 10 Cemaziy'ulevvel 1306 tarihli belge, aktaran: Ortaylı, s. 128-130.

65 Aktaran: Hakkı Nezihi (hzl.), *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1932, s. 166.

den canlandırılması dönemi başlamıştır.[66] Osmanlı hükümeti bu dönemde imalat sanayii alanında yatırım yapmak isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyaz verir.[67] Osmanlı tebasından bir tüccar olan Mişon Levi de yeni teşviklerden yararlanarak İstanbul ve Selanik'te şişe ve cam fabrikaları kurmak için imtiyaz almıştır.[68] İmtiyaz sözleşmesinde, on yıl boyunca İstanbul ve çevresindeki züccaciye üretim hakkının Levi'ye verildiği; kuruluşta gerekli olacak tesisatın getirilmesi ve üretilecek malların satışında gümrük muafiyeti tanındığı görülür.[69] Bunlar dışında sözleşmede yer alan iki kritik madde daha vardır: Fabrikada istihdam edileceklerin –üretim sürecinde gerekli olan vasıflı ustalar dışında– Osmanlı tebasından olması ve fabrikanın o sırada üretimlerini sürdürmekte olan şişehanelerde imal edilen şişelerin benzerlerini üretmemesi (buna karşılık şişehanelerin de fabrikanın ürettiği ürünleri taklit etmesi yasaklanmaktadır).[70]

Elde ettiği imtiyazla şişe ve cam fabrikasını kuran Levi, kısa süre sonra Selanik'te de bir şişe cam fabrikası kurmak için imtiyaz alır[71] ve bu arada Saul D. Modiano ile ortaklık kurar.[72]

---

66 Genellikle iç tüketime yönelik olarak kurulan fabrikaların sayısı süratle artar. 1873 tarihli bir yasa ile fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyeti tanınır. (Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 59.) Tüm bu teşvikler istenen büyük ve kalıcı sanayi hamlesini başlatamasalar da hatırı sayılır bir ilerleme yaratırlar.

67 İmtiyaz sözleşmeleri ruhsatlara göre daha ayrıntılıdır ve imtiyaz sahibine tekel hakkı tanırlar.Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *SBF Dergisi*, cilt XXVII, No. 1, Mart 1972, s. 136

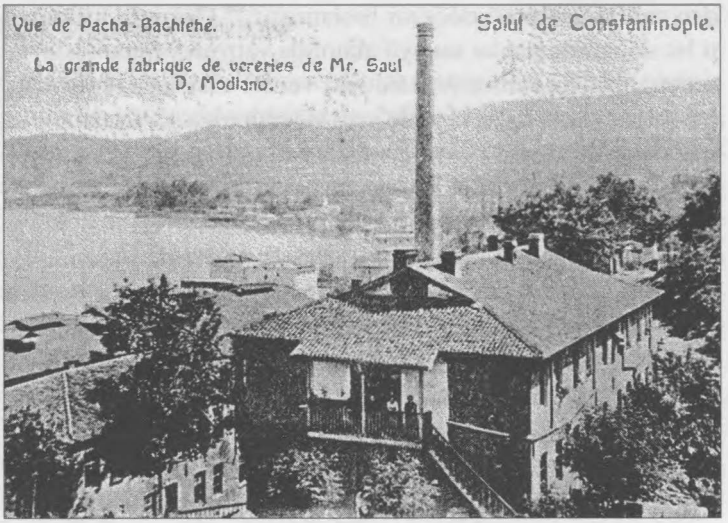
68 11 Zilkade 1301 (01.10.1884) tarihli söz konusu imtiyaza ilişkin sözleşmenin Türkçeleştirilmiş tam metni şu kaynakta bulunmaktadır: *Düstur*, Birinci tertib, Cilt 5, 1 Kanunisani 1299 (1883)-26 Mart 1304 (1888), Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 80-81.

69 İmtiyaz sözleşmesinin tam metni EK 1 olarak verilmiştir.

70 Sözleşmenin oluşturulması sürecindeki yazışmaların incelenmesinden, devletin hem sanayinin ilerlemesi için bu tür yatırımları geniş ölçüde destekleyecek, hem de küçük imalathaneleri rekabetten koruyacak önlemleri almaya gayret ettiği anlaşılır. *BOA*. İ.MMS 79/3434 24.Z.1301 (14.10.1884).

71 *BOA*. İ. MMS. 82/3548 15.Ca.1303 (19.02.1886).

72 Sermaye sahibi Saul D. Modiano, Selanik'in köklü ve zengin İtalyan kökenli Yahudi Modiano ailesine mensup bir işadamıdır. Sigara kâğıdı, iskambil kartları gibi farklı alanlarda önemli yatırımları da olan Saul D. Modiano'nun Pa-

Levi-Modiano Fabrikası'nı gösteren kartpostal. (Kaynak: Alberto Modiano Özel Arşivi.)

II. Abdülhamid döneminde fabrika kurma imtiyazlarının daima Osmanlı vatandaşlarına verilmesi yönünde bir teamül olduğu bilinmektedir.[73] Kimi durumlarda Osmanlı tebasından olan imtiyaz sahibinin işi yabancı bir sermaye grubuna devrederek kazanç sağladığı da olur. Anlaşıldığı kadarıyla şişe-cam fabrikası imtiyazı alan Osmanlı tebasından Mişon Levi de, fabrikanın yapım ve işletme işini İtalyan uyruklu Saul D. Modiano'ya devretmiştir.[74] Osmanlı cam sanayiini ele alan kaynaklarda Modi-

şabahçe'deki fabrikayı müdürleri aracılığıyla yönettiği, kendisinin Selanik'te ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Modiano ailesi ve yatırımlarıyla ilgili bilgiler için şu kaynaklara bakılabilir: Mario Modiano, *The Modiano Genealogy*, http://www.themodianos.gr (29.01.2008) ve Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 169-208.

73 Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Tobank Yayını, İstanbul, 1991, s. 154.

74 *BOA*. İ.DH 1069/838 17 08.C.1305 (20.02.1888). İmtiyaz sahibi Mişon Levi ve sermaye sahibi Saul D. Modiano'ya padişah tarafından şeref nişanı verilmesiyle ilgili olan bu belge söz konusu ortaklığı net olarak göstermesi açısından da önemlidir. Zira, Osmanlı cam sanayii yazınında bu konuda ciddi bir karışıklık vardır. Sözü edilen fabrikanın; "1899 yılında Modiano tarafından kurulduğu ve Mişon Levi'ye verilen imtiyazın ise sonuçsuz kaldığı" şeklindeki

ano fabrikası olarak isimlendirilen bu kuruluşu biz, verdiğimiz bilgilere dayanarak, bundan sonra "Levi-Modiano" fabrikası olarak anmayı uygun buluyoruz.

Şark Yıllıkları'mn sayfalarında yer alan "Modiano-Levi Ortaklığı" başlıklı ilanlar fabrikanın bir ortaklık şeklinde idare edildiğini teyit eder.[75] 1904 tarihli bir raporda fabrikanın modern teçhizatlarla donatılmış olduğu; iki buharlı makinenin, üç otomatik makinenin ve 16 ve 14 kollu makinelerin bağlı olduğu iki ocağın bulunduğu bilgileri verilmektedir.[76] Üçüncü bir ocak neredeyse tamamlanmıştır. Bundan sonra orta incelikte ürün imal edilmesi amaçlanmaktadır. Aynı rapora göre yılda yaklaşık 30-40 bin su bardağı, 500 nargile şişesi, lamba şişesi, çaydanlık ve ayrıca bazı tıbbi camlar üretilmektedir.

Fabrikanın akıbeti

Fabrikanın iç tüketime yönelik ihtiyacı belli ölçüde karşıladığı, hatta yukarıda söylendiği gibi ihracata yöneldiği anlaşılır. Sarayın züccaciye ihtiyacının fabrikadan karşılanmasına dair bir padişah emri ise ürünlerinin ilgi gördüğünü ve işletmenin desteklendiğini göstermektedir.[77] İmtiyaz hakkı sona erdikten sonra da üretime devam edilir. Kuruluşun ithal edi-

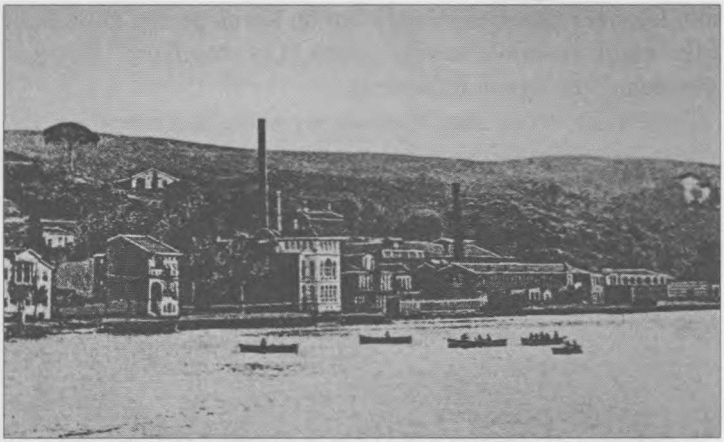
---

yanlış bilgi çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Üstelik Mişon Levi'nin bu girişimi Modiano fabrikasıyla hiç ilişkilendirilmemektedir. Oysa bu belge, Mişon Levi'nin imtiyaz aldıktan sonra Modiano'yla ortaklık kurduğunu, ikisinin ayrı girişimler olmadığını bir kez daha teyit eder.

75 Yıllıkların sayfalarında İstanbul'da faaliyet yürüten sanayici ve tüccarların ilanları yer almaktadır. Bkz. *Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature,* Cervati Frères et Cie, Constantinople, 1889-90. *Annuaire oriental (ancien indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature: Turquie, Russie, Grèce, Roumanie, Serbie, Bulgarie, 1893-1894,* 1894. Cervati Frères & CieConstantinople: Cervati Frères, Constantinople, 1896. (Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi. Katalog no: 050 /IND ve 050 /ANN).

76 *Berichte über Handel und Industrie,* Berlin, 19 Juli 1904, s. 320-321.
Küçükerman da Levi-Modiano fabrikasının; dört fırını ve seksen tezgâhı olduğu, üfleme tekniğinin yanı sıra preslerin de kullanıldığı bilgisini verir. Küçükerman, s. 217.

77 *BOA.* Y.PRK. BŞK 12/77 25.Ca.1305 (07.02.1888).

Levi-Modiano Fabrikası'nı denizden gösteren kartpostal. (Kaynak: Nezih Başgelen, *Tarihi Karpostallarda Boğaziçi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 87.)

len Avrupa züccaciye ürünleri karşısında ambalaj ve taşıma giderlerinin görece düşüklüğü ve ithalat vergisi ödemek zorunda olmamak gibi rekabet avantajları da vardır.[78] Yine de yapılan yazışmalardan sürekli sıkışıklık yaşandığı; yetkililerden ek gümrük muafiyetleri, süre uzatmaları vb. talep edildiği anlaşılmaktadır.

Farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında Levi-Modiano fabrikasının, 1911-12 yıllarında kapandığı anlaşılmaktadır. 1913-1915 yılları Sanayi İstatistikleri sonuçlarında, "bizde şişe imal olunmuyor" denilerek Modiano fabrikasının ve Hasköy'de kurulan bir başka fabrikanın üretimlerini durdurmak zorunda kaldıkları vurgulanır. Kapanmalarının gerçek nedenlerinin de öğrenilemediği belirtilir; ancak "yabancı rekabetinin şiddeti" ve soda, potas gibi hammaddelerin dışarıdan sağlanmasının zorluklarının bu kapanmalarda etkili olduğu yoru-

78 Paul Fersch, *Abdülhamit'in Son Günlerinde Istanbul*, Erol Üyepazarcı (çev.), Pera Turizm ve Tic. Aş. Yayını, İstanbul, 1999, s. 527. (1907 yılında İstanbul'u ziyaret eden bir Fransız gazeteci olan yazar bu bilgileri Fransız Ticaret Odası başkanı Ernest Giraud'dan aktarmaktadır. Yazar fabrikanın o sıralarda çok yoğun olan ve yerli bir sanayinin gelişmesini zorlaştıran dış rekabete karşı görece dirençli olabildiğini anlatmaktadır.)

mu yapılır.[79] Yüzyılın hemen başlarında, hayli modern araçlarla donatıldığı ve teknolojik olarak da geri noktada olmadığı yönündeki bilgiler[80] fabrikanın belli bir rekabet gücüne sahip olduğunu gösterir. Dolayısıyla kapanmayı genel eğilimlere uygun olarak kolayca uluslararası rekabetle açıklama girişimlerine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1924 tarihli komisyon raporunda da fabrikanın genel vaziyetine ilişkin bazı ayrıntılara ve ilginç bir yoruma rastlarız:[81]

> "Kapitülasyon devrinde her sene sekiz on bin lira zararla bilançosunu kapayan bu müessese, sırf zengin sahibi için bir haysiyet meselesi teşkil ettiğinden dolayı yaşayabilmiş ve bu sayede ustalar ve işçiler yetişmişti. Bu fabrikada üretilen her nevi şişeler, memlekette pek büyük rağbet görmüş ve hatta ihracata bile başlanmış ise de cam, pek az miktarda yapılabilmiştir. Ard arda devam eden harpler esnasında, işgal edilen fabrika harap olduğundan bugün, tamiri ve yeniden işleyecek hale gelmesi bir milyon lira sarfına bağlıdır. Eğer bu teşebbüsün, canlandırılması mümkün olsa, 1500 işçi çalışabilecektir."

Raporda da belirtildiği gibi, yaşanan savaşların kapanmada daha belirleyici etmen olması akla yakın gelmektedir. Konuyla ilgili tanıklıklar da bu yaklaşımı destekler mahiyettedir. 1934 yılında Şişecam fabrikasının temel atma töreni sırasında eski bir semt sakini İnönü'ye, Levi-Modiano fabrikasının Trablus Savaşı'na kadar faaliyetine devam ettiğini ve bu savaş dolayısıyla kapandığını anlatır.[82] Benzer şekilde, fabrikada işçilik yapmış kişilerin anılarında da kapanış nedeni olarak "po-

---

79 Gündüz Ökçün (hzl.), *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, 3. baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 1984, s. 79-80.

80 Donald Quataert, *Manufacturing And Technology Transfer in The Ottoman Empire 1800-1914*, Isis Press, İstanbul, 1992, s. 35.

81 Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor: 29 Kânun-i Sani 1340 - 26 Teşrin-i Sani 1340-1924 (Osmanlıca'dan çev. Aynur Karayılmazlar, sade. Ekrem Karayılmazlar), İstanbul Ticaret Odası Yayım, İstanbul, 2006, s. 59-60.

82 "Kâğıt ve şişe fabrikalarımızın temelleri dün merasimle atıldı", *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1934, s. 5.

litik sebepler" öne çıkmaktadır.[83] O yıllarda İtalya'yla Türkiye arasında Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği, ardından da Balkan Savaşı'nın başladığı göz önünde tutularak, genel olarak savaşların yarattığı ekonomik yıkımın, askerî güvenlik sorunlarının ve ihracat olanaklarının sınırlanmasının kapanışta ağırlıklı bir etken olması ihtimali üzerinde durulmalıdır.[84] Ayrıca İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı sırasında, Osmanlı kamuoyunda, İtalyan kökenli girişimcilere yönelik tepkilerin, boykotların ve devlet kaynaklı sınırlandırmaların geliştiği bilinmektedir. Nitekim Modiano'ların Selanik'teki ticari ve finansal faaliyetleri bu durumdan ciddi biçimde etkilenmiş, ayrıca aileye ait bir çiftlik askeriye tarafından işgal edilmiştir.[85] Benzer tepkilerin Modiano'ların İstanbul'daki yatırımlarına da yönelmiş olması yüksek bir olasılıktır. Anlatılarda ifade edilen "politik sebepler" böyle açıklanabilir. Sonuç olarak fabrikanın kapanmasıyla birlikte Osmanlı cam endüstrisi de sona ermiş olur. Aşağıda özetleyeceğimiz sonraki girişimlerin varlığına karşın bu topraklarda cam endüstrisinin yeniden kurulması ancak çeyrek asır sonra mümkün olabilecektir.

Yerli camcılık ideali/iddiası

1908'de İmparatorlukta çok köklü bir değişim sürecini başlatan İkinci Meşrutiyet ilan edilir, yeniden güçlü bir sanayileşme hamlesi ihtiyacı gündeme getirilir. Sanayicilere "imtiyaz" veya "inhisar" (tekel) türü ayrıcalıkların tanınması ve böylece

83 Şükrü Gür, 1914'te "İtalyanlar harbe girince", Rasim Ergen de, 1912'de "siyasi bir sebepden" fabrikanın kapandığını hatırlarlar. "Mensuplarımızı Tanıyalım: 453 Şükrü Gür", *Şişe ve Cam*, Yıl 2, sayı 7, Temmuz 1960, s. 11; "Emektarlarımızı Tanıyalım: Rasim Ergen", *Şişe ve Cam*, Yıl 2, sayı 9, Eylül 1960, s. 6, 8.

84 1916 tarihli bir belgede yer alan "Cihet-i askeriye adına Almanya'dan getirilen benzinin tahliye ve muhafazası için Paşabahçe'de el konulan şişe fabrikası" ifadesi bu ihtimali destekler niteliktedir [*BOA*. DH.İ.UM. 93/-5. 03/B /1334 (06.05.1916)].

85 İpek, 184-189. Benzer şekilde, 1917 yılında Milli Fabrikacılar Cemiyeti tarafından yapılan sanayi sayımı sonuçlarında fabrikanın o tarihte "askerî işgal altında" olduğu bilgisi verilir. Bkz. Hamdi Genç ve Gökçen Coşkun Albayrak, "Milli Fabrikacılar Cemiyeti ve 1917 Sanayi Sayımı", *Tarih ve Toplum*, sayı 4, Güz 2006, s. 229.

bir sanayileşme teşviği sağlanması için hukuksal düzenlemeler yapılır. 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi yayınlanır.[86] Babıâli yönetimi Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'na, cam, billur, kâğıt, mum gibi bazı malların üretimine imtiyaz verilmesi ya da inhisara alınmasını önerir; bu konuda Oda'nın görüşünü sorar.[87] Bu tarihe kadar prensip olarak imtiyaz ve tekel uygulamalarına karşı görüş bildiren Oda görüş değiştirir. Ülke sanayiinin geçmiş yıllardaki gerçekliğini de gözönünde bulundurarak; bir vilayet veya sancağa münhasır olmak ve beş seneyi geçmemek kaydıyla fes, cam, billur, kâğıt, ispermeçet gibi zorunlu ihtiyaç mallarının üretimi için kurulacak fabrikalara imtiyaz verilmesine olumlu baktığını bildirir ve bu konu için bir komisyon oluşturulmasını önerir.[88] Oda'nın da bu ılımlı yaklaşımına karşın imtiyaz ve tekeller oluşturma yoluyla sanayinin geliştirilmesi yönündeki girişimler dönemin koşulları nedeniyle yaşama geçirilemez.

Savaş yıllarında gerekli ithalatı yapamayan, kendi yağıyla kavrulmak durumunda kalan Osmanlı Devleti'nde kendi sanayisini geliştirme ve bu yolla kalkınma fikri, özellikle de Almanya örneğinden etkilenerek, savunulmaya başlar.[89] Bu yıllarda ülkede büyük ölçekli bir cam eşya üretiminin sürmediği, ihtiyacın ithalat yoluyla karşılandığı bilinmektedir. Cam eşya üretimi dönemin öncelikli tartışma ve ilgi konuları arasında yer almaz. Bununla birlikte anonim şirketlerin kurulması yönelimine uygun olarak, 1918 yılında İstanbul'da "Kristal Mevadd-ı Zûccaciye ve Evani-i Madeniye Anomim Şirketi" kurulması için girişimler olur, ancak sonuçsuz kalır.[90] Diğerle-

86 Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat'*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 171.

87 Toprak, s. 172.

88 Nezihi, s. 194-195.

89 Toprak, s. 26-28.

90 Şirketin ismi Toprak'm hazırladığı, dönem içinde kurulan şirketler listesinde yer alır. (Toprak, s. 365) Şirket kuruluşu için yapılan işlemlerle ilgili yazışmalar şu arşiv belgelerinde bulunmaktadır: *BOA.* İ.DUİT 122/16 29.L.1336 (07.08.1918) ve İ.DUİT 122/15 15.M.1338 (11.10.1919). Anlaşıldığı kadarıyla şirket ticari amaçlardan çok İttihad ve Terakki'nin milli iktisat politikasının parçası olarak, cemiyetin mensuplarından biri (Celal Sahir bey) tarafından siyasi misyonla kurulmuş ve sonra faaliyet yürütememiştir.

rinde olduğu gibi bu sektörde de kalıcı sonuçlar elde edilememiş, Cumhuriyet dönemine devrolan bir cam sanayii oluşmamıştır. Cam sanayii kesintiye uğrar ama yerli bir cam endüstrisinin kurulmasına yönelik ideal Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sürekliliğini korur.

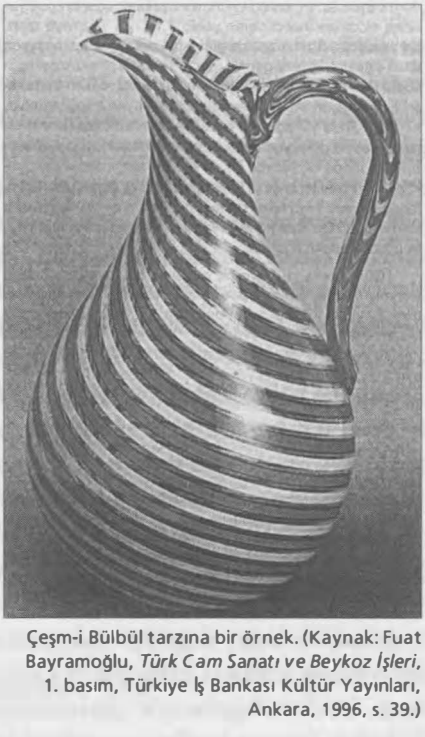
Bölümün başında vurguladığımız sorun alanları bağlamında yapılacak genel bir değerlendirmede, her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda zanaat/sanat boyutuyla süreklilik gösteren, özgün bir camcılık geleneğinden söz etmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Rogers'm da işaret ettiği gibi, sonraki yüzyıllarda Boğaziçi'nde kurulan fabrikalarda imal edilen ürünlerin, geçmiş yüzyıllardaki Osmanlı cam sanatıyla ilişkisine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır.[91] Ayrıca bu endüstriyel ilerleme de Osmanlı'nın cam beğenisini, Bohemya ve Venedik gibi merkezlere olan bağımlılığından kurtaramamıştır. İstanbul'da Tekfur Sarayı ve çevresinde hayat bulan şişecilik faaliyeti ise kırık camlar da kullanılarak, gündelik kullanıma yönelik düşük kaliteli cam eşya ve şişe imalatıyla sınırlı görünmektedir.[92] Beykoz çevresindeki modern cam sanayii de 1840'larda başlamış, ancak süreklilik gösterememiştir.

Devamlılık gösteren özgün bir Türk camcılık zanaat/sanat geleneğinin varolduğunu savunan romantik-milliyetçi camcılık tarihinin en çok üzerinde durduğu, simgeleştirdirdiği Beykoz işlerinin ve çeşm-i bülbül tarzının Türklere özgü bir camcılık geleneğini yansıtmadığı bilinir. Söylencelerin ötesinde, çeşm-i bülbül tarzı ürünlere değinen tek kayıt, tümüyle yabancı ustaların çalıştığını bildiğimiz Billur Fabrika-i Hümayunu'yla ilişkilidir (bkz. 130 nolu dipnot). Uzmanlara göre: "Çeşm-i bülbül yapım tekniği aslen Avrupa kökenli bir

91 Rogers, s. 240.

92 1831-1832 yıllarında İstanbul'da bulunmuş Amerikalı doğa bilimci bir seyyah, Balat semtinde ziyaret ettiği cam imalathanesindeki gözlemlerini şöyle aktarmaktadır: "Üfleyerek şekil verilen camların kalitesi düşük ve bundan su bardağı, sürahi ve ilaç şişeleri yapıyorlar." Yazar aynı zamanda birlikte seyahat ettiği grupta bulunanlardan birisinin yanındaki mürekkep hokkasının bir benzerini yapmasını istediği ustabaşının ortaya çıkardığı ürünün de pek başarılı olmadığım anlatır. Bkz. James Ellswort De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 306.

cam tekniğidir ve özellikle Venedik camcılığında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır"; "en eski cam tekniklerinden olan filigranoya bizde çeşm-i bülbül denmektedir" vb.[93] Çeşm-i bülbüllerin de dahil olduğu, 19. yüzyılda Beykoz bölgesinde üretilen "Beykoz işi" ürünleri Avrupa'daki benzerleriyle karşılaştıran uzmanlar, daha *primitif* (ilkel) nitelikte olduklarını, bazı dekorların "gelişigüzel" yapılmış olduğunu, bazı eserlerdeki motiflerin "Anadolu Türk zevkini yansıtmadığını açıkça görüldüğünü" söylemektedirler.[94]

Çeşm-i Bülbül tarzına bir örnek. (Kaynak: Fuat Bayramoğlu, *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri*, 1. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996, s. 39.)

Tüm bu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, Türk camcılık geleneğinin en özel örnekleri olarak gösterilen Beykoz işi ürünlerin, gerçekte Avrupalı ustalar tarafından yapılmış ve görece "kaba/kusurlu" parçalar oldukları sonucu ortaya çıkar. Çeşm-i bülbül tarzının da aslında, Billur Fabrika-i Hümayunu'nda çalışan yabancı ustalar tarafından Osmanlı zevkine uygun olarak geliştirilmiş ürünleri kapsadığı anlaşılmakta-

93 Şennur Şentürk-Ari İstanbulluoğlu (hzl.), *Beykoz Camları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayını, İstanbul, 1997, s. 9 ve Küçükerman, s. 180. Rogers da Venedik'in *vetri a fili* tarzıyla içerdiği benzerlikler nedeniyle, en karakteristik tarz olan *çeşm-i bülbül*'ün, Osmanlı cam ustalarınca ya İstanbul'da yaşayan Venedikli zanaatkârlardan ya da Murano fabrikalarında çıraklık yaparak öğrenilmiş olduğu yorumunu yapmaktadır. Bkz. Rogers, s. 260.

94 Şentürk-İstanbulluoğlu, s. 20-27.

dır. Bu hususlar romantik-milliyetçi camcılık tarihçilerimizin de dikkatini çekmiştir. Ancak camcılık tarihçilerimiz bir yandan Beykoz işlerinin, çeşm-i bülbüllerin yabancı ustalarca, onların zevklerine göre, "Venedik desteğiyle ve kimlik etkileriyle" vs. ortaya çıktığım söylerken bir yandan da her şeye karşın, özgün bir camcılık geleneğimizin olduğunu; Beykoz işlerinin ve çeşm-i bülbüllerin Türk sanat eserleri olduğunu ispatlama yönünde zorlama bir çabaya girerek çelişkili yaklaşım geliştirirler. Böylece camcılığın bu topraklardaki tarihsel gelişimine ışık tutması beklenen çalışmalar nesnel ve tutarlı olmaktan uzak kalır.[95]

Aslında böylesi bir savunu ve sahiplenme nesnel olmadığı gibi gerekli de değildir. Cam sanayiinin himaye altında ve kesintili olarak sürdürülebilmesi, özgün bir camcılık geleneğinin geliştirilememesi Osmanlılara özgü bir durum değildir. Cam eşya üretimi, zanaat/sanat boyutunda yüksek teknik bilgi, yoğunlaşmış zanaat birikimi; sanayi boyutundaysa yüksek kuruluş maliyeti gerektirir. Her ikisine de ulaşmak ya da bunları yaratmak kolay değildir. Aynı zamanda, 15. yüzyıl sonrasında Avrupa ülkeleri camcılık teknolojisiyle ilgili sırları korumak, bunları diğerleriyle paylaşmamak için büyük gayret sarfederler. Fransız kralları yayınladıkları emirlerle camcılara ülke dışına çıkma yasağı getirirler, yasaklara uymadıkları için tutuklananlar olur.[96] 16. yüzyılda Fransız Kralı IV. Henri'nin bir grup İtalyan'a, ayrıcalıkların yanı sıra yurttaşlık belgesi de vererek, Fransız işçilere mesleğin inceliklerini öğretmek şartıyla,

95 Örneğin Bayramoğlu'na göre: "Yalnız Beykozların yapımında bazı İtalyan veya Fransız ustalarının da çalışmış olması ya da Mehmet Dede'nin bu işi İtalya'da öğrenmiş bulunması, bu eserlerin Türk sanatından bir parça oluşlarını değiştirmez. Onlara bakılınca Türk zevki, Türk eli esasen hissedilmektedir" (Bayramoğlu, s. 29). Yakın tarihli bir başka çalışmada da Sirkeci bölgesindeki arkeolojik kazıların sonuçlarına dayanarak; buradaki Osmanlı dönemi cam buluntularının minyatürlerdeki örneklere benzemesi ve kazı alanlarında üretim artıklarının bulunmasının bu camların yerli ürün olduğunu ortaya koyduğu iddiası, sözünü ettiğimiz zorlama yaklaşımın sürmekte olduğunu gösterir. Bkz. Üzlifat Özgümüş-Serra Kanyak, "Marmaray-Sirkeci Kazıları Cam Buluntuları", *Camgeran 2010 Semzpozyum Bildiri Kitabı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2010, s. 35-40.

96 Scoville, s. 289.

Fransa'nın çeşitli kentlerinde cam ve kristal eşya üretme imtiyazı verdiği bilinir.[97] 17. yüzyılda ise Fransız bakan Venedik'teki elçisini birkaç iyi camcı ustasını gizlice kralın hizmetine geçirmekle görevlendirmektedir. Venedik devletinin zanaatçilerinin başka ülkelere göç etmesini önlemek için aldığı çok sıkı tedbirlere (mallarına el koyma hatta zehirletme gibi hayli ciddi tedbirler de dahil) karşın bu iş başarılmış ve Fransa'da yirmi yıllık özel bir imtiyazla; "Venedik'te yapılan netlik ve kusursuzlukta" cam eşya üretimi bu yabancı ustalarca gerçekleştirilmiştir.[98] Örneklerde görüldüğü gibi, özel bir zanaat birikimi gerektiren nitelikli cam eşya üretimi, devletler için hem ihtiyaç hem de prestij boyutuyla önem taşımıştır. Birikimin ülkeye taşınması ve sürdürülmesi için de ciddi çabalar ve imtiyazlar gerekmiştir. Osmanlı'nın da benzeri bir yol izlemesi olağandır. Devam eden bölümde, Osmanlı cam sanayii tarihimizin eksiklerinden biri olarak belirlediğimiz bir alana, çalışmamızın odağında yer alan cam sanayiindeki işgücünün durumuna ve işçi hareketlerine bakabiliriz.

Osmanlı şişe cam sanayiinde emek

Zanaatçi camcılar (şişeci esnafı)

Osmanlı şişe cam imalatında yer alan işgücünü ve emek örgütlenmelerini iki farklı düzlemde ele almak gerekir: Zanaat temelli üretim yapan geleneksel atölyelerdeki işçiler ve fabrikaların kurulmasıyla ortaya çıkan sanayi işçileri. Önce ilk işçi tipini oluşturan ve Osmanlı'da yaygın olarak esnaf olarak isimlendirilen zanaatçi şişe cam emekçilerini ele alacağız. Osmanlı dönemi boyunca, diğer zanaat alanlarında olduğu gibi şişe ve cam üretiminde de *lonca* tipik esnaf örgütlenmesidir. Belirli bir üretim, hizmet veya ticaret alanında uzmanlaşmış zanaatkârları bir araya getiren mesleki kuruluşlar olan loncalar; aynı mes-

97 Pierre Brizon, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Cemal Süreya (çev.), Onur Yayınları, Ankara, 1977, s. 158.

98 Brizon, s. 168.

leği icare eden usta, kalfa ve çırakların bağlı oldukları, yarı dinsel karakterli, görece özerk yapılar olarak uzun yüzyıllar boyu imparatorluğun kentli emekçilerinin temel örgütlülüğü olarak işlev görürler.[99]

Hiyerarşik bir örgütlülüğe, kendi kuralları ve yöneticilerine, iç denetim ve sosyal dayanışma mekanizmalarına, kamu makamları düzeyinde temsil yetkisine sahip bu mesleki yapılar, mensuplarının haklarını korumak için uygun şikâyet ve başvuru mekanizmalarını her zaman kullanmışlardır. Hammadde ihtiyacının karşılanması, maliyet ve satış fiyatlarının saptanması, mesleğe yeni girecek olanların belirlenmesi gibi pratik işler; tecrübeli ustalardan oluşan "ihtiyar ustalar" ve onların seçtikleri kethüda, şeyh, yiğitbaşı, duacı, çavuş gibi yönetici ve görevliler tarafından organize edilir. Loncalar, devletin sıkı biçimde uyguladığı kurallara da dayanarak meslek temelinde bir emek tekeli oluştururlar. Aynı mal ve hizmeti üreten esnafların bir arada toplu olarak çalışmaya yönelmeleri de bu tekel haklarını garantiye almak ve birbirlerini kontrol edebilmek amacından kaynaklı olarak 18. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Loncaya dahil olan ustaların atölye açma hakları/ayrıcalıkları *gedik* olarak isimlendirilir ve sıkı bir denetime tabidir. Gedik hakkı bir başka ustaya devredilebilir, satılabilir ya da miras olarak bırakılabilir.

Osmanlı arşiv belgeleri, Tekfur merkezli cam eşya zanaatçilerini kapsayan şişeci esnafının lonca faaliyetlerine dair önemli bilgiler sağlar. Böylece uzun bir tarihsel dönem boyunca şişe cam zanaatkârlarının mekânsal ve yönetsel örgütlenme pratikleri hakkında genel bir resim oluşturabiliriz. Bir belgede loncanın yönetsel kadrosu ve işgücünün etnik yapısına dair bilgilere rastlanır.[100] Buna göre şişeci esnafı, Müslüman ve Yahudi ustalardan oluşan etnik bir kompozisyona sahiptir. Belgede şişe-

99 Esnaf ve loncalar hakkında bilgiler için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 294-308. Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, YKY, İstanbul, 2010, s. 70-91. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I. Cilt, TTK Yayını, Ankara, 1990, s. 327-367.

100 *BOA*. C.BLD. 125/6204, 18.S.1190 (08.04.1776)

cilerin nazır, kethüda, yiğitbaşı, duacı konumundaki sorumlularının isimleri sayılır ve dükkân sahibi ustalardan Osman, Süleyman, Hüseyin, Mustafa, Ahmet isimli Müslümalar ile birlikte Avram, Mayer, Kosi, Uzunoğlu Avram ve Hayk isimli Yahudilerin adları geçer. Şişehanelerde üretilen farklı türde cam eşyanın standartlarını belirleyen bir başka belgede, Galata ve Eyüp'te faaliyet yürüten şişeci dükkânları tek tek sayılmakta, her birinin sahip ve ortakları belirtilmektedir.[101] Buna göre Ayvansaray, Eğrikapı, PiriPaşa ve Tophane'de bulunan şişehaneler, Müslüman ve –çoğunluğu oluşturan– Yahudi kökenli ustalar ve ortakları tarafından işletilmektedir.

Şişeci esnafı çeşitli sorunlarını çözmek için devletten sık sık yardım talebinde bulunmuştur. 1815 yılında şişeciler tarafından sunulan bir arzuhalden durumlarının hayli sıkışık olduğu anlaşılır. Tekfur Sarayı'ndaki imalathanelerde çalışan kalfalar uzun süre hizmet ettikleri ve zanaat eğitimi gördükleri işyerlerinin kapanması ve tek bir işyerinde nöbetleşe çalışmak durumunda kalmalarından ötürü yaşadıkları sıkıntıları dile getirirler.[102] Kalfalar işyerlerinin yeniden açılmasını, kendilerine ustalığa yükselme imkânı verilmesini ve böylece geçimlerini sağlama şartlarının yaratılmasını talep ederler. Belgeden, resmî görevlilerin, ilgili kethüda ve ustalarla bir toplantı yaparak sorunları ele aldıkları ve bazı düzenlemeler yapıldığı anlaşılır. Yeni gedik hakkı doğduğunda bunların kalfalara verileceği, ancak o zamana dek kendilerine ödeme yapılacağı karara bağlanır. Bu örnek bize, sıkı bir tekelci uygulama olan gedik sisteminin kalfalar için ciddi sıkıntı kaynağı olduğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda bu durum karşısında tümüyle çaresiz olmadıklarını da anlatır.

Şişeci esnafının meslek tekellerini koruyarak mensuplarının çıkarlarını savundukları farklı örneklere de rastlanır. 18. yüzyıl başlarında İstanbul'da yedi şişehanede faaliyet gösteren Yahudi ve Müslüman esnaf mahkemeye başvurarak; işin ehli olma-

101 Ahmet Kal'a (haz.), *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-I*, İBB Yayını, İstanbul, 1998, s. 213.

102 *BOA*. HAT 627/30993 21.M.1230 (03.01.1815).

yan, acemi kimseler tarafından yeni açılan şişehaneleri kalitesiz mal ürettikleri için şikâyet ederler, mevcutların dışında şişehane açılmaması yönünde karar çıkarttırırlar.[103] Aynı zamanda üretilen şişelerin satış fiyatları belirlenir ve lonca üyeleri daha yüksek fiyatla satış yapılmayacağına dair mahkeme huzurunda taahhütte bulunurlar.

Quataert 19. yüzyılda Osmanlı sanayiinin Avrupa ürünlerinin güçlü rekabeti karşısında büyük bir düşüş içine girdiği tezini sorgular. Özellikle iç pazara yönelik üretim yapan zanaat temelli ve diğer tür küçük üretim merkezlerinin yaygınlık ve etkinliğine dikkat çeker.[104] Tekfur merkezli cam eşya üretimi de yerel imalatın sürmesinde iç pazarın önemini ortaya koyan bir örnek olarak değerlendirilebilir. Halkın kullanımına yönelik ucuz ürünlerle, zanaat temelli bir yapıda ve lonca düzeni içinde varlığını devam ettirmiştir.[105]

Mehmet Genç'e göre, esnafların bir araya toplandığı ve devlet tarafından desteklenen zanaat temelli üretim merkezleri fabrika nüveleri haline gelme şansı bulamamış, buralarda işbölümü, teknoloji ve verimlilik bakımından gelişmeye yol açacak organizasyonel değişimler yaşanmamıştır.[106] Hatta bir arada çalışma düzeni, esnaf örgütlerinin eşitlikçi, gelenekçi niteliklerini yoğunlaştırmıştır. Tekfur'da da çok uzun yıllar aynı mekânda bir arada çalışan atölyeler fabrikaya dönüşmemişler, devlet denetiminin güçlü bir biçimde etkili olduğu lonca düzeni kapitalist gelişmeyi hızlandıracak biçimde çözülmemiş, lonca üyeleri arasında kapitalistleşmeye dönüşecek bir farklılaşma yaşanmamıştır.

---

103 *BOA.* İMŞSA. IK-24 vr. 34-b, 22 ZA 1138 (22 Temmuz 1726) aktaran: Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010, s. 137.

104 Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, 2. baskı, İletişim, Ankara, 2008.

105 Arşiv belgeleri arasında 1800 sonları gibi hayli geç tarihlerde bile şişeci esnafı kethüdalarının atanmaları ve çeşitli meseleleriyle ilgili yazışmalara rastlanır. Bu alandaki lonca örgütlenmesinin bir düzeyde sürdüğü anlaşılmaktadır. Bkz. *BOA.* DH.MKT 1908/65 6.C.1309 (6.01.1892) ve *BOA.* BEO 3169/237675 12.N.1325 (19.10.1907).

106 Oysa örneğin, 18. yüzyıl boyunca Fransa'nın birçok yerinde, yüzden fazla işçi çalıştıran şişe cam fabrikaları kurulmuştur. Scoville, s. 275.

Loncaların çözüldüğü ve istihdam ettikleri vasıflı zanaatçi işgücünün sanayi üretimine kaydığı, klasik İngiliz kapitalist gelişme çizgisi, Osmanlı camcılığı örneğinde geçersizdir. 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde mülksüzleşen üreticilerin ancak küçük bir bölümü sanayi proletaryasına dönüşebilmiş, loncada kullanılan teknolojide sağlanan ustalık, çağdaş teknolojili fabrikalarda ustalık sağlamamıştır.[107] Osmanlı'daki cam eşya üreticisi zanaatkârlar sanayileşme aşamasında da lonca sistemi içinde yaşamlarını devam ettirmiş, sorunlarını büyük ölçüde devletle girdikleri uzlaşmacı ilişkiler içinde çözmeye çalışmışlardır. Sunduğumuz örnekler esnafların yaşadıkları sorunlar karşısında pasif durumda olmadıklarını, şikâyet mekanizmalarını etkili biçimde kullanarak sorunlarına çözüm bulma yoluna gittiklerini ortaya koyar.

Esnafların, birkaç istisna dışında, 20. yüzyıl başlarında gelişen işçi hareketlerinde yer aldıklarına ilişkin işaret yoktur.[108] Quataert'e göre; dış ticaretin serbestleşmesiyle rekabetin yıkıcı etkisini yaşayan Osmanlı esnaf loncaları, tarihsel olarak hem üyelerine hem de devlete karşılıklı fayda sağlayan ve devletten başıboş piyasa güçlerine karşı sık sık destek elde eden savunmacı örgütlenmeler olarak işlev görmüşlerdir.[109] Örneğimiz de genel olarak bu tespiti destekler nitelikte görünmektedir.

Yabancı ustalar, yerli ameleler

Beykoz'da sonradan gelişen modern cam sanayiine baktığımızda farklı bir resimle karşılaşırız. Kurulan ilk fabrikada (Billur Fabrika-i Hümayunu) nitelikli işgücünün tamamını yabancı kökenli işçilerin oluşturması önemli bir farklılık yaratır. Da-

---

107 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos Yayınları, Ankara, 2010, s. 52.

108 Quataert bunu esnaf loncalarının sınıfsal olarak heterojen karakterine (üretim aracı sahibi ustalar ve işçi konumundaki kalfalar aynı örgütlenme içindedir) ve lonca tekellerinin kaldırıldığı bir evrede eylem yapmanın kalfa ve çıraklar için oluşturacağı riske bağlar.Donald Quataert, "Osmanlı Imparatorluğu'nun Son Dönemlerinde İşçiler ve Devlet" (25-43), *Devlet ve Maduniyet*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 39.

109 *A.g.e.*, s. 39.

ha önce özetlediğimiz gelişmelerin Avrupa cam sanayiinde çok sayıda vasıflı işçiyi açıkta bıraktığı ve gezici hale getirdiği göz önünde tutularak, bunların bir kısmının da Osmanlı topraklarında yeni kurulan cam sanayiinde istihdam edildiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Fabrikaların gereksinim duydukları ilk vasıflı işçi gereksinimini yabancı kökenli gezgin ustalardan sağlaması, başvurulan tipik model olarak Cumhuriyet dönemine aktarılır ve cam sanayiinde yabancı işçiler varlıklarını, hatta belirleyiciliklerini, 1840'lardan 1940'lara kadar yaklaşık yüz yıl sürdürürler.

Billur Fabrika-i Hümayunu'nunda çalışan yabancı kökenli işçiler ülkelerindekilerden görece daha yüksek ücretlerle çalışmışlardır. Bu işçilerle ve fabrikadaki çalışma ilişkileriyle ilgili bilgiye rastlamak ne yazık ki mümkün olamamıştır.[110] Yabancıların yanı sıra fabrikada yerli işçiler de bulunur. 1840'lı ve 50'li yılları kapsayan Beykoz nüfus defterlerinde, İncirköy'deki hanelerde ve bekâr hanlarında ikamet eden Müslüman Billur Fabrika-i Hümayunu amelelerine ait kayıtlara rastlanır.[111] Kayıtlardaki bilgiler ağırlıkla, Taşköprü (Kastamonu) kökenli ve birbirleriyle hemşehrilik, akrabalık bağları içinde bulunan genç işçilere aittir. Çoğu 1857'den itibaren mahalleden ayrılmışlardır ki, bu tarih aynı zamanda fabrikanın kapandığını tahmin ettiğimiz tarihlere denk gelir. Mac Farlane'nın tanıklıklarından anlaşıldığı kadarıyla fabrikadaki yabancılar arasında sürekli bir işgücü devri yaşanmaktadır. Osmanlı kökenli işçilerinse çoğunun bekâr hanlarında kalan taşralı, geçici nitelikte emekçiler olduğu anlaşılır. Bu durumda oturmuş bir çalışma ilişkileri düzeninin ve işçi hareketi oluşumunun zemininin bulunmadığı sonucunu çıkarmak yanlış olmaz.

---

110 Kaynağı net olarak bilinemese de, fabrikanın Fransız kökenli ustabaşısı M. Pigeon'un İstinye iskelesi yanında bir yalı inşa ettirdiği yönündeki bilgi fabrikanın vasıflı emekçilerinin gelir durumu hakkında bir fikir verebilir. Bkz. "Boğaziçi'nin Masalı", *Pirelli* dergisi, Kasım 1967, aktaran: Bayramoğlu, s. 59. Yazıda bu yalının daha sonra ünlü Osmanlı yazarı Recaizade Ekrem tarafından satın alındığı bilgisine yer verilir.

111 İrfan Dağdelen (haz.), *Beykoz Nüfus Defterleri*, Beykoz Belediyesi Yayını, İstanbul, 2012, s. 566-568.

Levi-Modiano fabrikasının başlangıçtaki vasıflı işgücü de Billur Fabrikası'na benzer şekilde Avrupalılardan oluşur. Fabrika, işçiler için özel yapılmış evler ve çocukları için inşa edilmiş bir Alman Okulu gibi imkânlar sunar.[112] Bunlarla cezbedip getirdiği 100 kadar vasıflı Avusturyalı, Bohemyalı cam işçisiyle üretime başlamıştır. 20. yüzyıl başlarında ilk işçilere, 30 kadar Hollandalı, Alman, İtalyan, Fransız ve Yunan işçi daha katılmıştır.[113] Ayrıca 400 kadar da Osmanlı tebalı işçi çalışmaktadır.

Osmanlı'da cam işçilerinin eylemleri

Arşivlerde yer alan bir dizi yazışma, Levi-Modiano fabrikasında yaşanan işçi hareketleriyle ilgili zengin detaylar sunar. Fabrikada Osmanlı tebalı Rum ve Müslüman işçilerin yanı sıra çok sayıda Avrupalı işçi ve ustanın istihdam edildiği bu belgelerde de yer alır. İşçi hareketlerinin başlıca nedenleri olarak, cam sanayiinde sıklıkla rastladığımız fırın kapatmalarında bazı işçilerin açıkta kalması ve işveren tarafından yerli ve yabancı işçiler arasında ayrımcı uygulamalara gidilmesi görülmektedir.

1903 tarihinde Sadrazamlığa, fabrikada Osmanlı vatandaşı olan işçilere yol verilmesiyle ortaya çıkan huzursuzluklarla ilgili bir rapor sunulur.[114] Bir kısım işçiden, fırınlardan birindeki madenin bozuk çıkması yüzünden malları yeniden üretmeleri istenmiş ve bu durumda işçiler ücret kaybına uğramışlardır (Fabrikada esaslarını daha önce özetlediğimiz parçabaşı ücretlendirme sisteminin geçerli olduğu anlaşılır). Anlaşıldığı ka-

---

112 Kaynaklarda ayrıca; Conventual misyonerlerinin 1889'da, fabrikanın Katolik işçileri için küçük bir şapel ve içinde çocuklar için bir okul açtıkları; önce Fransız; sonra İtalyan himayesinde eğitime devam eden okulun Birinci Dünya Savaşı'na kadar açık kaldığı da kaydedilir. (Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, MEB Basımevi, İstanbul, 1952, s. 134.)

113 Fabrikanın ilk işçileriyle ilgili bu ayrıntılı bilgiler şu kaynakta yer alır: Quataert, *Manufacturing And...*, s. 35. Yabancı işçilere sunulan ev, okul gibi olanaklar bize, o yıllar için Avrupa ve Amerika'da yaygın olarak görülen paternalist stratejilerin Osmanlı topraklarına da uzandığını gösterir. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde Paşabahçe'de benzer kaygılarla ama farklı düzeyde paternalist politikaların yıllar sonra tekrar yaşama geçirildiğini göreceğiz.

114 *BOA*. DH. MKT. 724/3 23.S.1321 (21.05.1903).

darıyla potanın tamiri de gerekmiş ve bu tamir olana kadar işçiler işten çıkarılmıştır. Rapora göre müdür potanın tamiri bitince işe alınacakları sözünü verse de işçiler iş bırakarak tepki göstermişlerdir.

Belediye başkanının aynı olaya ilişkin ilgili makamlara gönderdiği yazıda önemli ayrıntılara rastlanır. 500'ü aşkın Osmanlı tebalı işçi, her birine bağlı onsekiz ustabaşı ve seksen-doksan kadar çalışanın bulunduğu üç fırında üretim yapmaktadırlar. Bu işçiler tamire ihtiyaç duyan fırının ortaya çıkardığı zararın yükünü taşımaya itiraz ettikleri için iş bırakmaya gitmişlerdir.[115] Başkan da olayın fabrika yönetiminin tamirat bitiminde işçileri geri alacağını taahhüt etmesiyle çözümlendiği yönünde bilgi verir. Hemen bundan birkaç yıl sonra bu kez fabrikanın dört ay süreyle iş durduracağının ilan edilmesi ve bunun da yine yabancı işçi alımıyla ilgili bir durumun sonucu olması resmî makamların müdahalesine neden olur. Beykoz Karakolu bu durumun Osmanlı tebalı işçiler arasında tepki yaratacağını öngörerek ne yapması gerektiğini sorar.[116] Gelen yanıtta, fabrikanın imtiyaz hakkının bittiğine ve o andaki fabrika yönetiminin de resmî makamlarca onaylanmış olmadığına dikkat çekilerek, yetkililerin işvereni imtiyaz sözleşmesi şartlarına uymaya zorlaması istenir.[117]

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından imparatorluğun başlıca kentlerinde hızla gelişen, kitleselleşen grev ve gösteriler Osmanlı işçi hareketinin dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu büyük dalganın başladığı Ağustos 1908'de İstanbul'da greve ilk gidenler arasında Levi-Modiano fabrikası işçilerinin de olduğu bilinmektedir. 11 Ağustos günü % 12,5'lik bir ücret artışı talebiyle iş bırakırlar ve akşamüstü Paşabahçe sokaklarında bir gösteri yürüyüşü düzenlerler.[118] (Bu, Paşabahçe sokak-

115 *BOA.* Y.A.HUS 450/7 17 Ra. 1321 (13.06.1903).

116 *BOA.* ZB. 375/114 25 Şu.1322 (10 Mart 1907).

117 *BOA.* ZB 474/112 10 Ma 1323 (23 Mart 1907). Hatırlanacağı gibi Modiano'nun Osmanlı makamlarıyla yaptığı imtiyaz sözleşmesine göre şirketin teknik işler için gerekenler dışında yabancı işçi çalıştırmaması gerekmektedir.

118 Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, sayı 2, 1977, s. 279.

larının cam işçilerinin örgütlü hareketiyle bilebildiğimiz ilk tanışması olacaktır.) 24 Ağustos tarihli bir yazışma ise cam işçilerinin kararlılık ve bilinçliliklerini göstermektedir:[119]

> "Üsküdar Mutasarrıflığına
> Diğer telgrafla beyan olunan Paşabahçesindeki şişe fabrikası amelesi işlemedikleri on beş gün için yevmiye talep etmekte ve işlemedikleri günler için yevmiye verilmesi mugayırı usûl bulunmakta olduğundan hemen oraya miktarı kâfi memur gönderilerek kendilerine nasayihi lazime icrasıyla metalibatı gayrı muhikalarının sarfı nazar ettirilmesi (*gerekli nasihatların verilmesiyle, haklı olmayan taleplerinden vazgeçirilmesi*), işlerine başladıkları takdirde yarından itibaren yevmiyelerinin verileceğinin kendilerine tefhimi ile beraber gerek direktöre ve gerek fabrikaya bir taarruz vukuuna götürülmemesi için orada memurini zabıta bulundurulması ve neticesinin yarın sabaha kadar inbası (*haber verilmesi*) 11 Ağustos 32."

Fabrikaya yeterli sayıda memur gönderilmesi ve yöneticilere olası bir saldırının önüne geçilmesi talebi, resmî makamların buradaki işçi hareketini öncelikle kriminal bir vaka olarak ele aldıklarını da gösterir. Eldeki kaynaklar olayın sonraki seyrini izlememize olanak tanımasa da sonraki yıl fabrikada gelişen greve ilişkin bir rapor bize kıymetli ayrıntılar sunmaktadır.[120] 1909 yılının ilk aylarında yine Avusturyalı işçilerin işe alınması ve bazı yerli işçilerin çıkarılması sonucu gelişen grevle ilgili rapordaki ayrıntılar; dönemin çalışma ilişkileri, işçi hareketlerine yaklaşım, cam işçiliğindeki emek süreçleri ve çalışma koşullarıyla ilgili kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Rapora göre fabrikada 30 potada çalışma yürütülmektedir. Bunlardan altı tanesinde özel ürünler üretilmektedir ve bun-

---

119 *BOA.* ZB. 621/47 11.A.1324 (24 Ağustos 1908). Dili günümüz Türkçesine yakın olan metnin sadece zor anlaşılacağı düşünülen sözcüklerinin çevirisi parantez içinde verilmiştir.

120 *BOA.* ZB. 364/110 23. Ma. 1325 (5 Nisan 1909). Rapor Beykoz Kaymakamlığı tarafından fabrikadaki durumu incelemek ve gerekli müdahaleyi yapmakla görevlendirilen Kolağası Mahmut bey tarafından yazılmıştır. Konuyla ilgili bir telgraf örneğine EK 2'de yer verilmiştir.

lar yabancı ustaların denetimindedir. Kalan potaların 15'i yerli ve 9'u Avusturyalı ustalar tarafından idare edilmektedir. Raporda, yirmidört potanın bağlı olduğu fırının yerine yapılan yeni fırının onsekiz pota kapasitesinde olduğu ve bu durumda bir grup işçinin açıkta kaldığı aktarılır. Bu durum karşısında yalnızca kendilerinin işten çıkartılması gündeme gelen Anadolulu işçiler greve giderler. İşyerinde yabancı, Paşabahçeli ve Anadolulu olmak üzere üç grubun istihdam edildiği; Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan Anadolulu göçmen grubun ayrımcılığa uğradığı anlaşılmaktadır. Yabancı işçiler yeni geldikleri halde işten çıkarmalarda öncelik Analolu kökenli göçmen işçilere verilmekte; üstelik Karahisarlı Yani usta gibi, yabancılar kadar, vasıflı olan yerli ustalar da işten çıkarılarak açık bir ayrımcılık ve haksızlık yapılmaktadır. Raporda, fabrikanın imtiyaz sözleşmesinde yer alan, sınırlı sayıda yabancı çalıştırılabileceği hükmü, hatırlatılarak, haksız uygulamanın mevzuata uygunsuzluğu üzerinde de durulur. Greve giden işçileri haklı bulan yetkililer işveren vekiline uzlaşmayı sağlayıcı bir öneri getirirler: Mevcut işçilerin fırın tamiri bitinceye kadar nöbetleşe çalıştırılması ve böylece kimseye haksızlık edilmemesi. Yöneticilerden birinin öneriyi kabul etmemesi üzerine de belli sayıda güvenlik kuvveti orada bırakılır. Daha sonra önerinin işveren vekillerince kabul edilmesiyle grevin son bulduğu belirtilir. Raporu kaleme alan yetkili, fabrikanın imtiyaz sözleşmesine uygun hareket etmediğini, ayrıca on yıldan beri çalışan bir Anadolulu amelenin 11 kuruş olan ücretini 8 kuruşa indirmek gibi adaletsiz uygulamalara gittiğini belirtir ve raporunu şu önemli saptama ve önerilerle bitirir:

> "Bunlardan başka özellikle şişe fabrikasında çeşitli hastalıklar yayılmasının engellenmesi konusunda dünyanın her tarafında geçerli olan korunma usulleri ve amelenin geleceğinin temini için bütün fabrikalarda sigorta yapılması ve emeklilik muamelesi ve sair medeniyet ve insanlık gerekleri bu fabrikada ne yazık ki tatbik edilmemiş bulunduğundan ve esasen amelelerin mukavelename gereğince inzibat hukukunun muhafazası-

na bağlılığına kefil, ciddi bir fabrika işletme nizamnamesinin bu zamana dek düzenlenmemiş olması Beykoz Hükümet Dairesi'nde saklı resmî evrak ile mirhen birçok işten ayrılmaya inzibatsızlık neden olduğundan, Osmanlı tebaasının mukavelename ile saklı olması lazım gelen hukukunun hükümet tarafından aranılması ve fabrika tarafından sonradan düzenlenmiş olan işletme nizamnamesinin genel işler hakkındaki nizamnameler ve medeni nizamnamelere göre incelenmesiyle bir an evvel onaylanmasının tebaayı koruyan hislere uygun olacağının arzına cesaret edildi, bu konuda emir ve ferman emir sahibinindir."

Paşabahçe Levi-Modiano fabrikasındaki işçi hareketleri, 1908 grev dalgası içinde de yer almakla birlikte, öncelikle işletmeden kaynaklı sorunlar temelinde ve yerel düzeyde ortaya çıkmaktadır. Genelde işverenlerin yabancı işçiler lehine geliştirdikleri ayrımcı tutumlar belirleyici olmakla beraber, 1908 yılındaki genel grev hareketi içindeki eylemde ücret meselesi öne çıkmıştır.[121] 1908 grev dalgası içinde yerli işçilerin, yabancı işveren ve işçilere yönelik tutumlarını ve giriştikleri hareketler kimi yazarlarca anti-emperyalist karakterli olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Oya Sencer'e göre çoğunlukla yabancı sermaye karşısında yapılan dönem grevleri, çok bilinçli olmasalar da anti-emperyalist bir karakter taşırlar.[122] Mesut Gülmez ise yabancı karşıtı hareketleri, işyerindeki ayrımcı tutumlara ve bunu uygulayanlara karşı tepkiler olarak değerlendirmekten yanadır.[123] Bu noktada Özuğurlu'nun; etnik temele dayalı tabakalaşmanın, yabancı sermayenin emek süreçleri üzerindeki de-

121 Bu durum dönem grevlerinin genel nitelikleriyle uyumludur. Sencer, dönemin grevlerinin ana amacının işçilerin ekonomik durumlarını ve iş koşullarını düzeltmek olduğunu saptar. (Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul, 1969, s. 240.) Eylem sırasında yerli ve yabancı işçilerin birlikte mi davrandıkları yoksa yine kesimler arasında gerilimler ve ayrımların mı olduğu sorusuna yanıt oluşturabilecek bir bilgiye eldeki kaynaklardan ulaşmak mümkün olamamıştır.

122 Sencer, s. 241.

123 Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, 2. baskı, TODAİE Yayını, Ankara, 1991, s. 434.

netimde geliştirdiği önemli bir örgütlenme biçimi olarak düşünülmesi ve ayrımcı uygulamalar arttığında da mekanizmanın bu kez tersine işçiler açısından bir mücadele aracı haline geldiği yönündeki tespitleri de dikkate değerdir.[124]

İncelediğimiz olayda yabancı işçilerin ulusal kimlikleriyle ilgili bir tepkinin izlerine rastlanmaz. İşçilerin direnişleri doğrudan ayrımcılığa karşıdır. Ancak burada ayrımcılığın niçin yapıldığı önem kazanır. Ücret düşürme benzeri uygulamaların, ulusal temelli bir ayrımcılıktan çok Özuğurlu'nun dikkat çektiği gibi, emek sürecindeki denetim ve işverenin işçilik maliyetlerini düşürme gayreti gibi etkenlerle ilişkilendirilmesi daha doğru görünmektedir. Emek süreci üzerindeki denetimin sağlanmasında işverenin; yabancı işçi istihdamı yoluyla, emek gücünün etnik temeldeki parçalanmışlığını kullanan politikalar geliştirdiği görülür. Bu da emek sürecinde ortaya çıkan mücadelelerin bir etnik gerilim boyutu kazanmasına neden olmaktadır.

Levi-Modiano işçilerinin eylemleri sırasında sendika ya da benzeri bir örgütlülüğe sahip olduklarına dair bir işaret görülmez. İşçiler doğrudan greve gitmişlerdir. Dönem içinde birçok örneği olan, grev öncesi barışçıl uzlaşma yollarına başvurduklarına ilişkin kayıtlara rastlanmaz. Bu türden hareketler karşısında işverenin hayli tedirgin olduğu, doğrudan ya da yabancı konsolosluklar aracılığıyla resmî makamlardan yardım talep ettiği görülür. Nitekim resmî yetkililerin de işçilerin hareketleri konusunda hassas oldukları ve vakit geçirmeden müdahale etme çabasına girdikleri de gözden kaçmaz. Devletin bu tür olayları öncelikle bir güvenlik meselesi olarak algıladığı doğruysa da; resmî makamların müdahalelerinin işçilerin haklarını gözeten niteliği de gözden kaçırılmamalıdır. Bir yandan fabrikaya güvenlik güçleri sevk edilirken, diğer yandan işverenin yaptığı haksız uygulamaların giderilmesi ve ona imtiyaz sözleş-

124 Metin Özuğurlu, "Osmanlı Imparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e: Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi* içinde (35-130), Alpaslan Işıklı (hzl.), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 70.

mesine uyması gerektiğinin hatırlatılması dikkatle değerlendirilmelidir.[125]

Cam sanayiinin özel koşullarının (fırınların belli sürelerde yenilenmesi gerekliliği, parçabaşı ücret sistemi gibi) ve semtin mekânsal yalıtılmışlığının sonucu olarak Paşabahçe Levi-Modiano fabrikasındaki işçi hareketleri dönemin genel karakteristiklerinden görece farklı, kendine özgü çizgiler de taşımıştır. Örneğin Paşabahçe cam işçileri 1908 grev dalgasının öncesinde de sonrasında da grev hareketlerine girişmişlerdir. Bu durumda Paşabahçe'deki işçi hareketlerinde içsel dinamiklerin öncelikli rol oynadığı söylenebilir. Paşabahçe'deki cam işçi eylemlerinin bu kendine özgü ritmi ve karakteri (emek gücünün etnik çeşitliliği ve bu temeldeki hiyerarşik tabakalaşma örüntüsü) Cumhuriyet sonrasına da uzanan bir süreklilik gösterecektir. Cam sanayiinin ve mevcut işgücünün varlığı ise bu sürekliliği gösterememiştir. Dolayısıyla da İmparatorluğun son dönemlerinde canlılık gösteren cam sanayiindeki işçi hareketlerinin birikimi Cumhuriyet dönemine hiçbir biçimde aktarılamamıştır. Cam eşya sanayiinin kurulması ve geliştirilmesi için yapılanlar 19. yüzyılın bir tekrarı gibidir ve yaklaşık yirmi yıllık bir boşluktan sonra süreç yeniden (ve tabii sıfırdan) başlamıştır. Grevci cam işçilerinin yeniden Paşabahçe sokaklarını doldurması ise yarım asırdan fazla bir süre alacaktır.

---

125 Ayrıntılı biçimde ele aldığımız son grev 1908 grevlerinin patlak vermesinin hemen ardından çıkartılan geçici kanun niteliğindeki "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat" yürürlükteyken ve bu geçici düzenlemeye son halini veren 1909 tarihli "Tatil-i Eşgal Yasası"nın görüşmeleri başlamadan hemen önce meydana gelmiştir. Şişe fabrikası söz konusu düzenlemelerin kapsamına girmemekle birlikte (yasanın kapsamına kamuya yönelik hizmet veren alanlardaki işyerleri girmektedir) resmî yetkililerin, söz konusu yasada geliştirilen anlayışa uygun biçimde, uzlaştırma arayışlarına girdikleri görülmektedir. Düzenlemelerle ilgili kapsamlı bilgi Mesut Gülmez'in yukarıda zikredilen kapsamlı yapıtında bulunabilir (Gülmez, 1991).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ CAM SANAYİİNİN KURULUŞU

Planlarda Şişe Cam

Yeni kurulan Cumhuriyet'in sahip olduğu sanayi son derece zayıf, ekonomisi büyük ölçüde kapitalist metropollere bağımlıdır. Dokuma, un, sabun vb. gibi bazı temel tüketim mallarında yurtiçi üretim, iç tüketimin ancak bir kısmını karşılayabilirken; porselen, cam, çatal-bıçak, şeker gibi tüketim mallarının tamamı ithal edilmektedir.[1] 1926 yılında toplam ithalat değerinin % 2,6'sını oluşturan cam eşyanın, başlıca ithalat kalemleri arasında yer aldığını görürüz.[2] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası komisyonunun raporunda:[3] "Adi şişelerle adi aynaların, İstanbul'da imali mümkün ve hatta yapılmaktadır... Bir büyükçe ve iki küçük şişe fabrikası, halen İstanbul'da faaliyette bulunmak-

1 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 5. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 104-105.

2 1928 Dış Ticaret İstatistikleri'ne göre hesaplayarak aktaran: Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Birinci Basım, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 105.

3 Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor, s. 60. Raporda bahsedilen büyükçe fabrikanın da bugünkü ölçülerde hayli küçük bir atölye olduğu düşünülmelidir. Döneme ilişkin hiçbir kaynakta o sırada fabrika niteliğinde bir cam tesisinin varlığından söz edilmemektedir.

tadır. Adi şişeden maksat, gazoz, lamba, pul şişeleridir" ifadeleriyle de şişe üretimindeki durum özetlenir. Ancak bu üretim de ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Nitekim Oda komisyonu İstanbul'da "adi şişecilikle aynacılığm" gelişebilmesi için öneriler geliştirir:[4] "Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun gayet serbest bir zihniyetle tatbiki, bilhassa muameleler ve takiplerin kaldırılması ve hariçten gelen adi şişe ve aynalara, bilhassa lamba şişelerine konulmuş gümrük resminin artırılması gerekir."

1920'lerde ticaret açığı giderek büyüyen bir iktisadi sorun olarak varlığını sürdürür ve 1929 yılında ciddi bir dengesizlik halini alır. Dünyadaki büyük buhranın etkileri de hissedilmektedir. Haziran 1929'daki Ali İktisat Meclisi'nde, ödemeler dengesi açığının kapatılması için ithal ikamesi olanaklarını araştırmak ve sanayileşmeyi hızlandırmak için öneriler geliştirilmesi hedefiyle Türkiye'nin İktisadi Programı'nın hazırlanması gündeme getirilir.[5] 1930'lu yılların başlarında, ileri-geri gidişlerle, tartışmalarla ve çeşitli kişi ve gruplarca hazırlanan bir dizi raporla birlikte devletçilik politikası giderek şekillenmekte ve hâkimiyet kurmaktadır.[6] O sırada devleti yönetenler düzeyinde, birbirinden farklı ve zaman zaman çatışan başlıca iki yaklaşım mevcuttur. Taraflardan birisi 1924 yılında Atatürk'ün öneri ve desteğiyle kurulan İş Bankası ve onun çevresidir. Sanayileşmede özel girişimciliğe öncelik tanınmasını savunan bu kesimin karşısında, daha çok devletçi müdahale ve girişimlerden yana olan İnönü ve çevresi bulunur.

Bu dönemde İş Bankası, özel girişim dinamizmi ile değişik ve kârlı sanayi alanlarına yatırım yapmakta ve verimli yatırımlarıyla çok kez başarılı bir politika izlemektedir.[7] İş Bankası'nın Türkiye ekonomi ve siyasetinde özgün bir yeri vardır. Anonim

---

4 *A.g.r.*, s. 60. Bu erken tarihli raporda yer alan önerilerdeki yaklaşımın sonraki rapor ve politikalarda da geçerli ilkeler oldukları görülecektir.

5 Tezel, s. 238.

6 Dönemin tartışma ve gelişmeleriyle ilgili ayrıntılı açıklama ve yorumlar için şu kaynaklardan yararlanılabilir: Tezel, *a.g.e.* ve Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. basım, Ankara: Savaş Yayınevi, 1982.

7 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* Cilt 1, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 35.

şirket halinde örgütlenmiş özel bir banka olmasına karşın İş Bankası'na kamusal bir görünüm kazandıran şey kuruluşundan sonraki 15 yıl boyunca yönetim kurulunun tümüyle milletvekillerinden oluşmasının, kurucu genel müdürünün sonradan İktisat Vekili ve Başbakan olmasının yanı sıra, milli bir banka olarak devletin çizdiği çerçeve içinde aldığı "görevlerdir".[8] İş Bankası tarafından kurulan Paşabahçe Şişecam fabrikasının yarı-kamusal/milli imajını belirleyen de öncelikle kurucusunun bu özel durumudur. Banka sanayileşme hamlesi içinde "milli banka" niteliğiyle yer alır. Birinci Sanayi Planı'nın genel çerçevesini belirleyen metinde; "bu programla hususi teşebbüs erbabı tarafından tesisine imkân görülemiyen sanayi şubeleri ithal edilerek Devlet veya *milli müesseselerin* teşebbüsü olarak kurulmaları düşünülmüştür" denilerek özel sektör ve devlet kesimi dışında milli müesseseler diye bir kategori tanımlanmıştır.[9] İş Bankası bu milli müesseselerin başlıca temsilcisi durumundadır. 1930'ların sanayileşme süreci yukarıda andığımız iki kampın çeşitli düzey ve biçimlerdeki çıkışları, geri çekilmeleri ve uzlaşmalarıyla süren bir mücadele eşliğinde yürür. Süreci, peşpeşe hazırlanan raporlar ve planlardan izlemek mümkündür.

İktisat Vekâleti, Aralık 1929'da ilgililere gönderdiği yazıyla pamuk, deri, kâğıt, cam ve kimya sanayii maddeleriyle ilgili kapsamlı birer araştırma yapılmasını talep eder.[10] Bu çağrı sonucunda cam sanayii için hazırlanan raporun (ki kim tarafından hazırlandığına dair bilgimiz bulunmamaktadır), İktisat Vekili Şakir Kesebir ve ekibi tarafından 1930 Ocak'ında Başbakan-

---

8 Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2001, s. 145.

9 Aktaran: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi (3)-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982, s. 188. Bu noktaya dikkat çeken yazarlar, "milli müessese" kavramının, plan kapsamına İş Bankası'nca yapılacak kuruluşların alınması için gerekli bir formülasyon olduğu yorumunu yaparlar.

10 8 Aralık 1929 tarih ve 6547 sayılı yazının bir kopyası, bu yazıya dayanılarak Mehmet Ali Kâğıtçı tarafından 18.12.1929 tarihinde hazırlanmış olan "Kâğıtçılık Hakkında Rapor"la birlikte SEKA Mehmet Ali Kâğıtçı Müzesi'nde bir dosyada bulunmaktadır. (Akt. Uygur Kocabaşoğlu vd., *SEKA Tarihi*, SEKA Gen.Müd. Yayınları, İzmit, 1996, s. 56.)

lığa sunulan "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" başlıklı çalışmada kullanıldığı anlaşılır. Kesebir Raporu, cam sanayiinin durumu ve gelişimine dair kapsamlı raporların ilkidir.[11]

Raporda yer alan verilere göre 1928 yılı rakamlarıyla, çeşitli türden cam eşya için 3 milyon lira civarında ithalat bedeli ödenmiştir (Bu rakam dikkate değer büyüklüktedir. Örneğin çimento için ödenen tutardan daha yüksektir). Raporda son zamanlara kadar memlekette üretimde bulunmuş üç fabrikadan söz edilerek,[12] aslında cam sanayiinin memlekette "meçhul olmadığı" belirtilir. Aynı zamanda cam üretimi için gerekli olan hammaddelerin de büyük bölümünün yurtiçinden sağlanabileceği vurgulanır. İthal edilen cam ürünleri içinde birbuçuk milyon lira civarında tutarı olan şişe, lamba şişesi, pencere camı, bardak ve sürahi gibi yaygın kullanımı olan ürünleri imal etmek için kurulacak yedi-sekiz yüz bin lira sermayeli bir fabrikanın ithalatı yarı yarıya ikame edebileceği hesaplanmaktadır. Böyle bir fabrikanın ürünlerinin en önemli kullanıcısı olması öngörülen Tekel idaresinin yanı sıra, bira fabrikası ve eczanelerin katılımıyla oluşacak bir girişimci grup tarafından kurulmasının başarılı olacağı belirtilir. Planın genel perspektifiyle uyumlu bir şekilde, şişe cam sanayiinin devlet tarafından değil özel sektör tarafından kurulması öngörülmektedir.[13]

---

11 İktisat Vekili Şakir Kesebir, *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*, TBMM Matbaası, Ankara, 1930. Raporun bulunduğu kaynak: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi (2)-1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.

12 Bunlardan birisinin Paşabahçe'deki Levi-Modiano fabrikası, diğerinin Haliç'teki fabrika olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü fabrika olarak adı geçen Göksu fabrikasına ilişkinse ulaştığımız kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır.

13 Planın genel hatlarıyla, özel sektör girişimine öncelik tanıyan bir sanayileşmeyi benimsediği ve sektörler bazında dış ticaret açığını kapatmayı hedeflediği görülür. Dolayısıyla plan sonraki yıllarda giderek güç kazanacak olan devletçilik politikasının bir öncülü olarak kabul edilemez. Tekeli ve İlkin; Kesebir'in raporunun bu niteliklerinin başka etkenlerin yanı sıra, kendisinin "İş Bankası çevresi" ile olan yakınlığıyla da açıklanabileceğini belirtirler. (s. 103) Nitekim raporu hazırlayan Şakir Kesebir'in sonraki yıllarda İş Bankası yönetiminde yer aldığı görülecektir. Raporun ekonomi politikaları düzeyindeki ana yönelimleri sonraki gelişmelerle uyum içinde olmadığından uygulama alanına girmese de gündeme getirdiği birçok proje önerisinin sonraki planlarda da yer aldığı görülür. Nitekim raporda yer alan, şişe-cam sanayii-

Nitekim bu bakışa uygun bir şekilde İş Bankası İdare Meclisi 13 Mart 1932'de cam eşya üretimi için girişimde bulunma kararı alır.[14] Kararda, cam imalatı için gerekli kum sahası sorunu çözüldükten sonra girişimde bulunulacağı belirtilir ve ihtiyaç duyulan arsaların ucuza alınabilmesi için konunun "mahrem" tutulması gerektiği vurgulanır. Böylece İş Bankası henüz resmî plan ortaya çıkmadan, kârlı gördüğü alan için gizli bir yatırım kararını almış olur. Sonraki raporlar, haberler ve yazışmalar bu kararın gereklerinin hızlı ve kesintisiz bir şekilde yerine getirildiğini gösterecektir. Banka kısa süre sonra, 26 Mayıs 1932'de, İktisat Vekâleti'ne Haliç civarında bir şişe ve cam sanayii tesisi kurmak için imtiyaz talebinde bulunur.[15] Temmuz 1932'de ise İzmit'in de fabrika için uygun bir yer olarak düşünüldüğünü belirten ve kuruluş yeriyle ilgili nihai kararın yapılacak araştırmaların sonucuna göre verileceğini bildiren bir yazı Bakanlığa gönderilir.[16] Öte yandan İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar'ın Atina'daki Ticaret Mümessili ile yaptığı yazışmadan makineler konusunda da ciddi bir araştırmaya girişildiği anlaşılır. Mümessil, Yunanistan'daki fabrikaların teknolojileri ve makine parklarının durumuyla ilgili ayrıntılı bir raporu kendisinin talebi üzerine Bayar'a göndermiştir.[17]

Bu arada 1932 yılında, İnönü tarafından desteklenen Mustafa Şerif'in İktisat Vekili olarak başını çektiği hızlı bir devletçi sanayileşme modeline geçilmiştir. Modelin uygulanması için ya-

---

nin özel sektör eliyle kurulması fikrinin sonraki çalışmalarda da bir devamlılığı olduğu izlenecektir. Raporun içeriğine ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Tekeli ve İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 98-110.

14 TİB, İMK, 13 Mart 1935 tarih ve VIII sayılı karar, cilt 3, s. 58-61, aktaran: *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 2001, s. 297.

15 Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'nün İktisat Vekâleti'ne gönderdiği, 26 Mayıs 1932 tarihli 130 sayılı yazı. *İş Bankası Müzesi*, 2. Kat, "Cama Can Katanlar" adlı 5 nolu sergi salonunda sergilenmektedir. Bkz. EK 3.

16 Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'nün İktisat Vekâleti'ne gönderdiği, 20 Temmuz 1932 tarihli 916 sayılı yazı. *İş Bankası Müzesi*, 2. Kat, "Cama Can Katanlar" adlı 5 nolu sergi salonunda sergilenmektedir. Bkz. EK 4.

17 Atina-Pire Ticaret Mümessilliğinden 5 Ağustos 1932'de İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar'a gönderilen 61 numaralı yazı. *İş Bankası Müzesi*, 2. Kat, "Cama Can Katanlar" adlı 5 nolu sergi salonunda sergilenmektedir.

pılan hukuki ve ekonomik düzenlemeler, sözü geçen iki kamp arasındaki mücadeleyi de sertleştirir.[18] Uygulamaya konmaya çalışılan model özellikle İş Bankası çevresinden sert eleştiriler alır. Bu tepkilerin ardında, İktisat vekilinin ortaya koyduğu devletçi model nedeniyle ekonomide yaratılan rantların paylaşımında özel sanayiciler ile dönemin tek güçlü özel ticaret bankası olan İş Bankası'nm alacağı payların yetersiz olabileceği öngörüsünün yattığı görülür.[19]

Bankanın cam sanayii için girişimde bulunma kararını tam da devletçi kampın yeni yasa tasarıları ile etkin hale geldiği bu dönemde almış olması dikkat çekicidir. İ. Ethem Miharbi'nin tanıklıkları, kararın alınmasından sonraki gelişmeler hakkında aydınlatıcı ayrıntılar sunar:[20]

> "Türkiye İş Bankası da memleketin sanayileşmesi ile alakadar oluyordu. Umum Müdür Mahmut Celal Bey bizim Şerif Bey'i [*o sırada İktisat Vekâlet'inde Sanayi Umum Müdürü olarak görev yapan Ahmet Şerif Önay kast edilmektedir*] davet ederek Teşvik-i Sanayi Kanunu'na istinaden İstanbul'da kuracakları bir şişe ve cam fabrikası için imtiyaz talep ettiklerini ve vekil Mustafa Şeref Bey nezdinde bu isteklerini desteklemesini rica etti. Şerif Bey, Vekil Şeref Bey ile yaptığı istişareden sonra fabrika istihsalatının [üretiminin] bütün memleket istihlakine [tüketimine] yeterli geleceği cihetle bu mamulün bir Anonim Şirket olan İş Bankası'nm inhisarına terk etmek sureti ile muayyen zümrenin halkı istismar etmesine müsaade edilmeyeceğine karar verildi. Bu işin Hükümet prensiplerine göre Dev-

18 Dönemin önemli yazarlarından Ahmet Hamdi Başar bu iki kampı şöyle tammlar: "Himayeler sayesinde canlanan yeni sanayiciler ve yeni burjuva bir tarafta; devletin kuvvetlenmesi nisbetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta. Bunlardan birincisi İş Bankası etrafında toplanmış, ikincisi de hükümet ve mecliste hâkim olmağa başlamıştır."Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 162.

19 *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s. 251.

20 Malatya Mensucat Fabrikası Müdürü ve Sanayi Planı için yapılan teknik gezilere katılmış bir bürokrat olan İbrahim Ethem Miharbi'nin tanıklığı için bkz. Atilla Oral, *Atatürk ve İktisadi Kalkınma "Türk Ticaret ve Sanayi Tarihi'nde" Atatürk Dönemi*, Jotun Boya San. ve Tic. A.Ş. Yayını, İstanbul, 2006, s. 205-206.

let tarafından yapılması gerektiği ileri sürülerek bankanın talebi red edildi."

Böylece sanayileşmenin kamu eliyle gerçekleştirilmesini savunan kesim ile diğer kampı oluşturan İş Bankası çevresi arasında, başka sanayi sahalarında ortaya çıkmış bulunan gerilime şişe cam sanayii de eklenmiş olur. Nitekim Temmuz 1932'de gazetelere yansıyan haberlerde Rusya'dan kredi ile alman makinelerle çeşitli fabrikalar kurulacağı, bu fabrikaların Sanayi Ofisi'ne* bağlanacağı; bu arada cam, soda ve kâğıt fabrikalarının kurulması konusunun tetkik edilmekte olduğu duyurulmaktadır.[21] İki kamp arasında yoğunlaşan gerilim sonunda kâğıt sanayinin kurulmasıyla ilgili ihtilaf yüzünden patlayacaktır. Kâğıt sanayiinin kurulması işini almak isteyen İş Bankası'na bakanlık tarafından engel çıkarılınca, olay Atatürk'e yansır ve onun tavrını net biçimde İş Bankası'ndan yana koymasıyla da eleştirilerin odağındaki İktisat Vekili Mustafa Şeref bey istifa etmek durumunda kalır.[22] Yerine hemen birkaç gün sonra göreve başlayan kişiyse İş Bankası genel müdürü Celal Bayar'dan başkası değildir.

O sıralarda sanayi planı oluşturulması yönünde çalışmalar yapmak üzere Türkiye'ye gelen Sovyet uzmanlar ekibi, incelemelerinin sonucunda, çeşitli sektörler için hazırladıkları raporları sunarlar. Bunlar içinde şişe cam sektörü olmamakla birlikte kimya ve demir sanayiinin kuruluşuyla ilgili önerilerin ge-

(*) 03.07.1932 tarih ve 2058 sayılı "Devlet Sanayi Ofisi Kanunu" ile kurulan Sanayi Ofisi'ne, devlet adına fabrikalar kurmak ve işletmek, kurulmak istenilen özel fabrikalara izin vermek ya da vermemek, izin verilenlere nezaret etmek, kuruluş gerekçelerine göre çalışıp çalışmadıklarını denetlemek yetkisi verilmiştir. Devlet Sanayi Ofisi 1933 yılında dağıtılarak yerine Sümerbank kurulmuştur.

21 *Son Posta*, 6 Temmuz 1932.

22 Aktaran: Avcıoğlu, s. 258.

Kâğıt sanayiinin kuruluş öyküsü ile cam sanayii arasında büyük bir benzerlik bulunur. İş Bankası bu sanayinin kuruluş süreci için de erken tarihlerde ciddi girişimlere başlamış, bağlantılar kurmuş; yukarıda anılan gerilimli olayların ardından –aslında olayların gelişiminin mantıksal sonucuna ters ve bu nedenle de tam olarak anlaşılamayan biçimde– sonuçta kâğıt sanayiinin kuruluşu Sümerbank tarafından gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Kocabaşoğlu vd., s. 56-63.

liştirildiği raporda yer alan ifadeler önem taşır. 1932 Kasım'ında hazırlanan çalışmada sodyum üretimi için kurulması düşünülen fabrikanın muhtemel başlıca alıcısının Şişecam fabrikası olacağı belirtilir, "İş Bankası yakında böyle bir fabrikayı kurmağı düşünüyor" ifadeleri kullanılır.[23] Raporda, fabrikanın henüz tam belirlenmese de Zonguldak, İstanbul ya da İzmit mıntıkalarından birinde kurulacağı bilgisi yer alır. Görüldüğü kadarıyla yer seçimi için araştırmalar hâlâ sürmektedir.

İş Bankası'nın "planladığı" fabrika

Bayar'm İktisat Vekili olup işin başına geçmesiyle sanayileşme modelinin temel yönelimlerinde sermaye çevrelerini rahatlatacak bir dizi değişiklik yapılır. Özel kesimden 1932 yılında geri alman muafiyetler ve ayrıcalıklar yeniden verilir, Sümerbank yasası ile de özel kesimi de gözeten "yumuşak" bir sanayileşme modeline geçilir.[24] İş Bankası bir ara kaybeder gibi olduğu fırsatlara şimdi eski genel müdürünün bakanlığı döneminde daha da geniş çapta kavuşmuştur. Zaten tüm bu gelişmeler içinde bankanın ele aldığı sanayi alanlarında hazırlık faaliyetlerini kesintisiz devam ettirdiği görülür. İş Bankası'nın şişe cam tesisi için sürdürdüğü hazırlıklar dönemin gazete haberlerinden izlenebilir. 1933 Temmuz'undaki bir haberde cam, çivi, kâğıt fabrikaları açma hazırlığı yapan İş Bankası Umum Müdürü Muammer beyin yurtdışı temaslarından söz edilir, Paris'te bulunan Celal Bayar'la buluşacağı bildirilir.[25] 3 Ekim 1932 tarihli

23 N. Yuşkeviç, *Türkiye'de Kimya ve Demir Sanayiinin Tesis ve İnkişafı Hakkında Rapor*, 1 Kasım 1932. Raporun tıpkı basımı: Tekeli ve İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, EK V, s. E282-E283.

24 Bu noktada şu kritik değerlendirme önem kazanır: "Sümerbank modelinin önemli bir özelliği özel kesimden kaynak çekme olasılığı bulunmayan bir yapı getirmesiydi. Ancak, bundan daha önemli bir yenilik, Sümerbank'ın başını çekeceği bir sanayi hareketine o tarihte mali aracı kesimin en büyük kuruluşu olan İş Bankası'nın ortak olmasıdır. Bu, Sümerbank tasarısının gerekçesinde daha önceleri İş Bankası çevresinde ortaya atılan bütün 'milli menabii kuva (milli kuvvet kaynakları)nın yeni birikime ortaklığı sloganı ile dile getirilmiştir." [Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi Politikası 2. cilt (1933-1935)*, Ankara Üniv. SBF Yayınları, Ankara, 1993, s. LXV].

25 "İş Bankasının Yeni Fabrikaları", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1933.

gazetelerde ise İş Bankası'nın bir kâğıt ve cam fabrikası kuracağı haber verilir.[26]

Aralık 1933'te İktisat Vekâleti tarafından hazırlanarak hükümete sunulan "Sınai Tesisat ve İşletmelerle İlgili Raporlar"da İstanbul, fabrikanın kuruluş yeri olarak netleşmiştir. Sanayi Planı'nın resmî raporu niteliğindeki çalışmada "Seramik Sanayii" başlığı altında cam sanayiinin durumu da değerlendirilir.[27] Şişe-cam sanayiinin kuruluşu için yürütülen çalışmaların hayli mesafe kaydetmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluşunun İş Bankası tarafından gerçekleştirileceği belirtilen fabrikanın öncelikle züccaciye üretimini başlatması, yeterli tecrübe elde edildikten sonra bilahare pencere camı üretimine de girişmesi öngörülür. Aralık 1933'te kendisine sunulan planı değerlendiren Bakanlar Kurulu'nun raporları incelediği ve kararlar aldığı 7 Ocak 1934 tarihli Başvekâlet tebliği ile kamuoyuna duyurulur.[28] Tebliğe göre, Bakanlar Kurulu yaptığı değerlendirmeler sonucunda: "Lüks olmayan ve umuma yarayan şişe ve mümasilini temin edecek fabrikanın Sümerbankla İş Bankası tarafından müştereken Beykozda tesisi muvafık görülmüştür." Ayrıca alınan kararların uygulanma şekillerinin Şubat ortasındaki bütçe hazırlık müzakerelerinde belirleneceği de metne eklenmiştir. Tam da bu müzakereler için verilen tarihte, 17 Şubat 1934'te Bakanlar Kurulu kararıyla; Balıkesir, Bursa, İstanbul, İzmit, İzmir, Tekirdağ, Zonguldak ve Bolu illerinde, Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamındaki ayrıcalıklardan yararlanabilecek şekilde, kanunun uygulama yönetmeliğindeki yazılı belgeleri ve banka mektubunu İktisat Vekilliğine sunmuş olduğu

---

26 3 Ekim 1932; *Son Posta, Milliyet* ve *Akşam*. Haberde, kurulması düşünülen cam ve kâğıt fabrikalarının idaresinin bankanın Zonguldak'taki kömür şirketinin müdür muavini Kazım beye verileceği bilgisi de yer alır.

27 İktisat Vekâleti, *Raporlar (Sınai Tesisat ve İşletme)*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1933. Tıpkı basımı: Afet İnan (hzl.), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972 içinde, cam sanayii için bkz. s. 85-88. Bu raporda, "daha komplike teknoloji gerektiren sanayiler bile ülkede gelişmişken, zorunlu ihtiyaç halini almış cam ürünlerinin ithal ediliyor olmasının artık tahammül edilemez bir durum haline geldiği" vurgulanmaktadır.

28 *BCA*, no. 30.10/166.154.8.

belirtilen İş Bankası'na 25 yıllık bir süre için cam ve şişe üretimi imtiyazı verilir.[29]

Ancak bundan iki ay sonra, İktisat Vekâleti'nin Sümerbank'a yazdığı 17 Nisan 1934 tarihli gizli emirde, 11 Nisan 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararı gereğince şişe fabrikasını Sümerbank ve İş Bankası'nın "müştereken tesis etmelerinin muvafık görüldüğü" bir kez daha belirtilmektedir.[30] Oysa bu arada cam ve şişe üretimi imtiyazı İş Bankası'na verilmiştir ve bu konuda İş Bankası'nın yürüttüğü faaliyetler de bilinmektedir. Burada, Sümerbank kanununa göre Banka'nın ülke ekonomisi için yararlı olacağı düşünülen özel sektör kuruluşlarına kredi sağlama işlevi çerçevesinde bir katkıdan mı söz edildiği yoksa "müştereken tesis etmeleri" ifadesinin bunun ötesinde somut bir ortaklığa mı işaret ettiği belirsizdir. Eğer kast edilen ikinciyse İş Bankası'na verilen imtiyazın anlamı nedir? İktisat Vekâleti raporlarında yer almayan ortaklık meselesinin sonraki metinlerde görülmesi de ilginçtir.[31] Raporun bakanlar kurulundaki görüşmeleri sırasında –belki de karşı kampı oluşturan İnönü'nün veya taraftarlarının müdahalesiyle– böyle bir ifadenin eklenmiş olduğu düşünülebilir mi? Belki de. Sonuçta Banka'ya imtiyaz verildikten sonra bile Bakanlar Kurulu'nun fabrikanın Sümerbank'la ortak kurulmasını istemesi; bir ikircikliliğin, belirsizli-

29 İmtiyaz kararı için bkz. *BCA*, no. 30.18.1.2/42.9.2. (Kararname 5 Mart 1934 tarihli 2645 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır). Bu imtiyaz 1927 yılında yenilenen Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda öngörülen düzenlemeler kapsamında verilmiştir. Kanun no: 1055, Tarih: 28 Mayıs 1927. (Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 8, Kasım 1926 - Ekim 1927, Devlet Matbaası, Ankara, 1946, s. 655-662).

30 BCA, no. 30.10/166.156.8. Bu dosyanın kapsadığı yazışmalar daha da ilginç bir durumu ortaya koyar: Birinci Sanayi Programı hakkındaki kararnamenin sayı, tarih ve tam metnini talep eden İktisat Vekâleti'ne cevaben gönderilen 9.8.1939 tarihli Başvekâlet yazısında böyle bir kararnamenin bulunamadığı ifade edilir.

31 21.4.1935 tarihinde, yani fabrika faaliyete geçmeden birkaç ay önce yapılan Sümerbank Genel Kurul'unda sunulan raporda: "İş Bankası tarafından deruhte edilen ve *esas itibariyle iştirakimiz tasarlanmış bulunan* Şişe ve Cam fabrikası" ifadesinin kullanılması da yine dikkat çekici bir durumdur. (Sümerbank İdare Meclisi'nin Umumi Heyet Toplantısına Sunduğu 1934 Yılı Faaliyet Raporu aktaran: Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi...*, s. 267) (vurgular bize aittir).

ğin ya da belki daha doğru ifadeyle devam eden bir çekişmenin olduğunu gösterir.[32]

İş Bankası ve Şişecam'ın o dönemde ve sonrasındaki resmî söyleminde Paşabahçe Fabrikası'nın kuruluşu, sanayi planı çerçevesinde bankaya verilen "görevlerden" birisi olarak ifade edilir. Hatta kimi zaman fabrika bir misyonun taşıyıcısı, neredeyse kâr amacı gütmeyen bir kamu kuruluşu olarak tasvir edilir.[33] Oysa özetlediğimiz gelişmelerden anlaşılacağı üzere ortada verilen bir görev ya da misyon değil, daha plan ortaya çıkmadan önce İş Bankası tarafından başlatılan ve hazırlıkları kesintisiz sürdürülen bir girişim bulunmaktadır. Kâğıt fabrikası yatırımını bir biçimde "elinden kaçırmış olan" İş Bankası ve Celal Bayar'ın şişe cam konusunda daha başarılı bir performans ortaya koydukları söylenebilir. Celal Bayar'ın önce banka genel müdürü, daha sonra İktisat Bakanı olarak bizzat ilgilendiği, sahiplendiği ve yönlendirdiği girişimin,[34] bankanın o sı-

32 İş Bankası arşivlerinin araştırmacı kullanımına açılması durumunda ele aldığımız dönemle ilgili birçok noktanın aydınlığa kavuşacağını ve daha zengin biçimde resmedilebileceğini düşünüyoruz. Bu düşüncemiz İş Bankası Müzesi'nin açılması ve burada sergilenen belgelerin incelenmesiyle daha da pekişmiştir. Müzede sembolik olarak sergilenen az sayıda belge bize, bankanın elinde konuya ilişkin çok sayıda arşiv malzemesi olduğunu göstermektedir.

33 *Türkiye İş Bankası 1933 Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu*'nda yer alan: "Hükümetçe tatbik ve tahakkukuna karar verilen memleketin Beş Senelik Sanayileşme Programında Bankanızın da *vazifeler* aldığını iftiharla arzediyoruz" ifadeleri örnek verilebilir. (Kuruç, s. 131) Bir başka örnek uzun dönem genel müdürlük yapan Şahap Kocatopçu'nun satırlarında görülür: "Mazimizi güzel san'at bakımından çeşm-i bülbüllerle süsleyen cam sanayiimiz 24 sene evvel modern anlayışlara göre ve *daha ziyade hizmet esasına dayanan bir gaye ile* şişe ve züccaciye yapmak üzere Paşabahçe'de temelini atmıştı." [Şahap Kocatopçu, "Dün, Bugün ve Yarın", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 1, Mayıs 1959, s. 2] (vurgular bize aittir).

34 Döneme ilişkin tanıklıklarını aktardığımız İ. Ethem Miharbi'nin: "Celal Bey makamına oturunca İş Bankası'na derhal Şişe ve Cam Fabrikası'nın imtiyazını bahşetmiştir" ifadesi (Oral, s. 207-208) ve Celal Bayar'ın yıllar sonra, Şişecam'ın 50. kuruluş yıldönümü kutlamasında, gazetecilere aktardığı anıları bu belirleyiciliği net bir biçimde ortaya koyar. Bayar şunları anlatır: "Şevket Süreya Aydemir Sovyetler Birliği'nde yetişmiş, oradan gelmişti. Kendisi devletçiydi. Şişe Cam'ı tamamen devletçi anlayışa göre kurmak istemişti. Sosyalist anlayışa göre devletçilik yapıyordu. Yüzde 100 kabul ettirdi de... Komünistlerin elleri bu işe de bulaştı. Ama ben mani oldum." ("Bayar: Şişecam Fabrikasını Komünistlerden Kurtardım", *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1985, s. 7)

radaki başka iştirakleriyle birlikte kârlı bir yatırıma dönüşeceği açıktır.[35] İş Bankası tarihinde, 1930'larda bankaya asli bankacılık faaliyetlerinden sonra en büyük kâr sağlayan sektörler olan sigortacılık ve madenciliğin devletçilik kapsamı dışında tutulmuş olmasına dikkat çekilmiştir.[36] Sonraki yıllarda giderek bankanın en önemli yatırımı haline gelecek olan şişe cam sanayiinin kuruluş sürecinin de en az onlar kadar "dikkat çekici" olduğunu eklemek yerinde olur.

"Gereksiz" ve "pahalı" bir fabrika (mı)?

1933 yılı başlarında Türkiye'ye çağrılan ABD'li iktisatçılardan oluşan bir heyetin kaleme aldığı ve Mayıs 1934'te İktisat Vekâleti'ne sunulan raporda Şişecam fabrikasının hazırlıklarıyla ilgili bazı detaylar bulunur.[37] İş Bankası İstanbul'da yılda en az 3.350 ton cam eşya üretmeyi hedefleyen bir fabrikanın kuruluşu için ilk adımı atmış; bunun için Fransız "Fours et Appareils Stein" adlı kuruluşla fabrikanın inşası için 380 bin liralık bir anlaşma imzalanmıştır.

Öte yandan basında şişe cam sanayiinin kuruluşuyla ilgili tartışmalar yer almaya başlar. *Cumhuriyet*'te yer alan imzasız bir yazıda, fabrikanın gereksiz bir yatırım olduğu görüşü savunulmakta, bu alandaki ihtiyacın Yunanistan'dan ithalat yoluyla karşılanabileceği belirtilmekte, bunun aynı zamanda Yunanistan'la ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için de yararlı olacağı üzerinde durulmaktadır.[38] *Cumhuriyet*'te yayınlanan –ve aslında o sıralarda rejimin iktisat alanındaki egemen görüşünü de yansıtan– başma-

35 Bu yönde bir değerlendirmeyi Sinan Sönmez'de de buluruz: "Banka üst düzey mensupları ve dönemi değerlendiren kimi iktisatçı ve gazetecilerin 'görev' olarak nitelendirdikleri iştirakçilik, Banka'mn zarar etmesine yol açmamıştır. Bir benzetme yapacak olursak, KİT'lerdeki 'görev zararı' oluşmamış, tam tersine iştiraklerden sağlanan kâr önemli bir kazanç kaynağını oluşturmuştur." Sinan Sönmez, "Türkiye İş Bankası'nın 'Misyonu' ve İştirakçilik Politikası (1924-1945)", *Mülkiye*, cilt XXV, sayı 231, s. 112.

36 *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s. 295.

37 Walker D. Hines vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II / cilt III-IV, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936, s. 129.

38 "Cam fabrikası çok müstacel bir ihtiyaç mı?", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1934, s. 1.

kalesinde Yunus Nadi; Sanayi Plam'nın otarşik (bütün ihtiyaçlarda kendi kendine yetme anlayışında olan) bir nitelikte olmadığını, kurulacak fabrikanın ancak ülke ihtiyacının yarısını karşılayacağım, geri kalanı için yine ithalat yoluna gidilebileceğini yazar.[39] O sıralarda Türkiye ile Yunanistan arasında gelişen dostluk havası içinde, karşılıklı ticaretin artırılması için arayışlar sürmektedir. Yunanistan'dan ithal edilenler içinde cam ürünler de önem taşır. Bu durumda, hem ticaret yoluyla sermaye birikimi sağlamaya çalışan sermaye sınıfının ilgili kesimleri, hem de Yunanistan için Türkiye'de yerli bir cam sanayiinin gelişmesinin sorun oluşturması kaçınılmazdır. Nitekim yabancı basından nakledilen bir makalede, cam fabrikasının kurulması Türk-Yunan dostluğunu zedeleyebilecek bir gelişme olarak değerlendirilir.[40]

Tartışmalar sürerken, çalışmalar başlamış ve oldukça ayrıntılı üretim ve pazarlama analizleri yapılmıştır. Hines raporunda gerekli olan hammadde, fabrikanın çalışması için gerekli olan makine, bina, işgücü vb.'nin miktarı ve maliyetlerinin ayrıntılı tahminleri sunulur.[41] Bunlar aslında kuruluşu üstlenen Fransız firmasının yaptığı ve rapor sunulduğu sırada hayata geçirilmeye başlanmış olan çalışmaların özeti niteliğindedir ve artık tahmin değil yürüyen çalışmaların tasviri olarak değerlendirilmelidir. Daha 1932 yılı içinde İş Bankası tarafından şişe cam tesisiyle ilgili alınan kararla başlatılan çalışmaların, kesintisiz biçimde sürmüş olduğu açıkça görülür. 1934 başlarında Banka'ya verilen imtiyaz, kuruluş çalışmaları için bir başlangıç olarak değil, Banka'nın fiilen yürüttüğü planın onaylanması ve resmîlik kazanması olarak değerlendirilmelidir.

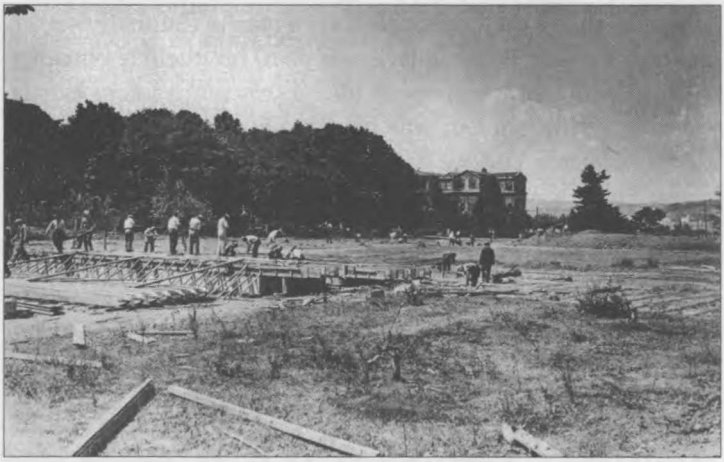
---

39 Yunus Nadi, "Sanayi Planımız Etrafında Mülâhazalar", *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1934, s. 1.

Ancak hem daha sonra Nadi'nin kendi yazdığı yazıda (bkz. 269. dipnot) hem de fabrikanın kuruluşundan sorumlu Fransız uzmanın açıklamalarında (bkz. 264. dipnot) fabrikanın ülkenin tüm ihtiyacını karşılayabileceği belirtilmektedir.

40 Makalede, Yunan milli iktisat bakanının, Türkiye'deki sanayileşmenin kendi ihraç ürünlerinin sürümünü engellemeyecek biçimde geliştirileceğine dair Türkiye hükümetinden taahhüt aldığı kaydedilir. "Dedikodularla Büyük Dostluğu Zedelemeyelim", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1934, s. 1 ve 5.

41 Hines vd., s. 130-135.

Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası'nın kuruluş çalışmalarından bir görüntü (Ağustos 1934). (Kaynak: Şişecam Bilgi Belge Merkezi.)

Kuruluş süreci ve coşkulu açılış

1934'ün ilk günlerinde İş Bankası ve İktisat Vekâleti yetkililerinden oluşan bir heyet Avrupa seyahatine çıkarak, kurulması düşünülen kok ve demir sanayii ile şişe fabrikasına ilişkin incelemelerde bulunur,[42] İktisat Vekili Celal Bayar bizzat yaptığı incelemelerle fabrikanın kurulacağı yeri belirler.[43] Fabrikanın temeli 14 Ağustos 1934'te, İzmit Kâğıt Fabrikası'yla aynı günde, atılır.[44] Heyecanlı geçen temel atma töreninde Başbakan İnönü, İş Bankası gibi milli bankaların bu türden sanayi kuruluşlarına katkı yapmalarından övgüyle sözeder. Onun ardından konuşan İktisat Vekili Celal Bayar, "Sümerbank'ın istedi-

42 "Tetkikat yapmak için Avrupaya bir heyet gitti", *Cumhuriyet*, 5 Kanunisani 1934, s. 1.

43 "Celal Beyin Tetkikleri", *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1934, s. 1, 6. Fabrikanın kuruluş yerinin belirlenmesinde İktisat Vekâleti'nin raporunda da Celal Bayar'ın incelemelerine ilişkin haberlerde de öne çıkan nokta, ürünlerin deniz yoluyla taşınmasının önemidir. Maliyetleri düşüren bu önemli etken fabrikanın İstanbul'da ve deniz kıyısında kurulmasının başlıca nedenidir.

44 "Kâğıt ve şişe fabrikalarımızın temelleri dün merasimle atıldı", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s. 1, 5.

ği zaman istediği kadar hisse ile bu fabrika işlerine iştirak hakkını muhafaza ettiğini" belirtme gereği duyar.[45] Yukarıda dikkat çektiğimiz belirsizlik ya da çekişmenin hâlâ devam etmekte olduğu sezilir. Sonuçta Sümerbank'm bu girişime katkısı olmamış, Şişecam fabrikası tümüyle bir İş Bankası kuruluşu olarak gelişimini sürdürmüştür.

Fabrikanın temel atma töreni sırasında semtte yaşananlar, dönemin atmosferinin ve fabrikanın Paşabahçe'de yarattığı havanın anlaşılması açısından renkli ayrıntılar sunar. Paşabahçeli bir kız öğrenci temel atma töreni için orada bulunan İnönü'ye şu sözlerle hitap eder:[46]

> "...Eski uğursuz devirlerin çorak bıraktığı bu yerlerde Başvekilimiz kurucu ve yapıcı iradelerile yeni bir iş temeli atıyorlar. Bizim nesle ne mutlu ki fabrika seslerile gözlerimizi açmış bulunuyoruz..."

Gazetenin haberine göre Başbakan ve diğer yetkililer semtte çiçekler, gözyaşları ve büyük tezahüratlarla karşılanmışlardır. Yıllar içinde çehresini tamamen değiştirip bir sanayi ve işçi semti haline getirecek olan fabrikayı bölge halkı heyecanla karşılamış ve sahiplenmiştir. Tıpkı uzun yıllar sonra kapatılması gündeme geldiğinde yapacağı gibi...

Bu sırada kuruluş için getirilen Fransız uzman Duhr gazetelere Paşabahçe'de kurulacak fabrikada en modern makinelerin kullanılacağını, dünyanın en ileri gelen fabrikalarından biri olacağım açıklar.[47] Duhr'un verdiği bilgilere göre fabrika tam otomatik makinelerle şişe imalatı yaparak işe başlayacaktır. İşçiler uzmanlaştıktan sonra da lüks cam eşya üretimine girişilecektir. Duhr'a göre Paşabahçe'nin sahip olacağı makine ve donanım dört fabrikayı işletebilecek düzeydedir. Ancak bu yaklaşım, konuyla ilgili başka yabancı uzmanlar tarafından ciddi biçimde eleştirilecektir. O sıralarda İktisat Vekâleti için uzman

45 *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s. 5.

46 *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s. 5.

47 "Dünyanın En Büyük Cam Fabrikalarından Biri", *Cumhuriyet*, 20 Mart 1935, s. 1.

olarak çalışan Alman iktisatçı Max von der Porten yeni kurulan sanayinin neden pahalıya mâl olduğunu açıklayan raporlarında konuya değinir:[48] Fabrika kurmak isteyen banka veya şahısların yabancı fabrikalardan teklif alırken, işçinin yetişmemiş olmasını göz önünde tutarak, en yeni ve geniş ölçüde makineleşmiş projeler istemeleri, amaca uygun olup olmaması düşünülmeden, en iyi ve pahalı makinelerin getirtilmesine ve böylece kuruluş maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Porten'e göre, "memleket şeraitine [koşullarına] hiç uygun olmayan inşaatı, daha başlangıçta Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın amortisman ve faizinin, diğer memleketler cam fabrikalarına nazaran takriben iki misline baliğ olmasının [iki katma varmasının] nedenidir."

Hazırlıkların devamında İş Bankası bünyesinde oluşturulan "Şişe ve Cam Fabrikası Müdürlüğü"nden verilen ilanlarla ustabaşılar aranmaya başlar, başvuranlar için sınav açılır.[49] Temmuz 1935'te fabrikadan Başbakanlığa gönderilen yazıda, 1 Temmuz 1935'te üretime başlandığı, bir haftalık deneme süresi içinde de "Avrupa ayarında" şişe üretiminin sağlandığı bildirilmektedir.[50] Resmî açılış 29 Kasım 1935'te gerçekleşir. Açılıştaki söylevinde Başbakan İsmet İnönü, İmparatorluk dönemindeki başarısız cam fabrikası girişimlerine değinir ve başarısızlığın başlıca nedenlerinin; Osmanlı yönetiminin endüstri işlerindeki ilgisizliği, ihtisassızlığı ve anlayışsızlığı olduğunu söyler. Fabrikanın hızlı bir şekilde tamamlanmasından dolayı İş Bankası'nı över, milli bankaların milli endüstrinin gelişimindeki

48 M. Von Der Porten, "Devlet ve Hususi Sınai İşletmelerin Kontrolü, İrşası ve Islahı Hakkında" (22 Mart 1939) başlıklı rapordan aktaran: İlhan Tekeli, "Dr. Max Von Der Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu", *Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları* içinde (168-232), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 187.

49 *Cumhuriyet*, 16 Teşrinisani 1934, s. 7. *Cumhuriyet*, 26 Birincikanun 1934, *Cumhuriyet*, 3 Birincikanun 1934, s. 7. İlanda Avrupa'ya 2-3 aylığına staja gönderilmek üzere 14 ustabaşı adayının arandığı belirtilmekte; adayların 25 yaşından aşağı olmamak, Sanayi mektepi mezunu olmak veya fabrikalarda çalışmış olmak, tercihen lisan bilmek vb. gibi özelliklere haiz olması beklenmektedir.

50 *BCA*, no. 30.10/171.187.24. (25 Temmuz 1935'te Şişe ve Cam Fabrikası'ndan Başbakanlık'a gönderilen yazı).

önemi üzerinde durur. Başbakan, Cumhuriyet'in gücünden de söz ederek gerektiğinde vatandaşın ihtiyacına koşma konusundaki iradeyi vurgular.[51] Böylece fabrika, bir kez daha "Cumhuriyet fabrikası" olarak nitelendirilerek "milli kuruluş" imgesi de pekiştirilmiş olur.

Yunus Nadi, *Cumhuriyet*'teki başyazısında, Şişecam Fabrikası'nın açılışını milli sanayinin Cumhuriyet dönemindeki atılımının büyük başarılarından birisi olarak coşkun bir övgüyle karşılar.[52] O'na göre Osmanlı döneminde bu alanda yapılan girişimler başarısız olmuştur. "Çünkü imparatorluk bu türlü işlerin ulusal mahiyetle yürümelerini temin edecek ekonomik şartlardan hem mahrum hem gafildir." Fabrikanın kuruluşu Cumhuriyet'in kararlılığının ve başarısının bir simgesi olarak değerlendirilir. Ayrıca yazara göre, fabrikanın üretim sürecinde ortaya çıkacak çeşitli işlerle "bu eşya üzerinde çalışacak binbir Türk eli ondan kendine bir menfaat hissesi çıkarmış olacaktır." Nadi, şu özlü değerlendirmeyle de "milli sanayi"nin, rejimin ideologları tarafından nasıl algılandığını ortaya koyar: "Eğer fabrika sermayesine ve kazancına muntazaman % 10 ayırabilirse kendisini bahtiyar sayar. Paranın % 90 nisbetindeki büyük ölçülü üst tarafı tamamen bu memleket halkı arasında taksim edilir."

Fabrika inşaat aşamasından başlayarak Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı olanaklardan geniş biçimde yararlanır. Fabrikaya belli bir bölge için üretim tekeli hakkı, gerekli tesis malzemeleri için gümrük resmi muafiyeti, hammadde için sağlanan gümrük muafiyeti vb. gibi avantajlar sağlanır.[53] Böylece

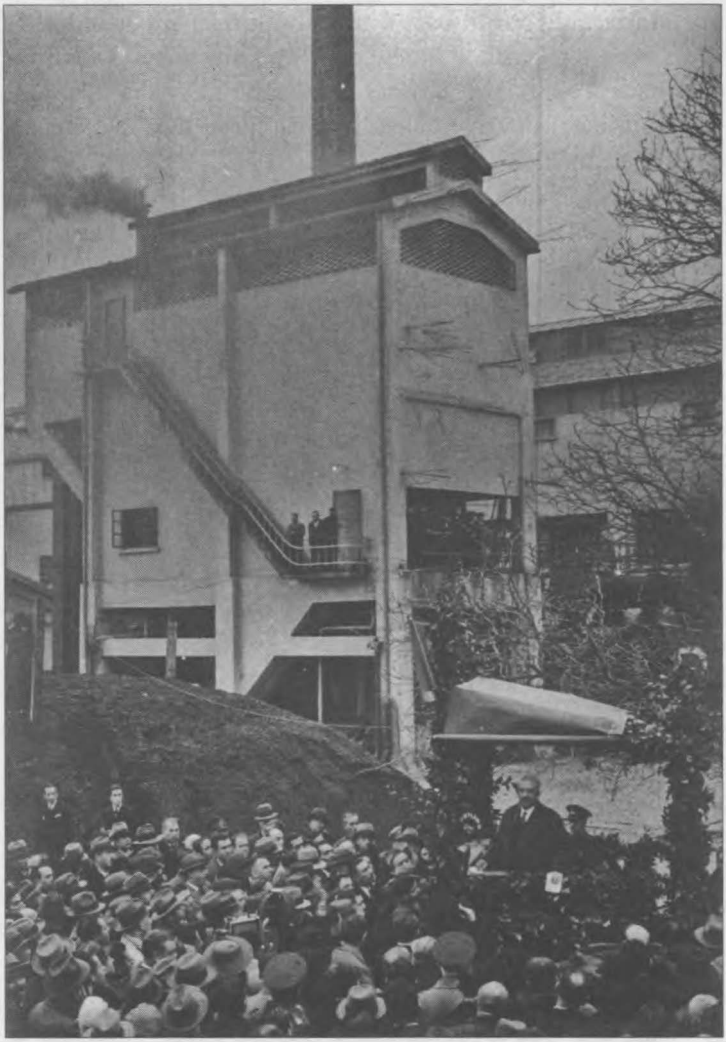
51 *Cumhuriyet*, 30 İkinciteşrin 1935, s. 6 ve Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat...*, s. 374. Açılış törenine ilişkin kısa bir film Türkiye İş Bankası Müzesi Salon 5'te izlenebilir. Müze hakkında bilgi için web sitesine bakılabilir: www.muze.isbank.com.tr

52 Yunus Nadi, "Cam ve Şişe Fabrikasının Ekonomik Manası", *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1935, s. 1-2.

53 Fabrikanın kuruluş dönemindeki teşvik kapsamındaki uygulamalara ilişkin ayrıntılar arşiv belgelerinden izlenebilir:

– Dışarıdan getirtilerek fabrika kuruluşunda kullanılacak montaj aletlerinin gümrükten geçişine ilişkin Bakanlar Kurulu kararı: *BCA*, no. 30.18.1.2/51.1.8. (1.1.1935 tarihli Kararname, sayı 2/1811)

– Evkaf'a ait fabrika çevresindeki arazinin İş Bankası'na satılmasına dair karar: *BCA*, no. 30.18.1.2/52.13.6. (25.2.1935 tarihli karar, sayı 2/2049)

Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası'nın açılış töreninde Başbakan İnönü konuşmasını yaparken (29 Kasım 1935). (Kaynak: Şişecam Bilgi Belge Merkezi.)

elli yıl öncekine benzer önlemler ve imtiyazlarla ithalatın güçlü etkisine karşı korunarak yerli bir cam sanayiinin oluşturulması yoluna gidilmektedir. Fakat bu kez fabrikanın arkasında İş Bankası gibi güçlü bir sermaye desteği bulunmaktadır. Nitekim kuruluş evresinde de, sonraki gelişme aşamalarında da Şişecam'm başarılı ve gelişen bir sanayiyi temsil etmesinin başlıca nedeni bu destektir.

Kuruluş ve üretime geçmenin ardından 1936 yılında oluşturulan "Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi" ile Şişecam fabrikasının yönetimi anonim şirket statüsü kazanmış olur.[54] Şirketin kurucuları, İş Bankası Genel Müdürü ve yönetim kurulu üyelerinden oluşur. İlk yönetim kurulunda dönemin ünlü simalarından, aynı zamanda İş Bankası yönetim kurulu üyesi olan, Gaziantep milletvekili Ali Kılıç başkanlığında yedi milletvekili ve İş Bankası Genel Müdürü yer alır.[55] Böylece fabrika, kurucusu İş Bankası gibi kamusal görünümlü ama gerçekte özel sermayeli bir "milli müessese" statüsü edinmiş olur.[56]

"Cam tröstünün oyunları"

Uzun yıllar boyunca kendi cam endüstrisine sahip olmayan, cam eşya ithalatçısı durumunda olan Türkiye'de yeni kuru-

---

– 1927'deki Teşvik-i Sanayi Kanunu hükümlerine uygun olarak fabrikanın talebi doğrultusunda resmî dairelerin şişe, kavanoz ve benzeri cam eşya ihtiyaçlarını fabrikadan karşılamaları konusunda gönderilen Başbakanlık tamimi: *BCA*, no. 30.10/171.187.24 sayı 1894.

54 Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi sözleşmesinin tasdikiyle ilgili belge: BCA, no. 30.18.1.2/58.80.13 (24/10/1935, sayı 2/3397).

55 *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi Esas Mukavele*, İstanbul, 1936.

56 Sönmez, İş Bankası grubunda bir ailenin değil de anonimleşmiş sermayenin egemenliğinin olmasının onun "kapitalist özünü sisler altında bıraktığını" vurgularken haklıdır. Yazarın yerinde tespitiyle: "Atatürk hisselerinin yanı sıra Hazine'nin ortaklar arasında yer alması gruba, 'kamusal' bir görünüm sağlıyorsa da banka son tahlilde kâr ve birikimi ön planda tutan Türkiye'nin en büyük kapitalistidir." (Mustafa Sönmez, *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 206.) Bu yorum Şişecam için de aynı şekilde geçerlidir. Sonraki bölümlerde bu durumun sonuçları üzerinde durulacaktır.

lan fabrikanın, kalite standardı oluşturma, nitelikli işgücüne ulaşma ve piyasada yer edinme konularında mesafe alması kolay olmaz. Başlangıçta işçi, usta ve teknisyen bulmakta zorluklar yaşanır; ancak uzun süren bir deneme imalatından sonra istenen kaliteye ulaşılabilir. En önemlisi de yurtdışından ithalat yapan ve piyasaya hâkim olan firmaların etkili rekabetiyle karşılaşılır.[57]

İthalatın sağladığı yüksek kârları sürdürmek isteyen ticaret gruplarının (önceki bölümde bu grupların fabrikanın kuruluşuna yönelik muhalefetine dikkat çekmiştik) piyasa oyunları fabrikanın ilk yıllarında hayli etkili olmuştur. Ağustos 1937'de gazetelere "züccaciye tröstü" ile ilgili şikâyetler yansımaya başlar.[58] Züccaciye ticareti yapan bir grup; önce cam eşya ithalatına hâkim olan, ardından Paşabahçe komisyonculuğunu elde eden dört Musevi kökenli şirketin oluşturdukları tröstle fiyatları % 60 oranında artırdıklarından şikâyet eder. Haberler sonraki aylarda da devam eder. "Halkı istismar eden tröst meydana çıkarıldı" başlıklı haberde, fabrika yalnız yüzbin liradan büyük sipariş kabul ettiğinden, bu miktarı bir araya getirebilen grubun tüm üretilen malları stokladığı ve dilediği gibi fiyat ayarlaması yaptığı duyurulur.[59]

Avcıoğlu bu oyunu dönemin, "afferistler" (Fransızca çıkarcılar anlamına gelmektedir) olarak adlandırılan İş Bankası çevresindeki çıkar grubunun örnek bir tertibi olarak anlatır:[60] "Üretim sınırlı ve çok az çeşitli tutulmuştur. Mamullerin satış tekeli, 'Kale Grubu' denilen 'Karako ve Ortaklarına' verilmiştir." Grup yüksek fiyatlı satışlar ve ithalat yoluyla fabrika ve milli sanayi aleyhine yüksek kârlar sağlar. Avcıoğlu tüccar grubunun bu işte yalnız olmadığını, "milli sanayii kurmakla yükümlü, nüfuzlu özel teşebbüsçülerle ortak çalıştığını" da

57 TŞCFAS, *31 Mart 1937'de Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyetine Sunulan Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1937, s. 3.

58 "Züccaciye Tröstü", *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1937, s. 2.

59 "Halkı İstismar Eden Tröst Meydana Çıkarıldı", *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1938, s. 1, 7.

60 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, I. Cilt*, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969, s. 256.

belirtir. Şevket Süreya oyunun ayrıntılarını verir:[61] Fabrikanın satış işi imtiyazlı bir gruba verilmiş, bu grup da sahte belge düzenleyerek cam eşya satış fiyatlarını Avrupa'dakilerle aynı göstermiştir. Oysa gerçekte bu fiyatlar Almanya, Polonya gibi ülkelerden ithal edilen malların üç katını bulmaktadır. Fakat iç satışların hepsi bu yanlış fiyatlar üzerinden yapılmaktadır. "Böyle bir fiyat iddiası yürütmeye esas tutulan vesikanın, matbaada basılmış, imzasız, sahipsiz ve asılsız bir Almanca yazı olduğu tespit edilmiştir."

1939 yılında İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından sonra İş Bankası çevresine dönük olarak bir dizi operasyon gerçekleştirilir. CHP tüzüğünde yapılan değişiklikle partili milletvekillerinin bu tür kuruluşlarda görev almaları engellenir, İş Bankası genel müdürü görevden uzaklaştırılır, Şişecam'ın ilk yönetim kurulu başkanı da olan Kılıç Ali'nin milletvekilliği sona erer. Cam ve şeker skandalı gibi çeşitli yolsuzluklar incelenir. Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Şevket Süreyya [Aydemir] ilgili taraflarla toplantı ve görüşmeler yaparak konuya ilişkin kapsamlı bir soruşturma yürütür.[62] Dosyalar hazırlanır fakat bu dosyalar işleme konmaz, arşivlere kaldırılır.[63]

Gelişmelerin sonuçları fabrikaya da yansır. Soruşturma başladıktan kısa süre sonra fabrika müdürü istifa eder, yeni bir genel müdür atanır. Satış pazarlama alanında piyasa oyunlarına karşı önlemler alınır, büyük siparişlerin yanı sıra perakende siparişler de kabul edilmeye başlar, güvenilir kişilerin cam eşya ticareti yapabilmesi için düzenlemelere gidilir, oluşturulan komisyonlarla piyasadaki cam eşya fiyatlarındaki hareketler gözlem altına alınır vb. Tüm bu gelişmelerin arasında fabrikanın, ilk yıllarda, büyük ölçüde İnhisar İdaresi (bugünkü adıyla Tekel) sayesinde ayakta kalabildiğini söylemek yanlış olmaz. Paşabahçe'de içki fabrikası bulunan Tekel'in büyük miktardaki talebi ve dış rekabetten korunmayı sağlayan gümrük sınırlamaları sayesinde Şişecam gelişmeyi sürdürür, gide-

---

61 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 453

62 "Zücaciye Ticareti", *Cumhuriyet*, 28 Mart 1939, s. 1.

63 Avcıoğlu, s. 260.

rek ülkenin cam eşya ihtiyacını büyük ölçüde karşılayacak hale gelir.[64]

Fabrikanın ilk yıllarında yaşananlar bir arada düşünülünce, resmî söylemin milli bir sanayileşme misyonuyla ve "Atatürk'ün emriyle", neredeyse kamusal görevlerle kurulmuş gibi resmettiği şişe cam sanayiinin gerçekte daha en başından itibaren ciddi çıkar çatışmalarının odağında yer aldığı görülür. Önce şişe cam sanayiinin kuruluş imtiyazı konusunda yaşanan çekişme, ardından cam eşya ithalatının ikamesi konusundaki tartışmalar ve son olarak bizzat Atatürk'ün yakın arkadaşı Kılıç Ali ve diğer İş Bankahların da bir şekilde dahil oldukları anlaşılan piyasa oyunları yoluyla gelişmesi engellenen fabrikanın kuruluş macerasının, saf ve romantik bir kalkınma öyküsü ya da kamusal bir vazifenin/misyonun yerine getirilmesi olduğunu söylemek oldukça zor olacaktır. Buraya kadar iktidardaki çıkar gruplarının mücadele alanı olarak ele aldığımız fabrikanın öyküsünün devamında, kapitalist bir işletmenin gelişimini ve onun içindeki/etrafındaki sınıflar mücadelesini konu edineceğiz.

Ayakta kalmak ve büyümek

Fabrikaya ilk yıldan itibaren yeni yatırımlar yapılır. Bunlar hem fabrikanın fiziki kapasitesini geliştirecek ve yetkinleştirecek yeni inşaat yatırımları, hem de üretimi artıracak otomasyona yönelik yeni makine yatırımlarıdır. Örneğin 1937 yılında montajı tamamlanan altı kollu makineyle, (Roirant A-6 markalı emme yöntemiyle şişe üreten tam otomatik makineye verilen isim) 1936'da 6.834.175 olan yıllık şişe imalatı rakamı 1937'de 11.704.643'e yükseltilir.[65] Bunun yanı sıra fırınlarda sürekli iyileştirmeler yapılır, yedek fırınlar kurulur. Yurtdışmdan getirilen uzmanlardan yardım alınır, emek sürecinde yapılan düzenleme-

64 1938'de % 63 olan yurtiçi üretimin yurtiçi toplam cam eşya arzı içindeki payının, 1940'ta % 91'e yükseldiği görülür. (Tezel, s. 286) Bu büyük ölçüde Paşabahçe tarafından karşılanmaktadır.

65 Bu % 58,3 oranında ciddi bir artıştır. TŞCFAS, *31 Mart 1937'de Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyetine Sunulan Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1937, s. 4.

Fabrikanın ilk gününde İnönü çalışmaları izliyor (29 Kasım 1935). (Kaynak: Şişecam Bilgi Belge Merkezi.)

lerle verimliliğin artırılmasına çalışılır. 1939 yılı önemli yatırımların ve değişimlerin gerçekleştirildiği bir yıldır. Ek fırınların inşası, verimlilik artırıcı makine ve fırın kullanımları ve şişe, cam kalıplarının fabrika atölyelerinde üretilmeye başlanması bunların başlıcalarıdır. Tüm yapılanlarla maliyetlerde ciddi azalmalar sağlanır. Fabrikada pazarlamanın yanı sıra üretim alanında da çok yönlü bir atılım dönemine girişilmiş olduğu görülür.

Patlak veren İkinci Dünya Savaşı fabrikayı yeniden zorlu bir döneme sokar. 1940 yılı şirket raporunda çizilen manzara karamsardır. Raporda gerekli tamiratların ve inşaatların yapılamadığı, dışarıdan ithal edilen hammadde, kalıp ve makine parçalarının içeriden sağlanması yoluna gidildiği ve bunun da güçlükler yarattığı vurgulanır.[66] 1941 yılındaysa kömür ulaşımındaki güçlükler nedeniyle fabrikanın bir süre üretimi durdurması bile söz konusu olur.[67]

66 TŞCFAS, *31 Mart 1941'de Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Beşinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1942, s. 5.

67 TŞCFAS, *27 Mart 1942'de Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Altıncı İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1943, s. 5.

Bu güçlüklerle birlikte fabrika için yeni bir gelişme de devreye girmiştir. Savaş dönemi için olağanüstü düzenlemeler getiren Milli Korunma Kanunu kapsamında fabrika milli savunma ihtiyaçlarını karşılamakla da görevlendirilir.[68] Bunun anlamı üretimin aşırı artışıdır. Hem ülkenin cam eşya ihtiyacını hem de milli savunmanın ihtiyaçlarını karşılamak yeni kurulmuş ve düzene girmeye başlamış olan fabrikayı her açıdan zorlamaktadır. Makinelerin aşırı yıpranması ve buna bağlı olarak artan yedek parça vb. ihtiyacı ve fazla mesai uygulamaları ile işçilerin aşırı çalıştırılmaları gündeme gelir.

Başarısızlıklar, problemler

Sanayi planında, üretimine cam eşya ile başlayacak olan fabrikanın bir süre sonra düzcam (pencere camı) üretimine de geçmesi öngörülmüştür. Ancak savaş koşulları bu konuda da ciddi engeller çıkarır. Avrupa'dan sipariş edilen malzeme, ulaşım problemleri nedeniyle gecikir, konuyla ilgili yabancı uzman ihtiyacının karşılanmasında güçlükler yaşanır.[69] Pencere camı için deneme üretimine 1944'te başlanabilir ancak çeşitli teknik yetersizlikler nedeniyle istenen başarı elde edilemez.[70] Türkiye'de pencere camı üreten ilk tesis Sovyetler'in desteğiyle

---

68 Fabrikanın o dönem çalışanlarından Mustafa Özbey, savaş yıllarında yeni bir ürün olarak yeşil camdan matara siparişi geldiğini, Şiller makinelerde bir süre devam eden bu üretimin daha sonra madeni mataralar ortaya çıkınca durduğunu anlatır. Kendisiyle 9.7.1985 tarihinde yaptığı görüşmeden aktaran: Küçükerman, s. 241.

69 Arşiv belgeleri arasında, pencere camı tesislerinin kuruluşunda ihtiyaç duyulan teknik uzmanların ülkeye gelişleri ve fabrikadaki istihdam koşullarıyla ilgili ayrıntıları içeren yazışmalar bulunmaktadır. Mart 1944'te yapılan yazışmalardan, kendileriyle iletişim kurulan uzmanlardan ancak birkaçının Türkiye'ye gelmesinin sağlanabildiği anlaşılmaktadır. Romanya'da pencere camı işletme müdürü olan Yahudi kökenli uzman bunlardan birisidir. Yine yazışmalardan Alman asıllı üç uzmanın tesislerin montaj işlerinde çalıştırıldıklarını ve ardından geçici bir süre için aylık 300 ile 550 T.L. ücretle istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Bkz. *BCA*, no. 30.18.01.02/105.21.13 (23 Mart 1944 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı) ve *BCA*, no. 30.18.01.02/104.18.8. (20 Mart 1944 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı).

70 TŞCFAS, *14 Mart 1945'te Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Dokuzuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1946, s. 4.

ancak 1960'ta Çayırova'da açılacaktır.

Savaş yıllarının bir başka önemli gelişmesi de Şişecam'ın imtiyaz hakkına rağmen faaliyetine Çalışma Bakanlığı'nca izin verilen küçük imalathanelerdir. Savaş dönemi koşullarında milli savunma ihtiyaçlarını da karşılamak durumunda kalan fabrikanın üretimi piyasanın tüketim talebini karşılayamaz hale gelince özel izinlerle imtiyaz bölgesinde bazı atölyeler açılır. Nitelikli işgücünü transfer eden ve kısmi de olsa rekabet yaratan bu işyerleri şirket yönetiminin tepkisini çekmektedir. O yıllarda bu işyerleri son derece sağlıksız mekânları ve –özellikle de çocuk işçiler açısından– ağır çalışma koşulları ile raporların ve gazete haberlerinin de konusu olur.[71] 1946 yılına gelinip savaş sona erdiğinde Şişecam bu işyerlerinin izinlerinin iptali için bakanlığa başvuruda bulunur.[72]

Şirketin 1946 yılı raporu bize fabrikanın savaş sonrası bir atılım sürecine girdiğini gösterir. Amerika'dan sağlanan fırın blokları, Çekoslovakya'ya sipariş edilen Feeder marka otomatik şişe makinesi, şirket yönetimi için umut yaratmış görünür.[73] Savaş yıllarında düşen züccaciye üretim ve satışı tekrar yükselmiş, ek satış depolarının kurulması gerekmiştir. 1945'te üretim yeniden artmaya başlar, 1946'da ise 1939'un iki katma ulaşır. (Bkz. Grafik 1)

Yabancı uzmanlar

Kuruluştan itibaren modern üretim teknikleri ve işletme yönetim modellerinin uygulanması yönünde de çabalar sürer. Bu bağlamda yabancı teknik uzmanların istihdamı önem kazanır.

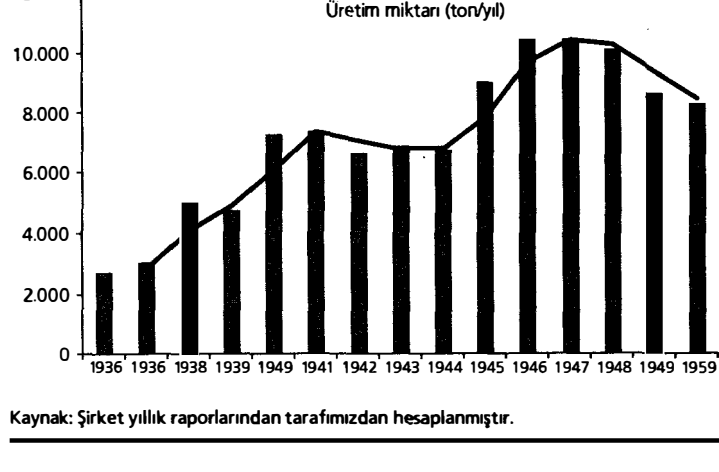
---

71 Selahettin Güngör, "Çalıştırmayalım da Ne Yapalım? Şişe ve Cam Yapan Bir Açık Hava Fabrikasında Gördüklerim", *Türk İşçisi*, yıl 1, sayı 53, Kasım 1947, s. 3 ve *BCA*, no. 490.01/728.495.5. (TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 tarihleri arasındaki araştırma gezilerine ilişkin rapor.)

72 TŞCFAS, *Onbirinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında 27 Mart 1947'te Toplanan Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1948, s. 8.

73 A.g.r., s. 3.

GRAFİK 1
Fabrika Üretiminin Yıllık Artış Miktarı (ton/yıl)

Kaynak: Şirket yıllık raporlarından tarafımızdan hesaplanmıştır.

Fabrikanın montajını yapan Fransız "Fours et Appareils Stein" firmasının gönderdiği uzman Jozef Duhr bunların ilk ve en bilinenlerindendir.[74] Şirketin kendisiyle görevinin devamı için yaptığı sözleşme metninde, 625 lira gibi yüksek bir maaşla istihdam edilen Duhr'dan Teknik Direktörlük görevi sırasında yerine bir Türk uzmanı yetiştirmesi de istenmekte, bu gerçekleştikten sonra da kendisinin artık teknik danışman olarak görevini sürdüreceği belirtilmektedir.[75] 1938 yılında Alman uzman Mayer getirilir ve çalışma tarzı, verimlilik, ürün kalitesi yönünden yaptığı incelemelerin sonunda şirkete bir rapor sunar.[76] Yine 1942 tarihinde imzalanan bir sözleşme ile teknik

74 Daha önce fabrika kuruluşu sırasındaki açıklamalarına yer verdiğimiz Duhr'la ilişkin, ilk genel müdür Adnan Berkay ile yapılan söyleşide de bilgi mevcuttur. Bkz. "İlk Umum Müdürümüz Adnan Berkay", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 7, Kasım 1959, s. 2.

75 BCA, no. 30.18.1.2./243-495, sayı 2/12792. (TŞCFAS tarafından Josef Duhr'a gönderilen 28 Nisan 1939 tarihli mektup sureti).

76 TŞCAS, *14 Mart 1939'da Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyeti, Üçüncü İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1940, s. 4.

danışman olarak belli süreyle Alman Dr. Fritz Eckert istihdam edilir. Sözleşmeye göre kendisinden beklenen: İmalat iskartasının azaltılması, kalitenin artırılması, maliyetin düşürülmesi ve fabrika tesisatının ıslah edilmesinde teknik danışmanlık yapmasıdır. Ayrıca özel olarak, pencere camı tesislerinin kurulması için yardım istenmektedir.[77]

Milli gurur, yabancı eller

Ulus inşa sürecinin tüm hızıyla sürdüğü yıllarda Şişecam fabrikası ve onun ürünleri de milli bir gurur kaynağı olurlar.[78] Fabrikaya dair, hem yüzyıllardır süren Türk camcılık geleneğinin modern bir devamcısı hem de Osmanlı'nın yüzyıldır başaramadığı cam endüstrisi kurma idealinin Cumhuriyet'le cisimleşmiş hali olarak ikili –ve çelişkili– bir imge oluşturulmuştur.

Atatürk'ün fabrika kuruluş sürecindeki –her biri bir efsane gibi anlatılan– ziyaretlerinden birinde; "ben bundan sonra soframda yalnız kendi mamulumuz kristal bardakları kullanmak istiyorum" diyerek verdiği direktif üzerine acilen başlatılan kristal üretimi ve Ata'ya sunularak beğenisini kazanan kristal takımla ilgili anlatıda olduğu gibi bu imgeyi besleyen bir söylemsel malzeme mevcuttur.[79] Kendisinden Cumhuriyet'in estetik gelişkinliğini sergilemesi beklenen bir fabrikanın ürettikleri içinde öne çıkanlar doğal olarak –aslında dönem boyunca çoğunlukla en bü-

---

77 *BCA*, no. 30.18.1.2/101.19.11. (Maliye Vekili imzasıyla Başvekâlet Yüksek Makamına gönderilen, 15.3.1943 tarih ve 112190-7 sayılı, Fritz Eckert'in istihdamı için İcra Vekilleri Heyetinden karar istihsali hakkında yazının ekinde yer alan mukavele örneği). Mukavelede, Eckert'e yarım ve tam otomatik makinelerin üretiminde oluşan kırık miktarını % 15'e kadar azaltması durumunda yıllık 4 bin T.L. prim öngörülür.

78 1947 yılında Ankara Halkevi'nde açılan "Türk Camcılığı Sergisi" ve sergi üzerine yazılanlar bu durumun çarpıcı örneklerindendir. Sergi için hazırlanan broşürde, sergilenen ürünlerin; "Türk işçisinin zekâ ve kabiliyetini, ruhundaki güzel sanat duygusunu ortaya koyduğu" belirtilir, "Türk camcılığı yüzdeyüz milli bir sanattır" ifadesine yer verilir. (Ankara Halkevi, *Türk Camcılığı*..., s. 7, 18) Burada hem camcılığın milli hem de onun yüksek estetik değer taşıyan bir "sanat" oluşu üzerinde durulmaktadır.

79 Öykü fabrikanın ilk genel müdürlerinden Adnan Berkay'ın daha önce andığımız söyleşisinde yer almaktadır. *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 7, Kasım 1959, s. 2.

yük satış kalemini oluşturan– içki şişeleri değil, el imalatı züccaciye ürünleridir. O sıralar bu tür ürünleri tezgâhlarında başarıyla üretenlerin öncelikle Avrupa kökenli ustalar olması ise resmî-milli tarih oluşturma uğraşının ironik bir çelişkisi olsa gerektir.[80]

1949 yılında fabrikaya yapılan bir gezinin izlenimlerinden yararlanarak o tarihteki üretim ve teknoloji durumunu şöyle özetleyebiliriz:[81] Üç vardiya halinde çalışan işçi sayısı 1.500 civarındadır. Birkaç tane Şiller tipinde yarı otomatik makine kırık camdan şişe üretir; yine şişe yapan otomatik Asis makinenın (günde 20 bin adet ½ litrelik şişe ve 15 bin adet 1 litrelik şişe imal edebilmektedir) yanı sıra Çekoslovakya'dan ithal edilen iki Feeder otomatik makinenın montajı da sürmektedir. Züccaciye üretimi yapılan goble kısmında 10 tezgâh çalışır. Burada lamba şişesi, çay bardağı gibi ince ürünler imal edilir. Üretim ve istihdam içinde goble (el imâlatı) bölümünün halâ ağırlıklı bir yerdedir. Goble servisi, tipik bir manüfaktür modeliyle işlemektedir. Yukarıda tanımladığımız fabrika imgesinin görsel ifadesi de doğal olarak, elinde piposuyla cam üfleyerek çalışan goble ustasının resmidir.

Savaş ekonomisi içinde fabrikanın üretim süreci sadece piyasa değil devletin ihtiyaçları tarafından da belirlenmiştir. Daha önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz "milli sanayi" olma nosyonu bu dönemde daha sıkı vurgulanır. 1942 yılı raporunda kuruluş aşamasında yaşanan güçlüklerin aşılmasında devletin gösterdiği himayeden bahisle[82] şu ifadeler yer verilir: "Milli sanayiden beklenen vazifelere sadakat prensibinden aldığımız

80 Bu çelişkiyi yakalayan bir muhalif, "Seyirci" imzasıyla kaleme aldığı yazıda Halkevi'nin sergisinde hâkim olan CHP iktidarının milli sanat anlayışını: "Dışardan getirdikleri bir tesisat ve mütehassısla, memleketin kumunu, kalkerini, taşım toprağını karıştırırlar fakat daima unuttukları bir şey vardır: Türk işçisi. Ne Türk işçisinin yaratıcılığına ve hür gelişmesine itimat ederler ne de Türk sanat erinin bilgisine ve enerjisine. Bir sanatın yüzde yüz milli olabilmesi için, Türk iş gücüne hayat hakkı verilmelidir, yoksa bu zevksizlik örneklerinin türemesi mukadder" sözleriyle eleştirir. ("Çeşm-i Bülbülden Rakı Şişesine Kadar", *24 Saat*, 5 Mart 1947, s. 3.)

81 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası/Fabrikanın Bugünkü Kapasitesi ve İstikbali", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 221, 1949, s. 17, 24.

82 TŞCFAS, *Yedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Takdim Edilen Rapor*, İstanbul, 1943, s. 5.

ilham çalışmalarımıza her zaman rehber olmuştur... Karşılaştığımız bütün müşküllere rağmen istihsali düşürmeksizin *mütevazi bir kârla iktifa ederek*, gördüğümüz devlet himayesine liyakatimizi isbat etmenin verdiği zevk ile huzurunuza çıkıyoruz." (vurgu bize aittir)

Milli Fabrika Rejiminin inşası

İlk işçiler kimlerdi?

> "... Birisi Sıvaslı idi... vapurlarda çimacılık yapıyordu... Bir gün çimacıyı işinden çıkardılar. Bir iskele memuru yüzünden. Adam şu kadarcık anlattı:
>
> Bana eşşoğlu eşek dedi, ben de çenesini dağıtıverdim.
>
> Arkadaşı: Yapmamalıydın, dedi. Bu söz ötekinin o kadar gücüne gitti ki, üç gün aç gezdi, arkadaşından bir yardım istemedi. Beriki birikmiş parasını yiyor sanıp halini sormadı. Çimacı Paşabahçe cam fabrikasında iş buldu. Orada yatıp kalkacağı için arkadaşına veda etti. Öpüştüler. Son akşamlarım yine köprü başında geçirdiler."*

Fabrikanın ilk dönem işgücünü kimler oluşturuyordu sorusu hem konumuz, hem de emek tarihimiz açısından önem taşır. Cumhuriyet dönemi işçi sınıfının kökenleri, erken dönem proleterleşme süreçleri, Güzel'in de belirlediği gibi, bilimsel araştırmalara yeterince konu olamamıştır.[83] Oysa proleterleşme süreçleri işçi sınıfının ve işçi hareketinin tarihsel karakterinin oluşumunda belirleyici bir öneme sahiptir. Hanagan sanayi işçilerinin sosyal çatışmalarında proleterleşme sürecinin etkilerinin doğrudan olduğunu saptar.[84] Kentsel alan-

---

(*) Sait Faik, "Mavnalar", *Sarnıç*, 3. baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1954, s. 37 (kitabın ilk baskısı 1939 yılında yapılmıştır).

83 M.Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi*, 1. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 137.

84 Michael Hanagan-Charles Stephenson, *Proletarians and Protest: Roots of Class Formaiton in an Industrializing World*, Greenwood Press, Connecticut, 1986, s. 6-7 ve 77-106.

da kalıcı proleteryanm oluşum temposu, sosyal protestonun yeri ve doğrultusu üzerinde dikkate değer bir etki yaratmaktadır. Yine yazara göre işçilerin kökenleri ve göç örüntüleri işçi hareketinin oluşumunda özellikle ele alınması gereken etkenlerdir.

Türkiye işçi sınıfının kökenlerini konu edinen yazında, işgücünün kaynaklarına ilişkin üç temel kategoriden söz edilir: iflas etmiş, işletmesi yıkılmış çiftçiler ve yoksul köylüler, iflas eden zanaatkârlar ve ikinci kuşak proleterler.[85] Bu oldukça genel, yukarıdan ve soyut bir resimdir. İlgili yazında üzerinde yoğunlaşılan temalar; işgücü devri sorunu ve "köylü-işçi" olarak tanımlanan tam işçileşememiş köylüler meselesidir.[86] Bu temalar etrafındaki yazın büyük ölçüde, ulusal sanayinin gelişmesi, verimliliğin artması konularına odaklanmış görünür. Ancak bu erken dönem örneklerini takip eden çağdaş çalışmalarda da: Cumhuriyet'in ilk işçileri kimlerdir sorusunun emek tarihi yazınımızda ilgi gördüğü söylenemez. Genel geçer tanımlamalar ya da tek bir figüre indirgenmiş anlatımlar, tabloyu betimlemek için geçerli ve yeterli sayılmıştır.[87]

Dönemin hemen tüm sanayi tesisleri için "yüksek işgücü devri" en temel sorunlardan birini oluşturur. Bir ayağı köyde, küçük tarım işletmeciliğinde olan, çalışma süreleri devamlılık göstermeyen bir figür olarak köylü-işçi tipolojisi, o sıralar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan büyük kamu tesislerindeki, madenlerdeki işgücü profilinin baskın ögesini oluşturuyor olsa da İstanbul'da yoğunlaşmış modern sanayideki yeri ve ağırlığı-

85 Y.N. Rozaliyev, *Türkiye Sanayi Proletaryası*, 2. basım, Yar Yayınları, İstanbul, 1978, s. 60-64.

86 Örneğin bkz. Nusret Ekin, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Köylü-Şehirli İşçiler", *İst.Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 27, sayı 3-4, Haziran-Eylül 1968, s. 225-264 ve Behice S. Boran, "Sanayide Köylü-İşçi", *Yurt ve Dünya*, cilt 3, sayı 15-16, Nisan 1942, s. 80-84.

87 Fahri Ziya Fındıkoğlu'nun biraz daha geç bir tarihte Defterdar Sümerbank fabrikasında yaptığı bir araştırmanın bu konuda önemli bir istisna oluşturduğunu belirtmeliyiz. F.Z. Fındıkoğlu, "İş Hukukumuzun ve Çalışma Mevzuatımızın Tatbik Edildiği Büyük Sanayi Müesseseleri", *İst.Üniv. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt 19, sayı 3-4, 1953, s. 869-917. Sonuçları bu makalede yayınlanan araştırmada fabrika işçilerinin kökenleri, geçmişleriyle ilgili kapsamlı sorular ve elde edilen veriler bulunmaktadır.

nın ayrıca tartışılması gereklidir.[88] Büyük kentlerdeki modern sanayide istihdam edilen, vasıflı işçi kesimleri için daha ayrıntılı ve yakından analizlere ihtiyaç vardır. Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e devam eden işçilik deneyimleri; vasıflı işgücü hareketliliği, yabancı işgücünün yeri, vasıflı-vasıfsız, çevre-merkez ayrımında farklılaşan bir kompozisyon içinde çözümlenmelidir. İşgücünün etnik, bölgesel kökenleri gibi konularda üretilecek bilgi de dönemin işçi sınıfı dokusuna ilişkin kavrayışımızı zenginleştirecektir. Paşabahçe fabrikası özelinde, ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde ettiğimiz verilerle bu alana mütevazı bir katkı sunabilmeyi umuyoruz.

Fabrika üretimine başladığı sıralarda 26 memur ve 385 işçiden oluşan bir işgücü istihdam etmektedir.[89] Üç yıl içinde işçi sayısı, iş yüküne göre 700-750 ile 800-850 arasında değişen bir rakama ulaşır.[90] Başlangıçtaki işgücünün dört ana kaynaktan geldiği görülür: Avrupa kökenli, yüksek nitelikli işgücü; Bulgaristan göçmeni nitelikli işgücü; İş Bankası'nın sınavlar ve yurtdışı stajlarıyla oluşturduğu eğitimli işgücü ve çoğunluğu oluşturan; vasıfsız, göçmen, yüksek devir gösteren, ağırlıklı Karadeniz kökenli işgücü. Önceki bölümde açıkladığımız gibi Osmanlı dönemi cam endüstrisinin birikimi Cumhuriyet'e aktarılamamıştır. Bu durum işgücü için de geçerlidir. Paşabahçe'de faaliyet yürüten ve sonra sessizce kaybolan Levi-Modiano Fabrikası'nın Avrupalı işçilerinin ülkelerine döndüğünü, Rum kökenli işçilerin büyük kısmının art arda yaşanan savaşlar, çatışmalar, işgaller sonrası semti ve ülkeyi terk etmek durumunda kaldıklarını tahmin etmek zor değildir.[91] Türk-Müslüman kökenli işçilerin de bir bölümünün göçmen oldukları ve fabri-

---

88 Örneğin Fındıkoğlu'nun andığımız araştırmasında da fabrikada, kuşaktan kuşağa geçen bir işçilik ve köyle bağlarını koparmış bir göçmen işgücünün varlığı görülür.

89 "Camiş", *Aydabir*, yıl 1, 1 Haziran 1936, s. 60.

90 Selim Cavit, "Şişe ve Cam Fabrikası 940 Yılına Yeni Projelerle Giriyor", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 2, Ocak 1940, s. 13-14.

91 Beykoz bölgesinin işgal yıllarında İstanbul'un en çatışmalı yerlerinden birisi olduğu, Rumlar ve Müslüman ahali arasında ciddi gerilimlerin yaşandığına ilişkin çok sayıda arşiv belgesine rastlamak mümkündür.

Paşabahçe Fabrikası'nın açık hava deposunda çalışan işçiler. (Kaynak: Atilla Oral, *Atatürk ve İktisadi Kalkınma "Türk Ticaret ve Sanayi Tarihi'nde" Atatürk Dönemi*, Jotun Boya San. ve Tic., Istanbul.)

ka kapanınca memleketlerine ya da geçimlerini sağlamak için farklı yerlere gitmek durumunda kaldıkları anlaşılır.

Şişe ve Cam dergisinde yapılmış bir dizi röportajda fabrikanın ilk dönem işçileriyle ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Şebinkarahisarlı Şükrü Gür, oniki yaşında çubukçu olarak çalışmaya başladığı ve kalfalığa kadar yükseldiği Levi-Modiano fabrikası kapanınca bir kısım arkadaşının Bulgaristan'a, kendisinin de memleketine döndüğünü anlatır. Gür 1934'te yeni fabrikanın açılacağını duyunca tekrar Paşabahçe'ye gelip işe girmiş, inşaat sürecinde yer almıştır.[92] Rasim Ergen de Levi-Modiano fabrikasına oniki yaşında girip lamba şişesi tezgâhında kalfa olarak çalıştığını anlatır. Fabrika kapanınca Arjantin'e Buenos Aires'e giderek bir süre orada üflemeci olarak şişe tezgâhında çalışır. O da fabrikanın inşaatında yer alır ve açılıştan son-

92 "Mensuplarımızı Tanıyalım: 453 Şükrü Gür", *Şişe ve Cam*, cilt 2, sayı 7, Temmuz 1960, s. 11

ra da üfleme tezgâhında gobleci olarak devam eder.[93] Diğer bir örnek de babası 93 Harbi'nde gelip Paşabahçe'ye yerleşen Mehmet Kocabalkan'dır. Kocabalkan, Birinci Dünya Savaşı'nda dağıldığını söylediği önceki fabrikada üfleme ustası olarak çalıştığını, aynı zamanda hayvan yetiştiriciliği yaptığını anlatır. Yeni fabrika yapılırken temel inşaatında çalışarak işe başlar, 1955 yılında da emekli olur.[94]

Bu birkaç istisnai örnek dışında, Levi-Modiano fabrikası işçilerinden yeni fabrikada devam edenlerin sayısının çok sınırlı olduğu; yeni fabrikanın kuruluş sürecinde belirgin bir grup oluşturmadıkları anlaşılmaktadır.[95] Zaten neredeyse 25 yıl önce kapanan bir fabrikanın işçilerinin o kadar yıl sonra etkin bir işgücü oluşturmaları; yaş, vasıf, fiziki durum gibi etkenler düşünüldüğünde mümkün de değildir. İlk Genel Müdür Adnan Berkay kendisiyle yapılan bir söyleşide fabrikanın; "tamamiyle yeni ve bu işte o zaman ilgisi olmayan elemanlarla işletmeye alındığını" ifade eder.[96] Şirketin 1936 tarihli ilk yıllık raporunda ülkede cam sanayiinin yeni kuruluyor olması nedeniy-

---

93 "Emektarlarımızı Tanıyalım: Rasim Ergen", *Şişe ve Cam*, cilt 2, sayı 9, Eylül 1960, s. 6,8

94 "Emektarlarımızı Tanıyalım", *Şişe ve Cam*, cilt 1, sayı 3, s. 11.

95 Küçükerman, 1930'lu yıllarda Paşabahçe bölgesinde çok sayıda camcı bulunduğunu ve Türk cam sanayii yeni baştan kurulurken "bu gerçeğin ilk olarak akla gelmesinin çok doğal olduğunu" belirterek Levi-Modiano fabrikasından yeni fabrikaya aktarılan nitelikli işgücünün önemine vurgu yapar. (Küçükerman, *A.g.e.*, s. 229) Benzeri bir yoruma; "fabrikanın yerinin Paşabahçe olarak seçilmesinin... birinci temel nedeni buradaki camcılık geleneği, cam ustalarının mevcudiyeti, ikincisi yanı başındaki Tekel fabrikası..." saptamalarıyla Kuban'da da rastlarız. [Baha Kuban, "Cam Sektörü ve Şişecam", Oya Baydar (ed.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* içinde (217-227), Tarih Vakfı Yayım, İstanbul, 1999, s. 218] Eldeki belge ve bilgiler yer seçimi konusundaki bu gerekçelendirmeyi destekler nitelikte değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi fabrikanın yeri için semtin seçilmiş olmasında esasen Karadeniz sahillerinden gelen kum ve kömürün deniz yoluyla ulaştırılmasının kolaylığı gibi coğrafi avantajlar ve Kuban'm dikkat çektiği üzere, Tekel fabrikasının önemli bir talep kaynağı olarak yakınlığı türünden etkenlerin rol oynadığı görülmektedir. Nitekim yukarıda incelediğimiz raporlarda da, fabrika için öncelikle Paşabahçe'nin düşünülmediği, buranın bir dizi araştırmadan sonra uygun yer olarak belirlendiği açıkça görülür.

96 "İlk Umum Müdürümüz Adnan Berkay", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 7, Kasım 1959, s. 2.

le, teknisyen, usta ve amele bulmakta çok zorluk çekildiği ifade edilmektedir.[97] TŞCFAŞ'nin kuruluş ve tarihçesini özetleyen bir arşiv belgesinde de şu ifadelere yer verilir:[98]

> "Memleketimizde ilk defa Şirketimizce ele alman *cam sanayiinde bilgi ve ihtisas sahibi yerli eleman bulunmaması dolayısile* tesisatın ikmali ve işletmeye açılması sırasında muhtelif yabancı memleketlerden müteaddit mühendis, ustabaşı ve ustalar celbi suretile işe başlanmıştır. İlk tecrübe devresinden sonra ikinci cihan harbi başlangıcına kadar, bu elemanlardan faydalanma suretile, imalatın seyri temin edilebilmişse de harp vaziyeti dolayısile bu mütehassısların ekserisi memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalmış[lardır] (vurgu bize ait)".

Yabancı işgücünden yararlanma seçeneğinin yanı sıra, vasıflı emek sorununun aşılabilmesi için çeşitli yollar denenir. Fabrika inşaat aşamasındayken, İş Bankası gazete ilanları ile usta ve ustabaşılar aramaya başlar.[99] İlanda uygun niteliklere sahip 14 ustanın 2-3 ay süreyle Avrupa'da staja gönderileceği belirtilmektedir. Sanayi okulu mezunu ve 25 yaşın üstünde olmak, aranan başlıca niteliklerdir. İstenen niteliklere sahip olanlar arasında da sınav yapılarak kazananlar gönderilir. Stajdan dönenler fabrikada ustabaşı olarak görev yapacaklardır. Fabrikaya bu sınavı kazanarak girmiş olan bir ustabaşı anılarında, yabancı dil bilgisi de olduğu için, Avrupa'ya staja gönderildiğini, Fransa'da maden suyu şişe fabrikasında staj gördüğünü anlatır. Döndüğünde makinelerin montajında çalıştırılmış ve bu kısımda devam ederek ustabaşı olmuştur.[100] İleride sendikanın kurucu başkanı olarak göreceğimiz Ahmet Barkın da askerî fabrikada çalışıyorken başvuruda bulunup Şişecam tarafından Fransa'da staja gönderilenlerdendir. Rüştiye mezunu Hasan Gözke de açılan sınava giren 111 talip arasında kazanan 14 kişi-

97 TŞCFAS, *Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1937, s. 3.

98 *BCA*. 490.01.1450.10.2. "TŞCFAŞ Kuruluş ve Tarihçesi" başlıklı, 11.5.1951 tarihli belge, s. 8.

99 *Cumhuriyet*, 12 Teşrinisani 1934, s. 7.

100 "Mensuplarımızı Tanıyalım: Ali Rafet Alpar", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 4, Ağustos 1959, s. 4.

nin içinde yer alır, pasaportundaki sorun nedeniyle Avrupa'ya gidemez ancak iki lira gibi yüksek bir ücretle Paşabahçe'de işe başlar.[101] Yine Avrupa'da çalışma deneyimi olan bir diğer örnek, dekor bölümünün kurucusu ve ustabaşısı İhsan Bilen'dir. 1917'de Almanya'ya giderek orada bir süre çalışmış ve 1936'da Türkiye'ye dönerek fabrikada işe başlamıştır.[102]

Daha önce Tayyare Fabrikası'nda torna tesviye ustabaşısı iken 1940'ta model ve makine ressamı olarak Şişecam'da işe başlayan Muammer Özgür;[103] İmalat-ı Harbiye Okulu mezunu olup daha önce kendi atölyesini işletirken 1946 yılında fabrikaya giren İbrahim Erel;[104] Haydarpaşa Şimendifer Mektebi'nden mezun olup bir süre Devlet Demir Yolları'nda çalıştıktan sonra ayrılarak kurduğu atölyeyi İkinci Dünya Savaşı'nda kapatmak durumunda kalan ve 1940'ta sınavla fabrikaya giren Bahri Demirtabak;[105] Karabük Demir Çelik Fabrikası'nda döküm işçiliğiyle çalışma yaşamına başlayıp, askerlik sonrası 1946 yılında Paşabahçe'ye dökümcü olarak giren Hicret Çağlı;[106] Tophane Askerî Sanat Okulu'ndan Paşabahçe'ye atanan Hayri Turan[107] gibi işçiler de yine meslekî eğitim almış nitelikli kesime örnek oluştururlar. Bu kanaldan gelenler genellikle makinelerde ve onlarla ilgili işlerde çalıştırılan vasıflı teknik işgücünü oluştururlar.

Başlangıçta gereksinim duyulan vasıflı el imalatçılarının bir bölümü de yurtdışından gelir. Geliş sürecinin ayrıntılarıyla ilgili kaynaklara ne yazık ki ulaşılamamıştır. Ancak daha önce belirtildiği üzre üretimin çekirdeğini ve fabrikanın vitri-

---

101 "Mensuplarımızı Tanıyalım: Hasan Gözke", *Şişe ve Cam*, sayı 2, s. 12.

102 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam Fabrikasındaki Genç İşçiler, Güzel Başarıları", *Gece Postası*, 28 Şubat 1950, s. 5.

103 "Türkiye'nin En Büyük Şişe Cam Fabrikası ve Gayretli İşçileri", *Cam-İş*, yıl 5, sayı 52, 1 Nisan 1957, s. 2.

104 *A.g.y.*, s. 2.

105 "Makine Atölyesi Ustabaşılarından Bahri Demirtabak Emekliye Ayrıldı", *Cam-İş*, sayı 96, 20 Temmuz 1961, s. 3.

106 "Hicret Çağlı'yı Tanıtıyoruz", *Şişe ve Cam*, sayı 51, Ekim Kasım 1970, s. 20.

107 "35 Yıllık Kristal Ustası Emekli Oldu", *Şişe ve Cam*, sayı 101, Mart-Nisan 1979, s. 2.

nini oluşturan goble bölümünde sayıları zaman içinde azalmakla birlikte başlangıçta çok sayıda yabancı camcının çalıştığı bilinmektedir. Bazıları fabrika tarihi içinde neredeyse efsaneleşmiş bu yabancılar, özellikle yapımı özel beceri gerektiren ürünlerde uzmanlaşmışlardır.[108] Sonraki dönemin ünlü ustalarını da yetiştirmiş olan Macar kökenli Obermaier bunlardan birisidir.[109] Ayaklı bardak ustası Bulgar Sigmund, "büyük üfleme ustası" Romen Bosler, 1950'li yıllarda hâlâ fabrikada çalışmaya devam eden "zor işlerin ustası" Çekoslovak Çerniski gibi isimler dönemin tanıklarının hafızalarında yer etmiştir.[110] Yunan kökenli ustalar da vardır: Üfleme ustası Panayot Kapus,[111] Nazi işgali sonrası ülkelerinden kaçarak Paşabahçe'ye gelen camcılar[112] ya da 1947'de Filistin'den gelen Yunan camcı ekibi gibi.[113] Avrupa'nın farklı uluslarına mensup bu camcıların bazıları ekip halinde gelirler, bazı tezgâhlar tümüyle onlardan oluşur.[114] 70'li yıllara kadar Şişecam grubunda çalışmaya devam edecek olan Belçikalı M. Jules Lacroix ise Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çalıştıktan sonra 1946'da

108 Şişecam fabrikasının kuruluşunun hukuki temelini teşkil eden Teşviki Sanayi Kanunu'nun 28.maddesine göre; "[müdür ve muhasebeciler haricinde] ancak müessesenin işlemesine muktazi (gerekli) olup dahilde bulunamıyan mütehassıs memur ve ameleler ait oldukları vekâletin müsaadesi ve yerlerine Türk yetiştirilmesi şartiyle mahdut (sınırlı) miktar ve müddetlerle ecnebi olarak istihdam olunabilirler." (*Düstur*, Üçüncü Tertip, Cild. 8, Kasım 1926 - Ekim 1927, Devlet Matbaası, Ankara, 1946, s. 660). Bu maddeye dayanarak istihdam edilen çok sayıda yabancı işçi ve uzman olduğu anlaşılmaktadır.

109 Obermaier ile ilgili tanıklıklar için bkz. Mustafa Özbey'in tanıklıkları (Küçükerman, s. 241) ve Yusuf Görmüş, –cam ustası– "Paşabahçe fabrikası tanıklıkları" konulu görüşme, İstanbul, 10.04.2006.

110 Mustafa Özbey'in tanıklıkları (Küçükerman, s. 241).

111 BCA, no. 30.18.1.2/90.19.5 (Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'nda üfürükçü –goble işçisi– olarak çalıştırılan Yunan tebasmdan Panayot Kapus'un eşine verilen izinle ilgili yazışma).

112 Görmüş o dönemde gelen Yunan camcıların Türk işçilerle karışık olarak tezgâhlarda yer aldıklarını ve üretim artışında rol oynadıklarını aktarır. (Yusuf Görmüş, –cam ustası– "Paşabahçe fabrikası tanıklıkları" konulu görüşme, İstanbul, 10.04.2006).

113 Mustafa Özbey'in tanıklıkları (Küçükerman, s. 244).

114 Özbey bunlardan bir örnek olarak; Büyük üfleme ustası Goşler, kalfası Gusti, ikinci kalfası Çerniski, fıskacısı Johan ve oğlu Franz'tan oluşan bir tezgâh ekibini hatırlamaktadır. (Küçükerman, s. 241).

Paşabahçe'ye gelmiş ve bu grubun en uzun süreli, en tanınmış temsilcisi olmuştur.[115]

1939 şirket raporunda durum elverdiği ölçüde yabancı işçi ve ustaların sayılarının azaltılmasının genel masrafları düşürmek açısından yararlı olduğu belirtilir. Türk işçilerin hızlı bir biçimde yetiştirilmeleri üzerinde durulur.[116] Yabancı işçiler fabrikayla ayrı mukaveleler yaparak çalışmaktadırlar. 1935'te girdiği goble servisinde, bir Alman ustanın yanında beş yıl çırak olarak çalışmış olan Hasan Türkay anılarında, yabancı camcıların iki, üç, en çok beş senelik sözleşmelerle istihdam edildiklerini; sözleşmeleri bittiğinde İş Bankası'nın yenilemediğini ve gitmek durumunda kaldıklarını aktarır.[117] Fabrika ilk yöneticilerinden Avni Kahyaoğlu'nun ise bu sürece ilişkin tanıklığı şöyledir:[118]

> "İlk yıllarda Paşabahçe'de ayaklı bardak yapımı ecnebi ustaların tekelindeydi, hiçbir Türk işçisine de öğretmiyorlardı. Bunun hal çaresi, hepsini geldikleri yere yollayıp kendi kendimize başımızın çaresini bulmaktı. İşçimiz ayaklı bardak yapımım uzmansız, ustasız olarak kendi kendine üç ayda öğrenerek, ihracat yapacak duruma geldi."

Sonuç olarak hem işgücünü Türkleştirme politikasının sonucu olarak hem de İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin yarattığı yeni ortam nedeniyle bu camcıların büyük çoğunlu-

---

115 "M. Jules Lacroix ile Röportaj", *Şişe ve Cam*, sayı 42, Mayıs 1969, s. 18-19.

116 27.12.1937 tarihli ve 3293 sayılı kanunla; sanayi kuruluşlarına istihdam ettikleri her bir yabancı uzman için Bakanlar Kurulu'nca belirlenen bir miktarı her altı ayda bir Hazine'ye yatırma zorunluluğu getirilmektedir. Bu paralar, yabancı ülkelere sanayinin ihtiyaç duyduğu alanlarda yetişmeleri için öğrenci göndermekte kullanılmak üzere Sümerbank'a aktarılmaktadır. Yabancı işçilere verilen görece yüksek ücretler ve bu ödemeler şirket için önemsenecek düzeyde bir maddi yük oluşturuyor olmalıdır.

117 Hasan Türkay –cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıklıkları" konulu görüşme, Ankara, 10.10.1988. (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen ikinci görüşme) Türkay o dönemde çalışan yabancı sayısına ilişkin de 250-300 gibi yüksek bir tahminde bulunmaktadır.

118 "Avni Kahyaoğlu'nun Şişecam'da geçen 33 Yılında Seçilmiş Anılar", *Şişe Cam*, sayı 111, Ocak-Şubat 1981, s. 27.

Paşabahçe'nin ilk işçileri makinelerinin başında. (Kaynak: Atilla Oral, *Atatürk ve İktisadi Kalkınma "Türk Ticaret ve Sanayi Tarihi'nde" Atatürk Dönemi*, Jotun Boya San. ve Tic. A.Ş. İstanbul, 2006.)

ğu ülkelerine geri dönerler ve bir anlamda, camcılık tarihimizin yabancı ustaların hâkimiyetindeki yüzyıllık dönemi böylece kapanmış olur.

Kuruluş sırasında, Bulgaristan'dan gelen bir grup işçi de fabrikanın ilk dönem çekirdek kadrosu içinde önemli bir yer tutar. 1934 yılında Bulgaristan'ın Varna şehrindeki cam fabrikasında çalışan bir grup Türk usta Paşabahçe'ye göç eder ve yeni kurulan Şişecam'ın ilk ustaları arasında yer alırlar.[119] Goble servisinin bir dönem ustabaşılığını da yürütmüş olan Yusuf Görmüş'ün kendisiyle aynı ismi taşıyan ve goble ustası olan oğlu; bu gruptan, Nasıf Uyanık (pres ustası), Mestan Özbey (gob-

119 Mustafa Özbey'in tanıklıkları. (Küçükerman, s. 237) Mustafa Özbey bu gruptaki ünlü cam ustası Mestan Özbey'in oğludur. Uzun yıllar goble servisinde çalışmış olan Mustafa Özbey Bulgaristan'dan geldiklerini, kendisinin ortaokul sonrası goblede fıskacılıkla işe başladığını ve iki dayısı, amcası ve babasının goble servisindeki çeşitli tezgâhlarda çalıştıktan sonra emekli olduklarını anlatır.

le ustası), Üzeyir usta ve babasının isimlerini sayar. Ali Bıktım da kendisiyle yapılan söyleşide Bulgaristan'da cam fabrikasında çalışırken 1935 yılında Türkiye'ye geldiğini, 1937'de de fabrikada işe başlayarak, üfleme, şiller ve preste çalıştığını anlatır.[120] Fabrikaya kurulduğu sıralarda giren gazojen ustası Osman Özkahraman da aynı aileye mensuptur.[121] Bir başka muhacir, Varna doğumlu Mustafa Yıldız orada 12 yaşında cam işçiliğine başlamış ve 1934'te de Türkiye'ye gelerek Şişecam'da goble kalfası olarak işe girmiştir.[122] Mehmet Bican da Bulgaristan'da cam sanayiinde çalıştıktan sonra Paşabahçe'ye göç ederek kuruluş sırasında fabrikaya giren işçilerden bir başkasıdır.[123] Bulgar göçmeni (muhacir) usta ve işçilerin, goble başta olmak üzere fabrikanın servislerinde belirgin bir yerleri vardır.

Sadece kuruluştaki çekirdek ekipte değil, kuruluşu takip eden yıllarda gelenler içinde de muhacirler değişmez figürdür. Bulgaristan'da rençberlik yaparken Türkiye'ye göç eden ve ilk olarak yerleştirildiği Niğde'ye uyum sağlayamadığı için Paşabahçe'ye göç edip, 1939'da fabrikada işe başlayan Habil Ağar[124] veya 1934'te muhacir olarak Çorlu'ya yerleşip 3,5 yıl Alpullu Şeker Fabrikası'nda çalıştıktan sonra fabrikaya 1944'te harman işçisi olarak giren Mustafa Yeşilyurt[125] bu gruptan birkaç örnek isim olarak verilebilir. Güçlü bir iç dayanışmaya ve ortak kültüre sahip oldukları anlaşılan muhacir grubuyla ilgili dönemin tanığı bir işçinin gözlemleri ilgi çekici olacaktır:[126] "Muhacirlerde şöyle bi şey vardı: Adamlarda kaytarmak yok, ustabaşla-

120 "Bıktım Ali'nin sofrasından kuru fasülye eksik olmaz", *Cam-İş*, 1 Şubat 1960, s. 3.

121 "Mensuplarımızı Tanıyalım: 51 Hasan Özkahraman", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 6, Haziran 1960, s. 8.

122 "Mensuplarımızı Tanıyalım: 190 Mustafa Yıldız", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 9, Eylül 1960, cilt 2, s. 5.

123 "Eski Emektarlarımızı Tanıyalım: Mehmet Bican", *Şişe ve Cam*, sayı 2, s. 6.

124 "Emektarlarımızı Tanıyalım: Habil Ağar", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 6, Ekim 1959, s. 11.

125 "Emektarlarımızı Tanıyalım: Mustafa Yeşilyurt", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 1, Ocak 1960, cilt 2, s. 13.

126 Ali Kaya, –Emekli Paşabahçe işçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme, İstanbul, 26 Ekim 2005.

TABLO 1
Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın İlk İşçilerinin Profili

İşçinin ismi	*Fabrikaya giriş tarihi*	*Görevi*	*Aldığı ilk ücret*	*Daha önce yaptığı iş*
Hasan Gözke[1]	1935	Ustabaşı	2 Lira (yevmiye)	
Mehmet Kocabalkan[2]	1935	Mamul ambardan emekli		Levi-Modiano fabrikasında üfleme işçisi, hayvan yetiştiriciliği
Ali Rafet Alpar	1935	Makine ustabaşısı	70 kuruş (yevmiye)	
Taceddin Tonguç	1935	Çeşitli işlerden sonra en son bekçilik		Kırım'da öğretmenlik
Osman Özkahraman	1935	Gazojen işçisi	65 kuruş (yevmiye)	
Rasim Ergen[3]	1935	Goble işçisi		Levi-Modiano fabrikasında goble işçiliği
İbrahim Gökçe[4]	1935	Kalıp ambar ustası	85 kuruş (yevmiye)	
Ahmet Tuğal	1936	Malatura işçisi	100 kuruş (yevmiye)	Tuğla fabrikası ve Yunus Çimento fabrikalarında işçilik
Ayşe Kolacan[5]	1939	Finisaj işçisi	50 kuruş	
Habil Ağar[6]	1939	Fondör	75 kuruş (yevmiye)	Rençberlik
Hasan Şengöçen	1940	Harman işçisi		Hayvan yetiştiriciliği
Recep Er	1943	Harman ve goblede taşıyıcı	28 kuruş	Rençberlik
MustafaYeşilyurt	1944	Harman işçisi	60 kuruş (yevmiye)	Alpullu Şeker fabrikasında işçilik
Ali Strancalı	1944	Triyaj	27,5 kuruş (yevmiye)	Liman İşletmesinde işçilik
Cemil Toğrul	1946	Bekçilik, çubukçuluk		Polislik
Mustafa Yıldız	1934	Gobleci		Varna'daki fabrikada cam işçiliği

İşçinin ismi	Fabrikaya giriş tarihi	Görevi	Aldığı ilk ücret	Daha önce yaptığı iş
Ali Bıktım	1937	Üfleme, şiller ve preste işçilik		Varna'daki fabrikada cam işçiliği
Mehmet Bican				Varna'daki fabrikada cam işçiliği
Muammer Özgür	1940	Model ve makine ressamı		Tayyare fabrikasında ustalık
Bahri Demirtabak	1940			Demiryollarında ve kendi atölyesinde ustalık
Hicret Çağlı	1946	Dökümcü		Karabük Demir Çelik Fabrikası'nda döküm işçiliği
İbrahim Erel	1946			Kendi atölyesinde ustalık

1 "Mensuplarımızı Tanıyalım: Hasan Gözke", *Şişe ve Cam*, sayı 2, s. 12.
2 "Emektarlarımızı Tanıyalım", *Şişe ve Cam*, cilt 1, sayı 3, s. 11.
3 "Emektarlarımızı Tanıyalım: Rasim Ergen", *Şişe ve Cam*, cilt 2, sayı 9 Eylül 1960, s. 6, 8.
4 "Mensuplarımızı Tanıyalım: İbrahim Gökçe", *Şişe ve Cam*, sayı 5, s. 11.
5 "Eski Emektarlarımızı Tanıyalım: Ayşe Kolacan", *Şişe ve Cam*, sayı 1, s. 9.
6 "Emektarlarımızı Tanıyalım: Habil Ağar", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 6 Ekim 1959, s. 11.
Kaynak: *Şişe ve Cam* dergisininin "Mensuplarımızı Tanıyalım" başlıklı röportaj dizisinden tarafımızdan derlenmiştir.

rına, amire saygı çok. Bizim Anadolular [kendisi Sivas kökenlidir], bunlar da işverene karşı. Onlar birbirini desteklerlerdi, birlik beraberlikle ilerlemeyi isterlerdi."

Fabrikanın ilk işgücü içindeki sonuncu ve en geniş grup, daha çok vasıf gerektirmeyen işlerde istihdam edilen göçmen işçilerdir. Fırınlarda, taşıma işlerinde, meydan amelesi olarak vs. çalıştırılırlar; kimileri zanaat öğrenmek üzere tezgâhlarda yer alır. Bir bölümü zaman içinde daha vasıf gerektiren işlere kayarlar ya da bulundukları serviste yükselerek kalıcı işçiler haline gelirler. Büyük bölümü ise belli süre çalıştıktan sonra ayrılırlar. Kuruluş döneminde bu grup ağırlıkla Karadeniz kökenlilerden oluşur ve bekleneceği gibi yüksek bir hareketlilik gösterir. Kendisi de Trabzon doğumlu olan cam ustası ve sendika yöneticisi Lütfü Ak anılarında bu gruptan şöyle sözeder: "O tarihlerde çok yoksul olan Karadeniz bölgesinden bilhassa Gire-

sun, Ordu, Trabzon ve Rize havalisinden iş için İstanbul'a çok insanlar gelir iş arardı." Ak, bu göçmen işçilerin bekâr oldukları için Paşabahçe'de ev bulmakta yaşadıkları güçlüklere de değinir.[127]

Gerçekten de göçmen işçilerin barınma sorunu onların hareketliliğinde başlıca etkendir. 1938 yılı raporunda şirket yönetimi, fabrika havzasında yeni açılan ya da üretimi artıran fabrikalara özellikle iş mevsiminde yoğun işçi geçişleri nedeniyle yaşanan "amele buhranından" yakınmaktadır. Buna çözüm olarak düşünülen 100 yataklı, "medeni bir bekâr amele yatakhanesinin" açıldığı kaydedilmektedir.[128] Bunun yanı sıra göçmen işçilerin memleketlerine yönelik mevsimsel hareketleri de döneme ilişkin tanıklıklarda şöyle yer bulur: "Yaz aylarında, Anadolu'dan gelen yaşlı insanların hasat mevsimi dolayısıyla memleketlerine dönmeleri dolayısıyla diğer işyerleri gibi Paşabahçe fabrikası da sıkıntı çekerdi";[129] "fındık zamanı, çay zamanı herkes izine giderdi, ilk kuruluş yıllarında bu büyük bir sıkıntı yaratıyordu."[130]

Fabrikada meydan işleri gibi genel ya da –taşıyıcılık vb. gibi– yardımcı işlerdeki işgücü ihtiyacının karşılanması için başlangıçtan itibaren "peşin para" sistemi uygulanır. Her gün fabrika önüne toplananlar arasından o günkü üretimin ihtiyaç duyduğu sayıda –genellikle ustabaşılar tarafından– seçilenlerin günlük yevmiye karşılığı çalıştırılması uygulaması Paşabahçe'de "peşin para çalışma" olarak anılır. Bu sistem varlığını çok uzun yıllar devam ettirmiş bir tür erken dönem esnek istihdam politikası olarak yorumlanabilir.

Üretimin, alınan siparişlerin yoğunluğuna göre değişen günlük emek ihtiyacına uygun olarak işçi almak, literatürde sayısal esneklik olarak tanımlanan uygulamanın örneği olarak görülebilir. Bu esneklik, işletme için gerekli ve nitelikli bir çekirdek işgücü ile kendisine gerektiği kadar ve gerektiği zaman başvurulan

127 Lütfü Ak, *Şişe Cam'da Otuz Yıl*, Kendi Yayını, İstanbul, 1975, s. 9.

128 TŞCFAS, *Üçüncü İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1939, s. 4.

129 Ak, s. 11.

130 Mustafa Özbey'le söyleşi. Küçükerman, s. 241.

geçici bir çevre işgücünün birlikte kullanılmasını sağlamakta, böylece işletmenin piyasanın değişen koşullarına uyum sağlaması kolaylaşmaktadır.[131] İşletme için avantajlı olan bu uygulama işçiler açısından ciddi bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Sendikanın yeni kurulduğu sıralarda üyelerin başlıca şikâyetleri arasında bu konu da yer almaktadır. Anadolu'dan İstanbul'a işçi akını olmakta, uzmanlığı olmayan bu göçmen işçiler "bir çift öküz parasını çıkarmayı" hedeflediklerinden ne ücret verilse kabul etmeye hazır durumda olmaktadırlar.[132] Bu tür işçilerin yoğunlaştığı zamanlarda ise işsizlik sorunu başgöstermektedir.

Gazeteci Kemal Sülker'i ziyaret ederek sorunlarını aktaran bir grup Paşabahçe işçisinin de başlıca yakınma konularından birisi fabrika kapısı önünde bekleyen gündelikçi işçilerdir.[133] İşçiler, uygulamanın kendi iş güvencelerini tehdit ettiğini; çünkü işverenin koşullarından şikâyet ettiklerinde, "kapıda 150 kuruşa iş yapacak adam çook" diyerek onları kendilerine karşı kullandığını aktarırlar. Hiçbir sağlık muayenesine tabi tutulmadan onlarla birlikte çalışan bu "kara işçiler" sağlıklarını da tehdit etmekte, aynı zamanda yeterli beceri ve niteliğe sahip olmadıklarından –özellikle soğutmadaki taşıma işlerinde– yaptıkları kazalar nedeniyle işvereni ve akort çalışan ustaları zarara uğratmaktadırlar. İşçiler bu uygulamaya temel oluşturduğunu düşündükleri İş Yasası'nın 10. maddesini de eleştirmekte; "iş kanununun onuncu maddesinin zararını çekiyoruz" demektedirler.[134]

Uygun ve yeterli işgücü, fabrikanın çok ileri tarihlerde bile önemli meselelerinden birisi olmayı sürdürür. Kendi işgücü-

---

131 Meryem Koray, "Esneklik Ya Da Emek Piyasasının Küreselleşmesi", *Petrol-İş 95-96 Yıllığı* içinde (747-772), Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul, 1997, s. 755.

132 "İşçileri Dinliyoruz: Şişe Cam Fabrikası İşçileri Sendikası Üyeleri Ne Diyorlar?", *Gece Postası*, 18 Mart 1948, s. 1, 3.

133 Kemal Sülker, "Paşabahçe şişe ve cam işçileri ikramiye ve zam bekliyorlar", *Gece Postası*, 4 Aralık 1950, s. 3.

134 O tarihte yürürlükte olan 8.6.1936 tarihli, 3008 sayılı İş Yasası'nın 10. maddesi: "Müddeti muayyen olmıyan veya müddeti muayyen olmakla beraber otuz iş gününden fazla ve bir seneden eksik bulunan iş akitleri yazı ile mukaveleye bağlanmayabilir" hükmünü içermektedir. İşçilerce bu maddenin yarattığı esneklik eleştirilmektedir.

nü yetiştirmek, bu nedenle Şişecam için önemli bir konudur. Bu konuda da ilk girişim 1941 sonlarında açılan, eğitim süresi bir yıl olan 30 yataklı "Çırak Mektebi"dir. Savaşın başlamasıyla ortaya çıkan olağanüstü durumda askere alınan çok sayıda genç işçinin ve gelip giden yabancı işçilerin ortaya çıkardığı işgücü eksikliğine karşı şirket; "işçi saflarındaki boşlukları bilgili Türk gençlerile doldurmak maksadıyla" bu mektebi açmıştır.[135] İlerleyen yıllarda daha gelişmiş bir şekilde yeniden açılacak olan Teknik Eğitim Okulu yıllarca, başta fabrika işçilerinin çocukları olmak üzere, çok sayıda genci kalifiye işgücü olarak yetiştirecek ve Şişecam işçi kuşaklarının devamlılığına da katkıda bulunacaktır.

"Bir yandan terlemek işi camcının"

.....

Amansız sıcaklara göğsünü geren,
Canla başla çalışıp, randıman veren
Önden arkadan hararet yiyen
Aldırmadan çalışmak işi camcının

Bir yanda elişi, bir yanda şiller
Bir yanda asisi, alt katta fieder
Bir yanda hababam, çalışır presler
*Bir yandan terlemek işi camcının**

Şişecam Fabrikası'ndaki çalışma koşulları hem dönemin genel koşullarıyla benzer özellikler gösterir hem de camcılık işkolunun ağır koşullarını yansıtır. Şirket raporları, döneme tanıklık eden işçi ve yöneticilerin tanıklıkları ve kimi resmî raporlar bize dönemin fabrikasındaki ücret, sosyal haklar, işçi sağlığı iş güvenliği ve diğer çalışma koşullarıyla ilgili bilgi sağlarlar. Ücret sisteminde 1939 yılında yapılan değişiklik ilgi çe-

(*) Dursun Soylu, "Camcılık", *Cam-İş*, sayı 24, 1 Ekim 1954, s. 2.

135 TŞCFAS, *Yedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Takdim Edilen Rapor*, İstanbul, 1943, s. 7.

kicidir. Şirket raporunda yer alan, "usta ve işçilerden azami randıman alabilmek için, mümkün olan kısımlarda akord usulünün tatbikine başlanmıştır. Alman ilk neticeler ümitbahiştir" ifadeleriyle yeni bir ücret sistemine geçildiği ve bu sistemin diğer kısımlara da yayılacağı haber verilir.[136] Şişe cam işkolunda bu ödeme sisteminin çok yeni sayılamayacağı, geçen bölümlerimizde de gördüğümüz gibi el imalatında parçabaşı ödemenin dünya çapında yaygın ve geleneksel bir sistem olduğu hatırlanmalıdır.

Esasen el imalatının manüfaktür modeline uygun parçabaşı ödemeye dayalı akort yönteminin, daha sonraki yıllarda sadece goble servisinde değil, fabrikanın diğer bölümlerinde de uygulandığı görülecektir. Oluşturulan akort komisyonlarının belirlediği akort tarifeleri bu ücretlendirme sisteminin en önemli ögeleridir. Parçabaşı ücret ödeme sistemi (akort ya da prim olarak adlandırılmaktadır) dönemin verimlilik arayışındaki birçok işletmesinin başvurduğu bir yoldur. Bu, verimliliği artıracak bir teşvik sistemi olarak görülmektedir. Marx 19. yüzyılda İngiltere'de fabrika yasalarının çıkarılmasıyla çalışma sürelerinin sınırlandırılmasının ardından bu yasaların kapsamına giren işyerlerinde parça-başı ücretin genel kural halini aldığını belirtmekte ve "buralarda sermaye, işgününün verimini ancak emeği yoğunlaştırarak artırabiliyordu" diye yazmaktadır.[137]

Benzer biçimde 1936'da çıkarılan ve 1937 yılında uygulamaya geçen İş Kanunu'nun getirdiği haftalık 48 saatlik çalışma süresi sınırlamasının (bu, çalışma sürelerine dair Cumhuriyet tarihinin genel nitelikli ilk düzenlemesidir) şirketi, verimliliği artırmanın yolu olarak emeği yoğunlaştıran akort sistemine yöneltmiş olduğu görülmektedir.

Elimizde fabrikanın resmî kayıtları olmadığından kesin ve bütünlüklü bir ücret dizisi oluşturmak mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte farklı kaynaklarda yer alan bilgileri karşılaştırmalı olarak bir araya getirip düzenleyerek ve işçilerin ta-

---

136 TŞCFAS, *Dördüncü Faaliyet Senesi İşleri ve Muamelatı Hesabiyesi Hakkında Umumi Heyete Takdim Edilen Rapor*, Saadi Basımevi, İstanbul, 1940, s. 6.

137 Marx, *Kapital*, s. 530.

nıklıklarından yararlanarak genel bir resim oluşturulmaya çalışılmıştır. 1938 yılma ait bir inceleme işçi ücretleriyle ilgili fikir verebilir.[138] Çalışmada yer alan verilere göre, yerli işçilerin aldıkları en az yevmiye; kadınlar için 50, erkekler için 60 kuruştur. Azami yevmiye rakamları ise kadınlar için 150, erkekler için 300 kuruş olarak verilir. Yabancı kökenli işçiler akord sisteminde çalıştıklarında yevmiyelerinin yarısı kadar prim alırlar, akord çalışmadıklarında aldıkları yevmiye 200-300 kuruş arasındadır. Ücretler konusunda başvurabileceğimiz bir diğer kaynak, çalışanların tanıklıklarıdır. Tablo 2'de bunlara yer verilmiştir. Tabloda yer alanlar çoğunlukla giriş ücretleridir. Tablodan hareketle günlük ücretlerin, en azından giriş ücretlerinin, hayli düşük kaldığı yorumu yapılabilir. Makine ustası gibi vasıflı bir işçi dahi giriş ücreti olarak neredeyse asgari düzeyde ücret almaktadır. (Geçmişe yönelik tanıklıkların yanılgılar içerdiği düşünülebilir ancak farklı kişilerin hep birlikte, üstelik de birçok insan için önemli bir anı olan ilk ücret konusunda yanılgıya düşmeleri olasılığı da hayli zayıf görünmektedir.)

İlk işçilerden Lütfü Ak anılarında, işe girdiği sıralarda (1941 yılı) yevmiyelerde düzensizlik olduğunu, kıdeme dayalı bir sistemin olmadığını, ancak ağır işçi-hafif işçi şeklinde bir sınıflamanın var olduğunu ve kendisinin de ağır işçi sayıldığı için 80 kuruş günlük ücret aldığını yazar ve bu yevmiye ile ayda eline geçen net ücreti 17-18 lira olarak verir.[139] Tablo 2'de yer alan isimlerden Hasan Gözke, kuruluş sırasındaki sınavla alınan vasıflı işçilerdendir ve iki lira (200 kuruş) gibi yüksek bir ücret aldığını, 1938'de ise ücretinin aylığa çevrildiğini ve 55 lira olduğunu aktarır. 1940'ların ortalarında çocuk yaşta fabrikada çalışmaya başlayan Nevriye Türye saat ücretini on sekiz kuruş; ayda eline geçen miktarı ise yirmi altı lira olarak anım-

138 1938 yılında, İstanbul Üniversitesi Coğrafya bölümünde öğrencilere yaptırılan travaylardan (dönem ödevi) birisi olduğu anlaşılan bu çalışmanın içerdiği bilgilerin ayrıntı düzeyi, titiz bir araştırmaya dayandığını göstermektedir. Bkz. Rüveyde Yalıner, "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası", *Coğrafya I inci ve II inci disiplin travayları: 1937-1938* içinde (Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi. Katalog no: T911.561/COĞ).

139 Ak, s. 12.

sar.[140] Özetle fabrikanın ilk dönemlerinde ücretlerin genel olarak düşük olduğu ve aynı zamanda ücret dengesizliğinin hüküm sürdüğü görülür.

TABLO 2
Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın İlk Yıllarında Ücretler (kuruş/gün)

Yıllar	*1932-1939 Sanayi İstatistiklerine dayanarak yapılan hesaplamaya göre Paşabahçe Fabrikası'ndaki günlük ortalama ücret*	*1936-1941 Sanayi İstatistikleri ve 1951 İş İhtilafı bilgilerine dayanarak yapılan hesaplamaya göre Paşabahçe Fabrikası'ndaki günlük ortalama ücret*	*Dönem Nakdi Ücret Serisi*	*Dönem Reel Ücret Serisi*	*Paşabahçe Fabrikası reel ücret serisi*	*Sümerbank mensucat ortalama ücretleri**
1935	**110.5**					
1936	**121.8**	**121.4**				
1937	**102.4**	**101.8**				
1938	**136.7**	**136.4**	**136**	**100**	**100**	**120**
1939	**127.2**	**127.2**	**152**	**110**	**92**	**120**
1940		**118**	**167**	**111**	**78.4**	**130**
1941		**133.1**	**183**	**102**	**74.1**	**139**
1942		**129**	**198**	**66**	**43**	**221**

(*) Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Palışma İlişkileri: 1920-1946*, 1. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 433, 437.

Kaynak: Aşağıda gösterilen kaynaklardan ve belirtilen yöntemlerle tarafımızdan hesaplanmıştır.

– Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1932-1939)*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1941, s. 91-95. Bu istatistik verilerinde cam sanayiinde iki işyeri görünse de –diğer işyerinde çalışan sayısının ihmal edilebilir sayıda olması nedeniyle– verilen rakamlar sadece Paşabahçe fabrikasına ait gibi değerlendirilmiştir. Burada verilen yıllık toplam "amele yevmiyesi", yıllık toplam (amele ve ustabaşı) işgününe bölünerek günlük ücretler hesaplanmıştır.

– Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1936-1941)*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1945, s. 147. Bu yayında işkolu, "cam ve şişe" olarak geçmekte ve yalnızca bir işyeri kapsamaktadır. Bu kaynaktan da yukarıdaki hesaplama yöntemiyle sonuçlar elde edilmiştir.

– 1951 yılında çıkarılan İş ihtilafına ilişkin Yüksek Hakem Kurulu kararı 1942 yılı ortalama ücretiyle ilgili bilgi sağlar. İşverenin verdiği rakamlara göre o yılki ortalama yıllık ücret 403 liradır (1 lira 100 kuruş) Bu yaklaşık aylık 33,6 liraya ve günlük 129 kuruşa tekabül eder. Bkz. İş Uyuşmazlığı Yüksek Hakem Kurulu, 6.2.1952, Esas no: 1012-12-5 Karar no: 119 (*Resmi Gazete*, 25 Mart 1952, sayı 8068) (bundan sonra "1951 ihtilafı" olarak anılacaktır).

---

140 Yaşadığımızı Hissediyorduk, http://www.sokagimdantarihyaziyorum.org/sayfa.php?ilce=3&rp=109 (erişim: 12 Şubat 2013). (Sokağımdan Tarih Yazıyorum projesi kapsamında Beykoz sakini Nevriye Türye ile yapılan sözlü tarih görüşmesi notları).

Ücretler konusunda başvuracağımız dolaylı bir kaynak da dönem içinde yapılmış istatistikler olacaktır. İstatistiklerin sağladığı verileri kullanarak bazı karşılaştırmalar yapmak fabrikadaki ücretlerin düzeyi hakkında fikir verebilir. **Tablo 2**'de dönemin sanayi istatistiklerinde yer alan rakamlar üzerinden yaptığımız hesaplamalarla elde ettiğimiz sonuçlar genel ücret serileriyle karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Tablo, savaş yıllarında ülke geneline paralel biçimde fabrikada da ücretlerde belirgin bir düşüş yaşandığını gösterir. 1942'de reel ücretler savaş öncesinin yarısına inmiştir ve ülke ortalamasının da altında görünmektedir. Bir karşılaştırmaya gidecek olursak, fabrika ortalama ücretlerinin, dönemin büyük kamu fabrikalarından olan Sümerbank'a bağlı Mensucat Sanayi Fabrikası'nın 1938 ve 39'da 120 kuruş olan ortalamalarına göre yüksek, 1940-42 arasında; 130, 139 ve 221 kuruş olan ortalamalarına göre düşük olduğunu saptayabiliriz. Savaş yıllarında kamu işçisi olmak bir ölçüde avantaj sağlıyor gibi görünmektedir.

Resmî istatistiklerde, Türkiye'de 1938 yılına ait ortalama işçi gündeliği 136 kuruş, İstanbul ortalaması 122 kuruş olarak hesaplanmıştır.[141] Aynı yıl resmî istatistiklerde "cam sanayii ve ayna imalatı" meslek sınıfı için verilen rakam günlük 105 kuruştur.[142] Bu rakam, hem ülke geneli (136 kuruş) hem de İstanbul ortalamasının (122 kuruş) altındadır. Aynı yıla dair bizim fabrika için hesaplayarak bulduğumuz rakam (136.7 kuruş) ise tam ülke ortalamasına denk gelmektedir (Bkz. **Tablo 2** verileri). Yani kuruluş yıllarında fabrikanın ortalama ücret düzeyleri, en iyi ihtimalle, ülkedeki ortalama ücret düzeyi civarında ve işkolu ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Öte yandan kaynaklar ve tanıklıklardan sağlanan veriler ışığında işçilerin büyük bölümünün, 50-60 kuruş seviyesindeki ücretlerle çalıştığı ve çoğunluğun ortalamanın altında ücret aldığı çıkarsanabilir. Burada yüksek ücret alan yabancı işçilerin ortalamayı yükselten etkisi unutulmamalıdır.

---

141 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İş İstatistikleri 1937-1943*, Kurum Yayını, Ankara, 1945, s. 13.

142 İktisat Vekâleti İş Dairesi, *İş İstatistikleri*, Kurum Yayını, Ankara, 1941, s. 15.

İstanbul işçi ailelerini dört farklı harcama düzeyinde değerlendiren 1938 tarihli bir anketin sonuçlarına göre; işçi aileleri içinde en düşük harcama yapabilen grubun aylık harcama tutarı 36 lira, dört grubun genel ortalaması ise 47 liradır.[143] Paşabahçe'de günlük ortalamanın 137 kuruş civarında olduğunu kabul edersek, aylık ücretler yaklaşık 35-40 liraya tekabül eder (Yüksek ücretli bir işçinin bile 1938'de eline geçen paranın ancak aylık 55 lira olduğunu görmüştük). Buradan hareketle Paşabahçe'deki ortalama ücretlerin ancak çok düşük düzeyde bir yaşam standardı sağlayabildiği sonucuna varılır. Bu ortalamanın da altında ücret alan gruptakilerin ise, mutlak yoksulluk koşullarında yaşamak durumunda oldukları söylenebilir.

Ele alınan dönemin sonunda fabrikadaki ücretlere ilişkin bir tabloyu, 1947'de ülkenin sanayi bölgelerini gezerek işçilerin durumunu inceleyen Meclis Komisyonu'nun kapsamlı raporunda bulabiliriz.[144] Rapora göre fırınlarda şişe pişiriciler saatte 26 kuruş, fırına nezaret eden bir işçi saatte 50 kuruş almaktadır. Fırınlarda ve imalatta götürü (parçabaşı) çalışanların günlük kazançları 4 ile 10 lira arasında değişmektedir. Ambalajda çalışanlar ise saatte 22 kuruş alabilmektedirler.[145] "Umumiyetle burada iş ağır, ücret azdır" ifadesinin kullanıldığı raporda, "daha iyi bir şeklin ve baremin kabulu yerinde olur, prim meselesi burada da önemle tetkik edilmelidir" önerileri getirilir. 1943 yılında Paşabahçe fabrikasında işçiliğe başlayan tarih-

---

143 İktisat Vekâleti Konjonktür Dairesi'nin yaptığı anketin sonuçlarını aktaran: Şefik Bilkur, "Türkiye'de Yaşayış Seviyesi ve Geçinme Endeksleri" (334-348), *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti Yayım, Ankara, 1944, s. 341.

144 *BCA*, no. 490.01/728.495.5. (TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 tarihleri arasındaki araştırma gezilerine ilişkin rapor.)

145 Karşılaştırma yapabilmek için aynı yıl Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayi fabrikasındaki duruma bakarsak: Ortalama saat ücretinin 53.8, günlük ortalama ücretinse 430.8 kuruş olduğunu görürüz. Bu durumda Paşabahçe'deki pişiriciler ve ambalajcıların çok düşük, fırındakilerin ancak tekstil sanayindekilerinki kadar ve parçabaşı çalışanların yine tekstil sanayi ortalamasında veya az bir bölümünün bunun üzerinde ücret aldıklarını tespit edebiliriz. (Sümerbank verileri için bkz. Sabahaddin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İst. Üniv. İktisat Fak. Yayını, İstanbul, 1956, s. 360.

çi Kemal Karpat'ın gözlemleri de anlatılanları teyit eder niteliktedir: "[İşçilerin hayatı] Hiç de iç açıcı değildi. Hastalıklı işçiler vardı... Adamlar çalışıyorlar hiç yerine, bedavaya."[146]

Düşük ücretleri telafi edebilecek şey ancak yeniden üretim maliyetlerinin düşürülmesi olabilir. Gecekondulaşma yoluyla barınma ve bahçelerde yetiştirilen sebze meyvelerle –hatta küçük çaplı hayvancılıkla– gıda gereksinimlerinin karşılanması bu çerçevede değerlendirilebilir. İşçilerin hemen fabrikanın yakınlarında yerleşmiş olması aynı zamanda ulaşım masraflarını da önemsiz hale getirmektedir.

"Sıhhi durum yürekler acısı"

Ücret dışındaki sosyal yardımlara bakıldığında da zayıf bir tablo görülür. Kayıtlarda yer alan ilk sosyal yardım 1942 yılında verilmeye başlanan parasız bir kap sıcak yemektir ve ertesi yıl evli işçiler için iki kaba çıkarılır.[147] İkinci Dünya Savaşı'nın yoksulluk yıllarında bu uygulama öncelikle kamu kuruluşlarında başlatılan ve büyük işletmeler için teamül haline gelen mikro seviyede bir sosyal politika örneğidir.[148] Bu arada Türkiye'de işçiler için ilk sosyal sigorta uygulaması başlatılmıştır. 27.6.1945'te yürürlüğe giren "İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Hakkında Kanun" gereğince işçi-

146 Kemal Karpat (Söyleşi: Emin Tanrıyar), *Dağı Delen Irmak*, 2. baskı, İstanbul, 2010, s. 120.

147 TŞCFAS, *Yedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1943, s. 6 ve TŞCFAS, *Sekizinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1944, s. 6.

148 Uygulama, 30.5.1941 tarih ve 4045 sayılı Bütçe Kanunu'nun 12. maddesine istinaden İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün aldığı karar sonucunda bu idareye bağlı işletmelerde başlatılmış, ardından İktisat Vekâleti'nin talimatıyla Etibank ve Sümerbank işyerleri için de uygulamaya konmuştur. Bkz. *BCA*. 30.10.167.160.6 (İktisat Vekâleti İş Dairesi'nden Maliye Vekâleti'ne gönderilen 9.9.1941 ve 1716-6 sayılı yazı sureti) Hasan Türkay, bu uygulamanın Paşabahçe'de de başlatılmasının İnönü'nün fabrikaya yaptığı bir ziyarette dile getirdiği talep sonucunda olduğunu duymuştur. Hasan Türkay –cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası Başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıklıkları" konulu görüşme, Ankara, 10.10.1988 (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen ikinci görüşme).

lerin primlerinin ücretlerinden kesilerek sigorta sistemine dahil edilmesi biçimindeki yasal zorunluluğun dışında fabrikanın dönem içinde işçilerine sağladığı farklı türden sosyal hakların varlığına dair bilgi bulunmamaktadır.[149]

Şişe cam işkolu son derece güç ve ağır çalışma koşullarına sahiptir. Yüksek ısıdaki fırınlara yakın, ergimiş madenle çalışan işçiler aynı zamanda çalıştıkları servislerin durumuna göre; yoğun gürültü, toz, kirlilik gibi etkenlere de maruz kalırlar. Yapılan işlerin bir kısmı yüksek tehlike içerir, ölümlü iş kazası riski yüksektir. Dolayısıyla bu işkolundaki bir fabrika için işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri özel bir önem taşır. Şirket raporlarında, fabrikanın ilk yıllarında işverenin bu konuya özel bir ilgisinin ve yatırımlarının olduğuna dair bilgiye rastlanmaz. İşçiler için yemekhane ve temiz su deposu ancak 1941 yılında yapılmıştır.[150] İşçilerin sağlık ve çalışma koşullarına dair ciddi adımlar ancak 1945 sonrasında atılacaktır. Bu dönemde işçi duş yerleri, revir ve yemekhane oluşturulur, "sağlık teşkilatı" tamamlanır.[151]

Yukarıda andığımız Meclis Komisyon raporunda işçi sağlığına ilişkin bilgilere de yer verilir.[152] Raporda, fabrikada bir operatör, bir dahiliye uzmanı, üç sağlık memuru ve bir hemşire kadrosuyla çalışan, on yataklı bir revirin bulunduğu belirtilir.[153] Küçük bir işyeri hastanesi niteliğinde olan revirde doğum

---

149 Uygulamanın ilk yılı olan 1946'da işçilerden toplam 57.719 liralık prim kesilmiştir. TŞCFAS, *Onbirinci Faaliyet Senesi...*, s. 6.

150 TŞCFAS, *Altıncı Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1941, s. 6. Sağlık alanında raporlara yansıyan diğer bir icraatsa Avrupa'dan getirilen tifüs aşılarının işçilere uygulanmasıdır. (TŞCFAS, *Sekizinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1944, s. 6).

151 TŞCFAS, *Onbirinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1947, s. 5.

152 *BCA*, no. 490.01/728.495.5. (TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 tarihleri arasındaki araştırma gezilerine ilişkin rapor.)

153 Şirketin 1949 raporunda, zaman içinde geliştirilerek poliklinik haline geldiği anlaşılan bu sağlık tesisinde o yıl içinde 18 binin üzerinde işçi ve aile mensubunun tedavi edildiği, çeşitli operasyonlar yapıldığı, tespit edilen on veremli-

da yapılmaktadır. Yemekler, tuvalet ve banyo olanakları yeterli bulunmuştur. Ancak rapora göre işçi sağlığı açısından eksiklikler vardır. Cam fırınları karşısındaki işçilerin havalandırma düzeninin yetersiz olduğu ve işçilerin % 25'inin verem potansiyeli taşıdığı bilgisine yer verilir. İşyerinde çocuk işçiler vardır ve bunların hafif işlerde kullanılması ancak ustaların inisiyatifindedir. Çalışanların yaklaşık beşte biri kadındır. Kadın işçiler için kreş bulunmamakta, çocuklu kadınlara emzirme için bir iki saat izin verilmektedir.

Fırın karşısında çalışanların görece iyi kazandıkları tespit edilir ancak durum şöyle özetlenir: "Ateş karşısında vatandaş fazla kazanır fakat hayat ve sıhhat satar. Bu şerait karşısında fazla mesai sıhhat ve hayatı için tehlikedir." Raporun sunuş bölümününde de özel sektördeki bir cam işyerinin yanı sıra Paşabahçe'deki işçilerin de "sıhhi durumunun yürekler acısı" olduğu vurgulanmaktadır. Komisyonda yer alan milletvekillerini, özellikle cam işyerlerinde yüksek sıcaklıklar karşısında güç şartlarda çalışan işçilerin durumu çok etkilemiştir. Öyle ki, komisyon başkanı Denizli milletvekili Hulusi Oral meclis kürsüsünde, yaptıkları gezinin sonrasında Çalışma Bakam'na işçi sağlığı, iş güvenliği konularında gördükleri vaziyetle ilgili olarak yönelttiği soru önergesi üzerine konuşurken verdiği örneklerin başında, Beykoz Cam Fabrikası da vardır. Oral, kürsüde yine Süleyman Gökyiğit ve Beykoz Cam Fabrikası'ndaki sıhhi durumu "bir facia" olarak nitelendirir.[154]

Ancak o sıralarda Danıştay'da açılmış bir dava bize işverenin çalışma koşulları konusunda Meclis Komisyonu gibi düşünmediğini gösterir. Şişecam işvereni cam sanayii işkolu için belir-

---

nin sanatoryumlara sevk edildiği, çocuklara aşılar yapıldığı anlatılır. Özellikle yeni açılan çocuk kliniğinin işçi aileleri arasında görülen çocuk ölümlerini azalttığı vurgulanır. (TŞCFAS, *Ondördüncü Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Rapor*, İstanbul, 1950, s. 8-9). Sadece fabrika işçilerinin değil ailelerinin de yararlandığı bu tür bir sağlık tesisinin ne kadar yaşamsal bir ihtiyaç olduğuna ve ne kadar geç hizmete girdiğine dikkat çekmek isteriz. Semtin gelişim süreciyle ilgili bölümde ele alacağımız gibi bölgede kapsamlı bir sağlık tesisi kurulması talebi çok uzun bir süre havzadaki işçilerin ve sendikaların başlıca taleplerinden biri olmaya devam etmiştir.

154 *TBMM Tutanak Dergisi*, cilt 12, 8. dönem/68. Birleşim, 7.6.1948, s. 114.

lenmiş olan tehlike sınıfına itiraz etmekte, işyerinin daha düşük dereceli bir sınıfa dahil edilmesini talep etmektedir.[155] Talebi değerlendiren Danıştay'ın işveren lehine hüküm verdiği görülür. Böylece milletvekillerinin fabrikanın ağır ve tehlikeli olarak niteledikleri çalışma koşullarının; işçiler açısından görece yüksek kaza ve hastalık primleri sayesinde bir ölçüde telafi edilebilmesinin yolu da kapatılmış olur. Böylece işçilik maliyetlerinin yükselmesi engellenir.[156] Takibeden yıl işçilerin; yemeklerin yenemeyecek durumda olduğu, bir ay izin alanların dönüşte işsiz kaldıkları, işten atılmak korkusuyla birçok kişinin hastalığını söylemediği, kan kusmadan doktorların yanına varamadıkları yönündeki yoğun şikâyetleri gazetelere yansır.[157] Görüldüğü kadarıyla "milli fabrika", "kapitalist" bir kuruluş gibi davranmakta, işçilerine kamu işletmeleri düzeyinde sosyal haklar ve olanaklar sağlamayı öncelikleri arasında görmemektedir.

---

155 1945 yılında çıkarılan (Kabul tarihi: 27.6.1945, *Resmi Gazete*, 7.7.1945, sayı 6051) "İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu"na göre: "İşçi Sigortası İdaresi'nin işverenlerden alacağı primler, çalıştırdıkları sigortalılara verdikleri ücretlerin yıllık tutarına ve her işyerinin kaza ve hastalık bakımından gösterdiği tehlike derecesine göre değişir." İşkolları, çalışma konularının, kaza ve hastalık tehlikelerinin ağırlığına göre sınıflara ayrılmıştır. 28 Haziran 1946 tarihli 4431 sayılı Bakanlar Kurulu kararında yer alan sigorta prim tarifelerine göre tehlike sınıfları ona ayrılmış ve prim oranları da % 0.5 ile % 5 arasında sıralanmıştır. Tarifede cam sanayii ve ayna imalatı işkolu prim oranı % 3.5 olan VII. tehlike sınıfında yer alır. Şişecam işvereni ise cam sanayiinin tehlikesinin nispeten az olduğu iddiasıyla bu sınıfa itirazda bulunmuştur. İlgili kanuna göre işverenlerin dahil edildikleri tehlike sınıfına Çalışma Bakanlığı nezdinde itiraz hakları bulunmaktadır. (Konuyla ilgili Esas No: 47/1818, Karar No: 49/112 olan 26.1.1949 tarihli Danıştay 6. Daire kararı metni için bkz. *Çalışma Mevzuatı*, Cilt II, Çalışma Bakanlığı Yayını, Ankara, 1949, s. 1087-1088.)

156 Bu karardan kısa süre önce yürürlüğe giren; "Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü"nde (Karar Sayısı: 7896 Tarih: 22.7.1948 bkz. *Çalışma Mevzuatı*..., s. 296-305) yer alan cetvelde cam, şişe ve benzeri fabrika ve imalathanelerde üretime ilişkin işlerde ve fırınlarda çalışanların "ağır ve tehlikeli iş"lerde çalıştıklarının tescil edildiğini belirtmek de ilginç olacaktır. Ancak söz konusu tüzük sigorta primleriyle ilgili değildir, esasen kadın ve çocukların korunması ve ağır işlerde çalışma saatinin sınırlandırılması gibi konuları düzenlemektedir.

157 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası İşçilerinin Acı Durumu", *Zaman*, 10.07.1949.

İktisadi kalkınma açısından eşit derecede önemli görülseler de sanayileşmenin kamu ya da özel sermayeli işletmeler eliyle gerçekleşmesinin işçiler açısından farklı sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Milli bir kuruluş olmanın avantajlarından yararlanır, sanayi planı içinde görev almakla övünülürken aynı plan kapsamında yaşama geçen kamu işletmelerinin bir ölçüde de olsa yüklendiği sosyal sorumlulukları taşımıyor olmak dikkate değer bir husustur. Bu noktada, Karpat'ın yaptığı; "Cumhuriyet'in doğuşundan 1945 yılına kadar Türkiye'de işçi, devletçiliğe ve ona bağlı sosyal siyaset iddiasına rağmen, sadece istihsalin bir unsuru sayılmıştır"[158] değerlendirmesi kamuya ait olmayan işyerleri için daha da geçerli görünmektedir. Kamu kuruluşlarında, sosyal gerekçelerin yanı sıra işgücü devrini azaltmak, verimliliği artırmak gibi ekonomik gerekçelerle yaşama geçirilen sosyal politika uygulamalarına, dönemin en büyük ikinci sanayi yatırımcısı olan "milli kuruluş" İş Bankası'nın işletmelerinde ne ölçüde rastlandığını araştırmak, "milli sermaye" birikim sürecinin emekçilere yüklediği maliyetlerin anlaşılması açısından yararlı olcaktır.

Milli Fabrika Rejiminin özellikleri ve işyerinde mücadele

Şaban Oğlu Selim

Beykozun cam fabrikası
modern bir fabrikadır.
Pencere camlarını biraz dalgalı çıkarır,
biraz çarpıksa da su bardakları,
kesme likör kadehleri harikadır...

Ustabaşı değildi Selim
Büyük ustaların hünerlerini almıştı ama.
Onun elinden çıkan cama
gözlerin kapalı ayna dökebilirsin.

158 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s. 100.

Selim daima
büyük bir sırrı çözmek
bir şeyler anlamak ister gibi bakar adama.
İnandıklarına katıksız inandı,
sevdiklerini hilesiz sevdi Selim.
Severdi pencere camlarını,
Severdi lamba şişelerini,
karafakileri sever,
*likör kadehlerine düşmandı...**

Bu bölümde, yukarıda özetlediğimiz bilgiler ışığında dönemin fabrika yaşamına ilişkin değerlendirmeler yapmaya çalışacağız. Değerlendirmelerimizi aynı zamanda emek tarihi yazınımızın döneme ilişkin temel sorunsallarıyla da ilişki içinde geliştirmeye gayret edeceğiz. Genel bir değerlendirmeyle fabrikanın kurulduğu tarih olan 1935'ten 1940'ların sonuna kadar her açıdan hareketli bir gelişme ve kurumsallaşma dönemi yaşadığını söyleyebiliriz. Piyasada yer edinmek, savaş yıllarının yarattığı sınırlılıkları aşmak, hem kamu hem de piyasa ihtiyacını karşılamak için üretim artışı sağlamak ve düzcam üretim denemesine girişmek dönem boyunca işletmenin başlıca gündemleridir. Öte yandan savaş yıllarında çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile hemen bütün büyük işletmeler gibi Şişecam da bir milli misyon kazanmıştır. Bu dönemde devletin emek sürecindeki doğrudan belirleyiciliği artmıştır. Çünkü üretim ve dolayısıyla da emeğin denetim altına alınması özel bir önem kazanmıştır. Tüm bu gelişmeler Şişecam'da dönem boyunca geçerli olan fabrika rejiminin temel karakterini de belirler.

Rejimin ideolojik arka planındaki milli cam sanayii/Türk camcılığı söylemine değinmiştik. Fabrika, dışa dönük yüzünde bu söylemle kuşatılmış bir kamusal imaj edinmiştir. Sanayileşme planı kapsamında faaliyete geçen diğer fabrikalar ve onların kurucusu olan kamu bankaları (Sümerbank, Etibank) ile Şişecam ve İş Bankası ilk anda neredeyse aynı statüde gibi görü-

(*) Nâzım Hikmet, "Şaban Oğlu Selim İle Kitabı", ("Dört Hapisaneden" içinde), *Kuvâyi Milliye*, İstanbul: YKY, 2002, s. 173.

lür. "Millilik" bu zeminden bakınca bir tür kamusallık gibi işlemektedir. Ama gerçekte kamu-özel ayrımı kendisini asıl çalışma ilişkilerinde, emek sürecinde ve bölüşüm alanında gösterir. Şişecam bir özel sermaye fabrikasıdır ve buna uygun olarak öncelikli hedefi de kâr etmektir. Nitekim karşılaştığı tüm zorluklara karşın –kuruluşu takibeden 1936'yı saymazsak– 1947'ye kadar yıllık bilançoları kârla kapanmıştır.[159]

Sanayileşme süreci içindeki önemli yatırımlardan bazılarını gerçekleştirmiş İş Bankası'nın ve bu yatırımlardan birisi olan Şişecam'ın sanayileşme sürecinin asli özneleri durumundaki kamu kuruluşları ölçüsünde sosyal politika uygulamalarına girişmediği görülmektedir. Dönem içinde Şişecam işçilerine sunulanlar İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin işçilerine sağladıkları sosyal yardım ve katkıların yanında hayli cılız kalmaktadır.[160] Örneğin bu kuruluşların sunduğu sosyal yardımların en önemlilerinden birisi olan konut imkânı, Şişecam'da hiç gündeme gelmemiştir. Fabrika içinde yer alan sınırlı sayıdaki lojman da yalnızca yöneticiler içindir. Oysa örneğin Sümerbank'ın 1945'te evli işçilerini aileleriyle birlikte barındırma oranı % 30-40 civarındadır.[161] Yine Sümerbank'ta 1944'te uygulanmaya başlanan işçilere ücretli izin uygulaması Şişecam'da ancak 1953'te başlayacaktır.[162] Fabrikada revir ve duş yeri gibi temel gereksinim mekânlarının inşası bile ancak kurulduktan onbir yıl sonra, 1946 yılında gerçekleşebilmiştir.

159 Bkz. 1935-47 arası şirket yıllık raporları (http://www.sisecam.com.tr/yatirimci_dosyasi/faaliyet_rap/ex_faaliyet.html)

160 İDT'lerin dönem içindeki sosyal politika uygulamalarına ilişkin kapsamlı bir inceleme için bkz. Makal, *Ameleden...*, s. 113-159. İncelemede bu kuruluşların işçilerine, konut, yemek, eğitim, sağlık vb. gibi alanlarda geniş ölçekli yardımlar ve yatırımlar yaptıkları görülür.

Bu konuda farklı bir yaklaşımı savunan Görkem Akgöz ise dönemin kamu kurumlarının sunduğu olanakların abartıldığını ve olanaklardan yararlanabilenlerin ancak küçük bir kesim olduğunun görmezden gelindiği eleştirisini getirmektedir. Görkem Akgöz, "Many Voices of a Turkish State Factory: Working at Bakırköy Cloth Factory, 1932-1950", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Amsterdam Üniversitesi, 2012, s. 119-123.

161 *A.g.m.*, s. 137.

162 *A.g.m.*, s. 152 ve TŞCFAS, *Onyedinci Faaliyet Senesine Ait...*, s. 14.

Nitekim uygulamadaki bu ve benzeri zayıflıklar yukarıda anılan Meclis Komisyon raporunda da yer bulur. İşyerindeki durumun özel işyerlerinden daha iyi olduğu belirlenir ancak bir yandan da şu vurgunun yapılması gereği duyulur:[163] "Paşabahçe Cam Fabrikası İş Bankasınındır. Sümerbank ve Etibank İşletmeleri derecesinde işçilerine bakamıyor." Sosyal politika uygulamalarında ve genel olarak işletme önceliklerinde kuruluşun sermaye yapısının belirleyici olduğu açıkça görülmektedir. Özünde özel sermaye kuruluşu olarak Şişecam; milli kimliğiyle, piyasadaki ve kamuoyunda yarı kamusal bir kimlik kazanmış görünse de uygulamada sermaye birikim sürecinin gereklerine uygun olarak kâr öncelikli politikalar izlemektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarının, Türkiye'de özel sermaye birikimi açısından yarattığı avantajlar ve sermaye sınıfının güçlenmesi için sağladığı olanaklar, Şişecam örneği üzerinden de izlenebilir.

İncelediğimiz kesitte fabrika-devlet ilişkisi ya da başka bir söyleyişle devletin fabrikadaki varlığı kritik bir hal almaktadır. Özel sektör kuruluşu olarak Şişecam, devletin işveren olarak kendi işyerlerinde uyguladığı sosyal politikaları örnek almamakta, bunlar fabrika kapısının dışında kalmaktadır. Buna karşılık devletin işgücünü disipline etmeye yönelik politikaları uygulamaya geçirilmektedir. Şişecam, 1940 yılında, büyük fabrikalara spor tesisi kurulması yönünde getirilen yasal düzenlemenin gereği olarak,[164] bir beden terbiyesi salonu inşa eder.[165] Aynı yıl şirket raporunda, çok ihtiyaç olduğu halde, demir yokluğu nedeniyle işçiler için dinlenme mekânı ve yemekhane in-

---

163 *A.g.r.*, s. 106.

164 1938 Beden Terbiyesi Kanunu, 500'den fazla işçi çalıştıran müesseselere spor tesisi kurma yükümlülüğü getirmektedir. Bu, çoğu köy kökenli, yeni işçi sınıfı bireylerinin bedenlerine, işletmelerdeki üretim modeliyle uyumlu zaman-mekân koordinasyonu yeteneğini ve bu sayede üretim için gerekli iş disiplinini kazandırmak ve işçileri boş zamanlarında performans düşürücü alışkanlıklardan kurtarmak amacını güden bir uygulamadır. Uygulamanın amacına yönelik yorum için bkz. Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 2 (242), Güz 2005, s. 92.

165 TŞCFAS, *Beşinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1941, s. 6.

Fabrikanın üretime geçtiği günlerdeki ilk işçilerini ve çalışma ortamlarını gösteren bir fotoğraf (1935). (Kaynak: Şişecam Bilgi Belge Merkezi.)

şaatının yapılamadığı da belirtilmektedir. İşçilerin bedenlerini üretimin ritmine uydurma ve verimli kullanma isteği, onlara uygun koşullarda yemek yedirme görevinden daha öncelikli görünmektedir.

Devlet, beden terbiyesi kulübünü zorunlu tutmuş ancak ücretsiz yemek vermeyi yasal zorunluluğa dönüştürmemiştir. Oysa devlet bir işveren olarak kendi işletmelerinde, sosyal gerekçelerle ya da verimlilik artırma hedefiyle bu türden imkânları işçilere sistematik olarak sunmaktadır. Bu nokta devletçilik uygulamasının sürdüğü dönemde, özel sektörün sermaye birikimi için sahip olduğu düşük işçilik maliyeti avantajlarına işaret eder. Sosyal politikanın bütün yükü kamunun sırtına yüklenmektedir. Girişte, emek sürecinde devletin müdahalesinin fabrika rejimlerinin oluşumundaki yerini belirtmiştik. İncelediğimiz yıllarda bu müdahale dolaylı olduğu kadar doğrudan örneklerle de gündeme gelir.

Devlet fabrikada

1940 yılında çıkarılan Milli Korunma Kanunu, çalışma yaşamına ilişkin bir dizi düzenleme getirmiştir.[166] Belki de Cumhuriyet tarihinde devletin emek sürecine en doğrudan müdahalesi olma özelliği taşıyan bu kanun: Ücretli iş mükellefiyeti (madde: 9), işyerini habersiz terk etme yasağı (madde: 10), gerekli hallerde üç saate kadar günlük fazla mesai zorunluluğu (madde: 19), çocuk ve kadın çalıştırmaya ilişkin iş yasası hükümlerini uygulamama izni gibi maddeler içermektedir. Öngörülen üç saatlik fazla mesai uygulaması, Bakanlar Kurulu'nca oluşturulan Koordinasyon Kurulu'nun kararı ile olmaktadır. Kurul işverenin başvurusu üzerine, Şişecam Fabrikası'nda da yasanın 19. maddesine göre fazla mesai yapılabilmesine izin verir.[167] Çok sayıda işçinin askere alındığı, ciddi bir işgücü açığının olduğu bir sırada uygulamaya konan bu kararın işçiler için ne kadar ağır bir iş yükü oluşturduğu tahmin edilebilir.[168] Milli Korunma Kanunu'nun Şişecam'daki uygulamasıyla ilgili bir başka örnek de şirketin 1942 yılı raporunda yer alır:[169]

---

166 Kabul tarihi: 18.01.1940, yayınlanma: 26.01.1940, sayı 4417. Yasanın çalışma yaşamına ilişkin düzenlemeleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, sayı 102, 2005, s. 55-91.

167 22 Ağustos 1940 tarihli, 49 sayılı Koordinasyon Kurulu Kararı. Kararda; "Milli müdafaa siparişlerini kabul ve imal eyleyen merbut listede yazılı 8 fabrika ve müessesede, bu siparişlerin imalatı devam ettiği müddetçe, Milli Korunma Kanununun 19.maddesi hükümlerine tevfikan, icabında günde üç saate kadar fazla mesai yapılabilmesine müsaade verilmiştir" denmektedir. Şişecam da bu sekiz fabrikanın arasında yer almaktadır. (Önceki bölümlerimizde milli savunma için yapılan üretimin içeriğine değinmiştik.)

168 İşgücü öylesine yetersizdir ki; bu denli ağır bir işkolunda 12 yaşında kız çocukları çalıştırılabilmektedir. Feride Yanık, –Emekli Paşabahçe işçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme, İstanbul, 6 Haziran 2006. Feride hanım anılarında 12 yaşlarında servislerdeki işçilere su taşıyarak fabrikada işe başladığım kaydeder. O sırada goble ve makinalarda çalışan kadınlar bulunduğunu da anımsamaktadır. Bir başka örnek de Nevriye Türye ise 12 yaşında girdiği fabrikada dekor servisinde çalışmıştır. (Türye, 2013).

169 TŞCFAS, *27 Mart 1942'de Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Altıncı İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1943, s. 6.

"İmtiyazımız dahilinde bulunan vilayetlerde başkaları tarafından açılan çok iptidai cam izabe fırınları, piyasada buldukları fahiş kârlardan cüret alarak Türk ve ecnebi en iyi ustalarımızı yüksek ücretler vermek suretile elimizden almışlardır. *Fabrikamızı terk eden bu işçiler hakkında Milli Korunma Kanunu cephesinden icab eden takibat yapılmakla beraber* gerek vasıf ve gerek miktar bakımından imalatımızın düşmesini önlemek üzere ciddi tedbirlere vaktinde tevessül olunmuş ve bu hususta muvaffakiyet elde edilmiştir." (vurgular bize aittir)

Daha yüksek ücretli bir iş bularak yaşam seviyelerini yükseltmek için harekete geçen işçilere engel olmak üzere devlet fabrikaya çağrılmaktadır.[170] Bu çağrının nasıl yanıtlandığına dair elimizde net bir bilgi yoktur.[171]

Devletin bu dönemde emek sürecine yaptığı sermaye lehine müdahaleleri bir başka örnekle de görmek ilginç olabilir. 1936 İş Kanunu'nda hazırlanması öngörülen (madde: 36) ve daha sonra 3516 sayılı yasayla üç yıl sonraya ertelenen; "Günde Ancak Sekiz Saat Veya Daha Az Çalışılması İcabeden İşler Hakkında Nizamname" Kasım 1940'ta çıkartılır.[172] Nizamnamede bir işçinin günde ancak sekiz saat çalıştırılması icabeden işler olarak sayılanlar arasında "cam sanayii işleri" de vardır. 2. maddenin II. bendinde listelenmiş olan işler fabrikada temel üretim noktasında yapılan işlerin hemen tümünü kapsamaktadır. İronik bir şekilde, üç saat fazla mesainin fiilen zorunlu hale geti-

170 Kanunun (4945 sayılı kanunla değişen) 10. maddesi: "Hükümetçe lüzum görülen sanayi ve maadin müesseseleriyle bu müesseselere bağlı iş yerlerinde ve bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılamak amaciyla Hükümetçe tayin edilecek diğer iş yerlerinde çalışan işçiler, teknisyenler, mühendisler, ihtisas sahipleri ve sair hizmetliler çalıştıkları müesseseyi veya işyerlerini kabule şayan bir mazeret olmaksızın terkedemezler" şeklindedir.

171 Raporda söz edilenlerden birisi olan Yusuf Görmüş'ün İzmir'e giderek ortak olduğu bir cam atölyesini işlettiğini ancak bir süre sonra fabrikaya geri döndüğünü biliyoruz. Ama bu geri dönüşün ardında, kanuna uygun olarak yapılmış bir takibat olup olmadığına dair bilgimiz bulunmamaktadır. O yıllarda Beykoz savcılığı yapan Reşat D. Tesal da anılarında, Kâğıthane'de bir cam fabrikası açan ve Paşabahçe'den hem malzeme hem de uzman işçi aşırmaya çalışan bir işverenle ilgili olarak gerçekleştirdiği tahkikattan söz eder. Bkz. Reşat D. Tesal, *Selanikten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi*, 1. baskı, İletişim, İstanbul, 1998, s. 178.

172 Kararname no: 2/14637, yayın tarihi: 12 Teşrinisani (Kasım) 1940.

rildiği Ağustos'taki karardan üç ay sonraki nizamnamede yazılı hükümler baştan kadük olmuş görünmektedir. Burawoy devletin emek sürecine müdahaleden kaçındığı (burada çalışma koşullarını düzenleyerek görece insanileştiren çalışma mevzuatının yokluğuna, piyasa güçlerinin mutlak egemenliğine vurgu yapılmaktadır), işçilerin geçim olanaklarının tümüyle işe ve işyerindeki performanslarına bağlı olduğu rekabetçi kapitalizm döneminin fabrika rejimini despotik olarak tanımlamıştı. Örneğimizdeki milli kuruluşta devlet emek sürecine müdahale etmekte; ancak bu müdahale Burawoy'un tanımladığının tam tersi bir nitelik göstermektedir. Devlet emek sürecindeki denetimi daha da güçlendiren, işi yoğunlaştıran mevzuat yoluyla işçi değil, işveren ve genel olarak sermaye birikimi lehine düzenlemeci bir aktör olarak devreye girmektedir.

Ustabaşıların krallığı

Dönem boyunca hâkim olan fabrika rejiminin temellerini anlayabilmek için, devlet müdahalesinin yanı sıra teknik ve ekonomik gelişmeler, işgücünün durumu ve çalışma koşullarının etkisi bir arada değerlendirilmelidir. Fabrikada her birinin başında mühendis kökenli birer şef bulunan dokuz ayrı servisi bulunur. Servislerde ekipler ve ekiplerin başında da ustalar yer almaktadır. Onların üstündeki ustabaşılar ise üretim sürecinde egemen konumdadırlar. Zanaat temelli manüfaktür tarzı üretim kültürünün önemli bir parçası çalışanlar arası ilişkilerdeki sıkı hiyerarşik düzendir. Odağında ustadan çırağa aktarılan zanaat bilgisinin olduğu bu düzende hiyerarşinin en altında bulunan çırağın işte tutunması ve zanaati öğrenerek gelişmesinin koşulu ustalarına saygı göstermesi, onların takdirini kazanmasıdır. Hiyerarşinin daha üstünde yer alan ustabaşılarsa fabrika yaşamındaki sorumluluk ve yetkiyi işverenle paylaşırlar. Ustabaşılar aynı zamanda üretimdeki yardımcı ve vasıfsız işler için işe alma ve işten çıkarma yetkisine de sahiptirler.[173]

173 Ustabaşıların ne denli geniş bir inisiyatiflerinin olduğuna dair bir örnek Özbey'in tanıklıklarında yer alır: "Adam yoktu, ihtiyacı olanlar kapıya gelir, var-

Ustalık statüsü bir anlamda hâlâ zanaat kültürünün içindeyken, ustabaşılık işveren vekilliğine denk düşen ve zanaatin değil fabrikanın hiyerarşisinde yer bulan bir konumdur (bu nokta, ilk bölümde zanaatçilerin emek sürecindeki denetimci rolleriyle ilgili söylenenleri hatırlatacaktır). Bu durumda da işçilerin uzun yıllar en sık dile getirdikleri şikâyetlerin odağında ustabaşıların keyfi tutumları, adaletsizlikleri, kayırmacılıkları ve haksız işten çıkarmalarının olması kaçınılmazdır.[174] Ustabaşılar aynı zamanda sendikanın ilk kurucuları da olacaklardır. Ama bu onların, emek tarihinde birçok örnekte görüldüğü gibi, zanaatçi kimlikleriyle oluşturacakları bir yapı değildir. Devlet ve işveren denetiminde kurulması ve öyle kalması istenen bir sendika için en uygun kişilerin onlar olacağı düşünülmüştür.

Fabrikanın kuruluş evresinde özel bir yeri olan yabancı ustalardan kaynaklanan gerilimlere de ayrıca değinmek gerekir. Gerilim yaratan konular, Özbey'in anılarında şöyle yer bulur:[175] "Bu yabancılar çalışırken bilgi ve tecrübelerini saklamak isterlerdi. Yemek tatillerinde bile aletlerini dolaba kilitlerlerdi. Onun için her tezgâh, bütün ekibiyle birlikte gelirdi. Bilgi kaçırırlar, öğretmek istemezlerdi. Ücretleri de bizimkilerden farklıydı." 200-300 kuruş aralığında yevmiye ve ayrıca bunun yarısı kadar da prim aldıkları hatırlanırsa yabancıların, yerli işçi ücretlerinin iki katına yaklaşan bir gelire ulaştıkları hesaplanabilir. Yabancı ustaların aldığı yüksek ücretlerle ilgili rahatsızlığı, kendisiyle yaptığımız görüşmede Görmüş de ifade etmiştir.[176] Dönemin önde gelen yerli ustalarından olan babasının fabrikadan ayrılarak İzmir'e gitmesinde, yabancı ustalara verilen ücretlerin kendilerininkinden yüksek olmasının yarattığı

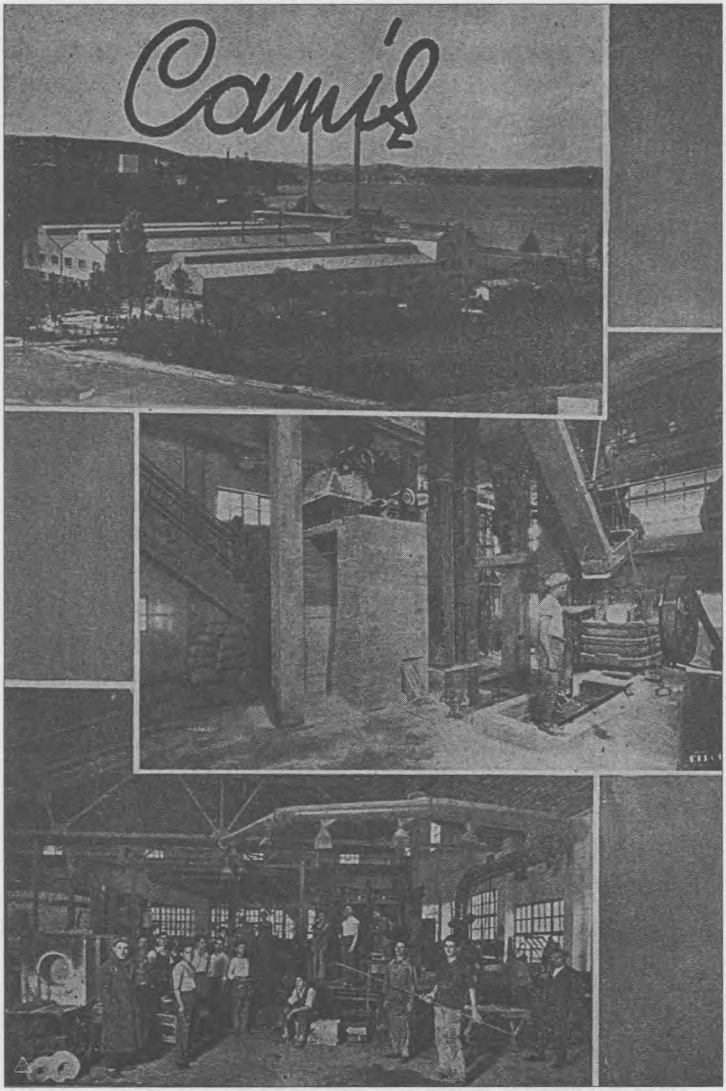
---

diya ustası 'bu sana, bu sana' der 20 kişiyi içeriye alırdı." Mustafa Özbey'le yapılan görüşme; Küçükerman, s. 241.

174 *Gece Postası* gazetesinin nüshalarında konuyla ilgili birçok habere rastlanır. Örnek olarak bkz. "Zeytinburnu ve Paşabahçeli İşçilerin İki Mühim Şikâyeti", *Gece Postası*, 28 Temmuz 1951, s. 4. Bu yazıda istediği işi yapmadığı için ustabaşı tarafından darp edilerek yaralanan bir işçinin haberi yer alır.

175 Mustafa Özbey'le yapılan görüşme: Küçükerman, *a.g.e.*, s. 241.

176 Yusuf Görmüş, –cam ustası– "Paşabahçe fabrikası tanıklıkları" konulu görüşme, İstanbul, 10.04.2006.

Fabrikanın ilk yıllarında işçiler ve üretim mekânları.
(Kaynak: *Aydabir*, yıl 1, 1 Haziran 1936, s. 56 ve 58.)

adaletsizliğin rol oynadığını anımsar. Türkay da anılarında, yabancı ustaların ücretin yanı sıra prim ve lojman gibi ekstra haklara sahip olduklarını vurgular.[177] Türkay bunun dışında; Alman kökenlilerle ilişkilerin iyi olduğunu, Yunanlıların ise "ırkçı tavırlar" aldıklarını, yanlarında çalışan çırak ve kalfalara karşı "haşin" davrandıklarını söyleyerek kültürel gerilimlerin varlığına da işaret eder. Ancak yabancı ustaların varlığının yerli işçiler için avantajlı bir yanı da vardır. Türkay anlatısında, yabancı ustaların varlığının, İş Yasası'nın keyfi biçimde uygulanmasına engel oluşturduğunun altını çizmektedir.[178]

İster yerli ister yabancı kökenli olsun ustalar fabrikanın vazgeçemeyeceği yüksek vasıflı çekirdek işgücünü oluştururlar. Kendilerine ödenen ücretler ve sağlanan olanaklar azımsanmayacak düzeydedir. Bu işgücünün ne kadar önemli olduğunu Milli Korunma Kanunu uygulamalarıyla ilgili bölümde görmüştük. Çekirdek işgücü, hünerli emek gibi güçlendirici bir birikimin yanı sıra, özellikle akort (parçabaşı) sistemiyle ücret alan ustaların –ağırlıkla gobledekiler– bir ölçüde özerklikleri vardır. Kendi ücret pazarlıklarını işverenle doğrudan yapabilecek güce ve mekanizmalara sahiptirler. Akort tarifelerinin (her bir parça başına usta ve ekibine ödenecek parayı belirleyen listeler) bir komisyon tarafından düzenlenmesi sendikalaşma öncesinde bile var olan bir pazarlık mekanizması olarak işlemektedir.[179]

Emek tarihi yazınımızda genellikle ihmal edilen vasıflı işgücünün hareketliliği Paşabahçe'de bu dönem kritik bir mesele-

177 Hasan Türkay'la yapılan görüşme: Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler/ Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler I*, Türk-İş Yayım, Ankara, 1998, s. 98.

178 Hasan Türkay –cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası Başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıklıkları" konulu görüşme, Ankara, 10.10.1988 (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen ikinci görüşme).

179 Lütfü Ak, 1946 yılında fabrikada göreve başlayan işletme şefi Fethi Arınan'ın, daha önce karışıklık yaşanan goble servisine bir düzen getiren ve akort tarifelerinin belirli komisyonlar tarafından tespit edilmesini sağlayan kişi olduğunu anlatır. Ak'a göre bu düzenlemelerle birlikte camcılarla işletme arasında irtibat kurulmuş, resmiyet kalkmış, "artık bir camcı rahatlıkla şefe çıkma imkânı" bulmuştur. "Fethi bey bununla beraber goble servisi usta ve ustabaşılarının arasında kurduğu işbirliği sayesinde kısa zamanda işletmeye hâkim olmasını bilmiştir" (Ak, s. 39).

dir. Savaş yıllarında özel izinlerle kurulan cam atölyelerinin sahip, ortak veya ustabaşıları hemen tümüyle Paşabahçe kökenli ustalardır. Lütfü Ak'a göre: "Camın piyasada para ettiği 944-945 yıllarında Paşabahçe'den ayrılanların hemen hemen hepsi birer cam imalathanesi açmışlardır."[180] Bu vasıflı işgücü kaçışını durdurabilmenin yoluysa elbette onları maddi açıdan tatmin etmektir. Ekin'in de dikkat çektiği gibi bu durumda da yüksek ücretlerin acısını vasıfsız işçiler çekmekte, onlara düşük ücretler vererek durum telafi edilir.[181] Neticede, çekirdek ve çevre işgücü arasında keskin bir ayrım ortaya çıkar.

Ustaların pazarlık gücü ve direnişleriyle ilgili olarak dikkat çekici bir örneğe yine dönemin tanıklıkları arasında rastlanır. 1944 yılında goble servisinde ücret düşüklüğü ve prim alamamaktan rahatsız olan dönemin önde gelen ustaları prim istemeye karar verir ve "bunun için de direneceklerini" şeflerine iletirler. Mühendis şef bu durumu fabrika müdürüne iletir ve sonuçta ustalara 50 ila 150 lira arası aylık prim sağlanır.[182] Bu, fabrikada bizim ulaşabildiğimiz kayda geçmiş ilk toplu direniş girişimi olarak değerlendirilebilir. Manzara Friedman'ın betimlediği, sorumlu özerklik-doğrudan denetim ikiliğini çağrıştırmaktadır. Çevre işgücü üzerinde işveren otoritesine ve işsizlik korkusuna dayanan doğrudan denetim geliştirilirken, merkez işgücünü oluşturan ustabaşılara bir tür özerklik tanınır, onların kendilerini işyeriyle özdeşleştirmeleri istenir.

İşgücü devri meselesi

Önceki bölümlerde göçmen vasıfsız işçilerin yukarıda da vasıflıların hareketliliklerine değindik. Buna yabancı ekiplerin, ustaların geliş gidişleri ve savaş dönemi yoğun askere alınmaları da eklersek, işlediğimiz dönemin en belirgin özelliğinin yo-

180 Ak, s. 30.

181 Nusret Ekin, "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", *İst. Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 20, sayı 1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959, s. 286.

182 Ak, s. 21-22.

ğun bir işgücü hareketliliği olduğu sonucuna varırız.[183] Erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi tartışmaları içinde yüksek işgücü devri teması önemli bir yer tutar. İşgücü devrinin sürekli ve düzenli bir işgücünün oluşmasına imkân tanımadığı, dolayısıyla da sınıfsal bir bilinç geliştirilmesinin ve örgütlenmenin önündeki önemli engellerden biri olduğu yönünde değerlendirmeler ağırlıktadır.[184] Buna karşılık emek tarihçiliğimizin yeni kuşak yazarlarının çalışmalarında; yüksek işçi devrinin, işçilerin çalışma koşullarının kötülüğüne ve ücretlerin düşüklüğüne karşı geliştirdikleri bir savunma mekanizması olarak yorumlanması gerektiği yönünde görüşler öne çıkmaktadır.[185] Bu yaklaşım aynı zamanda, tek ve evrensel bir sınıf bilinci oluşum sürecinin öngörülemeyeceğini, farklı deneyimlerin olabilirliğinin kabul edilmesi gerektiğini vurgular.

Söz konusu yaklaşımlara karşı geliştirilen itirazda; yüksek işgücü devri organize olmayan iş uyuşmazlığı kapsamında değerlendirilmektedir. Bu tür uyuşmazlıklarda işten duyulan hoşnutsuzlukla, işten ayrılma arasında bir nedensellik bağı olduğu kabul edilir. Ancak Türkiye'de yaşanan deneyimin bu kalıba uygun olmadığı yorumu yapılmaktadır.[186] Bu yaklaşıma göre erken Cumhuriyet döneminde sorun bizatihi yerleşik bir işçiliğin oluşmamış olması ve bunun ardındaki yapısal nedenlerdir. Dolayısıyla dönem içindeki işgücü devri sadece bir savunma stratejisi olarak yorumlanamaz. Her işçi kesimi için neden ve sonuçları farklı olsa da işgücü hareketliliği; hem işletmelerin üretim kapasiteleri hem de işçilerin örgütlenme kapasiteleri için kritik önemdedir. İşçilerin işyerlerini terk etmelerini; proleterleşme sürecine karşı bir direniş olarak okumak da (ör-

183 Fabrikadaki yüksek işgücü devri, o tarihlerde Türkiye'deki çalışma koşullarını incelemek için bir gezi yaparak sonuçlarını yayınlayan ILO heyetinin raporunda da yer alır. Raporda 1948 kayıtlarına göre fabrikada çalışan 1.450 kişilik işçi kitlesi içinde yıl boyunca 570 kişinin işten ayrıldığı 555 kişinin ise işe alındığı ve bunun da normal sayıldığı belirtilmektedir. Bkz. International Labour Office, *Labour Problems in Turkey-Report of a Mission of the ILO*, Cenevre, 1950, s. 216.

184 Bkz. Makal, *Ameleden...*, s. 302 ve Ekin, s. 260-261.

185 Akın, s. 100.

186 Makal, *Ameleden...*, s. 52-53.

neğin bir çift öküz parasını, tarla parasını kazanıp köyüne dönenler için), çalışma koşullarının olumsuzluğuna karşı bireysel ve/veya toplu düzeyde bir direniş olarak okumak da mümkündür (fabrika raporlarına yansıdığı gibi çevrede açılan fabrikaların koşullarını daha cazip bulup oralara giden işçiler ya da savaş yıllarında ayrılıp atölyeler kuran ustalar örneklerindeki gibi). Ama bunları organize olmayan bireysel düzeyde direnişler, savunma stratejileri olarak görsek bile bu, işyerlerindeki yüksek hareketliliğin işçi örgütlenmesine, kolektif bir işçi hareketine engel oluşturduğu gerçeğini değiştirmez.[187]

Dönemin siyasi atmosferi, tek parti iktidarının baskıcı ve yasakçı uygulamaları, grev ve sendikaları yasaklayan mevzuat gibi etkenler kuşkusuz işçi örgütlenmelerinin oluşmasında çok ciddi engellerdir ama sorun salt bunlara indirgenemez. Emek tarihine sadece hukuki-politik gelişmelerin bir yansıma alanı olarak bakmamak gerekir. Devlet merkezli bir yaklaşımdan kaçınmak için, emekçilerin özellikle de işyerlerinde ve yaşam alanlarında biriken deneyimlerini odağa yerleştirmek gerekir. Buradan bakınca bir kez daha işyerlerindeki işçi devrinin iki yönlü işleyen bir süreç olduğunu görürüz: Bir yandan tekil proleter için bir tür direniş stratejisi ama öte yandan proleter kitleler için bir dağınıklık, deneyim biriktirememe, örgütlenememe nedeni.

Bölgede son derece hareketli ve yeni göçmenlerden oluşan bir işgücü yapısı hâkimdir. Karadeniz köylerinden, Balkanlar'dan ve Avrupa ülkelerinden gelenlerle ve bir dönem fabrikada çalışıp gidenlerle sürekli bir hareketlilik yaşanmaktadır. Geçmişten aktarılan hemen hiçbir örgütlenme deneyimi yoktur.[188] Oysa birçok yerde henüz sendikalar kurulmadan önce

187 Örneğin benzer bir yaklaşımla, daha önce andığımız çalışmasında Vinay Bahl da, Hindistan TATA demir-çelik kompleksinde kalıcı bir işgücünün oluşmasını işçi sınıfı oluşumunun ön koşulu olarak değerlendiririr (Bahl, s. 128).

188 Bölgede daha önceki yıllara dair varlığından haberdar olduğumuz tek sendikal deneyim İstanbul Umum Amele Birliği'nin Beykoz Şubesi'dir. 1922'de kurulan ve iktidara yakınlığıyla bilinen bu kuruluşun ömrü çok kısa olabilmiş ve 1924'te kendisini feshetmek durumunda kalmıştır. Raporlarında "gelişmekte olduğu" bilgisi dışında Beykoz Şubesi'nin faaliyetlerine ilişkin bir bilgi bulunamamıştır. Birlik'le ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, 2. baskı, Tüstav/Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009.

faaliyet göstermekte olan, işçi yardımlaşma dernekleri/sandıkları olduğu bilinmektedir.[189] Bunlar çoğunlukla; tramvay, liman, enerji, banka gibi, işgücünün görece süreklilik gösterdiği işkollarında kurulmuşlardır. 1946 sendikacılığının ilk geliştiği bölgelerin, işkollarının ve işyerlerinin görece daha yerleşik olduğu ve işgücünün süreklilik arz ettiği mekânlar olduğunu görürüz. Paşabahçe-Beykoz bölgesi bu deneyimden uzak kalmış, 1946 yılında sosyalist partilerin öncülüğünde başlayan sendikalaşma çabası da Paşabahçe havzasına ulaşmamıştır. Bu dalga içinde kurulan sendikalar; tütün, taşımacılık, basın gibi 1908'den beri örgütlenme birikimi ve sürekliliği olan işkollarındadır.[190]

İşgücü devrinin azalması ancak gecekondulaşmanın yaygınlaşmasından sonra mümkün olmuştur.[191] İşçiler, temel sorunları olan konut sorununa kendileri çözüm bulur ve yerleşik bir işçi sınıfı olmanın koşullarını yaratmaya başlarlar. Eğer işgücü devriyle sürdürülen bireysel savunma stratejisi idiyse bu kez bir "uyumlanarak koşulları düzeltme" stratejisi devreye girmiştir. Konut edinerek yeniden üretimin koşullarını yaratma/geliştirme işini kendi olanaklarıyla gerçekleştiren işçilerin bu çözümü aslında emek sürecinin düzenlenmesinde işverene önemli bir katkı da sağlamıştır. Bu yolla işverene maliyet oluşturmaksızın düzenli bir işgücü sağlanmış ve hemen fabrikanın civarında hazır bir işgücü pazarı oluşmuş olur. Devlet bu ucuz konutların kamu arazilerinde oluşumuna göz yumarak emek maliyetlerinin düşmesine katkıda bulunur. Böylece bir kez daha do-

189 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, 1. baskı, Ataol Yayıncılık, İstanbul, s. 100-120.

190 M. Şehmuz Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, 1. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 148-151.

191 İş ve İşçi Bulma Kurumu İstanbul Müdürlüğü'nün 1950 civarında yaptığı bir araştırmanın sonuçlarını gösteren tablonun notlarında; "Boğaziçi'ndeki bir taş, toprak sanayi müessesesi" olarak geçen Şişecam fabrikasındaki "mesleksiz işçiliklerinde çalışanlar arasında evvelki senelerde büyük mikyasta işçi hareketi mevcut olduğu halde bu müessese civarında gecekondular kurulduktan sonra işçi hareketi asgariye inmiştir" ifadelerine yer verilir. Tabloyu aktaran: Ekmel Zadil, "İş ve İşçi Bulma Hizmeti, Mahiyet ve Vazifeleri", *İçtimai Siyaset Konferansları*, Dördüncü Kitap, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 27.

laylı yoldan özel sermaye birikimine katkı yapmış olur.[192] Gecekondular ve onların sınıf oluşumu açısından önemine ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Milli rejimde direniş

Özetle, milli fabrika rejimi, işgücünün çekirdek ve çevre olarak ayrıştılması, esneklik uygulamaları, savaş yıllarında emek sürecine yapılan doğrudan devlet müdahaleleri ve işgücünün yeniden üretim maliyetlerinin işçilerin sırtına yüklenmesiyle karakterize olur. Rızadan çok baskı belirleyicidir. Emek sürecindeki denetim, merkez-çevre işgücü ayrımı bağlamında ikili bir karakterde gelişir. Milli ve/veya şirket kalkınması hedeflerinin belirleyiciliğinde inşa edilmiş olan bu rejime biz *milli fabrika rejimi* demeyi uygun buluyoruz.

Milli fabrika rejimine karşı, daha kuruluş aşamasından itibaren, fabrika yaşamına ilişkin yaygın romantik ve milliyetçi anlatıda rastlanmayan bir işçi direnişinin kendisini, itirazlar ve şikâyetlerle gösterdiğini vurgulamak isteriz. 1948'den itibaren siyasi havanın değişmesiyle birlikte –bazılarını örneklediğimiz– gazetelere yansıyan şikâyetlerin çok öncesinde, daha kuruluş evresinde, 1936 yılında, bir Paşabahçe işçisinin, Türkiye Komünist Partisi'nin yayın organı *Orak Çekiç*'te yayınlanan mektubu çarpıcı bir örnek oluşturur:[193]

> "3000 DERECEDE YANIYORUZ!
>
> ...Paşabahçe'de bir fabrika kuruldu. Fabrika baştan aşağı yeni. Fakat amelenin dinlenmesi için büyük bir salon bile yoktur. Olmuş olsa da ne çıkar. Çünkü bu fabrikada ameleye ye-

192 1940'lı yıllarda Beykoz savcılığı yapmış olan Reşat Tesal anılarında, Paşabahçe ve Beykoz civarındaki fabrikalarda iş bulan göçmen işçilerin Sultaniye çayırı ve onu çevreleyen fundalıklarda çıkardıkları yangınlarla kendilerine açtıkları alanlarda gecekondular inşa ettiklerini, kendisinin bunun önlenmesine dair bütün çabalarının bölge jandarma komutam ve diğer yetkililerin ilgisizlikleri ve göz yummaları nedeniyle sonuçsuz kaldığını aktarır. Bkz. Tesal, s. 177-178.

193 *Orak Çekiç*, Sayı 10 (19), 10.8.1936, aktaran: Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 437-438.

mek yemek ve dinlenmek paydosu yoktur. Cehennem gibi yanan ocakların karşısında hiç mola vermeden 8 saat çalışıyoruz. İşçiler ayak üstü tezgâhların başında, ocakların karşısında yemeklerini tıkınırlar. İşten ayrılıp kenefe gitmeğe bile müsaade edilmez. Sonra fabrikada eyi içilecek soğuk su yoktur. Halbuki, fırınların önünde kavrulan işçiler birer inbik gibidirler.

Bu ağır işte amele ancak bir hafta dayanabiliyor. Bu şerait altında en sağlam bünyeli bir işçi bile bir hafta çalıştı mı onbeş gün kendine gelemiyor. Yevmiyeler 40-60 kuruştur. Fabrikada ameleye pek kaba muamele ediliyor. Küstahça kurulmuş bir disiplin vardır. Amelenin en ufak bir isteği bile hakaretle, tehditle mukabele görür. Amelenin itirazlarına daima şu cevap verilir:

'İstersen çalış, fazla laf istemez. Çek arabanı. Kapuda iş bekleyen çook...' Hakikaten öyle. Bu cehenneme atılmak için kapuda aç ve işsizler çok. Türkiye'de her işte olduğu gibi, bu cehenneme bile iltimasla giriliyor.

Fabrikanın etrafında direktör ve idare memurları için her türlü istirahat tesisatı var. Onlar fabrikanın avlusunda açık havada tenis oynarlarken, fabrikanın ait olduğu banka sırtımızdan cayır cayır para kazanırken, biz işçiler 3000 derecede yanıyoruz!"

Mektup, fabrikanın başlangıç evresinde hüküm süren rejim ve onun işçiler tarafından nasıl deneyimlendiğiyle ilgili kıymetli ayrıntılar sunmaktadır. Ayrıca erken bir aşamada dile getirilen bu şikâyetlerin sonraki dönemlerde de benzer ifadeler ve hassasiyetlerle gündeme gelecek olması önem taşır. Burada ifade edilen kimi şikâyetler fabrika içi sınıf mücadelesinin neredeyse ana karakteristikleri olarak sonraki yıllarda da hep karşımıza çıkarlar. Başlıcası, çalışma ve yaşam koşulları işçilerden farklılık gösteren memurlara ve onlar lehine geliştirilen ayrımcı politikalara tepkidir. Mektup aynı zamanda işçilerin pasif, kaderini kabullenmiş bir rolde görülemeyeceklerine, sınırlı da olsa ellerine geçen imkânları kullanarak seslerini duyurmaya, işçi sınıfı kamusallığına bir biçimde dahil olmaya çalışan özne-

ler olarak da görülmeleri gerektiğine işaret eder. Bölümün girişinde yer verdiğimiz şiire bakınca; seslerini Bursa Hapishanesi'ndeki Nâzım Hikmet'e kadar duyurabilmiş oldukları da düşünülebilir. Diğer taraftan fabrikadaki bu türden sınıfsal ve politik tepkilerin, arayışların sıkı bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. Karpat'm tanıklığı bu takibin boyutları konusunda fikir verebilecek özgün bir örnek oluşturur:[194]

> "Dikkatimi çeken bir olay da şudur: İşçiler her sabah kartlarım basarak içeri girer, ben de onların girişini izlerdim. Onların arasında üstü başı düzgün, iyi beslenmiş ve fabrikada fazla iş görmeyen, çalışmadan gezen bazı adamlar vardı. 'Kim bunlar' diye soruşturduğumda söylediler, bunlar bizim polisin oraya soktuğu sivil polislermiş. 'İşçiler arasında komünist fikirler yayılmasın, propaganda olmasın' diye bunlar oraya yerleştirilmiş... Alenen. Apaçık".

Fabrikadaki durum ve yaşam koşulları karşısında tüm işçilerin aynı algılara ve tepkilere sahip olduklarını düşünmek elbette doğru olmaz. Dönemin Paşabahçe fabrikasına ilişkin anılarında: "Fakir, çoğu eğitim görmemiş ve fakirlik nedeniyle verilen bu düşük ücretlerle yetinip geçiniyorlar. Fakat için için bundan memnun olmadıklarını, ilk fırsatta memnuniyetsizliklerini ortaya atacaklarını da seziyordum" sözleriyle gözlemlerini aktaran Karpat aynı zamanda, çalışanların köyden gelen bir kesiminin orada bulamadıkları; iş, belirli bir gelir, hastane gibi modern yaşamın asgari şartlarına sahip oldukları için hallerinden memnun olduklarını da tespit eder.[195] Ancak yine Karpat'a göre, bu kesim de kentteki ilk yılları geçtikten sonra giderek köydeki hayatlarını unutarak ve kendilerini kentlilerle karşılaştırarak memnuniyetsizliklerini açığa vurmaya başlamaktadırlar.[196] Bunun için işyerinin ötesinde başlıca tepki kanalının Demokrat Parti'nin kurulması ve gelişmesiyle ortaya çıktığını göreceğiz.

194 Karpat (Tanrıyar), s. 121.
195 Karpat (Tanrıyar), s. 153.
196 *A.g.e.*, s. 153.

İşçilerin o yıllarda hayli sınırlı da olsa kendilerini işyerinde resmî olarak temsil ve ifade etme kanalı olarak İş Kanunu hükümleri uyarınca seçilen işçi mümessilleri önem taşır.[197] Hasan Türkay 1942 yılında en çok oyu alarak seçilen beş temsilciden birisidir. Türkay ustabaşıların işçi mümessillerinin işçi lehine girişimlerini engellediğini aktarır. Seçimlerde ise "işveren kendisine yakın olan isimleri piyasaya çıkarsa" da kendileri işçiye "senin gerçek mümessilin budur" diyerek propaganda yapmakta ve kazanmaktadırlar.[198] Sendikalar yasası çıktığında işveren aynı taktiği uygulamaya devam edecektir, tabii işçiler de gerçek bir işçi mümessili olmanın yollarını aramaya...

Ustabaşılara kurdurulan sendika

Henüz daha pek gençsin, cılız değil gürbüzsün,
Türklüğün bağrındasın milletinden bir özsün
Kim demişki fakirsin kim demişki ökzüssün,
Ulusun gibi vakur ve nurlu Sendikam

Ozan işçi inanmış bağlanmıştır yoluna
Üyelik nasip olsun Tanrının her kuluna,
Devlet yardım ediyor, bu işçi kuruluna,
*Geleceğin parlaktır yolun nurlu Sendikam**

Paşabahçe Şişecam fabrikasında ilk sendikanın resmî kuruluş süreci, 20 Haziran 1947 tarihinde İstanbul Valiliğine dilekçe ve ana tüzüğün verilmesiyle başlar. "Paşabahçe Şişe ve Cam İşçile-

197 1936 tarihli İş Kanunu ile getirilen işçi mümessilliği kurumu, iş uyuşmazlıklarının çözümüne yardımcı olmak üzere işçilerin aralarından işyerindeki çalışan sayısına bağlı olarak değişen sayıda temsilciler seçmesine imkân tanımaktaydı. Yasa uyarınca hazırlanan ve 11.3.1939 tarih ve 2/10565 sayılı Bakanlar Kurulu kararrnamesiyle kabul edilen "İş İhtilaflarını Uzlaştırma ve Tahkim Nizamnamesi"nin çıkartılması sonrası işyerlerinde işçi mümessili seçimleri yapılmış ve ilk seçilenler 15.6.1939 tarihi itibariyle göreve başlamışlardır. Ancak 1950 yılında yapılan yeni yasal düzenlemeye kadar herhangi bir iş güvencesine de sahip olmayan bu temsilcilerin yeterince etkin çalışmalar yapabildiklerinden söz edilemez. Konuyla ilgili ayrıntı ve değerlendirmeler için bkz. Makal, *Çok Partili...*, s. 402-403.

198 Yıldırım Koç, Hasan Türkay'la yapılan görüşme, 22.2.1988.

(*) Hasan Türkay, "Sendikam", *Cam-İş*, sayı 1, 5 Kasım 1952, s. 3.

ri Sendikası" adıyla yapılan ilk başvuruda sunulan ana tüzükte giderilmesi istenen eksikler tamamlandıktan sonra yeniden yapılan başvuru bu kez "İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası" (İ. Cam-İş olarak anılacaktır) adıyla gerçekleştirilir.[199]

Sendikanın kuruluş öyküsü dönemin özelliklerini yansıtacak niteliktedir. 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'ndaki "sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamaz" ifadesinin metinden çıkarıldığı 4919 sayılı 5 Haziran 1946 tarihli değişikliği izleyen aylarda çoğunluğu sosyalist partilerin öncülüğünde olmak üzere hızla kurulan sendikalar kısa zamanda dikkate değer bir güce erişmişlerdir. Kısa süreli bu deneyim işçi hareketi tarihimizde "46 sendikacılığı" olarak anılır ve bağımsız işçi hareketinde önemli bir dönemece işaret eder. İşçiler umulmadık biçimde bağımsız bir örgütlenmeye girişmişler ve bu sol bir etki altında olmuştur. CHP iktidarı beklemediği bu gelişmeye müdahale eder ve Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından sosyalist partiler ve onların etki alanındaki sendikaların kapatılmasıyla 46 sendikacılığı sona erdirilmiş olur.

Hemen ardından 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun"[200]

---

199 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.1, "Müteşebbis heyet namına Ahmet Barkın" imzasıyla 20.6.1947 tarihinde İstanbul Vilayet Makamına sunulan dilekçe ve İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası kurucuları adına Ahmet Barkın tarafından 28.8.1947 tarihinde İstanbul Vilayet makamına sunulan dilekçe (EK 5 olarak verilmiştir).

İlk dilekçede faaliyet sahasını yalnızca Paşabahçe fabrikası olarak göstererek bir işyeri sendikası için girişimde bulunan kurucu ekibin sonra İstanbul cam işçilerini temsil eden bir sendika için başvuru yapmaları dikkat çekicidir. Bu daha geniş ölçekli örgütlenme ve temsil iradesinin kuruculardan mı kaynaklandığı yoksa bakanlık veya CHP'li yetkililerin mi kararda etkili olduğunu bugün için bilemiyoruz. Ancak Paşabahçe dışındaki diğer küçük işyerlerinde ayrı sendikalar kurmanın o dönem için imkânsız göründüğü bir gerçektir. Kuruluşa önayak olan CHP'li ekibe, oralardaki işçileri de bu büyük işyerinde kurulacak ve denetim altında olacak sendika aracılığıyla örgütlemek fikri uygun görünmüş olabilir. Nitekim sonraki aylarda *Hürbilek* gazetesinde Yedikule Cam Fabrikası'nda sahipsiz kalan ve zor şartlarda çalışan işçilere İstanbul Şişe-Cam sendikasının sahip çıkması için bir çağrı yazısı yer alır (*Hürbilek*, "150 İşçinin Bir İşçi Mümessili Bile Yok", 21 Ağustos 1948, s. 1).

200 Kabul Tarihi: 20.2.1947, (*Resmi Gazete*: 26.2.1947, sayı 6542).

ile sendikaların kuruluşu ve nitelikleri yeniden düzenlenir, denetim altına alınır. İktidardaki CHP'ye hâkim olan düşünce, devletin denetiminde, milli hassasiyetlere uygun, "mesleki çıkarları" savunacak sendikaların kurulması/kurdurtulmasıdır. Sendikaların denetimli şekilde yeniden örgütlenmesi işini bu kez CHP bizzat ilgili büroları ve parti yetkilileri aracılığıyla gerçekleştirmeye girişir. Partinin "Sosyal İşler ve Ekonomi Bürosu" adını taşıyan III. Bürosu ve bu büro adına Dr. Rebii Barkın ve Sabahattin Selek konuyla doğrudan ilgilidirler.[201] Örgütleme faaliyetleri: Sendikaların kurulması, tüzüklerinin hazırlanması, sendika merkezlerinin, lokallerinin düzenlenmesi ve onlara maddi destekte bulunulması gibi hayli geniş bir denetim repertuarıyla sürdürülür. Paşabahçe fabrikasındaki sendikanın ortaya çıkışı da bu sürecin tipik bir örneğidir. Kuruluşun ayrıntılarını uzun yıllar sendikanın başkanlığını yapmış Hasan Türkay'ın tanıklığından öğreniriz:[202]

> "...[dönemin işçi kökenli CHP milletvekili Ali Rıza Arı, Dr. Rebii Barkın ve Sabahattin Selek] Bu üç kişilik heyet fabrikaya geldiler, fabrikanın genel müdürünün odasına girdiler, takip ediyoruz tabii biz... ve fabrikada sendika kuracaksınız dediler. Fakat bu sendikayı kuracak kişiler, güvenilir ve bugünkü iktidara yakın kişiler tarafından kurulacaktır denildi... O gün fabrikada 19 tane ustabaşı vardı, bu ustabaşıların hepsi o günkü iktidarın yakınlarıydı ve o tarihte ustabaşılar işveren vekiliydi... İşçiye istediği gibi ceza verir, istediği gibi taltif eder, istediği zaman işçinin kulağından tutar fabrikanın kapısına atardı... Fabrika müdürlerine, müdür muavinlerine iş bırakmazdı bunlar, işçiyi istediği gibi oynatırdı... Ve bu 19 kişi İstanbul Cam sanayii İşçileri Sendikası'nı kurdular..."

---

201 Büronun ve dönemin en önemli figürü olan Rebii Barkın'm faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi ve zengin ayrıntılar Makal'ın çalışmasında bulunabilir. Bkz. Makal, *Ameleden...*, s. 213-263 ("Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP ve Sendikalar: 1946-1950" başlıklı bölüm).

202 Hasan Türkay –cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası Başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıklıkları" konulu görüşme, Ankara, 10.10.1988 (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen ikinci görüşme).

Sendikanın, "zamanın ileri gelen ustalarından müteşekkil bir kadro tarafından ve hükümetin işverenler nezdinde teşebbüse geçerek kolaylık sağlaması sonucunda" kurulduğunu belirten Lütfü Ak'm tanıklığı da Türkay'ın anlatımını destekler.[203] Ak, başlangıçta işçiler arasında sendikaya üye olma yönünde tereddütlerin olduğunu, işverenin ise sendikaya girmeye engel olmak bir yana desteklediğini belirtir. Onun ifadesiyle,"işyerinin günün koşullarına karşı az ücret vermesi ve sanayimizin ağır iş kolları arasında bulunması dolayısı ile işçinin sendika çatısı altında toplanması uzun sürmez."[204] Sendikanın kuruluş tüzüğü dönemin siyasi atmosferini ve sendikalara yönelik beklentileri yansıtır. Türkay'ın CHP'li yetkililerce verildiğini söylediği tüzükte üye olma şartları arasında,"memleket yüksek menfaatlerini ihlale saik fikir ve hareketlerle şöhretli olmamak" ve "yabancı bir devletin siyasetine alet olmamak, milliyetçiliğe aykırı hareket etmemek" gibi dönemin anti-komünist ve milliyetçi atmosferini tam anlamıyla yansıtan maddeler bulunur.[205] Sendikanın kurulurken açıkladığı amaçları da yine 1947'de açılan yeni dönemin genel ilkeleriyle uyumludur. "Teşkilatsız ve düzensiz bir iş hayatında ne işçi ne de işveren refah bulamayacağı gibi bundan bütün millet zarar görür" dene-

203 Ak, s. 42.

204 Ak, s. 44.

1947'de Çalışma Bakanlığı tarafından Yakın ve Ortadoğu Bölge Çalışma Toplantısı'na sunulan Türkiye raporunda sendikanın üye sayısı 590 olarak verilmiştir. (*Çalışma*, İstanbul Yakın ve Ortadoğu Bölge Çalışma Toplantısı Sayısı, sayı 24, Kasım-Aralık 1947, s. 78.) O tarihte fabrikada çalışan işçi sayısının 1.500 civarında olduğundan hareketle kuruluştan sonraki ilk birkaç ayda işçilerin yarısına yakınının sendikaya üye olduğu sonucuna varılabilir. Bu rakam Mart 1948'de 850 civarına yükselecektir. ("Şişe Cam Fabrikası İşçileri Sendikası Üyeleri Ne Diyorlar?", *Gece Postası*, 18 Mart 1948, s. 3)

205 Bu tüzüğün, o dönem CHP girişimiyle kurulan sendikaların hepsi için aynı şekilde düzenlenmiş standart bir tüzük olduğu anlaşılmaktadır. Sabahattin Selek'in yönetimindeki *Hürbilek* gazetesinde 1948 yılında yayınlanan bazı sendikaların tüzüklerindeki üyeliğe kabul ve çıkarına maddelerinin Şişe-Cam Sendikası tüzüğüyle birebir aynı olduğu görülür. (Örnek, "Eskişehir Şeker Sanayi İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü", *Hürbilek*, 15 Mayıs 1948, s. 4 ve "Konya Ereğli Mensucat İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü", *Hürbilek*, 17 Temmuz 1948, s. 4.) Nitekim, örneğin o sıralarda kurulmuş olan, 46 geleneğinin devamcısı bağımsız Tütün İşçileri Sendikası'nın 1948 tarihli tüzüğünde bu tür ifadelere rastlanmaz. (Mustafa Özçelik, *1930-1950 Arasında Tütüncülerin Tarihi*, Tüstav Yayım, İstanbul, 2003, s. 109-116).

rek "sendikanın sanayi inkişafına ve dolayısıyla milli servetin artmasına hizmet edeceği" beyan edilir.[206] 17 kişiden oluşan kurucular kurulu kendi aralarında yönetim kurulunu oluşturur, kurucu başkan olarak da Ahmet Barkın'ı seçerler.[207] Sendikanın ilk yönetim yeri fabrika içinde idarenin sağladığı bir odadır.

Kurucular listesini incelediğimizde servislerin başlarında bulunan ustabaşılarından oluşan bir topluluk olduğunu görürüz. Sendika, bir anlamda fabrika içindeki işçi aristokrasisi tarafından oluşturulmuştur. Daha önce de vurgulandığımız ve Türkay'ın yukarıdaki anlatımında da bir kez daha gördüğümüz üzere, ustabaşıların fabrika içindeki konumları işçilerden çok işverene yakındır ve bu durum işçilerin tepkisine neden olmaktadır. Bu tepki doğal olarak ustabaşılara kurdurulmuş olan sendikaya da yönelecektir.[208] Kurucular arasında, Türkay'ın yu-

206 *İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 2. Bu hizmetin nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin bir ipucu tüzüğün, sendikanın yapacağı ve yapamayacağı işleri düzenleyen 10. maddesinin h fıkrasında görülür: "Çalıştıkları iş yerlerinde mevcut tesislerden ve makinelerden daha iyi faydalanılması ve işçilerin ferdi randımanlarının arttırılması için işverenlerle müzakere yapmak ve bunlara faideli tekliflerde bulunmak". İlginç bir şekilde diğer fıkraları 5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 4. maddesindeki ilgili fıkralarla hemen tümüyle aynı olan tüzük maddelerine fazladan yapılan tek ilave budur. (Bir önceki dipnotta söz edilen diğer tüzüklerde de aynı cümle vardır.) Yeni kurulan sendikaları işverenlerin gözünde daha sempatik kılmak için düşünülmüş gibi görünen fıkra aynı zamanda CHP'nin ilgili bürosu kanalıyla yeni kurulan/kurdurulan sendikalara yaptığı telkinlerle de uyumludur. Sülker de bu noktaya dikkat çekerek; büronun üzerinde durduğu prensibin "istihsalin artırılmasının sendikaların başlıca vazifesi olduğunu kabul ettirmektir" der ve çeşitli sendikaların tüzüklerindeki bu yöndeki önsöz ve amaç maddelerini örnekler. (Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 3. baskı, Tüstav Yayını, İstanbul, 2004, s. 93).

207 Ahmet Barkın fabrikanın kuruluş sürecindeki nitelikli yerli işgücü olarak sınıflandırdığımız, yurtdışında eğitim görmüş kesimin önde gelen temsilcisidir. Daha önce torna tesviyeci olarak çalıştığı Zeytinburnu askerî fabrikasından ayrılarak başvurduğu Şişecam tarafından Fransızca da bildiği için Fransa'da üç aylık bir eğitime gönderilir, kuruluşu yapan firmanın teknisyenleriyle birlikte fabrikanın makine parkını kuran ekipte yer alır. Ardından dışarıdan getirilen makineleri işletmeyi başaran ilk Türk usta olur. 1948 yılında da yine o sırada sipariş verilmiş olan makinelerin montajı için Çekoslovakya'ya gönderilenler içinde yer alır. ("Mensuplarımızı Tanıyalım: Ahmet Barkın", *Şişe ve Cam*, cilt 2, sayı 8, Ağustos 1960, s. 7.)

208 Dönemin iktidarına yakın vasıflı ustabaşılar-genç, az eğitimli ve mücadeleci işçiler ayrımı Vinay Bahl'ın Hindistan Tata fabrikası örneğiyle benzerlik gös-

karıdaki anlatımından gerçek seçimlerle –ve işverene rağmen– belirlendikleri anlaşılan bazı işyeri mümessillerinin yer almamış olması da dikkat çekicidir. Ama sendika bir şekilde oluşturulduktan sonra onları da dahil etme yönünde girişimler görülür. O yıllarda işçiler arasında sevilen genç bir usta ve aynı zamanda işçi mümessili olan Türkay'm gelişmelere ilişkin anlattıkları, sendika üzerindeki CHP denetiminin boyutlarının anlaşılması açısından ilgi çekicidir.

Genç mümessillerin mücadelesi

Türkay sendikaya yeni üye olduğu sıralarda Rebii Barkın imzalı bir mektup aldığını, bu mektuptan kendisinin kurulan sendikanın murakıbı (denetleyicisi) olarak seçildiğini öğrenir (İşçilerin sendikayı benimsemesi için işçilerin kendi temsilcilerini de işin içine katmanın gerekli olduğu kanısına varılmış olsa gerektir). Benzer mektuplar iki arkadaşına daha ulaşmıştır, sendika murakabe heyetine (denetim kurulu) seçildiklerini öğrenen diğer işçi mümessili arkadaşlarıyla birlikte ilk olarak gidip bir sendika kanunu kitapçığı alarak işe başlarlar. Kanunu ve tüzüğü inceleyen ve mümessil seçimlerinde belirli bir deneyim kazanmış olan genç temsilciler sendika toplantısına giderek kendilerinin ilgili mevzuata göre işçiler tarafından seçilmiş olmaları gerektiğini, ancak durumun öyle olmadığını, bu yüzden de görevi kabul etmeyeceklerini bildirir ve inceledikleri kanun ve tüzüğün kendilerine sağladığı hakkı kullanarak olağanüstü kongre toplanması için girişimlere başlarlar.

Gazetelerde yer alan haberlere göre 5 Ekim 1947'de yapılan ilk genel kurulda "teknisyenlerin durumu" üzerine yoğun tartışmalar olur.[209] Burada teknisyenden kastedilenler esasen ustabaşılardır. Kimi konuşmacılar teknisyenlerin memur statü-

terir. Yazar, incelediği fabrikada ulusalcı Kongre Partisi taraftarı eğitimli işçilerle, bu partiye uzak, eğitimsiz ama militan işçi kesimi arasında, işyerinde gelişen sınıf mücadelelerine ciddi biçimde yansıyacak olan bir ayrımın varlığına dikkat çekmektedir. Bkz. Bahl, s. 29.

209 "Cam Sanayiii İşçilerinin Tartışmalı Toplantısı", *Gece Postası*, 6 Ekim 1947, s. 3.

sünde bulunduklarını belirterek onların sendika yöneticisi hatta üyesi olmalarına itiraz ederler. Kurucu başkan Barkın ise kendilerinin memur sayılamayacaklarını açıklayan bir konuşma yapar. Sonuç olarak yeni yönetimin bileşimine bakıldığında, itiraz edenlerin başarı kazandıkları görülecektir. Lütfü Ak, Türkay'ın "gayesinin sendika yönetim kurulunu işyerinin ekseriyetini teşkil eden ve *ateş karşısında bütün gücünü veren*, işçiliğin ne olduğunu çok iyi bilen kimselerden teşekkül etmesi" olduğunu vurgular.[210] Seçim sonucunda, Türkay'la birlikte daha önce mektupla çağırılan mümessillerden Ahmet Topçu sendikanın yeni başkanı olur.[211] Türkay bu yönetim değişikliğini, "ilk isyan bayrağını biz açtık" diyerek tanımlar. Üstelik bu "ilk isyan" hiç de acemice olmamıştır. Sendika kurucuları olan ustabaşıların kendilerini temsil edemeyeceklerini düşünen mümessiller, işçiler arasında bu yönde propaganda yapmış ve kongreye de hazırlıklı gelmişlerdir. Türkay yaşananları şöyle aktarır:[212]

> "...ve biz işçiye sinyal verdik, katiyen konuşmayacaksınız dedik ve biz bir iki temsilci, ben dahil iki üç arkadaş çıktık konuştuk. Bu sendikanın kurucuları işveren vekilidir, işçiyi temsil edemez, işverenin karşısında bizim haklarımızı savunamaz demek suretiyle bu mealde, tatlı-sert konuşmak suretiyle meseleyi seçime kadar getirdik ve bir seçim yaptık. Seçim sonucu ustabaşıların hiçbir tanesi seçilemedi...ve biz bu işe teşebbüs eden onbir arkadaş seçildik..."

---

210 Ak, s. 44. (vurgu bize aittir)

211 Kurucular listesinde şişe imalat ustabaşı muavini; yönetim kurulu cetvelinde ise makinist olarak görülen Topçu muhtemelen o sıralarda işçi başmümessilidir. Kendisi 11 Mart 1946 tarihinde yapılan İşçi Sigortaları Kurumu'nun ilk genel kurul toplantısında ve yine kurumun 1947 tarihli genel kurulunda şişe ve cam sanayii adına işçi temsilcisi olarak yer almıştır. Yani sendikanın kuruluşu öncesinde de bir temsil deneyimi bulunmaktadır. [Konuyla ilgili haberler için bkz. "İşçi Sigortaları Kurumu Genel Kurulu Toplantısı", *Çalışma*, yıl 1, sayı 4, Mart 1946, s. 53 ve "İşçi Sigortaları Kurumu Komisyon Raporu", *Çalışma*, yıl 2, sayı 18, Mayıs 1947, s. 60.]

212 Hasan Türkay --cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası Başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıkhkları" konulu görüşme, Ankara, 22.2.1988 (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen birinci görüşme)

Sendikanın genç üyelerinin isyanları iki boyutludur. Hem tepeden inme bir sendikacılığa karşı demokratik seçimi hem de işveren vekili konumundaki ustabaşı aristokrasisine karşı alttakilerin çıkarlarını savunmak onları "isyankâr" yapmaktadır. Nitekim "ateş karşısında bütün gücünü veren" üretimde doğrudan yer alan ve hiyerarşinin alt sıralarında bulunan işçilerin tepkisi ilerideki zamanlarda da çeşitli biçimlerde kendisini gösterecektir. Fakat bu isyanın bedeli ağırdır. Kongrenin ertesi günü yönetime seçilenlerden beş kişinin işine son verilir, yerlerine yedeklerden seçilenler gelir ve sendikal faaliyet baskılar altında sürdürülür. Genç işçilerin isyanının politik bir arka planı da vardır. Hem Türkay hem de Topçu ilerideki yıllarda etkin birer Demokrat Partili olurlar. Türkay, DP'nin Paşabahçe Ocak Başkanlığını yapacak, Ahmet Topçu ise 1950 seçimlerinde çok partili dönemin ilk işçi kökenli milletvekillerinden birisi olarak meclise gidecektir. Dönemin bir özelliği olarak emek süreci içinde işçilerin karşısına denetimci/baskıcı rolüyle çıkan ustabaşıların aynı zamanda politik alanda –en azından çoğunun– iktidar partisi yandaşları olarak yer almaları, bu özgün çakışma, tepkileri daha da yoğunlaştırmış ve politize etmiş görünmektedir. Bu çakışma aynı zamanda karmaşık bir durum da yaratmaktadır. Bir kişi ya da kesime karşı geliştirilen tepkilerin, onun emek süreci içindeki konumu ve tutumuna mı yoksa politik kimliğine mi yöneldiği zaman zaman belirsizleşir.

Öte yandan sonraki sendikal yayınlarda yer alan ifadelerden, haysiyet divanı kararıyla sendikadan uzaklaştırıldıklarını öğrendiğimiz ustabaşıların kendi örgütlenmelerini devam ettirdiklerini görürüz. 1953 yılında "İstanbul Şişe ve Cam Sanayii Usta Ustabaşı ve Mensupları Sendikası" adıyla bir sendika kurarlar.[213] İ. Cam-İş'in yayın organı *Cam-İş* gazetesin-

213 Kuruluş tarihi 18.4.1953 olarak kayıtlara geçen bu sendikanın 17 kurucu üyesinden 10'u aynı zamanda ilk sendikanın kurucular listesinde yer almış olan isimlerdir. Bunlar arasında ilk sendikanın kurucu başkanı Ahmet Barkın da vardır. İlk kongre için hazırlanan faaliyet raporunda: "İlk kurucuları biz olan ilk sendikayı o zamanın haline göre kendilerine devrettiğimiz arkadaşlarımızın telakki ve hakkımızdaki nokta-i nazarların bâki kaldığını görerek temsil hakkımızı temin edecek olan bu müesseseyi ikinci defa kurmuş

de bu sendikayla ve ustabaşılarla ilgili tepkisel ya da alaycı üslupla yazılmış birçok yazıya rastlanır.[214] "Ustalar sendikası" sadece bu fabrikaya özgü bir örgütlenme de değildir, 1954 yılında çeşitli işkollarında bu türden birçok sendika kurulmuş ve 1954'te "Bağımsız Sendikalar Birliği" adıyla birlik oluşturma girişimleri de olmuştur.[215] Adlarında "işçi" sözcüğünü geçirmeyerek kendilerini işçilerden farklı ve ayrı gördükleri için eleştirilen Birlik'in kurucularından birisi de Paşabahçe Ustalar Sendikası'dır.[216] Paşabahçe'de çekişme ve tepkilerin yanı sıra işyerindeki iki sendikanın birleştirilmesi için çabaların da her dönem sürdüğü görülecektir. 1950'li yılların ortalarında sendikal hareketin gündeminde yer almış olan "ikinci sendikalar" meselesinin çözüme kavuşturulması, işkollarında birleşmelerin sağlanması için Türk-İş bünyesinde çalışmalar yapı-

---

bulunuyoruz" sözleriyle ikinci sendikanın kuruluş gerekçesi açıklanır. (*İEM. GŞ/SDA.* 13-78 nolu dosyada bulunan kuruluş evrakı ve 19.9.1953 tarihli, yönetim kurulu başkanı M. Kemal Karoğlu imzalı kongreye sunulan faaliyet raporu).

214 Örneğin gazetenin 7. sayısında yayınlanan bir yazıda; "...sempati ve teveccühlerini bir türlü kazanamadıkları işçilere nispet yaparcasına bir ustalar sendikası kurmuşlar... kendilerine haklı veya haksız imtiyazlar sağlamışlardır.." ifadeleri yer alır. ("Sun'i etiket alma sevdası", *Cam-İş*, 1 Mayıs 1953, s. 1.) Bir başka yazıda ise, "bu sendika *alnının teri ile çalışan* biz işçiler için asla verimli olamaz... hakkımızda ilk raporu yapıp üst mercie veren başımızdaki usta ve ustabaşılarıdır. Bu rapora karşı acaba onlar bir daha bizi işverenlerimize karşı müdafaa ederler mi?" sözleriyle ustabaşılara yönelik güvensizlik ifade edilir. (Lütfü Ak, "Cam sanayiimizde İkinci Bir Sendika", *Cam-İş*, 3 Kasım 1953, s. 3).

215 Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 3. basım, Tüstav Yayını, İstanbul, 2004, s. 175.

216 Sülker, *Türkiye'de...*, s. 175-176. "İkinci sendikalar" olayı o tarihlerde sendikal hareketin gündeminde ciddi biçimde yer almış, ancak emek tarihimizde pek ilgi görmemiş bir konudur. Bazıları daha kişisel iktidar mücadelelerinin sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Ama çoğunlukla, İngilizce emek tarihi yazınında "rank and file" (aşağı tabaka-alt tabaka olarak çevrilebilir) olarak isimlendirilen kesimlerin dışladığı ustabaşıların örgütlenmeleridir. Ustabaşı örgütlerinin ortaya çıkışı ve onlara yönelik tepkiler kanımızca, işçi aristokrasisi ile rank and file konumundaki işçiler arasındaki çatışma olarak okunmalıdır. Bu bize bir yönüyle 1950'lere kadar olan dönemde geçerli olan fabrika rejimine dair de fikir verir. Fabrika içi emek sürecinde denetimin baskıcı karakteri ve bunun ilk elden uygulayıcısı olarak ustabaşı figürünün kazandığı yaygın olumsuz imajı görebiliriz.

lır. Bunların sonucu olarak 1958 yılında yapılan Türk-İş Mümessiller Heyeti toplantısında, İ. Cam-İş ve ustabaşılar sendikasının başkanları heyet önünde öpüşerek birleşme kararı aldıklarını açıklarlar.[217]

Bu kararın uygulamaya geçemediği, sonraki yıllarda da ayrımın devam ettiği görülecektir. 1959 yılında yapılan İ. Cam-İş kongresinde ikinci sendikayla birleşme kararı alınır. İ. Cam-İş açısından üye mevcudu otuz kırk civarında olan bu sendikayla birleşmenin ancak sembolik bir anlamı olabileceği açıktır. Ancak sendika içinde tam da bu noktada farklı yaklaşımların olduğu sezilmektedir. Kongrenin birlik kararını duyuran ve bununla ilgili olarak ustabaşı sendikasına gönderilen çağrıya yer veren haberdeki, "senelerce önce hatalı bir kararla kuruldan ihraç edilen ... ciğerimizden kopmuş ve karşımızda aynı gayelerle kurulmuş bulunan teknik işçiler sendikası" ifadeleri, o sırada yönetimde bulunan ekibin fabrikadaki denetleyicilere karşı, Hasan Türkay'ın yukarıda aktardığımız duygu ve düşüncelerini paylaşmadığını gösterir.[218] Fabrika ve ülkede yaşanan gelişmeler sonucunda varlığının artık gereksizleştiği anlaşılan ikinci sendika nihayet, kurulduktan on yıl sonra, 1963'te kendisini fesh ederek ana sendikaya katılacaktır.[219]

"Bakkallık etmek" ya da örgütlenmek

Yeniden sendikanın gelişimine dönersek, 3 Aralık 1947'de yönetim kurulunun bir dizi karar aldığını görürüz:[220] Üyelere aidat miktarlarına göre hastalık yardımı, üyenin ölümü halinde ailesine ölüm yardımı, hastalık yüzünden çalışamayacak hale gelen işçilere olanaklar ölçüsünde yardım gibi sosyal yardım faaliyetleri yapılması kararlaştırılır. İşçi sigortalarının henüz çok

217 "Türk-İş Mümessiller Heyeti Zabıt ve Raporları", *Belgelerle Türk-İş Tarihi-1 (1952-1963)*, Türk-İş Yayını, Ankara, 2002, s. 175.

218 "Kardeş Sendika İle Birleşme Yolunda", *Cam-İş*, sayı 72, 16 Şubat 1959, s. 1.

219 *İEM. GŞ/SDA.* 13-78 nolu dosyada bulunan bilgilere göre fesih tarihi 20.4.1963'tür.

220 İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası, *On Yılın Hâtırası, 8.8.1947-8.8.1957*, Kemal Sülker (haz.), Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1957, s. 24.

yeni ve yetersiz olduğu yıllarda[221] bu tür dayanışmaların çok işlevli olabileceği unutulmamalıdır. Sendika ayrıca Beykoz Deri Kundura Fabrikası'ndan aldığı ayakkabıları taksitle üyelerine dağıtır, her yıl geleneksel hale gelecek olan toplu sünnet törenleri organizasyonunu başlatır. Bugünden bakınca naif görünebilecek bu tür etkinlikler, o tarihte ve şartlarda sendikayı işçiler nezdinde cazip kılan bir etki uyandırabilmektedir.[222] Üstelik bu alanda bir tür rekabetin yaşandığını düşündürecek gelişmeler de vardır. Sendikanın ortaya çıkışından kısa süre sonra 1948 başlarında Paşabahçe yönetimi tarafından TŞCFAS Mensupları Yardımlaşma Derneği kurulur. Tüzüğünde şirketin tüm memur ve işçilerinin üye olabileceği belirtilen derneğin amaçları şöyle sıralanır: Üyelerinin para biriktirmelerini kolaylaştırmak; toptan erzak, yakacak, giyecek sağlayarak onlara dağıtmak, ihtiyacı olan üyelerine borç vermek.[223] Belirlenen amaçlar, kuruluş tarihi ve sendikanın o sıralardaki çalışmaları birlikte değerlendirildiğinde derneğin kuruluşunda bir ölçüde sendikayı ikame *etme* isteğinin rol oynamış olabileceği kanaati oluşur.

Dönemin hemen tüm sendikalarının başlangıçta başvurdukları bu türden maddi özendiricilerin bir süre sonra onların öncelikli çalışma alanları haline gelmeye başladığı, asli işlevleri olan üyelerinin hak ve çıkarlarını işveren karşısında koruma ve örgütlenme yolundaki çalışmalarını gölgelemeye başladığı görülür. Bu türden bir sendika faaliyet programı CHP'li Barkın ve ekibi tarafından teşvik de edilse de[224] yürütülen ticari faaliyet-

---

221 O tarihte iş kazaları, meslek hastalıkları sigortası yaşama geçmiş ama ihtiyarlık ve hastalık sigortası henüz kurulmamıştır.

222 Sendikanın yönetiminde görevler üstlenmiş olan Nevzat Şeker, Onuncu Yıl kutlamasında yaptığı konuşmada, on yıl önce sendikaya girmesinde ayakkabı satışının vesile olduğunu belirtir. Şeker şunları da ekler: "O zamana kadar işçinin % 99'u da benim gibiydi, böyle bir teşekkül olabileceğini hatırıma getirmemiştim" (*On Yılın Hâtırası*, s. 43-44).

223 TŞCFAS Yardımlaşma Derneği Ana Tüzüğü, 1948.

224 Örneğin Rebii Barkın, *Hürbilek* gazetesindeki bir yazısında sendikaların işçilerin toptan gıda vb. ihtiyaçlarını karşılayacak çalışmalar yapmalarının onların başlıca görevlerinden birisi olduğu görüşünü savunur. [Rebii Barkın, "İşçinin Geçim Davasında İşçilere ve Sendikalara Düşen Vazifeler", *Hürbilek*, yıl 1 sayı 7, 29 Mayıs 1948, s. 1-2].

lerin bir süre sonra sendikalar içinde sorunlara neden olduğu anlaşılır. Dönemin diğer yeni sendikaları gibi İ. Cam-İş de bu ilk önemli deneyimlerinin sonucunu değerlendirerek, Sülker'in Rebii Barkın ve ekibine nazire yapan alaycı ifadeleriyle, "pastırma, sucuk, kavurma, üzüm alışverişlerini ticaret erbabına bırakarak" işçileri örgütleme işine öncelik verir.[225]

Türkay, 1950'ye kadar olan dönemi, işten atılma tehditleri (hatta bizzat kısa süreli bir çıkarılma deneyimi de yaşamıştır) istihbarat görevlilerinin takibi ve "komünist suçlamaları" altında geçirdiğini aktarır.[226] Diğer yandan genç muhaliflerin mü-

225 Sülker, s. 95.

13 Şubat 1949'da yapılan olağanüstü kongrede konuşan başkan Ahmet Topçu; "ilk adımda işçi arkadaşlarımızı sendikaya bağlayacak görülür bir kudret sahibi olmadığımızdandır ki bakkallık etmek yoluna bizzarure sapmış bulunuyoruz" sözleriyle bu tür ticari faaliyetlerden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirir. Topçu aynı zamanda bu alışveriş işlerinin onları gayeden uzaklaştırdığım ve kendilerine karşı olan bazı kişilerin eline kötüleme fırsatı verdiğini de belirtir. Kongre sonunda yapılan oylamayla kooperatifin sendikadan ayrı bir yönetim kuruluyla yönetilmesi yönünde karar alınmış ve kooperatif için yeni bir yönetim seçilmiştir. ["Paşabahçe Şişe ve Cam İşçileri Sendikasının Olağanüstü Kongresi Pazar Günü Yapıldı", *Hürbilek*, yıl 1, sayı 40, 16 Şubat 1949, s. 1-39.] Bir başka gazete haberine göre de kongrede, sendikanın kooperatiften ayrılıp ayrılmaması konusunda sert tartışmalar yaşanmış ve taraflar birbirine girmiştir. Sonuçta kooperatif ve sendikanın ayrı heyetlerce yönetilmesi önerisi benimsenmiştir. (*Cumhuriyet*, 14 Şubat 1949.)

226 Hasan Türkay –cam ustası ve eski İ. Cam-İş Sendikası başkanı– "İşçilik yaşamı ve sendikal mücadele tanıklıkları" konulu görüşme, Ankara, 10.10.1988. (Yıldırım Koç tarafından gerçekleştirilen ikinci görüşme).

Aynı dönemde sendika toplantılarının mülki amirlerce sıkı bir biçimde izlendiği ve rapor edildiği de (ki bunun o yıllarda genel bir uygulama olduğu belirtilmelidir) görülür. 16.3.1948 tarihinde Kaymakam Ekrem Sevencan imzasıyla İl Yüksek Katına gönderilen zata mahsus ve gizli ibareli yazıda; 14.3.1948 tarihinde sendikanın fabrika yemekhanesinde düzenlediği ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin kurucularından birisi olmayı karara bağladığı toplantı rapor edilir. Yazışmanın sonunda yer alan; toplantıda "mevcut kanunlarımıza ve rejime aykırı ve tenkit mahiyetinde söz söylenmemiştir" ifadesi dikkat çekicidir. (*İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.2)

Sendikanın muhalif niteliği onu iktidarın maddi desteğinden yoksun bırakmış olmalıdır. Bizzat CHP'nin ilgili bürosu yetkilileri tarafından kurdurulan sendikanın sonraki gelişiminde bürodan maddi destek de alması beklenirdi ancak yönetiminin muhaliflerin eline geçmesinden sonra Rebii Barkın ve ekibinin desteğini yitirmiş görünmektedir. Makal'ın arşiv belgelerinde yaptığı titiz tarama sonucu hazırladığı, dönem içinde CHP'nin işçi örgütlenmelerine yaptığı maddi destekleri gösteren listede sendikanın adının yer alınaması bunun bir göstergesi sayılabilir (Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 263-265).

dahalesiyle kimlik değiştirerek yaşamını sürdüren sendikanın homojen bir "rank and file" sendikası olduğu iddia edilemez. İşveren vekili konumundaki ustabaşılar gönderilmiştir ama dönem içinde yönetim kurullarına seçilenlere bakıldığında büyük oranda bir "ustalar" sendikası görünümü arzeder. Yönetim vasıfsızlarda değil ama; "ateş karşısındaki" zanaatçi işçilerdedir.

Sendika yönetiminin bu sosyal profili aşağı yukarı 1960'lı yıllara kadar böyle sürecektir. Bu profil işyerinin ele aldığımız evredeki manüfaktür niteliğine, zanaat tarzı üretim örgütlenmesine ve tabii bunların yarattığı işgücü yapısı ile emek süreci düzenlemeleriyle uyumludur. İlerideki profil değişiminde de yine fabrikanın üretim sürecindeki köklü değişimlerin ve manüfaktür niteliğinin zayıflamasının belirleyici etkisi olduğu görülecektir.

Sendika 24 Mart 1948'de kurulan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin (bundan sonra İİSB olarak anılacaktır) üçüncü üyesi olur, başkan Topçu ise Birlik'in başkanvekilliğine seçilir. İ. Cam-İş CHP girişimleriyle oluşturulan Birlik'te, kapandığı 1962 tarihine kadar yer alacak, yöneticileri Birlik'te çeşitli görevler üstlenecektir. 1950 yılına gelindiğinde, genel seçimler yaklaşmış ve DP'nin büyüyen gücü görülmeye başlamıştır.

Toplumun diğer kesimleri gibi işçi sınıfı da yoğun bir politizasyon yaşamaktadır. O sıralarda siyasi alanda yoğunlaşan ve giderek çekincesiz, kendine güvenli hale gelen CHP karşıtı muhalefet hareketinin işyerlerinde sendikal mücadeleden daha öne çıktığı ve işçiler için daha kapsayıcı ve etkili bir sınıfsal tepki haline geldiği söylenebilir. Ağırlıkla DP'ye yönelen işçiler partinin birçok yerde örgütlenmesinin belkemiğini oluştururlar, partinin propagandasını işyerleri ve mahallelerinde yoğun biçimde yaparlar. Aynı zamanda partilerin işçi adaylar göstermeleri de gündeme gelir ve tam anlamıyla bir işçi bölgesi olan Beykoz'da ve İİSB'deki faaliyetleri nedeniyle sendikal çevrelerde tanınan sendika başkanı Ahmet Topçu aday gösterilir. Aynı sıralarda Birlik içindeki politik ayrışmalar da yoğunluk kazanmış, hatta muhalefet taraftarı sendikalar "Hür İşçi Sendikaları Birliği" adıyla yeni bir birlik oluşturmuşlardır.

Bu koşullarda Topçu yazdığı mektupla; "sesini duyurmaktan haklı veya haksız imtina cihedine giderek... işçi davasını dar ve verimsiz bir yoldan yürütmeye çalışan" İİSB'den istifa ettiğini bildirir.[227] Ancak yönetimindeki DP yanlılarının ağırlığına karşın İ. Cam-İş, muhalefet yanlısı sendikaların oluşturduğu bu alternatif yerel birlik içinde yer almayacaktır. İçinde taşıdığı muhalif eğilimlere ya da merkezle olan ayrımlarına rağmen işçi hareketinin ana akımını temsil eden birlikler içinde yola devam etme tavrı sonraki yıllarında Paşabahçe sendikalarının sürdürdüğü bir gelenek olarak karşımıza çıkar. Öte yandan Birlik'teki görevinden istifa ederek milletvekili olan Topçu, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde milletvekilliğini kazanır ve meclisin en genç vekillerinden birisi olarak Ankara'ya gider.* Seçim sonuçları tüm ülkeyi etkilediği gibi işyerlerinin iklimini, sendikaların gelişimini de etkiler. Siyasi ve iktisadi etkenlerin daha karmaşık bir etkileşim içinde işçi hareketini yerel ve genel ölçekte belirlediği yeni bir dönem açılmaktadır.

227 Sülker, *Türkiye Sendikacılık*..., s. 150.

(*) Topçu'nun milletvekilliği süreci ileride ayrı bir bölüm olarak ele alınacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

50'LER: HEGEMONYA, HİMAYE VE SINIF MÜCADELESİ

Manüfaktürden fabrikaya

1950'lerin başlarında fabrika teknik yatırımlar açısından iyi durumda değildir. Üretimin candamarı olan fırınların birçoğu uzun zamandır gerekli tamiratı görmemiş, ömrünü doldurmuş fırınların yerlerine yenilerinin yapılması çalışmaları gecikmiştir. Öyle ki gazetelere fabrikanın kapanma tehlikesi içinde olduğu haberleri yansır.[1] Nitekim 1951'de fırınların bir kısmı yıkılır, yerlerine yenilerinin yapılmasına başlanır. Fakat bu çalışmalar üretim miktarlarında düşüşlere neden olur, kimi ürünlerde maliyetler artar.[2]

Şişecam, yaşanan sıkıntıların etkisini gidermeye yönelen bir reorganizasyon programını başlatır. Almanya'daki bir firmayla yapılan anlaşmayla onlardan teknik ekip ve bilgi desteği sağlanır. Bu arada yeni getirilen otomatik Feeder makinelerinin tecrübe imalatı sürmektedir. O sırada özellikle köylerin ihtiyacı olan lamba şişelerinin üretiminin artırılması, üzerinde durulan

1 Kemal Sülker, "Paşabahçe Cam Fabrikası Birdenbire Stop Edebilir", *Gece Postası*, 3 Aralık 1950, s. 3. Yazara durumu aktaran fabrikanın deneyimli işçisi, fırınlardaki sürekli sorunlardan ve gerçekleştirilmeyen tamirlerden söz eder.

2 TŞCFAS, *Onbeşinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1951, s. 7.

başlıca konulardandır. Lamba şişesi üretiminin seyri bize fabrikanın üretiminin genel iktisadi ve sosyal gelişmelerle ne kadar ilintili olduğunu gösteren iyi bir örnektir. Son birkaç yıllık yatırımlarını yaparken artan lamba şişesi talebini karşılamayı hedefleyen fabrika 1951 yılında hayal kırıklığına uğrar. Diğer küçük çaplı fabrikaların düşük kaliteli ürünlerle piyasaya girmelerinin yanı sıra artan ithalat da bu umut bağlanan alandaki üretimin % 50 civarında azalmasına neden olur.[3] Demokrat Parti'nin kurduğu yeni hükümetin 1950 Haziran'mda aldığı kararlarla derinleştirdiği dış ticaretteki serbestleşme politikasının sonucu Şişecam'a bu şekilde yansımıştır.[4]

Böylece önce dönemin köye yönelen ekonomik açılımlarının (olumlu şekilde), sonra da ithalata yönelen politikalarının (olumsuz şekilde), fabrikanın üretim sürecine ve hayatına doğrudan etki ettiğini görürüz. Fırınların kapanması ve ithal ürünlerin yarattığı rekabet, fabrikanın –sonuçları işçilere de yansıyan– bir kriz yaşamasına neden olur. 1951'de bir işçi tensikatı gündeme gelir.[5] Şirket 1952 yılını da ciddi bir zararla kapatır. Yıllık raporda, gerçekleşen üretim miktarının, cam sanayiinde kritik öneme sahip olan asgari düzeyin altında kaldığı ifade edilir.[6] Ayrıca kimi makinelerden istenen verim elde edilememiş, fırın yenilemeler üretimi azaltmıştır. Raporda tüm bunların yanı sıra yapılan tensikatın getirdiği tazminat yükünün de zararı artırıcı etkenler arasında olduğu vurgulanır.

1952'de liberal ithalat rejimini daraltmaya yönelik olarak

---

3 TŞCFAS, *Onaltıncı Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1952, s. 10.

4 1946 yılında başlayan dış ticaretteki serbestleşme politikaları 1953 yılına kadar ithalatta büyük bir patlama yaratacak şekilde sürmüştür. Konuyla ilgili detaylı bilgi için şu kaynağa bakılabilir: Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1958*, Yedinci Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 76-84.

5 "Paşabahçe Şişe Cam İşçileri Tensikata Tabi Tutulacak", *İşçi Hakkı*, 4 Ekim 1951, s. 1-4. Şirketin o yılki raporuna göre tensikat yerine işveren boş kadrolara alım yapmayarak emek gücü tasarrufu yapma yoluna gider. Sendikanın yayınlarından anlaşıldığı kadarıyla *İ. Cam-İş* tensikatın durdurulması için büyük çaba harcamıştır.

6 TŞCFAS, *Onyedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1953, s. 8.

başlayan yasal düzenlemeler 1955'e gelindiğinde iyice netleşir ve yeni bir devreye girilir. Dış ticarete getirilen sınırlamalar ile 1954'ten itibaren, ithalat içinde önemli paya sahip olan tüketim mallarının oranı azalır, sonraki yılların dış ticaret politikalarını oluşturan ana unsurlar ortaya çıkar. İthalatı tüketim malları imalatıyla ikame eden bir sanayileşme süreci başlamıştır.[7] İthal ikameciliğin bu ilk evresinde yatırımlar büyük ölçüde tüketim mallarına yöneliktir, korumacı dış ticaret politikaları ve genişleyen iç pazarın yüksek talebi, kalite kaygısını ikinci plana atan yoğun bir üretimi getirmiş, aynı zamanda sermayenin merkezîleştiği ve tekelci eğilimlerin güçlendiği bir yoğun sanayileşme süreci başlamıştır. Paşabahçe'açısından ithal ikameciliğin somut ifadesi yıllar sonra Genel Müdürün anlattıklarında görülecektir:[8] Yıllık tüketimin 2 milyon civarında olduğu tarihte, yıllık kapasitesi 12 milyon bardak olan yeni makinelerin ithal edildiğini anlatan Genel Müdüre göre, yeni makinelerin devreye girmesiyle Türk köylüsü 70 kuruşa aldığı bardağı 35 kuruşa alma imkânı bulur ve ilk yıl, on milyon adet üretilen bardakların tümü satılır. Genel Müdür durumu şöyle özetler: "Böyle bir pazar varmış Türkiye'de ve biz bunu bilmiyormuşuz."

Fabrikanın, olumlu koşullar sağlayan bu konjonktür içinde, yaşadığı krizi 1953'ten itibaren aşmaya başladığı görülür. Üretim, verimlilik ve satış rakamları fabrika tarihinin en yüksek düzeylerine varır.[9] Genel ekonomik konjonktürün etkisinin yanı sıra, İş Bankası'nın kredi desteği ve sürdürülen reorganizasyon da gelişmeye katkı sunmuştur. 1954'te üretimdeki artışlar sürer ve bilanço kârı önceki yılı çok geride bırakacak derecede yüksek gerçekleşir. Fabrika olumlu koşulların yardımıyla atılıma geçmiştir. Fakat bu yılın üstünde durulacak asıl olayı kuşkusuz Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) kredisiyle ABD'ye yapı-

---

7 Boratav, 1998, s. 87.

8 14 Mayıs 1979 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan Mehmet Barlas'la Kocatopçu söyleşisinden aktaran: *Şişe Cam*, sayı 102, May.-Haz. 1979, s. 8.

9 TŞCFAS, *Onsekizinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1954, s. 7.

lan otomatik makine siparişidir.[10] Bu, fabrikanın makineleşmesi /otomasyonlaşması konusunda atılan en büyük adımdır ve sonraki hızlı gelişimde de belirgin bir etkisi olacaktır.

O sırada fabrikada üfleme (el imalatı) yöntemiyle; lamba şişesi, çay bardağı gibi ince ürünler; pres makine yöntemiyle; vazo, bira bardağı, komposto kâsesi gibi kalın ürünler; yarı-otomatik makinelerde, kavanoz, kolonya ve ecza şişesi gibi miktar itibariyle orta düzeydeki ürünler ve tam otomatik makinelerde da içki ve gazoz şişeleri gibi çok büyük miktarlarda ürünler imal edilmektedir.[11] 1950'lerin ortasında ilaç şişelerinin üretimi giderek önem kazanır. Amerika'dan getirtilen tam otomatik makinelerden birisi, daha önce ithal edilen penisilin şişelerinin giderek artan talebinin fabrika tarafından karşılanması için kullanılır. Diğer otomatik makineler piyasanın artan şişe ihtiyacı ve daha önce ithal edilen komposto tabağı gibi eşyaların seri üretimine yöneliktir. 1956'da Milli Korunma Kanunu'nun yeniden uygulanmasıyla ortaya çıkan bazı sınırlamaların yarattığı göreli düşüş dışında fabrikanın üretimi ve kârlılığı her yıl büyük artışlar gösterir (bkz. Grafik 2).

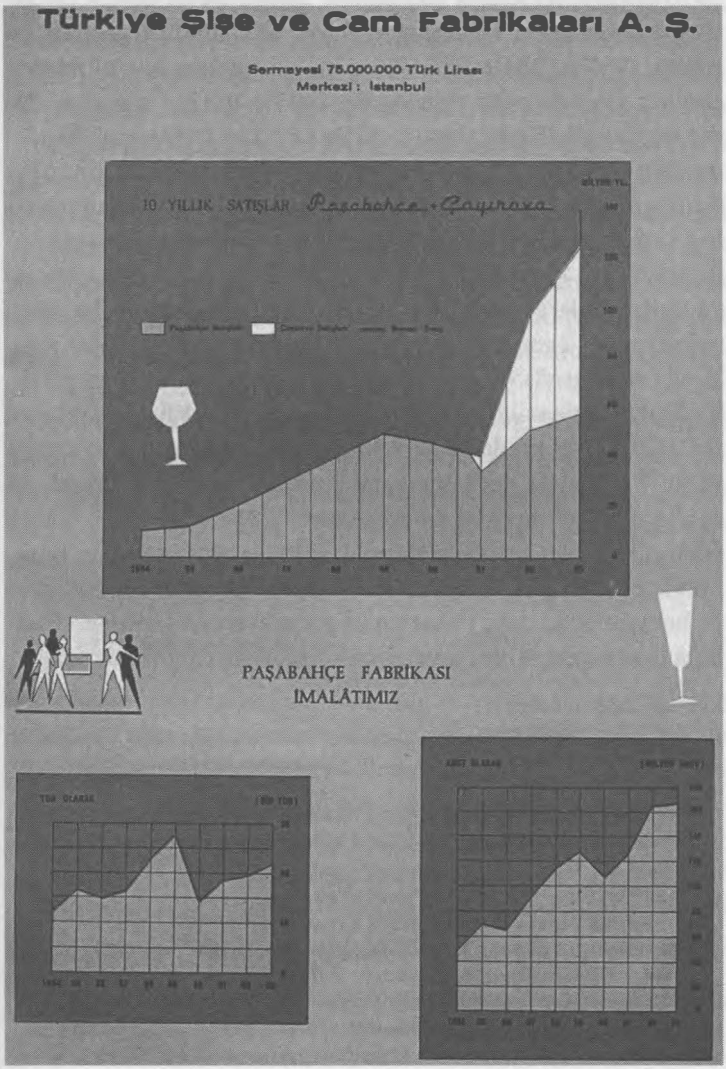
---

10 *A.g.r.*, s. 13.

Marshall Planı çerçevesinde oluşturulan Özel Teşebbüs Fonu'nun yönetimi 1950 yılında kurulan TSKB'ye bırakılmıştır. Fondan belli bir birikim düzeyine ulaşmış firmalar yararlanmaktadır. (Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, SAV Yayını, İstanbul, 2007, s. 246-250. Bu firmalardan olan Şişecam, başlıca amaçlarından birisi mevcut özel teşebbüslerin genişletilmesi ve modernleştirilmesi olan fondan TSKB aracılığıyla, ABD'den dönemin en modern otomatik makinelerini getirmek üzere yararlanmıştır. Şirket raporlarına göre kullanılan kredi miktarı 968.313 TL'dir. Böylece İş Bankası kurucusu ve büyük hissedarı olduğu (İş Bankası müdürü aynı zamanda kendi yönetim kurulu başkanı da olan) TSKB aracılığıyla, Şişecam'a yine bir tür imtiyaz sağlayarak onun 60'ların başlarında, kendisinin en kârlı yatırımlarından birisi haline getirmiştir. Şişecam söz konusu fondan yararlanarak atılım sağlayan istisnai bir şirket değildir; 1950'li yıllarda, sonradan Türkiye'nin en büyük sermaye grupları haline gelecek, Eczacıbaşı, Yaşar Holding vb. gibi pek çok firma bu fondan sağladıkları kredilerle büyük yatırımlara yönelmişlerdir. TSKB ve fonun Türkiye kapitalizminin gelişimindeki yerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Y.N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri:1923-1960*, Azer Yaran (çev.), Onur Yayınları, İstanbul, 1978, s. 220-241.

11 *TŞCFAS*, "Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi 1935-1952" (Broşür), 1952, s. 1.

GRAFİK 2
Fabrikanın Üretim ve Satış Rakamlarındaki Yıllık Değişim (1954-1963)

Kaynak: TŞCFAŞ, *1963 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1964.

1957'ye gelindiğinde çok büyük bölümü makine imalatı olmak üzere, hem net üretim kapasitesi hem de net üretim 1950'dekinin iki katına çıkmıştır.[12] Satışlarda da büyük bir artış söz konusudur. 1953 satış endeksi 100 kabul edildiğinde bu rakam 1957'de 284'e çıkar. Tüm bu gelişmelere önemli bir verimlilik artışı da eşlik etmektedir. 1953'te fiili bir iş saatine düşen üretim 13,35 adet iken, 1956'da 16,65 ve 1957'de 20,28 adede yükselir.[13] Aynı zamanda yatırımlar hızla sürmektedir. Yine dönemin gelişen iktisadi ve sosyal dinamikleri fabrikanın üretim hedeflerini belirlemektedir. Yıllık raporlarda ülke nüfusunun % 80'ini oluşturan köylü vatandaşların % 20'sinin cam eşya kullandıkları ama yaşam şartlarındaki iyileşmenin bu oranı yükselteceği, cam eşya ürünlerinin en ücra köylere kadar yayılacağı, dolayısıyla da gelişen talep için yeni yatırımların gerekli olduğu saptamaları yer alır. Böylece yine TSKB'den sağlanan 650.000 TL'lik krediyle iki yeni otomatik makine daha sipariş edilir.[14] Ülkedeki değişime paralel olarak yaşanan gelişmelerin coşkusu şirket raporlarına da yansır:[15] "Hızla ilerleyen teknik tekâmül ile aynı seviyeye ulaşmak gayesile, yurdumuzun bütününde olduğu gibi, işyerimizde de azami gayretler sarfedilmekte, her gün biraz daha yükselen ve genişleyen yeni tesis ve cihazlarla fabrikamız sahası muazzam bir şantiyeyi andırmaktadır."

---

12 TŞCFAS, *Yirmiikinci Faaliyet Senesi Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1958, s. 7. 1957'de yapılan ton bazında toplam üretimin % 9'u el üretimidir.

13 TŞCFAS, *Yirmibirinci Faaliyet Senesi Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1957, s. 12 ve TŞCFAS, *Yirmiikinci Faaliyet Senesi Hakkında...*, s. 12.

14 TŞCFAS, *Yirmibirinci Faaliyet Senesine Hakkında...*, s. 8.
Köylerin yanı sıra yeni kurulan birçok sanayinin (ilaç, gıda, içme suyu, meşrubat vb.) cam kap ihtiyacındaki genişleme de talebi artırmaktadır. Fabrika, 1959 itibariyle ülke ihtiyacının % 50'sini karşılar durumdadır. ("Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları", *İktisadi Yürüyüş*, Yıl 1959, S. 372-373, s. 46.)

15 TŞCFAS, *Yirmiikinci Faaliyet Senesi Hakkında...*, s. 7.
Benzeri bir heyecan ve otomasyonu sağlayan makineler hakkında ayrıntılı bilgileri gazete sayfalarından izlemek de mümkündür. Örnek: "Yeni Züccaciye Eşyası İmali de Mümkün Oldu", *Gece Postası*, 9 Kasım 1955, s. 1-3. Haberde artık komposto tabaklarının Türkiye'de de üretilebilecek olmasından ve yeni makinelerin sağladığı gelişmelerden övgü ve heyecanla sözedilir.

Aynı zamanda Şişecam bu yıllarda (1957) ilk ihracatını da gerçekleştirir. Kıbrıs'a sembolik de olsa bir ihracat yapılır. Öte yandan şirket Türkiye'nin ilk pencere camı üretimini yapacak fabrikanın Çayırova'da inşa edilmesi için girişimlere başlar. 1959'da yine İş Bankası'nın desteğiyle daha da ileri bir yenilenme programına başlanır. Bu kapsamda yılda 15-20 milyon adet üretim kapasitesine ve farklı çeşitlerde üretim imkânına sahip makineler getirtilir.[16] Fabrika müdürü Bahri Ersöz yeni makinelerin daha önce elle yapılan çay bardağı sigara tablası gibi ürünleri yapacaklarını, bunun sonucunda kalitenin çok iyileşmesi, imkânsızlık yüzünden az yapılabilen imalatın hızlanması ve maliyetlerin düşmesi gibi üç temel beklentilerinin olduğunu söyler. Ersöz'e göre, "bunlar sağlanınca sürüm artacak ve tabiidir ki işçilerimizin de geliri yükselecektir."[17]

Sonraki yıllarda Şişecam'ı giderek büyük bir holdinge dönüştürecek olan atılım başlamıştır. Fabrika ise el imalatının –hâkim değilse de– hâlâ ağırlıkta olduğu el imalatına dayalı manüfaktür (ya da manüfaktürler birliği) olmaktan çıkıp gitgide modern ve kârlı bir fabrikaya dönüşmektedir.

Yeni yönetim yaklaşımı

Fabrikadaki değişimler, makineleşme ve üretim artışlarıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda yönetim tekniklerinde de önemli gelişmeler gözlenir. Kendisinden sonraki bölümlerde ayrıntılı biçimde söz edeceğimiz yeni genel müdürün bu alanda başlattığı uygulamalardan birisi fabrikanın çeşitli yerlerine konan "teklif kutuları" yoluyla işçilerin işin geliştirilmesine katkı sunacak fikirlerini toplamaktır. Kutulara atılan teklifler değerlendirilmekte ve değer taşıyanlar ikramiyelerle ödüllendirilmektedir.[18] Uygulamanın

16 TŞCFAS, *Yirmidördüncü Çalışma Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1960, s. 5.

17 "Yeni Makineler Getirildikten Sonra Kaliteler Çok Yükselecek", *Gece Postası*, 30 Haziran 1959.

18 Kutuların ilk açılışında bulunan teklifler arasında yapılan elemede 6 tanesi mükâfata lâyık görülür. Bunlar çeşitli servislerde yapılacak düzenlemelerle yakıt ya da işgücünden tasarruf etmeye yönelik önerilerdir. Her birine azalan

hayata geçmesinden dokuz ay kadar sonra kendisiyle yapılan bir röportajda genel müdür; kutuları üç kez açtıklarını, yüzden fazla teklif bulduklarını ve dörtbin liradan fazla ikramiye dağıttıklarını anlatır.[19] Fabrika lokalinde, teklif kutularının açıldığı törende konuşan genel müdür özetle; "işçi ve işverenin müşterek say ve gayretlerinden doğacak faydaları" anlatır, yeni teklifler beklediklerini belirtir ve bundan sonra sendika temsilcilerinin de teklif inceleme komisyonunda yer alacağını duyurur.[20]

Sendikanın uygulamaya verdiği desteği, aynı törende yer alan sendika başkanı Türkay'ın, uygulamadan duyduğu memnuniyeti ifade eden konuşması ortaya koyar. Dünyada ve Türkiye'de 80'li 90'lı yıllarda büyük bir yaygınlık kazanacak olan Toplam Kalite Yönetimi uygulamalarının en tipiklerinden birisi olan öneri kutuları sistemi, böylece sendikanın da tam desteği ile hayli erken bir tarihte fabrikada hayata geçirilir.

Başlatılan benzer bir uygulama da; teknisyen, ustabaşı ve postabaşılardan oluşan ve genel müdürün de katılımıyla her ay toplanmaya başlayan Teknik Komite'dir. Komiteyi öneren ustabaşı Fethi Ünal'dır. Komitenin toplantıları basına da yansımakta, başka fabrikalarda benzeri görülmeyen bu oluşum ilgiyle karşılanmaktadır.[21] Ancak bu işin dışarıdan görünen yüzüdür. Bir işveren stratejisi olarak oynadığı rolün farkında olan deneyimli sendikacı Türkay komite toplantılarına hiç de sıcak bakmamaktadır:[22]

---

oranlarda parasal ödül verilen tekliflerden, Dekor Dairesi postabaşı tarafından geliştirilen üçüncüsü ilginçtir: Kadınların yoğun olarak çalıştığı bu bölümlere onlar için özel tuvaletlerin yapılması ve böylece tuvalete gitmek için kullanılan zamandan tasarruf edilmesi. Goble vardiya ustası Fethi Ünal'ın tekliflerinin ise yönetim tarafından ilgi gördüğü ve uygulamaya konduğu sonraki gelişmelerden anlaşılır. Ünal; işçi yetiştirilmesi için ders verilmesini, genel müdürün ve mühendislerin ayda bir kez ustabaşılarla toplantı yapmasını ve sevki idare mevzuunda kurslar açılmasını önermiştir. (Kemal Sülker, "Paşabahçe Cam Fabrikası İşçileri Mükâfat Alıyor", *Gece Postası*, 22 Ocak 1955, s. 4.)

19 Kemal Sülker, "1450 Kişilik Bir Aile Arasındaki Münasebet", *Gece Postası*, 11 Kasım 1955, s. 5.

20 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Tam Çalışmayı Teşvik Ediyor", *Cam-İş*, sayı 28, 1 Şubat 1955, s. 4.

21 "Şişe Cam Fabrikasında Enteresan Tören", *Gece Postası*, 18 Mart 1956, s. 5.

22 Hasan Türkay, "İşyerinde Bir Kısım İdareciler ve Sabık İşçilere Dair Görüşler", *Cam-İş*, sayı 63, 1 Nisan 1958, s. 1.

"Sevki idare başında bulunanlar her ay bir toplantı yaparlar, müessesenin menfaatlerine uygun bir çok meseleler görüşürler, kararlara varırlar. Neticede parlak fikirler dört duvar arasında kalır. Oradan ayrılan idarecilerin bir kısmı işçilerin başlarında azrail kesilir, nizamlar bir tarafa, kanunlar bir tarafa, astığı astık kestiği kestik olur. Öyle postabaşı ve ustabaşılar biliriz ki, bu toplantılar başlamadan evvel kendisinin de bir işçi olduğunu bilir ve işçilere daha müşfik hareket ederlerdi. Bu toplantılara gide gele oradaki havayı tenefüs edince kendilerinde başka bir kudret görmeye başladılar. Adeta kendilerine işveren süsü vermeğe başladılar. Öyle hale geldiler ki işverenle işçi arasında bir duvar vazifesi görmeğe başladılar."

Kalite artık "kontrolde"

Öncelikli hedefleri arasında kalitenin yükseltilmesi de bulunan yeni genel müdür kalite kontrol işlemini uygulamaya sokar. Bunun için Tiryaj (ürünlerin en son aşamada geçirdikleri kontrol işlemi) servisinde yeni bir kalite kontrol bölümü oluşturulur. Kalite kontrolcüler paketlenen mallar arasında rastgele seçtiklerini denetler, standartlara uygun olmayan, bozuk malları ayırırlar. Ancak bu yeni servisin işçiler tarafından kolayca kabul görduğü söylenemez. Mesela sendikacı Lütfü Ak, açıkça kalite kontrol bölümünü gereksiz bulduğunu yazar.[23] Yine sendika yöneticilerinden Hasan Türkay da *Cam-İş*'te yer alan yazısında kalite kontrol servisinin fabrikayı ciddi biçimde zarara uğrattığı, triyaj ve akort işçilerinin gelirlerinde önemli düşüşlere neden olduğu için kaldırılmasını talep eder.[24] Kalite kontrolcülerin yaptıkları rastgele seçmelerde buldukları hatalı malları üreten ve onları ayıran işçiler bu hatalarından dolayı ceza almakta, primleri kesilmektedir. Türkay bu ceza yöntemini eleştirmekte ve modern esaslara aykırı bulmaktadır. Ona göre; ça-

23 Lütfü Ak, "Tiryaj Servisinde Kalite Kontrollüğü", *Cam-İş*, sayı 41, 20 Mart 1956, s. 1.

24 Hasan Türkay,"Kalite Kontrol Servisinin Müessesemize Olan Zararları", *Cam-İş*, sayı 46, 1 Eylül 1956, s. 1.

lışma şartlarını düzeltmek, camın kalitesini yükseltmek ve kalifiye işçi yetiştirmek kaliteyi artırmak için başvurulması gereken başlıca yollardır.

Bu noktada, kalite kontrol servisine yöneltilen eleştiriler üzerinden emek sürecindeki denetimin yoğunlaştırılmasına karşı bir mücadelenin sürdürüldüğü açıkça görülür. Bir yandan da bu mücadele içinde işçilerin birbirlerine karşı pozisyonlar aldıkları ve uygulamanın belki de niyet bu olmasa bile işçiler arasındaki birliği zayıflattığı görülmektedir. Bu, Burawoy'un hiyerarşik çatışmanın yatay çatışma ve rekabete dönüşmesi olarak tanımladığı durumdur.[25] *Gece Postası* gazetesinde de bu konuda gönderilen mektuplar yer alır. Buna karşılık kalite kontrol servisinden işçiler gazeteci Kemal Sülker'e gönderdikleri bir yazıyla; kalite kontrol servisinin gerekliliğini, yaptıkları denetimlerde buldukları ciddi hataları, iyi eğitilmiş ve cam teknolojisinden anlayan bir ekip olduklarını ve bizzat Kocatopçu tarafından kurulan bir servis olarak gereksiz ve fabrikaya zararlı olmalarının imkânsız olduğu vb. hususları belirtirler.[26]

Sorunun arka planını *Cam-İş*'te yayınlanan bir yazı ortaya koyar. Cemal Gök isimli işçi yazısında; kalite kontrol servisinin sırf görev yapıyor olmak için gereğinden fazla malı ıskartaya çıkardıklarını, bunun da parçabaşı usulüyle ücretlendirilen akort servisindeki imalat işçileri için ciddi bir maddi kayıp anlamına geldiğini yazmaktadır.[27] Bir kısım işçi açısından böylesi ciddi sonuçları olan servisin varlığı ve işlevine ilişkin tartışmaların *Cam-İş*'in sonraki sayılarında da devam ettiği görülür. Servis amiri çalışmalarına yönelik eleştirileri ayrıntılı bir yazıyla yanıtlar.[28] Tüm bu tartışmalara rağmen kalite kontrol servi-

25 Burawoy, *Manufacturing...*, s. 67.

26 *USTE-KSA*, Documents/ Separate Trade Unions, 394-395 numaralı "Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası. 1956-1965" klasörü içinde, Teknik Kalite Kontrol Servisi adına Mehmet Emin Sungur tarafından *Gece Postası* yazarı Kemal Sülker'e yazılan el yazısı mektup.

27 Cemal Gök, "Kalite Kontrolü Davası Mutlaka Halledilmelidir", *Cam-İş*, sayı 59, 1 Aralık 1957, s. 2.

28 Harun Kuraner, "Kalite Kontrolleri Ne İş Yapar", *Cam-İş*, sayı 83, 1 Nisan 1960, s. 2.

si yıllar içinde fabrikanın önemli servislerinden biri haline gelecektir.

İşgücünün değişen yapısı ve eğitim: İkinci kuşak yetişiyor

Fabrikada yaşanan hızlı ve yoğun makineleşme süreci bu makineleri kullanabilecek, daha eğitimli ve vasıflı bir işgücü ihtiyacını da beraberinde getirir. 1940'larda işyerinden ayrılan yabancı işgücünün yerine yerli nitelikte vasıflı bir işgücü yetiştirmek için işlevli olan çırak kursu bu dönemde benzeri bir ihtiyaçla yeniden canlandırılır. Bu, 1939'da yasal zorunluluklardan dolayı uygulamaya başlanan ve devam eden dönemsel mesleki kurslardan farklı olarak uzun dönemli, küçük yaştaki çırakları uygulamalı eğitim yöntemleri ile fabrika için birer kalifiye işçi olarak yetiştirmeyi hedefleyen kurumsal bir eğitim modelidir.[29]

Yetişmiş elemanlarını başka kuruluşlara kaptırmaktan sık sık şikâyet ettiği görülen şirket, bu durumu önlemek ve kendisine bağlı, eğitimli bir işgücü yaratmak için kendi teknik eğitim okulunu kurmuştur. Dönemin sendika yöneticisi Lütfü Ak ise okulun, fabrikanın makineleşmesinin getirdiği bir ihtiyaç olarak gündeme geldiğini dile getirir ve bu gelişmeyi çok olumlu bularak ilgili yöneticileri kutlar.[30] 1957'de faaliyete geçen okulda 12-15 yaşları arasındaki ilkokul mezunu otuz kadar çocuğun üç yıllık teorik ve pratik bir eğitimden geçmesini hedefler.[31] Bu süre zarfında da kendilerine 50-60 kuruş civarında bir

29 Sözü edilen mesleki kurslar, 17.6.1938 tarih ve 3457 sayılı "Sınai Müesseselerde ve Maden Ocaklarında Meslekî Kurslar Açılmasına Dair Kanun" hükümleri uyarınca fabrikada 2.10.1939'da başlamıştır. O sırada bu kurslar her yıl Ekim ayının ortalarında başlayıp Nisan ayına kadar devam etmektedir. Esasen meslek içi eğitim amaçlı olan kurs müfredatında; cam teknolojisi, ısı ve gazojen tekniği gibi mesleki derslerin yanı sıra, okuma-yazma, aritmetik, yurt bilgisi, sağlık bilgisi gibi dersler de verilmektedir. [Muhtar Ataman, "Fabrikada Gösterilen Mesleki Kurslar Hakkında Toplu Bilgi", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 4, Nisan 1960, s. 9-10].

30 Lütfü Ak, "Modern Makinelerde Yeni Kalifiye İşçi Yetiştirilmesi Davası", *Cam-İş*, yıl 7, sayı 78, s. 1.

31 Okulun ilk dönemleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren kaynak: Ulvi Aytanç, "Müessemizde Teknik Öğretim", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 1, Mayıs 1959, s. 5.

saat ücreti verilir. Okulun pratik dersleri fabrikanın çeşitli bölümlerinde verilir. Takip eden yıllarda düzenli biçimde eğitimlerini sürdüren Teknik Eğitim Okulu Şişecam'a çok sayıda vasıflı işçi yetiştirecek ve bunlar arasında çok sayıda sendika aktivisti de olacaktır.

İşyerinde yoğunlaşan eğitim faaliyetleri Teknik Eğitim Okulu ile sınırlı değildir. Çalışma Bakanlığı ile Milletlerarası İşbirliği İdaresi'nin işbirliği ile başlatılan İşgücü Eğitim Programı (İşbaşında Eğitim Programı olarak da geçmektedir) Türkiye'de ilk olarak Paşabahçe fabrikasında başlatılır.[32] Amerikalı uzmanların katkısıyla sürdürülen programın dört yıl sürmesi ve sonra Türk uzmanların devam etmesi hedeflenmektedir. Bu eğitimi hayli ciddi biçimde ele alan Şişecam programın uygulanmasına ilişkin bir eğitim yönetmeliği de hazırlar.[33] Yönetmelikte, eğitimin ihtiyaç ve metodlarının doğrudan fabrikanın üretim ihtiyaçlarına göre ayarlanacağı ve eğitimin çoğunlukla işbaşında fabrikanın çalışanları tarafından yapılacağı belirtilir. Çeşitli düzeyde yönetici ve denetleyicilere de sorumluluk yükleyen bu eğitimlerin sendikayla da işbirliği içinde yürütülmesi istenmektedir.[34]

Bu tür eğitimlere ek olarak Şişecam belli sayıda öğrenciyi Tophane Sanat Mektebi'nde kendi hesabına okutur.[35] İhtiyaçlar çerçevesinde kimi çalışanlarını yurtdışı staj ve eğitimlere de yollar. Görüldüğü gibi genel iktisadi-politik karar ve süreçler fabrikada otomasyonu, bu da yeni bir işgücü ihtiyacı talebi-

---

32 "İşbaşında Ders Programı Çarşamba Günü Başlıyor", *Gece Postası*, 20 Haziran 1959, s. 2

33 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Eğitim Yönetmeliği", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 3, Temmuz 1959, s. 2-3.

34 Şişecam'da modern ve kapsamlı bir eğitim etkinliğini amaçladığı anlaşılan planın hedefi yönetmelikte: "Her seviyedeki işçinin, teknik emniyet esasları dahilinde, *kendilerine verilen vazifeyi en iyi ve en mükemmel şekilde ifa edebilmek için bedeni işlerde maharet* ve bununla ilgili teorik bilgiyi temin etmek" olarak konulmuştur. (vurgular bize aittir) Bu ifadeler Taylorist işletmecilik mantığının, işçilerde beden-zaman uyumu yoluyla verimliliği ve denetimi artırmayı hedefleyen uygulamalarını çağrıştırır.

35 Sendikal gelişmeler içinde bu okul mezunu işçilerin de önemli roller üstleneceğini ilerleyen bölümlerimizde göreceğiz.

ni gündeme getirmiştir. Girişilen çok yönlü eğitim etkinlikleri ile oluşturulmaya başlanan bu işgücünün içinden ileride daha mücadeleci bir sınıf hareketinin öncü kadrolarının çıkacağı ise tabii ki planlarda yer almamaktadır.

İşgücündeki niteliksel gelişmelerin yanı sıra niceliksel gelişmeye de eldeki kaynakların izin verdiği ölçüde baktığımızda, yukarıda kaydedilen atılım döneminde işçi sayısının sürekli bir artış gösterdiğini söyleyebiliriz. 1951 yılında fabrikada çıkarılan ilk iş ihtilafına ilişkin YHK kararında fabrikadaki işçi sayısı 1.110 olarak verilir. 1958 yılında işyerinde çıkarılan iş ihtilafına ilişkin İl Hakem Kurulu kararında, fabrikanın 1955-1958 yılları arasındaki dört yıllık işçi sayıları ise sırasıyla şöyle verilir:[36] 1.446, 1517, 1.668 ve 1.760.

İşyerinde hızlı makineleşmenin sonucunda beklenebilecek istihdam daralması yaşanmamış, tersine işçi sayısında düzenli bir artış olmuştur. Bunun birkaç nedeni olduğu söylenebilir. Genişleyen piyasanın yarattığı üretim talebi ivmeli bir şekilde artmakta; hatta makineleşmenin getirdiği artışın bile önünde gitmektedir. Yaşanan tek başına makineleşme değil aynı zamanda genişleme sürecidir de. Yeni fırınlar, üretim birimleri vb. de devreye girdiğinden onlarda çalışacak bir işgücü ihtiyacı da oluşmaktadır. Gelişim hamlesi böylece sadece vasıflı değil aynı zamanda vasıfsız, yarı-vasıflı çok sayıda yeni işçiyi de gerektirir. Özetle işgücünün hacmi açısından belirleyici olan etken salt teknolojik yenilikler değil, ağırlıkla piyasanın durumudur. İthalat rejimi ve döviz politikalarındaki değişimler, imtiyazlar, Milli Korunma Kanunu uygulamaları, piyasadaki fabrikalarla rekabet, Tekel'in kullanılmış şişeye yönelmesi, köylerin modernleşmesi vb. gibi önceki bölümde ele aldığımız dışsal iktisadi-sosyal gelişmelere karşı son derece duyarlı ve onlara bağımlı bir üretim kapasitesi kullanımı mevcuttur. Kapasitedeki genişleme ve daralmalar da işgücünün kaderini belirler. İşgücü açısından tarihsel seyire bakarsak, dönemsel sıkıntılara

36 27.3.1959 tarihli İl Hakem Kurulu kararı tam metni için bkz. "Şişe Cam İşçilerinin Ücretlerine Olan Zammı Az Bulduk Y.Hakeme İtiraz Ettik", *Cam-İş*, yıl 7, sayı 74, 30 Nisan 1959, s. 4.

karşın 90'ların başlarına kadar büyük daralmaların yaşanmadığı da görülür.

Doğal olarak makineleşmenin işgücünde bir daralma meydana getirebileceği yönündeki kaygılar çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Yukarıda aktardığımız gazete röportajında fabrika müdürü bu konudaki politikalarını şöyle anlatır: "...Üfleme makinelerindeki işçilerimizi diğer imalata kaydıracağız... Belki soğutmayı elle taşıma işlerindeki işçiler azalacak, mevcudlara başka dairelerde iş verilecektir. Hiçbir işçi çıkartma olmayacaktır." Bu dönemde işverenin temel kaygısı işgücünü azaltmak değil kendisine bağlı ve sürekli bir işgücü yaratmaktır.

Fabrikada sınıf mücadelesi

Fabrika Rejimi Kavramının Olanakları başlıklı bölümde sınıf oluşumunda işyerindeki, emek sürecindeki mücadelelerin önemine değinmiştik. İşçi sınıfının incelenmesi emek ile sermaye arasındaki ilişkinin üretim yerindeki incelenmesine dayanmalıdır. Böylesi bir temel olmadan, grevlerin, işçi hareketi örgütlenmelerinin ve de sınıfın politik gelişmelerinin incelenmesi, indirgemecilik ile salt tanımlama arasında gidip gelecektir. İşçilerin günlük yaşamda geliştirdikleri direniş pratikleriyle olduğu gibi aynı zamanda örgütlü biçimde de devam eden işyeri düzeyinde mücadelelerin dikkatli biçimde izlenmesi gerekir.

Diğer taraftan Burawoy işyerinde toplu sözleşme ve şikâyet mekanizmaları ile oluşturulan bir tür içsel devletin oluşumuna da işaret eder. Bu mekanizmalar aracılığıyla yeniden düzenlenen çatışma sendika ve şirket için, işletmenin gelişim ve varlığını sürdürmesi temelinde bir çıkar ortaklaması sağlar. Bu durumda işyerindeki sınıf mücadelesi kapitalizmin esasına etki etmeyen marjinal sınırlara çekilir. Böylece içsel devlet, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel birer yurttaş olarak algıladıkları rızaya dayalı bir sistem oluşturur. Burawoy'a göre, tüm bu mekanizmalar işyerinde hegemonik bir rejimin inşa edilmesinin temelini oluşturan rızanın üretilmesini, bu bağlamda da sömürünün devamlılığını sağlarlar.

1950'lerde Paşabahçe'de içsel devletin oluşmaya başladığını görürüz. Sendikanın işverenle geliştirdiği ilişkilerle bir dizi mekanizma gelişmeye başlar. Ücretlerin düzenlenmesiyle ilgili protokoller, akitler, toplulukla iş ihtilafları gibi araç ve yöntemler kullanılmaya başlar. Ayrıca çalışma koşulları, işçi sağlığı ve güvenliği gibi konularda da mücadeleler verilir. Fabrika rejimi, başka etkenlerin yanı sıra, bu mücadelelerin sonuçlarıyla da şekillenir. Devam eden bölümlerde bunun nasıl ve hangi yöntemlerle yapıldığını göstermeye çalışacağız.

Ücretler için mücadele

1950'lerden itibaren fabrikadaki ücretler ve ücret politikalarına dair değerlendirmeler yapmak kolaylaşır. Bu konuda bize, fabrikada ortaya çıkan iş ihtilaflarının Yüksek Hakem Kurulu'ndaki sonuçları gibi resmî belgelerin yanı sıra şirketin ve sendikanın yayınları da epeyce veri sunar. Her işyerinde olduğu gibi burada da işçiler açısından işverene karşı en temel mücadele ücretler üzerinden yürümektedir. İşçilerin eldeki araç ve imkânları kullanarak nasıl kazanımlar sağladıklarını, ne tür stratejiler izlediklerini görmenin; aynı zamanda işçi hareketi tarihimizin yeterince konu etmediği iş ihtilaflarının yarattığı deneyim ve 1950'li yıllarda fabrikalarda süren mücadelelerin anlaşılması açısından da yararlı olacağını düşünüyoruz. 50'li yıllarda fabrikada olan, salt teknolojik değişimler temelinde emek süreçlerinde meydana gelen değişimler değildir. 50'lerle birlikte Türkiye'nin fabrikalarında yeni bir fabrika rejimi hüküm sürmeye başlamıştır. Bu rejim değişikliğinde 1950'de değiştirilen maddeleriyle birlikte 1936 tarihli İş Yasası'nm işçilere sağladığı toplulukla iş ihtilafı çıkarma imkânı belirleyici etkenlerdendir. Toplulukla iş ihtilafına gitmek diğer birçok işyerinde olduğu gibi Şişecam'da da etkin bir şekilde kullanılan başlıca ücret mücadelesi yöntemidir.[37]

37 Bir işyerinde işçi mümessilleri ya da sendikalarca temsil edilen işçilerle, işveren arasında toplu bir iş uyuşmazlığı oluştuğunda bunun belli bir presedür çerçevesinde önce İl Hakem Kurulu'nda, buradan çıkan karara tarafların itira-

Bununla birlikte ücretlerle ilgili mücadeleler sadece iş ihtilafları yoluyla gerçekleşmez, daha kısmi kimi düzenlemeler ve kazanımlar da sendikanın dönem boyunca başlıca çalışmaları arasında yer alır. Özellikle de kolektif mukavele niteliğinde olan goble akort tarifeleri asıl üretimi gerçekleştiren birimlerdeki parçabaşı çalışanların ücretlerinin düzenlenmesi açısından önemli bir araçtırlar.[38] Paşabahçe'de 1952 gibi erken bir tarihten itibaren işverenle yazılı mukavele yapıldığı kaydedilmelidir.[39] Sendikanın 1953-54 yıllarına ait faaliyet raporunda işverenle yapılan akitle, "senelerdenberi keşmekeş içinde bulunan goble servisi" için bir dizi düzenlemenin yapıldığından söz edilir.[40] Akort çalışanlar açısından en temel sorun; arıza, sipariş azlığı vb. nedenlerle oluşan ölü zamanlarda üretim yapılamadığı için parçabaşı ücretlendirmenin yapılamaması ve bunun doğurduğu gelir kaybıdır.

Bu konuda sendikanın başlıca stratejisi, akortçu işçilerin bu ölü zamanlara ait ücretlerini, çalışılan zamandaki ortalama akort kazançlarını esas alarak ayarlamayı sağlamak, iş temposundaki yavaşlama ve durmaların getireceği yükleri bir şekilde işverenin üstlenmesi için çalışmaktır. Literatürde, o dönemde toplu iş ilişkilerinin önemli bir aracı olan kolektif iş mukavelelerinin sayıca hayli yetersizliğinin yanı sıra, bu sözleşmelerin nasıl işlediği ve ne gibi sonuçlar verdiği gibi konulardaki bilgi

---

zı durumunda ise Yüksek Hakem Kurulu'nda, devletin hakemliğinde çözüm bulunmasını öngören zorunlu tahkim sistemi, ilgili yazında kısaca iş ihtilafları başlığı altında ele alınır.

38 Kolektif Mukavele (umumi mukavele) kurumu iş hukukumuza 1926 tarihli Borçlar Kanunu ile girmiş ilk toplu iş sözleşmesi düzenlemesidir. Kanunun 316 ve 317. maddelerine göre işçi ve işverenler aralarında toplu sözleşmeler düzenleyebilirler. Toplu sözleşme konusu daha sonra 1947'de çıkartılan 5018 sayılı yasada genel sözleşme adıyla düzenlenmiştir. Yasada sendikalara kolektif mukavele akdetme hakkı tanınmıştır. Ancak 1950'li yıllar boyunca imzalanan kolektif mukavelelerin sayısı hayli az olmuştur. Bu durum emek tarihi yazınımızda sendikaların yetersizliği ve yasal dayanakların zayıflığıyla gerekçelendirilmiştir.

39 *KISA*, I. Cam-İş başkanı Hasan Türkay imzasıyla İİSB Başkanlığına gönderilen 12.12.1952 tarih ve 156 sayılı yazının ekinde verilen bilgilerden.

40 "I. Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 3.

yetersizliği üzerinde durulur.[41] Şişecam'da çeşitli servislerdeki çalışma düzeni ve ücretleri düzenlemek için imzalanan protokoller, kolektif mukaveleler bu alanda süreklilik arzeden, özgün örnekler olarak da emek tarihimize kaydedilmelidir.

Aynı zamanda goble servisindeki farklı statüdeki işçilerin (usta, kalfa, madenci) yanı sıra işveren ve sendika temsilcilerinin de katılımıyla oluşturulan tarife komisyonları da öncü bir uygulama niteliği taşır. Sözü edilen tarife/protokol örneklerinden bazıları arşivlerde korunabilmiştir.[42] Bunlardan birinde, ampul makinelerinin çeşitli nedenlerden dolayı normal çalışamamasının, "işçilerin çalışma heveslerini kırmaması" ve kazançlarının sabit tutulabilmesi için işletme ile sendika arasında yazılı bir anlaşma yapıldığı belirtilir, ampul makinesi çalışanları için kayıplarını telafi edici bir akort tarifesi düzenlenir. Bir diğerinde, dekor servisinde işçi noksanlığından dolayı yalnız çalıştırılmak durumunda kalınan işçiye dekorladığı mal miktarına isabet eden akordun % 100'ünün ödenmesi hükme bağlanır vb.

Aşağıda iş ihtilaflarını ve sonuçlarını detaylı biçimde işlerken göreceğimiz gibi, ücretlerle ilgili öncelikli sorun fabrikada bu konuda yaşanan adaletsizlik, dengesizlik ve ayrımcılıktır. Sendika yayınlarında sık sık eleştirilere uğrayan bu tutumların keyfi olmadığı, daha çok bir işveren stratejisi olarak anlaşılmaları gerektiği görülür. Örneğin *iş ihtilafı sürerken bir kısım işçiye zam yapmak gibi*, incelikli taktikler görülüp teşhir edilir.[43] Zaman zaman yapılan kısmi zamlar büyük ölçüde şeflerin ini-

41 Makal, *Türkiye'de Çok Partili...*, s. 252.

42 *TVA-OTF*, işlem no: 244 ve 2 Eylül 1954 tarihli protokol, 11 Temmuz 1954 tarihli protokol ve ekli goble çalışanları listesi, 23 Ağustos 1954 tarihli Dekor Servisi akort talimatnamesi.

43 "Bunlar Bayat Taktiklerdir", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 18, 1 Nisan 1954, s. 3. Bir sendikacı imzasıyla Sohbetler köşesinde yayınlanan yazıda, iş ihtilafı süreci devam ederken Nisan ayı içinde birkaç yüz işçiye hem de Şubat ayından başlamak üzere hesaplanarak zam verildiği belirtilerek buradaki amacın; hakem kurullarına, "biz daha ihtilaftan önce zam verdik" demek olduğu tespit edilir. "Kurt bir hukukçunun tavsiyesi ile yapılmış" olduğu düşünülen bu zamlar için yazar; "büyük davanın yanında bücür ve renksiz kalan bayat taktik" nitelemesi yapar.

siyatifindedir. Türkay'a göre; "verilmekte olan zamlar bir iş değerinden ziyade servis şeflerinin arzularına bırakılmıştır", onlar da bu inisiyatifi kullanırken objektif ölçütlere sahip olmadıklarından adaletsiz davranmışlardır. Öyle ki; "işçilerin en yakın amirleri olan ustabaşıların, postabaşıların mütalaalarına dahi lüzum görülmemiştir", işyerindeki ücret adaletsizliğinin nedeni de işte bu tutumlardır.[44] Adaletsizliklerin giderilmesi için sendikanın gündeme getirdiği barem düzenlemesi de işverenin oluşacak maliyetleri karşılamaktan çekinmesi nedeniyle uzun yıllar gerçekleştirilemez.[45]

Dönemin sosyal politika yazınında, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından iş ihtilaflarının sayısında yaşanan büyük artışa dikkat çekilmiştir. Çıkarılan ihtilaflar sonucunda elde edilen zam oranları çoğu kez yeterince yüksek olmasa da, işçilere büyük fayda sağladığı ve sendikaların yoğun şekilde ihtilaflar çıkarmaya yöneldiklerine işaret edilir.[46] Sendikal etkinlikler içinde iş ihtilaflarının giderek en önemli yeri tuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum Paşabahçe için de geçerlidir.

İlk ihtilaf süreci ve fabrikada değişen rejim

1951 yılında daha önce zikrettiğimiz gibi yatırımsızlık, yanlış idari-teknik kararlar ve ithalat rejimindeki durum nedeniyle ekonomik bir kriz yaşamakta olan fabrikada işçilerin koşulları son derece kötüleşmiştir. Sendika yöneticileri bir gazeteciye o sırada fabrikada işçinin % 70'inin 32,5 kuruş saat ücreti aldığını, bunun da ayda 60 liraya tekabül ettiğini aktarırlar.[47] Fa-

44 Hasan Türkay, "İşyerimizde Ücret Adaletsizliğini Ortadan Kaldırmak Bir Zarurettir", *Cam-İş*, yıl 4, sayı 30, 1 Nisan 1955, s. 1.

45 "İşyerimizde Tatbik Etmek İstediğimiz Ücret Baremi Mevzuunda İkinci Defa Olarak Yine Anlaşamadık", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 10, 1 Ağustos 1953, s. 1 ve 3.

46 Orhan Tuna, "Memleketimizde Sendikaların Üzerinde Durdukları Meseleler", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Sekizinci Kitap, İstanbul, 1955, s. 110.

47 Enver Ebci, "Paşabahçe Cam, Şişe Fabrikası İşçilerinin Dertleri", *En Son Dakika*, 26 Aralık 1951, s. 2.

Ayda 60 lira, günlük ortalama 2.6 liraya denk gelir ki, o yılki ortalama sigortalı işçi günlüğü olan 4.62 liranın neredeyse yarısı; aylık 181 lira olan SEKA işçi ücreti ortalamasının da üçte biri kadardır. Bkz. *SEKA Tarihi*, s. 184.

kat daha kötüsü, röportajın yapıldığı sırada (Aralık 1951) işçiler bir kısmının dört aydır yarım ücret almaktadırlar. Bu koşullarda, esasen bir işyeri sendikası olan İ. Cam-İş'in gündeminde de iş ihtilaflarının geniş olarak yer alması kaçınılmaz hale gelir, işyeri koşullarına müdahalenin bu hukuksal aracı yetkin bir biçimde kullanılır. Şişecam'da sendika, ilk toplulukla iş ihtilafını 1951'de çıkarır. İl Hakem Kurulu tarafından 1951 Aralık'ında sonuçlandırılan bu başvuruda sendika işçiler için, aldıkları ücretlerle orantılı kademeli bir zam talebinde bulunur.[48] Bu iş ihtilafına dair YHK kararı metni içinde yer verilen İl Hakem Kurulu kararı; fabrikadaki, ücret, çalışma koşulları gibi konulardaki zengin bilgilerin yanı sıra iş uyuşmazlığında; işçi, işveren ve devletin talep, hassasiyet ve yaklaşımlarını yansıtan ayrıntılı bir tablo sunduğu için kapsamlı biçimde ele alınmaya değerdir.

Tablo 3'te, o sırada fabrikadaki farklı işçi gruplarının aldıkları ücretlerin durumu görülmektedir. Öncelikle, fabrikadaki ücretlerin işçilerin büyük çoğunluğu için düşük olduğunu saptamak gerekir. Nitekim İl Hakem Kurulu da "müessesede çalışma şartlarının gerçekten çok ağır olduğunu tespit etmiş, elde edilen ücret gelirlerinin bu ağır iş şartları altında vâki fizyolojik sarfiyâta tekabül etmekten çok uzak olduğunu görmüştür."[49] Makal'm sigortalı işçiler için oluşturduğu ücret serisinden yararlanarak yapılacak bir karşılaştırmada, Paşabahçe işçilerinin büyük çoğunluğunun ücretlerinin, 1950 yılı için günlük 4.62 lira (462 kuruş) olan ülke ortalamasının altında kaldıkları görülür. (I. grupların tamamı, II. gruplarınsa bir kısmı).

Sendika, İl Hakem Kurulu'na verdiği dilekçede, işçilerin % 87'sinin çok düşük ücret aldıklarını dile getirmektedir. Ayrıca, İl Hakem Kurulu da, ücretlerin kıdemlere oranla hayli düşük kaldığını da saptamaktadır. Örneğin 16 sene kıdemli bir işçi 55, 15 sene kıdemli bir başkası ise 40 kuruş saat ücreti alabilmektedir. Yüksek Hakem Kurulu da fabrikadaki ücretleri diğer cam işyer-

48 Sendika, saat başına: 28-60 kuruş arası ücret alanlar için % 50, 60-90 kuruş alanlar için % 40, 90 kuruştan yukarı alanlar için % 25 oranında zam talebinde bulunmuştur. Bkz. *1951 İhtilafı*.

49 *1951 İhtilafı*, s. 3172.

TABLO 3
1951 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Ücretlerin Durumu

Ücret grubu	*İşçi sayısı*	*Toplam Sayıya Oranı*	*Ücret aralığı/ kuruş (saat başı, brüt)*	*Günlük ücret/ kuruş*	*Aylık ücret/ kuruş*	*Vasıf durumu*
I.grup	515	% 60	27,5-45	220-360		Mamul ambar, harman, soğutma dairesi ve meydan işleri gibi alanlarda çalışan vasıfsız işçiler
II. grup	235	% 27	45-75	360-600		
III. grup	71	% 3	100-130	800-1040		Makine daireleri, maran-gozhane, atelyeler, elektrik, demirhane ve fırın inşa işlerinde çalışan vasıflı işçiler
Akort I. grup	141	% 12.7	32,5-42,5	260-340		Taşıyıcılar
Akort II. grup	72	% 6.4	43,75-93,75	350-750		Kalfalar
Akort III. grup	24	% 2	100-150	800-1200		Ustalar
Yevmiyeli	25	% 2	50	400		
Toplam	1083	% 100	27,5-130 (ortalama saat ücreti brüt: 67,34.	5.39 lira (günlük ortalama)	Aylık brüt ücret: günde sekiz saat ve 26 gün hesabıyla ortalama 140,7 lira	

Kaynak: 1951 İş İhtilafı YHK kararında yer alan bilgilerden tarafımızdan hesaplanmıştır. [İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 6.2.1952, Esas no: 1012-12-5, Karar no: 119, (*Resmi Gazete*, 25 Mart 1952, sayı 8068).

leri ve farklı sanayi kollarıyla karşılaştırarak ve buradaki sağlık ve güvenlik şartlarının ağırlığının, "diğer sanayi kollarına nazaran kıyas kabul etmez derecede yüksek bulunduğunu" belirterek ücretlerin yetersizliğini bir kez daha teyit etmektedir. O sıralarda İstanbul'da faaliyet sürdüren başlıca büyük işyerleri için verilen ücret rakamları bir karşılaştırma olanağı sağlayabilir:[50]

TABLO 4
Dönemin Diğer Büyük İşletmelerinde Ücret Durumu

	Asgari ücret (krş.)	*Azami ücret (krş.)*	*Ortalama ücret (krş.)*
Nemlizade (Tütün fabrikası)	28	88	73
Bakırköy Sümerbank Fabrikası	25	132	–
Zümrezade (Metal fabrikası)	35	125	–
Petrol Ofis	35	145	–
Kartal Çimento Fabrikası	57	–	125
PTT işyerleri	40	150	160
Tekel işyerleri	23-36	123-180	–
Şişecam fabrikası	27,5	130	–

Ücret ve diğer ödemelerle ilgili talepler karşısında Şişecam işvereni artan hammadde, enerji ve sigorta masraflarından, stoklarının büyümesinden, işçilik maliyetlerinin yüksekliğinden ve giriştiği reorganizasyon programının yüklerinden bahisle ekonomik imkânlarının zam yapmak için yetersizliğini gerekçe göstererek İl Hakem Kurulu'na itirazda bulunur. İşçilerin mesken durumları da iş ihtilafında gündeme gelen konulardandır. İl Hakem Kurulu, işçilerin büyük kısmının fabrika çevresindeki dağ sırtlarındaki gecekondularda oturduklarını ve her gün çalışma sonrasında bir de bu mesafeyi katetmek durumunda kalmalarının onlar için koşulları daha da güçleştirdiğininin altını çizmektedir, ayrıca yine bölgede fabrikaların toplanmış olmasının mesken kiralarını yükselttiğini de tespit eder. Sendika da mesken temini hususundaki güçlük ve sıkıntıları dile getirerek işçilerin dezavantajlı durumlarına dikkat çeker.

50 *TVA-OTF*, Diğer Müesseselerle Mukayese başlıklı, 22 işyerinin asgari, azami ve ortalama ücretlerinin sıralandığı liste. Belgenin, Tekel işyerleriyle ilgili bir çalışma kapsamında hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Oysa işveren, işçilerin fabrika çevresindeki gecekondularda oturmalarının işçilerin lehine bir durum oluşturduğunu belirterek bunu işçilerin bir avantajı olarak yorumlamaktadır. İlginçtir, önceki bölümlerde üzerine değerlendirmeler yaptığımız –fabrikanın kamu işyerlerinden farklı olarak hemen hiç el atmadığını, maliyet üstlenmediğini belirlediğimiz– konut meselesinde işçilerin kendi imkânlarıyla buldukları çözüm, şimdi onların karşısına maddi taleplerini sınırlandırmalarını gerektirecek bir kendiliğinden avantaj gibi konmaktadır. Bu arada işverenin argümanları karşısında İl Hakem Kurulu'nun geliştirdiği yorum hayli çarpıcıdır:

> "İktisadi icaplara ve piyasa şartlarına göre idare edilemeyen, yüksek ücretlerle fazla miktarda müstahdem çalıştıran, gümrük himayesine sığınan ve memlekette ufak tefek rakiplerinden sarfınazar edilecek olursa, fiili ve hatta kısmen kanuni bir monopolü tesis etmiş bulunan böyle bir müessesenin 4.000.000 bir stoka sebebiyet vermiş olmasının bürokratik bir idare tarzının zaruri neticesinden başka bir şey olamayacağını gözönüne alan Kurulumuz, bu neticeden işçilere herhangi bir kusur atfedilemeyeceği kanaatini hâsıl etmiştir."

Ağırlıkla bürokratlardan oluşan bir kurulun böylesine açık ifadelerle ortaya koyduğu objektif tutum günümüzde anlaşılması güç ve herhalde rastlanması da kolay olmayan bir örnek olarak değerlendirilmelidir. Bu belki de bize, sermayenin ideolojik hegemonyasının henüz tamamiyle kurulmadığı bir dönemde hâlâ geçerliliğini koruyan tarafsızlık kaygısı ve sosyal politika algısına ve bunların yön verdiği tutum alışlara dair önemli bir örnek sunmaktadır.

Neticede YHK iş ihtilafını: 45 kuruşa kadar ücret alanlara % 30, 46-51 kuruş alanların ücretlerinin 59 kuruşa tamamlanması ve 52 kuruştan yukarı ücret alanlara da % 15 zam yaparak karara bağlar. Taleplerinin yüzde yüz karşılanmamasının işçiler arasında memnuniyetsizlik yarattığına dair haberlere rastlansa da,[51] so-

51 "Paşabahçe Şişe İşçileri Son Zamdan Memnun Değil", *İşçi Hakkı*, 15 Şubat 1952, s. 1.

nuçta sendika için bu ilk iş ihtilafının lehte sonuçlanması memnuniyet vericidir, işçi lehine oy kullanan YHK üyelerine birer teşekkür mektubu gönderilir.[52] Sendikacı Lütfü Ak, bu ihtilafın yürütülmesinin daha önceleri tümüyle işverenin inisiyatifinde olan zam yapma yetkisinin kullanımındaki ayrımcılığı gidermek açısından önemine işaret ederek şu kritik değerlendirmeyi yapar:[53] "Bütün işçiler bayram yaptık, zam aldığımıza değil. Yalnız müessesemizden eski usulün kalktığına bayram yaptık..."

Tam da fabrikadaki rejim değişikliğini anlatan bu özlü ifade bize işçilerin ve sendikal kadroların farkındalıkları ve kavrayışlarıyla ilgili ipucu da sunar. Şirketse 1952 yılı raporunda, bir yandan iş ihtilafı sonucu verilen zamları o yıl bilançoda ortaya çıkan ciddi zararın nedenleri arasında saymakta, diğer yandan da çalışanlarına sağladığı kimi sosyal hak ve olanakları (fabrika polikliniğinden daha geniş yararlanma imkânları, yemekhanede yapılan yenileme, ayakkabı ve iş elbisesi dağıtımı, akort sisteminin ıslahı gibi) geçmiş yıllara oranla daha ayrıntılı biçimde gündeme getirmektedir.[54] Bunlar arasında özellikle dikkate değer olanı ise, o zamana dek her hizmet yılı için verilen bir günlük ücretli izinlerin kıdemlerle orantılı olarak onbeş güne kadar çıkartılmasıdır.[55]

İkinci ihtilaf: Hayal kırıklığı

1953 yılındaki ikinci iş ihtilafının sonuçları ilkindeki kazanımlarla umutlanan işçileri hayal kırıklığına uğratır. Yine İl Hakem Kurulu kararına tarafların itirazı üzerine YHK'da sonuca bağlanan ihtilafın karar metninden anlaşıldığı kadarıyla, sendika bu kez sadece saat ücretli işçiler için (akort çalışanları dışarıda bı-

52 *On Yılın Hâtırası*, s. 20.

53 Lütfü Ak, "Dile Gelen", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 2, 1.12.1952, s. 3.

54 TŞCFAS, *Onyedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1953, s. 8 ve s. 14.

55 Raporda bu ayarlamanın çevredeki fabrikalardaki esaslara uyumlu bir şekilde yapıldığı da belirtilir. Çevredeki fabrikaların kamu işyerleri olan Sümerbank Deri Kundura ve Tekel İçki fabrikaları olduğu düşünülürse, daha önce işçilerine, "onlar derecesinde bakamadığı" söylenen milli müessesenin bu kez kamu fabrikalarını örnek alarak ilerleme kaydettiğini söyleyebiliriz.

rakarak) iş ihtilafına gitmiş ve her işçi için seyyanen 120 kuruş zam talebinde bulunmuştur.[56] Sendikanın sunduğu veriler de dikkat çekicidir. İl Hakem Kurulu'nun düşük buldukları zam kararına ilişkin itiraz dilekçelerinde; işyerinde imalat verimliliğinin eskiye göre arttığına, ürün fiyatlarına zamlar yapıldığına, şirketin ilk aylardaki bilançosunda yüksek bir kâr miktarı göründüğüne ve geçen yıl sonunda memurlara yarım maaş ikramiye verildiğine dikkat çekerler.

Ancak getirilen tüm bu itirazlar YHK tarafından dikkate alınmaz ve İl Hakem Kurulu'nun verdiği zam kararı da bozularak geçen yılki zamların yeterli olduğu, o seneki ücretlerin ortalamaların altında olmadığı düşüncesiyle işçilerin talepleri reddedilir. Sendika zam talebininin karşılanmamasında baştan beri fabrikanın ve işçinin gerçeklerini anlamayan şirket yönetim kurulunu ve verimli bir işletmecilik yapmayan yöneticileri sorumlu bulmakta ve eleştirmektedir.[57] Diğer yandan ihtilafın aleyhlerine sonuçlanması sendikayı zam elde etme uğraşından geri bıraktırmaz. Genel Müdür ve şirket yönetim kurulu nezdinde yapılan bir dizi girişimin sonucunda, ihtilafın karara bağlanmasından kısa süre sonra, sınırlı da olsa bir zam elde edilir.[58]

Öte yandan da YHK'nın bu ve başka işyerlerinde açılan iş ihtilaflarında takındığı olumsuz tutum sendika tarafından şiddetle eleştirilmekte, hakem kurullarını protestoya yönelik bir kampanya için İİSB harekete geçirilmektedir. Bu çağrıların sonucu olarak 16 Ağustos 1953 tarihinde İİSB tarafından Taksim Kristal Gazinosu'nda gerçekleştirilen kalabalık bir toplantı ile hakem kurullarının işçinin hak ve hukukunu koruyamadığı, açılan ihtilafların büyük bölümünün işveren lehine neticelendiği eleştirileri kamuoyuyla paylaşılır.[59] Toplantıda söz alan sendikacılarla ilgili soruş-

56 İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 20.5.1953, Esas no: 1012-12-23 Karar no: 259 (*Resmi Gazete*, 25 Temmuz 1953, sayı 8467) (bundan sonra "1953 ihtilafı" olarak anılacaktır).

57 Toplulukla İş İhtilafı Münasebetile", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 4, 1.2.1953, s. 1-3.

58 "İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası 1952-1953 Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 11, 9.9.1953, s. 3.

59 "Hakem Kurullarını Protesto Maksadıyla Yapılan Bir Toplantı", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 11, 9.9.1953, s. 1.

turma yürütülür ve aralarında Cam-İş yöneticisi Hasan Türkay'ın da bulunduğu bazı sendikacılar hakkında hapis istemiyle dava açılır. Dava sonunda Türkay ve diğer sendikacılar beraat eder.[60]

Üçüncü ihtilaf: Büyüyen pastadan küçük bir parça

1954'te sendika yeni bir iş ihtilafı çıkarır. Bu kez talepler daha ayrıntılı ve kapsamlıdır. Uyuşmazlık üzerine İl Hakem Kurulu'na gönderilen yazıda, işçilerin ücretleri ve geçim koşullarıyla ilgili kapsamlı hesaplamalar ve değerlendirmeler yer alır.[61] Sendika başvurusunda, saat ücretli çalışanlara seyyanen % 15'lik ücret zammı, goble akort tarifelerindeki oranların yeniden düzenlenmesi ve % 20 zam yapılması, üretime bağlı olarak bazı işçilere verilmekte olan primin, bütün işçilere yaygınlaştırılarak adalet sağlanması gibi isteklerin yanı sıra, çocuk başına 10'ar lira verilmesini talep etmektedir.

İşçi tarafının üzerinde durduğu noktalardan birisi, akort tarifesinde yapılacak düzenlemelerle işçilerin iş azalmalarından doğacak kayıplarını telafi etmek, tatillerde yapılacak çalışmaları da zamlı şekilde ücretlendirmektir. Bunun yanı sıra, işverenin ciddi itirazlarına konu olan bir başka husus, İş Bankası'nın uygulamasına paralel olarak o zamana kadar sadece memur statüsündekilere verilmekte olan çocuk parasının tüm çocuklu işçilere yaygınlaştırılması talebidir. İl Hakem Kurulu'na yapılan başvuruda, "geçim şartlarının gün geçtikçe tahammül edilmez bir hal alması çocuklu aile reislerini müşkül durumlara sokmakta, çocuklarının gıda ve giyimlerini temin edememekten ötürü vicdani bir azap içinde bırakmaktadır" ifadeleriyle talep gerekçelendirilir.

---

60 "Hasan Türkay Beraat Etti", *Cam-İş*, yıl 2, sayı 22, 1.8.1954, s. 1.

61 *TVA-OTF*, İstanbul İl Hakem Kurulu Reisliğine hitaben yazılmış, İhtilaf Komisyon azaları, Cemil Gider, Hüseyin Kara, Nevzat Şeker imzalı yazı. (16.3.1954 tarihinde iş müfettişi gözetiminde yapılan toplantıda uzlaşmaya varılamaması üzerine sendika yetkilileri tarafından kaleme alınan 6 sayfalık bu dilekçede işçilerin geçim koşulları ve ücret durumlarıyla ilgili hayli kapsamlı hesaplamalar ve değerlendirmeler yer almaktadır) (bu belge bundan sonra kısaca "1954 sendika talepleri metni" olarak anılacaktır).

TABLO 5
1954 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Ücretlerin Durumu

Ücret grubu	*İşçi sayısı*	*Toplam sayıya oranı*	*Ücret aralığı/ kuruş (saat başı, brüt)*	*Günlük ücret (saat ücreti x 8 hesabıyla)*	*İstanbul mensucat sanayii ortalamaları* (günlük ücret)*
I. Grup	1.012	% 75	40-65	320-520	(en düşük ücret grubu için) 432
II. Grup	186	% 13.8	65-95	520-760	
III. Grup	150	% 11.2	>90	>720	(en yüksek ücret grubu için) 719
Toplam	1.348	% 100	65-83,3	584	(ortalama) 624

(*) Zaim, *İstanbul Mensucat...*, s. 374'teki tablo.
Kaynak: 1954 Sendika Talepleri metninde yer alan bilgilere dayanarak hazırlanmıştır.

Tablo 5'te sunulan rakamlar fabrikada ücret seviyesinin hayli düşük olduğunu gösterir. Fikir vermesi için tabloya eklenen mensucat (tekstil) sanayiindeki ortalamalarla karşılaştırıldığında, çok daha ağır koşullarda bir iş kolunda çalışmakta olan cam işçilerinin, mensucat işçilerinin civarında, hatta daha düşük ücret aldıklarını görmek şaşırtıcıdır. İl Hakem Kurulu'nun verdiği karar ile işçi ve işveren taraflarının yaptıkları itirazları da içeren YHK kararı incelendiğinde; talepler, çatışma noktaları ve tarafların yaklaşımlarıyla ilgili önemli ipuçları elde edilir.[62] İl Hakem Kurulu, sendikanın sonradan revize ederek seyyanene dönüştürmeden önce öne sürdüğü anlaşılan, kademeli zam talebini uygun bulur. Kurul kararında, öncelikle düşük ücret alanlar için kademeli bir iyileştirme öngörülür, ancak genel zam oranı % 10'la sınırlı tutulur. Primlerin tüm birimlere yaygmlaştırılması önerisi reddedilir. İş hacminin daralmasından dolayı goblede yaşanan kayıpları gidermeye yönelik sendika teklifi ile çocuk başına on lira verilmesi talebi ise yerinde bulunarak kabul edilir. İhtilaf, her iki tarafın da İl Hakem Kurulu kararına yaptıkları itirazlar sonucu YHK'ya intikal eder.[63]

62 İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 22.7.1954, Esas no: 1012-12-99 Karar no: 432 (*Resmi Gazete*, 8 Eylül 1954, sayı 8797) (bundan sonra "1954 ihtilafı" olarak anılacaktır).

63 *Cam-İş* gazetesi, işçilerin taleplerini tümüyle karşılamasa da İl Hakem Kuru-

Şirket, işçilerin zam ve diğer taleplerine itiraz ederken, öncelikle piyasadaki cam fabrikalarının düşük ücretlere dayalı rekabetlerine ve ithalatın yarattığı olumsuzluklara değinir, çocuk zammının yaygınlaştırılmasının getireceği ek maliyetleri ayrıntılı biçimde ortaya koyduktan sonra; sendikanın kendi sağladıkları faydaların hiçbirini işçilerine sağlamamış olan rakipleri yerine kendilerine yönelmelerini anlayamadıklarını belirtir. İşveren daha da ileriye giderek YHK'ya, fabrikanın sermayesinin İş Bankası'nda mevduatı olan onbinlerce vatandaşa ait olduğu, çocuk zammının getirdiği büyük külfetin böylesi bir şirketin bünyesini sarsacağı uyarısında bulunarak; "istikbaldeki faaliyetimiz ve sanayimizden beklediğimiz inkişaf bakımından bizi endişeye ve ümitsizliğe sevketmektedir" sözleriyle "milli müessese" kimliğini ortaya koyar. Fakat "İş Bankalı olmak" sadece işverenin değil işçilerin de kullanabilecekleri bir kimliktir. Söz gelişi, sendikanın dergisinde, hakem kurullarında Paşabahçe'yle ücret karşılaştırması yapmak için, küçük sermayelerle çalışan piyasa cam fabrikalarının seçilmesi eleştirilir. Bunun yerine emsal olarak, yeni kurulmasına karşın yüksek ücretler alan, İş Bankası'na bağlı Topkapı Ampul fabrikasının alınmasının yerinde olacağı vurgulanır.[64]

Sendika tarafı, İl Hakem Kurulu kararına itiraz ederken; Ticaret Odası endeksini temel alarak artan hayat pahalılığına vurgu yapar, ortalama ücretin yakındaki kundura ve tekel fabrikalarından düşük kaldığını rakamlarla ortaya koyar, şirketin 1954'te ürünlerine yaptığı % 15-25 arası zamları gündeme getirir, tüm birimler üretime katkı sunduğu halde yalnızca bazı

lu'nun kararını kabul etme yönünde bir eğilim gösterdiklerini yazar. Gazeteye göre, özellikle çocuk zammı meselesine itiraz ederek ihtilafı YHK'ya taşıyan işveren olmuştur. "Topluluk la İş İhtilafımız", *Cam-İş*, yıl 2, sayı 22, 1 Ağustos 1954, s. 1. Ancak görüldüğü gibi aslında her iki taraf da İl Hakem Kurulu kararına itiraz etmişler ve gerekçelerini belirtmişlerdir. Sendika muhtemelen uzayan iş ihtilafının üyelerinde yarattığı/yaratabileceği tepkileri işverene yöneltme ihtiyacı duymaktadır.

64 "Emsali İşyerlerimiz Nereleri Olabilir?", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 18, 1 Nisan 1954, s. 1. Bu yazıda fabrikanın; verimlilik, sermaye büyüklüğü, emeğin niteliği vb. gibi ölçütler açısından piyasa fabrikalarıyla karşılaştırılmasının yanlışlığı ve uygunsuzluğu ayrıntılı rakamlarla ele alındığı gibi semtteki diğer fabrikalarla yapılan bir karşılaştırmayla da onlara nazaran daha ağır çalışma koşullarına sahip olan Şişecam'daki ücretlerin düşüklüğü vurgulanır.

Atölye işçileri bir arada (1950'li yılların ortaları). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents / Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

servislerdeki işçilerin prim alabilmelerinin yarattığı adaletsizliğe değinir ve artan verimliliğin sonuçlarından çalışanların yararlanamadığını belirler.

Her iki tarafın talep ve itirazlarını inceledikten sonra hazırlanan YHK kararında, İl Hakem Kurulu'nun kararlarının büyük ölçüde yerinde bulunduğu ve onaylandığı görülür. Özetle, tüm işçilere çocuk başına 10'ar lira verilmesi, zam talebinin kademeli iyileştirmeyle ve % 10 oranında karşılanması kabul edilmiş olur. Primlerin herkese teşmili ise kabul edilmez. Gobble akort tarifesinde işçilerin isteği yönünde; "tezgâhların akort çalışmasına mani olan sebep müesseseye ait ise işçilere o saat ve gün için vasati akort verilmesi" şeklinde bir maddeye yer verilir, tatil günlerindeki çalışmalar için % 50 zamlı ödeme yapılması karara bağlanır.

Görüldüğü gibi, fabrikadaki işlerin yoluna girdiği, üretim, verim ve kârlılığın olağanüstü bir yükselişe geçtiği dönemde bile işçilerin haklar elde edebilmeleri; uzun mücadeleler ve bürokratlarla hukukçuların henüz tarafsızlık, objektiflik kaygılarını korumaları, sermayenin ideolojik hegemonyasına günümüzdeki ölçüde girmemiş olmaları sayesindedir.

Şirket raporları, YHK kararıyla verilen zamların uygulanması sonrasında, işyerinde ücret düzeyinin yükseldiğini gösterir. Rapordan Temmuz'da uygulanmaya başlanan YHK kararı sonrasındaki altı ay için yapılan hesaplama sonucu sosyal yardımlar hariç ortalama saat ücretinin 106,6 kuruş olduğu ortaya çıkar. Bu günlük yaklaşık 8,5 liraya tekabül eder ki, Makal'ın daha önce karşılaştırma yaptığımız tablosunda 1954 yılı için verilen 6,24 liralık günlük ortalamanın üzerindedir. Nitekim şirket de bu miktarın, memleket sanayiinde saat başına ödenen en yüksek ücret olduğunu iddia etmektedir.[65] Sendika kaynaklarına göre elde edilen çocuk zammının tüm işyerine yaygınlaştırılması biçimindeki kazanım da memlekette bir ilk olma özelliği taşımaktadır.[66]

İşçiler ellerindeki araçları etkili biçimde kullanmayı öğrenmekte, sonuçlarını görmekte ve daha ileri adımlar atmaya yönelmektedirler. Sendikacı Hasan Türkay işverenin uzlaşmaz tutumunu eleştirerek; artık ücret meselelerinde adaletin sağlanması, kolektif mukaveleler yapılması ve işçilerin memnun edilmesi çağrısında bulunur.[67] Türkay'ın ihtilafın karara bağlanmasının ardından kaleme aldığı bu yazısını bitirirken söylediği, "İşverenler eninde sonunda bu yola (mukaveleler yapma, verimi artırma ve işçiyi memnun etme – y.n.) başvurmak mecburiyetinde kalacaklarına göre biz buna bir an evvel başlarsak daha iyi neticeler alabiliriz" şeklindeki sözleri ise yeni fabrika rejiminin yerleşip oturmasına, daha uyumlu çalışma ilişkilerine ve yeni kazanımlara olan özlemi yansıtması bağlamında dikkat çekicidir. Özellikle servisler için, her servisin iş yükünü ve niteliğini göz önünde bulunduran ayrı ayrı kolektif mukavelelerin yapılması düşüncesi bu yeni rejim içinde sendikanın giderek güçlenen talebi haline gelir.

Aslında tam da bu sıralarda fabrikada yeni genel müdürün

65 TŞCFAS, *Ondokuzuncu Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1955, s. 14.

66 "İ. Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 3.

67 Hasan Türkay, "İşlerimizi Artık Kendimiz Hal Etmek Zorundayız", *Cam-İş*, yıl 2, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 1.

öncülüğünde bir dönem açılmakta, ilerleyen bölümlerde ele alacağımız gibi köklü bir yeni yönetsel stratejinin ilk uygulamaları başlamaktadır.

Sosyal haklar için mücadele

1952 yılındaki ilk iş ihtilafına ilişkin İl Hakem Kurulu kararından, işyerinde ücretlerin dışında postabaşı zammı, ağır işçi zammı, prim, ikramiye vs. gibi isimler altında bazı ek gelirler de sağlandığı ancak bunların düzenli nitelikte olmadıkları anlaşılır. Bu tür ek ücretlerin uygulanmasında işçilerin ciddi şikâyetlerinin olduğu da görülmektedir. 1950 yılındaki bir röportajda sendika başkanı işçinin eline geçmesi gereken paranın; ücret, prim vs. çeşitli isimler altında verildiğini, bunlar içinde yer alan primlerde de kesintilere gidildiğini belirterek; üstelik o sırada işverenin ayda 40 lirayı bulan randıman primini her ay yerine seneden seneye vermeye kalkıştığından yakınmaktadır.[68] Yine sendikanın dergisinde fabrikada prim meselesine değinen bir yazıda; "bugün işçilerimizin aldıkları ücret geçim şartlarını karşılamaktan çok uzaktır. Onları teselli eden ve çalışmaya davet eden de şüphesiz primdir" denerek 1.100 kadar işçiden yaklaşık 500'ünün prim aldığı ve prim alan servislerin daha enerjik ve dikkatli çalıştıkları, almayanlarınsa bir anlamda "üvey evlat" muamelesi gördükleri vurgulanır.[69] Fakat primler "her ne kadar iç yönetmeliğe göre ödeniyorsa da işveren vekillerinin istemediğine az istediğine çok prim yazmakta" oluşları yarattığı keyfilik ve ayrımcılık nedeniyle işçilerin eleştirilerine neden olur.[70]

Primlerin tüm servislere yaygınlaştırılması yönündeki sendika talebi hakem kurulu tarafından reddedilmiş olsa da bu konudaki girişimler devam eder. O sıralarda fabrika yönetiminde olan vekil genel müdürle sürekli görüşmeler sürdürülür ve on-

68 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam İşçilerinin Belli Başlı Şikâyet ve İstekleri", *Gece Postası*, 5 Mart 1950, s. 3.

69 "İşçilerimizin Prim Meselesi", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 2, 1.12.1952, s. 1.

70 Lütfü Ak, "Dile Gelen", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 2, 1.12.1952, s. 3.

dan 1954 yılı başında talebin gerçekleşeceği sözü alınırsa da bu gerçekleşmez.[71] Prim sisteminin tüm işyerine yaygınlaştırılması ancak yeni genel müdür döneminde gerçekleştirilebilecektir. Sendika "sosyal anlayış ve modern işletmecilik sisteminin" önemli bir parçası olarak gördüğü prim sisteminin yaygın uygulamasına ilişkin öneriler geliştirmek için bir komisyon oluşturur ve bu komisyonun hazırladığı raporu işverene sunar.[72] Tüm bu çabaların sonunda hazırlanan prim tarifesiyle birlikte artık fabrikada prim sistemi oturmuş olur.

Bu yıllarda sendikanın gündemindeki başlıca konulardan bir başkası ise ikramiyelerdir. Tüm işçilere ikramiye dağıtımı ilk defa sendikacıların genel müdür düzeyindeki girişimleri sonucu yapılır.[73] Sendikacıların girişiminde ve genel müdürün konuya olumlu yaklaşımında belirleyici olan başlıca etken fabrikanın sağladığı kârlılık olmuştur. İlk ikramiyeler, kıdemlere oranlı olarak 15 ile 30 lira arasında değişen miktarda, hayli sembolik niteliktedir (birkaç günlük ücret tutarı kadar). 1953 sonunda ise kıdeme bakılmadan tüm işçilere birer aylık ücret tutarı kadar ikramiye verilir. Sendika yayınlarında fabrikada artan üretimden söz edilerek, ikramiye beklentileri dile getirilmektedir. İkramiyeler düzenli bir sosyal ücret haline gelmemiştir. 1953'te ödenen toplam ikramiye 294 bin lira civarında iken, 1954'te bu rakam 220 bin lira civarına iner, bunun da 31 bin liralık kısmının "iyi hizmeti görülenlere" ödendiği,[74] yani yine işçilerin yakınmalarına neden olan sübjektifliğin sürdüğü görülür.

Fakat o günlerde gündeme gelen yasal düzenlemeler sendikayı ikramiyeler konusunda yeni arayışlara iter. İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde çalışan işçiler için yasayla tanınan yılda bir kez ikramiye alma hakkının diğer kamu kuruluşlarında çalışanlara da tanınmasını öngören bir yasa mecliste tartışılmaya

---

71 "Prim Mevzuu Hal Yoluna Giriyor mu", *Cam-İş*, yıl 2, sayı 14, 1 Aralık 1953, s. 1. "I. Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 3.

72 "I. Cam-İş 1954-1955 Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 3, sayı 35, 1 Eylül 1955, s. 3.

73 "İşçilerimize İkramiye Dağıtıldı", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 9, 1 Temmuz 1953, s. 1-3.

74 TŞCFAS, *Ondokuzuncu Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1955, s. 13.

başlanmıştır.[75] Sendika yönetim kurulu milletvekillerine yönelik bir beyanname hazırlar ve iki üyesini bunları mecliste dağıtmak ve bu konuda kulis yapmak üzere Ankara'ya yollar. Talep edilen şey, özel bir işletme olmasına karşın Paşabahçe'nin de bu yasa kapsamına alınmasıdır.[76] Sonuçta işyeri çıkan yasanın kapsamında yer almasa da sendikanın, Şişecam ve İş Bankası genel müdürleri ve hükümet yetkilileri nezdinde yaptığı girişimler sonucunda kamu kuruluşlarındaki uygulamanın fabrika için örnek olması sağlanır ve 1954 yılında ilk defa istenen ikramiyeler verilir.[77] Şişecam Yönetim Kurulu 1955 yılında aldığı, işçilere senede bir maaş tutarı ikramiye verilmesi yönündeki kararıyla da ikramiye uygulamasını resmileştirmiş olur.[78]

Sonraki yıllarda da şirket yönetim kurulu kararıyla her yıl iki maaş tutarı ikramiye dağıtımı –genelde bayram ya da kış öncesi dönemlere denk getirilecek şekilde bölünerek– devam eder. Ayrıca sendika yıllık ikramiye hakkının özel sektör işyerlerine de verilmesi için diğer sendikalarla birlikte kampanya başlatır, toplantılar yapılır, Ankara'ya heyet gönderilir. Bundan sonrasında ikramiyelerin ödenme zamanı, biçimi, akort çalışanların özel durumuna uygun ikramiye miktarlarının belirlenmesi gibi ko-

---

75 İkramiye hakkını İDT işçilerine tanıyan 28.12.1953 tarihli 6212 sayılı yasadır (*Resmi Gazete*, 30.12.1953, sayı 8596). O sırada mecliste tartışılan ise 26.1.1955 tarihli ve 6452 sayılı İDT'ler dışında kalan kamu kuruluşlarında çalışanların da ikramiye hakkından yararlanmasını düzenleyen yasadır. (*Resmi Gazete*, 31.1.1955, sayı 8918.)

76 "Yüz yıllarca ihmal edilmiş olan Türk işçisinin asık çehresinde son yıllarda bir nebze olsun tebessüm olduğu inkâr edilemez" cümlesiyle başlayan beyannamede bunu sağlayan meclise övgüler yapıldıktan sonra, daha önce İDT işçilerine tanınan hakları diğer kamu işçilerine de tanımayı öngören yeni yasanın kapsamına, "bugünkü Devlet Reisimizin kurmuş olduğu İş Bankası'na bağlı" Şişecam fabrikası işçilerinin de alınması konusunda ricada bulunulur. "İş Bankalılık" bir kez daha işçiler tarafından kullanılan stratejik bir öge olarak ortaya çıkar. Beyanname metni için bkz. "Paşabahçe Şişe ve Cam sanayii İşçilerinin de İkramiye Kanunu Kapsamına Girmesi İçin Teşebbüs", *Cam-İş*, yıl 3, sayı 21, 1 Temmuz 1954, s. 1-4.

77 Sendika yönetim kurulu, bu konudaki taleplerini kabul eden Başbakan Menderes, özel kelem müdürü, İş Bankası ve Şişecam yetkililerine teşekkürlerini sunar. "Teşekkür", *Cam-İş*, sayı 16, 1 Şubat 1954, s. 1.

78 "İşçilerimize İkramiyeler Ekim Ayında Verilecek", *Cam-İş*, sayı 36, 1 Ekim 1955, s. 1.

nularda yine şikâyet ve tartışmalar olsa da yıllık ikramiyeler artık işçiler açısından kazanılmış bir sosyal hak haline gelmiştir.

Kan ve terle çizilen romantik tablo

Daha önce de belirtildiği gibi şişe cam üretimi ağır çalışma koşullarının geçerli olduğu tehlikeli bir ortamda gerçekleşir. Nitekim incelediğimiz bu dönemde fabrikada büyük boyutlu, ölümlü kazalar meydana gelir. 1953'te gazojen servisindeki büyük bir patlamada bir işçi hayatını kaybeder.[79] Şirket ölen işçinin ailesine para yardımı yapar. Bir yıl sonra bu kez gaz jeneratörlerindeki bir patlamada iki işçi yaşamlarını kaybederler.[80] Elimizde patlamaların nedenleriyle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte fabrikanın üretim atılımına geçtiği döneme rastlamaları akla; fırın ve makinelere aşırı yüklenme, kapasite zorlanması olasılığını getirir. Bir yandan da geçen bölümlerde ifade ettiğimiz gibi, işyerinin ağır ve tehlikeli kapsamına girip girmeyeceği ya da hangi bölümlerinin gireceğiyle ilgili bir çekişme sürmektedir.[81]

İş kazaları ve iş güvenliği önlemlerindeki eksikliklerin ise ileri tarihlerde bile yoğun biçimde sürdüğü görülür. 1958 yılında sendikanın hazırlayıp şirket yönetimine sunduğu yirmibir maddelik raporda; havasızlıktan yangın tehlikesi yaratan ortamlara, makine ve asansörlerin çevrelerinde korumanın yetersizliğinden, tezgâhların sıkışıklığına kadar bir dizi çok ciddi, işçi sağlığı iş güvenliği probleminden söz edilir.[82] Raporda aynı

---

79 "Paşabahçedeki İnfilakda Yaralanan İşçi Öldü", *Gece Postası*, 10 Temmuz 1953, s. 3.

80 "İnfilakta Ölenlerin Aile Efradları Tazminat Alacak", *Cam-İş*, yıl 4, sayı 27, 1 Ocak 1955, s. 1.

81 İşveren ve sendika temsilcilerinden oluşan bir komisyon servisleri gezerek tespit yapmaya başlarsa da bir süre sonra işveren tarafının olumsuz tutumu yüzünden sendikacılar komisyondan çekilir ve işverenin ağır ve yıpratıcı işler kapsamında görmediği birkaç servisle ilgili olarak ilgili makamlara başvuruda bulunurlar. "1. Cam-İş Sendikası 1952-1953 Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 11, 9 Eylül 1953, s. 6.

82 "İşçi Sağlığı Mevzuunda İdarenin Dikkatini Çektik", *Cam-İş*, yıl 5, sayı 63, 1 Nisan 1958, s. 1-3.

zamanda yakın zamanda bir işçinin kolunun kırılmasına neden olan iş kazasının aynı yerde meydana gelen üçüncü kaza olduğu belirtilerek, bunun da iş güvenliği önlemlerinin yetersizliğinin bariz bir örneği olduğu saptaması yapılır. Sendika, raporda yer alan işçi sağlığına ve iş güvenliğine aykırı durumların giderilmesini takip edecektir.

Piyasadaki cam işyerlerindeki işçi sağlığı koşullarının çok kötü olduğu hemen her platformda dile getirilmektedir. Ancak Hasan Türkay'ın 1956 sendika kongresinde sunduğu rapor, Paşabahçe fabrikasındaki durumun da bu açıdan çok parlak olmadığını düşündürtür:[83] "Bu fabrikanın bile birçok kısımları, işçi sağlığını koruma ve iş emniyeti nizamlarına uygun bulunmamakta ve birçok kısımları gayri sıhhi bir durumda bulunmaktadır." Türkay özellikle cam işçileri arasında yaygın olarak görülen vereme ve sıcak karşısında aşırı su tüketmekten kaynaklı mide sarkmalarına dikkat çeker. Onun önerisi, yurtdışında görülen yazın sıcak aylarda işlerin durdurulması ve işçilerin ücretli izin yapmaları biçimindeki uygulamanın bizde de hayata geçirilmesidir.

Gerçekten de cam işkolunda çalışma ortamının koşullarını belirleyen etkenlerin başında sıcaklık gelir. Özellikle de yaz aylarında bin derecenin üzerinde ısılara ulaşan fırınların bulunduğu ortamlarda çalışmak işçilerin fiziki kapasitesini sonuna kadar zorlamaktadır. Kuşkusuz ergimiş hammaddeyi işleyen goble servisi işçileri sıcak konusunda en muzdarip olan kesimdir. Bu nedenle hem fırınlar çevresindeki sıcaklığı azaltıcı önlemlerin yetersizliği hem de servisteki işgücü devri devamlı yakınma konusu olur. Goble servisinde "her sene Temmuz aylarında bir iki tezgâh işçi olmadığından durur" sözleriyle buradaki vaziyeti saptayan Lütfü Ak devamla; daha yaz gelmeden kapıya astığı ilanlarla servis için işçi aramaya başlayan yönetimi, bu şartlarda çalışmayı sağlayacak bir ücret ödemediği için eleştirir.[84] Fırınlar ve onların çevresinde çalışan goblecilerin görünümüne iliş-

83 "Cam İşçilerine Ait Mühim Rapor", *Cam-İş*, yıl 5, sayı 42, 1 Mayıs 1956, s. 1-3.

84 Lütfü Ak, "Cam Sanayimiz Sıcakların Gelmesi İle İşçi Bulamıyor", *Cam-İş*, sayı 20, 1 Haziran 1954, s. 2.

Goble işçilerinden bir grup çalışma halinde (1950'li yılların ortaları). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents /Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

kin algıların farklılığı bu konudaki bitmeyen tartışmanın arka planını, işçi sağlığı iş güvenliği alanındaki örtük sınıf mücadelesinin ipuçlarını bize sunabilir. Fabrika yöneticilerinden mühendis Recai Oğuz 1959 yılında hizmete giren 9 numaralı fırının çevresindeki goblecileri şöyle betimlemektedir:[85]

> "Fırının ekonomik olması düşünülürken goble işçisinin rahat, temiz ve verimli çalışmasını sağlayabilecek her türlü fedâkarlık ve gayretler nazarı itibare alınmıştır... 24 saatlik mesai içinde 280'e yaklaşan camcı fırında direkt veya indirekt imalatla uğraşır... Buradaki manzara bayram yerlerinin neşe ve canlılığını hatırlatır... Mahir ustaların elinde şekilden şekile giren cam, burada o kadar cazip ve eğlendiricidir ki birçok sırlarını istemiyerek ifşâ eder."

Camcılık tarihine ve cam üretim sürecine dair örneklerine sıkça rastlanan romantize edici bu anlatının karşısında, sendi-

85 Recai Oğuz, "9 Numaralı Fırın İşletmeye Açılırken", *Şişe ve Cam*, sayı 1, 1959, s. 7.

kanın faaliyet raporunda yer alan şu gerçekçi satırlara gözatmak yerinde olacaktır:[86]

> "9 nolu fırınm faaliyete geçmesiyle tezgâh adedinin çok sıkışık olması işçi sağlığı nizamnamesi hükümlerine aykırıdır. Bunun tanzimi hususunda işverene yaptığımız müracatlar müsbet karşılanmış, bu fırın su tertibatıyla çevrilmiş ayrıca iki tezgâhın kaldırılması sağlanmıştır."

Fabrikada sınıf içi mücadele

Kıskanılanlar: Memurlar

Paşabahçe Şişe-Cam fabrikasında işçilerin yanı sıra memurlar da bulunmaktadır. Onların ücret, ikramiye ve çalışma koşullarına ilişkin sistemin büyük ölçüde ana kuruluş olan İş Bankası'ndakine paralel biçimde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla işçiler açısından sadece Şişe-Cam'ın değil, genel olarak ve İş Bankası'nın memurlarına yönelik uygulamaları önem taşır. İş Bankası'mn çalışanlarına yönelik politikaları, işçilerin fabrika içinde yürüttükleri mücadelede çoğu kez onlar için bir ölçüt, nirengi noktası ve taleplerini güçlendirici bir meşruiyet alanı olarak işlev görür. İş Bankası ücret politikasında, memuru işine bağlamanın en etkin çarelerinden birisi olarak onu yaptığı işin sonuçlarıyla ilişkilendirmek ilkesi esas olmuştur.[87] Bu ilke uyarınca da, temettü hissesi, ikramiye ve prim adları altında ödemeler sistemli olarak gerçekleştirilmiştir. Ele aldığımız dönemde banka yıl sonunda elde edilen sonuçlarla orantılı bir zam, prim ve ikramiye politikasını sürdürmektedir. Bankanın ve ona paralel olarak Şişecam'ın sürdürdüğü uygulamalar, yapılan tüm ödemeler işçiler ve sendika tarafından yakından takip edilir.

Ancak görüldüğü kadarıyla, hem ana şirket olan İş Bankası'nın hem de bağlı kuruluş Şişecam'm memurlarına ve işçile-

86 "Sendika İdare Heyetinin Bir Yıllık Çalışmalarını İzah Eden Rapordur", *Cam-İş*, sayı 77, 8 Eylül 1959, s. 3.

87 *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s. 336

rine yaklaşımları arasında ciddi farklılıklar bulunur. Şişecam Esas Mukavele'sinin 75.maddesine göre; yıllık net kârın % 5'lik bir bölümü memurlara ikramiye olarak dağıtılmaktadır. Bunun yanı sıra şirketin kârlılık durumuna göre kimi ek ödemeler yapıldığı da görülür. Oysa işçiler için böyle düzenli bir kâr payı ödemesi öngörülmemiştir. İşçi ve memurlar arasında o dönemin söyleyişiyle yapılan bu "tefrik" (ayrım) sendika yayınlarında sık sık eleştirilere neden olur. Sendikanın faaliyet raporunda; o güne kadar bayramlarda memurlara ikramiye verildiği ve bunun "aynı çatı altında omuz omuza çalışan müessese mensuplarından bir kısmını tefrik etmek" anlamına geldiği, adil olmadığı belirtilir.[88] Raporda daha önemle vurgulanan, şirketin kazancında en büyük rolü oynayanların işçiler olduğu ve bunun için de ikramiyeden yararlanma haklarının olduğudur. Konuyla ilgili olarak genel müdürlükle yapılan görüşmelerin olumlu sonuçlandığı ve az da olsa bir bayram ikramiyesinin sağlandığı da raporda ifade edilir.

1953 iş ihtilafı sürecinde hakem kuruluna zarar ettiğini bildiren işverenin memurlarına yarım maaş ikramiye vermesi karşısında sendika başkanı Türkay; mali sorunlar içinde kıvranan işçilerin taleplerini reddedip, maaşlılara "hangi kârdan ve hangi realiteye göre" ikramiye verildiğini sorarken, yine ayrımcılığa yönelik öfkesini ortaya koymaktadır.[89] 1954 yılında yeni genel müdürle birlikte yükselen beklentilere karşın yıl sonunda dağıtılan temettü ikramiyelerinden yine yoksun bırakılmaları, işçilerde derin bir hayal kırıklığı yaratır. İleride ayrıntılı biçimde işleyeceğimiz yeni dönemi başlatan genel müdürün, "müessesede kökleşmiş eski bir zihniyeti tekerrür ettirmesi" eleştirilir.[90] Temettü ikramiyeleri, işçilerin ısrarla takip ve talep ettik-

88 "1. Cam-İş 1952-1953 Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 11, 9 Eylül 1953, s. 4.

89 Hasan Türkay, "Toplulukla İş İhtilafı Münasebetile", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 4, 1 Şubat 1953, s. 3.

90 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Memurlarına İkramiye Verdi", *Cam-İş*, yıl 4, sayı 27, 1 Ocak 1955, s. 1.

Konuya yer veren bir haberde, bu ayrımcılığın işçiler arasında yarattığı olumsuz etkiyi gören yeni genel müdürün Ankara'ya İş Bankası genel müdü-

leri bir mesele olduğundan sendika kongrelerinde gündeme gelir. 1956'daki kongrede bir konuşma yapan genel müdür konuya değinmek durumunda kalır ve ikramiyenin işçilere de yaygınlaştırılmasının o gün için mümkün olmadığını, şirket genel kurulunda meselenin gündeme gelmesi gerektiğini ve kendisinin konu hakkında elinden geleni yapacağını söyler.[91]

Memurlara sağlanan maddi olanaklarla ilgili karşılaştırmalar sadece ikramiyelerle ilgili değildir; onlara verilen zamlar, yardımlar vb. de işçilerin gündemindedir. 1958'de sendika başkanı işyerinde yapılan zamdan her işçinin yeterince yararlanamadığını yazmakta; "tek bir işçi 30 lira zam almazken memurlara 50 liradan 300 liraya kadar hatta daha fazla zam verilirken işçi arkadaşlarımızın şikâyetleri yerindedir" diyerek işçiler arasındaki hoşnutsuzluğu ortaya koymaktadır.[92] Memurlarla ilgli tek şikâyet, aldıkları ücret ve ikramiyelerle ilgili değildir. İşçiler, çoğu sabah vapurla işe gelip giden, sonraları da Karaköy'deki Genel Müdürlük binasında çalıştıkları için kendileriyle pek az temas eden bu kesimi sadece kıskanmamakta, ayrıca çoğunu işletme için gereksiz de görmektedirler. Dönemin etkin sendikacılarından Ali Akın genel müdüre hitaben kaleme aldığı bir yazıda işyerindeki memur ve yöneticilerin fazlalığına alaycı bir üslupla dikkat çektikten sonra devamla, işçilerin genel düşüncelerini yansıttığı anlaşılan şu satırları yazar:[93]

> "Şimdi ise hiç kimse üzerine alınmasın ama hakikaten her bakımdan fazla personel kullanılmasının yükünü zavallı işçiler çekmekte olmalarına rağmen mağdur olmaları affedilmez ha-

rünün yanına giderek, adaletsizliğin giderilmesi için görüşmelerde bulunduğu bildirilir. Yine habere göre bu durum o sıralarda benzer ayrımcı uygulama yapan işyerlerinin hepsinde sendikaların uğraştığı başlıca sorunlar arasında yer almaktadır. Haberde işçilerin haklılığı üzerinde durularak; ayrımın ortadan kaldırılması gerektiği, bunun sanayinin gelişiminde de etkili olacağı yorumu da yapılır. ("Memur-İşçi Tefriki Kaldırılmalıdır", *Gece Postası*, 30 Aralık 1954, s. 1-3.)

91 "İ. Cam-İş Kongresi Yapıldı", *Cam-İş*, yıl 6, sayı 42, 1 Mayıs 1956, s. 3.

92 Lütfü Ak, "İşçilere Yapılan Son Zamdan Faydalanamıyanlar Oldu", *Cam-İş*, yıl 5, sayı 60, 1 Ocak 1958, s. 2.

93 Ali Akın, "Umum Müdürümüzün Nazarı Dikkatini Çekeriz!", *Cam-İş*, yıl 11, sayı 100, 5 Nisan 1962, s. 2.

talardandır. Bana teklif etseler cam fabrikasına 500 lira ile işçi olarak mı girersin yoksa 250 liralık memurluğu mu kabul edersin? İnanın hiç tereddüt etmeden 250 liralık memurluğu kabul ederim. Çünkü şunu çok iyi bilirim ki her sene muhakkak zam verilecek, iki sene zarfında 500 liralık işçinin çok üstünde ücret alacağım. İşte bu durumlar tamamen müessesenin zararına olduğu gibi çalışanların almaları icap eden parayı alamadıkları gibi beklenen senelik ticaretin de önüne geçilmektedir."

Memurlar lehine yapılan ayrımcılıklar ve bununla ilişkili sorunlar sonraki bölümlerde ele alacağımız ciddi gerilimlerin de kaynağı olarak dönem boyu fabrikada işçilerin gündeminde olacaktır.

Çatışılanlar: Amirler, şefler, ustabaşılar

İşçiler için memurlar kıskanılan "ötekiler" ise şef, amir ve ustabaşılar da fabrika içinde hiç durmadan süren gündelik mücadelede sürekli "çatışılanlar"dır. Sendikanın kuruluş sürecinde gördüğümüz gibi, ustabaşılar öteden beri işçilerin tepkisini alan denetimcilerdir. Fabrikadaki denetim sürecinin örgütlenmesinde kilit role sahip olan şefler ise ortalama işçinin karşısına çıkan en somut patron figürüdür. İşçinin gündelik deneyiminde; denetim elemanlarının keyfi, baskıcı, anlayışsız ya da iş bilmez tavırları başlıca rahatsızlık, dolayısıyla direniş kaynağıdır. Örneğin goble servisindekiler için tenzil-i rütbe olarak isimlendirdikleri, tezgâh hiyerarşisindeki daha düşük bir göreve getirilme (ve dolayısıyla ücret indirimi) olayı tahammül edilmez bir durumdur. İşletme şefi ve bir mühendisin kendilerine yönelik bu türden ani bir tenzil-i rütbe uygulamasına ilişkin yakınmalarını gazeteci Sülker'e aktaran bir grup goble işçisi, "bu hal fabrikada işçiler üzerinde o kadar fena bir tesir yaptı ki nerde ise işler birdenbire duracaktı, sendikacılar imdada yetişip işçilerin maneviyatını takviye etmeseydiler müessif hadiseler cereyan edecekti" sözleriyle meselenin ciddiyetini orta-

ya koyarlar.[94] İşçilerin amirlerle ilgili başka dertleri de vardır. En çok huzursuzluk yaratan meselelerden birisi olan zamların ve primlerin adaletsiz dağıtımında vardiya ustası, postabaşı, şef gibi denetleyicilerin rollerinin olması hatta zaman zaman inisiyatiflerinin genişletilmesi, önceliğini hiç yitirmeyen bir sorun olarak işçiler tarafından sürekli dile getirilir.

Sendikanın fabrika çapında sürdürdüğü mücadele içinde de şeflerin bu alandaki inisiyatif alanlarının daraltılması kritik bir önem taşımaktadır. Örneğin sendika, prim talimatnamesinde şeflere tanınan, % 25'ten başlayıp kimi servislerde % 50'ye kadar varan prim oranı takdir yetkisinin tüm işyeri için % 25'e çekilmesi talebini dile getirir.[95] Ayrımcılık sadece ücretler ve işçiler için değil, sendikalar için de geçerlidir. İşçiler yine işletme şefiyle ilgili şikâyetlerinde, onun İ. Cam-İş'e cephe alırken, ustabaşıların kurduğu sendikanın toplantılarına katılmasından hatta kongre başkanlığı yapmasından duydukları memnuniyetsizliği dile getirirler.[96] Bazı daha ileri yaştaki işçiler için ise bu şeflerin kendilerine, "bir merhaba bile demeyişleri" son derece inciticidir.

Bir başka örnekte, eski ve vasıflı bir kısım ustanın fabrikadan ayrılmasının altındaki nedenin yine şefler olduğu görülür. Ustalar, "son zamanlarda bu mesleğin tamamen yabancısı olan bazı şeflerin kendi durumlarını sağlamak için" kendilerine baskı yaptıklarını ve yerlerine kendilerine uyum sağlayacak kişileri getirmek istediklerini söylerler.[97] Sendika başkanı bu durum karşısında yönetime şöyle seslenir: "Milli sermaye ile işleyen bu müessese yalnız ve yalnız bu milli sermayeyi çalıştırmasını bilenlerin olduğuna göre sağda ve solda tufeyli geçinen kimselerin yüzünden alnının teriyle çalışan dürüst arkadaşların göz-

94 Kemal Sülker, "Paşabahçe Şişe Cam İşçileri İşletme Şefinden Şikâyetçi", *Gece Postası*, 13 Ekim 1953, s. 3.

95 "Prim Talimatnamesinde Yakında Esaslı Değişiklikler Yapılıyor", *Cam-İş*, sayı 49, 1 Ocak 1957, s. 1.

96 Kemal Sülker, "Şişe Cam İşçileri Çalışma Bakanlığına Müracaatta Bulundu", *Gece Postası*, 14 Ekim 1953, s. 3.

97 Hasan Türkay, "Eski ve Kıymetli Elemanlar Müessesemizden Niçin Ayrılıyorlar", *Cam-İş*, yıl 3, sayı 20, 1 Haziran 1954, s. 2.

Fabrika Umum Tamirat Servisi işçileri bir arada. (Temmuz 1957). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents /Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

yaşlarına bakmadan sebepsiz harcıyoruz." Türkay bir başka yazısında yine şeflere yüklenerek, onların maiyetlerindeki işçilerin ücret ve çalışma koşullarına olan ilgisizliklerini eleştirir, işçilerin çalışmadığını iddia eden şeflerin kendilerinin aciz durumda olduklarını, yeterli yönetsel beceriyi gösteremedikleri yorumunu yapar.[98] Kimi zaman da işçiler, memurlar için yaptıkları gibi şeflerin de çokluğundan yakınırlar. Tiryaj servisindeki verimin artırılması için şeflerin çoğaltılmasını alaycı bir üslupla eleştiren sendika başkanı yazısında, buradaki işçilerin kendilerine talimat verenlerin çokluğu nedeniyle verimli çalışamadıklarını anlatır.[99]

Fakat kimi durumlarda denetleyicilerin tutumları, ayrımcılığın ötesinde boyutlara erişir. Meydan işçileri ağır işlerinin yanı sıra çavuşlarından duydukları, "ağır ve galiz kelimeleri" sendikanın genel kuruluna gönderdikleri bir yazı ile şikâyet ederler.[100] Şef ve

98 Hasan Türkay, "Hakikat Acıdır", *Cam-İş*, yıl 4, sayı 31, 1 Mayıs 1955, s. 1.

99 Lütfü Ak, "Bir Türlü Düzene Sokulamayan Servis", *Cam-İş*, yıl 4, sayı 27, 1 Ocak 1955.

100 "Meydan İşçilerinin Çavuşlardan Şikâyeti Önlenmeli", *Cam-İş*, yıl 6, sayı 70, 1 Kasım 1958, s. 1.

postabaşıların işçilere yönelik tutumlarında en uç örnek ise şiddet kullanımıdır. Daha önce de örneğini verdiğimiz bu tür vakaların dönem boyunca da sürdüğü anlaşılır.[101] Öte yandan ustabaşılarla şeflerin konum ve yetkileri arasında da farklar vardır. Ustabaşılar kendilerinin işçilere ceza verme yetkileri bulunduğu halde onları ödüllendirme yetkilerinin olmamasından, bu durumun da kendilerinin otoritesini sarstığından yakınırlar.[102]

101 "Bazı Kısım Şefleri Dayak Atıyor", *Cam-İş*, yıl 6, sayı 64, 1 Mayıs 1958, s. 1-4. Yazıda yakın zamanda yaşanan örneklerden söz edilerek, sendika yönetiminin fabrika müdürlüğüne yazdığı yazıya karşın bu tür vakaların sürmesinden ve şeflerin gerekli cezayı almamasından yakınılır.

102 Fethi Ünal, "İhtiras ve Zihniyet", *Cam-İş*, sayı 27, 1 Ocak 1955, s. 3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

PAŞABAHÇE'DE SENDİKAL YAŞAM

Kongreler, seçimler, ekipler

1950'li yıllar boyunca Paşabahçe fabrikasında işçi sınıfı oluşumunun kurumsal ifadesi İ. Cam-İş Sendikası'dır. Sendika, işçilerin örgütlü gücünü temsil etmesi bağlamında bir belirleyen olduğu kadar yukarıda aktardığımız iktisadi, teknolojik, siyasi ve sosyal gelişmelerin doğrudan ve dolaylı sonuçlarınca belirlenen bir oluşum olarak da görülmelidir. Bu bölümde sendikal yaşam, üyelerin değişen sosyal ve siyasal profillerinin ve dolayısıyla talep, beklenti ve hedeflerinin belirlediği bir mücadele alanı olarak ele alınacaktır. Konu işlenirken sendikanın yaşamındaki gelişmelerin tüm ayrıntılarının serimlenmesi değil, sınıf oluşumu çerçevesinde belirgin eğilimler ve mücadele eksenlerinin, temalarının, gruplaşma dinamiklerinin anlaşılması esas alınacaktır. Daha önce kuruluş döneminin tablosunu sunduğumuz için burada 1950'den itibaren gelişen olayları ve gözlenen dinamikleri özetleyeceğiz.

Sendikanın ana tüzüğüne göre, kongreler her yıl Eylül ayında toplanmaktadır. Topçu'nun milletvekili seçilerek meclise gitmesinin ardından 17 Eylül 1950'de yapılan kongrede başkanlığa, sendikanın kurucular listesinde önceki başkan Ahmet

Topçu gibi şişe imalat ustabaşı muavini olarak yer alan Hakkı Altunay seçilir. Seçildiği sırada fabrika lojmanlarında oturan bir ustabaşıdır. Altunay'ın dışındaki yönetim kurulu üyeleri üfleme ve şiller ustaları, bir postabaşı ve bir ustabaşı ile bir soğutma işçisidir. Doğum yerleri, İstanbul, Ege ve Bulgaristan ağırlıklıdır.[1]

1951'de hemen hemen aynı ekibin seçildiği kongrenin başlıca gündemlerini; o sıralarda ortaya çıkan tensikatı durdurmak için yapılanlar, fırınların durması yüzünden mağdur olacak gobleciler için sağlanan ek zamlar, işçilerin tümü için talep edilen ve şirket yönetimince Ekim ayında verileceği taahhüt edilen zam[2] ve işçilerin iş ihtilafı açılması talepleri gibi konular oluşturur.[3]

Aynı zamanda üyelerden sendikaya ve işverene yönelik eleştiriler de gelir. Ağır işlerde çok düşük ücretlerle çalıştırıldıklarından yakınan üyelerden birinin bir yandan sendikanın kendileriyle yeterince ilgilenmemesini eleştirirken öte yandan kendilerine gerekli kıyafetleri sağlamayan işverene yönelttiği "muşamba ile çizme parası etse etse 35 lira tutar, biz işçiler 35 liralık bir masrafa değmez miyiz?" şeklindeki sitemli sorusu şiddetli alkışlarla karşılanır.[4] Kongrenin gündemleri salt işyeri sorunlarıyla sınırlı değildir. Milletvekili Ahmet Topçu'nun grev hakkının gerekliliğini savunan konuşması ve Tekstil İşçileri Sendikası'nın kısa süre önce yasaklanan mitingi üzerine yapılan tartışmalar, üyelerin sendikal hareketin genel sorunlarına yönelik ilgisini de gösterir niteliktedir.[5]

---

1 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no:13-6.1 Kongre sonrası Emniyet Müdürlüğü'ne gönderilmiş olan yönetim kuruluna seçilenlere ilişkin kimlik ve ikamet bilgisi cetveli.

2 Bu zammın gerçekleşmemesi ya da tatminkâr olmaması nedeniyle 1951 yılında başlatılan toplu iş ihtilafına ve sonuçlarına önceki bölümlerimizde ayrıntılı biçimde değinmiştik.

3 Kemal Sülker, "Paşabahçe Şişe ve Cam İşçileri Sendikasının Kongresinde", *Gece Postası*, 26 Eylül 1951, s. 3.

4 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam Fabrikasında İşçilere Çizme Verilmiyor", *Gece Postası*, 28 Eylül 1951, s. 4.

5 Enver Ebci, "Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikasının Kongresi", *En Son Saat*, 24 Eylül 1951.

1952 yılında yapılan kongrede yönetime, daha sonraki yaklaşık on yıl boyunca sendikanın giderek klasikleşecek öncü isimlerinden oluşan bir kadro seçilir. Bu ekibin başındaki isim daha önce de sıklıkla andığımız Hasan Türkay'dan başkası değildir. Önceki yönetimde sekreterlik görevini icra eden Türkay bu kongrede ilk kez başkan seçilir. Türkay'ın kongrede okuduğu yirmibeş maddelik raporda yönetimin gündeminde yer alan ve sonuç elde edilen konular ortaya konur.[6] Sonuçlanan iş ihtilafıyla sağlanan kazanımlar, goble işçileri için haklar sağlayan kolektif iş akdi, mevcut kreşin yenilenmesi için işverenle yapılan anlaşma, fabrika yemekhanesinde Orhan Tuna'ya verdirilen konferans gibi çalışmalar raporda yer alanlardan başlıcalarıdır.

Ama en çok üzerinde durulan konu, o sıralar diğer birçok sendika gibi İ. Cam-İş'in de gündeminde öncelik taşıyan ithal malların ülkeye girişinin engellenmesi yönündeki çabalardır. İthal malların yarattığı rekabet karşısında yerli cam üreticilerinin yaşadığı daralmalar, kapanmalar vb. işçilere de en ağır biçimde yansıdığından sendika ithalatın sınırlandırılması için çeşitli kanallardan bir kampanya yürütmektedir. Diğer yandan 1936'dan beri işyerinde uygulanan iç yönetmeliğin anti-demokratik hükümler taşıdığı ve bazı maddelerinin İş Kanunu'na uymadığını saptayan sendika, fabrika yönetimiyle yaptığı temasların sonucunda günün icaplarına uygun bir iç yönetmelik tatbikini sağlamıştır.[7]

1953 kongresinin gündemi hayli yoğundur. Bayram ikramiyelerinden iş ihtilafına, primlerden şubelerle olan ilişkilere kadar pek çok konuya ilişkin yapılan işlere yönetim kurulu raporunda yer verilir.[8] Cam eşya ithalatının sınırlandırılması konusunda sürdürülen kampanyalar yine önemli bir temayı oluştu-

---

6 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam İşçilerinin Bir Yıllık Çalışmalarının Verdiği Neticeler", *Gece Postası*, 16 Eylül 1952, s. 3.

7 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam İşçileri Yeni Bir Yönetim Kurulu Seçti", *Gece Postası*, 19 Eylül 1952, s. 3.

8 "İstanbul Şişe ve Cam İşçileri 1952-1953 Senesi Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, sayı 11, 9 Eylül 1953, s. 4-6.

rur.[9] Diğer bir önem taşıyan güncel mesele ise Yüksek Hakem Kurulu'nun işçi aleyhine süreklilik gösteren kararlarıdır. Kongrede yapılan konuşmalarda YHK'ların bu tutumu şiddetle eleştirilir.[10] Akort tarifelerinin yetersizliği, ücretlerin düşüklüğü, primlerin dağıtılmasındaki adaletsizlikler gibi işyerine ait konular da doğal olarak yoğun biçimde tartışılır.[11] Aynı zamanda sendika yönetimine yönelik eleştirilerin de dile getirildiği kongrenin sonunda yine Türkay'ın öncülüğünde bir ekip yönetime seçilir. Çoğu goble üfleme ustası olan yönetim kurulunu oluşturanlar arasında bu kez Karadeniz kökenli iki kişi de bulunmaktadır.[12]

1954 kongresi için hazırlanan yönetim kurulu faaliyet raporunda işyeri ve işkolu düzeyinde birçok önemli meseleyle ilgili olarak yapılan çalışmalar yer alır.[13] Cam işkolunda asgari ücretin tespit edilmesi için Çalışma Bakanlığı'na yapılan başvurular, ağırlıkla kadın işçilerin çalıştığı tiryaj servisinde üç vardiyalı çalışma sistemine geçilmesi için girişimde bulunan işverene mevcut mevzuat çerçevesinde yapılan itiraz ve alınan başarılı sonuç, farklı servisler için işverenle ayrı ayrı yapılan kolektif

9 Kongreye sunulan raporda bu konuda çalışma yapmak üzere oluşturulan heyetin çeşitli düzeydeki siyasilerle yaptıkları temaslara değinilir. Temas edilenler içinde Cumhurbaşkanı, Çalışma Bakanı ve milletvekilleri bulunmaktadır. Türk-İş'ten görülen yakın ilgiye de vurgu yapılır. (Türk-İş İcra Heyetinin 18.11.1952-30.3.1953 Dönemi Çalışmaları Raporu'nda sendikanın ve Konfederasyonun mesele hakkındaki girişimlerine uzunca bir yer verilmiştir. Bkz. *Belgelerle Türk-İş*..., s. 32.) Raporda, neticede cam ithalatı konusundaki taleplerin belli ölçüde karşılandığı bilgisi de verilir.

10 Başka sendikaların yanı sıra İ. Cam-İş'in de yoğun talepleri üzerine İİSB bu konuda bir kapalı salon toplantısı düzenler ve bu girişim kamuoyunda da ses getirici bir eyleme dönüşür. (Sendikanın bu konudaki talebi için bkz. *KISA*, İ. Cam-İş Başkanı Hasan Türkay imzasıyla İİSB'ye gönderilen 29.6.1953 tarih ve 193 sayılı yazı) İ. Cam-İş gönderdiği yazıda İİSB'yi: "Son zamanlarda çalışmalarını tamamen patronlar lehine teksif eden YHK'nun hüviyetini, umumi bir toplantı yaparak protesto etmekle efkarı umumiyeye bildirmeye" çağırmaktadır.

11 "İ. Cam-İş Sendikasının Kongreleri Yapıldı", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 12, 5 Ekim 1953, s. 1-3.

12 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.1, Kongrede seçilen İdare Heyeti üyelerine ilişkin kimlik ve ikamet bilgilerini içeren, Emniyet Müdürlüğü'ne gönderilmiş cetvel, 15.9.1953.

13 "İ-Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 3-4.

akitler, daha önce incelediğimiz iş ihtilafı, prim ve ikramiye konularında yapılanlar öne çıkan faaliyet alanlarıdır. Dönem içinde yapılan önemli ve özgün diğer bir girişim ise fabrikada oluşturulması sağlanan disiplin kuruludur. İki işveren vekili ve bir işçi mümessilinden oluşan bu kurul yıllardır sendikaların dile getirdikleri taleplerden birisidir ve 1. Cam-İş'in ısrarlı çabalarıyla oluşturulmuştur. Şüphesiz bu, 1. Cam-İş'in Şişecam Fabrikası'nda başardığı öncü çalışmalardan birisi ve dönemi için örnek niteliğinde olduğunu kaydetmek gerekir.

Kongrede yöneticilere yönelik eleştiriler ağırlıkla, ücret ve primlerin düzeyi konusunda istenen ölçüde başarı kazanamamış olmaları, yemek ve benzeri konularda istenen düzeltmelerin sağlanamamış olması gibi meselelerde yoğunlaşır. Yalnızca işyeri sorunları değil; İş Kanunu'nda istenen değişiklikler, ikramiyelerle ilgili yasal düzenlemeler gibi konular da kongrenin mevzuları arasına girmektedir. Sendika genel sekreterinin ücretli olarak istihdam edilmesiyle ilgili önergenin kabul edilmesi ve "sendikanın kendi iç teşkilatında veya işçi teşekküllerinin üst kademelerinde geçici veya devamlı surette vazife alan azalar, temsilcilik vazifesini yapmaktan dolayı işinden çıkarılanlar azalık vasfını devam ettirebilirler" şeklindeki ek maddenin tüzüğe eklenmesi, kongrenin önem taşıyan sonuçları olmuşlardır.[14] Böylece profesyonel sendikacılık yolunda ilk adımlar atılmaktadır. Fabrikanın yeni Genel Müdürünün kongreyi izlemesi ve hatta örgütlülüğü destekleyen bir konuşma yapması ise toplantıyı renkli ve özgün kılan dikkat çekici bir durum olarak not edilmelidir.[15] Kongrede seçilen ekip bir öncekiyle aşağı yukarı aynıdır.

1. Cam-İş'in 11 Eylül 1955 tarihinde yapılması kararlaştırılmış olan kongresi, 6-7 Eylül Olayları'nın patlak vermesi sonucu sendika yönetimince ertelenir.[16] Ertelenen kongre ancak altı

14 Kemal Sülker, "Devlet Sektöründeki İşçilere İkramiye Verilmesi Sağlanacak", *Gece Postası*, 17 Eylül 1954, s. 3 ve *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.1, İstanbul Valiliğine gönderilen 15 Eylül 1954 tarihli Hasan Türkay imzalı 40 sayılı yazı.

15 Kemal Sülker, "Paşabahçe Şişe Cam İşçileri Sendikası Kongresi Notları", *Gece Postası*, 15 Eylül 1954, s. 4.

16 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.1, Vilayet Yüksek Makamına yazılan Genel Sekreter Cemil Gider imzalı 561 sayı ve 8 Eylül 1955 tarihli yazıda kongrenin;

Hasan Türkay (soldan dördüncü) ve arkadaşları İ. Cam-İş'in kongre çalışmalarını izliyor (1950'li yılların sonları). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents /Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

ay sonra 25 Mart 1956'da toplanabilir. Sendikanın bu toplantı için hazırladığı geçmiş dönem faaliyet raporunda, fabrikadaki çeşitli servislerde çalışanların ücret meselelerinin ayrı ayrı ele alındığı, ücretler arası dengesizliklerin giderilmesine öncelik verildiği görülür.[17] Yanı sıra, daha önceleri yalnızca bazı servislere sağlanan randıman primi uygulamasının genele yaygınlaşma imkânı bulması sendikanın hoşnutlukla karşıladığı bir durum olmuştur. Öte yandan, işçi yetiştirme seminerlerine katılan iki sendikacının düzenledikleri ve 40 kişilik işçi grubunun 4 ay boyunca izlediği konferanslar, Ekmel Zadil, Orhan Tuna gibi ileri gelen sosyal siyasetçilerin sunuşları vb. ile eğitim alanında da ciddi çabalar ortaya konmuştur.

Kongre, öncekilerde olduğu gibi yine misafir birçok sendikacı, bürokrat ve Çalışma Bakanı Mümtaz Tarhan'ın da içlerinde bulunduğu siyasetçilerin katılımıyla gerçekleşir. Bakan ve Şişe-

"bu günkü durum muvacehesinde tarihi bilahare tesbit edilmek üzere muvakkaten tehir edildiği" bildirilir.

17 "İ. Cam-İş 1954-1956 Birbuçuk Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, sayı 41, 20 Mart 1956, s. 2-3.

cam Genel Müdürü de bir konuşma yaparlar. İlgili bölümde geniş şekilde işlediğimiz, İş Bankası'nın diğer çalışanlarına olduğu gibi Şişecam işçilerine de temettü payı verilmesi ile ilgili talep, kongrede işçi mümessillerinin önergesiyle dile getirilir.[18] Bu arada delegeler çeşitli konularda yönetim kurulunu sert biçimde eleştiren konuşmalar da yaparlar. Bu eleştiriler ve yönetime yeni giren isimler, yapılan seçimlerde yeniden seçilen bir önceki dönemin çekirdek ekibindeki; Hasan Türkay, Nevzat Şeker ve Cemil Gider'in istifa etmelerine neden olur.[19] İstifalar sonrası yeni yönetimin meşruluğuyla ilgili tartışmalar ortaya çıkar ve bunlar basına da yansır.[20] Sendika içinde bir huzursuzluğun sürmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı yılın Eylül ayında yeniden bir kongreye gidilir. Kongre öncesi yayınlanan raporda yine iş ihtilafları, çeşitli servislerdeki ücret ve prim artırmaları gibi konular öncelikle ele alınır. Raporda yönetimden istifa eden ve işyerindeki baskılardan dolayı işten ayrılmak durumunda kalan kurul üyelerinden de bahsedilmektedir.[21] Sendika içinde gruplaşma ve çatışmalar sürmektedir. Kongrede yönetim kurulunun yetersizliğiyle ilgili pek çok eleştiri getirilir. Toplantıdaki dikkat çekici noktalardan birisi ise, Fabrika Genel Müdürünün yaptığı konuşmada yeni otomatik makinelere değinerek, bunlar yüzünden hiçbir işçinin işinden olmayacağını belirten konuşmasıdır.[22] Kongrede çıkan kararlar: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ne katılım, işkolundaki diğer sendikalarla birlikte bir branş birliğinin oluşturulması, iş yerindeki ikinci sendikayla (daha önce söz edilen teknik işçiler sendikası) birleşmek için yönetim kuruluna yetki verilmesi ve sendika üyeleri için bir yardım sandığının kurulmasıdır.[23] An-

---

18 "İ. Cam-İş Kongresi Yapıldı", *Cam-İş*, sayı 42, 1 Mayıs 1956, s. 1.

19 "Şişe-Cam işçileri Arasındaki İhtilaf", *Gece Postası*, 27 Mart 1956, s. 1, 5.

20 "İ. Cam-İş 31 Ağustos 1956 Tarihine Kadar 6 Aylık Çalışma Raporu", *Cam-İş*, sayı 46, 1 Eylül 1956, s. 3-4.

21 *A.g.r.*, s. 4.

22 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6, İ. Cam-İş Onuncu Genel Kurul Zaptı (30 Eylül 1956).

23 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6, 91 sayı ve 8 Ekim 1956 tarihli Sendika Başkanı Lütfü Ak imzalı, Vilayet Yüksek Katına gönderilen yazı.

cak 30 Eylül'deki bu kongrenin üzerinden daha iki hafta geçmişken üyelerin topladığı imzalarla 14 Ekim'de yeni bir kongreye gidilir.[24]

Kongrelere yansıyan huzursuzlukların kökenleri nelerdir? Başkan Lütfü Ak'ın *Cam-İş*'te kaleme aldığı yazıda ifade ettikleri bize bazı ipuçları sunar.[25] Yazıda son zamanlarda giderek yayılan "bölgecilik" meselesinden yakınılır. Ak, sendika içindeki ikiliklerin ortadan kaldırılması, yeniden güçlü bir sendikanın oluşturulması yönünde temennilerini dile getirir.[26] Bölgeciliğin bir sendika için taşıdığı olumsuzluklar açık olmakla beraber bunun semtin gelişiminin sendikal harekete yansıması olarak değerlendirilmesi yerinde olur. Bölgeciliğin arkasında, yeni gelişen her mahalledeki nüfusun ağırlıkla dahil olduğu hemşehri grubunun bir süre sonra sendikada temsil edilme talebi de bulunur.

1957 yılında işyerinde yapılan mümessil işçi seçimlerinde gruplaşma yine çok güçlü bir şekilde ortaya çıkar. Öyle ki seçim sonuçlarından memnun olmayan yüzlerce işçinin işyerinden istifa etmeye kalkıştıkları yönünde haberler çıkar.[27] Konuyla ilgili haberler ve belgeler incelendiğinde, başını Hasan Türkay'ın çektiği ekiple Lütfü Ak'ın öncüsü olduğu ekip arasında süren bir çekişme olduğu anlaşılmaktadır. DP'lilik ve CHP'lilik gibi siyasi ayrımlarla (Türkay DP'li, Ak ise CHP'lidir) bölge ayrımlarının (Türkay muhacir, Ak ise Karadenizlidir) birbirine eklemlendiği ve her yeni olayda kendisini yeniden üreten bir gerilim söz konusudur.

---

24 Kemal Sülker, "Şişe Cam İşçileri Arasındaki Olaylar", *Gece Postası*, 13 Ekim 1956, s. 4.

25 Lütfü Ak, "Sendikamızın Şöhreti ve Bugünkü Durumu", *Cam-İş*, sayı 47, 1 Kasım 1956, s. 1.

26 1956 Mart kongresinde yönetim kuruluna seçilenlerin çoğunluğunun doğum yerlerinin Karadeniz (Of, Mesudiye, Pazar, Görele) olması bölgecilikle ilgili söylenenleri destekler niteliktedir. (*KISA*, 28 Mart 1956 tarih ve 1 sayılı İİSB'ye kongre sonuçlarıyla ilgili olarak gönderilen yazı ekinde yer alan liste.) Önceki bölümlerde aktardığımız gibi o yıllarda ağırlıkla Doğu Karadeniz bölgesinden gelen işçiler semtte yerleşikleşmekte, Gümüşsuyu, Karagözsırtı gibi mahallelerde nüfus yoğunluğu oluşturmaktadırlar.

27 "Paşabahçe İşçileri Arasında İhtilaf Çıktı", *Gece Postası*, 12 Nisan 1957, s. 1.

1957 kongresine giderken yayınlanan faaliyet raporunda öncelikle goble servisinde çalışan işçilerin ücret iyileştirmeleriyle ilgili yapılanlar sıralanır.[28] Diğer servislerden de yoğun olarak gelen (raporda bu konuda bini aşkın dilekçenin sendikaya ulaştırıldığı belirtilir) ücret zammı talepleri sonucunda sendika toplulukla iş ihtilafı çıkarma yoluna gitmiştir. İşçi sağlığıyla ilgili ciddi sorunlar ve bunlar konusunda yapılan çalışmalar da raporda yer bulur:

> "Goble servisindeki çalışma şartlarının son bir sene zarfında insan tahammülünün üstünde ağırlaştığını, bilhassa 3 ve 4 nolu fırınların son tadil şeklinin sadece randımanı çoğaltma zihniyeti ile tertip edildiği ve bu anormal imal tarzından mütevellit mezkur fırında çalışma şartlarının normalin dışında imkânsız bir hale geldiği"

ifade edilir.

Bu konuda işveren nezdinde yapılan girişimlerin, Bölge Çalışma Müdürü'nün denetimleri ve işverenle bizzat yürüttüğü görüşmelerin istenen sonuca varamadığı aktarılır. 22 Eylül 1957'de yapılan kongrede Şevki Çırak'ın başkanlığında yeni bir ekip yönetime gelir. Daha önceki başkanlar Lütfü Ak ve Hasan Türkay yönetim kurulunda üye olarak yer alırlar. *Cam-İş* sayfalarında kongredeki eleştirilerin yüzeyselliği eleştirilir, yemek masrafları, harcırahlar gibi meselelerin üzerinde gereğinden fazla durulması ve daha esaslı konulardaki eleştirilerin azlığından duyulan üzüntü dile getirilir.[29] Ama aslında olup biten bununla sınırlı değildir. *Akis* dergisine yansıyan kongre izlenimlerinde, kongrede en çok Paşabahçe işçilerinin yaşadıkları sağlık sorunlarının öne çıktığı vurgulanır.[30] Yazıda, kongrede işçi ve işveren münasebetlerinin pek de iyi olmadığının anlaşıldığı tespiti yapılır. "Konuşan işçiler sendikacıların veya işçi temsilcilerinin işverenle iyi münasebet kurmuş olmalarının

28 "1. Cam-İş Sendikasının 956-957 Faaliyet Raporudur", *Cam-İş*, sayı 57, 1 Eylül 1957, s. 2-3.

29 "Genel Kuruldan Notlar", *Cam-İş*, sayı 58, 1 Ekim 1957, s. 1,4.

30 "Şişe ve Cam İşçileri", *Akis*, sayı 177, 28 Eylül 1957, s. 17.

kendileri için de aynı durumun mevcudiyeti icabettirmeyeceğini belirtirler."

Kongreden hemen birkaç ay sonra olağanüstü kongreye gidilmesi için imza toplayanlar, istifa eden genel başkan ve yönetim kurulu üyeleri gibi konularla sendika içi gruplaşmalar yeniden ortaya çıkar.[31] Kemal Sülker'in *Gece Postası*'nda kaleme aldığı yazıda üç ayrı grubun varlığından söz edilir.[32] Hasan Türkay, Lütfü Ak ve Şevki Çırak'ın başını çektikleri bu gruplar; birleşmeler, gerilimler ve yeni ataklarla süregiden bir iktidar mücadelesi yürütmektedirler.

Öte yandan 1958 kongresine gidilirken sendikanın ciddi gündemleri ve çalışmaları vardır.[33] Örneğin o sıralarda yürürlükte bulunan mevzuata uygun olarak cam işkolunda asgari ücret belirlenebilmesi için ilk kez girişimde bulunulmuş, prim tarifesi sendikanın talepleri de göz önünde tutularak yenilenmiş, akort tarifelerine zam yapılması, yıllardır 11 saat çalışan muftaktaki işçilerinin ücretleri indirilmeden günlük 8 saat çalışabilmeleri sağlanmıştır. Ayrıca memurlar gibi işçilerin de temettü ikramiyelerinden yararlanacakları, Paşabahçe'de uzun yıllardır istenen sigorta hastanesinin açılacağı da müjdelenmektedir.

1958 kongresinin asıl gündemini geçen dönem yönetimde yaşanan istifalar oluşturur. İstifaların nedenleri arasında; 1957'de iş ihtilafı yapılmaması, çalışma koşullarını yetersiz bularak fabrikadan istifa eden ustaların artması karşısında sendikanın yeterli duyarlığı göstermeyişi vb. belirtilir.[34] Sonuçta bir önceki dönem yönetimden istifa edenler arasında bulunan Ali Akın'ın başkanlığında yeni bir ekip iş başına getirilir.[35] Ancak

---

31 Şişe Cam İşçileri Sendikası Mensupları İdare Heyetini Tasvip Ettiğini Bildirdi", *Cam-İş*, sayı 61, 1 Şubat 1958, s. 4. Ocak 1958'de Genel Başkan Şevki Çırak istifa eder, yerine Hasan Türkay başkan olarak seçilir.

32 Kemal Sülker, "Şişe Cam İşçi Sendikasının Son Günleri", *Gece Postası*, 2 Şubat 1958, s. 2.

33 "Bir Yıllık Çalışma Raporu", *Cam-İş*, sayı 68, 1 Eylül 1958, s. 4.

34 "Sendikanın Kongresi Oldu", *Cam-İş*, sayı 69, 15 Ekim 1958, s. 4.

35 Yeni ekipte Karadeniz kökenlilerin ağırlığı iyice hissedilir hale gelmiştir. Of (üç kişi), Görele, Mesudiye gibi Karadeniz ilçelerinde doğmuş olanlar çoğun-

sendikanın içinde ciddi huzursuzluklar olduğu görülmektedir. Bir önceki başkan Lütfü Ak İİSB'ye gönderdiği yazıda, yeni yönetimin hesaplarda bulduğu açık nedeniyle eski yönetimi mahkemeye ve haysiyet divanına verdiğini bildirir.[36] Ak yazısında, ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle sendikanın bölünme noktasına geldiğini, birçok üyenin istifayı düşündüğünü ifade eder ve İİSB'den bu konuda girişimde bulunmasını talep eder. Talebi kabul eden Birlik adına üç temsilcinin ve İ. Cam-İş'in eski ve yeni yöneticilerinin katıldığı bir toplantıyla bu mesele çözüme kavuşturulur, varılan netice katılımcıların tümünün imzaladığı bir protokole dönüştürülerek ilan edilir.[37] Böylece İİSB'nin de desteğiyle parçalanma noktasına gelen sendika tekrar toparlanmış olur ve yoluna devam eder.

Paşabahçe geleneği: Anaakım içinde muhalefet

Bu bölümde genel hatlarıyla İ. Cam-İş'in dönemin işçi hareketi içindeki duruşuna ve ona nitelik kazandırna başlıca pratiklerine bakmak istiyoruz. Önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi İ. Cam-İş'in yönetim kadroları ağırlıklı olarak DP yanlısı görüşleri olan sendikacılardan oluşur. Bunlar içinde, ilk genel başkanlardan Ahmet Topçu DP milletvekili olarak mecliste çalışmalar yürütmüş bir işçi olarak, Hasan Türkay ise DP'nin Paşabahçe bölgesinde tanınmış bir yerel yöneticisi olarak öncelikle anılabilir. Diğer taraftan sendika, CHP döneminde içinde yer aldığı İİSB'den sonuna kadar ayrılmamış, örneğin DP'li sendikacıların İİSB'ye karşı oluşturdukları Hür İşçi Sendikaları Birliği'ne katılmamış, tersine İİSB'nin etkili bir üyesi olarak faaliyetlerinde yer almış, hemen her dönem Birlik yönetiminde temsil edilmiştir. Aynı zamanda, genellikle DP'liler tarafından yönetilen bir sendika olarak İ. Cam-İş'in ya da söz konusu yöneticile-

luktadır. (*KISA*, 9.12.1958 tarih, 23 sayı ve Genel Sekreter Tahsin Yıldırım imzasıyla İİSB'ye gönderilen yazı ekinde yer alan yeni seçilenler listesi.)

36 *KISA*, İİSB Başkanlığına gönderilen 15.12.1958 tarihli Birlik İdare Heyeti Azası Lütfü Ak imzalı yazı.

37 *KISA*, İİSB adına İbrahim Denizcier, Melih Dölen, Avni Erakalın ve 13 İ. Cam-İş yöneticisinin imzaladığı 23.12.1958 tarihli protokol metni.

rin dönemin iktidar partisi politikalarının koşulsuz bir destekçisi oldukları da düşünülmemelidir.

Emek tarihimizde Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarındaki taahhütlerine karşın iktidar döneminde grev hakkını tanımaması, bu yönde attığı adımları hep sonuçsuz bırakması üzerinde yoğun olarak durulmuştur. Ama sendikaların üye ve yöneticileri ağırlıkla DP yanlısı olmasına rağmen, grev hakkının tanınması yönünde aldıkları tutumun, gösterdikleri çabaların yeterli ölçüde konu edildiği söylenemez. İ. Cam-İş'in ve aktivistlerinin konu hakkındaki tutumları bu duruma iyi bir örnek oluşturur. 20 Şubat 1955'te İİSB'nin grev hakkının tanınması için başlattığı kampanya toplantısında sendika adına söz alan Cemil Gider, grevin bazılarının düşündüğü gibi yıkıcı değil yapıcı ve sanayii geliştirici olduğuna değinerek; gayrimeşru ve siyasi değil, meşru ve iktisadi grev hakkı istediklerini ifade eder.[38] Sendika dergisinin sayfalarında Çalışma Bakanı'nın grev aleyhindeki sözleri şiddetle eleştirilir,[39] "grev hakkı istiyoruz" sloganıyla biten yazılar kaleme alınır.[40] Yine daha önceki satırlarımızda yer aldığı gibi; sendika sürekli işçi aleyhine işleyen YHK'nın protesto edilmesinde de başı çekenlerdendir.

Temel sendikal hakların tanınması için gösterilen bu muhalif tavır yine de dönemin yoğun partizan ortamına dahil olunmasını engellemez. İİSB Başkan Vekilliğinden istifa eden Hasan Türkay'ın durumu, Birlik içinde süregiden parti taraftarları arasındaki çekişmede yer alındığını gösteren bir örnektir. Türkay istifa ederken gazetelere verdiği beyanda; Birlik'in siyasetin içinde yer almasını eleştirir, Çalışma Bakanlığı ve hükümetle iyi geçinmek istediğini belirtir ve Birlik'in iktidarla ilişki-

38 "Sendika Temsilcileri Grev Hakkının Tanınmasını İstediler", *Cam-İş*, sayı 29, 1 Mart 1955, s. 1. Aynı sayıda yer alan; "Grev Hürriyet Kelimesini İfade Eder" başlıklı yazısında Nevzat Şeker temel bir insan hakkı olarak grevi savunur (*a.g.y.*, s. 1-2).

39 Nevzat Şeker, "Çalışma Bakanımız Buyuruyorlar ki..", *Cam-İş*, sayı 40, 1 Mart 1956, s. 1.

40 Lütfü Ak, "Grev Hakkının Verilmesi İsteğinde Israr Ediyoruz", *Cam-İş*, sayı 72, 15 Şubat 1959, s. 1-2.

lerinden duyduğu memnuniyetsizliği ifade eder.[41] Birlik yönetimi ise Türkay'ın eleştiri ve suçlamalarına yine gazete sayfalarında yanıt verir.

Sendikada hüküm süren politik iklimin değişmez unsurlarından ikisi ise anti-komünizm ve milliyetçiliktir. *Cam-İş* dergisinin ilk sayılarından birinde yer alan başyazıda; fabrikadaki tuvalet kapısına gizlice çizilmiş olan orak-çekiç resmini yapan kişi için, onun hakiki bir Türk olamayacağı yorumu yapılır, epeyce abartılı hakaretler sıralanır.[42] Öte yandan dergide yer alan kimi yazılarda anti-komünizmin meşruluk kazandırıcı işlevine dair ipuçları bulmak da mümkündür. Yazıların birinde; sendikaların kuruldukları günden itibaren milli meselelerde hükümetle uyum ve birlik içinde çalıştıkları, "fırsat buldukça komünizmi lanetleme toplantıları yaptıkları" belirtilerek, sendikaların siyasetten ne kadar uzak olduğu anlatılmaya çalışılır.[43] Bir başka yazıda, "Türk işçisinin asla menfur bir ideolojinin aleti olmayacağını, Türk patronlarının buna emin olması gerektiğini" söyleyen yazar; ancak patronların da işçilerin bu olgun tavrını görüp onların haklarını tanımalarını beklediklerini anlatır.[44] İfade edilenler, Cumhuriyet'in kuruluşundan uzun yıllar sonra kendini bulmaya çalıştığı bu Soğuk Savaş yıllarında işçi hareketinin, çeşitli vesilelerle muhatap olduğu; meşruluğunun sorgulandığı/sorgulanabileceği durumlar karşısında, milli bir dava haline getirilmiş olan anti-komünizm fikriyatının meşrulaştırıcı işlevini kullanma çabasının örnekleridir.

---

41 "Sendikalar Birliği Sabık Başkan Hasan Türkay'a Cevap Verdi", *Gece Postası*, 21 Ekim 1956, s. 1-5.

42 "Bu Alçak Kim?", *Cam-İş*, sayı 2, 1 Aralık 1952, s. 1. Derginin sayfalarında komünizme ve komünistlere yönelik benzeri hakaretlere başka vesilelerle de rastlanır. Örneğin Eskişehir'de yapılan komünizme karşı mitingle ilgili yazıda; tarihsel Rusya düşmanlığı ve o sırada devam eden Kore Savaşı'yla ilişkilendirilerek yine anti-komünist söylemin hamasi bir örneği sergilenir. [Hüseyin Kara, "Türk İşçisi Uyanıktır", *Cam-İş*, sayı 5, 1 Mart 1953, s. 1-4.]

43 Nevzat Şeker, "Kızmıyoruz Hayır Fakat Acıyoruz", *Cam-İş*, sayı 19, 1 Mayıs 1954, s. 3.

44 Hüseyin Kara, "Türk İşçisinin Kuvveti Ruha ve Hakka Dayanır", *Cam-İş*, sayı 24, 1 Ekim 1954, s. 3.

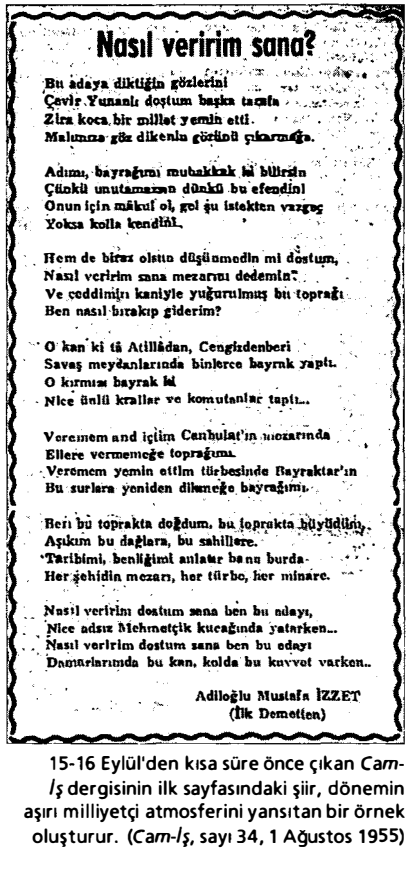
Sendikalar daha talepkâr, daha mücadeleci olmaya yöneldikleri anlarda kendilerini anti-komünizm zırhıyla koruma gereğini duymaktadırlar. Karşıtları gibi işçiler de sınıf mücadelesinin açıldığı yolun nereye gidebileceğinin farkındadırlar. Örgütlü güç olarak henüz politik alana ağırlık koyabilecek kapasiteye ulaşamamış oldukları bir aşamada üzerlerine yönelen kuşkulu bakışlara, mücadele alanlarını daraltan suçlama ve ithamlara karşı meşruluk zeminlerini korumak, hegemonya mücadelesinin odağında yer alır. Dönemin hegemonya mücadelesinde henüz egemen ideolojiyle cepheden bir mücadeleye girişecek durumda olmayan işçi hareketi onun söylemi içinden konuşarak bir muhalefet geliştirmek durumundadır.

Ama aynı zamanda kökü Osmanlı dönemine giden Rus düşmanlığıyla da beslenen anti-komünizmin, fabrika işçileri arasındaki sosyo-kültürel tabanına dikkat çekmek gerekir. Kendileriyle *Şişe ve Cam* dergisi için görüşme yapılan emektar işçilerin yaşam öykülerinde; komünistlerin iktidarda oldukları ve tarihsel düşmanlıkların beslendiği; Bulgaristan, Rusya gibi ülkelerden göç tecrübesi önemli bir yer tutar. Yunan işgalini yaşamış ve bazıları buna karşı faaliyetlere katılmış Paşabahçe yerlileri, Bulgaristan'dan kaçarak gelen muhacirler ve Rus işgalini yaşamış Karadeniz bölgesi göçmenlerinin ağırlığını oluşturduğu bölgedeki işçi topluluğunun, milliyetçi –ve bununla iç içe geçmiş– anti-komünist politika ve söylemleri benimsemeleri hiç de zor olmamaktadır. Nitekim milliyetçi kışkırtma ve örgütlenmelerin Paşabahçe'de ne denli etkili olabildiği ilgili bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

"Gayri siyasi, içtimaî ve meslekî gazete" Cam-İş

1950'li yıllar boyunca İ. Cam-İş'in başlıca işlerinden birisi de *Cam-İş* dergisini yayınlamaktır. Yayınına 1952 yılının son aylarında başlayan ve aylık olarak yayınlanan dergi başlığında; "gayri siyasi, içtimaî ve meslekî gazete" olarak tanımlanmaktadır. Kuşkusuz Paşabahçe'de bir işçi sınıfı kamusal alanı

oluşumunun başlıca aracı, ortamı bu yayındır.[45] Sendika aktivistlerinin yanı sıra sıradan üyelerin de izledikleri ve yazdıkları yayın, işçilerin fabrikadaki yaşama ve kendi örgütlerine dair sözlerini birbirlerine taşıyan araç olma özelliğindedir. Fabrikada yaşanan sorunlar, ayrımcılıklar, işveren ve vekillerinin tutumlarına dair eleştiriler, sendikanın gündemleri, örgüt içi tartışmalar vb. *Cam-İş*'in sayfalarında yer bulurlar. Eli kalem tutan sendika yöneticileri zaman zaman ya da belli köşelerde düzenli olarak gündemdeki konular üzerine yazılar kaleme alırlar.

Nasıl veririm sana?

Bu adaya diktiğin gözlerini
Çevir Yunanlı dostum başka tarafa
Zira koca bir millet yemin etti.
Malumuna göz dikenin gözünü çıkarmağa.

Adımı, bayrağımı muhakkak ki bilirsin
Çünkü unutamazsın dünkü bu efendini
Onun için makul ol, gel şu istekten vazgeç
Yoksa kolla kendini.

Hem de biraz olsun düşünmedin mi dostum,
Nasıl veririm sana mezarımı dedemin
Ve eeddimin kaniyle yoğurulmuş bu toprağı
Ben nasıl bırakıp giderim?

O kan ki tâ Attilâdan, Cengizdenberi
Savaş meydanlarında binlerce bayrak yaptı.
O kırmızı bayrak ki
Nice ünlü krallar ve komutanlar taptı...

Veremem and içtim Canbulat'ın mezarında
Ellere vermemeğe toprağımı.
Veremem yemin ettim türbesinde Bayraktar'ın
Bu surlara yeniden dikmeğe bayrağımı.

Beri bu toprakta doğdum, bu toprakta büyüdüm,
Aşkım bu dağlara, bu sahillere.
Tarihimi, benliğimi anlatır bana burda
Her şehidin mezarı, her türbe, her minare.

Nasıl veririm dostum sana ben bu adayı,
Nice adsız Mehmetçik kucağında yatarken...
Nasıl veririm dostum sana ben bu adayı
Damarlarımda bu kan, kolda bu kuvvet varken..

Adiloğlu Mustafa İZZET
(İlk Demotten)

15-16 Eylül'den kısa süre önce çıkan *Cam-İş* dergisinin ilk sayfasındaki şiir, dönemin aşırı milliyetçi atmosferini yansıtan bir örnek oluşturur. (*Cam-İş*, sayı 34, 1 Ağustos 1955)

Ama derginin kapsam ve içeriği sadece bunlarla sınırlı değildir. Çalışma Bakanı'ndan sosyal siyasetçi akademisyenlere, farklı sendikaların yöneticilerine kadar pek çok isim dergide yazılarıyla yer alırlar. İşçi hareketinin ülke çapındaki etkinliklerine ilişkin haber ve yorumlar, semtin sorunları, Kıbrıs benzeri milli dava-

45 "Ortaya çıkışından itibaren işçi sınıfı hareketinin kaygısı, proleter çıkarları kendi kamusal biçimleri içinde politik olarak ifade etmek olmuştur" diyerek burjuva kamusal alandan farklı bir proleter kamusal alanın varlığına/gerekliliğine ilişkin Negt ve Kluge'nin işaret ettikleri gerçekliği, Paşabahçe için –belli sınırlar çerçevesinde– oluşturan araçların başında *Cam-İş* vardır. [Oskar Negt-Alexander Kluge, "Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş", *Kamusal Alan*, Meral Özbek (ed.), 2004, Hil Yayın, İstanbul, s. 137.]

CAM-İŞ

Geçici siyasî, içtimaî ve Meslekî Gazete

Sahibi :
İstanbul Şişe ve Cam Sanayii
İşçileri Sendikası adına
LÜTFİ AK
Yönetim müdürü ve sorumlu müdür
KEMAL OĞUZ

Yıl : 3, Sayı: 37 — 1 Eylül 1967

Her ayın 1 inde çıkar

Adres : İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası Merkezi, Paşabahçe — (Beykoz)

Fiatı : 10 Kuruş

YAPI MALZEMELERİ

SENDİKAMIZIN ONUNCU YILI BÜYÜK TÖRENLE KUTLANDI

Onuncu yıl balosuna iştirakten bulunan Bakan ve kavas memurları

Onuncu yıl balosuna iştirakten bazı bulunan görünüşler

Sendikamızın tertip lediği şûnnet düğünü parlak oldu

İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikasının 17 Ağustos 967 tarihinde dernekevinde tertiplediği Sünnet düğünü çok parlak ve alâka çekici olmuştur. Sek sendeki gençliğin eğlenceli yapılmış ve bizlerce hazırlanan program sabaha kadar sürmesine imkânsız bırakmıştır. İşçi ve memuşlarımıza daha uzun yıllar temennisi ederiz.

TEKNİK DİREKTÖR KIYIL PAŞAZKAMEDEN AYRILDI

Uzun yıllardan beri Millî Şişe ve Cam Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Paşabahçe Camfabrikasında Teknik Direktörlük görevini yürütmekte olan Kıyıl Paşazkamedan 12.8.1967 tarihinden itibaren kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır. Kıyıl Paşazkamedan, fabrikamızda bulunduğu süre içerisinde gösterdiği başarılı çalışmalarından dolayı Fabrika Müdürlüğünce kendisine teşekkür belgesi takdim edilmiştir.

Kıyıl Paşazkamedan'ın yerine Teknik Direktörlüğe Sayın Ahmet Topçu tayin edilmiştir. Sayın Topçu'ya başarılar dileriz.

Üyelerimize kışlık soğan tevzi edildi

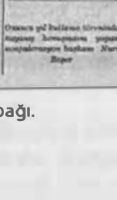
Her sene olduğu gibi bu sene de üye ve memurlarımıza kaliteli soğan temin edilmiştir. Ocak ayının ortalarından itibaren üyelerimiz tek memur kalmamak üzere, Tevzi ofisi soğan miktarı 50 ton fazla tevzi etmiştir.

Sendikamızın Onuncu yıl kutlama töreni 8 Ağustos 967 perşembe günü saat 16 da Şişe ve Cam Fabrikaları A. Ş. Paşabahçe'deki tahsisâtın tahsisinden Sendikamızın, kazan mesupları İstanbul Üniversitesi hocaları ve İstanbul mebuslarının hazır bulunduğu bir törenle kutlanmıştır. Kutlama törenine İş, konçmuşu yapan Sendika Başkanı Lütfi Ak memurlarına hep geldiği dedikten sonra Sendikamızın başlıca hedef sayılan yayınlara, bunları sonra da aynı gayret ve anlayışla devam edeceğini söylediktan sonra sözü Fevzi Çelik'e Sendika Başkanı İstanbul Milletvekili Ahmet Topçu'ya bırakmıştır.

Sonra Sn. Işıl Naz Mümtaz, Hasan Türkay, Kemâl Sülker, Fevzi Çelik, Ahmet Topçu ve Sendikamızın Necmi Şeker ve Hikmi Tevfik'lere hatıra plâketi takdim edildi. Konuşmaların müteakip karşılıklı bilâhare de saatlerce ikramlar yapılmıştır.

Sendikamız, On yıllık mücadelesinde bir emeğe, bir gayretten geri kalmamış olmanın gurur ve hazzını bütün üyeleriyle birlikte duymuştur.

Bu bkşo 250 kuruş mukabili emeğe ait edilmektedir. Aynı edebiyat İstanbul Şişe ve Cam fabrikaları İşçileri Sendikasının temin edebilmiştir.

Onuncu yıl balosuna iştirakten dolayısıyla konuşmasını yapan sendikamızın başkanı Nuri Beşer

Fabrika Md.lüğüne Bahri Ersoy getirildi

Cilalen güne zaman Şişe ve Cam Fabrikaları A. Ş. Umum Müdürü Dr. Şahap Kocatopçu tarafından yapılan törende bu müessesenin daha fazla tekâmül için yeni bir müdürün tayini konusunda yaptığı teklif meclisi idare tarafından aynen kabul edilmiştir. Bu kabul üzerine Kırıkkale Çelik Fabrikaları İdaresi Genel Müdürü Bahri Ersoy'un Cam Fabrikaları Müdürlüğüne tayin edilmiştir.

Yeni Müdürümüz Bahri Ersoy, onbeş günden beri yeni vazifesinin başında olup, müessesenin işleyişini ve işinin rahatı için gayretler sarfedeceğine emin bulunmaktayız.

CAM-İŞ, Yeni müdürümüzü tebrik eder, yeni vazifesinde de kendisine muvaffakiyetler diler.

cam fabrikası Teknik müşavir md.lüğüne Fethi Arman tayin edildi

Uzun yıllardan beri ustamemurluğu başkanı ve sendikalî kademelerde vazife alan Teknik Müşavir Fethi Arman yeni kurulacak Cam Fabrikası Müdürlüğüne tayin edildi.

Fethi Arman, Müessese-de İnsanlı ve İdarecilerle iyi münasebetler kurmuş ve sendikalî kademelerde vazife alan Teknik Müşavirlik yapmakta idi. Arman, Cam Fabrikası gibi milliin bu sahip bilgi tayini işçiler arasında memnuniyet uyandırmıştır. Bugüne kadar sendika ve vazifelerde mesaisini ortaya koyan Fethi Arman'ın yeni vazifesinde de muvaffak olacağına emin bulunmaktayız.

Fethi Arman'ı tebrik eder, kendisine muvaffakiyetler dileriz.

KONGREYE DAVET

Sendikamızın II. nci Genel Kurul toplantısı 22 Ekim 1967 Pazar günü saat 12.00 de Paşabahçe İnkişaf evler Kadın Fabrikası Kütüphanesinde yapılacaktır.

Bütün üye arkadaşlarımızın toplantıya rica olunur.

İstanbul Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası idare heyeti

Gündem:
1 — Yoklama ve Açılış
2 — Saygı Duruşu ve Saygı
3 — Faaliyet, Hesap ve Muvazene heyeti ve murakabe heyetleri raporlarının okunması
4 — Tenkid ve Müzakere
5 — Teklif müzakere ve oy
6 — Ilen
7 — Seçimler
8 — Kapanış

Cam-İş dergisi nüshalarından birinin kapağı.

ların yanı sıra dergide başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin sendikal deneyimleriyle, işçi hareketi tarihleriyle ilgili yazılar da yayınlanmaktadır. Ayrıca sağlık, mizah, din-ahlak, spor ve edebiyat gibi köşelerle de zenginleştirilmiştir.

Yöneticiliğini bir dönem, önde gelen sendika muhabiri ve işçi sınıfı gazetecisi Kemal Sülker'in yaptığı *Cam-İş*, aynı zamanda sendikal alanın bütününe seslenen, daha önceki yıllarda yayınlanmakta olan *Hürbilek*, *Sendika* gibi işçi yayınlarının bir yanıyla devamcısı olma özelliği gösteren bir dergidir. Derginin muhatap olunan işverenlere seslenmesi, sendikanın ve işçilerin öneri ve eleştirilerini onlara etraflı biçimde duyurması da önemli bir diğer işlevidir. On yıl boyunca düzenli olarak yayınlanan derginin yayın hayatı 1962 ve 63'teki birkaç düzensiz sayıdan sonra sona erer.

Üyenin yanında olmak: Dayanışma, yardım, hizmet

İlk günlerinden itibaren sendikanın üyeleriyle ilgili dayanışma faaliyetleri hep olmuştur. Günümüzde hizmet sendikacılığı olarak değerlendirilerek eleştirilebilecek ya da emek tarihi yazınımızda örneklerini gördüğümüz üzere küçümsenebilecek bu türden faaliyetlerin dönemin koşulları içinde ayrı bir yerinin olduğu, o koşullar içinde değerlendirilmeleri gerektiği kanaatindeyiz. Bunlar; günümüzde geçerli olan üye kazanmak/korumak için işçilere sendikanın kaynaklarıyla yapılan hizmet/promosyon esprisinden uzak, biçim ve içerikleri itibariyle dayanışmacı karakteri öne çıkan pratiklerdir. Sendikanın kongre raporlarını incelediğimizde özellikle hasta üyelere yapılan maddi yardımların harcamalar içinde önemli bir ağırlık kazandığı görülür. Örneğin 1953-54 faaliyet döneminde en büyük masraf kalemini hasta yardımları oluşturur.[46] Çok az ücretlerle geçinmek durumunda kalan emekli üyelere de yardım edildiği, kimsesiz vefat

46 Bilançodaki toplam harcama 23 bin lira civarındayken hastane yardımı 4 bin liradır. "1. Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 1, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 4.

edenlerin cenaze işlemlerinin yürütüldüğü anlaşılır. Uzun süre hastane ve sanatoryumlarda yatan üyelere –ki işkolunun özelliği gereği sayıları hiç az değildir– sendika yönetim kurulu üyeleri zaman zaman yaptıkları ziyaretlerle moral destek verirler.

Ayrıca bölgedeki dispanserin doktorlarıyla ilgili –çok fazla sayıda– şikâyetle de ilgilenilir. Doktor yetersizliği, hasta üyelere yönelik özensiz davranışlar, hastane olanaklarının geliştirilmesi de sendikanın bu alandaki gündemlerindendir. Evi yanan, kaza geçiren üyelere yapılan yardımlar, iş kazasında ölen işçilerin aileleri için işverenle yapılan görüşmelerle sağlanan toplu ödemeler de bu nevi işler kapsamındadır. İş kazasında şehit olan üyeler için semt camisinde mevlit okutma gibi faaliyetler ise sendikanın sosyal çalışmaları içinde yer bulur. Düzenli olarak yapılan bir diğer çalışma, her yıl üyelere toptan ve ucuz kışlık kömür ve soğan, patates, battaniye gibi temel ihtiyaçların sağlanmasıdır. Tüm bunlar uzun vadeli taksitlerle dağıtılır, böylece üyelerin bütçelerine katkı sağlanır.

ALTINCI BÖLÜM

PAŞABAHÇE İŞÇİSİ "SINIF" OLARAK SAHNEYE ÇIKIYOR

Paternalist fabrika rejiminin İnşası

Paternalizme genel bir bakış

Geniş anlamıyla yönetsel paternalizm, çalışma ilişkilerinin; baba/çocuk, efendi/uşak ya da hoca/talebe arasındaki otorite düzenlemelerine benzer biçimde örgütlenmesidir.[1] Kavramın tarihsel boyutuna işaret eden Richard Sennett'in anlatımıyla paternalizm: 19. yüzyılda ileri kapitalizmin yarattığı, patron imgesinin üzerine eklenen, daha müşfik ve istikrarlı bir dönemden kalma "baba imgesiyle yaratılan otoritedir".[2] Gelişen kapitalizmin geleneksel aile bağlarını kopardığı, aile ile işi ayırdığı ve refah devletinin henüz devreye girmediği dönemde Avrupa ve ABD'de yaygınlaşan şirket paternalizmi örneklerini uygulayanlar, kendilerini otorite imgeleri olarak kabul ettir-

1 Peter Fleming, "'Kindergarten Cop': Paternalism and Resistance in a High-Commitment Workplace", *Journal of Management Studies*, N. 42: 7, Kasım 2005, s. 1470.

2 Richard Sennett, *Otorite*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 61. Sennett'in paternalizm kavramını tarihselliği içinde, örnekler ve benzer kavramlarla ilişkili biçimde ele aldığı bölümüyle bu kitap, konu hakkında başvurulabilecek zengin bir Türkçe kaynak olma özelliği taşımaktadır.

mek suretiyle simgesel olarak aile ve işi birbiriyle kaynaştırmaya çalışmışlar, böylece oluşturacakları istikrarlı bir işçi topluluğu sayesinde daha yüksek üretkenlik elde etmeyi amaçlamışlardır.[3] Sosyal bilimler literatüründe geniş biçimde yer bulan paternalizmin, çalışma ilişkilerindeki uygulanma biçimi olarak "endüstriyel paternalizm" kavramı etrafındaki literatür de azımsanmayacak boyuttadır. Biz burada sadece kavramın kullanıldığı çalışmalardaki çok temel konu başlıklarına değinmekle yetineceğiz.

19. yüzyıl İngiliz fabrika köyleri ve 20. yüzyıl Japon ekonomisinin modern sektöründe yer alan şirketler, iki klasik endüstriyel paternalizm vakası örneğini oluştururlar.[4] Her iki toplumda da sanayileşmenin erken evrelerinde zanaat üretimi ve buna bağlı olarak geleneksel zanaat örgütlenmesi ilkeleriyle uyumlu bir sosyal yapı egemen iken, büyük ölçekli fabrika üretiminin yaygınlaşması ve vasıfsız emeğin istihdam edilmeye başlanması, fabrika sahiplerini, geleneksel örgütlenme yöntemlerinin çözemediği sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Giderek tek yönlü vasıflara ve tekrara dayalı işler için işçi istihdam eden fabrika sahiplerinin bu emeği bağımlı hale getirmek ve çalışanları üzerinde denetimlerini artırmak isteği, paternalizme yönelişin başlıca itkisi olmuştur.[5] Fabrika paternalizminin; bağlam, içerik ve etkiden oluşan üç boyutundan söz edilebilir.[6] Paternalizmin bağlamı, sanayi kapitalizminin gelişme yörüngeleriyle etkileşimli bir değişkenlik sergiler. Örneğin Amerikan tekstil sektörünün gelişimi içinde, fabrikaların ilk kurulma evresinde 1800-1860 arasında New England'da, 1840-1870 arası ise Philadelphia'da yoğun olarak uygulama alanı bulmuştur, tipik örneklerinden biri ABD Illinois'teki yataklı vagon fabrikası Pullman Palace Car Company'de 1890'larda işadamı Ge-

3 Sennett, s. 72.

4 Nicholas Abercombie-Stephen Hill, "Paternalism and Patronage", *The Biritish Journal of Sociology*, cilt 27, No. 4 Aralık 1976, s. 413-429.

5 Abercombie-Hill, s. 417.

6 Philip Scranton, "Varieties of Paternalism: Industrial Structures and the Social Relations of Production in American Textiles", *American Quarterly*, cilt 36, No. 2, Yaz 1984, s. 235-257.

orge Pullman tarafından yaşama geçirilmiştir.[7] Michael Burawoy paternalizmi, 19. yüzyıl İngiltere'sinin pamuklu sanayii merkezi olan Lancashire bölgesinde, kapitalizmin ilk rekabetçi ve krizli dönemlerini atlatarak yıllar içinde piyasa üzerinde belli bir denetim sağlamış ve giderek işyerlerinin bulunduğu kasaba topluluklarının sembolü haline gelmiş olan patronların yönetsel stratejisi olarak ele alır.[8] Onların otoriteleri ve etkinliklerinin toplumsal yaşama nüfuz etmesini sağlayan sadece fabrikadaki konumları değil; yüzme havuzları, pazar okulları, kantinler, spor salonları gibi bir dizi boş zaman etkinliği imkânları sunarak, topluluğun gündelik yaşamında aldıkları yerdir. Birden fazla üyesi aynı fabrikada çalışan ailelerin varlığı, sözü edilen stratejinin uygulanmasını güçlendirir. Topluluğun özerkliğini yitirdiği, emek sürecindeki denetimin iş dışına da yayılarak sürdürüldüğü paternalist rejimde, daha önceleri direniş mevzisi olabilen aile bu kez bizatihi rejimin düzenleme aracına dönüşmüştür. Özetlenen gelişmelerin sonucunda, anılan bölgedeki patriyarkal sisteme dayalı bir önceki dönemin işçi militanlığı yerini ayrışmış bölgelerdeki işçi sınıfı pasifizmlerine bırakır. Paternalist uygulamaların içeriği ise iç içe geçmiş üç bileşenden oluşur: Ödül, koruma ve denetim. İşveren tarafından; barınma olanakları, yiyecek dükkânları, sağlık hizmetleri, kilise ve okulların desteklenmesi ya da kurulması, akrabalar için iş imkânları sağlanmasının yanında, uzun vadeli istihdam güvencesi gibi ögeler, koruma ve denetimi sağlayan paternalist ödüller olarak yaygın şekilde görülürler.

Paternalizme yönelişin nedenleri

İlgili bölümde Şişecam'ın 50'li yılların ikinci yarısından itibaren girdiği atılım sürecini ayrıntılı biçimde betimlemiştik. Bu atılım kapsamında yoğunlaşan yeni yatırımlar ve ihracat için

---

7 Sennett, s. 72-86. Yazar bu bölümde bize Pullman örneğinin ayrıntılı ve ilgi çekici bir betimlemesini ve yorumunu sunar. Endüstriyel paternalizm temalı çok sayıda vaka incelemesi yapılmıştır.

8 Burawoy, *The Politics of...*, s. 97.

atılan ilk adımlar, üretimin hem miktarını hem de kalitesini artırmayı bir zorunluluk haline getirir. Genel Müdür Kocatopçu'nun şu sözleri işletmenin o sıralardaki beklenti ve amaçlarını özetler mahiyettedir:[9]

> "Hem sermayedarımız İş Bankası'nı hem ucuz ve iyi kalite cam mamul isteyen Türk vatandaşını hem de burada çalışan işçi ve personeli memnun etmek lazım. Bunun için de istihsali arttırmak, kaliteyi düzeltmek, maliyetleri düşürmek ve davaya beraberce inanarak çok çalışmak gerekiyordu."

Paternalist bir rejimin inşasını gerekli kılan şey esasen: "Davaya beraberce inanarak çok çalışmayı" sağlamaktır. Rejimin inşasında kullanılan ilk araçlardan birisi olan *Paşabahçe'den Haberler* adlı şirket bülteninde yer alan yazısında yöneticilerden Fethi Arman'm tarif ettiği hedefler de Genel Müdürün ifadelerini tamamlar niteliktedir:[10]

> "Hayati ehemmiyetleri dolayısıyle bir fabrikanın can damarı diyebileceğimiz bu hedeflere [üstün kalite ve yüksek istihsal seviyesi] *yalnız modern otomatik makinelerle ve işini bilen personelle vasıl olmak mümkün değildir.* Ayni zamanda *bütün fabrika mensuplarının sadakatle vazifelerine bağlı olmaları,* yekdiğeriyle iyi geçinmeleri ve samimi bir hava içerisinde teşriki mesai yaparak çalışmaları icap etmektedir. Ancak bütün bu vasıfları haiz olan bir fabrikada kalite düzelir ve randıman artar." (vurgular bize aittir)

İstikrarlı, verimli ve uyumlu bir işgücü yaratılması ve bunun sürekli kılınması gereklidir ve bu daha önce saptadığımız gibi manüfaktürden modern fabrikaya dönüşen Paşabahçe'de en kritik meselelerden birisi haline gelmiştir. Zanaat temelinde, manüfaktür yapısı içinde, yüzlerce yıllık bir birikime dayalı zanaat kültürüyle, ustalarla sağlanan denetim kadar; iç yönet-

---

9 Şahap Kocatopçu, "Hasbıhâl", *Şişe ve Cam,* yıl 1, sayı 5, Eylül 1959, s. 1.

10 Fethi Ünal, "İyi İnsan Münasebetleri ve Teşriki Mesai", *Paşabahçe'den Haberler: Hizmete mahsus dahili bülten,* TŞCFAŞ iç yayını, İstanbul, 1956 (USTE Koleksiyonları, ZK 44416).

Genel Müdür Şahap Kocatopçu (en sağda) yabancı konuklarına fabrikayı gezdiriyor (1950'li yılların sonları). (Kaynak: Şişecam Bilgi Belge Merkezi.)

melikler, iş tarifleri, tamimler yoluyla kurulacak salt bürokratik nitelikte bir denetim de, büyüyen ve değişen fabrikada yukarıda belirtilen yönetsel gereksinimlere yanıt verebilecek nitelikte değildir. El imalatının egemenliğinin giderek azaldığı, makineleşmenin hızlandığı, yönetim faaliyetlerinin işyeri dışına taşındığı, büyük ölçüde göçmen vasıfsız işçilerin istihdam edildiği Paşabahçe'de bir arada yaşanan tüm bu gelişmeler paternalist yönetsel stratejilerin uygulanması için uygun bir zemin yaratmaktadır. Şahap Kocatopçu da sahip olduğu formasyon ve edindiği tecrübelerle bu stratejiyi uygulayabilecek en uygun isim olarak görünmektedir.

Fabrikada "papyonlu bir baba"

Bir süredir boş olan Şişecam Fabrikaları Umum Müdürlüğüne 11 Mayıs 1954'te Şahap Kocatopçu'nun getirilmesi Paşabahçe'de yeni bir dönemin sembolik başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Paternalist rejimin sembolik inşası için gerekli olan ba-

ba figürü Kocatopçu'nun şahsında bulunmuştur. Sonraki yıllardaki performansıyla Türkiye'nin en tanınmış işveren temsilcilerinden birisi ve öncü bir idareci olacak olan Şahap Kocatopçu İstanbul Teknik Üniversitesi'ndeki eğitimi sırasında MTA'nın açtığı sınavı kazanarak kurum tarafından yurtdışına gönderilen başarılı öğrencilerden birisidir.[11] Dönüşünde önce Zonguldak Filyos Ateş Tuğlası Fabrikası'nın kuruluşunda ve yönetiminde yer alır.[12] Buradan, fabrikayı sık sık ziyaret ederek siyasi baskı oluşturan DP'li milletvekillerine karşı tavır aldığı için ayrılmak durumunda kalır.[13] Çimento sanayiinde yeni kurulan fabrikaların hizmete alınması sürecinde çalışırken İş Bankası Genel Müdürünün çağrısı ve burada siyasilerle muhatap olmayacağına dair verdiği kişisel güvence ile Şişecam Genel Müdürlüğüne gelmeyi kabul eder.

Lütfü Ak anılarında, Kocatopçu'nun "gelişiyle fabrikada yeni bir ufuğun doğduğunu", karamsar tahminleri boşa çıkardığını, önceki genel müdürlerden çok farklı bir profil çizdiği değerlendirmesini yapmaktadır.[14] Gerçekten de yeni genel müdür iş başına geçtiğinin ertesi yılında, Şişecam'ın kuruluşunun 20. yıldönümünü kutlama törenindeki konuşması ve burada başlattığı kıdem ikramiyesi uygulaması ile oluşturmak istediği farklı kültürün işaretlerini verir. Konuşmasında fabrikanın kuruluşundan itibaren kaydettiği gelişmeyi çalışanların başarısı olarak sunar, Atatürk'e atıfla kullandığı ve sonraları sloganı haline getireceği "inanıyoruz ve yapıyoruz" sözleriyle gelecek başarılar için gayret talep eder.[15] Öte yandan işçi çıkarmayı değil varolanlarla randımanı yükseltmeyi hedeflediklerini vurgu-

11 Kocatopçu 1937-1939 yıllarında Belçika'da maden ve metalurji; daha sonra ABD'de seramik konularında yüksek eğitim yapar. Bkz. Kansu Şarman, *Türk Promethe'ler: Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 272.

12 "Ülkeye Hizmetin Sağlam Adımları-Dr. Şahap Kocatopçu", *55 Yılda 55 Söyleşi*, İSO Yayını, İstanbul, 2008, s. 61-62.

13 Meral Tamer, "Kocatopçu Sümerbank'tan Nasıl Atılmış?", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1988.

14 Ak, s. 149.

15 "Sayın Umum Müdürümüz Dr. Şahap Kocatopçu Fabrikamızın Yirminci Yıldönümünde Mensuplarına Hitabı", *Cam-İş*, sayı 37, 1 Aralık 1955, s. 1, 4.

lar. O günden sonra kıdemlerine göre herkesin takacağını belirttiği farklı renkteki iftihar rozetlerini, "birer manevi kıymet" olarak değerlendirir ve törende birçok işçiye ikramiyelerin yanı sıra bunlardan dağıtır. Böylece fabrikada randımanı yükseltmenin temel hedef olarak belirlendiği, bunun için hem sembolik hem de maddi özendiricilerin sıkça kullanılacağı bir döneme girilmiş olur.

Yüksek öğrenimini Avrupa ve ABD'de yapmış olan Kocatopçu buralarda geliştirilmiş modern yönetim tekniklerinin yanı sıra Batılı bir yaşam tarzı ve beğenisi de edinmiştir. İçinde bulunduğu çevrede pek rastlanmayan aksesuarlardan olan papyonu, giderek onun yaşam tarzını da yansıtan ve ayırt eden bir simgeye dönüşür. Kocatopçu'nun;"Ben işçilerimizi maddi ve manevi varlıkları ile beraberce mütalâa ediyor, iş bölümünden ve mesuliyet farkından gayri bir ayrılığımız olmadığım göstermek istiyorum. Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasını bir aile yuvası sayıyorum"[16] sözleriyle esasını belirlediği paternalist işyeri kültüründe bu ailenin babası konumunda olan da hiç süphesiz kendisidir. Yeni Genel Müdür, fabrika içinde yaptığı gezilerde camcı ustalarına takılmak, sıradan işçilere sorular sormak, toplantılarda esprili konuşmalar yapmak, şirket dergisinde yazılar yazmak gibi jest ve tavırlarla çevresinde baba rolü için gerekli imajı oluşturmakta hayli başarılıdır. Bu temiz takım elbiseli, papyonlu ve sempatik genç müdürün sıcak, gürültülü ve yorucu bir fabrikanın servislerinde dolaşmasının, onların etkinliklerine katılmasının işçilerin yanı sıra; sendikacılar ve Kemal Sülker gibi işçi haberleri yapan gazetecileri de etkilediği görülmektedir. Hem sendikanın dergisinde hem de *Gece Postası* gazetesinde Kocatopçu'ya yönelik övgü ve sempati dolu satırlar eksik olmaz.[17]

---

16 Kemal Sülker, "1450 Kişilik Bir Aile Arasında Münasebet", *Gece Postası*, 11 Kasım 1955, s. 1, 5.

17 Birkaç örnek olarak şu yazılar gösterilebilir: Kemal Sülker, "Fabrika Müdürleri Arasında Yerleşmeye Başlayan Zihniyet", *Gece Postası*, 3 Nisan 1956, s. 4 (yazıda Kocatopçu modern bir idareci olarak övülür), "Bir Umum Müdür ve Hanımı Bardak Satıyor", *Gece Postası*, 5 Mart 1956, s. 1, 5 (Haber Kocatopçu'nun, Paşabahçe'nin Beyoğlu'nda açtığı ilk satış mağazasında Şişecam me-

Kuşkusuz paternalist bir fabrika rejiminin inşası sadece sembolik alanda gerçekleşemez. Genel Müdür bir dizi maddi ödülü de devreye sokar: Fabrikanın kuruluş yıldönümünde ilk kez kıdem ikramiyeleri dağıtılır,[18] iş ihtilafının dışında Genel Müdürün inisiyatifiyle ücretlere zam yapılması sağlanır,[19] 1955'te sağlanan rekor üretimden dolayı işçilere yıl sonunda yarımşar maaş fevkalade ikramiye verilir.[20] Goble servisinde çalışanlar için teşvik primi uygulaması başlatılır.[21] O verilecek ödüllerin karşılığını alacağı konusunda kendisinden emindir:

> "Biz geçen sene ve bu sene işçilere oldukça mühim zamlar yaptık. Zamlardan sonra 1954 yılında müessesenin zarar edeceği sanılıyor ve bu kararımızdan endişe duyuluyordu. İyi bir anlayış zihniyeti dahilinde, işçilerle beraber çalışma neticesinde bu korku tamamen izale edildi ve memnuniyet verici neticeler sağlandı.[22]

Bunların yanı sıra, güç durumda kalmış olan işçilere yardım sağlamak üzere oluşturulan; "fevkalade yardım heyeti" gibi kurumlar da işyerinde oluşturulmakta olan paternalist rejimi des-

---

murlarının tezgâhtarlık yapmak konusundaki isteksizliklerini yenmek için giriştiği satıcılık deneyimiyle ilgilidir).

18 "Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikasında Değişiklik", *Gece Postası*, 6 Kasım 1955, s. 1,3.

19 "Şişe-Cam İşçisinin Saat Ücreti: 149 Kuruş", *Gece Postası*, 8 Kasım 1955, s. 1, 5. Haberde Kocatopçu verdiği rakamlarla işçi sayısı aynı kaldığı halde o yılki üretim kapasitesinin arttığını, böylece bir kilo mamul başına işçilik maliyetinin sabit kaldığını anlatır. O, işçilere yapılan bu türden zamların, böylesi verimlilik artışları sağladığı için gerekli olduğu düşüncesini taşımaktadır.

20 "Fevkalade İkramiye", *Cam-İş*, sayı 38, 1 Ocak 1956, s. 1.

21 Teşvik priminin amacına ilişkin şu sözler yukarıda ele aldığımız paternalist rejimin gerekliliği konusundaki yaklaşımları destekleyecek niteliktedir: "Goble servisinde akort olarak çalışan işçilerimizin devamlı surette işe gelmelerini temin etmek ve devamsızlık sebebile çalıştıkları tezgâhlarda diğer arkadaşların mesailerini felce uğratmalarına mani olunmak ve bu suretle bir taraftan kendilerini ve diğer taraftan arkadaşlarının menfaatlerini korumak ve fabrika faaliyetini aksatmamak gayesine matuf olarak (goble akortçularını devama teşvik primi) ihdas edilmiştir" ["Teşvik Primi Esasları", *Cam-İş*, sayı 53, 1 Mayıs 1957, s. 3.]

22 Kemal Sülker, "Şişe-Cam İşçisinin Saat Ücreti 149 Kuruş", *Gece Postası*, 8 Kasım 1955, s. 5.

tekleyici boyutta örneklerdir.[23] Paternalizmin tipik özellikleri arasında işçilerin işyeri dışındaki yaşamlarını da kapsayan uygulamalar dikkati çeker. Kocatopçu bu bağlamda, geliştirdiği yeni rejimin yönetsel pratiklerini fabrika çevresine de çeşitli araç ve fırsatlarla yaymayı başarmıştır. Örneğin semtte yeni açılan Gümüşsuyu İlkokulu'nun yoksul çocuklara yardım kolunun başkanlığına Kocatopçu getirilir.[24] Paşabahçe Gençlik Kulübü'nün futbol sahasının inşaatı Kocatopçu ve fabrikanın yardımlarıyla gerçekleştirilir.[25] Bu türden faaliyetlerin bazı örneklerini Lütfü Ak şöyle sıralar:[26]

> "Şahap beyin toplum arasında sağladığı tesanütlerden bir tanesi de sosyal toplantılara fazlası ile önem vermesi ve bu alanda da Paşabahçe semtine bir çok eserler yaptırmasıydı... Paşabahçe'de mevcut ilkokulların hepsinde Şişecam katkısı vardır, Paşabahçe'de kurulan Ferit İnal Lisesi yine Şişecam'ın gayretleri arasındadır, Paşabahçe ve havalisinde mevcut camilerin hepsinde Şişecam'm katkısı vardır, yine fabrikanın arkasında Harmantepe mevkiinde halk susuzluktan kırılırken imdata Şişecam yetişmiştir, bunları sağlayan ve öneren Şahap Kocatopçu'dur."

Sendika cephesine bakacak olursak; bir sendika yöneticisinin kaleminden dökülen, "niçin bizler de bir Amerikan bir Alman işçisi gibi çalışamıyoruz, onlar kadar işimize alaka gösteremiyoruz? ... hepimiz, korkarak değil bilerek, isteyerek vatan millet aşkı ve milli duygular içinde verilen vazifelerimizi yapmalıyız"[27] satırlarıyla ifade edilen anlayışın, paternalist re-

---

23 Kemal Sülker, "Şişe Cam Sanayiinde Gelişmeler", *Gece Postası*, 10 Aralık 1956, s. 4. Fevkalade Yardım Heyeti 15 günde bir toplanarak müracaatları inceleyecek ve uygun olanlara yardımda bulunacak bir komitedir. Bu komitede Personel Müdürü ve sendika başkanının yanı sıra Genel Müdür Kocatopçu'nun eşinin de bulunması paternalizmin temelinde yer alan "aile" imgesini yansıtan bir örnek olarak göze çarpmaktadır.

24 "Paşabahçe Gümüşsuyu ilkokulunda sosyal yardım toplantıları", *Cam-İş*, sayı 38, 1 Ocak 1956, s. 1.

25 Aristo Zikopulos, "Paşabahçe Gençlik Kulübünün Futbol Sahası Tamamlanmak Üzeredir", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 7, Kasım 1959, s. 14.

26 Ak, s. 150-151.

27 Hüseyin Kara, "İşyerimizde Çalışma", *Cam-İş*, sayı 37, 1 Aralık 1955, s. 2.

jimin ideolojik yapısıyla oldukça uyumlu olduğu görülecektir. Yeni rejimin inşasında sadece işçilerin yaşam alanları değil, sendika ve sendikacılar da çeşitli biçimlerde himaye alanındadırlar. İ. Cam-İş'in kendisine ait bir bina yapması için gerekli olan arsa temini ve inşaat çalışmalarında Kocatopçu'nun yardımı olur.[28] Sendika başkanı Hasan Türkay 6-7 Eylül Olayları sonrasında geçirdiği tutukluluk döneminde kendisinden gördüğü maddi ve manevi yakın ilgiden dolayı genel müdüre teşekkür eder.[29] Aşağıdaki satırlar ise Genel Müdürün fabrika için oluşturmak istediği "aile" imgesinin sendikacılara hiç de uzak olmadığını gösterir:

> "Bir aile içinde huzursuzluk nereden gelir? Evlat babaya saygı ve sevgi göstermez, baba da oğluna evlat göziyle bakmazsa. *İş yerimizi de bir aile yuvasına benzetmekteyiz.* İşçilerimizin en tabii arzu ve isteklerine idareci mevkiinde olanlar kıymet vermez, onları tersler, kalbini kırarsa işçiler de idarecilere karşı saygı ve sevgi göstermez."[30] (vurgu bize aittir)

Ancak ne olursa olsun, derinlerde süren sınıf mücadelesinin dinamiklerini hesaba katmayan değerlendirmeler doğru bir resim sunmayacaktır. Devam eden bölümde Kocatopçu etrafında inşa edilmeye çalışılan yeni rejimin, bu dinamikler nedeniyle yaşadığı zaafları ve rejimin sınırlarını göreceğiz.

Paternalist rejimin sınırları

Fabrikada Genel Müdür Kocatopçu'nun paternalizm başlığı altında topladığımız bir dizi politikasıyla sağlanmaya çalışılan uyumlu endüstri ilişkileri sisteminin etkisinin mutlak ve sürekli olamadığı, olamayacağı görülür. Yeni rejimin paternalist pratikleri ve onların eşliğinde uygulamaya konan rasyonel yö-

28 "Sendika binasının inşaasında büyük yardımları olanlara idareciler teşekkür ediyor" *Cam-İş*, sayı 66, 10 Temmuz 1958, s. 3. Yazıda İ. Cam-İş yönetim kurulu Kocatopçu başta olmak üzere Şişecam yöneticilerine teşekkürlerini sunar.

29 "Teşekkür", *Cam-İş*, sayı 38, 1 Ocak 1956, s. 1.

30 Hasan Türkay, "İşyerinde Bir Kısım İdareciler ve Sabık İşçilere Dair Görüşler", *Cam-İş*, sayı 63, 1 Nisan 1958, s. 4.

netim uygulamaları işçilerin ücret ve çalışma koşulları konusundaki esaslı problemlerine çözüm getirememiştir. Sendikacılar atölye servisinde yeterli ücreti alamadığı için fabrikadan ayrılmak durumunda kalan ustaların varlığından dert yanarlar.[31] Atölyedeki vasıflı işçiler fabrikanın verdiği düşük ücretler nedeniyle işten ayrılmakta, ülkede sayıları artmakta olan yeni sanayi tesislerinde daha uygun koşullarda işe girmektedirler. Ücretlerin iyileştirilmesi için işçilerin başvurdukları başlıca yol yine toplulukla iş ihtilafı çıkarmak olacaktır. Kocatopçu'nun müdürlüğe gelişinden beri başvurulmamış olan iş ihtilafının gündeme gelmesi de oluşturulan paternalist rejimin sarsılmaya başladığına dair bir işaret olarak görünmektedir.

1958 yılının sonlarında yeni bir iş ihtilafı çıkarılır.[32] İl Hakem Kurulu'na giden ihtilafla ilgili presedür ve görüşmeler sürerken işveren 1959 yılında zarar edebileceği gerekçesiyle, talep edilen zammı yapamayacağını bildirir. Ancak tam da bu sırada memurlara verilen % 60'ı bulan zamların yeniden gündeme getirdiği işverenin ayrımcı tutumu, *Sendika* dergisinde; "işverenin memurları öz evlat, işçileri üvey evlat telakki eder gibi olması üzüntü yaratmıştır" ifadeleriyle eleştirilir.[33] İl Hakem Kurulu'nun % 15 zam verilmesi hükmüyle karara bağladığı ihtilaf, sendika ve işverenin başvuruları sonucunda Yüksek Hakem Kurulu'na gider.[34] Hayli uzayan ve işçileri zorlamaya baş-

---

31 Hasan Türkay, "Atölye Servisimiz Boşalıyor mu?", *Cam-İş*, 1 Mart 1956, s. 1-2.

32 İhtilafın başlangıcında, ücretlerine % 50 zam talebinde bulunan işçilerin İl Hakem Kurulu'na dahi gidilmeden bir anlaşmaya varılacağı yönünde umutları vardır, bu konuda "işçi isteklerine daima önem veren" Kocatopçu'ya güvenmektedirler. ("Paşabahçe Şişe ve Cam İşçileri % 50 zam İstedi", *Cam-İş*, sayı 71, 15 Ocak 1959, s. 1-3.

33 "Ücret Zammı İsteğimiz İl Hakem Kurulunda Karara Bağlanacak", *Cam-İş*, sayı 73, 15 Mart 1959, s. 1-2.

34 İl Hakem Kurulu karar verirken: İşyerinin ağır ve tehlikeli işler grubunda bulunmasını ve verilen ücretlerin büyüklük açısından Paşabahçe'yle karşılaştırılması bile mümkün olmayan işyerlerinden daha düşük olmasını dikkate almıştır. 27.3.1959 tarihli İl Hakem Kurulu karar metni şu kaynakta bulunmaktadır: "Şişe Cam İşçilerinin Ücretlerine Olan Zammı Az Bulduk Y.Hakeme İtiraz Ettik", *Cam-İş*, sayı 74, 30 Nisan 1959, s. 4. Bu arada ihtilaf sürerken şişe cam işkolunda uygulanacak asgari ücret açıklanmış ve fabrikadaki işçilerin

layan ihtilaf sonunda Çalışma Bakam'mn müdahalesiyle tarafların YHK kararını beklemeden uzlaştırılmasıyla sonuçlanır. Sağlanan ortalama % 12'lik zam oranı ise İl Hakem Kurulu'nun öngördüğünden bile düşük kalmıştır.[35] İşletmenin, bir önceki yıla göre; üretiminin % 21 ve kârının % 61.5 arttığı 1959 yılında ortaya çıkan bu sonuç tatminkâr olmaktan uzaktır.[36] Yeni Genel Müdürün yönetime geldiği 1954 yılından bu yana Paşabahçe'deki üretimini iki katından fazla artırmış olan Şişecam, aynı zamanda o sıralarda Çayırova'da Türkiye'nin ilk düz cam fabrikasını inşa etmektedir. Görünen o ki ilk fabrika ikincisini yaratırken, bu tarihi atılımın yükünü taşımak da işçilere düşmektedir. Hasan Türkay'ın satırları, bu yükün yıllardır nasıl taşındığına dair esaslı bir örneği gündeme getirir.[37] Türkay, İşyeri Yönetmeliğinde, İş Yasası'nm 38. maddesine dayanarak yer verilen hükme göre; arızalar, acele gerektiren işler vb. gibi gerekli hallerde yapılması mecbur tutulan fazla mesailerin, giderek yaygınlaşıp genel bir kural, devamlı bir çalışma düzeni haline getirildiğini anlatır. İşçiler yetersiz olan ücretlerini bu devamlı mesai ücretleriyle telâfi etmek durumundadırlar. 1958 başında işveren bu usulü kaldırınca, bütçelerinin dengesi mesai ücretlerine bağlı hale gelmiş olan işçiler mağdur olur. Türkay yazısında bu mağduriyetin ücretlerde indirim yapılmadan giderilmesi gerektiğini vurgular. Kâr ve üretim artışlarının kaynağı yoğunlaştırılan göreli artı-değer sömürüsünden başka bir

749'unun ücretlerinin bunun altında kaldığı tespit edilmiştir. Böylece işçilerin yaklaşık yarısının ücretlerinin, ancak asgari ücret düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır. (A.g.y., s. 2.)

35 Yapılan zamlarla ilgili ayrıntılar için bkz. "Şişe-Cam İşçilerine Zam Yapılmasında Anlaşma Oldu", *Cam-İş*, sayı 76, 15 Ağustos 1959, s. 1-3 ve İhtilafın resmî YHK sonucu için bkz. İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 23.9.1959, Esas no: 1012-12-60 Karar no: 127 (*Resmi Gazete*, 16 Kasım 1959, sayı 10356) (bundan sonra "1959 ihtilafı" olarak anılacaktır).

36 1959'da yapılan, 28.317 tonluk toplam imalat aynı zamanda iş programında öngörülen 26.300 tonun da üzerinde olmuştur. Verilen tüm rakamlar için bkz. TŞCFAŞ, *Yirmidördüncü Hesap Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1960.

37 Hasan Türkay, "38. Madde Kaldırılmıştır", *Cam-İş*, sayı 61, 1 Şubat 1958, s. 1-4. Sözü edilen yönetmelik maddesi için bkz. *TÇCFAS İç Yönetmeliği*, İstanbul, 1952, s. 9 (madde 11: Fazla saatlerde çalışma, a ve b fıkraları).

şey değildir. Paşabahçe tarihinde açılan parlak sayfaların gizli kahramanları ise bir kez daha işçilerdir.

İşçilerin, memur ve şeflere tanınan ayrıcalıklar ve bu gruptakilerin kendilerine yönelik tutumları karşısındaki tepkileri, paternalist rejimin belirgin fay hattını oluşturmaktadır. *Cam-İş* sayfalarında yer alan yazılarda işçilerin ve sendikacıların bu ayrımcı tutumlara yönelik tepkisi açık biçimde görülür. Bir işçi: "En yüksek maaş alanlar bir maaş ikramiye alıyor da en az ücretle çalışan ve pahalılıkla mücadele eden işçiler nasıl oluyor da buçuk maaşla iktifa ediliyor?"[38] sözleriyle serzenişte bulunur. İ. Cam-İş'in önde gelen ismi Hasan Türkay'ın satırları ise daha açık ve politik eleştiler içermektedir:[39]

> "Sevki idare elemanlarının kurmuş oldukları kulübün ilk umumi heyet toplantısında konuşan Umum Müdürümüz Dr. Şahap Kocatopçu kulüp hakkındaki düşüncelerini şu kelimelerle belirtmiştir: 'Sevki İdare Elemanları Kulübü memleketin sanayi hayatında yeni bir çığırdır. İşçi ve işveren ayrılığı bugün bizde bu kulüp vasıtası ile kalmamıştır.' Burada sayın Umum Müdürümüzün fikirlerine ve düşüncelerine iştirak etmeyeceğiz. Eğer işyerimizde işçi ve işveren ayrılığı kalmamışsa –ki biz buna da kani bulunmuyoruz– asgari hadde düşmüşse bundan işçilerin ve onların bağlı bulunduğu teşkilatın aynı zamanda kendisinin de sosyal espriye vukufu olmasının büyük payı vardır."

Şişecam AŞ. İdare Meclisi'nin 1959 Ağustos'unun son günlerinde, bağlı bulunduğu İş Bankası'nın 35. kuruluş yıldönümü vesilesiyle memurlara birer maaş tutarında ikramiye verme kararı alması ve işçileri bu kararın kapsamı dışında tutması bir anlamda bardağı taşıran son damla olur.[40] İşçiler arasın-

---

38 Hüseyin Eriş, "Cam İşçilerine İkramiye Verilmesi Unutuldu Gitti", *Cam-İş*, sayı 74, 30 Nisan 1959, s. 2.

39 Hasan Türkay, "İşyerinde Bir Kısım İdareciler ve Sabık İşçilere Dair Görüşler", *Cam-İş*, sayı 63, 1 Nisan 1958, s. 4.

40 "Paşabahçe Cam İşçileri İkramiye Dışı Bırakıldılar", *Cam-İş*, sayı 77, 8 Eylül 1959, s. 1. Söz konusu ikramiyenin işçilere de verilmesi talebiyle genel müdüre başvuran sendikacılar, Kocatopçu'dan; eğer iş ihtilafına gitmemiş olsalardı

da, çeşitli örneklerini daha önce ortaya koyduğumuz ayrımcılıklara karşı tepkilerin birikimiyle oluşmuş gerilim bu son ayrımcı kararla ciddi bir hayal kırıklığı ve huzursuzluğa dönüşür. Huzursuzluğun açık bir protestoya dönüştüğü yer ise, kararın duyurulmasının hemen sonrasında yapılan İ. Cam-İş kongresi olacaktır.

Aşağıdakilerin patlaması: "Yuhalama hadisesi"

13 Eylül 1959 günü toplanan genel kurulda okunan faaliyet raporunda söylenenler, hem kimilerince kongrede yükselen gerilimin nedeni olarak değerlendirildiğinden hem de sürecin arka planının anlaşılması açısından önem taşır.[41] Sendika yönetimi raporda, son ihtilaf sürecini özetler ve işverenin ihtilafı "yıkıcı" olarak vasıflandırarak baskı ve tehdit uyguladığını ima eder. Yüksek Hakem Kurulu'nun toplanmasını engellemek için işveren temsilcilerinin geliştirdikleri taktikler ve bunu aşmak için hükümet ve Çalışma Bakanlığı nezdinde gösterilen çabalar aktarılır. "[İşveren]Sizin temin ettiğiniz azami kârla memurlarına temettü vermekten kaçınmamıştır... 2000 cam sanayii işçisinin emeklerini hiçe sayarak sizleri bu haktan da mahrum etmiştir" sözleriyle işverene, alışılmadık sertlikte bir tepki gösterilir. İş kazalarının artışından yakınılır, fırınlardaki koşulların iyileştirilmesi için yapılanlar özetlenir. İmkânlarının yetersizliği yüzünden tüberküloza yakalanan ve geçim sıkıntısına düşen üyelere yapılan yardımlardan söz edilir. Raporun okunmasının ardından kürsüye çağrılan Genel Müdür Kocatopçu salondan gelen; "istemiyoruz konuşmasın" şeklinde sözlerle ve protestolarla karşılaşır, bazı işçiler tarafından yuhalanır. Bunun üzerine, "sizi vicdanlarınızla başbaşa bırakıyorum" diyerek mikrofo-

---

böyle bir ikramiyeyi alabilecekleri yanıtını alırlar. ("Paşabahçe Cam İşçilerine İkramiye İşi Sallantıda", *Gece Postası*, 27 Ağustos 1959, s. 1-5.) Oysa sendikacıların da görüşmede hatırlattıkları gibi ihtilaf YHK'ya gitmeden bitirilmiştir. Görüldüğü kadarıyla işveren kendisine karşı açılan bu ihtilafı kabullenememektedir.

41 Raporun tam metni için bkz. "Sendika İdare Heyetinin Bir Yıllık Çalışmalarını İzah Eden Raporudur", *Cam-İş*, sayı 77, 8 Eylül 1959, s. 2.

nu bırakıp salondan ayrılır.[42] Yukarıda arka planını izah etmeye çalıştığımız bir birikimin sonucu olarak yaşanan olay sonraki dönemin iklimini belirleyecek önemde bir kırılmayı da temsil eder. Önce kongre sonrası yaşanan gelişmeleri özetleyecek, sonra da literatürün sunduğu kavramsallaştırmalar çerçevesinde olayı yorumlamaya çalışacağız.

Kongrede yönetimde değişiklikler olur. Raporu kaleme alan ve sunan ekipten Ali Akın'm başkanlık görevi sona erer. Bu göreve CHP'li Lütfü Ak seçilir. Yeni yönetim kurulu ilk iş olarak bir bildiriyle olayı kınadıklarını, sorumluların sendika üyesi olamayacağını beyan ederler.[43] Sendikanın içinde yer aldığı İİSB, Kocatopçu'ya gönderdiği bir mektupla, yaşananlardan duyduğu üzüntüyü bildirir, kendisiyle ilgili takdirlerini ifade eder.[44] Kongreden iki hafta sonra Paşabahçe'deki bir sinema salonunda gerilimi gidermeye yönelik, Kocatopçu'nun da katıldığı bir toplantı düzenlenir.[45] Bölge Çalışma Müdürlüğü açtığı soruşturma sonucunda her ikisi de aynı zamanda işçi mümessili olan, eski başkan ve şimdiki başkanvekili Ali Akın ile genel sekreter Tahsin Yıldırım'm temsilcilik görevlerinin kaldırılmasına karar verir. Ardından işveren, bu iki temsilci-sendikacı ile iki işçiyi yaşanan olayların sorumluları olarak değerlendirerek işten çıkartır.[46]

Sendika kararı haksız bularak, İİSB'den işten çıkarılan sendika yöneticileri ve işçilerle ilgili girişimde bulunmasını talep eder.[47] Birlik konuyu araştırmak için bir heyet oluşturur. Heyet

42 Kongrede yaşananlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Sendika Kongremiz Yapıldı", *Cam-İş*, sayı 78, 27 Eylül 1959, s. 1-4 ve "Paşabahçe Cam İşçileri Kongresi Gürültülü Geçti", *Gece Postası*, 14 Eylül 1959, s. 1-5.

43 "Sendika Kongremiz Yapıldı", *Cam-İş*, sayı 78, 27 Eylül 1959, s. 2.

44 *KISA*, İİSB İdare Heyeti adına Başkan Mehmet İnhanlı imzasıyla Şişe Cam Sanayii Genel Müdürü Şahap Kocatopçu'ya gönderilen, 315 sayı ve 22 Eylül 1959 tarihli mektup.

45 "Paşabahçe Sinemasında Sendikanın Toplantısı", *Cam-İş*, sayı 79, 15 Kasım 1959, s. 1. Haberin sonunda, toplantının işçilerde memnuniyet yarattığı ve işverenin bundan sonra kendilerine zam, ikramiye vb. vermeyeceği, hak tanımayacağı yönündeki endişelerinin ortadan kalktığı belirtilir.

46 "Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasında Dün İki İşçi Mümessili ile İki İşçi İşten Çıkarıldı", *Gece Postası*, 14 Ekim 1959, s. 2.

47 *KISA*, İ-Cam-İş Başkanı Lütfü Ak imzasıyla İİSB Başkanlığına gönderilen 13 sayı ve 12 Ekim 1959 tarihli yazı. Yazıda işten çıkarılanların hadiselerle bir

fabrika müdürü ve işten çıkartılanlarla görüşmeler yaparak bir rapor hazırlar ve sonuç olarak işten çıkartılanların geri alınmalarının mümkün görünmediğini sendikaya bildirir.[48] Tüm çabalar ve beklentilere karşın işten çıkarılma kararları geri alınmayan sendikacılar fabrikadan ayrılırken kendilerini basın aracılığıyla savunur ve yapılanları "sendikacılık üzerinde bir baskı olarak gördüklerini" beyan ederler.[49] Öte yandan Genel Müdür de şirketin dergisi *Şişe ve Cam*'da yer alan yazısında, olaydan duyduğu üzüntüye karşın sendikayla ilişkilerinin bozulmayacağını belirtmekte, işten çıkarılanların –özellikle de faaliyet raporunda yer alan eleştirel ifadelerden dolayı– sorumluluğunu vurgulamaktadır.[50] Ona göre ülke ekonomisinde yaşanan sıkıntılara rağmen üretimini azaltmamayı ve maliyetlerini yükseltmemeyi başaran fabrikanın veremeyeceği zamları talep eden ve almayı başaramayınca işverene yüklenen sendikacılar başlıca sorumlulardır.

İlk anda basit bir protesto gibi görünen "yuhalama" olayını farklı boyutlarıyla yorumlamak gerekir. Olayın öncesindeki gelişmeler bize işçilerin ruh hallerini, çaresizliklerini ve isyanlarını anlamak için hayli veri sunar. Görüldüğü kadarıyla ayrımcılık karşısında duyulan tepki ve ağırlaşan hayat şartlarının basıncı, uzun zamandır bir birikim oluşturmuş, kongre ortamının gergin havasında da bir patlamaya dönüşmüştür. Tam bu nok-

---

ilgilerinin olmadığı belirtilirken aynı zamanda işverenin bu muamelesinin sendikaya ve genel olarak sendikalara yapılan bir baskı olarak telakki edildiği vurgulanır. Sendika üyelerine yapılan bu haksızlığa engel olması için Birlik'ten yardım istenir. Sendika bir süre sonra gönderdiği bir başka yazıda ise işten çıkarılan temsilcilerin, işçilerin ve yönetim kurulunun isteği yönünde sendikada profesyonel olarak istihdam etmek istediklerini ancak bu durumda işverenin girişeceği zorlayıcı önlemlerden çekindiklerini, özellikle de üye aidatlarının muhasebeden kesilmemesi şeklindeki bir kararın sendikayı mali açıdan güç durumda bırakabileceğini belirtir ve Birlik'in bu konudaki görüşünü sorar. (*KISA*, Lütfü Ak imzalı İİSB Başkanlığına gönderilen 14 Aralık 1959 tarihli yazı.)

48 *KISA*, M.İnhanlı, S. Demirsoy, M. Dölen, İ. Denizcier, M. Şahin imzalı İİSB İdare Heyeti Başkanlığına yazılmış 15.12.1959 tarihli rapor.

49 Tahsin Yıldırım, "İşten Çıkarılan Tahsin Yıldırım Son Olayı Açıklıyor", *Cam-İş*, sayı 79, 15 Kasım 1959, s. 2.

50 Şahap Kocatopçu, "Hasbıhâl", *Şişe ve Cam*, yıl 1, sayı 5, Eylül 1959, s. 1.

tada J.C. Scott'un; tâbi kitlelerin genelde uyum sağlayarak sürdürdükleri *kamusal senaryonun*[51] kırılmaya uğradığı anları betimlerken kullandığı ifadeler önem kazanır:[52]

> "Hegemonik bir performansa uymanın açık reddi, itaatsizliğin özellikle tehlikeli bir biçimidir. Aslında itaatsizlik (insubordination) terimi burada oldukça uygundur; çünkü herhangi bir uyum gösterme reddi yalnızca simgesel bir duvardaki küçük bir çatlak değildir; zorunlu olarak bu tâbiyet biçiminin gerektirdiği tüm edimleri de sorgular."

Olay duvardaki küçük bir çatlaktan daha fazla bir şeydir ve gerçekte tüm taraflar da bunun farkındadırlar. Sendika ve İİSB'nin olay karşısında abartılı bir özür tavrı geliştirdiği gözlenir. Bu durum bize, işçi hareketinden kurumsal düzeyde kabul görmeyen protestonun bir *rank and file* tepkisi olarak okunması gerektiğini anlatır. Ağır koşullarda çalışan işçiler adaletsiz buldukları işvereni doğallıkları içinde protesto etmişlerdir. Bir baba figürü etrafında inşa edilen paternalist rejimin kırılgan noktası tam da burasıdır. Sennett'in sözleriyle:[53]

> "Paternalizm insan ilişkilerini kişileştirir: Ben, senin işvereninim, senin bakımınla ilgileniyorum ve sana bakacağım. Ancak bu, tehlikeli bir formüldür. İşler yolunda gitmediğinde, işçiler piyasa baskısı gibi soyut gerekçeleri sorumlu tutmaz. Sorumlu tutulan işverendir. İşçilerin gözünde işveren iktidara sahip olan kişi olarak sorumludur."

Rejimin uygulamalarına yönelik tepkiler de doğal olarak doğrudan "babaya" yönelmektedir. Babanın bu açık protesto

---

51 Ayrıntılı ve sistematik toplumsal tâbiyet biçimlerine tâbi olanlardan beklenen kamusal davranış tarzının, nadir ve anlamlı istisnalar bir yana; ihtiyatlılık, korku ve göze girme arzusu nedeniyle güçlünün beklentilerine hitap edecek şekilde biçimlendirileceğini berlirleyen Scott; aşağıdakiler ile hâkim olanlar arasındaki açık ilişkiyi tanımlamanın kısa bir yolu olarak "kamusal senaryo" terimini kullanır. (J.C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, Alev Türker (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 24.

52 Scott, s. 275.

53 Sennett, s. 75.

gösterisi karşısındaki tavrı ise tavizsiz ve cezalandırıcıdır. Oluşturulmak istenen aile ortamına uyum sağlamayan hatta onun temelini sarsabilecek eylemlere girişenler anında cezalandırılarak babanın otoritesinin yeniden tesis edildiği görülür. Cezalandırma işçilere ve onların temsilcilerine bir gözdağı, sınırlarını hatırlatan bir davranış olarak da işlev görmektedir. Çünkü: "Kamusal cezalandırma yoluyla simgesel bölgeye kesin bir şekilde sahip çıkılması başkalarının kamusal meydan okumayı göze alma konusundaki cesaretlerini kırar."[54] Diğer yandan yeni yönetimin işverenle daha uyumlu bir çizgide olması gerekliliği de dolaylı olarak hatırlatılmaktadır. Yeni başkanın, *Cam-İş* ve diğer platformlardaki ifadeleri de onun bu uyumlu çizgide ilerleyeceğini gösterir. Tüm bu yorumların ışığında, fabrikada tesis edilmeye çalışılan paternalist rejimin sınırlarının artık açıkça görüldüğünü, çizilen uyumlu işçi-işveren tablosunun çatladığını, rejimin 1966'da tümüyle sonlanacak bir iniş eğilimine girdiğini tespit edebiliriz.

Yaşanan bu olayların hemen sonrasında Şişecam Yönetim Kurulu'nun, on yıl ve üstü çalışan işçilere değişen miktarlarda kıdem ikramiyesi verme kararı, yönetimin durumu telâfi etme, gerilimi azaltma amaçlı bir girişimi izlenimini verir. Kıdem ikramiyeleri Çalışma Bakanı'nın da katıldığı büyük bir törenle dağıtılır.[55] Tören yine Kocatopçu'nun merkezinde olduğu büyük ve kaynaşmış aile tablosunun oluşturulduğu büyük bir sahne olarak kurgulanmıştır. Fabrikanın eski çalışanlarıyla ilgili kısa tanıtımlar, onların yaptıkları konuşmalar, bakanın katılımı vs. ile oluşan sıcak aile atmosferinin yıldızının Genel Müdür olduğu Şişe ve Cam dergisinin edebi satırlarında görülür:[56]

> "Sayın Umum Müdürümüz, mensuplarının kalplerinde kurduğu tahta yerleşmiş bir gönüller hükümdarı ihtişamı ile sahnede göründüğü zaman onun tatlı ve mütebessim çehresi sanki bir neş'e güneşi gibi kalplerde sıcak tesirini göstermiş ve

54 Scott, s. 266.

55 "Kıdem İkramiyeleri Verildi", *Cam-İş*, sayı 81, 1 Şubat 1960, s. 1-2.

56 "Kıdem İkramiyesi Tevzi Töreninden İntibalar", *Şişe ve Cam*, cilt 2, sayı 1, Ocak 1960, s. 7.

kendilerince mütevazi olduğu kadar mânada gayetle muhteşem, pürüzsüz konuşması iç âlemimizde bambaşka bir hava yaratmış bulunuyordu."

Diğer tarafta ise fabrikadaki huzursuzluklar; çeşitli baskılar ve ayrımcılık/keyfilik uygulamaları yüzünden dinmemektedir. Yılda iki kez dağıtılan takdir ve taltif zamlarının verileceği işçilerin belirlenmesinde yaşanan keyfilik ve ayrımcılıklar, sendikaya yoğun şikâyetler biçiminde yansır. Nisan ayında Paşabahçe'de bir sinema salonunda yüzlerce işçinin katıldığı toplantıda; bu keyfiliğin yanı sıra artan baskılardan da yakınılır.[57] Mamül Ambar bölümünde yaşananlar ise ciddi bir gerilimin işaretlerini verir. Bu bölüme yeni atanan ve işçiler tarafından sevilen şefin görevinden alınması ve çalışanların benimsemedikleri kişinin yeniden bölüm şefi olarak görev yapması karşısında işçiler toplu halde sendikaya gelerek şikâyette bulunurlar; "insan kıymeti bilmez, kendileriyle konuşmaz ve onları esir gibi çalıştırmak isteyen" bu amirle kesinlikle çalışamayacaklarını bildirirler.[58] Tepkili işçiler eğer sendika konuyla ilgilenmezse kendilerinin doğrudan fabrika yönetimine gideceklerini de eklerler.

Fabrikaya gelen binbaşı, fabrikadan giden bakan

Paşabahçe 60'lara, ülke ve işyeri ölçeğindeki bir dizi ekonomik ve politik gelişmenin etkisinde girer. 1959'da İş Bankası'nın desteğiyle başlatılan kalkınma programı kapsamında alınan otomatik makinelerin montajı ve üretime başlatılması için çalışmalar yürütülür, bununla bağlantılı olarak dört fırın otomatik üretime uyumlu hale getirilmek üzere revizyona alınır ve tasarruf sağlamak üzere fırınlarda mazot yerine ağır yağ kullanımına geçilir, tezgâh sayısı azaltılır vs.[59] Bu yeniden yapılanma-

57 "Türkiye Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası Üyeleri İle Bir Toplantı Yapıldı", *Cam-İş*, sayı 83, 2 Mayıs 1960, s. 1.

58 "Mamül Ambar Şefi Fikret Atadeniz'e Mecburi Bir Ay İzin Verildi", *Cam-İş*, sayı 84, 2 Mayıs 1960, s. 3.

59 Sayılan gelişmeler için bkz. TŞCFAŞ, *Yirmidördüncü Çalışma Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1960 ve TŞCFAŞ, *Yirmi-*

nın sonucu 1960 üretimin yarı yarıya azaldığı bir yıl olur. Ertesi yıl TSKB kredisiyle getirilen yeni makinelerın montajı biter ve üretim kapasitesi yeniden artış eğilimine girer.[60] Özellikle çay ve su bardağı gibi yaygın tüketimi olan ürünlerde büyük üretim rakamlarına erişilir.

Diğer yandan ülkede önemli siyasi gelişmeler olmaktadır. 27 Mayıs Askerî Darbesi dolaylı ve doğrudan sonuçları ile Paşabahçe'deki hayata yansır. Yoğun bir partizanca çekişme döneminin ardından gelen darbe ortamında ülkenin her yerinde olduğu gibi burada da güvenlik güçlerine çok sayıda şikâyet yapılır. Lütfü Ak anılarında; o günlerde yapılan "sepet dolusu şikâyet" nedeniyle Paşabahçe'de uzun inceleme ve soruşturmaların olduğunu, birçok kimsenin nezârete alındığını aktarır.[61] İktidardaki Demokrat Parti taraftarlarımn çoğunluğu oluşturduğu fabrika ve semtte, darbenin yarattığı rövanşçı ortamda, çoğu kez devrik iktidarın muhalifleri tarafından yapılan tüm bu yoğun şikâyetlere ve yürütülen soruşturmalara karşın fabrikadan siyasi nedenle çıkarılan olmaması şaşırtıcıdır.[62]

---

beşinci Çalışma Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor, İstanbul, 1961 ve "Paşabahçe Cam Fabrikaları AŞ. Fırınlarını Revizyona Tabi Tuttu", *Cam-İş*, sayı 82, 1 Mart 1960, s. 1.

60 1950-1967 arasında TSKB aracılığıyla özel kesime kredi olarak aktarılan yabancı sermayenin sektörel dağılımında dokuma sanayiinin (% 24.7) ardından % 22.6 ile cam sanayii, en yüksek pay alanlardan biridir. Bkz. Tunç Tayanç, "Türkiye'de Yabancı Sermaye", *Türkiye Sanayiinin Yapısal Sorunları* içinde, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 1977, s. 9.

61 Ak, s. 214. Burada, DP döneminin başlıca olaylarının sorgulandığı Yassıada soruşturmaları kapsamındaki Topkapı Olayları üzerine yürütülen soruşturmanın Beykoz-Paşabahçe ayağıyla ilgili olarak aktardıklarımız hatırlanmalıdır.

62 Lütfü Ak'm anılarında belirttiği bu hususu, kendisinin sendika başkam olarak imzaladığı, İİSB'ye gönderilen bir T. Cam-İş yazısında yer alan: "27 Mayıs İnkılâbından sonra işyerimizden herhangi bir maksatla işçi veya Temsilci çıkarılmamıştır" ifadesi de teyit etmektedir. (*KISA*, T. Cam-İş'ten İİSB'ye gönderilen, 10 Ekim 1960 tarih ve 218 sayılı yazı.)

[27 Mayıs sonrası çok sayıda işçi ve sendikacı DP'li oldukları için işten çıkartılmış ve Türk-İş'in girişimleri ve yeni hükümetin aldığı kararlar sonucu iki yıl kadar sonra işlerine geri dönebilmişlerdir. (Yıldırım Koç, "'27 Mayıs'zede İşçiler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 164, s. 21-24.) Bu anlamda Paşabahçe'nin istisnai bir örnek oluşturduğu görülür. Lütfü Ak bu durumu, Genel Müdür Kocatopçu ve fabrika müdürü Bahri Ersöz'ün yönetici yeteneklerine bağlar. (Ak, s. 214)] Tabii bu noktada Kocatopçu'nun yeni hükümetin bakan-

27 Mayıs'ın ilk dönemlerini Paşabahçe fabrikası üzerinden gözlemek ilginç olacaktır. Fabrikaya, "Milli Birlik Temsilcisi" olarak bir Kurmay Binbaşı atanmıştır. Bu askerî yetkiliyle birlikte; Genel Müdür, fabrika müdürü ve sendika yöneticilerinin katılıp konuşmalar yaptıkları bir toplantı düzenlenerek işçilerden, darbe yönetiminin açtığı, hazineye yardım kampanyasına katılmaları istenir.[63] Sendika yönetimi, Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel'e, yeni Çalışma Bakanı ve İş Bankası Müdürüne birer kutlama telgrafı çeker. Tabanı ve aktivistleri büyük ölçüde DP taraftarlarından oluşan sendikanın, DP karşıtı karaktere sahip darbe dönemine ve askerî yönetime gösterdiği hızlı uyum kayda değerdir. 1961 Mart'ı sonunda toplanan sendika genel kurulunda seçilen yeni yönetimin iş başına geldikten kısa süre sonraki icraatlarından birisi de; "yeni anayasaya evet" kampanyası açmak olur.[64] Üstelik kampanya, çalışma yaşamı düzleminde ilişkileri gerginleşme sinyalleri veren işçi ve işveren taraflarını bir araya da getirmektedir. Temmuz 1961'de fabrika lokalinde yapılan "Anayasaya Evet" toplantısında Genel Müdür ve sendika yöneticileri heyecanlı konuşmalarla yeni anayasa için evet oyu isterler, hatta sendika başkanı daha ileri giderek işçilerden; hayır oyu verilmesi yönünde çalışma yürütebilecek olanları kendilerine ve emniyete bildirmelerini talep eder.[65]

---

larından birisi olduğu da unutulmaması gereken bir etkendir.

63 "Cam Sanayii İşçilerinin Devlet Hazinesine Bağışı", *Cam-İş*, sayı 86, 1 Temmuz 1960, s. 2. MBK Temsilcisi Binbaşının Şişecam'ın hayatında etkin bir yeri olduğuna dair başka örnekler de mevcuttur. Örneğin *Şişe ve Cam* dergisinin Mayıs 1960 sayısının, DP dönemini abartılı bir üslupla kötüleyen başyazısı ona aittir [MBK Temsilcisi Kurmay Binbaşı Kemal Uygur, "27 Mayıs Milli İnkılâp Hareketini Hazırlıyan Âmiller", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 5, Mayıs 1960, s. 2-3.] Temmuz 1960'ta işçilere kıdem ikramiyesi vermek için düzenlenen törendeki ilk konuşmalardan birini de yine o yapar. Bkz. Tarık Yüreğir, "Kıdem İkramiyesi Töreni", *Şişe ve Cam*, yıl 2, sayı 7, Temmuz 1960, s. 1.

64 "Anayasaya Evet Diyeceğiz", *Cam-İş*, sayı 96, 20 Temmuz 1960, s. 1-2. Yazıda, T. Cam-İş'in yeni anayasaya evet deme kararı aldığı ve üyelerine de aynı yönde hareket etmelerini tavsiye ettiği duyurulur.

65 "Yeni Anayasamıza Evet Dememiz İçin Müessesemizde Bir Toplantı Tertiplendi", *Cam-İş*, sayı 96, 20 Temmuz 1961, s. 1-2. Paşabahçe işçilerinin bu çağrıları dinlediği epey kuşkuludur, zira 1961'de yeni anayasa için yapılan halk

Değişmeyen şeyler de vardır. Mesela sendikanın yayınlarında, 50'ler boyunca sık sık komünizm düşmanlığı ve Kıbrıs davası gibi meselelerde kitlesel hareketlilik yaratmak için kaleme alınmış olan kesif milliyetçi söylemle kurulu metinler; bu sefer de MBK yönetimini desteklemek için yazılmaktadır.[66] Genel Müdür Şahap Kocatopçu'nun MBK hükümetinin Sanayi Bakanı olarak atanması, 27 Mayıs'ın Paşabahçe'ye başka bir yansımasıdır. Geçmiş dönemin kutuplaşmış siyasi ortamından uzak kalmış, modern ve başarılı bir yönetici profili çizen Kocatopçu, geçiş dönemi hükümetine uygun bir teknokrat olarak değerlendirilmiş olsa gerektir. Bununla birlikte Bakanlık görevi uzun sürmez ve 13 ay sonra yine Şişecam'daki Genel Müdürlük görevinin başına döner.

Değişen dengeler, yeni arayışlar

Tüm bu karmaşık gelişmelerin arasında öncü işçilerin söylemleri, tercihleri ve tutumları da değişmekte, bir rahatlamanın ve arayışın izleri görülmektedir. Genel düzeyde bakılacak olursa; gündemde olan yeni anayasada başta grev ve toplu sözleşme olmak üzere temel sendikal hakların yer alacağı yönündeki beklentinin umut oluşturduğu, bunun aynı zamanda MBK'ya bir bağlılık duygusu yarattığı gözlenmektedir. Öte yandan işkolunda yükselen işsizlik tehdidi karşısında cam işçileri tepkilerini işyerleri dışına taşan eylemlerle göstermeye başlamışlardır. Yaşanan ekonomik durgunluğu bahane ederek art arda kapanan cam fabrikalarının işçileri Ocak 1961'de önce İİSB'nin düzenlediği salon toplantısında daha sonra genel bir protestoya katılırlar, bir hafta sonra da Kâğıthane Cam Fabrikası'nın kapa-

---

oylamasının resmî sonuçlarına göre Beykoz bölgesi en yüksek oranda hayır oyunun verildiği yerdir. (İşçilerin büyük çoğunluğunun oturduğu Paşabahçe civarındaki mahallelerin genel oy verme davranışının Beykoz genelinden çok farklı olmadığı göz önünde tutulursa böyle bir tahmin yapılabilir.)

66 *Cam-İş* dergisinde, işçileri MBK'nin çıkarttığı tahvillerden almaya çağıran ve bunun "her Türkün vatana sevgi borçlarından birisi" olduğunu bildiren yazı tipik bir örnek oluşturur. Bkz. "İşçi Arkadaş", *Cam-İş*, sayı 87, 5 Ağustos 1960, s. 2.

tılmasını protesto için sendika tarafından düzenlenen toplantıda işverenleri protesto ederler.[67] Bu toplantılar sonraki aylarda giderek yoğunlaşacak ve sokaklarda sürdürülecek olan dönemin işçi eylemleri dalgasının ilk örneklerini oluştururlar.

İşyeri düzeyinde ise, yukarıda andığımız ekonomik daralmaların yaşandığı 1961 yılında, işverenin yürüttüğü politikalara karşı ciddi bir tepkinin geliştiği görülür. Ayrımcılık yaratıcı şekilde uygulanan keyfi takdir zamlarını eleştiren (ki bu zamların gizlice verildiği zarfların içindeki pusulalarda; kimseye söylenmemesi gerektiği yazılıdır) ve sendikacıların toplu zam istekleri karşısında fabrika müdürünün getirdiği; "zorlarsanız fabrikayı kapatırım" tehdidini, "şantaj" olarak değerlendiren sendika yöneticisi sözlerini bitirirken: "Az veya çok umumi bir zam hakkımızdır beyler hakkımız" diyerek, daha önceleri pek rastlanmayan bir kararlılıkla ortaya koymaktadır.[68]

Tam bu sıralarda (4.6.1961 tarihinde) açılan iş ihtilafı da hiç de yumuşak bir seyir izlememektedir. *Cam-İş*'te yer alan hayli sert bir yazıda, işverenin uzlaşmaz tutumu ve iş ihtilafı açıldığından beri başlatılan "baskı rejimi" eleştirilir.[69] Sendikanın başlıca talepleri; saat ücreti ile çalışanlara % 50, parçabaşı çalışanlara % 30 ve yemek ücretlerine % 100 zam yapılmasıdır.[70] İşveren ise hiç zam yapmamaktan yanadır. İhtilafın çözümü için atanan Bölge Çalışma Müfettişinin arabuluculuğu bir uzlaşma sağlayamaz. İl Hakem Kurulu ise % 10'luk bir zamma karar verir. Sonuçta her iki tarafın bu karara itirazları ile YHK'ya giden ihtilaf sonunda, sendikanın taleplerini karşılamayan ama işverenin açıkladığı limiti de aşan bir şekilde sonuçlanır. YHK'nın kararında 10 liraya kadar yevmiye alanlara % 10, üzeri alanlara da % 5 zam verilmiştir. İş ihtilafı sonrası ortaya çıkan sonucun eski yönetim kurulu mensuplarınca

67 Toplantılarla ilgili ayrıntılar için bkz. "İİSB Kapalı Salon Toplantısı", *Cam-İş*, sayı 93, 1 Şubat 1961, s. 1-4.

68 Kamil Çakır, "Şantaj Mı?", *Cam-İş*, sayı 96, 20 Temmuz 1961, s. 3.

69 Ali Çakır, "Kesin Uzlaşma Anlaşma Olmadı", *Cam-İş*, sayı 97, 25 Eylül 1961, s. 1.

70 İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 22.2.1962, Esas No: 1012-12-19, Karar No: 962/46 (*Resmi Gazete*, 8 Haziran 1962, sayı 11123).

eleştirildiği, küçümsendiği ve yeni yönetimi sıkıntıya soktuğu 1962'deki olağanüstü kongre için hazırlanan raporun satırlarından anlaşılır.[71] İşveren, rejimin sınırlarını zorlayan bir sendikal önderliğin kazanım elde edemeyeceğini göstermek isterken yeni yönetim de elindeki güç ve olanakların sınırlılıklarıyla yüzleşmektedir.

Bir önceki Lütfü Ak yönetiminin işverenle uyumlu havasının yeni dönemde bozulduğu, yeni yönetimde bulunan isimlerin *Cam-İş*'te yayınlanan yazılardaki eleştiri dozunun giderek artmasından da anlaşılmaktadır. Doğal olarak da eleştirilerin öncelikli muhatabı Genel Müdür Kocatopçu'dan başkası değildir. Sendika raporunda kendisinin işçileri; makineleşmek zorunda olduklarını ama açılan yeni tezgâhlarla bu yüzden iş sıkıntısının çekilmeyeceğini ve kazançlarda indirim olmayacağı biçiminde "tatlı vaatlerle kandırdığı"; oysa o sırada goble servisindekilerin yüzde ellisinin çubukçu pozisyonunda bulunduğu belirtilerek eleştiri getirilmektedir.[72] Eleştiriler sadece işyerindeki icraatlarına yönelik de değildir. Örneğin, Üçüncü Çalışma Meclisi'nde işçileri koruyan kanun maddesi karşısında aldığı tutum *Cam-İş* sayfalarında; "Şahap Kocatopçu'nun Değişen Tutumu Derin Akis Uyandırdı" başlıklı bir eleştiri yazısının konusu olmaktadır.[73] Geçmiş dönemlerde her yıl yapılan gele-

---

71 "23.3.1961 Tarihinden 30.3.1962 Tarihine Kadar Faaliyet Raporumuzdur", *Cam-İş*, sayı 100, 5 Nisan 1962, s. 4.

72 ["23.3.1961 Tarihinden 30.3.1962 Tarihine Kadar Faaliyet Raporumuzdur", *Cam-İş*, sayı 100, 5 Nisan 1962, s. 4.] Burada çubukçuluğun goble ekibi hiyerarşisi içinde en alttaki pozisyon olduğunu, dolayısıyla da en düşük oranda akort primi aldığını da hatırlatmak gerekir.

73 "Şahap Kocatopçu'nun Değişen Tutumu Derin Akis Uyandırdı", *Cam-İş*, sayı 99, 2 Şubat 1962, s. 2. Yazıda Kocatopçu'nun, „işçinin dayanağı olan 13.maddenin karşısında yer alması" eleştirilmektedir. Kast edilen, o sırada yürürlükte bulunan 3008 sayılı İş Kanunu'nun, iş akdi fesihlerinde tazminat verilmesini öngören 13. maddesi olmalıdır. Bu arada, Çalışma Meclisi'nin çalışmaları sürdüğü sıralarda, toplantılardaki işveren temsilcilerinin önde gelenlerinden birisi olan Kocatopçu; gazetelere manşet olan demecinde dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'i işçilerin tarafını tutmakla itham etmektedir. Bkz. *Milliyet*, 28.01.1962, s. 1-5.

22-29 Ocak 1962 tarihleri arasında Çalışma Bakam Bülent Ecevit'in çağrısıyla toplanan Üçüncü Çalışma Meclisi'nde iş kanununun kapsamı, işçi ücretlerinin ödenmesinin garanti altına alınmasına yönelik tedbirler, sendika hak

neksel sünnet şöleninin organizasyonu için sendikaya yardımda bulunan işverenin, bu kez yardımdan kaçınması, bu nedenle de şölenin geçmiş yılların aksine zararla sonuçlanması örneğinde görüldüğü gibi işveren, benimsemediği bu yönetimi zor durumda bırakacak tavırlar geliştirmektedir.[74]

Sendikada değişim sancıları

Mart 1961'de sendika yönetimine gelen yeni ekibin bir bölümü daha önceki yıllarda görev alanlardan oluşsa da; Başkan Yahya Tamer, Başkan Vekili Abdullah Samuray, Sekreter Kamil Çakır gibi yeni isimler dikkat çekmektedir.[75] Yeni yönetimin işverenin yanı sıra önceki yönetimle de hayli gergin ilişkileri olduğu anlaşılır. Yönetim Kurulu üyelerinin *Cam-İş*'te yer alan yazılarında ve kurulun kongre için hazırladığı raporda bu durum açıkça ifade edilir. Geçen yönetim ekibinin işverenle uyumlu ilişkilerini Başkan Tamer bir yazısında; "gerçi kusursuz çalıştığımızı söyleyemeyiz amma onlar gibi alet olmaktan da kurtulduk" ifadeleriyle mahkûm eder.[76] Yine *Sendika* dergisinde yer alan bir başka yazıda Ziya Yılmaz, işçi mümessilini (o sırada eski başkan Lütfü Ak mümessildir) işveren yanlısı olmakla, var olan sendika yönetimini yıpratmakla itham eder. Gerilim ve ayrışmaların kavgaya dönüştüğü yer Şubat 1962'de toplanan Olağanüstü Kongre olur. Kongredeki gruplar arasın-

---

ve özgürlükleri gibi çalışma yaşamı için önemli konular ele alınmış, işçi ve işveren temsilcileri arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. (Meryem Koray-Aziz Çelik, *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2007, s. 360.)

74 Sosyal bir yardım olarak değerlendirdikleri sünnet şöleninin desteklenmemesi nedeniyle Kocatopçu'yu ve fabrika müdürü Ersöz'ü suçlayan ve işveren tavrını teşhir eden Sünnet Düğünü Komisyonu imzalı yazı için bkz. *Cam-İş*, "Sünnet Düğünü Nasıl Yapıldı", sayı 97, 25 Eylül 1961, s. 1.

75 Yönetim kuruluna seçilenlerin listesine bakıldığında; başkanın çok genç bir yaşta oluşu (21) ve semtin son göçmen kuşağını oluşturan Giresun ve Mesudiye doğumluların da ağırlıklı bir şekilde temsil edildikleri gözden kaçmaz. (*İEM. GŞ/SDA.* 13-6 nolu dosyada bulunan, 26/3/1961 tarihli 14. Genel Kurulda seçilenlerin aralarında yaptıkları vazife taksimiyle açık künyelerini gösteren liste.)

76 Yahya Tamer, "Merhaba", *Cam-İş*, sayı 99, 2 Şubat 1962, s. 1.

da, sendika yöneticilerinin de dahil olduğu, yumruklaşma ve tabanca gösterme gibi ciddi boyutlara ulaşan bir kavga yaşanır.[77] Kavga yüzünden ertelenen kongre iki ay sonra gerçekleştirilir ve yapılan seçimler yönetim kurulundaki birçok ismin değişmesiyle sonuçlanır.[78] Seçilen isimlere bakıldığında bir süredir çatışan grupların belli bir uzlaşmaya vardıkları ancak gerilimin odağında olduğu sezilen genç başkanın devre dışı bırakıldığı anlaşılır. Yeni başkan, önceki yıllarda vuku bulan "yuhalama hadisesi" nedeniyle işten çıkartılan Ali Akın'dan başkası değildir.

Bu noktada, sendikadaki gelişmeleri takip etmemizi sağlayan *Cam-İş* dergisinin sayfalarından bize yansıyan kimi ayrıntılardan da söz etmek gerektiğini, bunun da dönemi bütünselliği içinde anlamak açısından önem taşıdığını düşünüyoruz. En göze çarpan gelişme; o sıralarda yoğunlaşma eğilimi gösteren işçi eylemlerinin, Anayasa ve yasalarda; grev ve toplu sözleşme hakkı gibi konularla ilgili olarak sürdürülen çalışmaların, toplantıların vb. derginin sayfalarında giderek daha çok yer almasıdır. Örneğin emek tarihimizde "Açların Yürüyüşü" olarak önemli bir yer edinmiş olan yapı işçilerinin Ankara'da meclise yaptıkları yürüyüş ve bu yürüyüşe ve basındaki yankılarına *Cam-İş*'in birkaç sayısında geniş yer verilir. İİSB ve Türk-İş'in toplantı ve etkinlikleri, yayınladıkları bildiriler geniş haberlere konu olur. Kısacası derginin ve tabii ki sendikanın gündeminin genişlediği, işçi hareketinin genel gündemiyle daha iç içe geçtiği görülür. Sendika yönetim kurulu ve üyeler; çeşitli yerlerde yapılan protesto toplantılarına, çalışma meclislerine, miting-

77 Sendika yönetim kurulunun haysiyet divanına verilmesi ve olağanüstü kogre için imza toplanması gibi tüm araçların kullanıldığı bir sürecin sonunda 4.2.1962 tarihinde genel kurul toplanır. Genel Kurula sunulan yönetim kurulu raporunda; iş ihtilafı sürecinde işçilere zam vermekten kaçınılırken memurlara verilmesi ve işverenin sendikayla anlayışlı bir ilişki geliştirmemiş olması şiddetli şekilde eleştirilir. Olaylara ilgili ayrıntılar için bkz. *İEM. GŞ/SDA.* 13-6 nolu dosyada bulunan; "darp ve tabanca teşhiri" iddiasıyla ilgili polis fezlekesi. Beykoz Savcılığına sunulan bu fezlekede adı geçen beş işçi hakkında 15.3.1962 gün ve 962/200 sayı ile takipsizlik kararı verilmiştir.

78 Kongreyle ilgili ayrıntılar için bkz. "Olağanüstü Yapılan Kongre Başarı İle Sonuçlandırıldı", *Cam-İş*, Yeni Seri No: 1, 27 Mayıs 1962, s. 1-4.

lere, kongrelere etkin bir biçimde katılmaktadırlar. Söz gelimi 1961 yılının son günü gerçekleştirilen büyük Saraçhane Mitingi'nde T. Cam-İş de yerini almıştır.[79]

Yeni yönetimin önünde, örgütlülüğü ülke çapında yaygınlaştırma görevi de durmaktadır. O sıralarda sendikal hareketin gündemindeki en temel meselelerden birisi, ulusal çapta örgütlenmiş merkezî ve güçlü sendikal yapıların, "milli tip sendikaların" vücuda getirilmesidir.[80] Kuruluşunu takip eden ilk yıllardan itibaren Paşabahçe dışına uzanarak İstanbul'da cam sanayiinin yoğunlaştığı; Çubuklu, Kâğıthane, Bakırköy, Cibali gibi semtlerde şubeler kurarak örgütlenmiş ve 1959'da yaptığı kongrede adının başına, İstanbul yerine Türkiye ibaresini koyarak, ulusal örgütlenmenin ilk adımlarını atmış olan sendika şimdi yakın işkolu olan seramik sanayiini de örgütlenme sahasına dahil ederek, daha geniş ölçekte bir etkinlik yürütmeyi hedeflemektedir.

Bu kapsamda, Şişecam'ın Çayırova'da işletmeye başladığı düzcam fabrikasında kurulan yerel sendika ile birleşme çaba-

---

79 *Cam-İş*'te yer alan genel kurul raporlarında, sendika tarafından araç tutularak geniş bir katılım sağlanmaya çalışılan mitingin; işçilerin memleketseverliklerini göstermesi açısından önemine değinilir. ["23.3.1961 Tarihinden 30.3.1962 Tarihine Kadar Faaliyet Raporumuzdur", *Cam-İş*, sayı 100, 5 Nisan 1962, s. 4.] Söz konusu mitingle ilgili ayrıntılı bilgi için şu kaynağa bakılabilir: "Saraçhane Mitingi", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. II, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 566-568.

80 Mahalli ve bölgesel sendikaların ulusal düzeyde federative ya da merkeziyetçi yapıda örgütlenme modelini ifade eden milli tip sendika kavramı Türkiye sendikacılık terminolojisine 1960'lı yıllardan itibaren girmiştir. Bu modelin, daha çok Alman sendikacılarının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde gerçekleştirdikleri 16 işkolunun her birinde güçlü bir milli sendika modelinden esinlendiği söylenebilir. Buradaki "milli tip" deyimi Türkiye'ye özgü bir modeli değil Türkiye çapında örgütlenmeyi anlatmaktadır. Türk-İş yeni yasaların sendikal alanı yeniden düzenlediği 60'ların ilk yarısında milli tip sendikacılığın gelişmesi gerekliliğini ısrarla savunmuştur. Çok sayıda ve zayıf sendikaların işgücünün küçük bir kesimini temsil edebildiklerine, bunlar arasında da sendikal rekabet ve iç çatışmaların yoğunluğuna dikkat çekerek milli tip sendikacılığı savunan konfederasyonun bu yöndeki politikası kısmen sonuç vermişse de, her işkolunda tek ve güçlü tek sendikanın bulunduğu Türk-İş'in ideal modeli hiçbir zaman hayata geçmemiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toker Dereli, "Milli Tip Sendikalar", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. II, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 422-423.

ları da sürmektedir. Öte yandan sendikada sular durulmamaktadır. Yeni seçilen başkan, aidatlarını ödemediği ve sendikanın parasını zimmetinde tuttuğu iddialarını içeren bir önerge nedeniyle istifa eder.[81] Bunun aynı zamanda, Paşabahçe işçi hareketi içinde ilk ciddi ayrışmaya ve uzun sürecek bir sendikal rekabetin oluşmasına doğru atılan ilk adımlardan birisi olduğu zamanla anlaşılır. Akın istifasından kısa süre sonra bir grup arkadaşıyla birlikte Paşabahçe Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası'nı kurar.[82] Çoğu oldukça kişisel nitelikteki iddialarla ana sendikaya saldıran Akın ve arkadaşlarının gündeme getirdiği suçlamalara, *Cam-İş* dergisinin son sayısında uzun ve kapsamlı yanıtlar verilir, ikinci sendikanın ayrılıkçı tutumu sert biçimde eleştirilir ve her şeye karşın birlik çağrısı yapılır.[83] Çağrının sonunda yer alan şu sözler ise bize, birleşme isteğinin naif birlik-beraberlik çağrısından ötede ihtiyaç ve öngörülere dayandığım gösterir:[84] "Yeter beyler yeter! Birleşelim, yarın greve gideceğiz, gidemediğimiz gün bunun günahı vebali sizlerin olacaktır!" Sonuçta birlik çağrısı karşılık bulur ve Akın'ın sendikası Cam Seramik-İş'in Paşabahçe Şubesi'ne katılma kararı alarak kendisini fesh eder.[85]

Sendika, 1962 Kasım'ında toplanan Olağanüstü Genel Kurul'unda; Türkiye Şişe Cam ve Seramik Sanayii İşçileri Sendikası

---

81 "Sendika Başkam Ali Akın İstifa Etti", *Cam-İş*, Yeni Seri No: 3, 22 Temmuz 1962, s. 1-3.

82 *İEM. GŞ/SDA.* 13-177 nolu dosyadaki, sendika hakkında mevcut malûmat hülâsasına göre adı geçen sendika 21.8.1962 tarihinde kurulmuştur.

83 "Sendikaya Nifak Sokanlara İhtar", *Cam-İş*, Yeni Seri No: 4, 26 Ocak 1963, s. 1-4. Tartışmaların odaklandığı konulardan birisi de 1959'da uzlaşmayla sonuçlandırılan iş ihtilafı sürecinde yaşananlar ve 1960'ta diğer işverenlere giden dosya meselesidir. Anlaşıldığı kadarıyla o yıl Kâğıthane'de Şişecam'ın rakibi durumunda bulunan bir başka cam işyerindeki ihtilaf sürecinde, işverene Paşabahçe'deki kazanımların gösterilmesi ve benzerlerinin ondan da talep edilmesi için sendikanın Paşabahçe ihtilafına ilişkin dosyası verilmiştir. Bunun, ihtilafların sektör düzeyinde değerlendirildiğini göstermesi açısından ilgiye değer bir örnek olduğunu kaydetmek gerekir.

84 Cam Seramik-İş Paşabahçe Şubesi İdare Heyeti imzalı yazı: "Amacımız Biriken İhtiyacı Halletmek", *Cam-İş*, Yeni Seri No: 4, 26 Ocak 1963, s. 3-4.

85 *İEM. GŞ/SDA.* 13-6.2 nolu dosyada bulunan 25 Kasım 1962 tarihli Olağanüstü Kongre zaptı.

(Cam Seramik-İş) adını alır. Aynı zamanda ayrı bir sendika kurmuş olan Ali Akın'ın da; kendilerini fesh ederek ana sendikaya katılmak istediklerini duyurduğu bu kongre, milli tip sendikacılığın cam işkolundaki ilk adımı niteliğindedir. Yapılan konuşmalar dönemin ruhuna uygun olarak; yeni yasal düzenlemelerden beklentileri ve birlik olma arzusunu yansıtır. Kongrede Paşabahçe artık bir şube haline getirilir. Hemen bu tarihten bir ay kadar sonra sendikanın Cam Seramik-İş olarak belirlenen yeni adıyla yapılan ilk kongre, Türk-İş Birinci Bölge Temsilcisi'nin divan başkanlığında gerçekleşir.[86] Yeni dönemde sendika merkezi de gelişmelere uygun olarak Sirkeci'ye taşınır. Hem Şişecam hem de Cam-İş artık Türkiyeli olma yolundadırlar. Paşabahçe onlar için bir anavatan olmayı sürdürse de, ilerleyen yıllarda kaçınılmaz şekilde cam işkolundaki gelişmeler ve mücadeleler giderek daha genel ölçekteki dinamiklerce belirlenecektir.

Bir dönüm noktası: 66 grevi

Mekteppliler sendikası doğuyor

Yukarıda özetlediğimiz gelişmeler 50'li yıllar boyunca oturmuş sendikacılık kalıplarının da, oluşturulmaya çalışılan paternalist rejimin de çeşitli biçimlerde çatlamaya başladığını gösterir. Paşabahçe işçileri, bir taraftan Anayasa ve çalışma yaşamına dair kanunların da yeniden düzenlediği alanda, tüm bu gelişmelerden de yararlanabilecek, yeni tarzda bir örgütlü mücadelenin kanallarının yaratılması arayışına girmişlerdir. Bu arayışın öncülerinin giderek makineleşen fabrikadaki teknik işçiler olması da doğaldır. Üretim sürecindeki gelişmelerin ortaya çıkardığı, genç ve eğitimli işgücü talebinin karşılanması için iş-

86 *İEM. GŞ/SDA.* 13-6 nolu dosyada bulunan; 30.12.1962'de, Türk-İş Birinci Bölge Temsilcisi İsmail Topkar başkanlığında toplanan kongrenin divanı tarafından imzalanmış zabıt sureti. Zabıtta yer alan bilgilerden, sendikanın artık bir Çayırova Şubesi'nin bulunduğunu, Türk-İş'in merkezileşme politikasının sendikada karşılık bulduğunu, yeni çıkacak toplu sözleşme ve grev yasalarıyla yeni bir devrin başlayacağı yönünde beklentilerin heyecan yarattığını anlamak mümkündür.

verenin girişti̇ği eği̇ti̇m hamlesine ve fabrika hayatında giderek belirleyici bir yer tutmaya başlayan bu yeni işgücünün işçi hareketi açısından önemine daha önce değinmiştik. Ana sendikada birliğin yeniden sağlandığı sıralarda, fabrikada bulundukları konumdan rahatsızlık duyan bu işçiler arayışlarını sürdürmektedirler. Aralarından birisi, sonradan Kristal-İş'in uzun yıllar başkanlığını yapacak olan Mehmet Şişmanoğlu o sıradaki arayış süreçlerini ve sonucunu şöyle anlatır:[87]

> "Sendikalar yasası çıkınca büyük bir hareketlenme oldu, sendikalar kurulacak, haklar alınacak gibi yüksek bir beklenti vardı. İşçiler sürekli sendika konuşuyordu. O sırada Paşabahçe'de Sanat Enstitüsü Mezunları Cemiyeti vardı. Fabrikada Sanat Enstitüsü mezunlarının sayısı bir hayli artmıştı. Teknik serviste çalışıyorlardı. 'Fabrikada kıymetimiz bilinmiyor' diye düşündüklerinden sözünü ettiğim Mezunlar Cemiyetini kurmuşlardı. Bu dernek enstitü mezunlarının bir araya gelmelerini konuşmalarını, tanışmalarını sağlıyordu. Öte yandan bir de sendikamız var Cam-İş diye. Sendikalar kanunu çıktıktan sonra sendikanın içinde bir bölünme, bir ayrışma yaşandı. Ayrışma yaşayanlardan biri fabrikanın makine bakım servisinde çalışan ağabeyimiz Hasan Acar'dı. Hem muhitin insanıydı, hem sendikacıydı, hem de particiydi; Adalet Partiliydi. DP zamanında da buralarda ocak başkanı olarak görev yapmıştı. O sıralarda sendikanın başında Lütfü Ak ve Ali Akın ikilisi vardı. Hasan Acar bunlara bayrak açıyor. Teferruatını çok fazla bilmiyoruz ama bir ayrışma yaşanıyor aralarında. Hasan Acar aynı zamanda Sanat Enstitüsü Mezunları Cemiyetinde yönetici idi. Yani elinin altında bir potansiyel var. Yıl 1963. Dernekte önce İrfan Manavoğlu ile temas kuruyor. Ayrı sendika kurma fikrini benimsiyorlar. Hasan Acar ve benim de aralarında olduğum bir grup genç insanlarla birlikte sendikayı kurduk."

9 Eylül 1963'te bir başka Sanat Enstitüsü mezunu olan elektrikçi İrfan Manavoğlu ve bir grup arkadaşının verdiği dilekçey-

87 Aziz Çelik-Zafer Aydın, *Paşabahçe 1996 Gelenek Yaratan Grev*, gözden geçirilmiş 2. basım, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 2008, s. 28.

le; Türkiye Seramik Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası (sonradan Kristal-İş kısaltmasını kullanmaya başlayacaktır) kurulmuş olur.[88] Elektrikçi, tornacı, tesviyeci gibi teknik işçilerin geçmiş sendika kurullarına göre daha ağırlıkta olduğu kurucu yönetim kurulunda bulunanların doğum yerleri semtteki nüfus yoğunluklarına uygun bir dağılım sergiler. Kurulda iki de üflemeci (gobleci) bulunsa da goblecilerin sendikadaki öncülük ve ağırlıklarının zayıflamış olduğu görülmektedir. İlk üye kayıtları, ağırlıkla atölyelerin, teknik işlerin yapıldığı servislerde yapılır. Cam-İş içindeki kavgalardan, hemşehricilik siyasetlerinden rahatsızlık duyan, bir yandan da güncel olayları takip edip, ülkeye ve dünyaya daha geniş bir ufuktan bakmaya çabalayan genç işçilerin sendikası, bu duruşları ve kimlikleri nedeniyle işçiler arasında: "Mektepliler sendikası" olarak anılmaya başlar. Önceki yıllarda T. Cam-İş yönetiminde görev almış, geçmiş dönemin sendikal kültürünün içinden gelen asıl kurucu Hasan Acar figürünün, mektepliler için uygun bir hami olamayacağı, sezgileriyle yöneldikleri yolda onları taşıyamayacağı kısa sürede ortaya çıkar.

Bir dizi toplantı ve kararın ardından, son anda kurucular arasında yer alarak; nasıl yapılacağını bilmediği muhasiplik görevyle ilk yönetim kurulunda yer almış olan genç elektrikçi Şişmanoğlu, sendikanın genel başkanlığına getirilir. Ülkede ve fabrikada yeni bir rejimin doğum sancıları yaşanırken ortaya çıkıp bayrağı ellerine alan, genç ve deneyimsiz sendikacı kuşağının öncelikle ihtiyaç duyduğu şeyler: Merak, cesaret ve güçlü bir ifade yeteneğidir. Yasalarla sağlanan yeni hakların kullanılabilmesi de, ülkenin en güçlü sermaye grubu ve en önemli patronlarından birisine kafa tutulabilmesi de ancak bunlarla mümkün olabilecektir. Şişmanoğlu'nun aktardığı anekdot bize, onların bu duruşları hakkında fikir verir:[89]

---

88 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-219, Vilayet Yüksek Makamına 9.10.1963 tarihinde Müteşebbis İdare Heyeti adına İrfan Manavoğlu imzasıyla verilen dilekçe sureti.

89 Mehmet Şişmanoğlu –Kristal-İş Sendikası eski Genel Başkanı– "Öncesi ve Sonrasıyla 1966 Paşabahçe Grevi" konulu görüşme, (Aziz Çelik ve Zafer Aydın'la birlikte), İstanbul, 3 Ocak 2006. Şişmanoğu görüşmede kullandığı Lincoln'le ilgili bilgileri, yakın zamanda okuduğu; gündemde olan cumhurbaş-

"İkinci sendikanın güçlendiğini gören fabrika müdürü Bahri Ersöz sendika yönetim kurulunu görüşmeye çağırır. Görüşmede Ersöz sendikacılara şunları söyler: "Siz işçilere yeni haklar alacağınızı söylüyorsunuz, vaatlerde bulunuyorsunuz; ben size bir şey söyleyeyim: Abraham Lincoln'ün bir sözünü çok beğenirim; 'bir kişiyi çeşitli yollarla aldatabilirsiniz ama toplulukları bir kere aldatabilirsiniz, sürekli aldatamazsınız'... siz de bu topluluğu sürekli aldatamayacaksınız öyle yeni haklar alacağız filan diye..." Bunun üzerine bakışların kendisine yöneldiğini, arkadaşlarının kendisinden müdüre karşı bir şeyler söylemesini bekledikleri genç sendikacı Şişmanoğlu müdüre yamt verir: "Yanılmıyorsam 1860 yıllarında Amerika başkanlık seçim konuşmalarından bir pasaj almış gibisiniz (bir işçinin ağzından Lincoln'ün adını duyan, onu bilen bir işçiye rastlayan müdür şaşırır) ... zenciler de insandır diyen, ırk ayrımına son veren insanların büyük laflarıdır bunlar. Bildiğim kadarıyla sizin kurt köpeğinizin iki tane bakıcısı var, itfayeci. Bunun maliyetinin sekiz işçiye bedel olduğu söyleniyor. Siz bir köpeğe sekiz işçi değeri verdiğiniz müddetçe, dua ediniz ki bu toplumu bizim gibiler aldatsın; çok daha kötü niyetliler bu toplumun önüne geçip istedikleri yere götürebilir. Biz yolumuza böylece devam edeceğiz, gidebileceğimiz yerlere kadar gideceğiz, siz de bizi zaman içinde daha iyi tanıyacaksınız."

Tasvir ettiğimiz paternalist yapı içinde, sonraları MESS başkanlığı da yapacak olan otoriter ve deneyimli bir yöneticinin karşısında gösterilen bu tavır; açıkça hem işverene hem de eski sendikacı kuşağına simgesel bir meydan okuma olduğu gibi yeni bir işçi önderinin, kendi tanımlamasıyla, "talihinin parladığı an" olması anlamında da önem taşır. Gösterilen bu cüret Türkiye tarihinin en çok sözü edilen grevlerinden birisine doğru atılan ilk sembolik adımlardan ve daha önceleri sınırları görülmeye başlamış olan paternalist rejimin çözülüşünün görüngülerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

---

kanlığı seçimiyle Lincoln'ün katıldığı başkanlık seçimi arasında bağ kuran bir gazete makalesinden edindiğini belirtir. Bu verimli bir tesadüftür kuşkusuz. Ama bundan öteye, becerikli bir manevrayla popüler kültürden muhalefet malzemesi devşirilmesinin güzel bir örneğidir de.

Bu sıralarda birinci sendika Cam Seramik-İş, işverenle ücret artışı konusunda bir pazarlık yürütmektedir. Sendika'nın Paşabahçe şubesi yöneticileriyle işveren arasında fabrikada yapılan görüşmelerin sonucunda Mayıs ayında bir mutabakat çerçevesi oluşur.[90] Ancak zam oranlarında anlaşılamadığından toplulukla iş ihtilafı çıkarılır. Yeni toplu sözleşme yasasının yürürlüğe girmesiyle ihtilafın yürütülmesinde fayda kalmadığından sona erdirilir ve toplu sözleşme görüşmelerine devam edilir. Şişecam açısından bu süreçteki kritik nokta sözleşmenin işkolu düzeyinde yapılmasıdır. Çünkü işveren ısrarlı biçimde, özellikle de Tekel ihalelerinde karşısına çıkan; "asgari ücreti bile tatbik etmeyen, zaman zaman işçilerine ödeme yapmayan" piyasadaki rakibi diğer cam fabrikalarından yakınmakta, sadece Paşabahçe'de uygulanacak ücret artışlarının kendisini rekabette zorlayacağını savunur.[91]

İşkolu sözleşmesi Kocatopçu'nun o yıllarda üzerinde özellikle durduğu bir konudur. Aralık 1965'teki TİSK genel kurulunda yaptığı konuşmada öncelikle TİSK ile Türk-İş arasında genel bir ilkeler sözleşmesi yapılması ve ardından bu sözleşme çerçevesi içinde işkolu sözleşmeleri gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur.[92] Şahap Kocatopçu başkanlığında, Türkiye'de ilk işveren sendikalarından birisinin kurulmuş oldu-

---

90 Mutabakat metni için bkz. "Paşabahçe'de Sendika ile İdare Arasında Temaslar", *Şişe ve Cam*, sayı 10, Eylül 1963, s. 1-2. Zam miktarı dışında oluşan mutabakatta: Goblede, asgari ücretin tatbiki ile kazançları nisbeten düşük kalanlar dışındakilere zam yapılmaması, anlaşmadaki şartların ancak kıdemi iki seneden fazla olanlar için geçerli olması, bir yıl içinde belli bir müddeti geçen devamsızlığı olanların yararlanamaması gibi oldukça geri hükümlerin yanı sıra; "zam hakları 1.5.1963'ten itibaren iktisap edilmekle beraber, tatbikata Toplu Sözleşme Kanununun yürürlüğe girmesinden sonra ve bu kanuna uygun bir şekilde başlanacaktır" ibaresi de eklenmiş olması dikkati çeker. Yazıda yer alan bilgilerden işveren tarafından mutabakatın 1964 yılının sonuna kadar geçerli olmasının istendiği anlaşılır. Bu durum bize işverenin bu mutabakatla, sözü edilen yasadan sonra yapılacak bir toplu sözleşmenin çerçevesini önceden belirleme, verili koşullarda oluşacak bir zamla bir buçuk yıl daha idare etme hesabı yapıyor olduğu izlenimini verir.

91 Yukarıda belirtilen yazı.

92 "Konfederasyonumuzun Dördüncü Genel Kurul Toplantısı", *İşveren*, Ocak 1966 (http://tiskweb.com/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1951&id=94). (erişim: 10 Ağustos 2013).

ğu Şişecam işkolunda, görüşmeler de işkolu düzeyinde bir sözleşmeyi amaçlayarak sürmektedir. Bu sırada yeni sendika, Cam Seramik-İş'in işkolunda sözleşme yetkisi olmadığı yönünde bir itirazda bulunsa da ilgili mahkeme kararıyla reddedilir ve sonuç olarak 1963 yılı sonunda, işkolunda üç yıl geçerli olmak üzere bir toplu sözleşme imzalanır. Sözleşmeyi imzalayan Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası üyesi işverenler arasında üç yıl süreyle yapılan bu toplu sözleşmenin rahat biçimde uygulanacağı, hukuken süresi bitmeden herhangi bir revizyona uğrayamayacağı düşüncesi hâkimdir. Hatta bu durumu hükümet yetkilileri ve ilgili hukukçular da kesinlikle ifade etmişlerdir.[93] Şişecam, işkolu düzeyinde imzalanan toplu sözleşme metnine, 1952'den beri fabrikada uygulanan iç yönetmeliği de (Dahili Talimatname) sözleşmenin ayrılmaz bir parçası olarak olarak dahil eder ve sendika bunu kabullenir. Bu durumunda sendika tarafından kabul edilmiş olması, emek tarihçilerimiz tarafından; çalışma ilişkileri açısından örneğine az rastlanır bir durum ve psikolojik bir mağlubiyet olarak yorumlanmış ve dönemin sendikacılarınca da yoğun şekilde eleştirilmiştir.[94]

Gerçekten de önceki aylarda oluşan mutabakat çerçevesinden biraz daha yüksek zam oranları dışında, Paşabahçe işçilerinin bu sözleşmeyle elde ettikleri herhangi bir kazanımdan söz etmek mümkün değildir. Buna karşılık; çalışma süreleri, fazla mesai, çalışma düzeni gibi temel konulardaki esasları belirleyen Dahili Talimatname, Şişecam işvereninin fabrikadaki emek süreci üzerinde tam bir hâkimiyet kurmasına elverir niteliktedir. Bu noktada Şişecam'ın o sırada yaşadığı gelişmelere, plan ve hedeflerine genel hatlarıyla göz atmak olayların arka planını anlamak için yararlı ve gerekli olacaktır.

93 Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası 1.11.1963-31.10.1965 Devresine Ait Çalışma Raporu (*TVA-SAA*, TCÇTSİS, Zarf no: 1045 12 244).

94 Çelik-Aydın, s. 35-39. Sözleşme ve Dahili Talimatname'nin tam metinleri de bu kaynakta bulunabilir. Bkz. s. 207-230.

Taylorist modelin inşası

Şirketin köklü bir yeniden yapılanmaya yönelik plan hedefleri 1963 yıllık raporunda büyük ölçüde özetlenmiştir:[95] Fabrikada, Tekel şişeleri ve talebi giderek artan meşrubat şişelerini imal etmek için modern bir otomatik tesis devreye sokulmuştur. Artan kalite ve işgücünün kapasitesinden azami yararı sağlamak için girişilen ihracat hamlesinin devam ettirilmesi, bol ve ucuz imalâtın modern otomatik makinelerde temini ve kristal cam üretimi için gerekli çalışmalara başlanması şirket hedef ve yatırımlarının başlıca konularıdır. Aynı zamanda, yeni girilmekte olan Ortak Pazar'ın getirebileceği yüklere karşı uzun vadeli önlemler alınmakta, özellikle ihracata ayrı bir önem verilmektedir. Bir yandan iki yıl önce yaşanan daralmadan çıkılmış, şirket 1963'te bir önceki yıla göre, üretim ve satışını artırmış ve kârını iki katına çıkarmıştır (bkz. **Grafik 3**). Tüm bunlar Şişecam'ın 1955'tekine benzer bir büyüme-genişleme evresine girdiğini gösterir. Bu evrede *denetim* en kritik meseledir: Piyasa dinamiklerinin ve fabrikadaki emek sürecinin denetlenmesi. İşkolu düzeyinde yapılan ve üç yıl için bağıtlanan sözleşme, piyasa rekabetinin zorlayıcılığının azaltılması için gerekli bir tür denetim aracıdır.[96]

Şirketin işgücü üzerinde uyguladığı denetimin bir boyutu, öteden beri, işçileri yerleşik hale getirmek, işgücü devrini engellemek olmuştur. Fabrikanın ilk yıllarından beri varolan işçilerin –özellikle de vasıflı işçilerin– fabrikayı terk etme eğilimi-

---

95 TŞCFAŞ, *1963 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1964, s. 5-6.

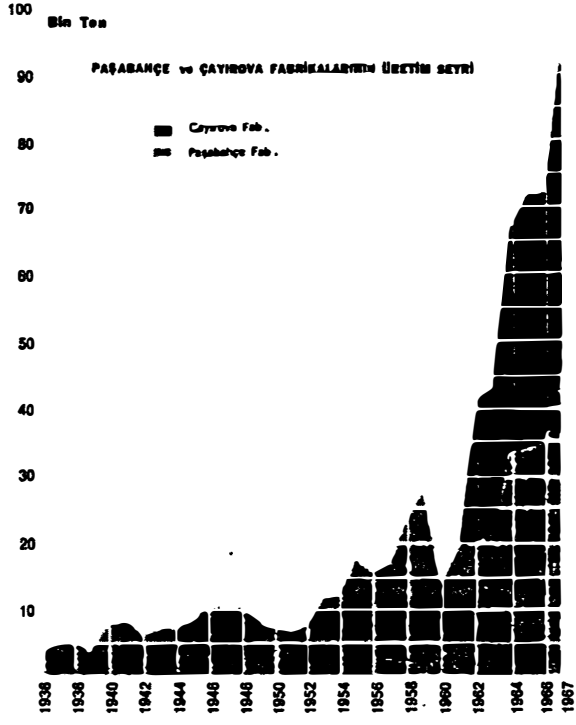
96 Sonraları 1966 grevinin ortaya çıkmasına neden olduğu düşüncesiyle sendikal çevrelerde ve basında sıkça eleştiri konusu yapılan sözleşme; Cam-İş yöneticilerinin beceriksizlik ve bilgisizliğinin bir ürünü olarak yorumlanmıştır. (Örnekler için bkz. Çelik-Aydın, s. 33-34.) Yeri gelmişken bu yorumlara katılmadığımızı belirtmek isteriz. Yaptığımız değerlendirmeler ışığında sözleşmenin bilinçsizce kabul edilmediğini; varlık ve geleceğini büyük ölçüde şirketin çıkarları ve ilerlemesiyle özdeşleştirmiş bir sendikal anlayışın doğal sonucu olduğunu, sorgulanması gerekenin –ve nitekim sonra çeşitli ifadelerle ve Türk-İş dahil çeşitli platformlarda da sorgulanmış olanın– bu olduğunu düşünmekteyiz.

GRAFİK 3

Paşabahçe ve Çayırova Fabrikaları Yıllık Üretim Miktarları (1936-1967)

TÜRKİYE'DEKİ CAM TÜKETİMİ VE ŞİRKETİMİZİN KARŞILADIĞI MİKTAR

Yıllar	Türkiye Tüketimi (Ton)	T. Şişe ve Cam Fab. A.Ş. İmalâtı (Ton)	İştirak Nisbeti %
1961	54.062	24.357	45
1962	59.977	41.730	69
1963	60.460	43.126	71
1964	77.601	66.289	85
1965	86.741	70.616	81
1966	94.749	71.957	75
1967	122.414	92.946	76

Kaynak: TŞCFAŞ, *1967 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1968, s. 3.

nin yarattığı sıkıntıları gidermek, buna engel olabilmek için şirket, işçilerin kurdukları yapı kooperatiflerini destekler.[97] İhtiyaç duyulan ve amaçlanan; mümkün olduğu ölçüde, istikrarlı, yerleşik ve bu sayede fabrikaya bağımlılık düzeyi yüksek bir işgücünün yaratılması ve bunun sürekli kılınmasıdır.

Fabrikadaki emek sürecinde denetimin yoğunlaştırılması işi ise, modern yöntemlere başvurulan hayli kapsamlı bir çalışmanın konusudur. 1962'de yapılan anlaşmayla, bir İngiliz danışmanlık firmasının şirkette başlattığı yeniden yapılanma çalışması belirli bir aşamaya gelmiştir. 1955'teki atılım süreci nasıl paternalist bir rejimin inşasını gerektirmişse şimdi de; yukarıda saydığımız uzun vadeli ve kapsamlı hedeflerin yaşama geçmesi için, büyük ölçüde makinelerin hâkim hale geldiği emek sürecinde, aynı şekilde yapısal bir dönüşüm yaratılması gündemdedir. Bu kez girişilen şey fabrikada Taylorist bir üretim modelinin tam olarak yerleştirilmesidir. Genel Müdür daha 1960 yılındaki bir toplantıda sunduğu tebliğde Taylor'un getirdiği prensipleri, verimliliği artıracak bilimsel bir yöntem olarak önemli ve gerekli bulduğunu açıklamıştır.[98]

Kocatopçu'nun 1963 yılında gerçekleştirdiği ABD ziyareti de bu çabanın yoğun bir arka planı ve uluslararası boyutu olduğunu gösterir. 1963 Eylül'ünde, Ford Vakfı'nın desteklediği; Committee Internationale Organization Scientifique (Uluslа-

97 TŞCFAŞ, *1963 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1964, s. 12.

98 Tebliğinde otomasyonun, çalışma şartlarını iyileştirecek, işçilerin daha az yorulmasını ve daha az çalışmasını sağlayacak ve yüksek ücret almalarına yardım edecek yenilikler getireceği yönündeki beklentilerini sıralayan Kocatopçu sözlerini şöyle sürdürür: "Bütün bunlar da bir produktivite ölçüsü ile bağdaştırılacaktır. Fredrich Taylor'un sanayie vazetmiş olduğu prensipler, iş değerlendirmesi artık (ergonomi) ismi verilen ve anatomi, psikoloji, fizyoloji, tıb, makina dizaynı ve sanayi mühendisliğini içinde toplayan yeni bir ilme yol açmış bulunmaktadır." Teknolojik determinist düşünce biçiminin tipik bir ifadesi olan bu sözlerin ardından tüm bu gelişmeleri paternalist bir rejim altında gerçekleştirme yönündeki görüşünü de şu sözlerle ifade eder: "İdareci... etrafına itimat ve istikrar telkin etmek mecburiyetindedir. İşletmesinin civarında sosyal yardıma muhtaç olan fertleri teşekkülleri daima himaye etmesi başlıca vazifelerinden biridir." (Şahap Kocatopçu, "Değişen Dünya Şartları Karşısında İdareci", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Dokuzuncu-Onuncu-Onbirinci Kitap, İstanbul, 1960, s. 118-119.)

rarası Bilimsel Organizasyon Konseyi) toplantısına katılan Genel Müdür, aynı zamanda bu kuruluşun yönetim kurulu üyesi olur.[99] Modelin temelinde, yoğun makineleşmenin getirdiği genel vasıfsızlaşma süreci bulunur. Goble servisinde, zanaat tarzında üflemeyle imal edilen ürünler giderek makinelerle üretilmeye başlar. El imalatının devam eden kısmı içinse işveren işçilik maliyetlerini en az seviyede tutmak istemektedir. Bunu sağlayamadığı takdirde, goble işçilerinin piyasa fabrikalarına gitmek durumunda kalacaklarını söyleyen işveren: "Paşabahçe'nin 300-400 kişi ile otomatik imalât sahasında iktisadi faaliyetini yürütmesi pekâlâ kabildir" ifadeleriyle makineleşmeye dayalı üretim tarzına geçişin kendisine emek üzerinde sağladığı müthiş hâkimiyeti açıkça vurgulamaktadır.[100] Makinelerde çalışmak ise giderek daha az vasıf gerektirir hale gelir.[101]

Fabrikadaki işgücünün yapısı bu sürece uygun biçimde, ağırlıklı olarak yarı vasıflı, vasıfsız nitelik kazanmaktadır. 1961-62 yıllarında İstanbul imalat sanayiinin istihdam yapısı üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, cam işkolundaki büyük sanayide –ki bu fiilen büyük ölçüde Paşabahçe'yi yansıtmaktadır– yarı-vasıflı işçi oranı % 65 civarındadır.[102] Yine çalışmanın verilerine göre cam işkolu, beden işçileri içinde vasıf-

99 "Paşabahçe Glass Factory", *Participant Journal*, cilt 2, No: 10, 1963, s. 33. AID'in yayın organı olan dergideki aynı yazıda AID bursuyla ABD'ye bir eğitim ziyareti yapmış olan fabrikanın Teknik Kontrol Müdürü Remzi Ormancı'dan da söz edilir. Onun şef mühendis iken, ABD'deki çalışmaları sonrası Türkiye'ye döndüğünde bu makama geldiği ve bir dizi teknik gelişmeye imza attığı belirtilir.

100 "Okuyucuya Mektup", *Şişe ve Cam*, sayı 23, Mart 1966, s. 1.

101 Teknik İşler Müdürü, fabrikada işletmeye açılan yeni IS.6 makineleri konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: "Bu makinemizde, şimdi çalışan makinistler halihazır fabrikanın en kalifiye elemanlarındandır. Bununla beraber, makinenin tecrübe devresi bittikten sonra, çalışma kolaylığı sebebiyle vasat seviyedeki işçilerimizle dahi yüksek randımanla çalışması mümkün olacaktır." "Paşabahçe Fabrikamız Yeni Bir Tesise Kavuştu", *Şişe ve Cam*, sayı 12, Nisan 1964, s. 4.

102 Sabahattin Zaim, "İstanbul İmâlat Sanayiinde İstihdam Seviyesi ve İşgücünün Bünyevî Hususiyetleri", *İst. Üniv. İkt. Fak. Mecmuası*, cilt 24, sayı 1-2, Ekim 1963-Mart 1964, s. 193-259. Yarı-vasıflı işçilik çalışmada "yarım ilâ birbuçuk yıllık bir tecrübe isteyen işlerde çalışan işçilerin vasıf seviyesi" olarak tanımlanmıştır.

lıların oranının en düşük olduğu (% 10.8) grup içinde yer almaktadır ve sonraki yıllarda ihtiyaç duyulan işgücü içinde de yarı vasıflılar ağırlık taşımaktadır. Bu yapısıyla cam işkolundaki vasıflılık oranı, örneğin; mensucat, içki, matbaa, mobilya gibi işkollarına göre hayli düşüktür. İşgücünün yapısını anlamak, grev öncesi görüşmelerde ve grev süresince yapılan tartışmaların anlaşılması açısından yararlıdır. Tartışmaların ağırlıkla, görece düşük vasıflı bu kesim üzerinde yoğunlaştığı görülecektir. Örneğin Türk-İş Bölge Temsilcisi'ne göre grevin temel nedeni: İşverenin 2.400 işçiden 500'üne tatmin edici ücret verirken, büyük bir yekün tutan asgari ücretle çalışanları sıkıntı içinde bırakmasıdır.[103] 1966 greviyle ilgili anılarında dönemin Şişecam yöneticisi şu bilgiyi verecektir:[104] "Biz istenen zammı vermeye razıydık, ama seyyanen [herkese aynı oranda/hk] zam isteniyordu. Biz ise *işe göre ücret* vermek istiyorduk." (vurgu bize ait)

Şirket dergisi *Şişe ve Cam*'da yer alan yazılar, yerleştirilmeye çalışılan Taylorist modelin birçok ayrıntısını sunar. Müdürlerin emrinde oluşturulan ihtisas servisleriyle, üretime dair; usul, metod ve plan hazırlıkları merkezileştirilir,[105] üretimden sorumlu amirler bu usuller dairesinde çalışır, vakit ve dikkatini günlük iş programına uygun kullanırlar.[106] Diğer yandan;

---

103 Çelik-Aydın, s. 60.

104 "Tarık Büttem'in Şişecam'da 23 Yıllık Genel Müdür Yardımcılığı", *Şişe ve Cam*, sayı 178, May-Haz. 1984, s. 17.

105 Bu Braverman'ın, "kavrayışın uygulamadan ayrıştırılması ilkesi" olarak isimlendirdiği, Taylor'un ikinci ilkesine uygun bir süreçtir. Taylor'a göre: "Olası beyin çalışmalarının hepsi fabrikadan uzaklaştırılmalı ve planlama ya da tasarlama bölümünde merkezileştirilmelidir." (Braverman, s. 127-128.) Yalnızca makineli üretimde değil goble servisinde de bu ilkeye uygun girişimler yapılmaktadır. Yeni organizasyonda oluşturulan dizayn servisi ile goble imalatında ustaların kendi birikim ve deneyimleri temelinde gerçekleşen tasarım etkinliğinin merkezileşmesi ve uzmanlaşması amaçlanmaktadır. Bkz. Remzi Ormancı, "Güzel Sanatlar ve Goblecilik", *Şişe ve Cam*, sayı 10, Eylül 1963, s. 24.

106 Bu da Braverman'ın; "bilgi üzerindeki tekelin emek sürecinin her bir adımını ve uygulanma tarzını denetlemek üzere kullanılması" olarak tariflediği, Taylor'un üçüncü ilkesinin bir yansıması olarak görünür. Taylor: Her bir işçinin işinin yönetim tarafından önceden tam olarak planlanması gerektiğini; bu planlamanın aynı zamanda, işi yaparken kullanılacak araç, görevi ayrıntılarıyla tanımlayan yazılı buyruk ve görev süresini de içermesi gerektiğini savunur.

stok, üretim ve bütçe kontrol sistemleri geliştirilmekte, ayrıntılı iş tarifleri yapılmaktadır. Şirket özellikle iş tariflerine önem vermekte, giderek ücret sistemlerinin de bu ayrıntılı iş tarif sisteminin sonuçlarına göre belirlenmesini hedeflemektedir. Bu kapsamda yapılan öncelikli çalışma Taylorcu işletme ilkelerinin en temelini oluşturan; zaman standartlarının belirlenmesidir. Yardımcı servislerden başlayarak aşamalı olarak devreye sokulan istihsal priminin temelini oluşturan zaman standartları: "Bir işin belirli metoda riayet ederek ve muayyen şartlar altında, gayretle çalışan bir işçi tarafından ne kadar zamanda yapılabileceğini gösteren değerler" olarak tanımlanır ve Etüd ve Plan Bürosu tarafından yapılan çalışmalarla belirlenir.[107] Danışman firma uzmanlarının öncülüğünde hem şirket merkezinde hem de fabrika birimlerinde ayrıntılı iş etüdleri yapılır.

Uygulamanın sonucunda servislerde verimlililiğin ciddi artışlar kaydettiği belirtilmektedir. Grafik 4'te yer alan veriler, 1961 yılından itibaren kg/saat bazında verimlilik rakamlarının genel bir yükselişe geçtiğini; 1964'te ise ciddi bir sıçrama yaşandığını gösterir. Oysa aynı dönemde ücret artış oranları bu rakamların çok gerisindedir. Saat başı ücret; 1964'te % 15.9 artarken aynı yıl kg/saat verimlilik artış oranı % 46.9 olmuştur. Nitekim o yıllarda basında yer alan haberler ve bir iki yıl sonra yaşanan grev sırasında işçilerin dile getirdiği şikâyetlerden, ücretlerin böylesi bir işyeri için beklenebilecek olandan epeyce düşük olduğu anlaşılır.[108] İşverenin; ücretleri genel olarak düşük tutmak, artışları ise bireysel performansa bağlı verimlilik yükselmesine bağımlı hale getirmek biçiminde bir strateji uyguladığı görülmektedir. Nitekim bu şirket yayınlarında çeşitli vesilelerle vurgulanmaktadır.

Ona göre; bilimsel yönetim çok büyük ölçüde bu görevler için hazırlıklar yapılmasından ve bunların yürütülmesinden oluşur." (Braverman, s. 131.)

107 Turgut Yurdaçalış, "Paşabahçe'de İstihsal Primi Tatbikatı", *Şişe ve Cam*, sayı 21, Kasım 1965, s. 15.

108 "Şişe-Cam İşçileri Az Ücretle Çalışıyor", *İşçi Postası*, 30 Mayıs 1964, s. 3. Çelik ve Aydın, o sıradaki asgari ücret verilerini değerlendirerek, grev öncesi fabrikadaki ücret seviyesinin toplu sözleşmeye rağmen, yasal ücret seviyesinin üzerine çıkamadığını saptarlar. (Çelik-Aydın, s. 62-63.)

GRAFİK 4
Yıllık İşçilik ve Verimlilik Değişimleri (1959-1968)

Yıllar	Ortalama Ücret Kr./Saat	Kg./Saat Paşabahçe	Kg./Saat Çayırova	Ad./Saat Paşabahçe	M²/Saat Çayırova
[illegible]	249	5.0		23	
[illegible]	299	3.1		24	
1961	312	4.6	6.4	31	1.3
[illegible]	354	4.7	12.5	40	2.4
[illegible]	358	4.9	13.8	38	2.8
[illegible]	423	7.2	20.3	41	4.0
1965	423	6.9	22.7	41	4.6
1966	452	8.0	21.7	46	4.5
1967	520	8.4	20.0	46	4.0
[illegible]	543	9.3	23.3	45	4.7

Kaynak: TŞCFAŞ, 1968 Şirket Yıllık Genel Kurul Raporu.

Bu konudaki şirket politikasını ayrıntılı biçimde sunan bir yazıda ifade edilenler epey aydınlatıcı olacaktır. Yazıda, beş yıllık iktisadi planın ana prensiplerinden birisinin; "ücretlerin ancak prodüktivite artması ile yükselebileceği" olduğu belirtilir.[109] Ücretlerde en büyük mali yansımanın dipteki ücretler yani asgari ücretten kaynaklandığını belirten yazıda, tesbit edilecek sistemde; devletin tayin ettiği ücretin baz olarak tesbit edilmesi, kalifiye işlerin ücretlerininse; asgari ücretle, birbiriyle ve piyasayla uyumlu şekilde belirlenmesi gerektiği savunulur. Yazıya göre, insani düşüncelerle, asgari ücret alan "sıra işçilerinin" de refaha kavuşmasının istenmesi doğalsa da; işçiliğin en büyük kalemini oluşturan bu kitleye rakiplerden fazla verilme-

109 "Şirketimizce Benimsenmesi Teklif Edilen Ücret Politikası", *Şişe ve Cam*, sayı 11, Ocak 1964, s. 6.

si işletmeyi rekabet edemez hale getirceğinden, "artan prodüktivite prensibine bağlı kalmaktan başka çare yoktur." Yapılacak iş etüdleri ile bir kez her bir işin ağırlığına uygun kök ücretler belirlendikten sonra, işçilerin performanslarına göre daha çok getirisi olan işlere kaydırılması ücret artışlarının en sağlıklı yöntemi olarak belirlenmektedir. Özetle, önerilen ve uygulamaya geçirilmeye çalışılan sistemde, ücretin kolektif olarak belirlenmesine, toplu pazarlığa yer yoktur. Öngörülen, Burawoy'un despotik fabrika rejiminin temel karakteristikleri olarak belirlediği; işçilerin geçim koşullarının ücretli istihdama ve bunun da onların işyeri performanslarına bağımlı hale getirilmesi sürecinin işletilmesinden başka bir şey değildir.

Şişecam'ın bu yapısal dönüşüme giriştiği zaman diliminin aynı zamanda ülkedeki çalışma ilişkileri rejiminin köklü bir değişime uğradığı, işçilerin derinden bir bilinç dönüşümü yaşadığı bir evreye denk gelmesi işveren açısından bir talihsizlik olarak görünmektedir. Yukarıda özetlediğimiz modelin yaşama geçirilmesinin öncelikli koşullarından birisinin, "uyumlu" çalışma ilişkileri, dolayısıyla uyumlu –hatta işbirliği içinde– bir sendika olduğu kuşkusuzdur.[110] Genel müdür Aralık 1965'te TİSK genel kurulunda yaptığı konuşmada bu beklentisini, daha genel düzeyde ve greve çıkmayı "ulusal refah arayışına karşı" bir eylem olarak değerlendirerek daha da güçlü biçimde ifade eder:[111]

> "İşçi Sendikaları, camialarındaki işçilerin refah seviyesini yükseltme çabalarını, o işçilerin çalıştıkları işyerlerinin istikbâlini baltalayıcı bir şekilde zorlamamalıdırlar. Yine işçi kardeş-

110 Kocatopçu sendikacıların da hazır bulunduğu bir yemek sırasındaki konuşmasında bu beklentiyi belirtir: "Ele aldığımız iş değerlendirmesi çalışmalarında, bilhassa işlerin ehemmiyetinin sıraya konmasında işçinin temsilcisi durumunda olan sendikanın da bir rolü olacaktır. Halbuki muayyen grupların temsilcisi durumunda olan sendikaları bir araya getirmekte zorluk çekiyoruz. Bu bakımdan her iki sendika idarecilerinin bana gelerek bu zorluğu yenmek ve bu konuda beraber çalışmak hususundaki tekliflerini bekliyorum." "Bahir Ersöz Paşabahçe'ye Veda Etti", *Şişe ve Cam*, sayı 21, Kasım 1965, s. 5.

111 "Konfederasyonumuzun Dördüncü Genel Kurul Toplantısı", *İşveren*, Ocak 1966 (http://tiskweb.com/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1951&id=94) (erişim: 10 Ağustos 2013).

lerimiz taleplerini yaparken, hiç işi olmayan bir sürü vatandaşın iş için çok daha küçük ücretle çalışma imkânları için çırpındığını düşünerek, ücret seviyesini memleket gerçekleri seviyesinde tutmak zorunluluğunu düşünmelidirler. Yoksa bugün grev tehdidiyle, her ne pahasına olursa olsun ücretleri yükseltmenin Türkiye'de bir refah sağlıyacağına inanmak çocukluk olur..."

Neredeyse toplu pazarlığa bile yer bırakılmadan tasarlanmış bir sistemde, her türlü işçi direnişi, hele de bunların en yıkıcısı olabilecek grev, işverenin aklına bile getirmek istemediği şeylerdir. Toplu sözleşme yasasının çıkmak üzere olduğu sıralarda, işverence yeni çalışma ilişkileri düzenine ilişkin yapılan şu tesbitler bir farkmdalığı gösterir:[112]

"İyi bir iş ahenginin sağlanması için pederşahi aile tipinde, babanın ailenin bütün ihtiyaçlarını düşünür bir davranışta olması gibi bir tutum kâfi değildir. Daha ziyade işçi hangi problemleri önemli görüp, bunları kavramak, bunların is'af (kabul etmek/hk.) veya reddinde anlayış iklimini yaratmak ön plana geçecektir."

Ancak yazının devamındaki ifadeler hâlâ otoriter bir baba edasını taşır: "Talepler iş yerinin iktisadiliğini aşarsa ve bu hudut iyi tanzim edilemezse grev bir netice vermeyip ancak sefalete götürecektir." Yeni bir düzenin kaçınılmaz sonuçlarının farkında olan işverenin, yine de bu sonuçları; paternalist öğeler ve söylemlerle sarmalayarak, onların içine alarak; hafifletmek, geciktirmek, hatta mümkünse gidermek amacında olduğu görülür. Ama Taylorist yöntemlerin uygulayıcısı Ford'un, işletmesinin alâmet-i farikası olan montaj hattını, binbir uğraşla tam olarak hayata geçirdiğinde yaşadıklarının benzeri Paşabahçe'de de yaşanacak; işverenin planlarına çomak sokan bir işçi direnci giderek yayılacaktır. İşverenin, işçilere tek tek bireyler olarak yaptığı; performans artırma ve bu yolla ödüllendirilme çağrısına; işçiler sınıf olarak kolektif bir yanıt verirler: Grev!

112 "Yeni Bir İş Düzenine Girerken", *Şişe ve Cam*, sayı 9, Haziran 1963, s. 4.

Paşabahçe Destanı

İş bırakımı durdurdu onlar,
Ağadır, efendidir, dur uzun uzun,
Bir davuldur gökler gün doğar iken,
Bir aldır, bir mavidir vur uzun uzun.
Paşabahçe direncini bozdular
El elden büyüktür diye kızdılar.
Bin kazanır birini vermez sana,
Alacağın nicedir, kur uzun uzun,
Gel de dayan bitme, çökme, erime,
Kara bıyıklarını bur uzun uzun.
Paşabahçe direncini bozdular,
Aya değen uçurtmasını çözdüler.
Bu yan onlarındır, öte yan senin,
İnermiş toprağa nur uzun uzun,
Bugünü, yarını, geleceği boz,
Varlığı, kendine uydur uzun uzun.
Paşabahçe direncini bozdular,
*Alnımıza bir açlığı yazdılar.**

1966 yılında yaşanan grev yalnızca Paşabahçe cam işçilerinin mücadelesi için değil, aynı zamanda emek tarihimiz için de köşe taşı niteliğindedir. Kristal-İş Sendikası uzmanları, Aziz Çelik ve Zafer Aydın'ın, 1966 Paşabahçe Grevi'ni, emek tarihimizde örneğine ender rastlanan bir titizlik ve özenle ele alan monografilerinin yayınlanmış olması bu büyük işçi eyleminin tarihe hakettiği derinlikte geçmesini sağladığı gibi, çalışmamız açısından önemli bir kesiti yetkin biçimde sunarak kolaylaştırıcı bir katkıda da bulunmuştur.[113] Öncesi ve sonrasındaki gelişmeler-

(*) Fazıl Hüsnü Dağlarca, "Paşabahçe Destanı", *Yön*, yıl 5, sayı 61, 29 Nisan 1966, s. 4.

113 Aziz Çelik-Zafer Aydın, *Paşabahçe 1996 Gelenek Yaratan Grev*, gözden geçirilmiş 2. basım, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 2008. Bu bölümde 1966 Paşabahçe greviyle ilgili vereceğimiz özet bilgilerde söz konusu çalışmadan geniş ölçüde yararlanılmıştır.

le birlikte, grevin öyküsünün bilinmesi için gerekli malzemeyi bu kaynak fazlasıyla içermektedir. O nedenle biz bu bölümde, grev sürecinin kritik aşamalarına ana hatlarıyla değindikten sonra genel bir değerlendirmeye gitmek istiyoruz.

Önceki bölümde mektepli sendikası olarak anılan yeni sendika Kristal-İş'in kuruluş sürecine değinmiştik. Yeni sendika tatminsizlik ve hayal kırıklığı yaratan üç yıllık toplu sözleşmeye yönelik tepkileri de örgütleyerek kısa süre içinde çok sayıda üye kazanır. Bu arada uzun bir hukuk mücadelesinin sonunda işkolu sözleşmesinin yanı sıra işyeri düzeyinde toplu sözleşme yapma yetkisini de elde etmeyi başarır. Yürürlükteki sözleşmeyi yapmış olan Cam-İş'in yöneticileri, Kristal-İş üyesi işçilerin de dayanışma aidatı* ödeyerek kendi imzaladıkları toplu sözleşmeden yararlanabileceklerini ilan eder. Kristal-İş'liler dayanışma aidatı ödemeyi ve bu yolla yürürlükte olan sözleşmeden yararlanmayı da reddederler. Bu beklenmedik radikallikteki tutum karşısında işveren onları önceki bölümlerden aşina olduğumuz bir şekilde, "komünist olmakla" itham etmeye, aleyhlerinde bildiriler dağıtmaya başlar. Ama sendikanın kararlı tutumu ve fabrikanın ihtiyacı olan vasıflı işçileri büyük ölçüde örgütlemiş olması nedeniyle işveren sonunda onları muhatap almak durumunda kalır. Kristal-İş yöneticileri bir yandan da Türk-İş'i yanlarına çekmek, onun da desteğini almak için çaba gösterirler. Türk-İş'in 1964 yılı başında toplanan kongresine gidip bildiri dağıtarak eski sendikanın imzaladığı sözleşmeyi delegelere şikâyet ederler. (Bkz. EK 6.)

Yeni bir işçi kuşağının inisiyatifiyle kısa sürede ciddi gelişme kaydeden ikinci sendika Kristal-İş: hem işverenin hem de eski sendika yöneticilerinin suçlama ve ithamlarına maruz kalsa da; fabrikadaki işçilerin çoğunluğunu kısa sürede gruplar halinde üye kaydeder ve bir yandan sürdürülen kararlı bir hukuk mücadelesinin sonucunda işyeri düzeyinde toplu iş sözleşmesi yapmak için yetki almayı başarır. İşverenin müzakere-

(*) Dayanışma aidatı: Bir işyerinde toplu sözleşme yapmış olan sendikanın üyesi olmayan işçilerin geçerli sözleşmeden yararlanmak için o sendikaya ödedikleri aidat.

lere yanaşmaması üzerine sendika grev kararı alır. Bu kararın uygulanmasının verili şartlarda ne denli zor olduğunun bilincinde olan Kristal-İş çeşitli sendika başkanlarına gönderdikleri mektuplarla destek arayışını da sürdürürler. Bu metinlerde, var olan sözleşmeyi; "şike sözleşme" olarak tanımlayan genç sendikacılar; grev kırıcılığı yapmak ve köle sendika yaratmakla suçladıkları işveren karşısında aldıkları grev kararının desteklenmesi için şu sözlerle çağrıda bulunurlar:[114]

> "Bu meşru direnmemizde başarımız bizim değil Türk sendikacılığının olacaktır. Bu itibarla sadece manevi yardımlarınıza ihtiyacımız olduğunu arz eder candan kardeşlik, sınıf şuurundan doğan ve sendika ahlakının icap ettirdiği alakanızı bekler, hürmetlerimizi arz ederiz."

Diğer tarafta ise işveren yayınladığı tebliğlerle, alınan grev kararının yasadışı olduğunu; katılmanın sonuçlarının ağır olacağını bildirmekte, "aralarında çok kıdemli ve sevdiğimiz kimseler de olsa feda edilmek zorunda kalacaktır" sözleriyle greve katılmayı düşünenleri açıkça tehdit etmektedir.[115] Grevden son anda Türk-İş ile TİSK arasında imzalanan bir protokolle dönülür. Protokolün esası, grev kararının durdurulması, yürürlükteki sözleşmenin benimsenmesi ve iki sendikanın birleştirilmesidir. Bunun karşılığında Şişecam işvereni takdir hakkını geniş kullanarak bir miktar zam ve ikramiye vermeyi taahhüt eder. İkinci sendika durumundaki Kristal-İş kendisini işverene kabullendirmiş ancak henüz nihai başarı elde edecek güce erişememiş durumdadır. Öte yandan, her fırsatta işçilerinin sendika tercihlerine müdahale etmediğini belirten işverenin; sendikaların birleşmesi, böylece ikinci sendikanın yaratmaya başladığı tehlikenin bertaraf edilmesi yönünde bir politika izlediği gözden kaçmaz.

114 *Tüstav Lastik-İş Arşiv Fonu*, "Kristal-İş Başkanlığı" başlığı ve yeni sendika yönetim kurulu imzasıyla gönderilen, 9.10.1964 tarihli yazı örneği. Metnin kopyası için bkz. EK 7.

115 *USTE-KSA*, TŞCFAŞ Paşabahçe Fabrikası Müdürlüğü başlıklı ve "Fabrika Müdürü" imzalı, Grev Hakkında Tebliğ (Tebliğ No: 36, Tarih: 10.10.1964). EK 8.

İki sendika arasında birleşme, çekişme ve ayrışmaların yaşandığı karmaşık bir sürecin sonunda, Kristal-İş kadroları sendikalarını tekrar ve daha kararlı biçimde kurar, yola devam kararı alırlar. Hukuksal mücadeleye kaldıkları yerden ve Türk-İş'in de desteğini alarak devam ederler.[116] Paşabahçe yönetimi sendikayla hiçbir uzlaşmaya yanaşmadığı gibi son ana kadar sözleşme masasına oturmayı da reddeder. Sonuçta aldıkları hukuki yetkiye dayanarak işverene yaptıkları çağrıya olumsuz yanıt alan Kristal-İş yönetimi 16 Ocak'ta grev kararı alarak işverene tebliğ eder.[117] 31 Ocak 1966 tarihi itibariyle greve çıkma kararı alınmıştır. Fabrika müdürünün bir öncekiyle hemen hemen aynı içeriğe sahip, greve katılmayı engellemeye yönelik tebliğlerine[118] ve greve büyük bir işçi kitlesinin katılmayacağı yönündeki beklentilerine karşın grev, belirlenen tarih olan 31 Ocak 1966 sabahı, saat 05'te coşkuyla ve işçilerin tamamına yakınının katılımıyla başlar.

Genç sendikacılar daha önce grev görmedikleri, yaşamadıkları halde başarıyla idare ederler. Fabrika kapılarının tümüne gözcüler yerleştirilir, yakındaki Sultaniye Çayırı'na grev çadırı kurulur. İşverenin grev süresince devam edecek olan; grevi bırakıp işe dönmeleri yönündeki çağrılarına işçilerin ancak çok küçük bir bölümü uyar. Artık tam anlamıyla sarı bir sendika haline gelmiş olan Cam-İş'in yönetici ve üyeleri işe devam ederek grev kırıcılık yaparlar. Grev kırıcıların yarattığı gerilimler Kristal-İş ve greve destek olan sendikacıların yoğun çabalarıyla önlenmeye çalışılırken silahlı saldırıya kadar varan olaylar yaşanır. Yaşanan vakalar; hem grevciler hem de grev kırıcı saldırganlarla ilgili açılan çok sayıda dava grevin sert bir iklim-

116 Seyfi Demirsoy ve Halil Tunç imzasıyla Türk-İş teşkilatına gönderilen 65/1403 sayılı ve 6 Ekim 1965 tarihli yazıda, Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin, konfederasyonun görüşüyle uyumlu olduğu belirtilen kararının bir örneği iletilmektedir. (Belge ve ekindeki karar örneği kişisel arşivimizde mevcuttur.)

117 Sendikanın işverene tebliğ ettiği grev kararı için bkz. *PİSA*, 24.00 nolu Eylemler/Kampanyalar Klasörü, "1966 Paşabahçe Grevi ve sendikanın onur kuruluna verilmesi" başlıklı dosya içinde yer alan, 17.1.1966 tarih, 118 sayılı Y.Topçu-M. Şişmanoğlu imzalı yazı örneği. EK 9.

118 Tebliğ örnekleri için bkz. "Paşabahçe Grevi İle İlgili Vesikalar", *Şişe ve Cam*, sayı 23, Mart 1966, s. 7-10.

de sürdürüldüğüne işaret eder.[119] Sınıf mücadelesi bir kez daha yalnızca karşı sınıfla değil, aynı zamanda sınıfın kendi içinde gerçekleşmektedir.

Grev kısa sürede büyük bir dayanışma ağı ile desteklenmeye başlar. Türk-İş, sendikalar, aydınlar, siyasi partiler, öğrenci derneklerinin yanı sıra semt halkı da büyük bir dayanışma gösterir, grev kısa sürede "muhitin grevi" haline gelir. Grev aynı zamanda güçlü sembolik eylemlere de sahne olur. Paşabahçe'den vapurlara binen grevci işçiler ve ailelerinin, Şişecam'ın Karaköy'deki merkezini ve Taksim'i izleyen güzergâhta yaptıkları yürüyüş, Petrol-İş'in organize ettiği grevcilerle erzak dayanışması konvoyunun propagandalı şehir turu, grevcilerin İstanbul halkına dağıttığı unutulmaz bildiri bunlardan öne çıkanlardır.

Kristal-İş'in genç yöneticileri deneyimsizliklerinin ve karşılarındaki gücün farkında olduklarından, başlangıçtan itibaren, bir yandan Türk-İş'in bir yandan da deneyimli sendikacıların desteğini alarak ilerlerler. Bu bağlamda Kristal-İş yöneticeleri, Türk-İş yönetimine, işverenle yapılacak müzakerelerde kendilerini temsil yetkisi verir. Grevin zorlu koşullarda ve sert bir iklimde ilerlemesi, arkasına neredeyse bütün sermaye sınıfını almış işverenin güçlü baskısı Kristal-İş'lileri, bir protokolle grevde uzlaşma sağlanması için konfederasyon yönetimine daha kesin bir yetki vermeye yöneltir. Dayanışma ve eylemlerle fabrika ve semtin sınırlarını aşan grev, başladıktan 47 gün sonra, Türk-İş yönetiminin bu yetkiye dayanarak işverenle imzaladığı protokolle bitirilmek istenir. Ancak protokol hem sendika hem de işçiler tarafından kabul edilemeyecek kadar geri hükümler içermektedir ve büyük tepki görür.[120] Özellikle protokolün, işten çıkartılan işçilerin (ki içlerinde sendika başkanı da vardır) geri dönmek için af dilemelerini şart ko-

119 Çoğunluğu Petrol-İş avukatları tarafından açılan davalarla ilgili bir liste için bkz. *Petrol-İş 11. Dönem Çalışma Raporu (1964-1966)*, Toker Matbaası, İstanbul, s. 107-108. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Kemal Sülker, *36 Yaşında Genç Bir Sendika*, Petrol-İş Yayını, İstanbul, 1986, s. 146-147.

120 Protokol metni için bkz. Çelik-Aydın, s. 120-121.

şan, 5. maddesi kabul edilemez niteliktedir.[121] İşçiler protokolü açıklamak için fabrika önüne gelen Türk-İş yöneticilerine saldırırlar ve işbaşı yapmayarak greve devam ederler. Kristal-İş'in ve onu destekleyen sendikaların da tavrı bu yönde olunca grev devam eder.

Bu andan itibaren Türk-İş'in greve olan desteği sona ermiş ve grevin bitirilmesi, hatta bağlı sendikalarca desteklenmemesi talebi bir dayatmaya dönüşmüştür.[122] Dayatmaya boyun eğmeyen, grevin haklı ve meşru olduğunu, protokolde ifade edilen koşullarda bitirilmesinin kabullenilemeyeceğini düşünen sendikalar ise bir araya gelerek Türk-İş'e rağmen bir dayanışma komitesi oluştururlar. Türk-İş içinde beliren –daha doğrusu bu vesileyle iyice günyüzüne çıkan– bu çatlak söz konusu sendikaların Türk-İş Onur Kurulu'na verilmesi ve çeşitli cezalar almaları ile iyice derinleşecektir.

Sonuçta grev, Şişecam yönetiminin ve işveren çevrelerinin, örgütlerinin yoğun çabaları ile hükümet tarafından ertelenir. Kristal-İş'in ve grevci işçilerin yoğun tepkisiyle karşılanan, başbakan Demirel'e sendikanın anahtarımn teslim edilmesi gibi yine sembolik eylemlerle protesto edilen bu kararın sonucunda, birkaç gün daha fiilen sürdürülen grev, sonunda zorla bitirilmiş olur. Toplu sözleşme, mevzuata uygun olarak, Yüksek Hakem Kurulu tarafından bağıtlanır.

---

121 Protokolün imzalanması süreci ve sonrasında gelişen olaylar ve tepkilerle ilgili birçok önemli ayrıntıyı içeren, önemli, daha önce yayınlanmamış bir rapor için bkz. *PİSA*, 24.00 nolu Eylemler/Kampanyalar Klasörü, "1966 Paşabahçe Grevi ve sendikanın onur kuruluna verilmesi" başlıklı dosya içinde yer alan, 23.3.1966 tarihli Türk-İş 1. Bölge Temsilcisi İsmail Topkar imzalı, Türk-İş İcra Heyeti Başkanlığına sunulan rapor. Bkz. EK 10.

122 Türk-İş yayınladığı bir bildiriyle Paşabahçe Grevi'nin Türk-İş yönünden bittiğini belirtir, devam eden sendikacıları maceracılıkla suçlar ve işçilere işbaşı yapma çağrısında bulunur. Bildirinin tam metni için bkz. *PİSA*, 24.00 nolu Eylemler/Kampanyalar Klasörü, "1966 Paşabahçe Grevi ve sendikanın onur kuruluna verilmesi" başlıklı dosya içinde yer alan, 28.3.1966 tarihli Türk-İş Haber Bülteni. Bkz. EK 11.

Kocatopçu sana sesleniyorum
Çağrıma kulak ver dinle bu sesi
Türk-İş yardım etti besleniyorum
Acından ölür mü sandın herkesi

Gayeniz nasıldı sizlerin önce
Yabancı geldi mi şu anı görünce
Gözcüyüm beklerim gündüz ve gece
Böyle olur zalimden hak istemesi

İstersen aylarca çağrıya gelme
Lâyık olduğumuz hakları verme
Vicdanın açtığı saygıyı görme
Köle midir size işçi kitlesi?

Aç insanla çalışır mı fabrika
İsterse bacan değsin ufka
Etrafını aldık şimdi abluka
Yasak deriz içeriye girmesi

Fabrika sizinse dışı da bizim
Giren akılsızlara vermeyiz izin
Asilikte nedir gayeniz sizin
Lazım bunu işçilerin bilmesi...
.....*

Grev, hem Paşabahçe hem de sendikal ve genel kamuoyuna yansıyan boyutuyla; tartışmalı, hareketli, öğretici ve saflaştırıcı nitelikler taşıyan özgün bir deneyim olarak yaşanır. İşkolu ve işyeri düzeyinde sözleşme yetkisiyle ilgili bitmeyen hukuksal tartışmalar, işverenin ve eski sendika yöneticilerinin grevi etkisizleştirmeye ve kırmaya yönelik hareketleri, grevci işçiler ve ailelerinin grev boyunca gerçekleştirdikleri eylemler, Türk-İş'in grev karşısında tutarsız ve giderek işveren yanlısı karakte-

(*) Paşabahçe Grevci İşçilerinden 1811 Rafet Başkaya, "Kocatopçu Sana Sesleniyorum!", *Petrol-İş*, yıl 1, sayı 15, 18 Şubat 1966, s. 1.

1966 Grevi sırasında Paşabahçe'de bildiri dağıtımı ve grev oylaması.
(Kaynak: Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*, İstanbul, 2012, s. 20.)

re bürünen tutumu ve bunun karşısında Petrol-İş başta olmak üzere bir kısım sendikanın aldığı muhalif tavır gibi bir dizi gelişme bu kapsamda sayılabilir. Bu noktada, grevin içsel ve dışsal dinamikleri ve sonuçlarına ilişkin bir yorumlama ve çözümleme denemesine girişeceğiz. Yapacağımız değerlendirmede ayrıntılı anlatımlara girilmeyecek, esas amaç çıkarsamalar ve saptamalar yapmak olacaktır.

Grevde en öne çıkan figür kuşkusuz Genel Müdür Şahap Kocatopçu'dur. İşçilerin Boğaziçi'ni aşarak Karaköy üzerinden Taksim'e yaptıkları yürüyüşte taşınan dövizlerde: "Kocatopçu koca Lüpçü", "Kocatopçu'ya minnet etmiyoruz", "Kocatopçu Konfederasyon Başkanı-Kocatopçu Sefaletin Temsilcisi Kocatopçu-İstenmeyen Adam" gibi ifadeler yer alır. İşçilerin grevi İstanbul halkına duyurmak ve onlardan destek almak üzere dağıttıkları tarihi bildiride de:[123] "Bizim İşverenimiz Şahap Kocatopçu imiş, Büyük adammış, zengin adammış. Ama sözleşme yapmak istemiyor. Hakkınız yok diyor. Mahkemeye gittik, Yargıtaya gittik hakkınız var dediler. Ama, adam olmaz diyor" sözleriyle hedef alınan odur. Hem işçi hem de sermaye sınıfının oluşum süreçleri için kritik bir evrede, sermayenin kendisini sınıf olarak örgütleme çabasının odağındaki kişi olarak Kocatopçu'nun hedef haline gelmesi tarihin nahoş bir cilvesi olsa gerektir. Kocatopçu'nun 1960'ın ilk yıllarında, dünya ve Türkiye'deki gelişmeler ışığında, hem emek süreçleri düzeyinde hem de siyasi ve sosyal planda, sermaye sınıfının denetimini ve rolünü artırmanın gerekliliğine ilişkin bir bilinç ve kararlılığa ulaştığı anlaşılır.[124]

---

123 Son derece içten, samimi bir üslupla ve güçlü vurgularla kaleme alınmış (bu nedenle de kanımızca etkileyici bir sahicilik duygusu taşıyan) olan bu bildiri işçi hareketi tarihimizde örneğine ender rastlanacak bir metin olarak kaydedilmelidir. Bildirinin tam metni için bkz. EK 12.

124 Kuşkusuz bunun arkasında da onun, hem Şişecam'daki hem de ulusal ve uluslararası düzeydeki sınıf deneyimleri yer almaktadır. Daha sonra başkanlığını da yapacak olduğu TÜSİAD'ın ortaya çıkışıyla ilgili anlattıkları bir örnek oluşturur: 1963'te Türk ve Yunan işadamlarının Ortak Pazar'a girme hazırlıklarını planlamak üzere bir araya geldikleri bir toplantı için Atina'yı ziyaret eden Kocatopçu, burada Türk tarafını bir grup işadamından oluşan heyet temsil ederken Yunan tarafında çalışmaları bağımsız Yunan Sanayi Federas-

Emek süreciyle ilgili boyutu daha önce görmüştük. Sayacağımız girişimler ise bu bilinç ve iradenin toplumsal plandaki yansımaları olarak görünürler. Kocatopçu, 50'li yılların ortalarından beri farklı platformlarda işverenlerin temsilcisi olarak görev yapmıştır. 1955'te İstanbul Sanayi Odası başkanvekilliğine seçilen Kocatopçu bu dönemde ILO toplantılarında Türkiye işverenlerini temsil eden isim de olmuştur. 1961'de İstanbul Cam Sanayii İşverenleri Sendikası'mn, 1962'de ise Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) ve Nejat Eczacıbaşı ile birlikte Türk Sevk ve İdare Derneği'nin kurucuları arasında yer alır. 27 Mayıs Darbesi sonrası kısa bir süre Sanayi Bakanlığı yapar. Kuruluşundan 1967'ye kadar da TİSK'in başkanlığını yürütür.[125] Aslında Kocatopçu o sıralarda çelişkili bir pozisyonda görünmektedir. Bulunduğu platformlarda; "İşverenler Konfederasyonu'nun gayesi, sadece üyelerinin menfaatlerini korumak değil, aynı zamanda işçi sendikaları ile devamlı, sağlam ve dostça münasebetler kurmaktır"[126] türünden açıklamalar yapan, grev ve toplu sözleşme hakkına saygılı bir işveren portresi çizen Kocatopçu'nun, burada kişisel olarak samimiyetsiz olduğunu düşünmek yersiz olur. Kurthan Fişek'in ifadeleriyle: Örgütlerin (burada dev şirketler kast ediliyor) davranışlarını belirleyen yöneticiler değil, yöneticilerin davranışlarını belirleyen örgütlerdir, meslekten yöneticiler belli biçimlerde davranıyorlarsa, bu kendileri öyle istedikleri için değil, nesnel koşullar (sermaye birikimi ve kârlılık) öyle gerektirdiği içindir.[127] Hem dev şirket hem de dev şirket yöneticileri, sermaye biriki-

---

yonu'nun yürüttüğünü görür ve etkilenir. Bu deneyim, Türkiye'de sanayiciler tarafından bağımsız bir kuruluşun oluşturulması fikrini doğurur ve bir bakıma TÜSİAD'ın ön adımı olarak da değerlendirilir. (Mehmet Altun, *Ortak Aklı Ararken: TÜSİAD'ın İlk On Yılı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 108.)

125 Şahap Kocatopçu'nun kendisi hakkında açılan bir soruşturmayla ilgili olarak sunduğu ayrıntılı bir özgeçmiş için bkz. *Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, 124. Birleşim (28 Aralık 1982 Salı), s. 639-640. (EK 13)

126 Şahap Kocatopçu, "Türkiye'de İşveren Birliklerinin Teşekkülü ve Gelişmesi", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Tarafından Yapılan Milletlerarası Konferans Tebliğleri*, İstanbul, 4-24 Ağustos 1963, s. 282.

127 Kurthan Fişek, *Yönetim*, Kilit Yayınları, Ankara, 2011, s. 151.

mince belirlenen ve onun hızlandırılmasını amaçlayan somut davranış kalıplarına girmektedirler.

Başında bulunduğu TİSK'i motive eden dinamiklerin Kocatopçu'nun dile getirdiği ılıman nitelikteki kişisel görüşleriyle uyum içinde olmadığı vurgulanmalıdır. Bu motivasyonların neler olabileceği üzerine Ayşe Buğra'nın yaptığı saptamalar önemlidir.[128] Buğra, 1963 sonrasında işçi sendikalarının yaşadığı gelişmelerin ve entelektüeller arasında yayılan sosyalizan fikirlerin giderek güçlenmesinin, işadamlarını toplumsal yaşamda daha aktif rol üstlenmeye ittiğini belirtir. Ancak bu aşamada işverenler arasında iki ana eğilimin olduğu gözlenir. Büyük çoğunluk özellikle küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri, işçi hareketine ve hareketi destekleyen entelektüellere karşı açık bir mücadeleye girme taraftarıdırlar. Büyük işadamları arasındaki küçük bir grup ise, sendikal faaliyetleri ve sol akımları ortadan kaldırmadan kendi sosyal konumlarını güçlendirme yolları arayışındadırlar. TİSK, ilk tavrın temsilcisi olarak ortaya çıkar. "Hızla artan gücü ve önemi, militan sendikacılığın işadamlarında uyandırdığı endişeleri başarıyla körüklemesine bağlı"dır.[129] Nitekim bu körüklemenin sonucu Paşabahçe grevinde alınan ortak işveren tavrında gözlenecektir. Kocatopçu kişisel düzeyde, ruhen ve belki aynı zamanda fiilen de uzlaşmacı işverenler çevresinde yer alsa bile sınıfsal pozisyonu onu uzlaşmaz bir konuma iter. Bu durum kişisel bir tutarsızlık göstergesi değil, sınıf mücadelesinin keskinleştiği bir anda yaşanması kaçınılmaz türden bir olaydır. O, sınıfsal kimliği ve tercihlerinin sonucu sermaye sınıfının oluşumunda yer alan bir öncü; ama aynı zamanda entelektüel ve modern bir seçkindir. Türkiye sınıflar mücadelesinin en kritik anlarından birinde, iki kimliği bir arada taşımanın yarattığı gerilimi yaşamaktadır.

Kocatopçu anılarında Paşabahçe grevini: "İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nu kurmak için bir araya geldik ve kurduk. Daha sonra işçiler ben oraya başkan oldum diye Paşabah-

128 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 334.

129 Buğra, s. 334.

çe'de grev yaptılar"[130] sözleriyle, yürüttüğü görevle ilişkilendiririrken; olgusal olarak haklı değildir (TİSK başkanlığı grevden dört yıl önce başlamıştır ve metinde gösterildiği gibi grevin gerekçeleri de bundan çok başka şeylerdir) ama söyledikleri sembolik düzeyde doğruluk payı içerir. İşçiler tabii ki o TİSK başkanı olduğu için grev yapmamışlardır ama TİSK başkanlığı da dahil sermaye sınıfının örgütlenmesine yönelik bir dizi girişiminin doğal sonucu olarak işçiler karşılarında giderek bir sermaye sınıfı öncüsünü, sözcüsünü görmeye başlamışlardır. İşçilerin, Kocatopçu'nun işveren temsilcisi olarak yer aldığı Çalışma Meclisi'nde savunduğu düşüncelerle ilgili eleştirileri hatırlanacaktır. 1959'dan başlayarak, Paşabahçe'de sendikayla ilişkilerinde belli bir gerilim yaşadığı da gözlenmektedir. Grev öncesi ve sırasında yazılıp çizilenlerde de onun TİSK başkanı olmasına dikkat çekilmiştir: Grevin nedeni olarak değil ama Paşabahçe'de gündeme gelecek/yaşanan bir direnişin önündeki güçlü bir engel olarak. Sanayicileri en üst düzeyde temsil eden kişinin kendi işyerinde süren grev karşısında alacağı tutum ve geliştireceği politikaların dikkatle izlendiğine şüphe yoktur. 1966 yılında daha başka gerilimli grevlerle de giderek ilgi odağı haline gelen çalışma ilişkileri alanının bu en ünlü aktörünün fabrikasında gelişecek bir işçi direnişinin net ve sert bir sınıf kimliği kazanmaması neredeyse olanaksızdır.

Gelişmelerin Kocatopçu'yla ilgili ikinci boyutu, inşa etmeye çalıştığı paternalist rejimin yıkılmasıdır. *Yuhalama olayında* sınırları açığa çıkan ve çatlayan rejimin grevle birlikte tümüyle yıkıldığı görülür. Daha önce de vurgulandığı gibi paternalist rejimde kurucu kimliğiyle merkezde olan "baba figürünün" işler yolunda gitmediğinde bu kez ilk hedef haline gelmesi doğaldır. Bölümün başında yer alan Paşabahçe işçisinin şiiri, paternalist rejimin sonuna işaret eden veciz bir örnek gibidir. Sadece Paşabahçe işçileri değil sendikal camianın geri kalanı nezdinde de Kocatopçu figürünün geçirdiği değişim çarpıcıdır. Örneğin altı yıl önce Sanayi Bakam olarak atandığında ken-

130 *İşveren*, "(Söyleşi) Şahap Kocatopçu: "Ben, Sen Yok. Biz Varız", sayı Ocak-Şubat-Mart 2005.

disi için; "Papyonlu Bakan" başlığıyla övgü dolu bir yazının[131] kaleme alındığı *Petrol-İş* dergisinde, grev süresince bu kez yerden yere vurulur.[132]

Grev, toplumsal ve siyasal yaşamda sık rastlanmayan bir "sınıfa karşı sınıf" tablosu yaratmıştır. Kamuoyunda; bir yanda işverenler bir yanda ise işçiler ve destekçilerinin bulunduğu kutuplaşmış bir manzara oluşur. Dünya ve Türkiye'de hızlı ve köklü bir değişimin yaşandığı 1960'lara, hareketli ve arayış içinde giren işçi sınıfı hareketi açısından 1966 ve takibeden yıllar; "öğrenme ve kendi güvenini kazanma çağı" olarak görülebilir. Öyle ki, işçi sendikalarının bu yılı; grev yılı olarak ilan ettikleri yönünde iddialar ortaya atılır. Gelişen işçi hareketinin gücünü gören işverenlerin, bunun sonuçları karşısında ortak tutum alma, kamuoyu oluşturma çabaları daha sistematik ve örgütlü olmaya başlamıştır.[133] Nitekim grev başladıktan birkaç hafta sonra TİSK ve bağlı işveren sendikaları, daha önce örneğine rastlanmayan bir propaganda atılımı yaparak, gazetelere verdikleri ilanlarla grevi protesto ederler.[134] İki gün sonra bu kez Türk-İş basında yer alan "İşçilerin Rahatça İstismar Edilebildiği Günler Geçti" başlıklı bildiriyle TİSK'e yanıt verir.[135] İşverenleri işçilere karşı dürüst ve yargı kararlarına saygılı olmaya çağırır. İşveren örgütlerinin yayınladığı ortak ilanı; "konfe-

131 "Papyonlu Bakan", *Petrol-İş*, sayı 56, 1 Ekim 1960, s. 5.

132 Örneğin dergide yer alan bir yazıda, gösterdiği direnç yüzünden grevin uzamasına ve ulusal ekonominin zarar görmesine neden olduğu için eleştirilen Kocatopçu, "koyu kapitalist" olarak nitelenir. (Kâni Şengül, "Ne Olur?", *Petrol-İş*, yıl 1, sayı 23, 15 Nisan 1966, s. 3.

133 Grevden bir ay kadar önce toplanan TİSK Genel Kurulu'nda konfederasyon için şöyle bir rota belirlenmektedir: "Konfederasyonumuz amacına ulaşabilmek gayesi ile fonksiyonlarını gözlem ve izlem faaliyetleri seviyesinde tutmakla iktifa etmeyip etkileyici (hatta mücadeleci) bir anlayış ve davranış çerçevesi içinde yeniden gözden geçirmeyi kendine vazife edinmiştir." Aktaran: Pars Esin, *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, SBF Yayınları, Ankara, 1974, s. 187.

134 İlanın tam metni için bkz. Çelik-Aydın, s. 90.

135 Türk-İş'in 15 Şubat 1966 tarihli bazı gazetelerde kısmen yer alan bildirisinin tam metni için bkz. *PİSA*, 24.00 nolu Eylemler/Kampanyalar Klasörü, "1966 Paşabahçe Grevi ve sendikanın onur kuruluna verilmesi" başlıklı dosya içinde yer alan, 15 Şubat 1966 tarihli basın bildirisi metni. Bkz. EK 14.

derasyonlar savaşı başladı" başlığıyla[136] manşetine taşıyan *Petrol-İş* dergisine göre bu; yoksulu ezmeye çalışan bir birliği temsil etmektedir ve Türk halkının karşısına çıkarılmış bir utanç vesikasıdır. Dergide yer alan başka bir yazıda ise işverenlerin ortak tutumu şöyle yorumlanır:[137]

> "Zaten birleşik olan ve mevcut düzenin koruyucuları bulunan işverenlerin bu ikinci ve katmerli birleşmeleri neden? 'Daha çok sömürmek' ilkesi ile hareket edenler, aç ve çıplak işçileri çalıştıranlar, emeğin daha nesini sömürecekler?... Bu denli cüret nerden?... Bir işçiye 440 kuruş günlük ödeyip bir de üstüne yürümek, 'hatalı ve haksız grev' yakıştırmasıyla ortak bildiler yayınlamak, zorla tutulan sabrı taşırabilir."

Grev için güçlü bir dayanışma oluşturulmuştur. Birçok sendika ve Türk-İş yönetimi grevcileri ziyaret eder, maddi destekte bulunur. İşçiler için alınan kamyonlar dolusu erzak İstanbul caddelerinde oluşturulan konvoyla Paşabahçe'ye taşınırken aynı zamanda grevin görünür kılınmasına katkı yapılır. Grevle dayanışmayı geliştirmek için bir grup sendika tarafından, başkanlığını Petrol-İş Sendikası genel başkam Ziya Hepbir'in yaptığı, bir komite oluşturulur. Petrol-İş aynı zamanda uzmanlarını, araçlarını greve tahsis ederek, düzenli basın açıklamaları ve görüşmeler yaparak grevi tüm örgütsel gücüyle destekler. Böylece sendikal tarihimizde eşine ender rastlanan bir dayanışma örneği gösterir.

Grevin bir diğer boyutu da 50'ler boyunca işçi hareketiyle bağları iktidar tarafından büyük ölçüde kesilmiş olan sosyalist solun, sınıf oluşum sürecinde yeniden yer almaya başladığının işaretlerinin görülmesidir. Paşabahçe'de nüve halinde bir solun varlığına işaret eden çeşitli örnekler hatırlanacaktır: Daha kuruluş evresinde *Orak-Çekiç*'e gönderilen işçi mektubu, sonradan milletvekili seçilecek olan Ahmet Topçu'nun sol söylemi, Cam-İş'te anti-komünist bir yazıya konu olan; kapıya orak çe-

---

136 "İşverenler Birleşti: Konfederasyonlar Savaşı Başladı", *Petrol-İş*, yıl 1, sayı 15, 18 Şubat 1966, s. 1.

137 Kâni Şengül, "Sempati Lokavtı mı?", *Petrol-İş*, sayı 1, sayı 16, 25 Şubat 1966, s. 3.

İŞÇİ POSTASI

GÜNLÜK MÜSTAKİL MESLEKİ GAZETE

PERŞEMBE
10
ŞUBAT
1966

Paşabahçe Şişe ve Cam işçilerine

ek erzak yardımını Petro'-İş sendikası yaptı

aşkan Hepbir ve Topkar

ardımdevam edecek dedi

25 işçi tevkif edildi

Vali tarafları

Anlaştıracak

İŞÇİ POSTASI

İŞÇİNİN DİLİ, İŞÇİNİN GÖZÜ, İŞÇİNİN KULAĞI

Paşabahçe şişe ve cam işçileri

TÜRK-İŞ

İşsizlik Sigortasını Olumsuz Buluyor

Teşekkür

Röportaj

İlan

Temizoğlu Beklentileri

İşçi Postası'nın İlk Yılında

52 işçi tevkif edildi

Kaybolan iş günleri

Adamın bakır kadar

1966 Grevi sırasındaki güçlü dayanışmayı gösteren haberler. (Kaynak: *İşçi Postası*, 10 Şubat 1966.)

kiç çizilmesi hadisesi vb. Bunlara bir de 1947'deki TKP tutuklamalarında ismi geçen Paşabahçe işçisini ve Paşabahçe parti hücresi hakkındaki bilgileri eklemek gerekir.[138] Bu tür örneklerin dışında ortada sosyalistlerin bir etkinliğine (en azından kendi kimlikleriyle) rastlanmaz. Oysa 60'larda durum değişmeye başlamıştır. Sendikanın TİP'li avukatı işkolundaki sözleşmenin aşılması için verilen hukuksal mücadelede önemli rol oynar, grevin semtteki propagandasını Petrol-İş'in ses aracıyla sürdüren ve grev komitesinde etkili bir rol oynayan Mustafa Özabacı sosyalist görüşlü (TİP'li olduğu bilinmektedir) bir işyeri sendika temsilcisidir. Şişmanoğlu, hiçbir bağları olmamasına karşın, yurtdışından yayın yapan TKP'ye ait Bizim Radyo'nun grev süresince destekleyici yayınlar yaptığını, Kocatopçu'yu hedef alan eleştiriler getirdiğini anımsamaktadır.[139]

Grevin çıkmasına neden olanların sosyalistler olduğunu dolaylı şekilde ima ederek sosyalistlere bu süreçte daha etkin bir rol biçense ironik biçimde işveren tarafıdır. *Şişe ve Cam* dergisinde grev üzerine yapılan değerlendirmede, TİP ima edilerek; bazı siyasi teşekküllerin sendikaları ve Türk-İş'i kendileriyle işbirliği içine sokmaya çalıştıkları, oysa konfederasyonun kanunun gereği olarak siyasetin dışında kalması gerektiği yorumu yapılır.[140] Buna rağmen bazı sendikacıların bu siyasi oluşuma dahil oldukları ve Kavel, Arçelik, Goodyear gibi fabrikalarda o sırada meydana gelen grevleri bu sendikacıların yürüttüğü söylenir. "Bu grevlerde de esas gaye fabrikamızda olduğu gibi işçiye menfaat sağlamaktan ziyade huzursuzluk yaratmak"tır yo-

---

138 Rasih Nuri İleri (der.), *Kırklı Yıllar-4: 1947 TKP Davası*, Tüstav Yayını, İstanbul, 2003, s. 137, 172.

139 Çelik-Aydın, s. 84. Bu konuda Şişmanoğlu'nun hatırladıkları şöyledir: "Bizim grevimiz hemen her gün akşam 8.00-8.30 civarında Bizim Radyo'da yayınlanırdı. Buralarda çok dinlenirdi. Bu radyo Şahap Kocatopçu'ya "Topçuoğlu, hinoğlu" derdi. Adeta sermayeye karşı bir savaş açmışız görüntüsü vardı. Hâlbuki biz ne bu radyodan kimseyi tanıyorduk ne de demeç filan vermişliğimiz vardı. Fakat öyle haberler veriyordu ki şaşırıyorduk. Mesela burada Enver'in kahvesi diye bir kahve vardı. Şişmanoğlu Enver'in kahvesinde yaptığı konuşmada şunları söyledi şeklinde yayın yapıyorlar. "Şişmanoğlu o büyük savaşçı hinoğlu'nu yenecektir" diyorlardı."

140 "Paşabahçe Grevinin Düşündürdükleri", *Şişe ve Cam*, sayı 23, s. 13.

rumu yapılır. Şişecam işvereni tam bir sınıf sezgisiyle sınıf inşa sürecine sosyalistlerin dahil olmasının kendi sınıf çıkarları açısından yaratacağı tehlikeyi görmektedir. Grevin solda duran aydın ve siyasi yapıların tam desteğini aldığı açıktır.

Kuşkusuz grevde, zayıf da olsa, göze çarpan sol renge tepki duyanlar da vardır. Sendikanın kurucularından Remzi Durak hemen grevin ardından yapılan Kristal-İş kongresinde grev boyunca TİP'lilere propaganda olanağı sağlandığı, partililerin ve öğrenci gençlerin kendilerini yönlendirmeye çalıştıkları vb. türünden eleştiriler dile getirir.[141] Konuyla ilgili bir dosyamn hükümetteki AP'nin milletvekillerine verilerek destek talep edilmemesini yanlış bulur. Ancak bu grev aynı zamanda işçilerin büyük çoğunluğunu belki de ilk kez bu kadar net biçimde oy verdikleri partiyle karşı karşıya getirmesiyle önemli bir politik deneyime de dönüşmüştür. Grevin hükümetin verdiği kararla ertelenmesinin (fiilen bitirilmesinin) ardından işçilerin Başbakan Demirel'e sendikanın anahtarını verdikleri eylem sembolik değeri yüksek bir siyasi bilinç kırılması olarak da okunmalıdır. Bunun sonuçları havzada 1970'li yıllarda görülmeye başlanacaktır.

"Fabrika sizinse dışı da bizim"

1966 Paşabahçe Grevi'ni değerlendirirken işçi sınıfının buradaki yapısını sosyolojik bir değerlendirmeye de tabi tutmak gerekir. Paşabahçe fabrikası ve havzası bu grevden sonra da bir dizi grev ve direnişe tanıklık edecektir. Grevlerin oluşum ve gelişim dinamiklerini inceleyen uluslararası endüstri ilişkileri literatüründe grev eğilimi ile işçinin toplumdaki yeri arasında bağ kurulur.

Konuya, "toplumsal bütünleşme" kuramını geliştirerek katkıda bulunmuş olan Kerr ve Siegel'in yaklaşımları örneğimiz açısından önem taşır.[142] Yazarlar, görece homojen topluluk-

141 *TVA*-Kristal-İş 11. Genel Kurul Zaptı (12.6.1966), s. 2.

142 Clarke Kerr ve Abraham Siegel'in Toplumsal Bütünleşme kuramının geniş özeti ve eleştirel bir değerlendirmesi için şu kaynaktan yararlanılmıştır: Ahmet Makal, *Grev Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar*, V Yayınları, Ankara, 1987.

larda yaşayan, yüksek düzeyde bütünleşmiş, işyerleri toplumdan uzak, işleriyse ağır işçilerden oluşan tecrit edilmiş kitle ve toplumsal yaşamın daha içinde, ağırlıklı bireysel tutumlar geliştiren bütünleşmiş işçiler olmak üzere iki tip işçi grubu tespit ederler. Birinci grubun grev eğilimi yüksek ikincisininki ise düşüktür. Bu fazla basitleştirilmiş modelin geçerliliğini sorgulayan önemli eleştiriler olsa da, grev eğilimlerinin sektörelliğini dikkate alan bu yaklaşımın getirdiği katkılara vurgu yapılmıştır.[143]

Biz de Paşabahçe'deki işçi sınıfı yapısının "tecrit edilmiş kitle" kavramında ifade edilenlerle benzerlikler taşıdığını iddia etmek istiyoruz. İstanbul Boğazı'nın en uç noktalarındaki coğrafi konumuyla kentten görece yalıtılmış, büyük ölçüde hemşehri gruplarının yoğunlaştığı gecekondu mahallelerinden oluşmuş, yoğun akrabalık ve komşuluk bağlarıyla örülü bir sosyal dokuya sahip Paşabahçe semtinde yaşayan ve iş deneyimlerinin benzerliği nedeniyle görece homojen bir topluluk oluşturan Şişecam işçilerinin durumu bir ölçüde tecrit edilmiş kitleyi hatırlatır.

Grev süresince yaşanan eylemler de onların bu tecrit edilmişliğin bilincinde olduklarının işaretidir. Vapurlar tutarak aileleriyle birlikte kentin merkezinde bulunan şirket genel müdürlüğüne gelip eylem yaptıktan sonra Taksim'e yürüyüş yaparlar, kentin çeşitli yerlerinde dayanışma taleplerini içeren bildiriler dağıtırlar. Petrol-İş ise kent merkezindeki mağazalardan aldığı erzakı yüklediği kamyonlardan oluşan konvoyu kent içinde gürültülü biçimde geçirerek kenarlarda yaşanan grevi kentin caddelerine taşımış olur. Yine Kerr ve Siegel'in söz konusu grubu tanımlarken getirdikleri;[144] "onlar için sendika bir işçi partisi ya da hükümet gibidir, sendika toplantılarına ve tartışmalara genellikle katılınır ve bunun sonucu olarak kişisel ve ideolojik hizipçilik ve sendikalar arası rekabet yaygındır" yorumu, çalış-

143 Makal modeli; tecrit edilmiş kitle olarak tanımlanabilecek işçi gruplarının varlığını sorgulayarak, kitle iletişim çağında tecritin imkânsızlığına vurgu yaparak ve çeşitli ülkelere ait, kuramı ampirik olarak desteklemeyen, grev istatistiklerini ortaya koyarak eleştirmiştir. (Makal, *Grev...*„ s. 80-89.)

144 Makal, *Grev...*, s. 78.

mamız boyunca pek çok örnekle görüldüğü üzere, Paşabahçe için tam olarak geçerlidir.

Paşabahçe işçilerinin, greve eğilimli sınıf yapılarını değerlendirirken David Lockwood'un Kerr ve Siegel'le benzer sınıflandırmalar üzerinden giden yaklaşımından da yararlanabiliriz. Lockwood işçi sınıfının maruz kaldığı eşitsizlikleri kendi küçük topluluğu içinde tecrübe ettiğini ve topluma dair bilincini oluşturmada bu deneyimlerin belirleyici olduğunu savunur.[145] Yazar bu deneyimlerde yaşanan farklılıklar ekseninde iki model geliştirir. Birincisi gücü, çatışmayı ve karşıtlığı esas alan model, ikincisi ise prestij, statü veya hiyerarşiyi esas alan modeldir. Bu modellerden hareketle Lockwood farklı iki temel işçi tipi tanımlar: Birincisi güç ya da çatışma odaklı toplum imgesine sahip olan geleneksel işçi, –ki bu da arasında militan ve uysal olmak üzere ikiye ayrılır– ikincisi ise paraya dayalı toplum imgesine sahip bireyselleşmiş işçi tipidir. Birinci işçi tipi, meslekî cemaat olarak da isimlendirilen, aynı tür bir işi yapan işçilerden oluşan topluluğun içinde yaşar. Yukarıdaki tecrit edilmiş kitleye benzer biçimde toplumdan soyutlanmış; güçlü bir meslekî dayanışmaya sahip olan bu topluluklarda proleteryan sosyal bilinç kendisini güçlü bir şekilde; "biz" ve bizden olmayan "onlar" ayrımı şeklinde ortaya koyar. "Onlar" patronlar, müdürler, beyaz yakalılar ve nihayet geniş toplumun kamu otoriteleri olabilirler.[146] Tanımlanan "onların" Paşabahçe işçilerininkileriyle benzerliği açıktır. Burada mekân ve topluluğun sınıf bilinci üzerindeki etkisine dikkat çekilmesi önem taşır.

Grevden sonra Paşabahçe'de hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır. Sonraki yıllarda da grevler, direnişler semt yaşamının ayrılmaz bir parçası olur. Şişecam işçileri bu grevden maddi olarak sınırlı ancak sınıfsal olarak büyük bir kazanımla çıkarlar. Artık fabrikada işveren işçilerin örgütlü gücünü muhatap alan, rızanın, dolayısıyla hegemonyanın öne çıktığı bir re-

145 David Lockwood, "Sources of Variation in Working-Class Images of Society", Martin Bulmer (ed.), *Working-Class Images of Society* içinde (16-30), Routledge & K. Paul in association with the Social Science Research Council, Londra, 1975, s. 16.

146 Lockwood, s. 18.

jime geçmek durumunda kalır. Burada dönemin özelliğine de vurgu yapmak gerekir. 1963 yılında yürürlüğe giren 275 sayılı kanunla yasal hale gelmesinin ardından yoğun bir grev eğilimi görülür. 1963'te 7, 64'te 85; 65'te 41; 66'da 42 ve 67'de 88 grev gerçekleşir.[147] Paşabahçe Grevi ve Kristal-İş Sendikası bu grev dalgasının içinde gelişirler. Aynı zamanda Grev, 1963'te Kavel Grevi ile başlayıp, Berec, Kozlu gibi grev ve eylemlerle devam eden zincirin bir halkası olarak görülebilir.[148] İşçi hareketinin gelişme ve öğrenme evresinin özel deneyimlerinden biridir. Paşabahçe grevinin DİSK'in kuruluşunu belirleyen olay olduğu yönünde işçi hareketimizde yaygın bir kanı vardır. Çelik ve Aydın'ın verilerle ortaya koydukları gibi gerçekte bu olayın tek başına DİSK'i yaratması söz konusu değildir. Ancak yukarıda vurguladığımız gibi çok özel bir kesişme noktasında ortaya çıkan Paşabahçe Grevi'nin Türkiye işçi sınıfının oluşumunda kritik bir kırılmaya/dönüşüme yol açtığı da mutlaka belirtilmelidir. Thompson'a gönderme yaparak söylersek: 1966'dan 1967'ye eşiği atlamak, Türkiye'nin her yerinde ve tabii Paşabahçe'de hayatın pek çok alanında işçi sınıfı varlığının hissedildiği bir dünyaya adım atmaktır.[149]

Başta söylediğimiz gibi sınıf oluşumu sınıflar mücadelesi içinde gerçekleşir. Milli bir kuruluşun içinde yıllarca birbirleriyle mevzii mücadeleler içinde karşılaşmış olan iki sınıfın temsilcileri kendi sınıfları adına biriktirdiklerini 1966'daki grevde bu kez çok daha geniş bir alanda ortaya koyarlar. 1940'ların sonunda giderek yerleşik hale gelip öz örgütlenmesi olan sendikasına sahip çıkan Paşabahçe işçi sınıfı, 50'ler boyunca yaşadığı semti şekillendirir; seçmenlik/yurttaşlık, politik aktivistlik deneyimlerini edinir. İçinden birini meclise gönderir, kendi

---

147 Orhan Tuna, *Toplu İş Sözleşmesi Düzeninin İktisadi ve Sosyal Tesirleri*, DPT Yayını, Ankara, 1969, s. 104.

148 Berec Grevi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkal Yici, *Kırkbir Uzun Gün: Berec Grevi*, M. Hakan Koçak (yay. haz.), Tüstav Yayını, İstanbul, 2010. Kavel Grevi hakkında ayrıntılı bilgi için için bkz. Zafer Aydın, *"Kanunsuz" Bir Grevin Öyküsü: Kavel 1963*, Tüstav yayını, İstanbul, 2010.

149 Thompson, İngiliz İşçi..., s. 957. Thompson bu ifadeleri İngiliz işçi sınıfının oluşumunda kritik bir an olarak gördüğü 1823-1833 eşiği için kullanmaktadır.

sınıf dokusu içinde desteklediği partiyi yaşatır, ondan yararlanır. Fabrikanın içindeki gündelik mücadelesinde karşıt sınıfın stratejilerine yanıt üretmeyi öğrenir, emek sürecindeki denetim mücadelesinde konumunu hep korur. İş ihtilaflarıyla ücretini iyileştirmek için gayret ederken hukuk sisteminin yapısını, çalışma mevzuatının yetmezliklerini de tecrübe eder. Sendikası, birleşik bir işçi hareketinin zaaflarla dolu kuruluş sürecinde ön saflardadır. Diğer yanda Şişecam işvereni kimi kez baskıyla kimi kez işbirliğiyle ama her zaman sendikal yaşama müdahildir. Emek sürecindeki denetimini artırmak için zaman içinde farklı stratejiler uygular, teknolojik ve yönetsel yeniliklere gider. Döneminin ilerisinde işletmecilik yöntemleri burada yaşama geçirilir. 1950'lerin ortalarında yeni genel müdürün öncülüğünde yeni bir rejimin inşasına girişir. Bu hem sermaye hem de işçi sınıfı açısından özgün deneyim, uygulayıcısının tüm iyi niyetine karşın başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü kapitalizmin diğer tüm fabrikaları gibi Paşabahçe de bir fay hattının üzerindedir. Altında sömürü ve ona karşı direnişin türlü biçimlerinin devindiği bu fay hattı yıllar boyunca süren geriliminin topladığı tüm enerjiyle 1966'da kırıldığında, işçiler tüm gerçekliğiyle bir sınıf olarak sahnededir.

YEDİNCİ BÖLÜM

DAR GELEN FABRİKA, YETMEYEN SENDİKA

Yeni fabrikalar, fabrikada ayrılan hayatlar

1960'lı yıllar Türkiye iktisat tarihi yazınında içe dönük, dışa bağımlı genişlemenin yaşandığı ithal ikameci sanayileşme dönemi olarak değerlendirilir.[1] Dönem içinde, gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları dayanıklı tüketim mallarına yönelik talep oluşturmakta; yaşanan döviz sıkışıklığı koşullarında bunların ülke içinde üretilmesine dayalı bir politika geçerlilik kazanmaktadır. Sonuç sanayi yatırımlarının hızlı gelişimidir. GSMH içinde sanayi yatırımlarının payı 1960'ta % 15.5 iken 1970'te % 22.6'ya çıkar. Yatırımlar içinde özel sektörün payı da yükselmektedir. Aşağı yukarı 1970'lerin sonlarına kadar sürecek olan yüksek büyüme temposunun sürdürülmesinde dış kaynaklı kredi ve yardımların belirleyici etkisi vardır. Yaşanan hızlı bir büyümeye paralel olarak emekçilerin ve orta sınıfların reel gelirlerinde de bir artış yaşanmaktadır. Böylece dayanıklı tüketim mallarının kullanımı toplumun tüm kesimlerine yayılır. En hızlı büyüyen üretim kollarının da dayanıklı tüketim mallarında olduğu görülür. Çok genel hatlarıyla özetlediğimiz tüm bu gelişmelerin tipik öznelerinden birisi Şişe-

1 Boratav, 1998, s. 94-95.

cam'dır. Cam eşya ve diğer cam ürünlerine yönelik talep artışı dönem boyunca kimi zaman tahminleri de aşan ölçüde gerçekleşir. Sonuçta, kuruluş ve gelişme yıllarında olduğu gibi şirket yine arkasındaki İş Bankası desteği ve onun kanalıyla kullandığı ciddi dış krediler yoluyla sıradışı bir gelişme çizgisi gösterir.

1966 grevini takip eden yıllar Paşabahçe'nin büyük gelişme kaydederek, fabrikalar kurduğu, yeni servisleri devreye soktuğu yıllardır. Türkiye'nin ithal ikameci ekonomik politikalar ekseninde büyüyen iç pazarında cam eşya ihtiyacı ve buna bağlı olarak üretimi yüksek ivmeli bir artış göstermektedir. 1963'te 60 bin ton dolayında olan yıllık cam tüketimi sadece dört yıl içinde iki katına çıkarak 1967'de 120 bin tonu geçer. Bu artışa bağlı olarak Paşabahçe'nin aynı yıllar içindeki üretim rakamları da 43 bin tondan 92 bin tona yükselir.[2] Bu artış seyri ilerleyen yıllarda da devam edecektir. Aynı zamanda çok sayıda yatırım yapılmıştır.[3] Çayırova fabrikasının kapasitesi inşaat sektöründeki ihtiyaca yönelik olarak artırılır, yine Çayırova'da Fibrocam fabrikası açılır, Paşabahçe'de sürdürülen şişe üretimindeki artan talebi karşılamak için Topkapı'da yeni bir şişe fabrikası açılır. Birkaç yıl içinde Paşabahçe'deki şişe imalatına da tamamen son verilerek tümüyle Topkapı fabrikasına aktarılacaktır.

Paşabahçe'de, o sıralarda ithalatla sağlanan ve popülerlik kazamış olan kristal ürün gereksinimini karşılamak amacıyla kristal fabrikası kurulur. Aynı zamanda Paşabahçe fabrikasının arka tarafında da yeni bir otomatik züccaciye fabrikası kurularak el imalatı ve otomatik üretim mekânları birbirinden tümüyle ayrılır. Beşyüze yakın işçinin çalışması öngörülen Otomatik Züccaciye Fabrikası'nın açılması aynı zamanda Paşabahçe'de, zanaat tarzı üretime dayalı el imalatı ile otomatik seri imalata dayalı makine üretimi temelinde iki ayrı dünyanın oluşmasını da beraberinde getirir. İşçilerin söyleyişiyle "aşağı ve yukarı fabrika" işgücünün, üretim yönteminin, ücretlendir-

2 TŞCFAŞ, *1967 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1968, s. 6.

3 Bu dönemde kurulan tesislerle ilgili ayrıntılı bilgi şirketin konuyla ilgili broşüründe bulunabilir: TŞCFAŞ, *Yeni Açılacak ve Temeli Atılacak Tesislerimiz*, Ekim 1967.

menin ve bunlara bağlı olarak sosyal ilişkiler ve kültürel kodların farklılaştığı ortamlar olacaklardır.

Grafik 5'ten de izlenebileceği gibi, 60'ların son ve 70'lerin ilk yılları Şişecam için, daha öncekileri çok geride bırakan bir genişleme ve atılım dönemidir. "Şirketimizin bu hızlı gelişmesi hükümetimizin, Türkiye İş Bankamızın bizlere olan inancı ile kararlaştırılmıştır" diye yazan Genel Müdür, İkinci Beş Yıllık Plan'ın cam işkolunda öngördüğü talep artışlarının büyük bir kısmını şirketin gerçekleştireceğini beyan eder.[4] Sayılan yatırımların yanı sıra şirket hammadde ihtiyacı için soda yatırımı, araştırma üniteleri, kalıp tesisleri ve farklı tür cam ürünlerinde artan talebi karşılamak için yeni fabrikalarla çok yoğun ve hızlı bir dikey bütünleşme sürecine girmiştir. Bu süreç, 1973 yılında Şişecam'ın bünyesinde holdingleşme aşamasına gelinmesi, üretim ile pazarlama ve satış fonksiyonlarının birbirinden ayrılması, üretici kuruluşların anonim şirket haline gelmeleri ile en üst düzeye çıkacaktır.

1960'lar boyunca üretken sermaye hızlı birikim gerçekleştirmiş ve 1970'e doğru bazı sektörlerde dışa açılma gerekliliğini savunmaya başlamıştır.[5] Bu sektörlerden birisi de cam sanayiidir. Paşabahçe fabrikasında üretilen cam ev eşyası ihracatında gerek el imalatında, gerekse otomatik imalatta 1960'h yıllar boyunca düzenli bir artış yaşandığı gözlenir.[6] Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise cam eşya da dahil olmak üzere iç talebin üstünde üretim kapasitesi bulunan tüm cam ürünlerinde ihracatın artırılması hedeflenmekte, yalnız iç pazarın değil ihracat imkânlarının da gözönünde tutulduğu bir yatırım planlama ve teşvikinin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.[7] Nitekim bu perspektife uygun olarak özellikle 1969 yılından itibaren genelde Şişecam'ın, özelde Paşabahçe fabrikasının ihracat

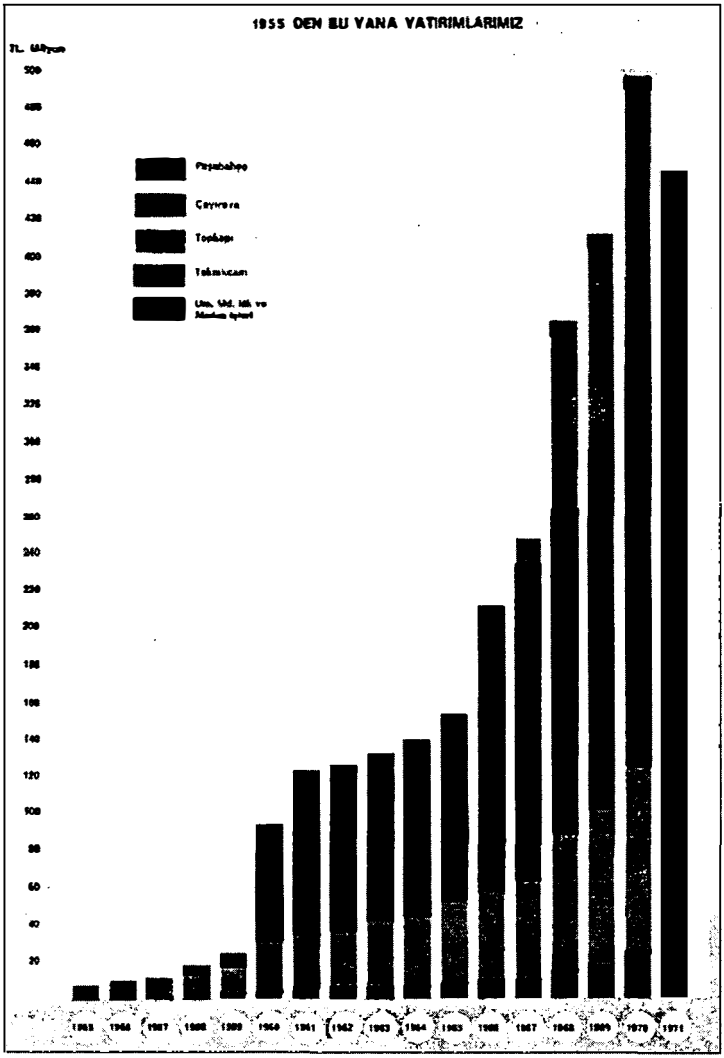
4 Şahap Kocatopçu, "Yeni Yıla Girerken", *Şişe ve Cam*, sayı 34, Ocak 1968, s. 3.

5 Fuat Ercan-Ş.Gürçağ Tuna, "İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış" (141-172), Burak Ülman-İsmet Akça (yay. hzl.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 160.

6 *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı-Cam Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yayını, Ankara, Eylül 1972, s. 28-29.

7 A.g.r., s. 40.

GRAFİK 5
Şişe Cam'ın 1955-1971 Arası Yatırımlarının Gelişimi

Kaynak: TŞCFAŞ, *1971 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1972, s.31.

rakamlarında büyük artışlar yaşandığı gözlenir.[8] Şişecam sonraki yıllarda ihracat alanında ülke sanayiinin de önünde bir gelişme kaydedecektir. Örneğin 1975 yılı şirket yıllık raporunda ülke sanayiindeki genel ihracat düşmesine karşın cam ürünleri ihracatında artış olduğu vurgulanır. Aynı zamanda bu yıl içinde Şişecam grubunun toplam ihracatının % 62.8'i züccaciye ürünlerinden oluşmaktadır.[9] Paşabahçe ürünlerinin Ortak Pazar ülkelerindeki pazar payındaki artışın yanı sıra ABD ve Ortadoğu ülkelerinde de önemli pazarlar bulunmaktadır. 70'ler boyunca Paşabahçe'de özellikle otomatik imalat bölümünde kullanılan teknolojilerde ciddi ilerlemeler kaydedilir, gelişmiş bir makine parkı oluşturulur. 1978'e gelindiğinde ise Şişecam Üçüncü Dünya ülkelerine cam teknolojisi transfer eder hale geldiğini duyurur.[10]

Fabrikanın ürettiği cam ev eşyası (züccaciye) ürünleri 80'li yıllara kadar grubun yaptığı ihracat içinde en büyük kalemi oluşturur. Bu yıllar içinde Şişecam Grubu sürekli, yüksek ivmeli ve çok boyutlu bir büyüme süreci yaşamaktadır. Ortaya çıkan rakip firmaları da bünyesine katarak cam sanayiinde neredeyse bir tekel olarak varlığını korur ve güçlendirir. Şirket tıpkı kurulduğu günlerdeki gibi "milli kuruluş" özelliğini sürdürmektedir. 1974'teki bir mülakatında Genel Müdür Kocatopçu, tekel niteliği taşıyan kuruluşların yurt yararına işledikleri sürece tekelliklerinin desteklenmesi gerektiğini; şirketlerinin de bugüne kadar "yurt çıkarlarına daima öncelik vererek" çalışmış olması nedeniyle tekel hüviyetini faydalı bir hüviyet olarak gördüğünü belirtir.[11]

---

8 TŞCFAŞ, *1971 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1972, s. 26'daki grafik.

9 TŞCFAŞ, *1975 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1976, s. 11 ve 14.

10 TŞCFAŞ, *1978 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1979, s. 7.

11 15 Temmuz 1974 tarihli *Milliyet* gazetesinde Abdi İpekçi'yle yapılan mülakattan aktaran: "Cam Sanayii ve Yöneticilik", *Şişe ve Cam*, sayı 74, Tem-Ağs. 1974, s. 5.

Fabrikada sınıf mücadelesi yükselirken

1966 Grevi'nin ertelenmesini izleyen aylarda toplu sözleşme görüşmeleri sürdürülerek 26 Mayıs 1967'de hem işkolu hem işyerleri düzeyinde toplu sözleşme imzalanır.[12] Böylece Paşabahçe'de gerçek anlamda bir sözleşme düzeni kurulmuş olur. Yeni toplu sözleşme, 1964'te imzalanan ve işçilerce kabullenilmeyerek greve neden olan toplu sözleşmeyle karşılaştırıldığında hayli ileri düzenlemeler içermektedir.[13] Temel düzenlemelerin birçoğunu barındıran Dahili Talimatname ortadan kalkmış; temsilcinin görevleri, sendika ilan tahtası, işyeri konferansları, sendikal kadroların güvenceleri gibi bir dizi maddeye yer verilerek sendikanın varlığı görünür hale getirilmiştir. Disiplin kurulunda işçi ve işveren tarafların ikişer kişiyle temsili öngörülerek bir anlamda işyeri yargı sisteminde sendikal temsil düzeyi yükseltilmiştir. İşe alımlar, terfiler ve iş değişimlerinde işçi tarafının inisiyatifi artırılmış, önceki sözleşmede hiç yer almayan sosyal yardımlar ve ikramiyeler ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Yeni sözleşmede, bir öncekinde yer verilen, toplu sözleşme devresinde grev yapmama taahhüdü ortadan kaldırılarak yasayla tanınan bir hakkın kullanımından vazgeçme türünden bir garipliğe son verilmiştir. Sendikanın Paşabahçe şube kongresinde yaptığı konuşmada, artık fabrikada şef saltanatının yıkılacağını belirten Şişmanoğlu, grevin en önemli sınıfsal kaza-

12 Hatırlanacağı gibi Kristal-İş Sendikası'nın ortaya çıkışının ve greve gidiş sürecinin ardındaki başlıca hukuki sorun, işkolu ve işyeri düzeyinde imzalanan toplu sözleşmeler arasındaki fark ve bu sözleşmelerin kapsamı ile ilgili tartışma olmuştur. Grev sonrasında Kristal-İş, verdiği hukuki mücadele ile cam işkolunda işveren sendikası ile işkolu düzeyinde sözleşme imzalama yetkisine sahip sendika haline gelir. Kristal-İş'le, Cam İşverenleri Sendikası arasında Şubat 1967'de başlayan ve üç ay kadar süren müzakerelerin sonucunda, ikisi Şişecam'a bağlı toplam yedi işyerindeki 4.200 cam işçisi için işkolu sözleşmesi ve aynı zamanda Şişecam'a bağlı Paşabahçe ve Çayırova için işyeri düzeyinde bir sözleşme imzalanır. Bkz. *Paşabahçe ve Çayırova Fabrikaları İşyeri Toplu Sözleşmesi*, Özaydın Matbaası, İstanbul, 1967.

13 Bkz. Türkiye Cam İşverenleri Sendikası, *Toplu İş Sözleşmesi ve Dahili Talimatname*, İstanbul, 1964 ve *Paşabahçe ve Çayırova Fabrikaları İşyeri Toplu Sözleşmesi*, Özaydın Matbaası, İstanbul, 1967. (metinde kısaca 1967 Sözleşmesi olarak anılacaktır.)

nımını da şöyle özetler:[14] "Grevde hiçbir şey kazanmadınızsa benliğinizi kazandınız."

Böylece 1950'li yıllarda oluşmaya başlayan hegemonik fabrika rejiminde bir üst aşamaya geçilmiştir. Artık işveren için fabrikadaki denetimin sınırları daha belirgindir. Burawoy'un tanımlarıyla işyerinde içsel devletin ve endüstriyel yurttaşlığın oluşumu ana hatlarıyla tamamlanmıştır.[15] Öte yandan toplu sözleşmenin imzalanması sırasında işveren ve sendika temsilcileri tarafından dile getirilenler grev sürecinde kopma noktasına gelmiş olan ilişkilerin yumuşadığını gösterir.[16] Tam anlamıyla bir travma olarak yaşandığı görülen grev sanki artık "unutulmak" isteniyor gibidir. 1966 yılını değerlendiren yazısında Genel Müdür, "bu acı hatıraların üzerinde artık konuşmamak ve onları yalnız bir ibret dersi olarak değerlendirmek" gerektiğini yazar.[17] Bu travmayı aşma sürecinin bir sembolüne dönüşen toplu sözleşme kokteylinde sendika avukatı Cezmi Eke de, yakın geçmişteki acı hadiseler unutulacak kadar zaman geçmeden tarafların elele vererek işçinin hayrına olan bir anlaşma yapmasını över.[18]

Sendikanın, Paşabahçe Fabrikası'ndaki sorunların kökenine yönelik yorumu dikkat çekicidir. Grevi takip eden yılların genel kurul raporlarında Paşabahçe'de yaşanan olumsuzlukların başlıca nedeni olarak, fabrika yöneticilerinin sayısal fazlalığı ile aralarındaki ve şirket yönetimiyle yaşadıkları çekişmeler

14 *İşçi Postası*, 29 Mayıs 1968, s. 4.

15 Burawoy'a göre: Toplu sözleşme yoluyla yeniden düzenlenen çatışma sendika ve şirket için, işletmenin gelişim ve varlığını sürdürmesi temelinde bir çıkar ortaklaması sağlar. Bu durumda işyerindeki sınıf mücadelesi kapitalizmin esasına etki etmeyen marjinal sınırlara çekilir. Böylece içsel devlet, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel birer yurttaş olarak algıladıkları rızaya dayalı bir sistem oluşturur.

16 İmza töreninde Kocatopçu, "karşılıklı anlaşmanın özel sektörün yaşaması bakımından yarınları mutlu kılacağını ve bu anlayışın sevinç verici olduğunu" belirtir. Şişmanoğlu ise, "işverenle aramızda hiç çekişme yoktur. Birçok hak isteyebiliriz. İşyerimizin kapanması bizim de aç kalmamız demektir" sözleriyle sendikanın uzlaşmacı bir rotaya girdiğinin işaretlerini verir. Bkz. "Cam Sanayiinde Çalışan 4200 İşçi Zam Elde Etti", *İşçi Postası*, 30 Mayıs 1967, s. 1.

17 Şahap Kocatopçu, "Yeni Yıla Girerken", *Şişe ve Cam*, sayı 28, Ocak 1967, s. 1.

18 *Şişe ve Cam*, sayı 31, Temmuz 1967, s. 5.

gösterilir. Sendikaya göre, fabrika yöneticilerinin mevki kapma ve üstlerine yaranma gayretleri vardır; onlar işçilerin emekleri ile yaratılan değerleri kendi şahıslarına mal etme, işçilerin haklarına da mani olma çabası içerisindedirler. Paşabahçe'de yapılan grevin başlıca nedenlerinden biri de bu durumdur.[19] Böylece grev süresince hedefteki kişi haline gelen Genel Müdür Kocatopçu yerine işyerindeki çatışmanın odağına, daha önceki yıllarda örneklerini gördüğümüze benzer şekilde, memurlar ve yöneticiler yerleştirilmiş olur. Bu durum gündelik mücadelelerle, sınıf ayrımlarının belirginleştiği grev, direniş gibi yoğun mücadele kesitlerinin arasındaki farklılığa işaret eder. İşletme düzeyinde işçi-işveren ilişkilerinin "normalleştiği" dönemde tali çelişki ve çatışma alanları öne çıkar ve bu temelde bir algı ve bilincin zeminini oluşturur.

Sonraki günlerde de tarafların aralarındaki ilişkiyi "normalleştirme" yönünde bir çaba içinde olduklarını gösteren gelişmeler yaşanacaktır. 1967 Sözleşmesi'nin amaç maddesinde taraflar, aralarındaki sorunları işyerinin ahengini sağlayacak şekilde halletmeye, "lokavt, grev gibi iş hayatını zedeleyecek neticelere meydan vermemeye" çalışacaklarını teyit ederler. Şirket yayınında hem işçi hem de işveren temsilcilerinin sözleşme sürecindeki olumlu ve uzlaşmacı tavırlarından övgüyle söz edilir. "İşçimiz ve idarecimiz el ele vererek çalışma huzurunu yeniden kazandık" sözleriyle camiaya seslenen Genel Müdür, aynı zamanda yeni bir devrin başladığını belirtir ve bu devrin hedeflerini de yeni tesislerin kurulması, verimli bir çalışma düzeni olarak belirler.[20] Kocatopçu'nun, 50'li yılların sonunda büyük çabalarla inşa ettiği ve ciddi sarsıntılar geçirmiş olan paternalist rejimi devam ettirebileceğini düşündüğü görülmektedir.

Ancak işçiler açısından 1966 Grevi deneyiminin sonucunda oluşan yeni iklim ve bilinçle bunun düşünülebilmesi hayli güçtür. Nitekim çok değil, daha 1969 yılındaki toplu sözleşme sürecinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine yayınladığı bültende Kristal-İş, Şişecam işverenini Anayasa ve kanunları kabul et-

19 *Kristal-İş Çalışma Raporu-2. Dönem: 1966-1968*, İstanbul, 1968, s. 61.

20 *Şişe ve Cam*, sayı 31, Temmuz 1967, s. 3.

memekle suçlayarak, 66 grevinin kanuna aykırı biçimde ertelendiği belirtir ve "bu defa hükümetin hiçbir şekilde grev kırıcılığı neticesi verebilecek bir ertelemeye teşebbüs edeceğini, bilinçlenen işçilerin bunu kabul edeceğini sanmıyoruz" diyerek örtülü bir tehdidi ortaya koyar.[21] Bildiride verilen bilgiler, uyumlu çalışma ilişkilerini hedefleyen bir rejimin maddi temellerinin de olmadığını anlatır. Sendika, fabrika işçilerinin yarısının –üstelik de daha yeni ulaşabildikleri– asgari ücretle çalıştırıldığını ve bunlar arasında 1940'tan beri çalışanların bulunduğunu belirlemektedir. Bu uyuşmazlık bir biçimde çözümlenerek greve gitmeye hazırlanan işçiler kimi yetersiz kazanımlar sağlasalar da bir sonraki sözleşme süreci daha da sert ve geniş alana yayılmış çatışmaları gündeme getirecektir.

Şirketin yaşadığı genişleme döneminin ortaya çıkaracağı doğrudan ve dolaylı ölçeksel sorunların da paternalist rejimin yeniden inşasına izin vermesi mümkün görünmemektedir. Yeni yatırımlarla büyüyen Şişecam aynı zamanda çok daha geniş bir coğrafyaya da yayılmaktadır. Çalışma ilişkileri daha geniş ölçekli hale gelmiş ve karmaşık bir nitelik kazanmıştır. Şişecam aynı anda birden fazla sendikayla muhatap olmak durumunda kalır. Başlangıçta bu durum şirket yönetimi için rahatsızlık verici gibi görünmektedir. Ancak kısa sürede sendikalar arası rekabetten yararlanmaya dönük stratejiler de geliştirmeye başlar. 60'ların sonları ve 70'lerin ilk yarısında cam işkolunda Kristal-İş dışında da çeşitli düzeylerde örgütlü bir dizi sendika ortaya çıkar. 1970'li yıllar hem bu sendikalar içinde ve arasında yoğun biçimde süren ayrışma ve birleşmelerle hem de işverenin bu sendikalarla geliştirdiği farklı ilişkilerle hareketli ve rekabetçi bir evre olarak yaşanacaktır.

Arafta bir sendika

Kristal-İş'in işverenle yeniden sözleşme masasına oturduğu sıralarda, uzun süredir Türk-İş içinde mücadeleci, sınıf temelli

21 *KISA*. 6 Eylül 1969 tarih ve 578/69 sayılı Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı Kristal-İş Basın Bülteni.

sendikacılık mücadelesi veren bir grup sendika konfederasyondan ayrılarak DİSK'i kurarlar. Paşabahçe'de yaşananlar sonrasında DİSK'i oluşturan sendikalarla birlikte –ancak Petrol-İş'le birlikte onlardan daha uzun süreli (15 ay)– konfederasyondan ihraç cezası alan Kristal-İş bu oluşuma katılmaz. 1968 Kongresi raporunda şu değerlendirme yer alır:[22]

> "Bu devrelerde Sendikamızın da ne yolda hareket edeceği, sendika çevrelerinde merak ve şüphe ile takip edilmiş, ancak hadiseler ne olursa olsun büyük bir işçi topluluğunu temsil eden Türk-İş'in bünyesinde kalmakla hakkımızdaki şüphelerin yersiz olduğunu ispat etmişizdir."

Yıllar sonra kendisiyle yapılan görüşmede sendika başkanı Şişmanoğlu bu tavır alışın altında yatan sosyal nedenleri şöyle açıklar:[23]

> "Tabanımız Adalet Partiliydi. Onların çoğu 'biz particilikte Adalet Partiliyiz ama sendikacılıkta Şişmanoğluyla beraberiz' diyorlardı. Biz politik görüşlerimize göre hareket etseydik, Hasan Acar gibi yılların Demokrat Partilisini, Adalet Partilisini burada yıkıp atamazdık. DİSK'in kuruluşu İşçi Partisi siyasetinin bir gereğiydi... DİSK'e gitmek İşçi Partisi'ne gitmek olarak anlaşılıyordu. DİSK'e giderek edindiğimiz olumlu izlenimi yok edemezdik."

Hemen grevi izleyen yıllarda, Gebze'deki Çayırova Fabrikası'ndan işçilerce kurulan bölgesel rakip sendika Hürcam-İş'in[24] DİSK'e katılması ve kısa sürede Şişecam'ın Paşabahçe dışındaki fabrikalarında örgütlenmesiyle birlikte Kristal-İş'in DİSK karşısındaki tutumu daha da farklı bir boyut kazanacak ve hayli sertleşecektir. Kristal-İş'in 1970 Kongre raporunda işkolundaki rakip sendikaların yanı sıra DİSK de Kristal-İş'in karşısındaki bö-

22 *Kristal-İş Çalışma Raporu-2. Dönem*, s. 37.

23 Çelik-Aydın, s. 142.

24 Hürcam-İş Sendikası 29 Mayıs 1968'de, "Türkiye Pencere Camı Fibro Cam Mozaik Şişe ve Her Türlü Cam Sanayii İşçileri Sendikası" adıyla Gebze'de kurulmuş, 13 Haziran 1970'teki Genel Kurulunda DİSK'e katılma kararı almıştır. Bkz. *Sendikacılık Ansiklopedisi*, cilt II, s. 4.

lücü kuruluşlardan biri olarak değerlendirilir. Aynı zamanda DİSK'in ortaya çıkışına dair eleştiriler getirilir ve bütün Türk işçilerinin Türk-İş çatısı altında birlik olması gerektiği savunulur.[25] Genel başkan Şişmanoğlu bir röportajda, DİSK'le mücadele halinde olduklarını ancak bu kuruluşun vatansever, milliyetçi ve kadirşinas cam işçisini bölemediğini ifade eder.[26] DİSK ve ona bağlı işkolundaki sendika Hürcam-İş'le Kristal-İş'in ilişkileri 70'li yılların sonlarına kadar dönemsel yakınlaşma ve işbirlikleri olsa da genelde gergin bir rekabet içinde yürüyecektir.

Cam-İş'in kuruluş dönemlerinde yaptığı gibi Kristal-İş de ana akım sendikal örgütlenmeden kopmama geleneğini sürdürmektedir. Muhalefetini içeride sürdürme politikası izler. Kristal-İş bir yandan işkolundaki rakip sendikayla ve dolaylı olarak da onun bağlı bulunduğu DİSK'le çatışırken bir yandan da Türk-İş içinde gelişmeye başlayan sosyal demokrat hareketin öncüleri arasında yer alır. 1971 yılında yayınlanan "Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen" başlıklı kapsamlı bildirgede imzası olan oniki sendikadan biridir.[27] Türk-İş'in partilerüstü politika yaklaşımına eleştiri getiren, 24 Temel İlkesine sahip çıkmasını isteyen ve Türk işçi hareketi için demokratik kalkınmanın tek geçerli yolunun sosyal demokrat ideoloji olduğunu ilan eden on iki sendika oluşturdukları ortak konsey ile Türk-İş içinde örgütlü ve etkili bir mücadeleyi 70'li yıllar boyunca sürdüreceklerdir. Bu yıllar boyunca Kristal-İş başkanı olan Şişmanoğlu da her platformda sosyal demokrat yaklaşımı savunan konuşmalarla hareketin ilkelerine bağlı bir sendikacı profili çizer.[28]

---

25 *Kristal-İş Çalışma Raporu-3. Dönem: 1968-1970.* İstanbul, 1970, s. 34-35.

26 "Kristal İş Sendikası Başkanı: Hükümet Porgramında Yer Alan İşçi Hakları Hızla Gerçekleşmeli", *Son Havadis*, 25.6.1974.

27 *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971. Onikiler hareketi olarak da bilinen bu çıkış o sıralarda yükselen Marksist siyasal ve sendikal hareketler ve Türk-İş'e de büyük ölçüde egemen olan tutucu sağcı güçler arasında bir tür üçüncü yol arayışıdır. Dörtyüz sayfaya yaklaşan bu yayında imzacı sendikalar çok kapsamlı ülke analizleri geliştirmekte ve özellikle de solun öncülüğünü aydın-bürokrat kesimlerin elinden alarak işçi sınıfına verme iddiası taşımaktadır.

28 Birkaç örnek olarak şunlar verilebilir: Bir gazete demecinde sosyal demokrat hareketi işçiler için tek çözüm yolu olarak gösterir ve halen çeşitli kanaatle-

Bir yandan farklı coğrafyalardaki işyerlerinde dönemin yüksek sosyal ve politik hareketliliğinin de etkileriyle ortaya çıkan yeni dinamikler; diğer yandan kökleri Kristal-İş'in oluşum sürecine uzanan, Cam-İş içindeki ihtilaflar temelindeki tarihsel ayrılıklar işkolu, işyeri ve bölge düzeyinde sendikaların ortaya çıkmasına ve işkolunda yoğun bir rekabetin yaşanmasına neden olmuştur. Kristal-İş, 1968-1970 Genel Kurul Çalışma Raporu'nda karşısındaki sendikaları şöyle sıralar: İdeal-İş, Hürcam-İş, Birlik Cam-İş, Cam-İş Federasyonu ve Türk Cam-İş.[29] Cam-İş Federasyonu, sayılan ilk üç sendikanın bir araya gelerek oluşturdukları, ancak istendiği gibi yaşama geçirilemeyen bir birlik projesi olarak kalır.

Federasyonun daha kuruluş toplantısında Hürcam-İş ve İdeal-İş temsilcileri arasında tartışmalar yaşanır. Tartışmanın taraflari DİSK'le ilişkilerini geliştiren Hürcam-İş'le, sağ eğilimli ve Paşabahçe merkezli bir sendika durumundaki İdeal-İş'tir. DİSK içinde yer almakla ilgili tartışmada İdeal-İş temsilcileri konfederasyondan çıkılmasını isterler; milliyetçi olduklarını vurgular, milliyetçi bir teşkilat içinde yer almanın gerekli-

---

re sahip olan işçilerin bu kanaatleri birleştirilerek ortak hedeflere yöneltmeye çalışmak gerekti̇ğini belirtir. Şişmanoğlu burada *işçinin bugünkü siyasi kanaatlerinin arkasına sığınan* tutucu sendika yöneticilerini de eleştirir. Bkz. *Ekonomi Politika*, 26.3.1973. (Bu noktada Şişmanoğlu'nun DİSK'e gitmeme nedeni olarak belirttiği gerekçelerle bir çelişki içinde olduğunu da saptamak gerekir.) Şişmanoğlu Türk-İş genel kurulunda yaptığı uzun konuşmada da sosyal demokrasinin konfederasyonun savunduğu temel görüş olması gerektiği konusunda kapsamlı bir değerlendirme yapmaktadır. Bkz. *Türk-İş 10. Genel Kurul Çalışmaları*, Türk-İş Yayını, Ankara, 1976, s. 377-394.

29 *Kristal-İş Çalışma Raporu-3. Dönem*, s. 20.

– İdeal-İş: 1950'lerde T.Cam-İş Sendikası'nın etkin üye ve yöneticileri arasında yer alan bir grup Paşabahçe Fabrikası işçisi tarafından kurulan ve başkanlığını Lütfü Ak'ın yaptığı bu sendika 1970 yılında kendisini fesh ederek Kristal-İş'e katılmıştır. Bkz. *İEM. GŞ/SDA*, 13-518 sayılı dosya içindeki belgeler.

– Türk Cam-İş: İstanbul'un surdışındaki semtlerindeki imalathanelerde çalışan işçilerce kurulan ve kısa süre içinde fesh edilen bir sendikadır. Bkz. *İEM. GŞ/SDA*, 13-628 sayılı dosya içindeki belgeler.

– Birlik Cam-İş: Ağırlıkla Şişecam'ın Topkapı'daki Teknik Cam ve Otomatik Şişe fabrikaları işçilerince kurulan bölgesel bir sendikadır. 1970 yılında Hürcam-İş Sendikası'na iltihak etmiştir. Bkz. *İEM. GŞ/SDA*, 13-591 sayılı dosya içindeki belgeler.

liğini savunurlar.[30] Yapılan oylamada kendisinin muhalefetine rağmen DİSK'ten ayrılma kararının çıkması üzerine Hürcam-İş'in salonu terketmesiyle federasyon girişimi daha başında akamete uğrar.

Kongrede yapılan tartışmalar Şişmanoğlu'nun yukarıda ifade ettiği DİSK içinde yer almama gerekçesini doğrular niteliktedir. Siyasal ve sendikal refleksleri 1950'lerin anti-komünist atmosferi içinde şekillenmiş kadroların DİSK'e ve tartışmalarda görüldüğü üzre onun uzantısı olduğunu düşündükleri TİP'e karşı güçlü bir önyargıları mevcuttur. Yine de öykünün tamamı bu olmayacaktır. Kısa süre içinde İdeal-İş'in Kristal-İş'e; Birlik Cam-İş'in ise Hürcam-İş'e katılmasıyla işkolunda iki rakip sendika kalır. Önce sınıf mücadelesinin zorunlulukları, ilerleyen yıllarda da Kristal-İş'te yaşanan yönetim değişikliği iki sendika arasındaki şiddetli rekabeti işbirliklerine dönüştürecektir. 1971 yılında gerçekleşen grev bunun ilk örneğidir.

1971 Grevi: Sandalyeye giydirilmiş grevci önlüğü

Paşabahçe Fabrikası'nın da dahil olduğu Şişecam'a bağlı yedi işyeri için Cam İşverenleri Sendikası ile işçi sendikaları arasında yürütülen toplu sözleşme müzakerelerinde 1971 yılı Ekim'inde artık grev noktasına gelinmiştir. Tüm işyerleri için aynı anda başlayan, birlikte yürütülen ve aynı anda bitmesi öngörülen bu süreç tipik bir grup toplu pazarlığı niteliği taşımaktadır ve sonraları yaygınlaşacak grup toplu pazarlığının erken bir örneği olması anlamında dikkate değerdir.[31] Kıdem, ihbar tazminatları, sosyal yardımlar, prim uygulamaları ve ücret zamları konularında işveren uzlaşmaz bir tutum sergilemektedir. Özellikle emekli aylığı almaya hak kazanmamış kıdemli işçilerin 55 yaşım doldurudukları gerekçesiyle işten çıkartılması ve bunun devam edeceğinin beyan edilmesi sendika açısın-

30 *KISA.* Çalışma Bakanlığı'na yazılan 25.7.1971 tarihli ve Vali Muavini Necdet Enünlü imzalı yazı ve ekleri içinde yer alan 30.11.1969 tarihli Türkiye Camlş Federasyonu Müteşebbis Heyet Kongre zabtı.

31 Can Şafak, *1971 Cam Grevleri*, Krital-İş Yayını, İstanbul, 2008, s. 103.

dan kabul edilemez bulunmaktadır. 12 Mart Darbesi'nin hükmünü sürdürdüğü, İstanbul'un Sıkıyönetim kapsamında olduğu aylarda gerçekleştirilen sözleşme müzakerelerinde tarafların arabulucularının ve Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün yanı sıra Sıkıyönetim Komutanlığı da rol oynamıştır.[32] Tüm girişimlere karşın uzlaşma sağlanamaması üzerine Kristal-İş başta Paşabahçe olmak üzere söz konusu işyerleri için grev kararı alır. Grev kararı Paşabahçe işçilerine, "Geçmiş yıllarda işverenin katı ve uzlaşmaz tutumları nedeni ile uygulamış olduğumuz grevin kabuk tutmuş yaraları maalesef tekrar deşilmiş ve bu tarihi işyerinde 2'nci defa greve başlamış bulunuyoruz" sözleriyle duyurulur.[33]

1966 Grevi'ne benzer biçimde gerilimli, çatışmalı ve güçlü simgesel jestler, beyanlar ve olaylarla dolu bir süreç daha böylece başlamış olur. Grev süreci yine iki sınıfın örgütlü güçleri arasındaki yoğun bir strateji mücadelesi olarak şekillenir. Daha grevin ilk günlerinde işverenin grevci işçiler ve yakınlarına vizite kâğıdı vermemesi, grev öncesi alacaklarını ödememesi ve grev gözcülerine oruçlarını açacak su dahi vermekten kaçınması gibi sorunlar sendika tarafından kamuoyuna duyurulur.[34] Üstelik, sendikanın bildirisine gore, tüm bu uygulamalar Genel Müdür tarafından "grevi çözmek için geliştirilen iktisadi baskı metodları" olarak savunulmaktadır.

Aslında bunlar, bir ihracat hamlesine girişmiş, yeni yatırımlar yapmış olan Şişecam işvereninin daha grev başlamadan geliştirmeye başlattığı tutumun devamı niteliğindedir. İşverenin stratejisi, öncelikle sendika yerine doğrudan işçilerle muhatap olmak, onlara seslenerek grevin sonuç alıcı olamayacağı temasını işlemektir. Bu stratejinin belgesi niteliğinde olan Genel Müdür Kocatopçu imzalı bildiride işçilere ayrıntılı biçimde, birçoğu sendikasız olan rakip işyerlerinin daha düşük ma-

---

32 *Kristal-İş Çalışma Raporu - 4. Dönem: 1970-1973*, İstanbul, 1973, s. 17.

33 *KİSA*. 1971 Grevi Klasörü, 25 Ekim 1971 tarih ve 663/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

34 *KİSA*. 1971 Grevi Klasörü, 28 Ekim 1971 tarih ve 667/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

liyetlerle işçi çalıştırmalarından dolayı ortaya çıkan haksız rekabet durumu anlatılarak talep edilen hakların maliyeti nedeniyle fabrikaların içine düşeceği zorluklardan söz edilir. Özellikle züccaciye ve şiller imalatının kısa zamanda rekabet gücünü kaybederek tasfiyeye doğru gidebileceği söylenerek göz korkutmak hedeflenir. Ancak daha da öteye giderek, belirlenen tarihte hâlâ greve devam eden işçilere taahhüt edilen toplu ödemenin (geçen toplu sözleşmenin bittiği tarihten yeni sözleşme başlangıç tarihine kadar süre için tüm işçilere belli miktar bir toplu ödeme vaat edilmektedir) yapılmayacağı tehdidi ile grev kırıcı bir tutum geliştirilmektedir.[35]

Ancak bu grev kırıcı tutum tam tersi bir sonuç yaratır. Çayırova başta olmak üzere Şişecam grubuna bağlı diğer işyerlerinde greve hazırlanan Hürcam-İş Sendikası'yla Kristal-İş aralarındaki ayrımları aşarak işverenin uzlaşmaz tutumu karşısında ortak bir tavır geliştirmeye karar verirler. Kristal-İş'in bildirisinde iki sendikanın kesin ve son müşterek tekliflerini tesbit ettiklerini ve işverene sunmaya hazır olduklarını okuruz.[36] Eğer bu teklif kabul edilmezse diğer fabrikalarda da grevin başlayacağı duyurulur. İşverenin grevin bitirilmesi için verdiği son tarih olan 1 Kasım 1971 günü olanlar ise 1966 grevinde olduğu gibi yine Paşabahçe işçilerinin işçi sınıfı tarihimize düştüğü yaratıcı bir dipnot, tarihsel bir andır. O gün işverenin, sendikanın çalışmak isteyenlere engel olacağı iddiası üzerine fabrikanın önüne güvenlik güçleri yığılmış, ortam oldukça gerginleşmiştir. Greve devam etme kararlılığında olan işçiler fabrikanın etrafını çembere alarak içeriye girmek isteyenlere engel olurlar, ısrarcı olanları tehdit ederler.[37] Bir taraftan da fabrikadan yapılan anonslarla isteyen işçinin işbaşı yapabileceği duyurulmaktadır.

Kristal-İş bu durum karşısında kendisine ve üyelerine duyduğu yüksek güveni ifade etmek üzere, grev gözcülerini fabri-

35 Şahap Kocatopçu imzalı, 30 Ekim 1971 tarihli, "Sevgili İşçi Kardeşlerim" başlıklı bildiri için bkz. *Kristal-İş Çalışma Raporu - 4. Dönem*, s. 23. Bkz. EK 15.

36 *KISA*. 1971 Grevi Klasörü, 31 Ekim 1971 tarih ve 669/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

37 "İşveren Grevci İşçiler Arasına İkilik Sokmaya Çalışıyor", *İşçi Postası*, 2 Kasım 1971, s. 4.

ka önünden çekerek onların grev gözcüsü önlüklerini iki sandalyeye giydirir ve birer korkuluk gibi işyerinin önüne bırakır.[38] Bu eşine az rastlanır simgesel kararlılık ve dayanışma gösterisinin ve işçilerin dışarıda aldıkları sert dayanışmacı tutumun ardından o gün fabrikaya giren yalnızca iki işçi olur. O gün tek bir işçinin dahi işe girmediğini bildiren sendika bildirisi ise böylece Paşabahçe işçisinin kendini tanımayanlara karşı bir dürüstlük örneği daha verdiğini vurgular.[39] Diğer yandan aynı gün yayınlanan ikinci sendika bildirisinin içeriği ilgiye değerdir.[40] Metinde Şişecam'da çalışan memurlarla işçilerin ücret ve diğer hakları karşılaştırılır, bir memurun ortalama maaşının üç işçi aylığı dolayında olduğu vurgulanır. 1950'li yıllardakine çok benzer bir yaklaşımla, işverenin yaptığı işçi-memur ayrımı şu ifadelerle eleştirilir:

> "1700 derece ateş karşısında çalışan işçi istihsalin tek unsuru olduğu halde yardımcı hizmetlerde çalışanlara [kastedilen memurlardır] daha yüksek ücret ve sosyal yardımların uygulanması, sosyal adalet anlayışının Şişe Cam müesseselerindeki ibret verici tatbikatının açık bir örneğidir."

10 Kasım günü Çayırova Fabrikası'nda da grev başlatılır. Hemen ertesi gün iki sendika başkanının imzasını taşıyan bir müşterek bildiri yayınlanarak işveren bir kez daha katı tutumundan vazgeçmeye çağrılır.[41] "Bütün isteklerimizi ve işverene karşı mücadelemizi birleştirmiş olmamız cam işçilerinin bu günü ve geleceği bakımından bizim için büyük bir değer taşımaktadır" sözleriyle sendikal dayanışmanın önemi üzerinde durulan metinde işverenin inadı nedeniyle ihracatta ve ülkede faaliyete başlayan yabancı sermaye karşısında yaşayacağı kayıp-

38 "Sadece İki İşçi İşbaşı Yaptı", *Milliyet*, 02.11.1971, s. 1.

39 *KİSA*. 1971 Grevi Klasörü, 1 Kasım 1971 tarih ve 670/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

40 *KİSA*. 1971 Grevi Klasörü, 1 Kasım 1971 tarih ve 671/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

41 *KİSA*. 1971 Grevi Klasörü, 11 Kasım 1971 tarihli "Müşterek Bildiri" başlıklı ve Kristal-İş G. Başkanı Mehmet Şişmanoğlu ile Hürcam-İş G. Başkanı Cevat Kilecioğlu ortak imzalı bildiri.

lara da dikkat çekilir. İşverenin, grevin ayrı konfederasyonlara bağlı iki sendikanın rekabeti yüzünden sürdüğü yönündeki iddiası da sendikaların aldığı ortak tutumla geçersizleşmiş olur.[42]

Diğer taraftan şirket yönetiminin yaptığı açıklamalarda yer alan bir başka dikkate değer husus da; sendikaların toplu sözleşme talepleri arasında, kendilerinin sevk ve idare yetkilerini kısıtlamaya yönelik maddelerin olduğu yolundaki iddiadır. Paşabahçe Fabrikası müdürü Remzi Ormancı gazetelere, işçilerin disiplin kurulu başkanlığına işçi temsilcisinin getirilmesi, müdürleri disiplin kuruluna sevketme gibi haklar talep edildiğini söylemektedir.[43] Bu taleplerin sözleşme müzakereleri sırasında ne ölçüde tartışıldığı, öne çıkabildiği bilinmemekle beraber; grevin ilk anda görülen ücret uyuşmazlığı gerekçesinin altında, işyerindeki denetim sürecine ilişkin sürdürülen mücadelenin ciddi yansımaları olduğu tespit edilebilir.

Sendikaların 17 Kasım'da yayınladığı bildiride memurların durumu yine başlıca eleştiri konusudur.[44] İşverenin memurları işçilerin arasına sokarak moral bozma taktiği izlediği ve durumun işçilerin ne kadar önemli olduğunun anlaşılmasına yardımcı olacağı belirtilmektedir. Bildiriye göre işçilerin mücadelelerinden memurlar zahmetsiz olarak faydalanmışlardır ve şimdi de işçiler mücadele ettikleri için paralarını alamazken memurlar oturdukları yerden, işçilerin sırtından sağlanan paraları almaktadırlar. Burada iki düzeyde bir tepki okunmaktadır. Birincisi fabrikanın kuruluş günlerinden beri devam eden üretimdekilerin masabaşındaki yöneticilere tarihsel tepkisidir. Paşabahçe fabrikasındaki yerel yöneticilerin şirket merkezini yanlış yönlendirdiği, kendi pozisyonlarını korumak adına işçilerin ve sendikanın talepleriyle, durumuyla ilgili gerçekleri aktarmadığı yönündeki eleştiri ise tepkilerin ikinci düzeyini oluşturur.

---

42 "Kocatopçu: Sendika Rekabeti Yüzünden Grev Devam Ediyor", *Dünya*, 31 Ekim 1971.

43 "Paşabahçe Cam Fabrikasında 2200 İşçi Greve Başladı", *Son Havadis*, 26 Ekim 1971.

44 *KISA.* 1971 Grevi Klasörü, 17 Kasım 1971 tarih ve 706/71 sayılı, Kristal-İş G. Başkam Mehmet Şişmanoğlu ile Hürcam-İş G. Başkanı Cevat Kilecioğlu ortak imzalı bildiri.

Grev şehidi

Gerginliklerle süren grev 11 Aralık günü meydana gelen olayla daha da trajik bir hal alır. Fabrikadan mal çıkarmaya çalışan bir kamyon şoförünün aracını kendisini engellemeye çalışan grevci işçilerin üzerine sürmesiyle Kadir Peker adlı bir işçi ezilerek yaşamını yitirir, bir işçi de ağır biçimde yaralanır.[45] Gazetelere yansıyan haberlerde fabrika yöneticilerinin mal çıkarma konusunda ısrarlı oldukları, agresif bir tutum aldıkları; buna karşılık grevci işçilerin de sert bir biçimde buna engel olmaya çalıştıkları anlaşılır. Büyük tepki yaratacağı belli olan olayın ardından işveren dezenformasyon yaratmaya yönelik açıklamalarda bulunur. "İşçilerin kamyon şoförünü döverek kendilerinin aracı kullandıklarını ve dolayısıyla kendi arkadaşlarını ezdiklerini" iddia eder.[46] Hatta bu iddialar nedeniyle gözaltına alman işçiler de olur, ancak birçok işçinin tanıklığında gerçekleşen olayla ilgili bu türden hedef saptırıcı çabaların sonuç vermesi mümkün değildir. Yaşamını yitiren Peker, Paşabahçe'de yapılan görkemli bir cenaze töreniyle defnedilir ve sendikanın öncülüğünde ailesiyle güçlü bir dayanışma sağlanır.[47]

Fabrika Müdürü olaydan iki gün sonra yayınladığı bildiride bir yandan duyduğu üzüntüyü ifade ederken bir yandan da daha önce genel müdürün yaptığı gibi fabrikanın pazarını kaybetmesi riskinden söz etmekte, işçileri ekmek kapılarına sahip çıkmaya çağırmakta ve "geleneksel Camiş ailesi huzurunu geri getirmek için, müessesesini ayakta tutmak isteyen işçilerin destek ve elbirliğinin zorunlu olduğunu" söylemektedir.[48] İşverenin grevi sonlandırmak için işçilere yönelik propagandayı ne olursa olsun bitirmeye niyeti olmadığı anlaşılmaktadır.

---

45 "Şişe-Cam Grevinde Olaylar Çıktı Bir İşçi Ezilerek Öldü", *Akşam*, 12 Aralık 1971.

46 "Grev Kana Bulandı", *Günaydın*, 12 Aralık 1971.

47 Sendikanın açtığı hesaba Paşabahçe ve diğer işyerlerinden cam işçilerinin yaptığı katkılarla 6 çocuk babası Kadir Peker'in ailesine 131 bin liralık bir maddi yardım sağlanmıştır. Kristal-İş: 1970-1973, s. 25.

48 *KISA*. 1971 Grevi Klasörü, "Değerli Mesai Arkadaşlarım" başlıklı, 13 Aralık 1971 tarihli, Fabrika Müdürü Remzi Ormancı imzalı bildiri.

1971 Grev Şehidi Kadir Peker'in Paşabahçe sokaklarındaki cenaze töreni. (Kaynak: Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*. İstanbul, 2012, s. 26.)

Sıkıyönetim koşulları altında süren grev ölümle biten olayın ardından iyice gerginleşmiştir, zaman zaman grev kırıcı işçilere yönelik şiddet kullanılmaktadır. Yaşanan gerilimlerin artışı, sıkıyönetim koşulları ve işverenin sendikalar arasında ayrım yaratacak bir hamleyle öncelikle Hürcam-İş'le uzlaşarak Kristal-İş'i yalnız bırakma taktiğinin işlemesi sonucunda grev 21 Aralık 1971'de Şişecam'la iki sendika arasında protokollerin imzalanmasıyla son bulur.

DİSK arşivinde bulunan bazı yazışmalar Hürcam-İş'in grevden cayması konusunda kritik ayrıntılara ışık tutar.[49] Sürdürülmekte olan grevlerle ilgili olarak DİSK yönetimince oluşturulmuş komisyon, Şişecam işvereniyle randevu alarak gerçekleştirdikleri görüşmede, Hürcam-İş başkanının daha önce Türk-İş öncülüğünde bir heyete katılarak işverenle görüştüğünü öğrenir. Bu görüşmede grevlerin sona erdirilebilmesi için toplu söz-

49 Kemal Sülker, Turgut Gökdere ve Şinasi Kaya imzasıyla DİSK Genel Başkanlığına gönderilen, 20.12.1971 tarihli yazı ve Genel Sekreter Kemal Sülker imzasıyla Hürcam-İş Genel Merkezine gönderilen 20 Aralık 1971 tarih ve 71/598 sayılı yazı. *Tüstav-DİSK Merkez Arşiv Fonu*, Genel Sekreterlik, Kutu: 446, Zarf: 2445 (DİSK Genel Merkezi ile Hürcam-İş arasındaki yazışmalar).

leşmenin 1 Mayıs itibariyle başlatılması ve yarım maaş tutarında ikramiye verilmesinin yeterli olacağı, iki sendika adına Kristal-İş başkanı tarafından ifade edilmiştir. Sözleşme tarihiyle ilgili talebi kabul eden işveren diğer talep için vaatte bulunmamıştır. Oysa Hürcam-İş başkanı komisyona daha farklı –aynı zamanda daha yüksek– talepleri olduğunu ifade etmiştir. DİSK komisyonu Hürcam-İş adına bu talepleri dillendirmeye kalkıştığında Genel Müdür ortaya çıkan durumu konfederasyonların rekabeti olarak yorumlamış ve süreci sendika başkanları ile devam ettirme isteğini komisyona açıklamıştır. Bu durumda grevde sonuca ulaşılabilecek noktaya gelindiği kanaatini edinen komisyon, 18.12.1971 günü Hürcam-İş başkanı ile işverenin temasını sağlamış; öte yandan bir başka konfederasyon başkanlığında işverenle görüşen ve kendilerine haber vermeden sözleşme yürüten Hürcam-İş'in greviyle ilgili artık bir çalışmalarının söz konusu olamayacağını genel merkeze bildirmiştir. Hürcam-İş için artık bundan sonra grevi sürdürmenin maddi ve moral olanakları kalmamaktadır. Nitekim ertesi gün işverenle öncelikle anlaşarak grevi bitiren sendika Hürcam-İş olacaktır.

Kristal-İş genel kurul raporunda belirtildiği gibi, aslında grevin belli bir aşamasında yayınladığı bildiriyle işveren, sendikaların taleplerine epeyce yaklaştığının sinyalini verdiği halde sonuca varma konusunda yeterince net ve işbirliği içinde davranmamıştır. Sendika, bunun altında yatan anlayışa dikkat çeker: İşveren verebilecek noktaya geldiği hakları sözleşmeyle sendikaya vermek yerine grevi kırarak işbaşı yapacak işçilere vaat etmeyi tercih etmiştir.[50] Bu noktada işçilerin ezici bir bölümünün sendikanın iradesine uygun davranması, greve devam etmeyi tercih etmiş olması güçlü bir sınıf dayanışması göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Genel Müdür Kocatopçu şirket dergisinde yaptığı yıl sonu değerlendirmesinde grevin "sendikaların aşırı istekleri" nedeniyle çıktığını; "ne işçiye ne de işyerine bir şey kazandırmadığını" yazmaktadır.[51] Oysa grev sonucu elde edilenlere bakıldığın-

50 Kristal-İş: 1970-1973..., s. 24.

51 Şahap Kocatopçu, "Yeni Yıla Girerken", *Şişe Cam*, sayı 58, Aralık 1971, s. 3.

da sendikaların taleplerinin büyük ölçüde karşılandığı görülür. Son derece gerilimli bir propaganda savaşına, fiziki çatışmaların ve bir işçinin ölümünün de eklenmesine karşın Kristal-İş'in ve ona bağlılığını koruyan Paşabahçe işçilerinin bu kritik grevi başarıyla sona erdirdikleri tespit edilmelidir. Grev sonrası Paşabahçe fabrikasındaki gelişmeler, sağlanmaya çalışılan uyumlu rejimin artık her iki taraf için de mümkün olamayacağını ortaya koyar. Genel Müdür andığımız yazıda, grev süresince çalışanlara ve greve katılmayanlara, "gösterdikleri bağlılık ve vefa hislerinden ötürü tebrik ve teşekkürlerini" sunar. Şişecam yönetimi, resmî söylemindeki tüm haktanır tavrına karşın grevi, işçilerin sendikaları aracılığıyla kullandıkları bir hak olarak görmekte zorlanmakta; Genel Müdürün işçilerden "bağlılık ve vefa" bekleyen (tabii böylece de greve gitmeyi vefasızlık olarak niteleyen) satırları ise hâlâ paternalist tınılar içermektedir. Bu algılama tarzına uygun bir tutum gösteren fabrika yönetimi de grev kırıcılarını bazı avantajlar sağlayarak ödüllendirir, buna karşılık altı işçiyi "grevdeki aşırı hareketlerini" bahane ederek işten çıkartır.[52]

Kristal-İş'e göre yaşanan problemlerin altında fabrika yönetiminin ve genel müdürlüğün yönetimle ilgili zaafları ve yanlışları yatmaktadır. Grev sürecinde özellikle kamuoyuna yönelik açıklamalarda daha politik ve kapsamlı bir söylem geliştirse de sendikanın Paşabahçe'yle ilgili değerlendirmeleri onun bir işyeri sendikası algısı içinde olduğu izlenimini vermektedir. O sıralarda Paşabahçe işçilerinin işyeri düzeyindeki deneyimlerinin ortaya çıkardığı değerlendirme ve tutumlarla beslenen, onlarla paralel giden sendikal pratik ve söylemler ile yerel ilişki ağlarının sağladığı yüksek organize ve mobilize olma kapasitesi Kristal-İş'e yerel düzeyde güçlü bir dayanışma ve direniş olanağı sunmaktadır. Ancak hem muhatap olduğu sermaye gücünün yaygın ve etkin karakteri hem de toplumsal-siyasal gelişmelerin yarattığı basınçlar giderek yerel düzeyde de sendikayı zorlayacak duruma gelecektir.

52 Kristal-İş: 1970-1973..., s. 86.

Gençlere yetmeyen sendika

1970'lerin sonlarına kadar Kristal-İş'le Hürcam-İş arasındaki rekabet, işyerlerindeki yetki mücadeleleri, karşılıklı suçlamalar ve üye transferleri ile devam eder. Her iki sendika da birbirlerini işverene yakın olmakla suçlarken bir yandan da tüm cam işçilerini kendi çatıları altında birleşmeye çağırırlar. Özellikle Hürcam-İş yayınlarında, Şişecam'm tekel özelliği üzerinde durmakta ve işçileri, dönemin sosyalist program ve sloganlarında öne çıkan, "anti-tekel" mücadeleye davet etnektedir. Kristal-İş'i "işverenin uşaklığını yapan sarı sendika" gibi oldukça ağır ifadelerle suçlamaktadır.[53] İki sendika arası rekabetin kızıştığı 1970'lerin ortalarında Hürcam-İş Paşabahçe Fabrikasında da örgütlenmek üzere girişimlere başlar.[54]

Paşabahçe'nin dönemin atmosferi içinde politikleşmiş genç işçilerinin de yer aldığı ve ağırlıkla TİP'lilerden oluşan aktif bir grup buradaki çalışmalara öncülük etmektedir.[55] Bu öncü grup önce Kristal-İş içinde temsilci, yönetici pozisyonlarına aday olup başarı sağlayamayınca bu kez 1974'teki Kristal-İş şube kongresinde muhalif liste çıkarmaya yönelir, küçümsenmeyecek oranda oy almayı da başarır. Ancak deneyimsizliklerinin yarattığı hatalar sonucu istenen başarıyı elde edemezler. Mevcut yönetime eleştirileri özellikle sendika içi demokrasi konusundaki zaaflar noktasında yoğunlaşmaktadır. Kristal-İş'in, bir zamanlar eleştirdiği Cam-İş'le aynı noktaya geldiğini düşünmektedirler. O sıralarda Hürcam-İş ile ilişkiye de geçmeye baş-

53 *Hürcam-İş-İlk Adım*, yıl 1, sayı 5, Nisan 1975, s. 1-3.

54 25.5.1974 tarihinde Hürcam-İş'in Paşabahçe şubesinin açılışının yapılacağını haber veren, G. Sekreter Ali Şahin ve G. Başkan Cevat İyigün imzalı, 15.5.1974 ve 974/188 sayılı yazışma. *Tüstav DİSK Merkez Arşiv Fonu*, Genel Sekreterlik, Kutu: 446, Zarf: 2445 (DİSK Genel Merkezi ile Hürcam-İş arasındaki yazışmalar).

55 Hürcam-İş'in dergisinde "Paşabahçe Şubesi Yeni Müteşebbis Heyet Atandı" haberi ve sendikanın "Paşabahçe Cam İşçilerine Çağrı"sı yer alır. Aynı sayıda Paşabahçe Goble Servisinden bazı işçilerin şikâyetlerine de yer verilir. Örneğim bazı işçiler goble ücret komisyonlarındaki Kristal-İş temsilcilerinin yaptıkları ayrımcılıklardan yakınmaktadırlar. *Hürcam-İş-İlk Adım*, yıl 1, sayı 5, Nisan 1975, s. 3-5.

layan grup, işkolundaki sendikal rekabetin aşılması ve tek çatı altında güçlü bir sendikayla greve çıkılarak sonuç alınması gerekliliğini propaganda eder.[56]

Genç ekibin yaşadığı deneyim 60'ların başlarında Şişmanoğlu ve arkadaşlarının yaşadığıyla oldukça benzerdir. Görüşme olanağı bulduğumuz ekip üyelerinin anlatımlarından, yoğun bir okuma ve öğrenme faaliyeti içinde oldukları, güçlü sosyal ilişkiler geliştirdikleri anlaşılır. Hepsi de farklı sol politik grupların toplantı ve eylemlerine, DİSK ve Maden-İş'in mitinglerine, eğitimlerine katıldıklarını, yayınların okuduklarını anlatırlar. Hürcam-İş'in Paşabahçe örgütlenmesi sırasında DİSK'e bağlı Maden-İş ve Bank-Sen sendikalarının uzmanları tarafından buradaki şubede yapılan eğitimleri anımsamaktadırlar. Diğer yandan bu gençlerin başkaldırısı, 1940 sonlarında Hasan Türkay, Ahmet Topçu gibi dönemin genç işçilerinin durumuyla da benzerlik taşır. Hatırlanacağı gibi o yıllarda genç işçilerin hem fabrika içindeki otoriteye hem de politik olarak CHP iktidarına karşı tutum aldıklarını anlatmıştık. 70'lerin genç ekibi için de, büyüklerine, fabrika yönetimine, sendikadaki otoriter yapıya başkaldırı ile sol bir politik kimlik kazanma süreci paralel ve iç içe gelişir. Görüşleri ve sendikal-siyasal pratikleri, kanaatkâr ve muhafazakâr görüşlü ağabeylerinden, sendikacılık tarzları daha önce sendikacılık yapmış büyüklerinden farklıdır. Kimisi için sol politik kimlik oluşumu aynı zamanda hem evde otoriter baba, hem de fabrikada işveren karşısında bir başkaldırı anlamına gelmiş, çeşitli zorluklarla başetmek gerekmiştir.

DİSK'in o yıllarda İstanbul başta olmak üzere birçok bölgede etkili mücadelelerle genişliyor olmasına karşın Beykoz-Paşabahçe havzasına uzaklığı dikkate değerdir. DİSK bölgede ancak 73-74'te ve büyük ölçüde Hürcam-İş çalışmasıyla tanınmaya başlar. Ancak Kartal-Gebze hattı, Haliç bölgesi gibi dönemin başlıca işçi havzalarındaki hızlı kitleselleşmeyi burada yaşayamaz. Örneğin 15-16 Haziran'ın dev işçi dalgası Paşabahçe'yi içine almaz. 15-16 Haziran yürüyüşleri sırasında fabrika

56 İbrahim Eren (Kristal-İş Eski Genel Başkanı) "Kristal-İş Tarihi" konulu görüşme, İstanbul, 1 Nisan 2006.

içinde çalıştırılmayarak ve gezmesi engellenerek etkisizleştirilen, 1974'te Hürcam-İş örgütlenme çalışmaları nedeniyle işten çıkartılan öncü işçilerden İsmail Özkan'ın deneyimi bu durumun oluşumunda işverenin rolüne işaret eder. Ancak yine Özkan'ın değerlendirmesiyle, Paşabahçe'de DİSK'in tutunamamasında bölgenin coğrafi olarak kapalı "feodal yapısı" ve sürekli göçler de etkilidir.[57]

Örgütlenme hamlesi ciddi engellerle karşılaşan Hürcam-İş'e göre, hem işveren hem de rakibi Kristal-İş birlikte davranarak Paşabahçe'deki üyelerine baskı yapmaktadırlar.[58] DİSK tarafından Şişecam Genel Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda, fabrikadaki bazı yöneticilerin isimleri verilerek; bu kişilerin sendika seçme özgürlüğüne yönelik baskıları şikâyet edilir ve sendikal özgürlükleri engelleyenlerin uyarılması istenir.[59] İlk örgütlenme kampanyasında birkaç yüz (dönem tanıkları 250 ile 400 arası rakamlar vermektedirler) üye kazanılır ancak bu noktada tıkanma yaşanır. Örgütlenme çalışması büyük ölçüde "yukarı fabrika" olarak anılan otomatik imalat fabrikası işçileri içinde yürütülmüştür. Erel, o dönemde goble imalatının sürdüğü "aşağı fabrikaya" açılamadıklarını; eğer bunu başarabilselerdi Hürcam-İş'i örgütleyebileceklerini düşünmektedir. İstenen genişliği yakalayamayan örgütlenme çalışmaları öncü gruptakilerin işten çıkarılmasıyla ciddi bir darbe alır.

Buna rağmen Hürcam-İş, Paşabahçe'deki örgütlenme atağını güçlü bir biçimde sürdürmeye çalışır. Sendika merkezi bir yandan, işverenin "randıman düşüklüğünü" gerekçesiyle işten çıkarttığı öncü üyeleriyle dayanışma gösterirken bir yandan da Paşabahçe şubesini güçlendirme yönünde adımlar atar.[60] Pa-

57 İsmail Özkan –eski Paşabahçe işçisi ve sosyalist aktivist– "Paşabahçe'de sendikal ve siyasal mücadele tarihi" konulu görüşme, İstanbul, 10 Kasım 2005.

58 *Hürcam-İş Sendikası 4'üncü Olağan Genel Kurulu Çalışma Raporu*, 10-11 Haziran 1975, s. 28

59 TŞCAŞ G. Müdürlüğüne gönderilen 13 Nisan 1975 tarih ve 974/271 sayılı, DİSK G. Bşk. Vekili Hilmi Güner imzalı yazı. *Tüstav DİSK Merkez Arşiv Fonu*, Genel Sekreterlik, Kutu: 446, Zarf: 2445 (DİSK Genel Merkezi ile Hürcam-İş arasındaki yazışmalar).

60 *Tüstav Hürcam-İş Arşiv Fonu*, Kutu: 3, Zarf: 61, Hürcam-İş Karar Defteri (8/5/1976-20/1/1977), 15.2.1977, 25.5.1977 ve 3.10.1977 tarihli Merkez Yü-

şabahçe'de DİSK yöneticilerinin katıldığı sohbet toplantısı düzenlenir, cam işçilerine yönelik bildiriler hazırlanır.[61] (Bkz. EK 16.) Bildiride Paşabahçe işçilerine: "Paşabahçe işkolumuzun çözüm noktasıdır. Paşabahçe Kristal-İş'in bel kemiğidir. Paşabahçe'de oyun bozulmalıdır. Paşabahçe'de sarı sendika-işveren zinciri mutlaka kırılmahdır" sözleriyle seslenilir. Paşabahçe'de bir sinema salonunda düzenlenen toplantıda, çok sayıda işçinin Kristal-İş'ten istifa ederek resmen Hürcam-İş üyesi olması hedeflenmekteyse de beklenen sayıda işçinin katılımı sağlanamaz.[62] Öte yandan işten çıkartılan Paşabahçeli öncülerden bazıları Hürcam-İş'in yönetim kurullarında yer alarak sendikal mücadeleyi sürdürürler.[63]

Gençlerin zaferi

İşverenin yanı sıra Kristal-İş'in de rakip sendikanın Paşabahçe'de artan faaliyetlerine karşı tutumu serttir. Örgütlenmede gerekli çoğunluğun sağlanamaması üzerine Hürcam-İş'e gidenler toplu sözleşmeden yararlanabilmek için Kristal-İş'e geri dönerler. Kristal-İş, İbrahim Erel gibi öncüleri üyeliğe yeniden kabul etmez. Erel, bu sırada kendisinin Kristal-İş'e yeniden üye olmasında fabrika müdürlerinden birinin rolü olduğunu belir-

---

rütme Kurulu toplantı kararları. Defterde Paşabahçe şubesi için yapılacak harcamaların yanı sıra işten atılanlara yapılacak maddi yardımlarla ilgili kararlar izlenebilir.

61 Paşabahçe'de DİSK başkanı Kemal Türkler'in katılacağı bir toplantının organize edilmesiyle ilgili yazışma için bkz. *Tüstav Hürcam-İş Arşiv Fonu*, Kutu: 86, Zarf: 350, DİSK G. Başkanlığına gönderilen 10.10.1977 tarih ve 977/430 sayılı, G. Başkan Feridun Ertuş imzalı Hürcam-İş yazısı. "Paşabahçe Cam İşçisi Kardeşler" başlıklı 2.7.1977 tarihli bildiri için bkz. *Tüstav Hürcam-İş Arşiv Fonu*, Kutu: 14, Zarf: 114.

62 Şirin Beceren, –eski Paşabahçe işçisi ve Kristal-İş yöneticisi– "Paşabahçe'de sendikal ve siyasal mücadele tarihi" konulu görüşme, İstanbul, 18.05.2006. Beceren toplantıya katılımın ve istifa edenlerin sayısının düşük kalmasının nedenini dönemin Kristal-İş başkanı Şişmanoğlu ve Şişecam yönetiminin oluşturdukları baskıya bağlamaktadır.

63 İsmail Özkan sendikanın 4. Olağanüstü Kongresi'nde Genel Eğitim Sekreterliğine seçilir. Şaban Öztürk Hürcam-İş Paşabahçe Şube Başkanlığı ve Genel Yürütme Kurulu üyeliği görevlerinde bulunur.

tir. Daha önce DİSK tarafından Hürcam-İş örgütlenmesinde, sendika seçme özgürlüğüne yönelik baskıcı tutumu nedeniyle şirket yönetimine şikâyet edilen yöneticilerden birisi olan züccaciye bölümü müdürü Eren'e, sendikal mücadelesini Kristal-İş içinde sürdürmesi yönünde de telkinde bulunur. Bir işveren yetkilisinin sendikal hareketle ve sendikalarla bu denli ilgili ve müdahaleci olması dikkat çekicidir. İsmail Özkan ise 1966 grevi sırasında etkili rol oynamış olan isimlerden birinin, Kristal-İş yönetim kurulu üyesi TİP'li Mustafa Özabacı'nın, o sıralarda genç ve arayış içinde olan gruba ağabeylik ederek öneriler getirdiğini anımsar. Özabacı kendilerine, Hürcam-İş şubesini açmaktan vazgeçerek, sendika içinde uzun vadeli bir muhalefet yoluyla yönetime gelme stratejisini önerir.

Hürcam-İş sendikasının 1976'da yapılan kongresinde, o zamana dek yönetimde etkinliği olan TİP kökenliler yerine TKP'ye yakın isimler seçilmiştir. Hayli gergin geçen kongre sürecinde yaşananlar Hürcam-İş'ten istifalara da neden olur.[64] Yaşananlar TİP kökenlileri Hürcam-İş seçeneğinden uzaklaştırmış; farklı kişi ve çevrelerden gelen, Kristal-İş içinde mücadele etme fikri, anılan gelişmelerin sonucunda giderek güç kazanmış olmalıdır.

Öncü grubun bileşiminde, İsmail Özkan gibi TİP'liler ve diğer sosyalist gruplardan işçiler de bulunmakla beraber; o sıralarda işçi hareketi içinde kitlesel bir destek kazanmış olan Türkiye Komünist Partisi'ne (TKP) yakın işçiler ağırlık oluşturur. Paşabahçe'de de şubesi bulunan İlerici Gençler Derneği çevresinde örgütlü olan ve "ilerlemeciler" olarak anılan bu grup kısa süre içinde genç işçiler arasında küçümsenmeyecek bir etkinliğe ulaşır. TKP'nin dönem içinde sendikalara ilişkin politikasının ana hatlarını belirleyen 1978'deki bir parti belgesinde; sendikalarda sınıf ve yığın sendikacılığı temelinde yönetim organlarını diğer ilerici politik ve sendikal akımlara bağlı işçilerle paylaşmanın önemi, sendikal birliğin gerekliliği, sendikalarda sınıf uzlaşmacılarının yönetimine son verilmesi gibi başlık-

64 Konuyla ilgili haber ve TİP'in yaklaşımını yansıtan değerlendirmeler için bkz. *Yürüyüş*, sayı 88, 14 Aralık 1976, s. 10-11.

ların öne çıktığı görülür.[65] Parti, dönem boyunca tekeller karşısında sendikaların eylem birliğini ve DİSK içindeki etkinliğinin yanı sıra, "Türk-İş tabanındaki işçileri de hareketlendirerek işçi sınıfının ortak çıkarları için sınıf savaşma çekme" politikasını; bu bağlamda DİSK ve Türk-İş arasında eylem birliği oluşturulmasını savunur.[66] Hürcam-İş örgütlenmesi yapan genç ekipten Şirin Beceren de, Hürcam-İş örgütlenmesi sürecinde ziyaret ettikleri DİSK genel sekreterinin kendilerine, Hürcam-İş yerine Kristal-İş içinde örgütlenmeyi tavsiye ettiğini aktarır.[67] Bu, o sıralarda DİSK'te etkin olan TKP'nin sendikal alanda savunduğu politikalarla uyumlu bir yaklaşımdır.

Yerel ve kişisel deneyimler ve genel siyasi etkiler birbirini besleyerek sonuçta genç sosyalist işçileri Kristal-İş'in yönetimine gelmek için aşağıdan bir değişim kampanyası başlatma noktasına getirir. Politik sendikal aktivistler oto imalat, bakım, torna atölye, döküm atölyeleri, kalıp onarım, fırınlar gibi üretim için kritik birimlerde yoğunlaşmaktadırlar. Muhalefet hareketi daha çok buralardan beslenir. Sol aktivistler bu işçiler arasında, makineleşmeyle birlikte sömürü oranının artışı gibi temalar etrafında daha uygun propaganda koşullarını yakalayabilmektedirler. Ayrıca fabrikadaki çalışma koşulları hâlâ oldukça ağırdır. Bazıları hayli genç yaşta olan işçiler ciddi sağlık sorunları yaşamaktadırlar.[68] Aktivistlerden İsmail Özkan, tıpkı daha önceki dönemin değişimci öncülerinden Şişmanoğlu gibi yaptığı iş nedeniyle fabrikayı gezme olanağı-

65 TKP 1978 Plenumu raporundan özetleyerek aktaran: *Atılım*, yıl 5, sayı 8 (56), 1Ağustos 1978, s. 2.

66 Bu konudaki parti görüşlerini içeren örnek yazılar, TKP Merkez Komitesi yayın organı *Atılım*'ın sayfalarında bulunabilir. Örnek olarak bkz. "Türk-İş ve Eylem Birliği", *Atılım*, yıl 7, sayı 4 (76), 1 Nisan 1980, s. 3 ve "DİSK ve Türk-İş Eylem Birliği", *Atılım*, yıl 7, sayı 6 (78), 1 Haziran 1980, s. 7.

67 Şirin Beceren görüşmesi.

68 Bekir Yıldız'ın 1970'lerin sonlarında fabrikanın işçileriyle gerçekleştirdiği röportajlarda ortaya çıkan tablo oldukça karamsardır. Görüşme yapılan işçilerde dişlerle, akciğerlerle vb. ilgili yaygın sağlık sorunları görülmektedir. Çalışma ortamlarında aşırı soğuk ve sıcağa maruz kalma sorunu ve geçim sıkıntısı da üstünde durulan konular arasında yer alır. Bkz. Bekir Yıldız, "Soluğu Cam Olanlar", *Harran-Berlin (Röportajlar)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 104-126. EK 17.

na sahip bir bakımcıdır ve bu imkânı sonuna kadar değerlendirmesini bilir.[69]

Zanaat temelli üretimin sürdüğü goble bölümlerinde grubun etkisi görece zayıftır. Dönem tanıklıklarına ve daha önce sunduğumuz bilgilere dayanarak; akort tarifelerine dayalı ücretlendirme sistemi içinde, ustaların inisiyatiflerinin ve pazarlık güçlerinin yüksek düzeyde olduğu goble bölümünde çalışanlar açısından, sendikanın kendilerine sağlayabileceği kazanımlar konusundaki beklenti ve duyarlıkların görece zayıf kaldığı değerlendirmesi yapabilir. Bir tür aristokratik yapı oluşturan deneyimli ustaların, kendileri ve tezgâh ekiplerinin getirisi daha yüksek ürünlere çalışması konusunda işverenle giriştikleri doğrudan pazarlık, onları tarihsel olarak sendikadan çok işverenle ilişkilendirmiştir. İbrahim Eren tanıklıklarında; kendilerinin goble servisindekilere de ulaşmak, onların sorunlarını anlamak için gayret gösterdiklerini; ama servisteki işleyişi ancak sendika yönetimine geldiklerinde tam olarak kavrayabildiklerinden yabancısı oldukları bu alanda fazlaca başarılı olamadıklarını teslim eder. Goble ustaları, hayli genç işçilerin başını çektiği sol ekibin, özellik arzeden sorunlarını bilemeyeceklerinden ve kendilerini "maceralara sürükleyebileceklerinden" endişe ederler.[70] Ama bu ayrımların ötesinde fabrikadakileri yeni ekibin etki alanına yaklaştıran başka ve bildik bir etken de işlemektedir. Yapılan son sözleşmelerde sağlanan ücret artışları ve sosyal yardımların yarattığı tatminsizlik, 1964'te Kristal-İş'in ortaya çıkışında olduğu gibi şimdi de muhalif ekibin güç kazanmasına hizmet etmektedir.[71]

Semtte ve fabrika içinde giderek gücünü ve etkinliğini artıran genç sol ekip önce Paşabahçe şube yönetimini elde eder, kısa süre sonra da 1979 Genel Kurulu'nda sendika yönetimine açıkça talip olur. İşyerinde her servis için belirlenen sorum-

69 İsmail Özkan görüşmesi.

70 İbrahim Eren görüşmesi.

71 İbrahim Eren fabrika geneline yayılan bu rahatsızlık olmasa kendilerinin genel kurulda istedikleri başarıyı salt politik temelli destekle sağlamalarının güç, hatta imkânsız olduğu yorumunu yapar.

lular üzerinden oluşturulan, düzenli toplantı yapan komitelerle sistemli bir örgütlenme çalışması geliştirilir. 1960'lı yıllardaki mücadeleci dinamik ruhundan zamanla uzaklaştığı ve görece kapalı otoriter bir yapı oluşturduğu görülen mevcut yönetim karşısında; özellikle sendika içi demokrasi ve tabanın söz ve karar sahibi olması ilkesini öne çıkaran yaklaşımlar, toplu sözleşmelerden duyulan tatminsizliklerle de birleşince tabanda sempati yaratır.

Yine de gençler için işler kolay değildir. İşçilerin, daha önceki deneyimlerde yaşandığı gibi işten çıkartmayla karşılaşabilecekleri korkusuyla aday olmaktan kaçınmaları yüzünden tamamlanamayan aday listesi, Beceren'in üç hemşehrisi ağabeyi aday olmaya ikna etmesiyle tamamlanabilir. Diğer yandan mevcut yönetim içinde de bölünmeler yaşanmış ve seçime giren farklı gruplar oluşmuştur. Sol ekibin öncülerinden İbrahim Eren'e göre kendilerinin seçimlerde başarı kazanması hem sendika içinde hem de işveren tarafından beklenmemektedir.

Tüm bu gelişmeler içinde sol ekip, aralarındaki politik ayrımlara karşın Demokratik Muhalefet Grubu adıyla birlikte hareket etmeyi başararak kongreyi kazanır, genel merkez yönetimini alır. Böylece Kristal-İş'te yeni bir dönem açılmış olur. Altmışlı yılların ortalarında Kristal-İş'in mücadeleci bir sendika olarak ortaya çıkışında ve Şişecam'daki ilk grev hareketinde önemli rol oynamış olan Mehmet Şişmanoğlu kendisi için hayal kırıklığı yaratan seçimi kaybetme sürecini şöyle değerlendirir:[72]

> "1970'li yıllardan itibaren ortam değişmiş; sosyalist düşüncedeki bazı genç işçiler bizim ekibi beğenmez olmuştu. Ben ve arkadaşlarım için 'toplu iş sendikacısı', 'uzlaşmacı' falan diyorlardı. 1974 yılında, Paşabahçe'deki seçimlerde bu genç işçiler bizim arkadaşlara muhalif bir liste çıkarmıştı. Ne var ki seçimi kazanamadılar. Daha sonra bunlar, Hür-Cam-İş ile bağlantıya geçmişler ve işyerinde bu sendikayı örgütleme işini üstlenmişler.

72 "Mehmet Şişmanoğlu: Adı Sınıf Mücadelesi İle Anılan Adam", http://www.kristalis.org.tr/aa_php/Genel_Sayfa.php?KartNoX=13 (erişim: 10 Ağustos 2013).

Bunlardan 9 tanesi bizim sendika tarafından ihraç edildi. Ama ihraç edilince, bu iş biraz da ekmek davası, ücretleri kesildi, işten atılanlar falan oldu. Benim vicdanım buna elvermedi. Bu arkadaşları affettim. Sonra baktım, bizim kuşak sendikacıların arkasından bu işi yapacak, işçinin hakkını savunacak yeterlilikte başka genç insan gelmiyor... Ben genç arkadaşları sendikaya kazandırmak istedim. 1979'da yeniden seçime girdiler, bunların listesini destekledim. Kendi 16 yıllık mücadele arkadaşlarıma arkamı dönmüş oldum. Tecrübelerimi gençlere aktarmak, onları yetiştirmek istiyordum. Sonra bunların Paşabahçe'de seçim kazanmasından birkaç ay sonra Kristal-İş'te seçim vardı. Alttan alta çok iyi organize olmuşlar. Aklıma bile gelmezdi. Seçime bir girdik, bana dört yüz küsur oy çıktı. Önce anlamadım, dört yüz kişi bana oy vermedi sandım. Meğer oy veren sadece dört yüz kişiymiş. Kucak açtığın gençlerin oyununa geldim."

Şüphesiz sendika içi siyaset ve özellikle de kongre süreçleri çoğu kez karmaşık ve hızlı taktik savaşlarının, ittifakların, şiddetli bir rekabetin eşliğinde gerçekleşir. Bu anlamda gençler "oyunu" başarıyla oynamış görünürler. Ama aslında bu daha derinde işleyen sosyal siyasal süreçlerin sadece dışa vurma biçimidir. Yukarıda özetlediğimiz, ülkeyi ve giderek Paşabahçe'yi etkisi altına alan bu süreçler doğal olarak öncelikle gençler tarafından deneyimlenmekte ve onların öznesi oldukları yeni hareketlenmeleri gündeme getirmektedir. Bu noktada Şişmanoğlu gençlerin oyununa gelmekten çok toplumsal değişimlerin kolay öngörülemeyen sarsıcı sonuçlarına yenik düşmüş görünür. Havzanın sosyal siyasal yapısının doğrudan girişine izin vermediği DİSK geleneği ve onun temsil ettiği sendikal kültür sonuçta dolaylı olarak Paşabahçe'ye de ulaşmış olur.

Türk-İş içinde "DİSKli gibi": Sınıf kitle sendikacılığı

Yeni ekibin başındaki isim olan Paşabahçe Şube başkanı Hasan Basri Babalı Kristal-İş'in genel başkanlığına seçildikten hemen

sonra yaptığı konuşmada "eski sarı sendikacılığı" mahkûm ederek, cam işkolunda sınıf ve kitle sendikacılığının başladığını duyurur.[73] İki Paşabahçeli iki de Çayırovalı'dan oluşan yeni icra kurulu 29 yaşındaki genel başkan ve 27 yaşındaki genel teşkilatlanma sekreteri (İbrahim Eren) başta olmak üzere çok genç bir ekiptir. Yeni yönetimin temelini oluşturan Paşabahçe şubesinin yönetim kurulu için solun oluşturduğu Birlik Grubu'nun aday listesi, ekibin profiliyle ilgili fikir verir. Adayların –ki içlerinde yeni genel başkan ve genel teşkilat sekreteri de bulunmaktadır– çoğunluğu otomatik züccaciye fabrikasında çalışmaktadır.[74]

Yeni yönetim ağırlıklı olarak, 70'li yılların ortalarından itibaren DİSK'e bağlı sendikalar –özellikle de Maden-İş– başta olmak üzere emek hareketi içinde önemli bir toplumsal taban sağlamış olan Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) siyasi çizgisine yakın isimlerden oluşmaktadır. Bu siyasi perspektife ve tabandan aldığı güçlü desteğe dayanarak hızlı bir biçimde çalışmaya başlar. "Sınıf ve kitle sendikacılığı" kavramı ve bu temelde geliştirilen söylem Kristal-İş'in yeni döneminin parolasıdır.[75] Haziran 1979'da yayınlanmaya başlayan *Kristal-İş* adlı aylık sendika yayın organında bu kavrama ve onu esas alan açılımlara sıklıkla rastlanır. Yeni sendikal anlayışın genel sendikal politikalar düzeyindeki sonuçlarına aşağıda değineceğiz. Ama önce yeni dönemin öne çıkan bir özelliğine değinmek isteriz: Sendikal etkinliğin emek sürecine, işyerinin gündelik yaşamına müdahale kapasitesinin artışına. Bu durum sendika dergisinin sayfalarından takip edilebilir. Paşabahçe fabrikasında yemek-

---

73 *Kristal-İş*, sayı 1, Haziran 1979, s. 2.

74 *KİSA*, Kristal-İş Sendikası Paşabahçe Şubesi Yönetim Kurulu Birlik Grubu Listesi (17 adayın isimleri ve çalıştıkları birimler belirtilmiştir).

75 İlk kez 1969 yılında Fransız Komünist Partisi'nin etkinliğindeki CGT konfederasyonu başkam Henri Krasucki tarafından ortaya atılan kavram Türkiye'de Mayıs 1975'teki genel kurulunun ardından DİSK'te kullanılmaya başlamıştır. Genel hatlarıyla, işçilerin sınıf çıkarlarını ön plana çıkaran, ancak sendikaların çeşitli görüş, siyasal eğilim ve ideolojik yapıdaki tüm işçilerin kitle örgütü olduğunu savunan sendikacılık anlayışı olarak tanımlanabilir. Bkz. *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s. 59. Ayrıca bkz. DİSK, *Demokratik Sınıf ve Kitle Sendikacılığının Temel İlkeleri*, İstanbul, 1979.

ten zehirlenen işçilere ertesi gün yine aynı yemeklerin çıkartılması üzerine sendika yetkililerinin öncülüğünde giriştikleri yemek boykotu,[76] daha önce çalışılan kurban bayramında, işverenin tehditkâr tutumuna karşın, fiilen tatil yapılması,[77] boyahane işçilerinin servislerinin kapatılması ve yaptıkları işlerin dışarıdaki atölyelere verilmesi girişimi karşısında gösterdikleri direniş[78] gibi örnekler 1950'lerdekine benzer biçimde fabrika içi mücadelenin etkinlik kazandığına işaret eder. Ama bu kez mikro düzeydeki mücadeleler, sınıf ve kitle sendikacılığı tanımı altında yürütülen makro sendikacılık pratiğinin bir ifadesi, yansıması olarak görülmektedir. Sınıf mücadelesi, toplu sözleşmelerle görece fabrikanın dışına taşındığı dönemin ardından, bu kez yeniden ve örgütlü biçimde geri dönmektedir.

Yeniden yayınlanmaya başlayan *Kristal-İş* dergisi yeni yönetimin ve onun temsil ettiği sendikal arayışın toplumsal tabanı, söylemi ve ufkuyla ilgili zengin detaylar sunar. Ayrıntılara girmekten kaçınarak dikkat çeken birkaç noktayı belirlemek isteriz. Her şeyden önce yeni sendikal arayışın öncelikle genç işçilerden destek gördüğü açıktır. Yüksek bir politizasyon, farklı toplumsal-siyasal özneler ve alanlara artan ilginin yanı sıra, katılımcılık yeni dönemin dikkat çekici boyutlarıdır. Genç kadın işçiler görünürlük kazanmışlardır. Dergide yazıları yayınlanan genç kadın işçiler seslerini duyururlar, özellikle de kreş talebini yakıcı bir talep olarak dile getirirler.[79] Öte yandan toplu sözleşme sü-

76 "P. Bahçe Şişe Camda Yemek Boykotu", *Kristal-İş*, sayı 4, Eylül 1979, s. 3.

77 "Dost Düşman Belli Oldu", *Kristal-İş*, sayı 5-6, Ekim-Kasım 1979, s. 3-4. Bayramda çalışmama tutumu Paşabahçe işçilerinin kendilerine güvenlerini artıran ve işveren cephesinde ciddi tedirginlik yaratan bir eylem olarak dikkat çeker. "Makina Atölyesinden Bir Emekçi" imzasıyla *Kristal-İş* dergisinde yayınlanan bir yazıda eylem, "cam emekçilerinin haklı gururu" başlığıyla değerlendirilir, şu sözlerle işverene eleştiri getirilir: "'Ama efendim üretim düşüyor...' Yaaa, üretim düşüyor değil mi? İşveren kendi üretimini düşünüyor da 'biz bir aileyiz' diye tanımladığı işçinin bayramlardaki yaşama koşullarını neden düşünmüyor?..." *Kristal-İş*, sayı 7, Aralık 1979, s. 8.

78 "Birliğimiz Tüm Oyunları Bozacak Güçtedir", *Kristal-İş*, sayı 10, Mart 1980, s. 4.

79 "Çocuğuma Analık Vazifesi Yapamıyorum", *Kristal-İş*, sayı 5-6 Ekim-Kasım 1979, s. 8. "Bir fabrika Bir Sorun", *Kristal-İş*, sayı 4, Eylül 1979, s. 8. Sendika yayınında yer alan isim belirtmeyen yazıların, dergi editörü ya da sendikacılar tarafından da hazırlanmış olabileceği akla gelebilir. Ama durum böyle olsa bi-

HAZİRAN 80

sayı 13

KRİSTAL-İŞ

ekmek barış özgürlük

GÜÇ ve EYLEM BİRLİĞİNİ YAYGINLAŞTIRMAK İÇİN İLERİ

[illegible]

SENDİKAMIZ GREVDEKİ ÜYELERİNE 1500 TL. VERİYOR

[illegible]

CAM İŞVERENLERİ MESS İLE DÜMEN SUYUNDA GİDİYOR

[illegible]

Kristal-İş Dergisi nüshalarından biri.

recindeki katılımdan da söz etmek gerekir. İşyerlerinde her vardiyadan ayrı branşlara göre seçilen alt komiteler üyelerin taleplerini toplayarak taslak çalışmaları yapmakta ve merkezî komisyona iletmektedirler. Komitelerin sendikal demokrasinin gelişimi açısından taşıdıkları öneme özel olarak vurgu yapılmaktadır.[80]

Özgün bir sendikal deneyim: Güç ve eylem birliği

Kristal-İş dergisinin Temmuz 1979'da yayınlanan sayısında, Hürcam-İş'ten gelen birleşme teklifine[81] değinen ve konu hakkında Kristal-İş görüşünü anlatan, "Sınıf ve Kitle Sendikacılığı Diyor ki" başlıklı yazı yayınlanır. Bu önemli teklif karşısında sınıf ve kitle sendikacılığının temel ilkelerine referansla (tabanın söz ve karar hakkı sınıf kitle sendikacılığı anlayışının temel ilkeleri olarak kabul edilmektedir) birleşme kararının taban tarafından verilebileceği; uzun vadeli olabilecek birleşme girişimi yerine kısa vadede yaklaşan toplu sözleşmelere işkolunda birlikte katılma, güç ve eylem birliği yapma önerisi getirilir.[82]

İki sendika arasında gelişen (burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz) sert polemikler ve karşılıklı suçlamaların; toplantı ve yazışmaların ardından, sonunda işkolu düzeyinde eylem birliği zemini yaratılır. 22 Aralık 1979'da iki sendikanın yöneticileri imzaladıkları "güç ve eylem birliği" protokolünü bir basın toplantısı ile kamuoyuna duyururlar.[83] Protokolle sendikalar; ara-

le, kadın işçilerin sesine ve sorunlarına yer verilmesi gerekliliğinin duyulması da başlı başına dikkat çekici bir olgu olarak kaydedilmelidir.

80 "Toplu Sözleşme Komiteleri Çalışmalara Başladı", *Kristal-İş*, sayı 7, Aralık 1979, s. 4.

81 Haziran 1979'da Hürcam-İş, "Kristal-İş yönetimine ilerici bir yürütme kurulunun işbaşına gelmesi kanımızca cam işkolunda tekelci işverenlere karşı daha güçlü bir mücadelenin verilmesinin koşullarını sağlamıştır" diyerek birlik çağrısında bulunan bir mektup göndermiş ve yayın organında da yer vermiştir. *Hürcam-İş İlkadım*, sayı 37, Haziran 1979, s. 6.

82 *Kristal-İş*, sayı 2, Temmuz 1979, s. 1.

83 *Tüstav Hürcam-İş Arşiv Fonu*, Kutu: 3 Zarf: 33 "DİSK Hürcam-İş ve Türk-İş Kristal-İş Sendikaları Arasında Ana Protokolü İçeren Ortak Açıklamadır" başlıklı metin. Metin aynı zamanda şu kaynakta bulunabilir: *Kristal-İş*, sayı 5-6, Ekim-Kasım 1979, s. 4-5.

larındaki çatışmalara son vermeyi, ortak toplu sözleşme taslağı hazırlamayı, Şişecam'la yürütülecek toplu sözleşme müzakerelerini beraber götürmeyi ve ortak bir şekilde sonlandırmayı, ortaya çıkabilecek grev için hazırlık yapmayı ve bu grevi ortak yürütmeyi karar altına almaktadırlar. Sendikal rekabetin, siyasal ayrımlarla da iç içe geçerek yoğun bir biçimde yaşandığı dönemin iklimi içinde ortaya konan bu çıkış sendikal tarihimizde de bir ilk olma özelliği taşır. O yıllarda metal, petro-kimya büro-banka gibi işkollarında da belirli ölçüde gündeme gelen eylem birliği yaklaşımı, en somut ve etkili biçimde uygulanma olanağını cam işkolunda bulur.

Sendikaların "kafa ve kasa birliği" yapması ilkesi çerçevesinde gelişen güçbirliği, iki sendikanın bağlı bulundukları konfederasyonlarca benimsenmeyen bir girişimdir. DİSK'e göre, kendisine bağlı bir kısım sendikaların bu girişimleri, "kafa ve kasa birliği gibi içi kof, hedefi belli olmayan sarı Amerikan sendikacılığının sloganları ile işçi sınıfının demokratik sınıf ve kitle sendikacılığı ilkeleri zemininde birliğini inkâr eden" bir gelişmedir. DİSK eylem birliğini, açıkça "DİSK'e ihanet" olarak damgalamıştır. Türk-İş ise; Türk-İş içinde siyasi görüşlere değil ilkelere öncelik verildiğini belirterek "ne olduğu belirsiz derneklerle" işbirliği yapan "konfederasyonları" eleştirmiş ve genel olarak "hiçbir örgütle işbirliği yapılmasından yana olmadıklarını" belirtmiştir. Eylem birliğinin reddi, her iki konfederasyonun da benimsediği tek düzeyli ve işyeri düzeyinde toplu pazarlığın korunması politikalarıyla da bağlıdır; grup toplu pazarlığının reddi ve eylem birliğinin olumsuzlanması bir bütünlük taşımaktadır.[84] Buna karşılık, Güç ve Eylem Birliği'ni gerçekleştiren sendikacılar bağlı bulundukları konfederasyonlar karşısında da bu politikayı etkin biçimde savunurlar.[85]

---

84 Konfederasyonların özetlenen bu görüşleri ve yapılan değerlendirme için bkz. Can Şafak, "MESS Grevleri (1977-1980)", *Çalışma ve Toplum*, sayı 13, 2007/II, s. 56.

85 Hürcam-İş Delegesi Ali Rıza Gülkaya DİSK'in 7. Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Güç ve Eylem Birliğini eleştirenlere yanıt verir, sosyalist literatür içinden argümanlarla bu politikanın gerekliliğini anlatır ve eylem birliğini ihanet olarak niteleyen 7. Genel Kurul Raporu'nu eleştirir. Hürcam-İş'in bu

Partinin gölgesi

Sendikalar arası güç ve eylem birliği, Kristal-İş'in yeni yönetim çizgisi üzerinde etkili olduğunu daha önce vurguladığımız TKP'nin temel sendikal stratejisiyle uyumlu bir örnek olarak görüldüğü gibi, TİP tarafından da desteklenmektedir.[86] Kısa süre önce gerçekleşen genel kurulunda DİSK'teki TKP ağırlıklı yönetim değişmiş; diğer bazı sosyalist oluşumların ve esasen CHP'lilerin etkin olduğu yeni yönetim ise TKP'yi ve onun etkisini devam ettirdiği konfederasyona bağlı Maden-İş, Banksen gibi sendikaları dışlayıcı bir tutum geliştirmiştir.[87] Güç ve Eylem Birliğinin desteklenmemesinin ardında bu politik arka plan vardır. Bu durumun bir sonucu olarak Kristal-İş yönetimine gelen ekiptekiler açısından Maden-İş deneyimi rehber olmayı sürdürür. İbrahim Eren, kongre öncesi çıkardıkları bildirileri Maden-İş'in olanakları ile bastırdıklarını, yaptıkları toplu sözleşmelerde Maden-İş sözleşmelerini örnek aldıklarını aktarır.

Bu bağlamda, dönemin mücadeleci sendikacılık pratiğinin arka planında yer alan ve genç sendika militanlarını besleyen, onlara perspektif sağlayan politik akıl ve enerjinin önemine de işaret etmek yerinde olacaktır. Genç ekip içinde ve Paşabahçe'de etkinliğini artıran TKP'nin buraya özel önem verdiğine dair örnekler vardır. Ali Eriş anılarında, 70'li yıllarda partinin kendisini bölgeye bir işçi hücresi oluşturmak için gönderdiğini ve fabrikanın çeşitli birimlerinde hücreler, komiteler oluştu-

genel kurula sunduğu karar önerileri içinde güç ve eylem birliğine ilişkin bir öneri de bulunur. Konuşma ve karar önerisi metinleri için bkz. 1. Ordu Komutanlığı 2 Numaralı SYNT.AS. Mahkemesi, 1981, Esas N. 1981/698, Karar N. 1986/251, (DİSK ve DİSK'e bağlı Sendikalar Davası, *Hürcam-İş Gerekçeli Karar*, Kitap No: 18, Sendika No: 16), s. 209 ve 213.

86 TKP'nin değerlendirmeleri için bkz. "Sendikal Birlik", *Atılım*, yıl 7, sayı 3 (75), s. 3 ve "Tekellere Karşı", *Atılım*, yıl 6, sayı 12 (72), 1 Aralık 1979, s. 12. TİP'in değerlendirmeleri için bkz. Ahmet Nalbantoğlu, "Tekellere Karşı İşçi Sınıfının Eylem Birliği", *Yürüyüş*, sayı 269, 3 Haziran 1980, s. 6. Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Can Şafak, "1980 Cam Grevleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 194, Şubat 2010, s. 34-35.

87 Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Canan Koç-Yıldırım Koç, *DİSK Tarihi (Efsane mi Gerçek mi? 1967-1980)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008, s. 417-442.

rulduğunu aktarır.[88] Ekim 1979'da yapılan Senato seçimlerine TKP çevresinin desteğiyle bağımsız olarak katılan Bakiye Beria Onger'in seçim kampanyası sırasında cam işçilerine yönelik özel çalışma yürütülür. Seçim çalışmaları için çıkartılan *Birlik-Dayanışma* gazetesinin bildiri türündeki özel sayılarından biri "Cam İşkolunun Yiğit İşçileri" başlığıyla yayınlanır.[89] Bildiride cam işçileri Şişecam tekeline karşı birlik olmaya çağrılır, Kristal-İş ve Hürcam-İş sendikalarının toplu sözleşme döneminde ortak taleplerle işverenin karşısına çıkması gerektiği belirtilir (Şişecam işverenleri ertesi yıl grev sürerken basında yer alan açıklamalarında, iki sendikanın Güç ve Eylem Birliği'nin, metinde yer alan bu ifadeler doğrultusunda gerçekleştiğini iddia edeceklerdir).[90]

Sendikadaki yönetim değişiminden sonra göreve başlayan Mehmet Üner de partinin yönlendirmesiyle istihdam edilen bir uzmandır.[91] Daha önce tekstil işkolundaki sendikalarda çalışmış olan Üner Paşabahçe'ye gelir ve sendikada eğitimlerde, yayın faaliyetlerinde görev alır. Sendikada ilk kez düzenlenen bu eğitimlerde *sınıf ve kitle sendikacılığı* kavramı çerçevesinde farklı siyasal görüşlerden işçilere, uygun dil ve üslup kullanmaya da gayret edilerek, anlatımlar yapılır. Üner'e göre o sıralarda fabrikanın hemen tüm birimlerinde partinin gizli komiteleri bulunmaktadır. Ancak sendikal düzlemde yapılan açık çalışmalarla partinin gizli çalışmalarını karıştırmamak konusunda özel bir çaba harcanmaktadır.

Güçlü Şişecam tekeli karşısında iki sendikanın giriştiği –ve partinin de desteklediği– güç ve eylem birlikteliğinin sınandığı pratik 1980 yılında başlayan büyük cam grevleri olacaktır.

---

88 Ali Eriş ile yapılan röportaj için bkz. "Kürtlerin Mücadelesi İşçilerle Bağlanmalı", *Atılım*, 12 Haziran 2010, s. 13.

89 *Birlik-Dayanışma Özel* Sayı, 28.9.1979 Bkz. EK 18.

90 Şükran Ketenci tarafından hazırlanan Kilitlenen Grevler yazı dizisi içinde, Şişe Cam işverenleri adına yayınlanan "genel grevin tek nedeni metal, tekstil ve cam işkollarında üretimi durdurmaktır" başlıklı bölüm, *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1980, s. 5.

91 Mehmet Üner, –eski Kristal-İş Sendikası uzmanı– "Kristal-İş'te sendikal mücadelenin geçmişi" başlıklı görüşme, İstanbul, 17.03.2006.

Kristal-İş Kemal Türkler'in cenazesinde (Topkapı, 1980). (Kaynak: Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 2012, 68.)

1980 Grevi: Darbeyle bitirilen uzun grev

Kristal-İş ve Hürcam-İş'in örgütlü oldukları, büyük bölümü Şişecam grubuna bağlı çok sayıda işyeri için Cam İşverenleri Sendikası ile güç birliği yapan iki sendika arasında müzakereler 25 Ocak 1980'de başlar. Daha önce işkolu ve işyerleri düzeyindeki yetki mücadeleleri yüzünden aylarca uzayan yetki süreçleri bu kez kısa sürede sonuçlanır. İşyerlerinde kurulan toplu sözleşme komiteleri yoğun bir çalışma ile üyelerin taleplerini toplar ve değerlendirerek sendika yönetimlerine iletirler. Böylece sözleşme öncesi küçümsenmeyecek bir taban dinamizmi de devreye sokulmuş olur. İki sendika ortak taleplerini içeren teklifi iş-

veren sendikasına sunarlar. Ancak tarafların yaklaşımları hayli farklıdır. Sendikalar, İş Bankası ve ona bağlı bir kuruluş olarak Şişecam'ın ülkenin en kârlı şirketleri arasında yer almasına vurgu yapmakta; camı işkolundaki işçi ücretlerininse diğer işkollarına göre düşük olduğunu belirtmektedirler.[92] Buna karşılık Şişecam yönetimi, toplam maliyetler içinde ücret ödemelerinin yerinin yüksek olduğunu belirtir; salt çıplak ücretin değil toplam ödemelerin değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durur.[93]

İşçi ve işveren taraflarının bu süreçte talep ve pozisyonlarını savunurken geliştirdikleri argümanların, 1950'li yıllardaki toplulukla iş ihtilafları sırasında ortaya konanlarla benzerliklerini izlemek öğreticidir. Geçmiştekine benzer biçimde, Şişecam kamusal sorumluluklar için faaliyet yürüten bir kuruluş olarak sunulur: "Şişecam'da çalışanlar şirketin elinde kalan tüm paranın yeni iş yerleri açmak ve birçok vatandaşa iş imkânı ve memleket ekonomisine katkıda bulunmak için yatırıldığını bilirler." Bu argümanın ardından;"Şişecam'da patronların değil iş kanununa tabi yöneticilerin bulunduğu" işçilere hatırlatılır.[94] Bunlara karşı sendika tarafından gelen argümansa; yine geçmişteki örnekleri anımsatan bir karşılaştırma ile, Şişecam'ın, cam dışında üretim yapan fabrikalarındaki hakların yanında cam işçilerinin sahip olduklarının zayıf kaldığı saptamasıdır. Ancak geçmişle benzerliklerin ötesinde, bu kez toplu sözleşme sürecini farklı kılacak olan, sendikaların özenle ve öncelikle üzerinde durdukları ücret dışı taleplerdir.

Aralarındaki farklılıklara karşın, ortak bir ideolojik arka plana ve sendikal yaklaşıma –her iki sendika için de bu, sınıf ve kitle sendikacılığı kavramıyla ifade edilen yaklaşımdır– sahip olan iki cam işkolu sendikası; başta metal olmak üzere, o sırada toplu sözleşmelerde önemli kazanımlar sağlanan işkollarındaki düzeye ulaşmayı istemekte, ekonomik ve demokratik hak-

92 *KISA*, Kristal-İş Haber Ajansı, sayı 7/1980 ("Kristal-İş ve Hürcam-İş Sendikaları Ortak Basın Açıklamasıdır" başlıklı metin).

93 "Yeni Sözleşme Dönemi Yaklaştıkça" *Şişe Cam*, sayı 104, Eylül-Ekim 1979, s. 2-3.

94 A.g.m., s. 3.

Kristal-İş ile Hürcam-İş'in oluşturdukları Güç ve Eylem Birliği'nin coşkusunu yansıtan bir fotoğraf. (Kaynak: Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*. İstanbul, 2012, s. 31.)

ların geliştirilmesine ilkesel düzeyde öncelik vermektedir. Kıdem tazminatı günsayısının yasada belirtilenin üzerinde artırılması, hak grevinin sözleşmeye girmesi, çalışma sürelerinin kısaltılması, işsizlik tazminatı, izin kurulu, disiplin kurulu ve işçi sağlığı iş güvenliği kurulunun demokratikleştirilmesi (işçi temsilcilerinin de yer aldığı eşit üyeli kurullar olmaları) gibi talepler bunlar içinde öne çıkanlardır.[95]

İşveren tarafı bu tür talepleri, "işçi haklarıyla ilgisi olmayan maddeler; aşırı, sevk ve idareye müdahale niteliğinde istekler" olarak tanımlamaktadır.[96] Hak grevi hakkının toplu sözleşme-

95 *KISA*, "Hürcam-İş ve Kristal-İş sendikaları Ortak Basın Duyurusudur (17/6/1980)" başlıklı ve toplu sözleşme talep ve politikalarını ayrıntılı biçimde aktaran çoğaltma metin.

96 Cam İşverenleri Sendikası Yürütme Kurulu üyesi Selçuk Tuzlalı'nın beyanatı

ye konması, iş güvencesinin sağlanması, işçilerin yönetime katılması, kıdem tazminatının artırılması gibi temel hedeflere yönelik oldukları görülen bu tür taleplerin, yönetimin emek sürecindeki denetimine doğrudan müdahaleler içerdiği, hatta daha da ileri giderek bir tür meydan okuma niteliği gösterdiği söylenebilir. Yukarıda, fabrikada yeniden ve örgütlü olarak canlanan sınıf mücadelesi olarak tanımlanan süreçle birlikte yorumlandığında ortaya çıkan tablo açıkça fabrika rejiminin niteliği üzerine yürüyen bir savaşı anlatır. Çalışma mevzuatı, sosyal güvenlik uygulamaları, sendikal örgütlülük ve toplu sözleşme yoluyla despotik niteliği görece zayıflayan fabrika rejiminin şimdi

için bkz. Özer Oral, "Genel Grev Niteliğinde Grevler: Cam İşkolunun Yüzde 90'ına Yakın Bölümünde Grev Uygulanıyor", *Milliyet*, 13.06.1980, s. 6.

daha da geliştirilmesi, demokratik karakter kazanması yönünde adımlar atılmaktadır.

Önceki dönemlerde çalışma mevzuatının uygulanmasının sağlanması ve toplu sözleşme yoluyla ücret pazarlığı yapılması, fabrika rejiminin mevcut yapısına dokunmayan, dahası meşrulaştırıcı pratikler olarak işlev edinirler. İşveren tarafının "sevk ve idareye müdahale niteliğinde istekler" nitelemesi burada önem kazanır. Hem –merkezî toplu sözleşme süreçleriyle– işyerinin dışına çıkarılmış hem de büyük ölçüde ücrete dair konularla sınırlandırılmış sınıf mücadelesi şimdi; iş güvencesi, işçi sağlığı iş güvenliği, izinler, disiplin kurulları, çalışma saatlerinin kısaltılması, memur ve ustabaşıların toplu sözleşme kapsamına alınması ve daha da ötesinde hak grevinin toplu sözleşmeye girmesi gibi talepler ve işyerinde ortaya konan fiili sendikal müdahalelerle can sıkıcı biçimde fabrikada boy göstermeye başlamaktadır. Örneğin Şirket'in 1979 raporunda başka etkenlerin yanı sıra, üretim ve maliyeti etkileyen olumsuz unsurlar arasında "sendikanın bayramlardaki çalışmalara karşı çıkması" da sayılmaktadır.[97]

Sınıf mücadelesi sertleşirken

Sözleşme süreci gergin geçmektedir. Taraflar uzlaşamamış ve grev yakınlaşmıştır. Tam bu sıralarda işveren sendikaya sormadan işçilere avans dağıtmaya başlar. Böylece grevin önlenmesinin hedeflendiğini gören sendika duruma müdahale ederek üyelerinin avansı almaması, alanların da iade etmesi için çalışma başlatır. Paşabahçe'de, durumu anlatan bir bildiriyi dağıtmak isteyen sendika temsilcileri tutuklanırlar.[98] Ardından fabrikadaki bir yönetici otomatik imalat bölümündeki işçilerden birini tokatlamaya kalkmasıyla işyerindeki gerginlik artar.[99] İşveren tarafından fabrikalarda dağıtılan bildiriler ve "sendika fabrika yönetimini ele geçirmek istiyor, işçi haklarıyla ilgisi ol-

97 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1979 Yıllık Raporu, s. 4. (Şişecam BBM koleksiyonu)

98 "7500 TL. Gerçeği", *Kristal-İş*, sayı 10, Mart 1980, s. 2.

99 "İşveren Kumar Oynuyor", *Kristal-İş*, sayı 11, Nisan 1980, s. 3.

mayan maddeleri savunuyor" biçiminde propagandalarla, artık kaçınılmaz olduğu anlaşılan grev öncesi sendikanın meşruiyetinin zayıflatılmasına yönelik çabalar sürdürülür. Öte yandan sendika toplu sözleşme sürecinde yoğun eğitimler, toplantılar yaparak ve farklı servislerden işçilerin taleplerini sözleşme taslağına geçirme konusunda özel bir duyarlılık göstererek hazırlanmaktadır.

Sonuçta tarafların uzlaşamamaları üzerine 15 Mayıs'tan itibaren sözleşme kapsamındaki cam fabrikalarında aşamalı olarak grevler başlar. 28 Mayıs'ta Paşabahçe fabrikasındaki 2.600 işçi de greve çıkar. Böylece cam işçileri de, o sıralarda metal ve tekstil gibi sektörler başta olmak üzere, tüm ülkeyi saran grev dalgası içinde yerlerini almış olurlar. Grevin zorlu geçeceği ilk gün Paşabahçe'de görülen polis ve asker yığınağından bellidir.[100] Genel Başkan Hasan Basri Babalı'nın grev pankartını açması askerler tarafından engellenmeye çalışılır. Yüzlerce güvenlik görevlisinin çevresini sardığı Paşabahçe fabrikasında yine de, ailelerin ve semt halkının da katılımıyla grev coşkuyla başlar.[101] Sendika dergisinde grevin başlangıcı edebi bir üslupla anlatılır:[102]

> "...Tokmağın grev davuluna çarpacağı an geldiğinde yıllardır cam işçilerinin haklarını, geleceklerini, umutlarını dizginleyen demir kapı çaldığında her gün bu kapıdan yorgun ve umutsuz çıkanlar, bu defa umutsuzluğu, yılgınlığı demir kapının ardında bırakarak çıkmışlardı."

İlk günlerinde işveren tarafından grevin "ideolojik" olduğunu iddia eden açıklamalar gelir.[103] Buna karşın iki sendika ver-

100 Mehmet Üner grev başlamadan çok önce bir askerî birliğin fabrikanın yanındaki Sultaniye çayırına yerleştirildiğini, özel bir hazırlık olduğunu hissettiklerini aktarır. Üner aynı zamanda, greve çıkıldığı sırada askerlerin pankart açılmasına engel olması karşısında "işçi asker kardeştir, patronlar kalleştir" türü sloganlar attırarak gerilime engel olmaya çalıştıklarını anımsar. (Mehmet Üner görüşmesi)

101 *Kristal-İş*, sayı 12, Mayıs 1980, s. 3.

102 *Kristal-İş*, sayı 12, Mayıs 1980, s. 3

103 Özer Oral, "Genel Grev Niteliğinde Grevler: Metal, dokuma ve cam işkolundaki yaygın grevlere halen 52 bin işçi katılıyor", *Milliyet*, 12.06.1980, s. 6.

dikleri beyanatlarla bunu reddeder ve "ekmek, iş güvenliği ve onurumuz için grevdeyiz" açıklamasını yapar.[104] Metal, tekstil ve cam grup sözleşmelerinde karşı karşıya gelen sermaye sınıfı ve işçi sınıfının temsilcileri arasındaki mücadele giderek sertleşmektedir. Sermayenin özellikle metal sektöründe, Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) öncülüğünde yürüttüğü mücadele 12 Eylül'ün ayak seslerini duyurmaktadır. MESS, en görünür haliyle kitlesel grevler üzerinden yaşanan, sertleşen ve giderek belirginleşen sınıflar arası mücadelenin bu momentinde sermaye sınıfının amiral gemisi durumundadır. Nitekim Kristal-İş, giderek uzama eğilimi gösteren cam grevleri sırasında, Şişecam'ı "MESS'in dümen suyuna girmek"le suçlar.[105] Buna karşılık benzer suçlamayı Şişecam işverenleri de sendikalara getirirler.[106] Kristal-İş'in yeni yönetiminin, tüm emirleri, o sırada MESS'e karşı mücadele yürütmekte olan, Maden-İş'ten aldığını, sözleşmelerde kendi modellerini bırakarak Maden-İş'in MESS'e verdiği teklifi esas aldıklarını iddia ederler. Onlara göre grevin tek nedeni metal, tekstil ve cam işkollarında üretimi durdurmaktır. Bir kez daha sınıfa karşı sınıf durumu oluşmuştur. TİSK devam eden metal, tekstil ve cam işkolu grevlerinde üyesi işveren sendikaları ile tam bir dayanışma içinde olduklarını, işverenlerin işi sevk ve idare haklarına müdahaleye izin vermeyeceklerini duyurur.[107] Sermaye örgütleri emek sürecindeki denetimlerini zayıflatacağını düşündükleri, parasal olmayan, idari taleplerin tümünü "ideolojik" olarak yaftalamakta ve gayrimeşrulaştırmaya çalışmaktadırlar.

Ağustos ayı boyunca işçi ve işveren sendikaları arasında yapılan görüşmeler sonuç vermez. Kristal-İş yayınladığı bildiri ve

104 Şafak, *1980 Cam...*, s. 31.

105 *Kristal-İş*, sayı 13, Haziran 1980, s. 1.

106 Şükran Ketenci tarafından hazırlanan Kilitlenen Grevler yazı dizisi içinde, Şişe Cam işverenleri adına yayınlanan "genel grevin tek nedeni metal, tekstil ve cam işkollarında üretimi durdurmaktır" başlıklı bölüm, *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1980, s. 5.

107 Şükran Ketenci tarafından hazırlanan Kilitlenen Grevler yazı dizisi içinde, TİSK adına yayınlanan "sendikacılık aşırı tavizler peşinde koşmamalı, sendikaların başına bu inanca sahip kişiler getirilmelidir" başlıklı bölüm, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1980, s. 5.

DİSK'in eski Genel Başkanı ve T. Maden-İş Sendikası Genel Başkanı.

Kemal Türkler'in

İşçi sınıfımızın ve emekçi halkımızın baş düşmanı faşist canilerce katledilişini nefretle kınarız. İşçi sınıfımızın acısını paylaşırız.

Mücadelesi mücadelemize ışık tutacaktır.

KRİSTAL-İŞ PAŞABAHÇE ŞUBESİ
VE GREVCİ İŞÇİLERİ

Paşabahçe grevcilerinin Kemal Türkler için verdiği gazete ilanı. (Kaynak: *Cumhuriyet*, Temmuz 1980.)

açıklamalarda "cam tekelinin" uzlaşmaz tutumunu eleştirir; işverenin içeri mal sokma, mal çıkartma, grev yerine baskı uygulama, asılsız söylentiler yayma, görüşme çağrısı yapıp kaçma gibi oyunlarının sökmeyeceğini ilan eder.[108]

12 Eylül 1980 darbesiyle, 107. gününde sona erdirilene kadar güçlü bir dayanışmayla devam eden grev Türk-İş tarafından desteklenmez. Grevin başlamasından bir gün sonra toplanan Türk-İş yönetim kurulunun basın açıklamasında greve dair herhangi bir açıklama olmadığı gibi, devam ettiği süre içinde de konfederasyon bu kritik greve hiçbir destekte bulunmaz.[109] Buna karşılık Kauçuk-İş, Deri-İş, Petrol-İş gibi sendikaların gösterdikleri maddi ve manevi dayanışma dikkate değerdir. İb-

108 Şafak, s. 32.

109 *Türk-İş 12. Genel Kurul Çalışmaları* (24-28 Mayıs 1982), Türk-İş Yayını, Ankara, 1982, s. 275 (Kristal-İş Delegesi İbrahim Eren'in Genel Kurul'da yaptığı konuşma, s. 272-278).

rahim Eren tanıklıklarında özellikle Petrol-İş'in yaptığı yüklü miktardaki maddi dayanışmayı zikreder. Maddi kaynakları hayli sınırlı olan Kristal-İş'in beş ayı aşkın süren grevi sürdürebilmesinde bu dayanışma önem taşır. Diğer taraftan sendikanın "dost Paşabahçe esnaf ve pazarcılarına" hitaben yayınladığı ve Paşabahçe halkına dayanışması nedeniyle teşekkür ettiği bildiri, ciddi bir semt dayanışmasının da geliştiğine işaret eder.[110]

Dönemin Kristal-İş Genel Sekreteri İbrahim Eren, darbeye yakın günlerde işverenin sendikanın taleplerini kabul etmeye yaklaştığı, grevin bitirilmek üzere olduğu değerlendirmesini yapar. Eren'e göre; 12 Eylül'den kısa süre öncesinde, TİSK adına Halit Narin ve DİSK adına Kemal Daysal'm da katıldığı müzakerelerde anlaşma noktasına gelinmiştir, ancak darbenin olacağını önceden öğrenen işveren temsilcilerinin tutumları bir anda değişir ve uzlaşmaz bir havaya girerler.[111] Böylece beklenen anlaşma olmadan darbe yapılır ve Şişecam grevi de diğer grevler gibi zorla sona erdirilir.

110 Şafak, s. 32.

111 İbrahim Eren'le yapılan görüşme. O sırada Paşabahçe şube başkanı olan Şirin Beceren'in izlenimleri de bu yöndedir. Beceren, talep ettikleri ücret artışıyla işverenin vereceği arasındaki farkın azalmış olmasına rağmen hiçbir uzlaşma girişiminin gelmemesini, işveren tarafının darbe beklentisine bağlar. (Şirin Beceren görüşmesi)

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ÜLKEDE VE PAŞABAHÇE'DE DESPOTİZMİN YÜKSELİŞİ

Devlet müdahalesi: "Şimdi patronlar gülecek"

> "Huzurlu işyerlerinin oluşturacağı bir toplulukta, millet ve devlet de güçlü olur."*

İşçi hareketinin radikalleştiği, toplumsal muhalefet hareketinin yükseldiği 1970'ler boyunca yayınlanan *Şişe Cam* dergileri izlendiğinde şirket yönetiminin söz konusu gelişmeler karşısında duyduğu rahatsızlık kolaylıkla görülebilir. Hem dergi adına yayınlanan imzasız yazılarda, hem de genel müdürün yaptığı değerlendirmelerde, sonuçları *Şişe Cam*'a da yansıyan işçi direnişleri ve diğer toplumsal muhalefet hareketlerinden duyulan rahatsızlıklar farklı tonlarda dile getirilmiştir.[1] Kimi zaman işçiler "kendilerini ve işyerlerini maceraya sürükleyen" hareketlere girmekten kaçınmaları için uyarılır, kimi zaman da "kanunsuz eylemlere girişmeyen" işçiler kutlanır. İşçilerin giriştikleri radikal eylemlere ilişkin tepkiler yalnızca yazılarda kal-

(*) "1981 Yılında İşçi-İşveren İlişkileri", *Şişe Cam*, sayı 111, Ocak-Şubat 1981.

1 Örneğin "Toplu Sözleşmelerin Düşündürdükleri" başlıklı yazıda, 1976 toplu sözleşme sürecinde gruba bağlı bazı fabrikalarda yaşanan direnişler eleştirilir. Bkz. *Şişe Cam*, sayı 86, Eylül 1976, s. 10-11. "İşçi-İşveren ilişkileri Üzerinde Sohbet: Direnişler Hakkında", *Şişe Cam*, sayı 87, Kasım 1976, s. 4-5.

maz; DİSK'in ünlü DGM Direnişi'ne katılan cam işçilerinin ücret kesintilerine uğramaları ve bazılarının da işten atılması gibi fiili cezalandırmalar da devreye girer.

Bu arada şirket işyerlerinde örgütlü sendikalar dergideki yazıların hedefindedir. Bütün üyelerine eşit haklar sağlamak istemeleri, kalifiye işçilere daha yüksek zam uygulanmasına karşı çıkmaları ya da toplu sözleşme müzakerelerinin uzaması, görüşmelerde bazı geniş kapsamlı konuların gündeme getirilmesi vb. gibi birçok hususta sendikalara eleştiriler getirilir. Diğer taraftan özellikle genel müdürün açıklamalarında işkolundaki sendikalar arası rekabetin aşırı taleplerin ortaya çıkmasına neden olduğu vurgusu dikkat çeker. Kocatopçu bir demecinde bu görüşünü yineledikten sonra, işçi ve işverenlerin her birinin birer konfederasyon altında toplanması ve yurt çıkarlarına öncelik vererek masaya oturmaları yönündeki idealini dile getirir.[2] Dergi sayfalarında yapılan, "Cam sanayiinde çalışanların artık uzun bir çalışma barışının meyvalarından yararlanmaya hak kazanmış oldukları" belirlemesi, o sıralarda en büyük 100 işletme içinde 7. sıraya yerleştiğini duyuran Şişecam'ın, geçmiş yıllarda olduğu gibi yine endüstri ilişkilerinde ciddi bir istikrar arayışı içinde olduğuna işaret etmektedir.[3]

1978 yılında gerçekleşen bir sempozyuma sunduğu tebliğde Kocatopçu el imalatı ürünlerin ağırlıkla Batılı ülkelere ihraç edildiğini, bu alanda büyük ihracat olanakları bulunduğunu; ancak el imalatında ücretlerin hızlı artışının bu sektörde sorumluları endişeye yönelttiğini vurgulamaktadır.[4] Devamla, şirketin az gelişmiş bir yöre olan Sinop'ta tesis kurarak burada ihracata dönük üretim yapmak istediklerini, ama "ileride ücret artışları yaşanması olasılığının" kendilerini düşündürdüğünü belirtir. Kocatopçu'ya göre: "Türkiye'nin bu davada başarıya ulaşması ancak işçi-işveren ve hükümet üçlüsünün istihdam

2 26 Mart 1979 tarihli *Tercüman* gazetesindeki Ertuğrul Soysal röportajı, "Türk Ekonomisine Yön Verenler Konuşuyor" aktaran: *Şişe Cam*, sayı 102, s. 6.

3 "Bir Sözleşme Biter, Bir Yenisi Başlar", *Şişe Cam*, sayı 94, Ocak 1978, s. 8.

4 Şahap Kocatopçu, "Dünyada ve Türkiye'de Cam Sanayii", *Türk Cam Sanayii Simpozyumu*, İstanbul Sanayi Odası Yayını, İstanbul, 1978, s. 14-15.

yaratmak, az gelişmiş yöreleri kalkındırmak ve ihracatı hızlandırmak kampanyasında *yurt çıkarlarında birleşmeleriyle* mümkün olacaktır." (vurgu bizim)

Tüm bu açıklamalar, hem şirket düzeyinde mikro, hem de –dönem içinde Türk-İş ve Ecevit Hükümetinin de *Toplumsal Anlaşma* aracılığıyla belli ölçüde yaşama geçirmeye çalıştıklarıyla paralel olarak– makro düzeyde korporatist politika arayışlarını yansıtır. Uluslararası rekabete açılmış, ihracata yönelmiş şirket için işgücü maliyetlerini düşük tutmak ve üretimi aksatmamak vazgeçilmez bir öncelik olarak görülmektedir. Mikro ve makro düzeydeki korporatist politikaların savunulması bu çerçevede kaçınılmaz olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada iktidardan, ihracat olanaklarını zayıflatan ücret artışlarının sınırlandırılması, az gelişmiş yörelere yapılacak yatırımlara destek olunarak yeni ucuz işgücü depolarının kullanılmasına yardımcı olunması, oluşturulacak üçlü mekanizmalarla işçi-işveren uzlaşmasının sağlanması gibi büyük beklentiler ortaya konmaktadır. Ancak dönemin siyasal ve sosyal dinamikleri göz önünde tutulduğunda, bu beklentilerin toplumun diğer kesimlerinde kolayca kabul edilmesinin ve iktidarlarca da uygulanmasının mümkün olmadığı açıktır. Bu durumda söz konusu beklentilerin yerine getirilmesinde öncelikle ortaya konan uzlaşmaya dayanan korporatist sistem olsa da; mevcut durumda hemen ardındaki seçenek otoriter bir rejim arayışı olacaktır.

1970'lerin sonlarına yaklaşırken *Şişe Cam* dergisindeki kimi yazıların söylemi ve kullanılan ifadeler 12 Eylül dönemini çağrıştırır. Neredeyse bir darbe çağrısı olarak yorumlanabilecek 1977 tarihli bir örnekte şunlar dile getirilir:[5] "Atatürk ilkelerine bağlı bir milletin ideallerini soysuzlaştırmak için girişilen bütün hareketleri çok yakından takip etmek ve çocuklarımıza daha mutlu bir Türkiye bırakmak için bu hareketleri önlemek zorundayız." Nitekim 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi Şişecam tarafından coşkuyla karşılanır. 12 Eylül'den hemen sonra çıkan ilk sayıda, "yeni ve mutluluklar vadeden" bir döneme girildiği tespitiyle birlikte derginin de yeniden şekilleneceği duyurulur.

5 Şahap Kocatopçu, "Yeni Yıla Girerken", *Şişe Cam*, sayı 88, Ocak 1977, s. 3.

"12 Eylül'de ülkeyi bir karmaşanın sınırından kurtaran Silahlı Kuvvetler'den" övgüyle sözedilir; "yeni dönemin Türk Sanayiinin gelişimine, üretimin ve döviz zenginliğinin başlıca kaynağı olan ihracatın artışına ve iş barışının yerleşmesine yararlı olması" dileği ifade edilir.[6] Şişecam aynı zamanda darbe hükümetine iki yöneticisini bakan olarak vermiştir. Şahap Kocatopçu bir kez daha Sanayi ve Teknoloji Bakanı olurken, Serbülent H. Bingöl de Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olarak yeni kabinede görev alır.[7] Özetle şirket yeni rejimle hem fikrî düzeyde tam bir uyum içerisindedir hem de onunla organik bağlar geliştirmiştir.

80'li yıllar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sermaye sınıfının bir karşı saldırısı olarak gelişmiştir. İhracata yönelik ekonomik politikaların engelsizce yaşama geçirilmesi için emek maliyetlerinin ve işçilerin alım gücünün düşürülmesi başlıca sermaye talepleridir. Bunların ancak emeğin örgütlü gücünün zayıflatılması hatta yokedilmesiyle gerçekleştirilebileceği açıktır. Neo-liberal ekonomik politikalar pek çok ülkede baskıcı rejimler eliyle yaşama geçirilir. 1980 Askerî Darbesi ve sonrasında oluşturulan yeni rejim de Türkiye'de böylesi bir işlev görür. Bölüşüm ilişkilerine sermaye lehine yapılan etkili müdahaleler ve emeğin örgütsüzleştirilmesi dönemin karakteristikleridir. Öte yandan genel olarak sermaye sınıfı özel olarak da bazı büyük sermaye odakları yeni rejimde hem iktisadi hem de siyasi güçlerini artırırlar. 12 Eylül ve devamı niteliğindeki ANAP iktidarından, diğerlerine göre daha çok yararlanıp hızla büyüyen üç büyük sermaye grubu içinde Koç ve Sabancı'nın yanı sıra İş Bankası da vardır.[8] İş Bankası grubunu 1980'lerde de zirvede tutan, mali sektörde genişleyen faaliyetleri ve iştiraki olan cam tekelinin ihracata dönük faaliyetleri olur. İhracata dönük cam sektörü, 1980'li yıllarda olağanüstü büyüme göste-

6 "Yeni Bir Dergi" ve "Atatürkçü Bir Yönetim", *Şişe Cam*, sayı 108-110, Mayıs-Kasım 1980, 1.

7 Her iki yöneticinin bakanlık görevine getirilince Şişecam camiasına yazdıkları veda mesajları *Şişe Cam* dergisinin 108-110. sayısında yer alır.

8 Mustafa Sönmez, *1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 155.

rerek, İş Bankası grubunun rakipleriyle arasındaki mesafeyi açmasında önemli bir rol oynamıştır.[9]

Şirket üst düzey yöneticilerinden Rüştü Bozkurt'un ifadeleriyle, "Türkiye'de dışa açık ekonomi politikalarının yürürlüğe konmasından çok önce dünya ile tanışan Şişecam Topluluğu" bu makroekonomik tercih değişikliği gerçekleşince; zaten oluşturmuş olduğu ölçekler ve yapmış olduğu teknolojik atılımlarla ihracatta sağladığı deneyimler doğrultusunda, kapasite ve teknik olanaklarını global rekabete kaydırmıştır.[10] Şişecam'ın, 80'li yıllarda temel tercih haline gelen ihracata yönelik politikaların erken uygulayıcılarından birisi olarak, bu yönde bir politikanın yaşama rahatlıkla geçirilebilmesi için emek direncinin kırılması gerekliliğini önceden gören ve buna uygun girişimleri destekleyen bir sermaye grubu olduğu söylenebilir. Bu noktada özellikle darbe öncesinde yoğunlaşmış (darbe yapıldığı sırada da sürmekte olan) ve en önemlilerinden bazıları da kendi bünyesinde sürdürülmüş olan grevler, şirket için en çok üzerinde durulan konu haline gelmektedir.

Darbeden kısa süre sonra dergide yayınlanan "Grev Sonu Barış" başlıklı yazıda, darbeyle bitirilen grevlerin muhasebesinin yapılması gerektiği ifade edilerek; çalışanlar "gördükleri sıkıntılı rüyadan uyanmaya" ve yeniden kurulması gereken "barışı" düşünmeye çağrılırlar.[11] Yazıdaki şu ifadeler dikkat çekicidir: "Bir işyerinde çalışanlar yöneticileriyle iletişim kurabiliyor ve şikâyetini iletebiliyorsa o işletme nefes alıyor, yani yaşıyor demektir." Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla işveren, darbeyle sendikal faaliyetlerin durdurulduğu, işçilerin formel örgütlenmelerinden mahrum kaldıkları bu aşamada, daha önce zaman zaman yaşama geçirmeye çalıştığı, sendikalar yerine işçilerle doğrudan muhatap olma stratejisini artık rahatlıkla uygulayabileceğini öngörmektedir.

Diğer yandan, "herhangi bir işyerinde çalışanların greve git-

9 *A.g.e.*, s. 156.

10 Rüştü Bozkurt, "Şişecam Topluluğu'nda Temel Dönüşümlere Kısa Bir Bakış", *Şişe Cam*, sayı 185, Tem.-Ağus. 1995, s. 24.

11 "Grev Sonu Barış", *Şişe Cam*, sayı 108-110, Mayıs-Kasım 1980, s. 14.

mesi ülkenin ne ekonomik kalkınmasına ne de gerçek demokrasinin oluşmasına yardımcı bir yol olarak düşünülebilir"[12] ya da "hepimizin tanık olduğu gibi grevlerde devletin yasaları yerine terör yasaları uygulanmıştır"[13] gibi ifadelerle darbe yönetimi tarafından zorla bitirilen grevler olumsuzlanır, o sırada fiilen işçilerin elinden alınmış olan bu temel hak, gayrimeşrulaştırılarak işçilerin bilincinde gereksizleştirilmeye çalışılır. Bir şirket yayını için alışılmışın dışında yaklaşımla, 1981 Ocak ayından başlayarak bir yıl boyunca çıkartılan sayılarda; başlıca Avrupa ülkelerinin, Japonya'nın ve ABD'nin sendikal geleneklerini tanıtan yazılar art arda yayınlanır.[14] Böylece, işverenin benimsemediği sendikacılık anlayışları yerine, işçilerin daha "uygun" tercihler geliştirmeleri için kendilerine bir eğitim hizmeti sunuluyor olsa gerektir.

Darbenin hemen sonrasında çıkartılan 2364 sayılı yasa ile sendikaların toplu sözleşme ve grev yapma imkânları kalmamıştır.[15] Devlet ve işveren temsilcilerinin ağırlıkta olduğu Yüksek Hakem Kurulu artık toplu sözleşme düzeniyle ilgili tek yetkili kurum haline gelir. 1981'in başlarında Şişecam işvereni söz konusu yasaya göre son toplu sözleşmenin yeniden yürürlüğe konması için girişimde bulunmaya hazırlanmaktadır. Şirket dergisindeki konu hakkındaki yazıda işçilere şöyle seslenilir:[16]

---

12 "Endüstriyel İlişkiler", *Şişe Cam*, sayı 108-110, Mayıs-Kasım 1980, s. 15.

13 Oğuz Tınaz, "Topluluğumuzda İşçi-İşveren İlişkileri", *Şişe Cam*, sayı 128, Kas.-Ara. 1983.

14 *Şişe ve Cam*, sayı 111, Ocak-Şubat 1981 ve sonrasındaki altı sayı boyunca.

15 24.12.1980 tarih ve 2364 sayılı "Süresi Sona Eren Toplu iş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun" (*Resmi Gazete*, 27 Aralık 1980, sayı 17203, s. 40). Kanunun birinci maddesi şöyle başlar: "İşçi veya işveren mesleki teşekküllerinin faaliyetlerinin durdurulduğu veya grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde; yürürlük süresi sona ermiş bulunan işkolu veya işyeri toplu iş sözleşmelerini, Yüksek Hakem Kurulu, gerekli gördüğü değişiklikleri yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyar". 8. maddesi ise şöyledir: "275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile diğer kanunların bu Kanuna aykırı hükümleri bu Kanunun yürürlüğü süresince uygulanmaz."

16 "1981 Yılında İşçi-İşveren İlişkileri", *Şişe Cam*, sayı 111, Ocak-Şubat 1981.

"[Fiilen sendikasız kalmış olmaları kast edilerek] Bu durum işçilerimizde 'sahipsiz kaldık' gibi bir endişe yaratmamalıdır. İşçilerimiz bilirler ki ne zaman ihtiyaçları olsa, ne zaman sıkıntıya düşseler ellerinden ilk tutan şirketleri ve yöneticileri olmuştur... 1981 yılı işçi-işveren ilişkilerine hasretini yıllardır çektiğimiz olgunluğu getirecektir."

Yukarıdaki ifadeler, şirket yönetiminde, Kocatopçu'nun genel müdürlüğü ile başlayan ve şirket resmî söylemi ve arayışlarında devamlı izleri görülen paternalist politikaların uygulanması için, 12 Eylül'ün tümüyle yeniden biçimlendirdiği çalışma yaşamının uygun ortam sağladığı/sağlayabileceği düşüncesinin etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir. "İşçisine elini uzatan baba şirket" imgesiyle betimlenen bu yaklaşımın şirket genel müdürü Kocatopçu'nun bakan olarak içinde yer aldığı 12 Eylül rejiminin yeni çalışma ilişkileri sistemine yaygınlaştırılması yönünde bir girişim de görülür. Dönemin ilk elden tanığı gazeteci Şükran Soner'in aktardığına göre; cam işvereni –o sırada yazılmamak kaydıyla– kendilerinin işçilerine, greve çıkmadan önce (greve çıkılmaması koşuluyla) vermeyi taahhüt ettikleri ücret artışını uygulamak istediklerini; ancak bu rakamların YHK'nın ilke kararlarını aştığını söylemiştir.[17] Bu konuda Kocatopçu'nun da desteğinin olduğu, ancak gazetede cam sözleşmesi ile ilgili yayın yapılmamasının şart koşulduğu belirtilir. Çünkü o sıralarda Soner ve kadrosunda bulunduğu *Cumhuriyet* gazetesi sözleşmeler ve YHK kararlarıyla ilgili kapsamlı yayınlar yaparak konuyu sıcak tutmaktadır. Soner cam işçilerinin çıkarlarını gözeterek bu talebe uyar ve cam sözleşmeleriyle ilgili yayın yapmaktan kaçınır. Böylece cam işçileri için YHK ilke kararlarını aşan oranda bir ücret artışı sağlanır.

Benzer bir uygulamayı yapmaları yönündeki öneriyi, 12 Eylül'ün hemen öncesinde kitlesel grevler karşısında beraber ha-

17 Şükran Soner, "Bu Düzen Bizim", *Türkiye'nin Ekonomik/Siyasi/Politik Yapısı 1980-1990* içinde (231-286), BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 235. Soner yazısında, hem YHK'nın ortaya çıkan bileşiminin hem de gizli şekilde sürdürülen ve hayli geç sonuçlanan YHK tarafından oluşturulmuş sözleşmelerin işçilerde büyük hayal kırıklıkları yarattığını aktarmaktadır.

reket ettikleri metal ve tekstil işverenlerine de götüren cam işvereni, karşılık bulamadığını; onların grevsiz imzalanan önceki sözleşmelerin bir miktar gerisinde sözleşmeler için çalıştıklarını belirtir. Yüksek düzeyde tekelleşmiş cam sektöründe, neredeyse tek (veya mutlak belirleyici) işveren durumunda olan Şişecam'ın yaşama geçirmeye çalıştığı paternalist politikanın, çok sayıda ve rekabet içindeki işverenlerin faaliyette olduğu diğer işkollarında uygulanmasının koşullarının olmadığı anlaşılır. Şişecam ise sendikanın şiddetli tepkisi üzerine hayata geçiremediği, grevden hemen önce toplu ödemeler yaparak "sendikayı aradan çıkarmaya" yönelik taktiğini, böylece başka bir düzlemde tekrar deneme imkânı yakalamıştır. Şirket yayınında yer alan ifadelerle, sözleşmelerdeki artış konusunda ortaya konan tutum birbirini bütünleyen niteliktedir. İşçilerle doğrudan diyalog kurma, ücretlerini YHK rakamlarının üzerinde tutma politikasına; onların örgütlü gücü olan sendikayı dışsallaştıran, olumsuzlayan bir dil eşlik eder. Şirket, aşağıdaki satırlarda açıkça görüldüğü gibi; daha bir yıl önce binlerce işçinin gösterdiği ortak grev iradesi yokmuş gibi, sendika onların temsilcisi değilmiş gibi davranmaktadır:[18]

> "İşçilerimizin çok büyük bir çoğunluğunun *kavgasız, grevsiz* ve en kısa sürede bağlanacak bir sözleşmeden yana olduğunu biliyorduk... Hesaplarımızı da buna göre yapmıştık. Ancak ,evdeki hesap çarşıya uymadı, *üretim durduruldu ve işçilerimiz de kendilerini grev meydanlarında buldular.*" (vurgular bize aittir)

İşkolundaki iki sendikanın az rastlanır bir birliktelik örneği göstererek sürdürdükleri müzakere süreçlerinin ardından, cam işkolunun neredeyse tamamında kademeli olarak ve büyük coşkuyla başlatılan ve askerî darbe ile zorla sona erdirilmeden önce üç aydan fazla sürmüş olan grevlerin işçilere rağmen ortaya çıktığını ve devam ettiğini ima etmek, gerçekçi görünmeyen bir "itibarsızlaştırma" kampanyasının parçası olarak görülmektedir.

Sendikal müdahale olmadan, tümüyle işveren inisiyatifiy-

18 "Toplu İş Sözleşmelerimiz", *Şişe Çam*, sayı 113, Mayıs-Haziran 1981.

le yürütülen sürecin sonunda, 24 Nisan 1981'de YHK cam işyerlerindeki sona eren sözleşmeleri, değişiklikler yaparak, yeniden yürürlüğe koyar. Paşabahçe işçileri, 1960'ların başlarında binbir güçlükle kullanmaya başladıkları kolektif iradeleriyle toplu sözleşme ve grev yapma hakkından böylelikle, yirmi yıl sonra uzaklaştırılmış olurlar. 1950'lerden itibaren işçilerin mücadelesiyle oluşumu devam eden fabrikadaki hegemonik rejim oluşumu, 1980 sözleşme ve grev sürecinde daha da pekişme ve gelişme eğilimleri gösterirken; 12 Eylül darbesinin oluşturduğu yeni ortamda tam tersine bir yönelimle despotik bir rejim çerçevesinin belli ölçülerde yeniden kurulduğunu görürüz.

Dünya şirketi olma yolunda

Paşabahçe Cam Sanayii 1981 ve 1983 yıllık raporlarında, bütün yıl süren iş barışı sayesinde başta dış satım olmak üzere göstergelerde sevinç verici gelişmeler yaşandığını kaydeder.[19] 70'lerin sonlarında başlayan ihracat öncelikli üretim hamlesi, şirket raporlarında da sık sık vurgulandığı üzere, 12 Eylül'ün yarattığı ortam sayesinde, büyük aşama kaydederek sürmektedir.

Şişecam, Trakya, Sinop gibi yeni açılan fabrikaları, yeni yatırımları ve gelişmiş teknolojilerin edinilmesi için yaptığı girişimlerle artık ölçek değiştirmiş, uluslararası nitelikte bir şirkete dönüşmüştür. Avrupa'nın 3. büyük cam üreticisi olma yolundaki şirketin Ortadoğu'dan ABD'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yönelik ihracat faaliyeti içinde Paşabahçe fabrikasının önemli bir yeri vardır. Cam ev eşyası grubun büyük ivmeyle artan ihracatı içinde giderek en büyük ürün grubu haline gelir.[20] 80'li yılların başlarında dış pazarlarda devam eden tezyinli ve dekorlu ürün (özel işleme ve süslemeli ürünler) modası da fabrikanın önemini artırır.[21]

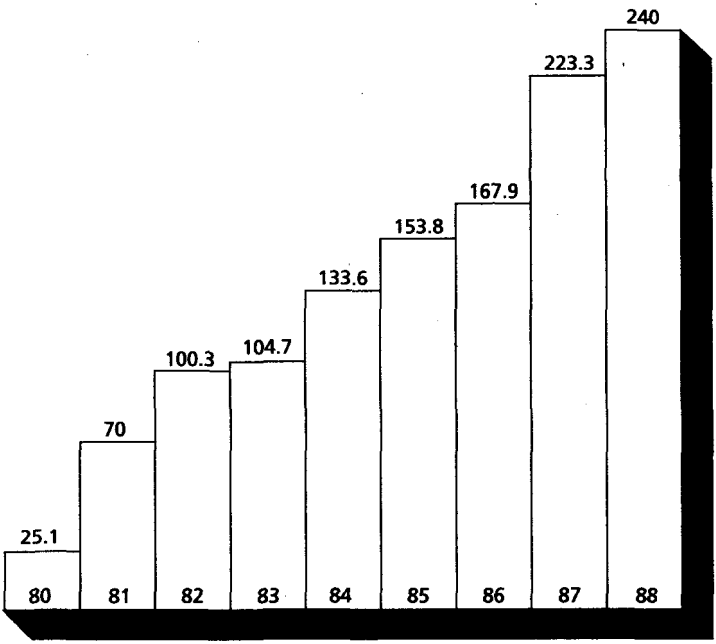
1980'lerin ortalarına gelindiğinde Şişecam Topluluğu'nun

19 Paşabahçe Cam Sanayii A.Ş., 1981 Yıllık Raporu, s. 2 ve Paşabahçe Cam Sanayii A.Ş., 1983 Yıllık Raporu, s. 3. (Şişecam BBM koleksiyonu).

20 Bkz. TŞCAŞ, 1985, 1986, 1990 yıllık raporları.

21 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1985 Yıllık Raporu, s. 1. (Şişecam BBM koleksiyonu).

GRAFİK 6
Şişecam'ın 1980 Sonrası Yıllarda Gerçekleştirdiği Hızlı İhracat Artışı (1980-1988)

Kaynak: Kristal-İş. *10. Genel Kurul (1986-1989) Çalışma Raporu*, İstanbul: 1989, s. 109.

ihracattaki gelişme hızı ülke ortalamasını aşmış durumdadır. Paşabahçe'de yurtdışı satış hasılatı yurtiçi hasılatın üzerindedir. Aynı zamanda devamlı olarak fırın yenilemeleri, yeni otomatik makineler, teknoloji transferleri vb. içeren yoğun modernizasyon yatırımları gerçekleştirilmekte, ürün çeşitliliği ve kalitesini artırma arayışı kesintisiz sürmektedir. Piyasa talebi uyarınca, fabrikanın üretim miktarları azaldığında bile daha yüksek katma değerli ürün imalatına yönelindiği için yüksek ihracat rakamlarına ulaşılır. 80'lerin sonlarında fabrika en yüksek istihdam düzeyine erişir. Çalışan sayısı 3.500'e ulaşmıştır. 1981-1993 döneminde cam sanayii üretim endek-

si, imalat sanayii üretim endeksinin üzerinde bir seyir izlemiştir. Cam sektörünü imalat sanayii içindeki alt sektörlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi bu sektördeki ihracat hacminin diğer sanayi kollarına göre yüksekliği ve üretim hacminin önemli bir kısmının ihracata yöneltilmesidir.[22] 1970'lerde girdiği ihracata yönelik üretim hamlesi, 1980'li yıllarda Türkiye ve dünyadaki uygun koşullar ile olağanüstü bir büyüme ve genişlemeye dönüşen Şişecam 90'ların sonlarında Gürcistan, Bulgaristan, Mısır gibi ülkelerde gerçekleştirdiği yurtdışı yatırımlarla sözcüğün tam anlamıyla küresel bir şirket haline gelecektir.

Eylül günlerinde sendikacılık

12 Eylül 1980 Darbesi ile ciddi kayıplara uğrayan sendikalardan birisi de Kristal-İş olur. Darbenin doğrudan etkilerini, işkolu düzeyinde sürdürdüğü, büyük ve zorlu grevin darbe ile sona erdirilmesi, üye ve yöneticilerinin işten çıkartılması,[23] soruşturmalar ve tutuklamalarla karşılaşması[24] biçiminde tecrübe eden sendika; aynı zamanda yeniden oluşturulan çalışma

22 Hasan Kirman, *Cam Sanayiinin Türk Ekonomisindeki Yeri*, DPT Yayım, Ankara, 1995, s. 78.

23 12 Eylül darbesinin ardından sendikal faaliyetlerin durdurulduğu dönemde; Seget, İzocam, Şişecam Çayırova ve Paşabahçe fabrikalarında çok sayıda Kristal-İş temsilci ve yöneticisinin iş akitleri işverenler tarafından feshedilir. İşten çıkartılanların Bölge Çalışma Müdürlükleri ve Sıkıyönetim Komutanlıklarına yaptıkları başvurular da sonuçsuz kalır, işe iadeyi gerçekleştirmeyerek yürürlükteki Milli Güvenlik Konseyi kararına uymayan işverenler için de işlem yapılmaz. Bkz. Türk-İş 12. Genel..., s. 273-275.

24 Darbenin hemen sonrasında Paşabahçe işyeri baştemsilcisi Aziz Kurtuluş, şube başkanı Şirin Beceren gibi sendika yöneticileri yerel sıkıyönetim güçleri tarafından gözaltına alınırlar. 1982'de referandumdan önce gözaltına alınan sendikanın dört merkez yöneticisi ve Paşabahçe şube başkanı 45 gün siyasi şubede sorguda ve ardından da cezaevinde altı ayı aşkın tutuklu kalırlar. Sorgulamalar sırasında kendilerine katıldıkları Barış Derneği gibi faaliyetlerin yanı sıra, Hürcam-İş'le gerçekleştirdikleri güçbirliğine dair sorular yöneltilir. Bkz. İbrahim Eren görüşmesi. Ayrıca bkz. "Kristal Sanayii İşçileri Sendikası'nın 25 yöneticisi ve üyenin yargılanmasına, İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nde başlandı", *Ayın Tarihi*, 23.04.1983 (bu yargılamanın nedeni sendika yöneticilerinin Anayasa Oylamasında *hayır* oyu kullanılması yönünde yaptıkları çalışmalardır).

mevzuatının getirdiği zorluklarla da başetmek durumunda kalır. 1983 yılında yürürlüğe giren 2821 sayılı Sendikalar Kanunu[25] ve ona bağlı olarak çıkarılan İşkolları Tüzüğü ile cam işkolunun, çimento ve toprak işkoluyla birleştirilmesi ve yeni yasayla toplu sözleşme yetkisi için işkolunda yüzde on barajının getirilmesi sendikayı daha geniş çaplı bir örgütlenme çalışması yapmak zorunda bırakır. Türkiye'nin birçok bölgesinde şubeler açılır. Sendika ilk kez ülke çapında kapsamlı ve hayli zorlu bir örgütlenme çalışması yürüterek gerçek anlamda ulusal bir örgüt haline gelir. DİSK'in faaliyetlerinin durdurulmasıyla örgütsüz kalan Hürcam-İş üyesi cam işçilerinin büyük bölümü de böylece Kristal-İş çatısı altında toplanmış olur.

Cam işkolunda gerçekleşen güç ve eylem birlikleri ile aşılma yoluna giren sendikal rekabet bu kez genişleyen işkolunda Kristal-İş'le, kurucusu 1950'li yıllarda Cam-İş Sendikası'nm en önde gelen isimlerinden Hasan Türkay olan Çimse-İş Sendikası arasında yaşanmaya başlar. Türk-İş'in iki sendikanın birleşmesi yönündeki girişimleri sonuçsuz kalacak, işkolundaki fabrikalarda iki sendika arasında süren sert rekabet sonuçta cam işkolunda Kristal-İş; çimento işkolunda ise Çimse-İş'in hâkim sendika oldukları bir düzenin oluşması ile durulacaktır.[26] Bu süreçte Kristal-İş hem Çalışma Bakanlığı'nm hem de Türk-İş'in rakip sendika lehine tarafgirlik yaptıkları görüşündedir.[27] Dönemin tanıkları, Paşabahçe fabrikası da dahil birçok cam işyerinde de rakip sendikanın örgütlenme çalışmalarının Şişecam işvereninin de örtük ya da açık müdahale ve desteğiyle yaşama geçirilmeye çalışıldığını, bunun için yöresel köken, siyasi gö-

25 Sendikalar Kanunu, Kabul: 5.5.1983, (*Resmi Gazete*, 7 Mayıs 1983, sayı 18040).

26 Türk-İş'in iki rakip sendikaya çağrı yaparak organize ettiği 19 Kasım 1984 tarihindeki toplantıya Kristal-İş-Çitser-İş yöneticileri gelmiş; ancak Çimse-İş yöneticileri gelmemiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. *Türk-İş Arşivi*, Türk-İş Gen.Teş. Sek. Orhan Balaban, Kristal-İş-Çitser-İş Genel Başkanı Hasan Basri Babalı ve diğerlerinin imzaladığı tutanak örneği.

27 Kristal-Çitser-İş *9. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1986, s. 84-98. (İşkolunun toprak ve çimento işyerlerini de kapsayacak şekilde gelmesi üzerine sendika bu dönemde raporun başlığında görülen ismi alınış, ancak daha sonra tekrar Kristal-İş adıyla devam etmiştir).

rüş gibi farklılıkların kullanılmaya çalışıldığını aktarırlar.[28] Paşabahçe'de Kristal-İş yetkiyi hayli zorlanarak yeniden kazanır. Genel hatlarıyla aktardığımız dönemin sonunda Kristal-İş her şeye karşın Şişecam'da örgütlü sendika olarak yoluna devam eder. Zaman zaman sayıları değişen işyerleri de çatısı altında yer alsalar da, Kristal-İş esasen büyük ölçüde Şişecam'da örgütlü bir işletme sendikası olarak varlığını sürdürecektir.

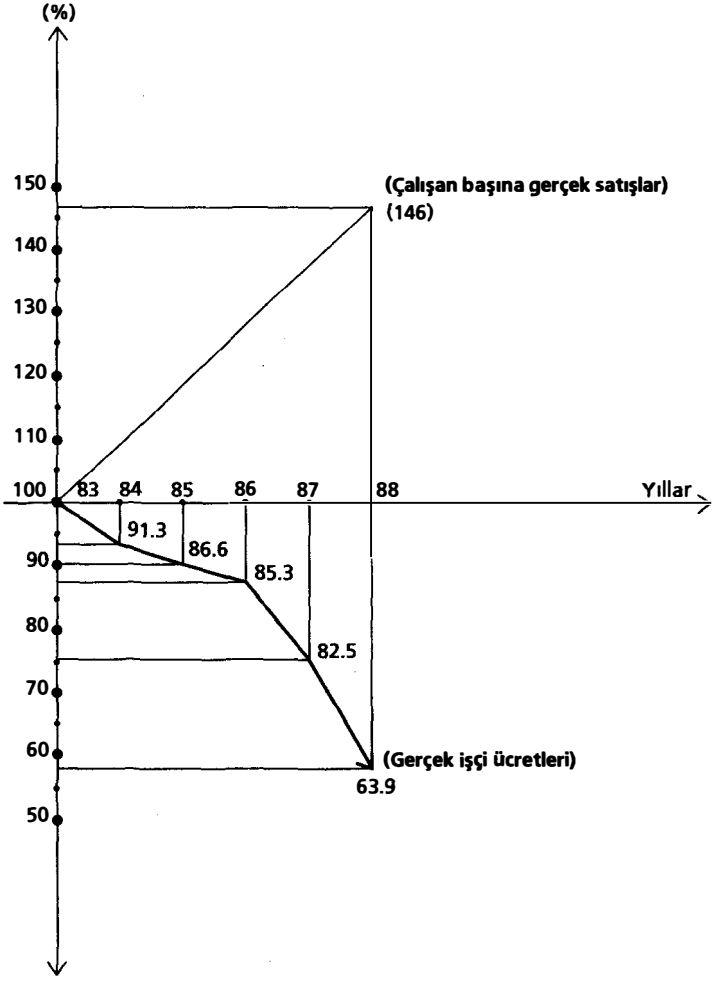
1980'lerin ikinci yarısı Türkiye işçi hareketinin yeniden toparlanma ve mücadele yıllarıdır. Grevler, eylemler, mitingler ve sözleşmeler 12 Eylül'le oluşturulan yeni sendikal rejimin sınırlarını zorlayarak gerçekleştirilir. 1989 Bahar Eylemleri, 1991 3 Ocak Genel Grevi ve Zonguldak Büyük Madenci Yürüyüşü ile doruk noktasına ulaşacak olan büyük bir işçi hareketi dalgası 1987'den itibaren yükselmeye başlamıştır. Kristal-İş'in 12 Eylül'ün hemen öncesinde gelmiş, darbeyle faaliyetlerini askıya almak durumunda kalmış yeni yönetim ekibi de bu dalga içinde, mücadeleci bir kimlikle giderek etkili hale gelir. Kuşkusuz toplu sözleşmeler bu aşamada kritik öneme sahiptir.

12 Eylül döneminin koşulları, cam işçilerinin reel ücretlerinin ciddi biçimde düşmesine neden olur. Sendikanın hesaplamalarına göre cam işçilerinin 1973'te 100 olan alım güçleri 1988'de 63'e düşmüş, sürekli düşen alım gücü ancak 1988 itibariyle 1977'deki seviyesine yeniden ulaşabilmiştir.[29] Şirketin 1980'ler boyunca yakaladığı olağanüstü yükselme eğiliminin işçilere aynı oranda yansımadığı açıktır. Yine sendikanın sunduğu verilere göre işçi başına düşen üretim, satış ve yaratılan

28 İbrahim Eren, işverenin açıkça desteklediği Çimse-İş'in Paşabahçe'de örgütlenme girişimi sırasında işçiler arasında ciddi gerilimlerin hatta kavgaların yaşandığını, taraflar arasında kutuplaşmanın oluştuğunu aktarır. Eren'in tanıklıklarına göre işçileri Kristal-İş'ten kopartmak için 12 Eylül'ün baskıcı ortamında, "artık mücadele yoluyla hak alınamayacağı, işverenle uzlaşarak sendikacılık yapmanın avantaj sağlayacağı" propaganda edilmektedir. Bkz. İbrahim Eren görüşmesi. Şirin Beceren de, rakip sendikanın tümüyle işverenin sağladığı olanaklarla, şef ve müdürlerce açıkça desteklenerek Paşabahçe'de örgütlendiğini ve işçilerin neredeyse üçte birlik bölümünü üye olarak kaydetmeyi başardıklarını belirtir. Bkz. Şirin Beceren görüşmesi.

29 Kristal-İş, *10. Genel Kurul (1986-1989) Çalışma Raporu*, İstanbul, 1989, s. 114.

GRAFİK 7
1983-1988 Çalışan Başına Gerçek Satışlar ve Gerçek İşçi Ücretleri (Şişecam Holding Geneli)

Kaynak: Kristal-İş. *10. Genel Kurul (1986-1989) Çalışma Raporu*, İstanbul: 1989, s. 121.

katma değer oranlarında ciddi yükselişler söz konusudur. Çalışan başına cam üretimi yüksek seyrettiği 1977'deki 34.5 tonun çok üzerine çıkarak 1988'de 39.4 tonu bulmuş, 1983'te % 8.7 olan satışlardaki işçilik payı 1988'de % 5.8'e düşmüştür. Bu yıllar arasındaki işçi başına yaratılan katma değer 6.5 kat artmıştır.[30]

Ortaya konan tablo karşısında, beklenebileceği gibi, cam işçileri yaşadıkları maddi kayıpların telafisine yönelirler. Nitekim yeniden örgütlenme ve mücadele evresinde çok sayıda toplu sözleşme bağıtlanır. Hürcam-İş'in DİSK'e bağlı diğer sendikalar gibi faaliyetini sürdüremediği darbe yıllarında cam işçileri Kristal-İş'te toplanmışlar, böylece Kristal-İş artık Şişecam'la tek başına grup sözleşmesi yapar hale gelmiştir. Şişecam ile yapılan 1985 yılı sözleşmelerinde, darbe sonrası grevler bitirilerek ve YHK'nın zorunlu tahkim yöntemi işletilerek yaratılan geriye gidiş durdurulur, yeni hak kazanımları sağlanır.[31] Ücretlerle ilgili hedeflere önce 1989, ardından 1991 toplu sözleşmesi ile büyük ölçüde ulaşılır.[32] Cam işçileri, Türk-İş'in açıkladığı "yeterli ücret düzeyine" erişen ücretleriyle, o yılların başlıca sorunu olan enflasyon karşısında erime tehlikesini bir ölçüde aşmış olurlar.[33] Reel ücretler 1990'dan itibaren yıllar sonra ilk kez 1977'deki düzeyin üzerine çıkmış olur.

Cam sanayiinin 1973-92 döneminde yıllık ortalama katma değer artış oranı, imalat sanayiinin hayli üzerinde seyretmiştir (% 7.85'e karşılık % 11.8).[34] Aynı dönemde cam sanayiinde ücretle çalışanlara yapılan ödemelerin toplam imalat sanayi-

---

30 A.g.r., s. 114-126.

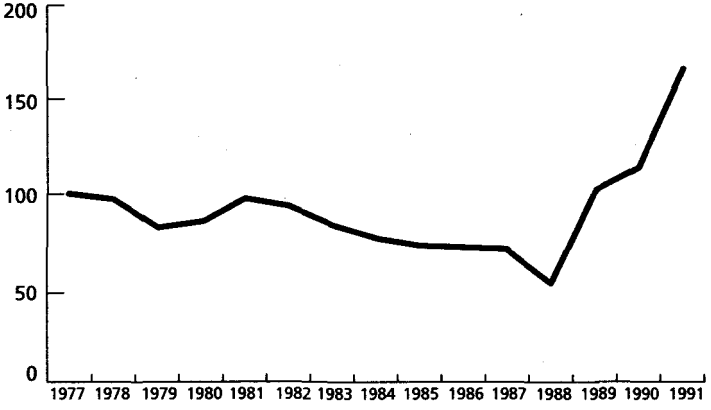
31 Dönemin Paşabahçe şube başkanı Şirin Beceren'e göre bu dönemde yapılan sözleşmelerle, 1980 grevinde ortaya konan hedeflerin yüzde yetmiş-seksenlik bir bölümüne ulaşılabilmiştir. (Şirin Beceren görüşmesi)

32 Kristal-İş, *11. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1992, s. 286.

33 Toker Dereli, 1989'da önce cam sektöründe, sonra da çelikte ulaşılan ücret artışı düzeylerinin 1990'da sendikaların stratejilerini önemli ölçüde etkilediğini ve ücret artışı taleplerinin daha büyük rakamlara çıkmasında rol oynadığı saptamasını yapar. Bkz. Toker Dereli, "Batıda ve Türkiye'de Ekonomik Çevre ve Endüstri İlişkileri", *Orhan Tuna'ya Armağan* içinde (190-209), İstanbul Üniv. İşletme Fakültesi Yayını, İstanbul, 1990, s. 204.

34 Kirman, s. 42.

GRAFİK 8
Cam Sanayi Reel Ücretler (1977-1991) 1977: 100

Kaynak: Kristal-İş, *11. Genel Kurul Çalışma Raporu*, s.287.

inde çalışanlara yapılan ödemeler içerisindeki payı 1980'de % 1.01 iken 1992'de % 2.18'e ulaşmıştır. Ancak katma değerdeki artışlar sadece ücret artışlarından kaynaklanmamakta, verimlilik düzeyindeki artış da önemli rol oynamıştır. Bunun bir göstergesi, 100 milyon TL katma değer birimi başına gerekli emek miktarının 1987'de 6.93 işçi/yıl iken 1990'da 4.61 işçi/yıl oranına düşmesidir. Bu verimlilik artışı dönem içindeki teknoloji yenileme yatırımlarıyla açıklanabilir. Rakamsal verileri bir arada değerlendirdiğimizde, cam işçilerinin verdikleri mücadele ile, muazzam biçimde büyüyen pastadaki paylarını görece daha adil bir büyüklüğe getirdiklerini söyleyebiliriz.

Toplu sözleşmelerdeki kazanımların bazıları ise, 1980 grevleri sırasında taraflar arasında tartışmaya neden olan, emek sürecindeki denetimle bağlantılı konulardadır. Örneğin daha evvel işverenin tepkisiyle karşılaşmış olan disiplin, izin ve sağlık kurulu gibi oluşumlar bu kez sözleşmelerde yer alır. 1980 grevleri sırasında uyuşmazlık maddelerinden birisi olan izin kurulları; iki sendika, bir de işveren temsilcisinden olu-

şacak biçimde Şişecam'a bağlı tüm işyerlerinde kabul ettirilir.[35] Sonraki yıllarda ülke çapında sendikal örgütlülüğün altını oyan bir gelişmeye dönüşecek olan taşeronlaşma da toplu sözleşme ile büyük ölçüde sınırlandırılır.[36] Bir başka önemli kazanım ise goble akort tarifeleriyle ilgili toplu sözleşme maddesidir. 1986 sözleşmesinde ilk kez, parça başı ücretle çalışan gobleciler için bir taban ücret düzeyi belirlenir.[37] Böylece performansa bağlı sistemin yarattığı belirsizlik belli ölçüde giderilmiş olur.[38] 1980 sözleşmesinde önerilen ancak kabul görmeyen bu madde, özellikle o sıralardaki Paşabahçe şube yönetiminin ısrarlı çabasıyla 1986 sözleşmesinde yer bulabilir, bir dönem sonraki 1989 sözleşmesinde –bu arada şube yönetimi de değişmiştir– ise değiştirilir.

Çember içine alınan Paşabahçe

Yeniden güçlü bir sendikal yapı ile karşılaşan ve oyuncusu haline geldiği dünya pazarlarındaki rekabet nedeniyle son derece

---

35 Kristal-Çitser-İş 9. *Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1986, s. 110.

36 1989 yılında imzalanan toplu sözleşmede şu ifadeler yer alır: "Yasada belirtilen sürekli işlerde, geçici işçi ve miteahhit firma çalıştırılamaz". Kristal-İş'in bu dönemde başlayan Şişecam Grubu'nda taşeronlaşmaya karşı mücadelesi toplu sözleşmelerin yanı sıra ücret politikaları, ikinci sözleşmeler ve davalar yoluyla günümüze kadar sürmüştür. Konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Can Şafak, "Taşeron (Altişveren) Uygulamaları ve Bir Mücadele Aracı Olarak Sendika Politikaları: Türkiye Cam Sektörü Örneği", *Ajans Tüba*, yıl 33, sayı 1708, 28 Temmuz 2008.

37 "Akort çalışan işçilerin günlük akort kazançları kendi kusurları olmaksızın kart saat ücretlerinin altına düştüğü takdirde aradaki fark işveren tarafından telafi edilir. Ancak bu ücret akort çalışmayan el imâlatı çubukçularının primli saat ücretlerinden aşağı olamaz." *Paşabahçe Cam Sanayii A.Ş. X. Dönem Toplu İş Sözleşmesi* (1.1.1985-31.12.1986), s. 78.

38 Şirin Beceren, özel bir önem atfettiği ve ortaya çıkmasında katkısı bulunduğu bu gelişmeyi, dönemin sendika yöneticileri olarak daha çağdaş bir üretim ve ücretlendirme düzeni yaratılmasına sağladıkları katkı olarak değerlendirir. Daha önce, gün sonunda kazanacakları ücret tümüyle üretecekleri günlük ürüne bağlı olan işçiler, belirlenen kotanın altında kaldıklarını anladıklarında daha fazla performans göstermemektedirler. Beceren'e göre, sözleşmeye konan bu madde sayesinde; akort çalışan işçiler alacakları en az ücret güvenceye alındığında, daha üstünü kazanmak için gayretli bir çalışma içine girmekte; böylece verimlilik de yükselmektedir. (Şirin Beceren görüşmesi)

duyarlı olduğu işgücü maliyetlerindeki yükselmeyi gören Şişecam, sendika karşısındaki politikasını sertleştirmeye başlar. Bir yandan emek sürecindeki denetimi yoğunlaştıracak modern yönetim teknikleri gündeme getirirken, diğer yandan işgücünü daraltma politikası izler.

Şirket 1984 yılında işyerlerinde bir iş değerlendirmesi çalışması yapmış ve Taylorist metodun ayrıntılandırılmış iş bölümü esasına dayalı 10 kademe ve 423 adet işten oluşan bir iş unvanları cetveli elde edilmiştir.[39] Ancak aynı anda farklı arayışlar da gündeme gelir. 1984 yılında, *Kalite Çemberleri Eğitim El Kitabı* Şişecam tarafından basılır.[40] Kalite Çemberleri (KÇ) uygulamasının asıl atak yaptığı dönem 1988-89 yıllarıdır. Uzun ön hazırlıklardan sonra, Şişecam'a bağlı fabrikalarda Ağustos 1987'den itibaren KÇ oluşturulmaya başlanır. Şirket uygulamanın amacını: "İş başında sorunla iç içe yaşayan çalışanların yaratıcı fikir ve düşüncelerini harekete geçirerek, üretilen mal ve hizmetin kalite ve verimliliğini herkesin katkısıyla artırmak" olarak tanımlamaktadır.[41] Pilot uygulamanın yapıldığı ilk üç fabrikanın ardından Paşabahçe'de ilk KÇ oluşumu Mayıs 1988'de gerçekleşir. El Üretim, Tezyinat ve Pres Üfleme Üretim servislerinde pilot uygulama başlar, lider eğitimleri ile çemberlerin öncüleri yetiştirilir.[42] KÇ çalışmaları başladıktan sonra yapılan toplantılarda çok sayıda öneri getirilir. Çeşitli makinelerde ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi, kullanım kolaylığı sağlanması gibi konularda üç servisteki KÇ'lerden yüzlerce öneri geldiği bildirilir.[43] Şirket yayını *Şişe Cam*'ın 1988 koleksiyonu incelendiğinde KÇ faaliyetlerine sonradan

---

39 Aziz Çelik, *Küreselleşme, Neoliberalizm ve Cam Sektörü*, Çoğaltma Rapor, 2003, s. 24.

40 Donald L. Dewar, *Kalite Çemberleri Eğitim El Kitabı*, TŞCAFAŞ Yayını, İstanbul, 1984 (1990 yılına kadar her yıl kitabın yeni bir baskısı yapılmıştır).

41 "Kalite Çemberlerinde İlk Yıl", *Şişe Cam*, sayı 152, Kasım-Aralık 1987, s. 17.

42 "Kalite Çemberleri Uygulaması Başladı", *Paşabahçe*, sayı 39, Mayıs-Haziran 1988, s. 1. Üç serviste kendilerine, "Cama Şekil Veren Gobleciler", "Öncü H/28'ciler", "Tezyinatın Önderleri" isimlerini veren üç çember kurulmuştur.

43 "Kalite Çemberlerinden Haberler", *Paşabahçe*, sayı 40, Temmuz-Ağustos 1988, s. 4.

katılan Paşabahçe fabrikası dışındaki işyerlerinde çemberlerin daha canlı bir pratik sergilediği görülür. Paşabahçe'de ilk çemberler yönetime sunuşlarını Kasım ve Aralık aylarında yaparlar, ancak bu aya kadar KÇ haberlerini heyecanla sayfalarına taşıyan Paşabahçe bülteninin sonraki sayılarında konuyla ilgili haberler kesilir.

Bu kesilmenin nedeni Sendikanın Kasım 1988'de KÇ'ler karşısında geliştirdiği net tutumdur. Sendika yayınında "İşverenin Çemberlerine Girme" başlığıyla yayınlanan yazıda KÇ'ler şiddetle eleştirilir.[44] Yazıda, KÇ'ler yoluyla işçilerin yaşam "kalitesinin" yükselmediğini; ancak "karşılığı ödenmeden kullanılan beyin emeği sayesinde işverenlerin cebine giren kârın kalitesinin yükseldiği" ifade edilir. KÇ'lerin sendikal örgütlüğü ikame ettiği, temsilcilik ve sendika aracılığıyla çözülemeyen sorunların buralarda ele alınınca çözüldüğü belirtilerek; örgütsüzleştirici bir kurum olarak KÇ'lere girilmemesi yönünde çağrı yapılır. Sendikaya göre KÇ'lere ilgi gösterenler genellikle genç ve sendikayla bağı kopuk işçiler olmuş, genel bakıldığında işveren KÇ kampanyasından umduğu sonucu bulamamıştır. Nitekim Sendikanın güçlü direnci ve işçilerin genel isteksizliği karşısında KÇ uygulamasına 1989 başında son verilir.[45]

İşçilere bir yönetime katılma deneyimi olarak sunulan KÇ'lerin kapitalist işletme mantığı içinde, işverenin emek sürecindeki denetimini ve inisiyatifini daha da kuvvetlendiren hegemonik bir araç olma özelliği sendika tarafından erken fark edilerek karşı politika geliştirilmiştir. Sendika arşivinde yer alan konuyla ilgili klasörü incelendiğimizde sendikanın yurtdışındaki KÇ uygulamalarıyla ve konu hakkında Avrupa sendikalarının görüşleriyle ilgili sistemli bilgi edindiğini, işyerlerindeki süreci yakından izlediğini ve konu hakkında kapsamlı bir rapor oluşturduğunu görürüz. Raporda KÇ'lerin işçiler açısından taşıdığı anlamın derinlemesine anlaşılması gayreti dikkat çekicidir. KÇ'lerin kendilerine –belki de hayatlarında ilk kez– söz hak-

44 "İşverenin Çemberlerine Girme", *Kristal-İş*, sayı 18, Kasım 1988, s. 2.

45 "Kalite Çemberleri Çalışmaları Durduruldu", *Kristal-İş*, sayı 19, Ocak 1989, s. 3.

kı verilen işçiler açısından önemli bir "kendini ifade deneyimi" oluşturduğu saptaması yapılarak, buradan üyelerin sendikal katılım süreçlerinin iyileştirilmesi için ders alınması gerektiğinin altı çizilir.[46]

1950'lerde fabrikadaki "öneri kutuları" sistemine sendika tarafından sunulan destek hatırlanırsa, işverenin temel stratejilerindeki benzerliğe karşın sendikal bilinç düzeyinde ciddi değişimlerin oluşmuş olduğu yorumunu yapabiliriz. Bununla birlikte –pozitif ya da negatif– sendikal desteğin, işverenin bu türden hegemonik araçlarının yaşama geçirilmesinde belirleyici rolü de ortaya çıkar. Diğer yandan 60'ların ilk yarısında fabrikada Taylorist sistemin yerleştirilmesi, nasıl o sıralarda işçi hareketinin yükselme evresine denk geldiği için daha da güçlü bir dirençle karşılaştıysa; KÇ'lerin işçi hareketinin yükselme eğilimine girdiği 80 sonlarında yaşama geçirilmeye çalışılması da direnci artıran bir unsur olarak kaydedilmelidir. KÇ uygulaması aynı zamanda, Şişecam işvereninin öteden beri çeşitli vesilerle yaşama geçirmeye çalıştığı, sendikayı aradan çıkararak doğrudan işçiyle muhatap olma stratejisiyle de uyumludur. Ama daha önceki denemelerde olduğu gibi bu sefer de başarılı olunamaz. KÇ'ler 90'lı yıllarda tekrar gündeme gelecek, ancak bu kez sendikanın katılımına olanak verilmesi koşuluyla onay bulacaktır. Bu anlamıyla da başta öngörülen hedefe ulaşması mümkün olamayan ve giderek etkisini yitiren bir uygulama olarak kısmen hayat bulabilir. Fabrika rejimi içinde girişilen bu türden hegemonik projelerin sonuçsuz kalmasının ardından, sendika ve işveren arasındaki ilişkilerin sertleştiği bir döneme girilecektir.

Darbe sonrası sendikal hareketin yeniden güçlü bir direnç odağı olarak belirdiği 1989 Toplu Sözleşmelerinin ardından Şişecam işyerlerinde huzursuzluklar artar. Önce tarihsel bir sorun yeniden sahneye çıkar: Goble imalatında, imalat hatalarının maliyetinin tezgâhtakilere yüklenmesi ve akort tarifelerindeki kotaların yüksek belirlenmesi.[47] Günlük üretim, tarifey-

46 *KISA*, Kalite Çemberleri Klasörü, "İlk Bilgiler" başlıklı çoğaltma rapor.

47 Önceki bölümlerde ortaya konduğu gibi bunlar, tezgâh sistemine dayalı za-

le belirlenen ortalamanın altında bile kalsa normal saat ücretleri güvence altına alınmış olan işçiler açısından yeni müdürün uygulaması ile yalnızca ürettikleri kadar kazanmak (tümüyle günlük üretim performansına bağlı olarak ücretlendirilmek) durumunda kalmak kabul edilebilir değildir. Parçabaşı iş ile sağlanmaya çalışılan emeğin metalaşma düzeyini artırmak, bağımlılık düzeyini yükselterek emek sürecinde denetimi yoğunlaştırmaktır. İşçilerin direnişi bu noktadadır. Goble işçileri sendika dergisinde şikâyetlerini aktarır ve içinde bulundukları ağır koşulların ancak akort sistemiyle görece yüksek bir kazanç sağlanabilirse katlanılabileceğini, buna engel olan uygulamaların kendilerini mağdur edeceğini vurgularlar.[48] Şikâyetler sürerken bir yandan da goble servisinde işten çıkarmalar yaşanır. Gerilimler sadece goble servisinde yaşanmamaktadır. Şirket iş daraltmasına gitmekte, işten çıkarmalar artmaktadır. Toplu sözleşme hükümlerine uyulmamasını protesto etmek amacıyla yapılan yemek ve servis boykotlarının ardından çeşitli işyerlerinden aralarında temsilcilerin de bulunduğu bir grup işçi çıkartılır.

Şubat 1990'da ise iş daraltması gerekçeli çıkartmalar Paşabahçe'ye de sıçrar. 18 Şubat günü durumu protesto etmek için işyeri önünde toplanarak alkışlı protesto yapan işçiler polis saldırısı ile karşılaşırlar.[49] Sonraki günlerde işçi ailelerinin de katıldığı kitlesel protestolar karşısında polisin tavrı hayli serttir. Bu arada sendika yöneticilerinin protesto için fabrika önüne getirmek istedikleri siyah çelengin polis tarafından gözal-

---

naat türü cam üretiminin doğasıyla ilgili, farklı coğrafya ve tarihlerde hep gündeme gelmiş olan tarihsel sorunlardır. Goblede akort çalışma geçerlidir. Ödemeler üretilen malların sayısına göre ve tezgâh hiyerarşisine uygun olarak azalan oranlarda yapılır. Ürünlerin bozuk olması ve ıskartaya çıkartılması toplam sayıyı etkileyerek ödenecek ücreti düşürür. Bu noktada bozukluğun tezgâhtan mı, yoksa işletme hataları ve eksikliklerinden mi kaynaklandığı kritik bir tartışma konusu haline gelir. Öte yandan akort tarifleri yoluyla her bir ürün için günlük ortalamayı temsil eden kotalar belirlenmektedir. Bunlar yüksek tutulduğunda prim kazanacak kadar ücret elde etmek için kotaları aşmak güçleşir, akort çalışmanın anlamı kalmaz.

48 "Gobleciler Barut Fıçısı", *Kristal-İş*, sayı 21, Haziran 1989, s. 3.

49 "İşçiler Direndi Paşabahçe Şenlendi", *Kristal-İş*, sayı 26, Mart-Nisan 1990, s. 4.

tına alınması gibi trajikomik olaylar da yaşanır. Ancak bunlar protestoları daha da kitleselleşmekten alıkoyamaz. 3 Mart'ta, 12 Eylül sonrasının İstanbul'daki ilk büyük işçi yürüyüşü olma özelliğini taşıyan ve yaklaşık onbin kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlenir.[50] Mitinge diğer Şişecam işyerlerindeki üyelerin yanı sıra başka sendikalardan gelen yoğun katılım, dikkate değer bir sınıf dayanışması örneğidir.

Bu arada Şişecam'da yeni bir toplu sözleşme dönemine girilmektedir. Kristal-İş sözleşmeye yoğun hazırlıklarla girer. Sert bir sözleşme süreci geçeceği görülmektedir. Müzakereler sürdüğü sıralarda Paşabahçe fabrikasında bir fırının sipariş yokluğu gerekçesiyle kapatılması ve üçyüz dolayında işçinin zorunlu izine çıkartılması gündeme gelmiştir. Yapılan görüşmelerde özellikle işgüvencesi ve ücret konularında çok farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir.

1991 başlarına gelindiğinde sözleşme görüşmeleri uyuşmazlıkla sonuçlanır ve grev kararı alınır. 14 Mayıs 1991 sabahı Paşabahçe fabrikasına dördüncü kez grev pankartı asılır. İlki burada ilan edilen grev toplam onbeş işyerini kapsamaktadır. Grevin başlamasının hemen ardından geçmişteki örneklere benzer biçimde yine işveren temsilcileri ve sendika arasında basın açıklamaları savaşı yaşanır. Ücret artışları konusunda, işverenin brüt, sendikanın ise işçinin eline geçen net ücretleri esas almasından kaynaklı farklı yaklaşım ve beyanlar vardır. Ancak asıl önemlisi, sendika grevin tek nedeninin ücret uyuşmazlığı olmadığını, işverenin meseleyi buna indirgediğini ama kendileri için iş güvencesine yönelik hükümlerin de önem taşıdığını özellikle vurgular.[51] 39 gün süren grev, işverenin öngördüğünü aşan ücret artışlarıyla sona erdirilir, toplu sözleşme imzalanır. Sendikanın üzerinde durduğu iş güvencesine yönelik taleplerde ise kısmi bir başarı sağlanır. İhbar önelleri artırılır, işe giriş ücretlerinde iyileşme sağlanır. Görece yük-

50 Kristal-İş..., 1992, s. 214.

51 *Kristal-İş 11. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1992, s. 235. İhbar önellerinin artırılması, işe giriş ücretinin uygulanması ve işsizlik tazminatı gibi öneriler sendikanın işgüvencesine yönelik başlıca talepleridir.

sek zamların alınmasının işçilerde grevi bitirme yönünde eğilimleri güçlendirdiği anlaşılır.[52] Diğer taraftan üyeler içinde grevin bitirilmesini eleştiren ve kararı protesto edenler de vardır.[53] Daha önceki kritik olaylarda olduğu gibi bu grevde de işçiler arasında farklı yaklaşımlar bulunması doğaldır. Grev bir biçimde bitse de aynı yıl içinde gelişecek olaylar, üzerinde durulan iş güvencesi meselesinin ciddiyetini ortaya koyan nitelikte olacaktır.

91 Direnişi: Paşabahçe fabrikasını savunuyor

Zanaat modelinin sonuna gelirken

1980'lerde artık dünya çapında güçlü bir rekabet ortamı içinde yer almaya başlayan şirket, cam eşya grubunda kitle üretimine yönelik otomatik üretimde makine ve işgücü verimliliğini artırarak maliyetleri düşürme politikası uygulamaktadır.[54] El imalatı bölümü de bu kapsamdaki teknolojik yeniliklerden payını alır. El imalatının önemli kalemlerinden olan ayaklı bardak üretimi, ilk kez 1990'da Kırklareli Fabrikası'nda otomatik makinelerde gerçekleştirilir. 1991'den itibaren şekerlik, mumluk, vazo, kâse gibi üretimi zor, pek çok yüksek sürümlü mamul de artık otomatik üretim hattında imal edilecektir.[55]

Küresel düzeyde bir oyuncu olmak aynı zamanda dünya ça-

52 *A.g.y.*, s. 236 ve *Kristal-İş XIII. Dönem Grup Toplu İş Sözleşmesi* (1.1.1991-31.12.1992), Kristal-İş Yayını.

53 Grevin devamı konusundaki kararı işçilerin vereceği oylarla belirlemek için sendika tarafından sandıklar kurularak oylama yapılacağı duyurulur. Sosyalist gruplara yakın bazı muhalif işçiler oylamanın yapılacağı yer olan Paşabahçe fabrikasının karşısındaki parkta toplanırlar. Oylamayı boykot eden işçiler, Genel Başkan İbrahim Eren'in konuşması sırasında; "Kahrolsun Sarı Sendikacılık", "Greve Devam, Sandık Denize", "Grev Bizim, Sandık Sizin" gibi sloganlarla protestoda bulunurlar. ("Cam İşçileri İhanete Uğradı", *Mücadele*, yıl 1, sayı 23, Temmuz 1991, s. 5.)

54 TŞCFAŞ. *1986 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1987. s. 7.

55 TŞCFAŞ. *1991 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1992. s. 14.

pında bir rekabetin içinde yer tutmak anlamına gelir. Seksenlerin ikinci yarısından itibaren uluslararası rekabet daha da şiddetlenir. Örneğin cam ev eşyasında 1987 yılında yoğun bir rekabet yaşanır, Üçüncü Dünya ülkeleri cam ev eşyası pazarına girerek Batılı üreticileri zorlarlar.[56] Şirket yönetimince, dış ve iç rekabet gerekçesiyle el imalatı bölümündeki yüksek maliyetlerin düşürülmesi gerekliliğine ve hedefine giderek daha fazla vurgu yapılır.[57] Cam ileticiler ve üretim robotu gibi yüksek teknoloji ürünleri, el üretim tesisinde de kullanılmaya başlar.[58] 1990 yıllık raporunda emek yoğun üretim yapan el üretimi bölümünde dış ve iç pazarlardaki yerin korunması için, giderek artan maliyetleri düşürmek üzere verimlilik artırıcı mekanizasyon projelerinin hazırlandığı duyurulur.[59] Ne pahasına olursa olsun el imalatı maliyetlerini düşürmek şirketin başlıca hedefi haline gelmiştir. Tüm bu gelişmelerle birlikte şirket daha temelden bir üretim politikası değişikliği yaşamakta; "ürünü tasarım satar" sloganını benimseyerek, el imalatında özel ve pahalı tasarımlı ürünlere yönelmektedir. Bunun için yabancı serbest tasarımcılarla da işbirliğine gidilerek yeni ürün tasarımları geliştirilir.[60]

1991 toplu sözleşmesinin imzalanmasının hemen ardından Sinop'tan başlayarak toplu işten çıkartmalara girişilir. Bu 39 gün süren grevin rövanşı gibi görünmektedir. Hızla diğer fabrikalara da yayılan tensikatlara karşı direnişler de başlatılır. (Topluca işten çıkartılanların sayısı kısa süre içinde 1500'ü

56 TŞCFAŞ. 1987 Yılı *Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1988, s. 8.

57 1987'de Sevk ve İdare Elemanları Derneği toplantısında Paşabahçe Genel Müdürü M. Uran Özsoy: "Geleneksel ürünler ürettiklerini, dünya pazarlarında varolabilmek için maliyetleri sürekli olarak düşürmek gerektiğini; bunun için de ayda üç kere maliyet düşürücü önerilerin ele alındığı"toplantılar yapılacağını duyurmaktadır. "Kaliteli ve Düşük Maliyetli Üretim", *Paşabahçe*, yıl 3, sayı 33-34, Eylül-Ekim, s. 1.

58 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1988 Yıllık Raporu, s. 4 ve Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1990 Yıllık Raporu, s. 2. (Şişecam BBM koleksiyonu).

59 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1990 Yıllık Raporu, s. 2. (Şişecam BBM koleksiyonu).

60 Şişecam, 1992 Faaliyet Raporu, s. 14.

1991 Direnişi sırasında vapurla Boğaz'ı geçen işçi aileleri. (Kaynak: Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*, İstanbul, 2012, s. 52.)

bulur, sonraki haftalarda ise 2500'e kadar ulaşır.) 25 Temmuz 1991 günü Paşabahçe fabrikasında 584 işçinin işine son verilmesiyle Paşabahçe'de yeniden tarihî bir mücadele başlatılır. Şirket 1991 yılı raporunda, imzalanan toplu sözleşmenin sonucu oluşan işgücü maliyetinin, el imalatı ve kristal imalat birimlerinde mevcut teknoloji ile çalışmayı olanaksız hale getirdiğini belirterek yapılan toplu işten çıkartmaları "rasyonalizasyon" olarak tanımlamaktadır.[61] Ancak işveren açısından rasyonel olan işçiler için değildir. İşten çıkartılmaların duyulduğu günün akşamı fabrikadaki tüm işçilerin katılımıyla şalterler indirilerek direniş başlatılır. İşçiler yemekhanenin önünde toplanırlar ve şube başkanının konuşmasını dinlerler. Başkanın "ya hep beraber ya hiçbirimiz" sözleriyle dile getirdiği tavır sonraki 21 gün boyunca hem fabrikanın işçileri hem de Paşabahçe semtinin sakinlerinde güçlü bir karşılık bulacaktır. Direnişle ilgili haber ve belgeleri içeren kapsamlı bir çalışma Kristal-İş sendikası tarafından yayınlanmıştır.[62] Burada, söz konusu çalışma-

61 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1991 Yıllık Raporu, s. 1. (Şişecam BBM koleksiyonu).

62 *Paşabahçe Direnişi*, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 1992. Direnişle ilgili anlatımımızda yer alan bilgi ve belgeler için verilen kaynağa bakılabilir.

da tüm ayrıntıları ile aktarılan direnişin uzun bir anlatımına girişilmeyecek, genel bir özetin ardından, direnişin bazı önemli özellikleri ve sonuçları yorumlanacaktır.

İşçiler direnişi ilk günden itibaren iş bırakma ve fabrika bahçesinde kalma eylemleriyle sürdürür. Kısa süre içinde mukavvalar, çadırlar, kartondan barakalar ile fabrika bahçesinde fiili bir yerleşim oluşturulur. Direnişin sürdüğü 21 gün boyunca işçiler burada kesintisiz olarak bulunur ve gösteriler yaparlarken; bir yandan da çevredeki işyerleri ve semtlerden gelen toplulukların gösterdiği dayanışmanın canlı tuttuğu bir odak oluştururlar. 91 Direnişi, 1966 Grevi'yle birçok açıdan benzerlikler taşır. 1966 ve 1980'dekilere benzer biçimde direniş sadece bir şirketle sendikayı değil iki sınıfı karşı karşıya getiren toplumsal bir vakaya dönüşür. MESS, TİSK gibi işveren örgütleri de, işçi sendikaları da kendi sınıfdaşlarına güçlü biçimde destek olurlar. 1966'da hedefte olan dönemin Şişecam genel müdürü Kocatopçu'nun yerini bu kez genel müdür Adnan Çağlayan almıştır. Eylemlerde yaratılan sloganlar, dövizler, uyarlanmış şarkılar hep ona yöneliktir. İşçi yakınları ve semt halkının direnişin 20. gününde vapurlara binip Beşiktaş'a geçerek, buradan Balmumcu'da bulunan Şişecam merkezine kadar yaptıkları yürüyüş ise adeta 1966 Grevi'nde yaşananların tekrarı gibidir.

Tıpkı 66'da olduğu gibi 91'de de taraflar arasında bildiriler, gazete ilanları, yayınlar ve basın beyanatları kullanılarak sürdürülen yoğun bir propaganda savaşı yaşanır. Eylemin ilk günlerinde işveren tarafından yayınlanan bildiriyle işçiler bir yandan tazminatsız olarak işten çıkarılmakla tehdit edilirler, diğer yandan işletme için oluşturdukları aşırı maliyeti görmeye ve anlayış göstermeye çağrılırlar. Bildiride şu tanıdık ifadelere de yer verilir:

> "Hepiniz çok iyi biliyorsunuz ki Paşabahçe Atatürk'ün emriyle İş Bankası tarafından kurulmuş bir sanayi kuruluşudur. Bunu yaşatmak hepimizin görevi ve borcudur. Bu şirkette bir patron işveren yoktur. Hepimiz çalışıyoruz. Buradan ekmek yiyoruz.

> Yarın öbürgün, bilhassa Beykoz civarında oturanlar, evlatlarımız gene buradan ekmek yiyeceklerdir."

Şişecam bir kez daha "kamusal" kimliğiyle işçilerin önüne çıkartılmakta, patronsuz ve milli nitelikte bir kuruluşa karşı geliştirilen emek direnişinin meşruiyeti zayıflatılmaya çalışılmaktadır. Oysa işçiler tam da fabrikayı sahiplenerek, ekmek kapıları her biri için açık kalabilsin diye direnişe geçmişlerdir. Bu durumu Kristal-İş yayınladığı bildiride şu sözlerle ortaya koyar:

> "Paşabahçe Cam Fabrikası Şişecam'ın ilk fabrikasıdır, anasıdır. 1935 yılında kurulan Paşabahçe Cam Fabrikasında hiçbir dönemde bu çapta bir işçi kıyımı yaşanmamıştır. Şişecam yönetimi holdingin bünyesinde, bugüne gelmesinde temel direk olan bu fabrikayı ödüllendirecek yerde cezalandırmıştır. İşte bu yüzden Paşabahçe işçisi direnistedir."

Ortaya çıkan paradoksal görüntünün arkasında yatan aslında taraflar arasındaki söylemsel mücadeledir. 1950'lerden beri süren bu mücadelede her iki taraf da, Şişecam'ın ve Paşabahçe fabrikasının tarihine, kuruluş bağlamına gönderme yaparak meşruiyet sağlayıcı bir söylemin inşası için destek bulmaya çalışmaktadırlar. Bununla birlikte sendikanın söylemsel mücadelenin ötesinde somut önerileri de vardır. İşten çıkartmaların teknoloji ve verimlilikle ilişkilendirilen gerekçelerine kesinlikle inanmayan işçi tarafı; gönüllüler, emekliliği gelenler ve askere gidecek olanlardan oluşan bir grubun çıkartılmasından sonra, üç yerine dört vardiya çalışmayı kabul ederek, böylece çalışanların ikişer saatinden feragat ederek, sorunu çözmeyi önermektedir. Ancak bu öneri şirket genel müdürü tarafından yaşadıkları zararları karşılamadığı için kabul edilmez.

Eylemin bir boyutu kuşkusuz taraflar arasındaki hukuk savaşıdır. İşverene göre mevcut mevzuat çerçevesinde direniş yasasıdışı bir eylemdir. Mahkemeler tarafından cezalandırılmalı, polis gücüyle sona erdirilmelidir. İşveren ilk günden itibaren mahkemelere gönderdiği yazılarla, "kanunsuz grev" olarak nitelediği eyleme polis tarafından müdahale edilmesini ta-

lep ederken, sendikayı da bu kanunsuz grevin örgütleyicisi olmakla suçlar. Ancak çok kısa sürede geniş toplumsal kesimlerce sahiplenilen direnişin güçlü toplumsal meşruiyetinin etkisiyle hem bir polis müdahalesi gerçekleşmez; hem de mahkeme işverenin kanunsuz grev suçlamasını ve sendikanın suçluluğunu kabul etmez.

Direniş boyunca Paşabahçe ve Beykoz havzası, örneğine ender rastlanan kitlesellikte ve güçte dayanışma örneklerine sahne olur. Paşabahçe esnafı kepenk kapatarak, işçilere gıda yardımı yaparak maddi ve manevi destek sunar. Bölgedeki hemen tüm siyasi partilerin yerel örgütleri direnişi açık bir şekilde desteklediklerini ilan ederler. Ama en sistemli, kesintisiz ve etkili dayanışma çevre mahallelerden fabrikaya her gün, her akşam yapılan yürüyüşlerdir. Direnişçilerin aileleri, akrabaları, komşuları, hemşehrileri ve çevredeki diğer fabrikalardaki destekçi işçilerden oluşan binlerce kişilik kortejler her gün fabrikayı çevreleyen tepelerden aşağıya doğru slogan ve şarkılarla iner. Semtteki sol politik grupların, yöre ve hemşehri derneklerinin de önemli katkılarıyla örgütlenen bu yürüyüşler direnişi bir işyeri eylemi olmanın ötesinde bir halk hareketine, semt/havza direnişine dönüştürürler.

21 gün boyunca kesintisiz ve giderek artan dayanışma eylemleriyle güçlenen; siyasi partiler, sendikalar, yerel yönetimlerce desteklenen ve basında geniş yer bulan direniş sonunda sendikanın getirdiği teklifin işveren tarafından kabul edilmesiyle başarıyla sonuçlanır. Başlangıçta tavizsiz bir tutum sergileyerek uzlaşmaya yanaşmayan, direnişe devam eden işçileri de –bazılarını tazminatsız biçimde– işten çıkartarak gerginliği artıran işveren sonunda uzlaşmaya yanaşır. Sendika genel başkanı İbrahim Eren'in 14 Ağustos akşamı işverenle varılan anlaşmayı açıklamasıyla birlikte Paşabahçe büyük bir bayram yerine dönüşür. Şimdi, genel hatlarıyla özetlediğimiz bu önemli direniş üzerine değerlendirme ve yorumlar getirmek istiyoruz.

Direnişçi İşçilerin Profili

1980'li yılların sonlarında gerçekleştirilen karşılaştırmalı bir çalışma Paşabahçe işçilerinin profillerini anlamak için bize bazı veriler sunar. Güvenç ve Acar, ikisi Şişecam'a bağlı, diğer üçü önemli sanayi bölgelerinden Eyüp ve Çerkezköy'de kurulu, tanınmış markaların halı ve dokuma fabrikaları olmak üzere beş fabrika ve çevresinde yürüttükleri araştırmanın sonuçlarını karşılaştırmalı olarak sunarlar.[1] Fabrikalardan birisinin Paşabahçe olması sebebiyle dikkat çekici bazı sonuçları paylaşmak isteriz:

- Beş fabrika içinde doğum yeri İstanbul olanların en yüksek temsil edildiği yer Paşabahçe fabrikasıdır (% 38.9). İstanbul doğumlu olmayanlar içinde ise Karadeniz doğumluların oranı oldukça yüksektir (% 43.1). Bu kökensel yoğunlaşma örneğin araştırmada yer alan Topkapı Şişecam fabrikası için söz konusu değildir.
- En fazla formen ve ustabaşı Paşabahçe fabrikasında bulunmaktadır. (Araştırmacılar bunu sürdürülen el imalatındaki ekip çalışmasına bağlarlar). Aynı zamanda en düşük oranda vasıfsız işçi oranına sahip fabrika olarak da Paşabahçe görülmektedir (% 19.1; ki bu oran Topkapı için % 38'dir).
- Kaloriferli ve kendine ait evde oturma oranının en yüksek olduğu yer Paşabahçe'dir (Araştırmacılar bunu görece deneyimli emektar işçi yoğunluğunun doğal sonucu olarak görürler). Aynı zamanda diğer fabrikalarda olmadığı kadar çok işçi kooperatif evlerinde ikamet eder. Ama yine de Paşabahçe işçilerinin üçte ikisi –aynı oranda apartmanda oturan Topkapılıların tersine– geniş, so-

1 Erhan Acar-Murat Güvenç, "A Study On The Hosing Conditions Of Industrial Labor", İlhan Tekeli vd., *Development Of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing* içinde (210-235), TSSA, İstanbul, 1992.

balı gecekondularda ve müstakil evlerde otururlar. Konut piyasası görece daha tabakalaşmıştır, işçilerin ikamet ettikleri evler değişse de konut türleri görece sabit kalır. Paşabahçe işçilerinin iş konut piyasalarındaki durumu karşılıklı olarak sınırlanmış görünmektedir.

Kristal-İş Sendikası'nın 1990 ve 1992 yıllarında üye eğilimlerini anlamak ve bir üye profili oluşturmak için yaptırdığı anketlerin sonuçları, direnişçi Paşabahçe işçilerinin profiliyle ilgili daha zengin ayrıntılar içerir.[2] Bunlardan bazıları genel başlıklar halinde şöyle özetlenebilir:

Demografik profil

- Paşabahçe işçileri içinde en az ikinci kuşak işçi olma oranı çok yüksektir. % 64.1'inin babası işçidir (92'de fabrikalar ortalaması % 38.5 ve örneğin Anadolu Cam ortalaması % 19.3'tür).
- Paşabahçe'de genç bir işçi topluluğu bulunmaktadır. 92 anketine göre % 80'i 40 yaşının altındadır (% 29.8 ile en büyük yaş grubu 30-34 arasıdır). Fabrikada çalışma süresi ise ortalama 13 yıldır. Yaklaşık üçte ikisi on yıl ve üzeri bu fabrikada çalışmaktadırlar. Büyük bölümünün ilk işyeri Paşabahçe'dir (92'de oran % 58. Fabrikalar ortalaması % 43.7 ve örneğin Topkapı'da % 30.9'dur). Öte yandan diğer fabrikalarla karşılaştırıldığında eğitim düzeyi en düşük işyeri Paşabahçe'dir. % 63.5'i ilkokul mezunu ve ancak % 10 kadarı ortaokul üstü dereceye sahiptir (Ortalamada ilkokul % 56.3 ve ortaokul üstü % 25'tir). Meslek lisesi çıkışlılar Trakya grubunda % 32.6'yı bulurken; Paşabahçe'de % 5.5'te kalmaktadır.

2 *Cam İşçisi Temmuz 1990 Anket Sonuçları*, Kristal-İş Yayım, 1991. *Cam İşçisi Araştırması-2*, Kristal-İş Yayını, 1992 ve *KİSA*, 1992 Cam İşçisi araştırmasının ham verilerini içeren, Veri Araştırma tarafından sendikaya sunulan dosya. Araştırmalarda bazı sonuçlar fabrikalar bazında verilmiş olduğundan, Paşabahçe işçisi profilinin diğer cam işçileriyle karşılaştırmalı olarak anlaşılması da mümkün olabilmektedir.

Çalışma koşullarına bakış

- 1990 anketinde, beş yıl öncesine kıyasla geçim düzeyi sorulduğunda, Paşabahçe'liler Sinop'lu işçilerle beraber, yüksek oranda 'daha iyi' yanıtını vermişlerdir (% 41.1).
- 'İş güvencesi' genelde cam işçilerinin, özelde Paşabahçe'lilerin Kristal-İş'ten beklentileri arasında en ön sırada gelmektedir (90'da Paşabahçe için % 71.2). Buna karşılık 'ücret beklentisine' en az öncelik verenler de yine Paşabahçe'lilerdir (90'da % 32.3. Bu beklenti örneğin Topkapı'da % 55'le çok daha ön plandadır). İşten atılmaları önleyici maddeleri 'öncelikli grev konusu' görenler arasında da Paşabahçe'liler en ön sırada yer alırlar (90'da % 76.7).
- Fabrikalar arasında çalışma koşullarından en yüksek oranda memnun olmayanlar Paşabahçe'dedir (92'de % 28.2. Fabrikalar ortalaması % 21.8 ve örneğin Çayırova'da % 14.3). Sağlığa zararlı maddeler ve aşırı gürültü en çok sıkıntı duyulan işyeri sorunlarıdır.

Sendikal kültür

- Paşabahçe'li işçilerin, diğer fabrikalardakilerle karşılaştırıldığında, sendikal bağlılık ve güvenlerinin belirgin biçimde yüksek olduğu görülür. Sendikanın ücretleri arttırma (90'da % 77.4. Örneğin Anadolu Cam'da bu oran % 50'dir) ve sosyal haklar sağlama yönündeki (90'da % 58.9. Örneğin Topkapı'da bu oran % 41.8'dir) çabalarını en yüksek düzeyde yeterli bulanlardan birisi Paşabahçe fabrikasındakilerdir. 92 anketinde de sendikanın haklarını ne derece koruduğu sorulan cam işçileri arasında Paşabahçe'liler % 30.9 ile en yüksek oranda 'çok iyi' yanıtını verenlerdir (Fabrikalar ortalaması % 15.4 ve örneğin Çayırova'da % 4.7). Kalite Çemberlerine karşı çıkanların en fazla olduğu yer de yine Paşabahçe'dir (% 44.5. Bu oran fabrikalar genelinde ortalama % 36.6'dır).
- Sendikal katılım konusunda da Paşabahçe işçisi daha ileri görünmektedir. Kristal-İş eğitim çalışmalarına katıl-

mış olanların oranı % 31.5 ile en yüksek düzeydedir (Örneğin Anadolu Cam'da bu oran % 19.9'dur). Tabanın Kristal-İş'te yeterli söz ve karar sahibi olduğunu düşünenlerin en yüksek temsil edildiği fabrikalardan biri, Sinop'tan sonra, Paşabahçe'dir (90'da % 70.5 ve 92'de % 77.3. Bu oran Kırklareli'nde 90'da % 47.5'tir. 92 ortalaması ise % 65.1'dir).

- Cam işçilerinin, Paşabahçe'liler de dahil, tavizsiz ve grev eğilimi yüksek bir işçi topluluğu oldukları söylenemez. Cam işçilerinin büyük bölümü, sendikanın ücret taleplerinin işyerinin ekonomik durumuyla uyumlu olması gerektiğini düşünmektedir. Paşabahçe'liler de % 71.3 oranıyla bu genel eğilime dahildir. Talep edilen ücret için sonuna kadar direnip gerekirse greve gitmeyi doğru bulanlar Paşabahçe'liler içinde % 28.7 ile görece yüksek orandaysa da, % 23.6'lık ortalamadan büyük bir sapma göstermezler. Keza cam işçilerinin ezici çoğunluğu, verimlilik ve kalite için işverenle sendikanın birlikte çözüm aramasını doğru bulurlar (ortalama % 91.6 ve Paşabahçe % 91.2)

Yukarıdaki verilere dayanarak genel bir değerlendirme yapacak olursak, direnişin Paşabahçelilerin en hassas oldukları konunun iş güvencesi olduğu bir dönemde gerçekleştiğini görürüz. 92'de tekrarlanan anketin sonuçları bize direnişin sendikal katılım ve bağlılık düzeyini yükselttiğini gösterir. Paşabahçe işçileri diğer fabrikalardakilere paralel biçimde işyerinin verimlilik durumunu önemseyip, sendikanın ücret taleplerinin işyerinin ekonomik durumuyla uyumlu olması gerektiğini düşünmekte; ancak buna karşılık iş güvenceleri konusunda yüksek bir hassasiyet sergilemektedirler. Genç ve görece düşük eğitim düzeyinde bir işçi topluluğu oluşturan Paşabahçe fabrikası işçileri için temel hedefi iş güvencesi olan kolektif eylem hem talep edilen hem de daha kolay ve güçlü biçimde hayata geçirilebilen ana seçenektir.

Dalganın tepesinde direnmek

1991 Paşabahçe Direnişi, Türkiye işçi hareketinin önemli bir yükseliş evresine denk gelir. 12 Eylül'ün etkilerini aşarak, seksenlerin ortalarından itibaren ortaya çıkan ilk grevlerin, 1989 kamu sözleşme sürecinde yaşanan Bahar Eylemleri'nin, 1990 sonlarındaki Zonguldak'taki Büyük Madenci Yürüyüşü'nün ve 3 Ocak 1991'de yapılan Genel Grev'in, yıllar sonra ilk kez 1 Mayıs için yapılan kitlesel gösterilerin yükselttiği dalga; Irak'a yapılan ABD müdahalesinin yarattığı ortamda kırılmaya uğramış ancak henüz etkisini kaybetmemişken yaşanan bir eylem oluşu dikkate alınmalıdır. Katılan işçi sayısı ve kaybolan işgünü sayıları açısından, o güne kadarki ülke tarihinde grevlerin en yoğun gerçekleştiği yıllar 1990 ve 91'dir.[63] Türkiye sınıflar mücadelesinin bu kritik konjonktürü değerlendirildiğinde, söz konusu dalganın işçi hareketinde yarattığı özgüven ve sağlanan kazanımlar karşısında sermayenin karşı hamlesinin başladığı da fark edilir. İktidar boyutunda bakarsak, Irak Müdahalesi'nin ardından grev ertelemelerinin yaşandığı (1991 aynı zamanda ülke tarihinde en çok sayıda işçiyi kapsayan grev ertelemelerinin yaşandığı yıldır), Zonguldak Yürüyüşü'nün bir şekilde bitirildiği görülür.[64] Diğer yandan büyük sermaye grupları yoğun bir tensikat dalgasını başlatmıştır. Binlerce sendikalı işçi işten çıkartılmakta, buna karşı direnişler, eylemler geliştirilmektedir. 1990-91 yıllarında işten çıkartmalar görülmedik boyutlara ulaşmış, yüzbinlerce işçi işten çıkartılmıştır. İşten çıkartmalar uzun aradan sonra toplu sözleşmeler yoluyla sağlanan göreli ücret artışlarının bedeli ve sendikasızlaştırma aracı olarak görülmektedir.

Yukarıda gördüğümüz gibi Şişecam Grubu, yaygınlaşan işten çıkartma hamlesinin etkili uygulayıcılarından birisidir. (1985-1989 arasında % 16.2'lik bir orana denk gelen 2622 işçiyi ala-

---

63 *1991 Petrol-İş Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul, s. 201.

64 Dönemin işçi hareketleri ve Irak Harekâtı'nın (Körfez Krizi'nin) etkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *1990 Petrol-İş Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını ve İstanbul, *1991 Petrol-İş Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul.

rak genişleyen şirket istihdamı; 1989-1991 arasında % 23 oranında, 4.374 kişilik bir daralmaya uğrar. Dört yılda istihdam ettiğinin iki katını iki yıl içinde çıkarır.)[65] Bu özel konjonktürde, sermaye sınıfının genel sınıf tutumuyla paralel biçimde, genel bir iş daraltmasına girişen Şişecam karşısında en büyük direnç Sinop ve Paşabahçe fabrikalarında gelişir. Yüzlerce cam işçisinin çıkartıldığı diğer fabrikalarda protestolar gelişse de Paşabahçe'dekine benzer bir direniş yaşanmaz. Bu durumun nedenlerini yukarıda özetlediğimiz profil farklılıkları açıklamaktadır.

Nitekim genel müdür Adnan Çağlayan da Paşabahçe Direnişi boyunca yaptığı açıklamalarda bu durumu sık sık gündeme getirir: "Anadolu Cam'da 600 kişi çıkarttık, hiçbir olay olmadı" diyen genel müdür; "Beykoz'da niye oluyor" sorusuna da şu yanıtı verir: "Burası Paşabahçe'yle kaynaşmış. Esnaf keyfinden kepenk kapatmıyor... Esnafın yüzde 99'unun ya oğlu ya kızı ya gelini bizde işçi. Sendikanın kalesi. Sendika kenara çekilsin işçi işbaşı yapar."[66] Genel müdürün Paşabahçe'deki sosyal dokuyla ilgili tespitleri doğru ve yukarıda verdiğimiz profille de uyumludur. Paşabahçe işçilerinin sendikal bağlılıkları diğer fabrikalara göre hayli yüksektir. Mekânda yoğunlaşan dayanışmacı örüntüler belirleyicidir. Adeta güçlü bir işçi direnişinin kimyasal bileşimi için gerekli tüm elementler mevcuttur. Bununla birlikte genel müdürün, "sendika kenara çekilsin" ifadeleriyle sarih biçimde dile getirdiği yaklaşım dikkat çekicidir. "Sendika kenara çekilsin", bir dilek ya da varsayım ise bu noktada genel müdür yanılmaktadır. Sendikanın 1966'lardan beri hiç aradan çekilmemesi, Paşabahçelilerin sınıfsal sezgilerinin, mekânda oluşmuş sınıfsal dayanışma örüntülerinin ve biriken deneyimin doğal sonucudur. Sendika bu bağlamda dışsal değil içsel bir dinamiktir. Ancak bu, bir temenni ya da varsayım olmaktan öte, Şişecam'ın öteden beri izlediği stratejinin açıklıkla ifade edilmesinden başka bir şey değildir. İstenen, çeşitli taktiklerle ulaşılmaya çalışılan, tam da "sendikanın kenara çekilmesidir".

65 Kristal-İş, 1991, s. 185.

66 "Paşabahçe Aşevi Değil", *Hürriyet*, 10 Ağustos 1991.

91 Direnişi'nde bir kez daha başarısız olan bu stratejinin sürdürülmesindeki ısrarın ardında, Paşabahçe'deki emek sürecine hâkim olma konusundaki zaaf, burada hegemonik-despotik bir fabrika rejiminin inşasında karşılaşılan güçlükler bulunur. Marx'ın daha önce de aktardığımız özlü ifadesiyle: "El becerisinin manüfaktürün temeli olması yüzünden ve bir tüm olarak manüfaktür işleyişinin işçilerin kendilerinden başka bir çerçevesi olmaması nedeniyle, sermaye sürekli olarak işçilerin başkaldırmaları ile uğraşmak zorunda kalır." Tipik bir manüfaktür olan goble imalatının sürdüğü Paşabahçe'de de işverenin bu sürekli başkaldırı ile uğraşması bu bağlamda üretim örgütlenmesinin özsel niteliğinden kaynaklı bir tür zorunluluk gibidir (Goble servisine yönelik müdahaleleri ve oradan yükselen şikâyet ve dirençleri yukarıda görmüştük). Çok genç yaşta, çoğu için ilk işyerleri olan Paşabahçe'de mesleğe giren; meslekî eğitim süreçlerinin birikimle işlerini sahiplenen, sendikal katılımı yüksek, nitelikli işçilerin oluşturduğu otomatik imalat çalışanlarının denetimi ise ayrı bir güçlük oluşturur. KÇ'lere karşı direnç gösteren, ücretten önce iş güvencesi ve çalışma koşulları gibi sorunlara odaklanmış, mekânda yoğunlaşmış ilişki ağları içinde gündelik yaşamını sürdüren, sendikal bağlılığı yüksek Paşabahçe işçisinin şirketle bütünleştirici hegemonik politikalara da, işten çıkartma tehdidini de içeren despotik politikalara da rıza göstermesi kolay değildir.

Kuşkusuz direnişin başarılı biçimde bitirilmesi bir zafer duygusu uyandırmış, özgüveni artırmıştır. Ama direniş ve kazanımlarına eleştirel bakanlar da vardır. Örneğin, emekli Paşabahçe işçisi ve bölgenin önde gelen sosyalist simalarından biri olan İsmail Özkan, öncesi ve sonrasıyla değerlendirdiği direniş sürecinde verilen ödünleri şiddetle eleştirir.[67] Özkan, direniş sonunda sendikanın kabul edilen planıyla, toplu işten çıkartmaların geçici olarak durdurulmasının; sözleşmelere konan maddeler ve sonraki mücadelelerle desteklenmediği, direnişe destek veren sol grupların yeterince sahiplenilmediği eleştirilerini getirir. Öncü işçilerin, sunulan planı kabullenmedik-

67 "Yenilgi Adım Adım Geldi", http://www.ekenek.gazetesi.biz.tr (Mart 2011).

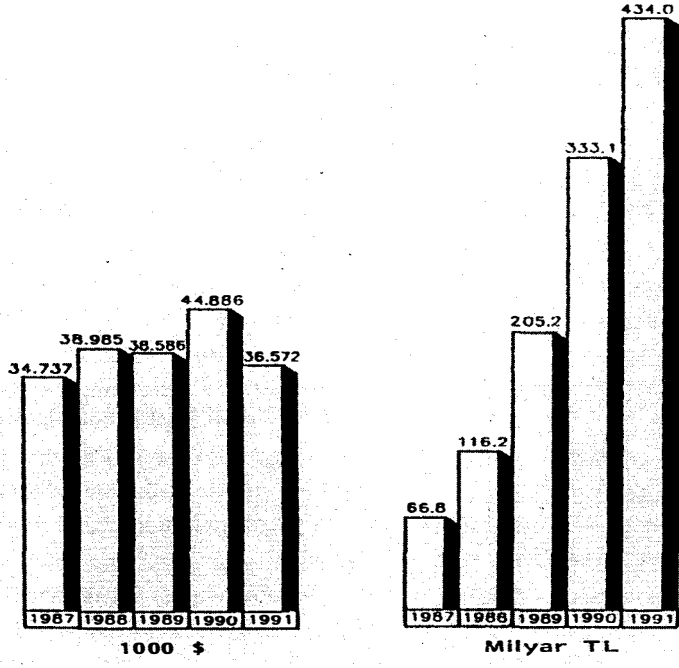
lerini ve planın da sonuçta tensikatı engelleyemediğini iddia eder. Önceki kesitlerde olduğu gibi 91 Direnişi'nde de, sınıf hareketi içinde farklı yaklaşımlar vardır. Şurası açıktır ki; uygun koşulların bir araya gelmesiyle yaratılan ve belli ölçüde başarıya ulaşan direnişin, gelişmelerin nihai sonucu karşısında geçici olarak kurulmuş bir set olmaktan öteye geçmesi zordur. Sonraki gelişmelerin göstereceği gibi Paşabahçe artık Şişecam için bir "sorun alanı", bir tür çıban başı olarak görülmektedir ve fabrikanın tasfiye edilme sürecine girilmiştir. Üstelik bu tasfiye hareketi genel olarak Türkiye işçi hareketinin yaşayacağı zayıflama süreciyle de paralel olarak işleyecektir.

70'li, 80'li yıllar boyunca Avrupa pazarlarından gelen büyük talebi karşılamak için el imalatı servisi tam kapasiteyle çalıştığı gibi, Sinop'ta ikinci bir tesis daha kurulmuş ve bu yıllar boyunca işlemiştir. Paşabahçe'de 80'lerle birlikte istihdam giderek artar ve 1987'de tarihinin en yüksek seviyesine ulaşır. Aynı zamanda büyük miktarda üretilen mamullerin dekorlanması için fabrika dışında, Paşabahçe ve çevresinde çok sayıda atölye kurulur. Talepteki genişleme böylece hem fabrika içine hem de çevresine istihdam genişlemesi olarak yansır. 89'dan itibaren toplu sözleşmelerle sağlanan kazanımlar ise işçilerin büyüyen bu pastadaki paylarını göreli olarak artırabilmelerini sağlar. Böylece 12 Eylül'ün yarattığı gerilemenin ardından cam işçileri ve Paşabahçe, kısa bir süreliğine de olsa rahatlama dönemine girmiş gibi görünür. Ancak 90'larla birlikte yurtdışı talebin daralması ve ücretlerin göreli yükselişi karşısında şirket giderek sertleşen tepkiler vermeye, ortaya çıkan maliyeti hızla işçilere yüklemeye başlar. Kurum olarak hemen her fırsatta kamusal niteliğini öne çıkaran Şişecam'm genel müdürü artık "Paşabahçe aşevi değil", "Sabancı neyse ben de aynısıyım, zararını bütçeden karşılayan kamu kuruluşu değiliz" ifadelerini kullanmaktadır.

Daha birkaç yıl önce, pazardaki talep yükselişi nedeniyle ihracatta büyük hamle yapmış, istihdamını genişletme yoluna gitmiş şirket yönetiminin bu ifadeleri ilginçtir. Uzun süredir olumsuz ekonomik performans gösteren bir işyerinin gerek-

sizleşmiş işçileri, salt firmanın gösterdiği anlayış ve özveriyle çalıştırılıyorlarmış gibi bir ima sezilmektedir ki bu, en hafifinden abartılı bir yaklaşımdır. Dış pazarların el imalatı ürün talebi aynı hızda devam etseydi, bu işçiler şirketin kâr ve katma değer oranını yükselterek gerekli ve kıymetli bir kaynak oluşturacaklarken, kısa süre içinde birden "yüke" dönüştürülürler. Birdenbire aşırı bir yük olarak görülmeye/gösterilmeye başlanan istihdam aslında işverenin kısa süre önceki tercihidir. Üstelik rakamlara baktığımızda, hem el imalatı hem de otomatik üretimde, 1990'da en yüksek üretim ve ihracat düzeyine varıldığını görürüz.

GRAFİK 9
Cam Eşya Üretim ve İhracatındaki Gelişim (1987-1991)

Kaynak: *Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1991 Yıllık Raporu.*

O halde şirket pazar hareketlerine duyarlı bir sayısal esneklik özlemini taşıyor demektir. Bu sistemde, işler iyi giderken ve ücretler görece düşükken çok sayıda işçi istihdam edilerek artan talepler karşılanacak, ancak işçiler pastadaki paylarına razı olacaklar ve talepteki azalma karşısında da sessizce çekip gitmeye rıza göstereceklerdir. Doğrusu şirket için oldukça rasyonel ve avantajlı görünen bu sistemin, işçilerce de aynı derecede makul görülmesini beklemek pek mümkün değildir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SON İŞÇİ HAVZASI TÜKENİRKEN GELENEK DEVAM EDİYOR

İstenmeyen fabrika

Şişecam 1990'ların ortasında bu kez Yeni Ufuklar adıyla bir yeniden yapılanma projesi başlatır. Projenin amacı "Gümrük Birliği'ne ve artan rekabete hazırlık" olarak ifade edilir. Bu kez sendika ile birlikte bir Endüstri İlişkileri Çalışma Grubu da oluşturulur.[1] Ancak bir süre sonra sendika ve Şişecam arasında yaşanan gerginlikler bu projenin de ortaklaşa yürütülebilmesini engeller. Şişecam, 2000'li yıllarda ise Toplam Verimli Bakım (Total Productive Maintenance) adıyla yeni bir iş organizasyonu tekniğini uygulamaya sokacaktır. 1990'lı yıllar Şişecam bünyesinde geleneksel Fordist-Taylorist iş organizasyonunun terk edilmeye başlandığı yıllar olur. Bu dönemde iş unvanlarının/tanımlarının sayısı önemli ölçüde azaltılır. 1993-2002 arasındaki 10 yılda iş tanımı sayısı 423'ten 190'a indirilir ve 223 iş tanımı ortadan kalkar. Özellikle düşük vasıflı işlerde büyük bir birleşme yaşanmış ve iş kapsamları genişlemiştir. Yeni iş birleştirmeleri ve tanımları yapılarak unvan sayıları azaltılmıştır. Özellikle yeni işletmeye açılan fabrikalarda bu sistem daha baştan uygulanmaya başlanmış ve istihdam eski fabrikalara göre

1 *Yeni Ufuklar* dergisi, sayı 3, Şubat 1994.

önemli ölçüde azaltılmıştır. 90'lı yıllar boyunca Şişecam bünyesindeki istihdam dramatik bir daralma gösterir. 1993'te 9.206 olan toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı –bu dönemde üç yeni fabrika da açılmış olmasına karşın– 2000 yılında, % 37'lik bir azalmayla 5.775'e gerilemiştir.[2]

Şirketin değişen temel stratejileri karşısında Kristal-İş de kendi ücret politikalarını gözden geçirme gereği duyar. Örneğin, yukarıda anılan anket sonuçlarını göz önünde bulundurarak, 1993 grup toplu sözleşmelerinde işyerlerinin kârlılık ve verimlilik durumlarına göre ücret artışlarında farklılaşmaya gidilir. Şirkete bağlı fabrikalar gruplara ayrılarak; birinci gruba % 60, ikinci gruba % 50 oranında zam alınırken, ayrı olarak değerlendirilen Paşabahçe fabrikasında artış oranı % 33'te tutulur.[3]

Sendika, yeni döneme uyumlu politikalar geliştirme arayışını 1997'deki Genel Temsilciler Meclisi'ne sunulan rapor ve yapılan tartışmalarla daha da ilerletir.[4] İş güvencesinin sağlanması, taşeronlaşmaya engel olunması, esneklik uygulamalarının sınırlandırılması ve zararlarının azaltılması için bir dizi öneri geliştirilir. Öneriler temelde, sendikanın gücünü azaltan, örgütlülüğü zayıflatan gelişmeler karşısında somut talepler geliştirilmesi ve değişim süreçlerinde sendikanın aktif olarak yer alması, işverenle kurumsal diyalog mekanizmalarının oluşturulması, sözleşmelerde kademelere göre farklı ücret artışı talepleri getirilmesi gibi noktalarda yoğunlaşır (Özellikle son noktadaki öneri daha sonra sendikanın ücret politikası açısından belirleyici olmuş, seyyanen ücret zammı talebi terk edilmiştir). Şirketin dünyadaki genel eğilimlere paralel olarak geliştirdiği esnekleştirici-daraltıcı politikaların karşısında sendika durumu kabullenen ama bunun içinde konumunu korumayı amaç edinen bir yol bulmaya çalışır.

Şişecam 2000'li yıllara daha da uzlaşmaz politikalarla girer. 2001 yılı 18. Dönem Cam Grup Sözleşmesi görüşmelerinde, taraflar arasındaki parasal konuların yanı sıra, taşeron (bu konu

2 Çelik, 2003, s. 24

3 Kristal-İş *12. Genel Kurul Çalışma Raporu*, s. 195.

4 Kristal-İş Gen. Merk. Yön. Kur. Tarafından Gen. Tems. Meclisine Sunulan Rapor, Çoğaltma, 20-21 Aralık 1997.

sendikanın en çok üzerinde durduğu konudur), fazla çalışma, hafta tatili gibi bir dizi konuda uzlaşma sağlanamaması üzerine şirkete bağlı fabrikalarda greve çıkılır. 16 gün süren grev işverenin yoğun lobi faaliyetleri[5] sonucu Bakanlar Kurulu kararı ile ve "milli güvenliği bozucu nitelikte" görüldüğü için ertelenir ve sendikanın Danıştay'a yaptığı başvurunun da reddedilmesiyle "zorunlu olarak" sözleşme imzalanır.[6] Böylece "tarih tekerrür eder"; daha önce 1966 grevinde devreye sokulan grev erteletme silahı bir kez daha kullanılmış olur. 2002 yılında ise Şişecam işvereni Kristal-İş'in işkolundaki yetkisine itiraz ederek uzun bir hukuksal süreci başlatır ve 19. Dönem Sözleşme görüşmeleri hayli geç bir tarihte başlamak durumunda kalır. Hukuki sürecin yerel mehkeme ve Yargıtay'daki davalarla devam ettiği sırada işveren işyerlerindeki temsilcilikleri kapatarak işyerlerinde sendikal faaliyetleri yasaklar. Bu hayli sert anti-sendikal politikanın, ayrıntılarını aşağıda aktaracağımız, Paşabahçe fabrikasının kapatılmasına karşı gelişen direniş sırasında yaşama geçirilmeye başlanması dikkat çekicidir (direniş 22 Temmuz 2002'de başlamış, 29 Temmuz'da ise işkolu yetki itirazı yapılmıştır). Bu bağlamda Kristal-İş raporunda yapılan "cam işçilerini sendikasızlaştırma girişimi" tespiti yerindedir.[7]

Dönem içinde Paşabahçe fabrikası açısından önemli bir gelişme el imalatı bölümünün, 31 Ağustos 1994'te 547 işçinin işten ayrılması sonrası, şirket bünyesine yeni katılan Denizli fabrikasına taşınmasıdır.[8] Böylece zanaat temelli üretim fabrikadan kopartılmış, işyerinin teknik ve sosyal dokusu derin bir değişime uğramış olur. Kristal-İş'in Denizli fabrikasında da örgütlenme çabaları işverenin baskıları nedeniyle sonuç vermez, yine işverenin örtülü desteğiyle Çimse-İş Sendikası örgütlenerek bu fabrikada toplu sözleşme yetkisi alır. Öte yandan 1984'te

5 Şişecam'ın müşterisi olan kimi firmalar ve bağlı bulundukları işveren örgütlerinin grevin ertelenmesini sağlamak üzere Çalışma Bakanlığı'na gönderdikleri mektuplar için bkz. Kristal-İş Sendikası *14. Genel Kurul Çalışma Raporu*, s. 64.

6 A.g.r., s. 195. Grev erteleme kararı için bkz. Bakanlar Kurulu Kararı, sayı 2001/2492 (*Resmi Gazete*, 08.06.2001, sayı 24426).

7 A.g.r., s. 178.

8 Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1994 Yıllık Raporu, s. 1. (Şişecam BBM koleksiyonu)

üretime geçen Kırklareli, 1996'da faaliyete geçen Mersin fabrikalarının ardından 1999 yılında açılan Eskişehir fabrikası ile cam eşya üretiminde Paşabahçe fabrikasının yeri giderek daralır. Yüksek teknoloji ve kapasitelerle donatılan yeni fabrikalar artık üretim ve istihdamın büyük bölümünü gerçekleştirmektedirler. Sendika tüm bu gelişmeler karşısında Paşabahçe fabrikasının üretimini sürdürmesi için bir dizi taviz verir, işçiler ücretleri konusunda fedakârlıkta bulunurlar. 2001'deki grup toplu iş sözleşmesinde diğer fabrikalardan ayrı olarak Paşabahçe fabrikası işçilerine zam yapılmaz.

Ancak gösterilen iyi niyetli tüm çabalara karşı Paşabahçe fabrikasını uzun bir süre önce gözden çıkardığı anlaşılan Şişecam, 2001 bahar aylarında harekete geçer ve ilk olarak bir fırını kapatarak işçileri dönüşümlü yıllık izine gödermeye başlar, ardından bu fırına bağlı bir makineyi başka bir fabrikaya aktarmayı gündeme getirir. Makinenin fabrikadan çıkışına engel olmak isteyen işçiler ailelerinin de katılımıyla fabrika önünde bekleme eylemi yaparlar. Asıl hamle ise 22 Temmuz 2002'de gelir. Şişecam o gün yaptığı bir açıklama ile fabrikada üretimi durdurduğunu ve 870 işçiyi toplu olarak izine çıkardığını duyurur. Bu fiilen fabrikanın kapatılması anlamına gelmektedir. Şişecam'ın açıkladığı kapatma gerekçeleri içinde şu noktalar öne çıkar:[9]

> "Beykoz Fabrikasının yaşadığı sorunlar, uluslararası pazarda... rekabetin verimlilik üzerinde geliştiği iş ortamının dayatmasının sonucudur. *Fabrika kent içinde kalmıştır*... Eski ve dağınık yerleşmesinin yarattığı *lojistik maliyet* yüksektir... Ölçek ekonomisine uymayan *küçük fırınlar* maliyet artırıcı etki yapmaktadır. Bölge teşviklere kapalı olduğu için yatırım yaparak geliştirme imkânları sınırlanmıştır. Bir türlü çözüm üretilemeyen işgücü fazlası da *kuruluşun birikim gücünü zayıflatan* önemli etkenler arasında yer almıştır. Bütün bu yapısal özellikler nedeniyle Beykoz Fabrikasının kişi başına verimliliği *diğer fabrikalardan çok düşüktür*." (vurgular bize ait)

9 "İş Bu Belge, Şişecamın Tarihçesidir", http://www.bianet.orgt, 24 Temmuz 2002 (erişim: 10 Ağustos 2013).

Umutsuz bir direniş

1991'de olduğu gibi bu kapatma girişimi karşısında da işçilerin ve sendikanın tutumu net ve hızlıdır. İşçiler ve aileleri işyerini terketmeme eylemi başlatırlar. Aynı gün bir bildiri yayınlayan Kristal-İş fabrikanın kapanmaması için yaptıkları fedakârlıklara dikkat çekerek, hazır duran fırınların ateşlenmeyerek üretimin durdurulduğunu vurgular.[10] Sendikanın açıklamasında, bu kararın yüzlerce işçi ve ailesi için işsizlik anlamına geleceği ve çözüm için çaba göstermeye hazır olunduğu da kaydedilir. Yine önceki grev ve direnişlere benzer biçimde işçi ve işveren arasında yoğun bir hukuk ve basın savaşı başlar. Şişecam işçilerin eylemini yasadışı eylem ve işgal olarak nitelerken, sendika ise işverenin kanunsuz bir lokavt uygulamasına giriştiğini iddia eden açıklamalar yapar.[11] Sendikanın açıklamalarında özellikle yakın zamanda tamir görerek yenilendiği halde devreye alınmayan fırınların varlığı öne çıkar. Paşabahçe'de hazır fırınlar üretime alınmazken Eskişehir'de kurulan yeni fabrikada yeni fırın yatırımlarına başlandığına dikkat çekilir ve Paşabahçe fırınlarının çürümeye terk edilmesi eleştirilir.[12]

1991'deki direnişte olduğu gibi yine işçi aileleri, semt halkı, sendikalar ve siyasi oluşumlar direnişe destek sağlarlar. Polisin direnişçi işçilerin etrafında oluşturduğu sıkı ablukaya rağmen dayanışma ziyaretleri gündüz ve gece sürer. Direniş basında geniş şekilde yer bulduğu gibi meclis gündemine de gelir. 30 Temmuz tarihli oturumda hem muhalefet hem de iktidardaki koalisyon partilerine mensup milletvekilleri Paşabahçe fabrikasının kapatılma kararını eleştirerek, yaratacağı sosyal sorunlardan dolayı hükümeti çözüm bulmaya çağırırlar.[13] Aynı zamanda fark-

10 22 Temmuz tarihli Gen. Bşk. M. Bağçeci imzalı basın açıklaması metni için bkz. *Kristal-İş 14. Genel Kurul Olağanüstü Bir Dönemden Belgeler 2000-2004*, s. 108.

11 *A.g.e.*, s. 114-115. Sonraki günlerde yargı tarafından yapılan tespit de sendikanın lehinde olur. İlgili yerel mahkene işçilerin fabrikayı işgal etmedikleri sonucuna varır. Bkz. *a.g.e.*, s. 134.

12 *A.g.e.*, s. 123.

13 *TBMM Tutanak Dergisi*, cilt 101, 21. Dönem/122. Birleşim (Olağanüstü), 30.07.2002, s. 237-241.

lı partilere mensup milletvekilleri hükümete yönelik yazılı önergelerle konuyu meclis gündeminde tutarlar.[14] Mecliste yapılan konuşmalarda fabrikanın kapatılmasının insan hakkı ihlali olduğu, cumhuriyetin bu simge işyerinin kapatılmasının yarattığı olumsuzluk üzerinde durulur. Kürsüden İş Bankası'na yönelik çağrılar yapılarak kapatılma kararının gözden geçirilmesi, en azından işçileri mağdur etmeyen çözümlerin bulunması istenir.

İstanbul'un son işçi havzasının merkezi ve cumhuriyetin kuruluş döneminin son sembollerinden birisi olan Paşabahçe fabrikasının kapatılmasının, hem bu etkenler; hem de direnişin geniş kesimleri kapsayan sosyal bileşiminin zenginliği nedeniyle beklenenin üzerinde ilgi ve duyarlık yarattığı görülür. Dönemin siyasi dengeleri ve atmosferi içinde örneğin AKP adına konuyla ilgili konuşan milletvekilinin (Hüseyin Çelik) sözleri, bu partinin kısa süre sonra iktidardaki performansı düşünüldüğünde (Örneğin, Kristal-İş'in Şişecam'da yapmaya hazırlandığı grevler iki kez, "milli güvenliği bozduğu" gerekçesiyle, Hüseyin Çelik'in de içinde yer aldığı bakanlar kurulunun kararları ile ertelenmiştir[15]) ilgiye değerdir:

---

14 AKP Samsun milletvekili Musa Uzunkaya'nın Başbakan Bülent Ecevit'in yanıtlaması istemiyle verdiği 29.07.2002 tarihli sözlü soru önergesi: Fabrikanın kapatılmasının ve işçi çıkarmanın gerçek nedenlerini öğrenmeye yönelik dört soru içermektedir. (dönem-yıl: 21/4, esas no: 6/1975)

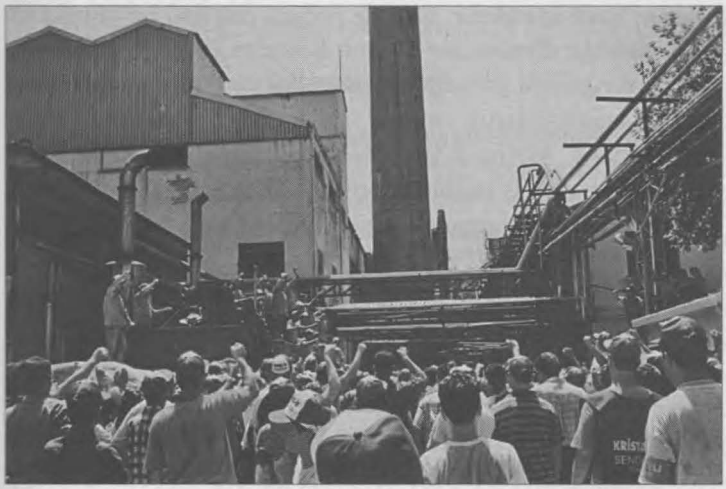
– SP Trabzon milletvekili Şeref Malkoç'un İçişleri Bakanı Rüştü Kazım Yücelen'in yanıtlaması istemiyle verdiği 02.08.2002 tarihli yazılı soru önergesi: Sürmekte olan direnişe yönelik vali ve polisin geliştirdiği olumsuz ve taraflı tutumları sorgulamaktadır. (dönem-yıl:21/4, esas no: 7/8171) Bu önerge İçişleri Bakanı tarafından, İstanbul Valiliğinden gelen bir yazı ile yanıtlanmıştır. (16.09.2002 tarih ve B.05.1 EGM.0.12.04.01 sayılı İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü yazısı). Bkz. EK 19.

– AKP Karaman milletvekili Zeki Ünal'ın Başbakan Bülent Ecevit'in yanıtlaması istemiyle verdiği 29.07.2002 tarihli yazılı soru önergesi: Fabrikanın geleceği ve işçi-işveren diyaloğunun sağlanması için hükümetin yapacakları sorulmaktadır. (dönem-yıl: 21/4, esas no: 7/8148)

– MHP milletvekili ve TBMM Başkanvekili Murat Sökmen'in Devlet Bakanı Kemal Derviş'in yanıtlaması istemiyle verdiği 25.07.2002 tarihli yazılı soru önergesi: Fabrikanın kapatılmasının yaratacağı sosyal sorunlar konusunda hükümetin aldığı tedbirler sorulmaktadır. (dönem-yıl: 21/4, esas no: 7/8134)

15 Grev erteleme kararları için bkz. Bakanlar Kurulu Kararı, sayı 2003/6479 (*Resmi Gazete*, 8 Aralık 2003 sayı 25310) ve Bakanlar Kurulu Kararı, sayı 2004/6782 (*Resmi Gazete*, Tarih: 14 Şubat 2004, sayı 25373).

2002 Direnişi sırasında fabrikaya kapanan direnişçi işçiler.
(Kaynak: Yazarın kişisel arşivi.)

"Paşabahçe Şişe ve Cam, neredeyse cumhuriyetle yaşıt olan güzide bir müessesedir. Hepimizin şahsî hayatında da, Paşabahçe, âdeta bir hayat tarzı, bir marka olarak yerleşmiştir. 'Ver kurtul, kapat kurtul' mantığıyla, oradaki işçilerimizin, ailelerinin mağdur edilmesini, biz, kesinlikle kınıyoruz ve buradaki işçilerimizin hak arama mücadelesinde, AK Parti olarak onların yanındayız. Serbest piyasa ekonomisi, kapitalist ekonomi 'altta kalanın canı çıksın mantığıyla' yürütülemez. Sosyal devlet ilkesi ayaklar altına alınmamalıdır ve biz parti olarak, sosyal devlet ilkesini gözardı eden bütün uygulamalara karşı olduğumuzu ifade etmek istiyoruz."[16]

Semt halkından, ailelerden, sendika ve siyasi çevrelerden küçümsenmeyecek destek bulan direniş her şeye karşın bu kez bir öncekine göre daha zayıf, buna karşın Şişecam yönetimi ise hayli kararlıdır. Yine de polisin çok sıkı bir abluka altında tuttuğu direnişçiler 18 gün boyunca eylemlerini sürdürürler. 6 Ağustos itibariyle işveren fabrikayı kapattığını ilan eder ve tazminatlarım vererek tüm işçilerin işine son verildiğini açıklar.[17] Ayrılmak isteyenlere ek tazminat verileceği, ayrılmak istemeyip iş talebinde bulunanların ise diğer yörelerdeki fabrikalarda istihdam edilebileceği bildirilir. Emekliliği gelmiş olanlar dışında 708 kişiden oluşan bu kapsamdaki işçilere gidecekleri işyerinin sosyal hakları uygulanacaktır. Bu duyuruyla bir kez daha Şişecam'm sendika yerine işçilerle doğrudan muhatap olma taktiği kendisini göstermiş olur. İlanın hemen ardından polisin de işçilere fabrikayı boşaltmaları için yaptığı baskı artar. Bu koşullarda Kristal-İş Sendikası 8 Ağustos'ta yaptığı açıklama ile işverenin duyurduğu koşulları büyük ölçüde kabul eden, ancak tazminat oranlarında bazı küçük yükseltmeler sağlayan bir protokolün imzalandığını ve direnişin bitirildiğini açıklar.[18] Başlangıçta işçilerin diğer işyer-

16 *TBMM Tutanak Dergisi*, cilt 101... s. 239.

17 6 Ağustos 2002 tarihli *Sabah*, *Hürriyet* ve *Milliyet* gazetelerinde yer alan, Paşabahçe Cam San. ve Tic. A.Ş. imzalı, "Paşabahçe Beykoz Fabrikası İşçilerine Duyuru" başlıklı ilan.

18 Bildiri ve protokol için bkz. Kristal-İş 14. Genel Kurul Olağanüstü..., s. 151-153.

lerine nakli sözkonudu değilken, direnişin sonucu olarak işçilerin bir bölümüne bu olanağın tanınması kısmi bir başarı olarak değerlendirilmelidir.

Varılan anlaşma Paşabahçe işçilerinde tepki ve üzüntüye neden olur. Anlaşmayı açıklamak için direniş yerine gelen Kristal-İş ve Türk-İş yöneticileri protesto edilirler. Yapılan anlaşmaya tepki gösteren bir grup işçi ise fabrikadan çıkarak sendikanın Paşabahçe Şube binasına doğru; "Kristal-İş sen bizi sattın", "yaşasın işveren kahrolsun sendika" gibi sloganlar atarak yürüyüş yaparlar, şubenin kapısındaki sendika tabelasını sökerek çöpe atarlar. Tüm bu tepkilerin ardından protokole uygun olarak işçilerden bir bölümü tazminatlarını alarak işten ayrılırlar; 573 işçi ise Şişecam'ın diğer işyerlerine gider. Böylece Paşabahçe fabrikasının ve işçilerinin 67 yıllık öyküsü trajik bir biçimde sona ermiş olur.

Son direniş neden başarısız oldu?

Direnişle ilgili olarak sendikal ve siyasal çevrelerce kapsamlı değerlendirmeler yapılmıştır.[19] 2002 yazında yaşanan Paşabahçe'nin son direnişi, doğal olarak 1991'de gerçekleşen direnişle karşılaştırılır. Hem direniş sürecindeki manzara hem de alınan sonuçlar 11 yıl sonra yapılan ikinci büyük direnişin ilkine göre zayıf kaldığını gösterir. Direniş sonrası yapılan protestoların ötesinde konuyla ilgili kişi ve çevrelerden sendikaya ciddi eleştiriler de yöneltilir. 91 Direnişi için olduğu gibi 2002 Direnişi'ni de Türkiye işçi sınıfı hareketinin konjonktürel durumundan bağımsız düşünülemez. Aslında iki direniş arasındaki fark her şeyden önce, aradan geçen 11 yılın Türkiye sendikal hareketinde yarattığı zayıflamanın aynı zamanda hem sonucu hem de göstergesidir. İlgili bölümde ortaya konduğu üzere, 1991 yılında Türkiye işçi hareketi için bir tepe noktası oluşturduğu ha-

19 Birkaç örnek: Zafer Aydın, "Direnişin Ardından Paşabahçe", *Birikim*, sayı 162, Ekim 2002, s. 125-128. Aziz Çelik, "Cambazların Hüzünlü Vedası", *Radikal 2*, 18.08.2002. İsmail Özkan, "Marksistler Haklı Çıktı, İşçiler Yenildi", *Bianet*, 11.02.2003. Sinan İmrek-Muzaffer Özkurt, "Paşabahçe Dersleri: Kaybedilen Bir Mevzi", *Evrensel*, 12.08.2002, s. 7.

tırlanacaktır. Dalga 1994 sonlarına kadar sürmüş, ancak 90'ların ikinci yarısından itibaren belirgin bir düşüş başlamıştır.

Bu tarihten sonra sendikal harekette farklı ölçütlerle bakıldığında gözlenebilecek bir düşüş eğilimi belirleyici olur. Örneğin, 91'de 1.4 milyon civarında olan TİS kapsamındaki işçi sayısı 2002'de 1 milyon seviyesine iner, çıkılan grevlerin sayısı azalır ve greve katılan işçi sayısında keskin bir düşüş kaydedilir.[20] 1984-1995 dönemi grev eğiliminin giderek yükseldiği ve tepe noktasına ulaştığı yıllardır. 1996 sonrasında sert bir düşüş eğilimi başlamıştır. 2002 sonrası yıllar ise düşüş eğiliminin kararlılık kazandığı yıllardır. 1995'e kadar olan dönem boyunca yıllık ortalama greve katılan işçi sayısı 60 bin civarında iken, bu sayı 1995-2000 yılları arasında 9 bin civarına, 2000 sonrasında ise 5 bin civarına gerilemiştir.[21]

Sendikaların siyasi ve toplumsal yaşamdaki yeri daralır. Diğer yandan ülkenin politik ikliminde de esaslı değişimler yaşanır. 1991'de İstanbul başta olmak üzere birçok yerel yönetimi elinde tutan sosyal demokratlar buraları kaybettikleri gibi, oy ve etkinlik açısından genel olarak da zayıflarlar (Her ne kadar 2002 Direnişi sırasında iktidardaki koalisyonun büyük ortağı Ecevit'in DSP'si ise de; bu sol partinin ulusalcı rengi güçlü, işçici rengi solgun, Kemal Derviş'in IMF-Dünya Bankası patentli politikalarına bel bağlamış bir halde olduğu unutulmamalıdır). Zayıflayan sadece sosyal demokrat parti (ler) değildir. Aynı zamanda ilk direnişe sağlanan kitlesel destekte önemli payı olan sosyalist grupların etkinliklerinde de benzer bir gerileme gözlenir.[22] Öte yandan 2001 yılında yaşanan büyük ekonomik kriz ve bununla bağlantılı siyasi bir kriz döneminin içinden geçilmektedir. İşten çıkartmalar yoğunlaşmıştır, işçi sınıfı genel olarak geri çekilme yaşamaktadır.

Özetle 1991 Direnişi'nin gücü ve göreli başarısında rol oyna-

20 Petrol-İş Yıllıkları ve Aziz Çelik, "Türkiye'de 2000'li yıllarda Grevler ve Grev Dışı Eylemler: Çalışma Hayatında 'Pax Romana' Mı?", *Sosyal Haklar Sempozyumu IV Bildiriler*, Petrol-İş Yayını, İstanbul, 2012, s. 107-131.

21 Çelik, *Türkiye'de 2000'li Yıllarda...*, s. 107-131.

22 Benzer değerlendirmeler için bkz. Aydın, 2002, s. 127.

yan çevresel faktörlerde köklü değişimler yaşanmıştır. 1991'de Büyükşehir ve ilçe belediyelerinden gelen azımsanmayacak boyuttaki maddi ve manevi destek, sol grupların semtte yarattıkları dinamizm ve örgütlülük, sendikaların oluşturduğu etkili dayanışma pratikleri 2002'de ya çok daha dar kapsamda gerçekleşebilir ya da hiç yaşama geçirilemez.

İçsel etkenlere gelince, öncelikle Şişecam grubundaki istihdam daralmasına dikkat çekmek gerekir. 1993'te 9.197 olan toplu pazarlık kapsamındaki işçi sayısı 2003'e gelindiğinde 4.623'e inmiştir.[23] Gerileme ağırlıkla, Paşabahçe fabrikasında yoğunlaşmış olan, vasıfsız işlerde yaşanmıştır. 1991'de 2.685 olan işçi sayısı 2002'de 870'e geriler. Anılan dönemde Grup genelinde vasıflı işgücünün oranı % 40.9'dan 2003'te % 85.1'e yükselir. Öte yandan işçilerin eğitim düzeylerinde de çok belirgin bir yükseliş yaşanır. 1985-2000 arasında ilkokul mezunu olanların oranı % 76'dan % 26.9'a; lise ve yüksek okul mezunu oranı ise % 10.8'den % 61.2'ye yükselmiştir. Daha önce gördüğümüz gibi vasıf ve eğitim düzeyinin yükselişi genel olarak içsel dayanışmayı artıran etkenler değildir. Şirket genelinde yaygınlaşan taşeronlaşmayla birlikte bu durumun işyeri temelli dayanışmayı görece zayıflatıcı etki yarattmış olduğu göz önünde tutulmalıdır.

İşçi sayısıyla birlikte, semtte fabrikadaki gelişmelerden doğrudan etkilenen sayısı da azalmıştır. Bir öncekinden farklı olarak ikinci direnişte işveren fabrikayı kapatmak istemektedir ve işçilerin birincisinde olduğu gibi üretimi sürdürme koşulları yoktur. İşçilerle yapılan söyleşilerde ve bazı yazarların değerlendirmelerinde vurgu yapılan önemli bir diğer problem şube ile genel merkez arasındaki gerilimdir.[24] Özellikle direnişin so-

---

23 Can Şafak, "Çalışma Yaşamının Esnekleştirilmesinde Bir Araç Olarak Toplu Pazarlık ve Cam Grup Sözleşmesi Deneyimi (2003-2012)", 28 Eylül 2012'de Kocaeli üniversitesi Umuttepe Kampüsü İİBF'de düzenlenen 2012 Icopec'te (Internationel Conference of Politicel Economy) sunulan bildirinin yayınlanmamış özeti. (Yazara henüz yayınlanmamış bu çalışmasını bizimle paylaştığı için müteşekkiriz)

24 Bkz. Aydın, s. 128 ve İmrek-Özkurt ("sen ben davasına alet olduk" başlıklı kutucukta görüşlerine yer verilen Şişecam işçisi Nurettin Atmaca'nın sözleri).

na ermesinin ardından sendika şubesine yönelik protesto gösterisi; üslubu, hedefi ve söylemi göz önünde bulundurulduğunda, Aydın'ın da belirttiği gibi sendikalardaki çürümenin ve yozlaşmanın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bir önceki direnişin de taşıyıcısı olmuş, mücadele içinde olgunlaşmış, deneyimli ve sağduyulu kadroların giderek tasfiye olmasının sendikal kültüre derin bir etkisinin olduğu rahatlıkla görülebilir. Yapılan, politik, bilinçli bir protesto, ya da önceki örneklerdeki gibi bir rank and file tepki değil; çaresizliğin kışkırttığı lümpence bir hareket olarak değerlendirilebilir.

Paşabahçe Fabrikası'nın kapatılması siyasal ve sendikal çevrelerde daha büyük bir planın parçası olarak değerlendirilir. Direniş sırasında dağıtılan bülteninde Halkevleri'nin Beykozlulara seslenirken; sahilde kurulan gece kulüplerinden, orman alanlarında inşa edilen villalardan, kapatılmak istenen hastanelerden söz ederek, tüm bunların "Beykoz'un emekçilerden arındırılması planının bir parçası" olarak yorumlaması tipik bir örnek oluşturur.[25] Benzer yaklaşım özellikle sol siyasi çevrelerce yaygın bir biçimde dile getirilmiştir. İsmail Özkan, sahibi olduğu *Cam-Köy* isimli yerel gazetede doksanlı yılların sonlarında Beykoz'a yönelik planlar ve uygulamalar hakkında yazı ve röportajlara yer vermiştir.[26]

Kanımızca Paşabahçe Fabrikası'nın Şişecam Grubu tarafından alınan kapatma kararının özel ve daha kapsamlı bir planın parçası olduğunu düşünmek zorlama ve kanıtlarla desteklenmemiş bir değerlendirme olur. Fabrikanın kapatılmasına giden sürece bakıldığında öne çıkan şeyin, işveren açısından burada emek süreci üzerinde istenen düzeyde denetim kurmanın olanaksızlığı olduğu görülür. Eskişehir başta olmak üzere Şişecam'ın yeni açtığı fabrikalarda; kuruluş yeri tercihleri, uygun

25 "Paşabahçe Kapatılamaz! Gün Dayanışma Günüdür" başlıklı *Halkevleri Beykoz Şubesi Bülteni*, yıl 2 sayı 2, Temmuz 2002.

26 Örnek: "Bölge Üzerine Düşünmek", İsmail Özkan, *Cam-Köy*, yıl 1, sayı 7, 16 Eylül 1998, s. 2. "Bölgemizin Sorunları Hakkında" (HADEP, İP, ÖDP ilçe başkanları ile yapılan röportajlar), *Cam-Köy*, yıl 1, sayı 4, 16 Haziran 1998, s. 4. "Beykoz'un İmar Planı Halkoyuna Sunulmalıdır", *Cam-Köy*, yıl 1, sayı 10, Ocak 1999, s. 1.

işgücünün oluşturulması, kullanılan teknoloji ve mekânsal düzenlemeler hatta sendikal tercihlere müdahale yoluyla emek sürecinin denetlenmesi bakımından avantajlar yaratılmıştır.[27]

Önceki bölümlerde verilerle ortaya konduğu gibi, Paşabahçe'de baskıcı bir fabrika rejiminin uygulanmasını hayli zorlaştıran bir işgücü yapısı ve sınıf bilinci hüküm sürmektedir. Dahası bu işgücü kendisini çevreleyen yoğun ve karmaşık sosyal ilişki ağlarından oluşan güçlü bir dayanışma örüntüsü içine gömülü durumdadır. Bu yapısıyla Paşabahçe aynı zamanda Kristal-İş örgütü için moral bir değeri simgelemekte, sendikanın tarihsel öncüsü olarak rol oynamaktadır. Paşabahçe'nin bitirilmesi sürecine sendikanın da bitirilme sürecinin eşlik etmesi tesadüfî olmasa gerekir. Daha önce özetle değinildiği gibi direniş sürerken Şişecam'm hâkimiyetindeki Cam İşverenleri Sendikası tarafından Kristal-İş'in işkolu yetkisine itiraz edilmiş ve işyerlerinde sendikal etkinliklerin sürdürülmesi engellenmiştir.[28]

Toplu sözleşme görüşmelerinin başlamasına engel olan bu itiraz yargı tarafından sendika lehine karara bağlandıktan sonra yapılan ikinci itiraz ve işkolundaki rakip sendika Çimse-İş'in işvereni destekleyen tavrı, yine işverenin bu sendikayı muha-

---

27 Şişecam Eskişehir Fabrikası'nın kuruluş yeri, işgücünün oluşturulması, işverenin yarattığı sendikal rekabet gibi konularla ayrıntılar için bkz. Zafer Aydın-Aziz Çelik, "Beykoz'dan Eskişehir'e: Paşabahçe Deneyimi Üstüne Gözlemler-Notlar" (117-127), *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler* (1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı), Tüsam/SAV Yayını, İstanbul, 2005, s. 117-127.

28 Cam İşverenleri Sendikası tarafından Kristal-İş Genel Başkanlığı'na gönderilen 02.01.2003 tarih ve 2003/1 sayılı yazıda ilgili yasada belirtilen hükümler sıralanarak, Şişecam'a bağlı fabrikalarda TİS'in sona ermesi ile birlikte sendika temsilcilerinin görevlerinin sona ermesi, işyeri sendika odalarının kapatılması, işyerindeki sendikal duyurulara ve sendika yetkillilerinin işyeri ziyaretlerine izin verilmemesi uygulamalarının başlatılacağı bildirilir. (Yazının tam metni için bkz. 14. Genel Kurul... s. 186-189). Yarım yüzyılı aşkın bir süredir sendikalı olan ve kırk yıldır toplu sözleşme imzalanan bir işyeri için bu uygulamaların kabul edilebilir olmadığı ve barışçıl çalışma ilişkilerine izin vermeyeceği açıktır. Nitekim Kristal-İş ulusal ve uluslararası pek çok merciye yaptığı şikâyet ve başvurularla durumu teşhir eder, protestoda bulunur, müdahale çağrısı yapar. Sendika uygulamayı "sıkıyönetim" olarak niteler. (Konuyla ilgili belgeler için bkz. 14. Genel Kurul... s. 191-230).

tap almak istediğini ima eden açıklamaları bütünlük içinde değerlendirildiğinde Paşabahçe Direnişi karşısında ve sonrasında Kristal-İş'e yönelik kapsamlı bir operasyonun sürdürüldüğü görülür.

Eskişehir'de ve Topkapı'da devam eden gelenek

Şişecam daha önce farklı dönemlerde farklı yöntemlerle uygulamaya çalıştığı sendikal iradeyi tanımamaya ve/veya kırmaya yönelik politikayı bir kez daha, ancak daha sert ve kapsamlı biçimde gündeme getirmiştir. Sonuçta yetki davaları lehine sonuçlanan Kristal-İş işverenle toplu sözleşme masasına oturur ancak geride kalan aylarda ve öncesinde ortaya çıkan hak kayıplarını telafi etmeye çalışan sendikanın teklifleri kabul görmeyince grev gündeme gelir. Diğer yandan Paşabahçe geleneğinin sürdürüldüğünü gösteren bir başka olay da 2003 sonbaharında sözleşme sürecinde patlak verir.

Eskişehir'deki yeni fabrikada hem örgütsüz taşeron firma işçileri (ki gerçekte onlar da fiilen asıl işveren işçileridir, yani muvazaalı bir taşeronluk söz konusudur) hem de örgütlü bulundukları Çimse-İş'ten istifa eden çok sayıda işçi Kristal-İş'te örgütlenirler. Hemen ardından da taşeron işçilerinin büyük bölümü, kadrolu işçilerin de bir kısmı işten çıkartılırlar. Kadrolu işçiler ender rastlanan bir dayanışma örneği göstererek ve işlerini de tehlikeye atarak taşeron işçilerin örgütlenmesine destek verirler. İşten çıkartılanların fabrikanın önünde, ailelerinin de desteğiyle başlattıkları direniş, şirket merkezine ve Ankara'ya yapılan yürüyüşler gibi protestolarla da desteklenerek aylarca devam eder.[29] Bu arada hem direnişçiler hem de fabrika içindeki Kristal-İş üyeleri işveren ve rakip sendika temsilcilerinin sistematik baskı ve saldırıları ile karşılaşırlar.

Eskişehir'de yaşanan direniş birkaç açıdan önem taşır. Birincisi kökleri Paşabahçe'de verilen mücadelelerde olan mücadeleci bir sendikal geleneğin sahiplenilişini temsil eder. Taşeron

29 Paşabahçe Eskişehir Direnişi'yle ilgili belge ve bilgiler için bkz. 14. Genel Kurul... ve Aydın-Çelik, "Beykoz'dan Eskişehir'e..."

sisteminin yıkıcı etkileriyle mücadele etmek yerine işverenle uzlaşmayı hatta işbirliğini politika haline getiren sendikal geleneğe karşı kurulan işçi komiteleriyle gösterilen inisiyatif ve sonuçta yaşanan toplu sendika değiştirme iradesi bu açıdan dikkate değerdir. İkincisi bu iradeyi gösteren kadrolu işçilerin yaşadıkları öz-deneyimi doğru değerlendirerek taşeron işçileriyle geliştirdikleri dayanışmadır. Üçüncüsü toplu iradeyi gösteren genç işçiler grubunun özelliğidir. Ülkenin her tarafından gelen ve bir yılı aşkın süre Trakya'daki Şişecam fabrikasında staj ve eğitim gören genç işçilerle oluşturulan yeni işgücünün şirketle ve onun işbirliği yaptığı sendika ile bütünleşmesi, mücadele konusunda daha pasif davranması beklenirken olaylar böyle gelişmez. Uzun eğitim döneminde gelişen dostluklarını fabrikaya geldiklerinde ciddi bir taban örgütlenmesine dönüştüren genç işçiler beklenenin çok ötesinde bir kararlılıkla hareket ederler. İlginçtir, Paşabahçe'de işçilerin dayanışma kapasitesini artıran "yerlilik", fabrikadaki işgücünü içine alan sosyal ilişki ağlarının varlığı iken; Eskişehir'deki direnişte "yerli olmamak" sınıfsal aidiyeti güçlendiren bir etkene dönüşmüştür.[30]

Bu arada toplu sözleşme görüşme sürecinde anlaşmaya varılamamış ve grev kararı alınmıştır. 9 Aralık 2003'te başlaması gereken grev Bakanlar Kurulu kararı ile ertelenir.[31] Danıştay kararıyla yeniden elde ettiği grev hakkını kullanmaya çalışan sendika 14 Şubat 2004'te yeniden bir grev ertelemesi ile karşılaşır.[32] Şişecam fabrikalarında grev yapılmaması için sermaye ve hükümet temsilcileri görülmemiş bir işbirliği ve kararlılık içindedirler. Birçok büyük firma hükümet yetkililerine gönderdikleri mektuplarla cam grevlerinin ertelenmesi için lobi yapar, çeşitli sermaye örgü-

30 Eskişehir Paşabahçe Direnişi'ne katılan işçilerin kendi anlatımlarına dayalı, konuyla ilgili geniş bilgi sağlayan bir çalışma için bkz. Y. Özgün Çakar-K. Berfin Emre-Çağdaş Ceyhan-Hür Keskin, "Paşabahçe İşçileri Anlatıyor: 'Hayır!' Diyebilenlerin Öyküsü" (156-167), *Türkiye'yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak* (2. Sınıf Çalışmaları Sempozyum kitabı), Tüsam/SAV Yayını, İstanbul, 2006.

31 Bakanlar Kurulu Kararı, sayı 2003/6479 (*Resmi Gazete*, Tarih: 8 Aralık 2003, sayı 25310).

32 Bakanlar Kurulu Kararı, sayı 2004/6782 (*Resmi Gazete*, Tarih: 14 Şubat 2004, sayı 25373).

tü temsilcileri ve gazete köşe yazarları da açıklamaları ile cepheyi genişletirler.[33] Kısaca 1966 Grevi'ndekine benzer şekilde "sınıfa karşı sınıf" tablosu bir kez daha oluşmuş olur. Tüm bu karmaşık ve zorlu mücadele ve çatışmaların sonunda 14 Mart 2004'te yaptıkları açıklama ile Şişecam ve Kristal-İş uzlaşmaya vardıklarını duyururlar. 2003-2005 dönemi için TİS imzalanır. Sözleşme ile Eskişehir'de işten çıkartılan kadrolu işçilerin bir bölümünün işe geri alınmaları, bir bölümünün de başka fabrikalarda istihdam edilmesi sağlanmış olur. Tüm bu yaşananların neticesinde Şişecam'da çalışan Kristal-İş üyeleri bir yılı aşkın bir süreyi sözleşmesiz, sendikal hak ve kazanımlardan yoksun geçirmiş, grev haklarını kullanmamış olurlar. Ancak onlar sendikalarına ve arkadaşlarına sahip çıkarak Paşabahçe geleneğini sahiplendiklerini ve sürdürdüklerini gösterirler.

Eskişehir Direnişi bir anlamda Paşabahçe Direnişi'nin uzantısı, onun dolaylı sonucu ve devamı olarak değerlendirilebilir. Paşabahçe'de, şirket tarafından oluşturulan yeni fabrika rejimine uygun olmayan –olamayacağı da görülen– bir ortamın, geleneğin ve işçi grubunun dağıtılması başarılmıştır.[34] Yeni fabrika rejimini simgeleyen Eskişehir'de yaşananlar ise emek sürecindeki direnişin her şeye karşın gösterdiği sürekliliği, kaçınılmazlığı ve sendikal gelenekle bütünleştiğinde ortaya çıkarabileceği potansiyel güce işaret eder. 2002-2004 arası evre Kristal-İş yayınının başlığında ifade edildiği gibi "olağanüstü bir dönem olarak" yaşanmış, sonuçta bir tür tarihsel uzlaşma ortaya çıkmış görünmektedir.[35] Bugünden bakınca Kristal-İş'in

---

33 Söz konusu mektuplar ile grev süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz. 14. Genel Kurul... s. 385-461.

34 Direniş sonrası başka yerlerdeki fabrikalara dağıtılan Paşabahçeli işçilerin buralardaki durumu bu açıdan ilgiye değerdir. Bir üst düzey Şişecam yetkilisi ile yaptığımız görüşmede kendisi bize, onların "yeterince uyumlu ve çalışkan" olmadıkları, gittikleri yerlerde göze battıklarını anlatmıştır. Gönderildikleri fabrikalarda örgütlü olan Kristal-İş ve Petrol-İş sendikaları yetkilileriyle yaptığımız görüşmelerde Paşabahçelilerin sendikal haklar konusunda daha bilinçli oldukları; buna karşılık emek sürecindeki denetim mekanizmalarına kolayca tabi olmadıkları yönünde genel bir kanaat taşıdıklarını ve bunun yaygın olarak paylaşıldığını gözlemledik.

35 Kristal-İş. *14. Genel Kurul Olağanüstü Bir Dönemden Belgeler 2000-2004*

temsil ettiği sendikal geleneğin Şişecam'dan sökülüp atılamamış olduğu, ancak geleneğin de daha uyumlu bir sendikal yaklaşıma doğru evrildiği söylenebilir. Paşabahçe Fabrikası'nın kapanışı bu bağlamda Şişecam ve Sendika arasında –öncülü olan Cam-İş de dahil edilirse– altmış yılı bulan endüstriyel ilişki açısından da, Sendika'mn tarihi açısından da bir kırılmayı temsil eder. Artık tam anlamıyla uluslararası güç haline gelmiş olan Şişecam'da yaşanan sınıf mücadelelerini bundan sonra küresel bir çerçevede ele almak gerekir.[36]

2007 yılında şirketin Bulgaristan'daki fabrikalarında yaşanan grevler bunu gösteren bir örnek oluşturur. Türkiye'deki cam işçisinin kazandığının çok altında ücretlerle çalışan Bulgar işçiler şirketin düzcam ve cam ev eşyası fabrikalarında greve çıkarlar. Grevlerin hemen öncesinde Şişecam, Bulgaristan'daki kapasite artırımı ve yeni yatırım planlarını askıya aldığını açıklar; Bulgaristan hükümetini uyararak, çalışma yasalarının değiştirilmesi gerektiğini ileri sürer.[37] Cam Ambalaj Grubu'nun yurtdışında yaptığı üretim, yurtiçindeki üretimin üzerindedir. Türkiye içinde yarattığı istihdamın yarısı kadar bir istihdamı yurtdışında yaratmış olan Şişecam artık dünya çapında bir çokuluslu şirket olmuştur ve farklı ülkelerdeki fabrikalarında örgütlü sendikaları arasında güçlü bir dayanışmanın örülmesi giderek zorunlu hale gelmektedir. Can Şafak'ın vurguladığı gibi; "gelecekte Şişecam'ın 'yaşamsal coğrafyası' içinde toplu pazarlık sürecinin birleştirmesi çok iddialı ama imkânsız değildir."

36 2011 yılında Şişe Cam Grubu Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Kırman, Grubun 8 ülkede 91 tesisinin bulunduğunu belirtmekte ve bunu yetersiz bulmaktadır. ("Üretimde 8 ülke yetmez Uzakdoğu'da fırsat kolluyoruz", *HaberTürk*, 16.01.2011). Cam Sanayii sektör vizyonu "camda bölgesel büyümeyi gerçekleştirmek ve bölgesel bir güç olmak" olarak tanımlanmıştır. Bu vizyon doğrultusunda temel stratejiler; Doğu Avrupa, Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya'da üretim faaliyetine yönelik yatırım yapmak ve büyümeyi şirket satın alma, birleşme ve stratejik ortaklıklarla pekiştirmek, olarak belirlenmiştir. (Dokuzuncu Kalkınma Planı, Taş ve Toprağa Dayalı Sanayiler ÖİK raporu cilt 1, DPT Yayım, Ankara, 2008, s. 354.)

37 Can Şafak, "Haydi, unutmayalım bu dayanışmayı!", Sendika.Org (http://www.sendika.org/2007/05/haydi-unutmayalim-bu-dayanismayi-can-safak), (erişim: 10 Ağustos 2013).

Diğer taraftan, sektöre ilişkin genel vizyonu ortaya koyan DPT raporunda yer alan ifadeler, hem şirketin hem de onunla paralel bir bakışa sahip olduğu anlaşılan devletin cam işkolundaki sendikal mücadeleyi nasıl algıladığını göstermesi açısından önem taşır:[38]

> "Ücretler üzerinden alınan yüksek vergi ve primlerin yanı sıra *sendikaların aşırı ücret talepleriyle artan işgücü maliyeti* hem sektörün rekabet gücünü yitirmesine yol açmakta, hem de büyüme suretiyle istihdamın artmasına engel olmaktadır. Ayrıca, İş Kanunu'nda yapılan son düzenlemelerle işletmelerde verimin ve esnekliği gözeten bazı iyileşmeler sağlanmış olmakla birlikte, bunların hayata geçirilmesinde ciddi engeller ortaya çıkmaktadır. Çalışma hayatını düzenleyen diğer mevzuatta da revizyon gerektiren önemli konular ele alınmalıdır." (vurgu bize aittir)

İşgücü maliyetlerini düşürmek yönündeki sonu gelmez çabaların bir sonucu olarak, Şişecam Topkapı Fabrikası'nda çok sayıda kıdemli işçinin işsiz kalmasıyla sonuçlanacak operasyon karşısında 2012 yılının son günlerinde ortaya çıkan ve 13 gün süren direniş de Paşabahçe geleneğinin devam ettiğini gösteren son örnek olarak kaydedilmelidir. Şirket, Topkapı fabrikasının aynısını Eskişehir'de kurmuş ve 31 Aralık 2012 itibariyle de ACS Topkapı Şişe Fabrikası'nı kapatma kararı almıştır. Ancak bu gerçekte bir kapatma değildir. Aynı ürünler orada daha yüksek bir kapasitede üretilecektir. Kısaca Topkapı Şişe Fabrikası Eskişehir'e taşınmaktadır. Şişecam, yöneticilerini ve beyaz yakalı çalışanlarını Eskişehir'e götürmekte ancak işçileri götürmeyi kabul etmemektedir. Hedef yeni fabrikada yeni ve ucuz işçi istihdam etmektir. Uzun yıllardır toplu iş sözleşmesi olan, kıdemi yüksek ve kazanılmış hakları bulunan Topkapı işçisi tam da DPT raporunda tanımlandığı gibi "aşırı sendikal taleplerle" maliyeti yükselmiş bir işgücü durumundadır. Şişecam bunun yerine asgari ücretli işçi çalıştırmak, cam grup sözleşmesinin işçilere sağladığı haklardan kaçmak istemekte-

38 A.g.r., s. 339.

dir. Bunun için Şişecam'a ömrünü vermiş eski işçiler sokağa atılma tehdidi altındadırlar.[39]

Daha önce Paşabahçe'de iki kez yaşanan direnişlere benzer biçimde Topkapı işçileri kendilerini fabrikaya kapatır ve direnişe başlarlar. Fabrikada yatıp kalkarak işyerini işgal ederler, dışarıya mal çıkartılmasına, makinelerin taşınmasına engel olurlar. Yine ailelerin yoğun desteğiyle kamuoyuna mal edilerek devam eden bir direniş yaşanır. Aileler Şişecam satış mağazalarında blokaj eylemleri gerçekleştirir, İstanbul İş Kulelerin'de bulunan Şişecam merkezine yürürler. Fabrikada ise soğuk ve karlı kış günlerinde ateşler yakarak ısınan işçiler sendikaların, partilerin, derneklerin, öğrencilerin, sanatçıların ve başka fabrikalardan Şişecam işçilerinin desteğiyle direnişi sürdürürler. 5 Ocak 2012 günü polisin direnişi bitirmek için yapmaya çalıştığı operasyon kısa sürede fabrikaya ulaşan diğer şubelerden Kristal-İş üyeleri ve duyarlı dayanışmacıların müdahalesi ve kamuoyu baskısı ama en önemlisi Topkapı işçilerinin fabrika çatısına çıkarak gerçekleştirdikleri kahramanca eylemler sonucu engellenince kaderi değişen direniş, birkaç gün sonra şirketin taleplerin büyük bölümünü kabul ettiğinin açıklanması ile sona erdirilir.[40] İşçilerden talep edenler kurayla seçecekleri diğer fabrikalara nakledilir, isteyenler ise ek tazminat haklarıyla birlikte işten ayrılırlar.

Topkapı işçilerinin direnişi işçi sınıfının örgütsel kapasitesi açısından sendikanın deneyim taşıyıcı ve aktarıcı niteliğinin önemini, sendikal gelenek ve kültürün kapasite artırıcı rolünü bir kez daha gösterir. İşyeri temelli dayanışmacı etkenlerle sendikal etki birleştiğinde kolektif eylem kapasitesi yükselmektedir. Bir işçi bu durumu şu sözlerle özetler: "Sendika olmasaydı

---

39 Verilen bilgiler için bkz. Aziz Çelik, "Şişecam'dan Hile, İşçiden Direniş", Sendika. Org (http://www.sendika.org/2013/01/sisecamdan-hile-isciden-direnis-aziz-celik-birgun), (erişim: 10 Ağustos 2013).

40 Verilen bilgiler için bkz. Topkapı İşçileri Tarih Yazdı, 2013, http://www.kristalis.org.tr/yeni/?p=7671, (erişim: 10 Ağustos 2013). Ayrıca direnişi Topkapı işçilerinin gözüyle aktaran kapsamlı bir röportaj için bkz. Demet Dinler, "Şişecam işçileri anlatıyor: En önce işçiyiz, bunu unutmamalıyız", *Express*, sayı 132, Ocak-Şubat 2013, s. 32-37.

kazanamazdık. Tamam, kendi çabamızla direnişe geçtik, ama sendikamızın katkısı büyük oldu. Yoksa cephede kazandığını masa başında kaybedebilirsin."[41]

41 Dinler, s. 36.

ONUNCU BÖLÜM

PAŞABAHÇE HAVZASININ GELİŞİMİNE GENEL BAKIŞ

Bir işçi havzasının oluşumu*

1950'ler sınıf oluşum sürecinde mekânsal dinamik tam anlamıyla belirleyici bir rol oynamıştır. Bu farklı düzeylerde gözlenebilir. Her şeyden önce büyük bir coğrafi/mekânsal hareketlilik döneme damgasını vurmuştur. Bu "emek gücünün kentleştiği" bir dönemdir. Türkiye'de köyden kente göç eden sayısı 1945-1950 yılları arasında 214.000 iken, 1950-1955 arasında 904.000'e çıkmıştır. Kentlere yığılan bu büyük nüfusun en öncelikli sorunu kuşkusuz barınmadır ve bilindiği gibi 50'ler boyunca ve sonraki yıllarda büyük ölçüde gecekondular yoluyla çözülmüştür. Hayli hacimli bir gecekondu yazınına sahip olan sosyal bilim geleneğimizde bu mesele, sınıf oluşumu bağlamında ele alınmamış, emek tarihimiz de mekân meselesini birkaç istisnai örnek dışında ihmal etmiştir. Oysa örneğin hemen 1950 yılının başlarında İstanbul'daki konut meselesinin çözümü için bir grup akademisyen, uzman ve bürokratın katılımıyla toplanmış olan danışma kurulunun kapsamlı raporundaki yaklaşım farklıdır.[1] Raporun ikinci kısmı: "Mesken sahi-

(*) Bu bölümün yazımında şu kaynaktan yararlanılmıştır: Hakan Koçak, *50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak*, s. 103-104.

1 BCA. no. 030.01/116.732.1 (Mesken ve İmar Meseleleri ile İlgili Rapor).

bi olabilme bakımından mali iktidar-İstanbul'da memur ve işçi sınıflarının gelirleri ve aile bütçeleri üzerinde bir deneme" başlığını taşımakta ve İstanbul işçi sınıfının geçim koşullarıyla mesken edinme imkânları ve gecekondulaşma arasında kurulan bağlantılarla bir analiz geliştirilmektedir. Raporda İş Kanunu'na tabi işletmelerde çalışan nüfusun yoğunlaştığı ilçelerle gecekondu inşaatının şehir içinde artış gösterdiği bölgelerin kesiştiğine dikkat çekilir.

Mesken meselesinde kamusal-resmî düzeyde yapılanlar ne düzeyde olursa olsun, dönem boyunca bu konuda geçerli olan asıl etkili ve fiilî politika, gecekonduların gelişmesine yönelik liberal tutumdur. 1953'te çıkartılan 6188 sayılı yasa gibi hukuksal düzenlemelerle gecekondular meşrulaştırılmış, bir yandan da ıslah edilmeleri öngörülmüştür. Kentlere akan ve ciddi bir mesken sorunu yaşayan işçilerin bu gereksinimlerini büyük ölçüde kendi imkânlarıyla, gecekondular kurma yoluyla, karşılamış olmaları kamu ve özel sektörün yetersizlik veya isteksizliğiyle değil, o sırada tercih edilen sermaye birikim stratejisinin; sorunlarını işverene ve devlete mali yük yüklemeden çözebilen her anlamda ucuz bir emeğe duyduğu ihtiyaçla açıklamak yerinde olacaktır. Aşağıda gelişimini özetleyeceğimiz Paşabahçe söylenenlerin yaşandığı tipik bir semttir. Semtin oluşumu aynı zamanda işçilerin siyasi süreçlere katılımıyla da ilişkilidir. Mahalle işgücünün yeniden üretim alanı olduğu kadar siyasetin de yeniden üretildiği; genel siyasetin yerel meselelere, Paşabahçe gibi semtlerde işçi sınıfının beklentilerine tercüme edildiği mekândır. Bu mekânda olup bitenleri anlamak işyerindekinin yanı sıra kritik bir diğer sınıf deneyimini kavramamızı sağlayacaktır. Aşağıdaki bölümlerde önce Paşabahçe semtinin bir işçi havzasına dönüşüm öyküsünü politik kimliğinin oluşumuyla paralel olarak anlatmayı deneyeceğiz.

Sadrazamın bahçesinden gecekondu semtine

Paşabahçe İstanbul boğazının Karadeniz'e yaklaştığı bir noktada, Anadolu yakasında, deniz kıyısında bir semttir. Üsküdar

dar'dan yola çıkılıp kıyı boyunca ilerlendiğinde, Çubuklu'yu geçince, Beykoz'a varmadan biraz önceki mahallelerden birisi olarak haritada yer alan Paşabahçe bugün resmî olarak Beykoz ilçesine bağlı bir muhtarlıktır. Buradan Beykoz'a doğru ilerlemeye devam edilirse İncirköy, ardından deniz kıyısından tepelere doğru uzanan Gümüşsuyu mahallelerine ulaşılır. Paşabahçe ve İncirköy mahallelerinin yukarı kısımlarındaki tepelerde ise Çiğdem ve Soğuksu mahalleleri yer alır. Günlük yaşamda Paşabahçe, resmî muhtarlık sınırlarının ötesinde genel olarak bu mahallelerin bulunduğu bölgeyi kapsayan bir semt ismi olarak da kullanılır. 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre mahallenin nüfusu 5.605'tir (2009 itibariyle 4.324).[2] Sözettiğimiz mahalleler de dahil edilirse semtin nüfusu 58 bini bulur (2009 itibariyle 61.378).[3] Çalışmamızın konusunu oluşturan Şişecam fabrikası da adını, üzerine kurulu olduğu bu semtten alır.* Fabrikanın ve bağlı olduğu şirketin gelişimiyle birlikte "Paşabahçe" giderek Türkiye'nin en bilinen cam eşya markası olmuş, semtin adı artık bu ürünle bilinir hale gelmiştir. Fabrika 2002 yılında kapatılarak üretimine son verilmişse de, günümüzde, Şişecam Topluluğu içinde yer alan cam ev eşyası grubu, Paşabahçe adıyla faaliyetlerini sürdürmektedir.

Semtteki ilk yerleşim yeri olan İncirköy 17. yüzyılda tüm evleri bahçeli, bir camisi bulunan, bağlarla çevrili küçük bir mahalle olarak tasvir edilir. Yüzyıl ortalarında dönemin sadrazamının buraya yaptırdığı saray ve sonraki yüzyılda padişah tarafından yaptırılan okul, çeşme, hamam gibi yapılar bölgenin hareketlenmesine ve ünlenmesine neden olur. Sarayın bahçesinin bulunduğu yere de giderek Paşabahçesi denmeye başlanır.[4] Mesireler, bağ ve bahçeleriyle ünlü olan semt 19. yüzyıl başlarından itibaren bir sanayi merkezi haline gelmeye başlayan Çu-

2 DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: İstanbul*, DİE Yayını, Ankara, 2002.

3 http://www.beykoz.bel.tr/beykoz/beykoz_01/

(*) Fabrika tam olarak İncirköy Mahallesi sınırları içinde yer almakla birlikte bölgenin adını almıştır.

4 Ünver Oral (lızl.), *Geçmişten Günümüze İlçemiz Beykoz*, Veli Yayınları, İstanbul, 2002, s. 58.

buklu-Beykoz sahil hattının tam ortasında yer alır ve yüzyıl boyunca burada birçok fabrika faaliyet yürütür.

19. yüzyılın başlarına kadar güzellikleri, sessizliği ve yeşillikleriyle anlatılarda önemli bir mesire yeri olarak yer alan Beykoz ve çevresi Tanzimat sonrası devlet eliyle başlatılan sanayileşme çabalarının görünürlük kazandığı ilk mekânlardan birisi olur. Dönemin koşulları ve imkânlarına paralel olarak yangın tehlikesi doğuran sanayilerin kent dışında kurulması ve deniz ulaşımından yararlanılması bölgenin seçiminde başlıca etkenler olur. Önce devletin kurduğu "fabrika-i hümayunlar" daha sonra imtiyazlardan yararlanan şirket ve şahısların sanayi yatırımlarıyla Beykoz ve çevresi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk birkaç sanayi havzasından birisi haline gelir. Şehir merkezine uzak ve deniz kenarında epeyce boş, geniş araziye sahip olan bölgede yalılarla, dönem dönem kurulup kapanan fabrikalar bir arada bulunur. 1810 civarında Beykoz'da kurulan ve yakın zamanlara kadar üretimini sürdüren deri fabrikası bölgenin ve Türkiye'nin en eski fabrikalarından birisidir. Ayrıca çuha ve kâğıt (1805), çini (1845), ispermeçet mumu (1857), tuğla (1910) gibi o dönem öncelikle ihtiyaç duyulan pek çok maddenin imal edildiği fabrikalar bu bölgede kurulur. Bölgeye dair azımsanmayacak sayıda olan anılar, seyahatnameler ve edebi metinlerde yöredeki sanayi etkinlikleri ve işçilere ait çok az bilgi bulabilmekteyiz.[5] Ancak sanayinin ve işçi hareketinin gelişimi daha önce cam sanayii için verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi Osmanlı arşiv belgelerinden epey ayrıntılı biçimde izlenebilmektedir.

19. yüzyıl sonunda semt, İncirköy'de Müslümanların, Paşabahçe'de Rumların yoğun olarak yaşadığı küçük bir Boğaz köyüdür.[6] Rumlara ait ayazma ve kilise bugün de semtte varlığı-

5 Bu konuda örnek olarak, bölgeye dair edebi anlatımları ve bazı seyahatnamelerden ilgili parçaları derleyen bir başvuru kitabı niteliğindeki şu kaynağa bakılabilir: Alim Kahraman (hzl.), *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005. Daha önce alıntıladığımız MacFarlane'ın çalışmasının bu konuda istisnai bir örnek olduğu da belirtilmelidir.

6 Mehmed Raif, *Mir'at-ı Istanbul*, 1. Cilt, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 301.

nı sürdürür. Semtin Tepeköy mevkiine ise Balkan göçmenleri yerleştirilmiştir. Sözünü ettiğimiz fabrikalar üretimde oldukları sıralarda semtin sosyal yaşamına etkide bulunmuşlarsa da, onların kapanması ve 1920'lerde yaşanan işgal ve çatışmalı ortam dokuyu büyük ölçüde değiştirir. İstanbul'un işgal yıllarında bölge Rum ve Müslüman nüfus arasında ciddi gerilimlerin, işgal kuvvetlerine karşı silahlı direnişin ve yine o yıllarda çeşitli çetecilik faaliyetlerinin odağı olur. Cumhuriyet kurulduğunda semt bazı ünlü yalı sakinlerinin, onlara hizmet edenlerin, mandıracılık ve küçük çaplı tarım-hayvancılık yapanların ve balıkçıların yaşadığı tenha bir köye dönüşmüştür. Semti önce 1930 yılında İnhisarlar İdaresi tarafından devralınarak –yanındaki Modiano fabrikasından kalan binayı da satın alınıp yıkılarak– genişletilen içki fabrikası hareketlendirir.[7] 1934'te temeli atılan Şişecam fabrikası ise çok daha temelli dönüşümler yaratacak, Paşabahçe kısa sürede bir işçi semti kimliği kazanacaktır.

1941 yılında hazırlanan nazım plan raporunda Paşabahçe için; "1448 amele olmak üzere nüfusu 4212 olup, kasabada tuğla, cam ve alkol fabrikalarının bulunması kasabaya biraz canlılık vermektedir" tespiti yapılır.[8] Tenha Boğaz köyü hızla bir işçi muhitine dönüşürken en başta gelen sorun kuşkusuz konut darlığıdır. Daha önce işçiler ve fabrika açısından öncelikli bir sorun olarak değindiğimiz konut meselesinin çözümü büyük ölçüde işçilerin kendi çabalarına kalmaktadır. 1941'de genç ve bekâr bir işçi olan Lütfü Ak'ın, fabrikanın arka taraflarında 2,5 lira kira vererek kaldığı, İnebolulu Mehmet Ağa'nın her odasında üç veya dört kişinin barındığı iki katlı ahşap evi[9] veya Hüsnü Erkan'ın ağabeyinin ranzalar koyarak bekârlara ki-

7 Önder Küçükerman, "Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1993, s. 229. Kaynağa göre 1930'da fabrikada 200 işçi çalışmaktadır.

8 Henri Prost, "Boğaziçi Anadolu Sahilinin 1/2000 Mikyaslı Nazım Planını İzah Eden Rapordur", Şener Özler (drl.), *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Yayını, İstanbul, 2007, s. 157.

9 Ak, s. 9.

raladığı dükkânları[10] o yıllarda semtteki işçi pansiyonları olarak hizmet görürler. Konut sorunu uzun yıllar boyunca semtte işçilerin en ciddi sorunu olmaya devam eder. Öyle ki kuruluştan onbeş yıl sonra bile bekâr işçilerin bir kısmı kendi deyimleriyle "ağaç palas"ta uyumakta ya da dokuzu onu bir araya gelip toprak bir ev kiralamak durumunda kalmaktadırlar.[11] Ama bekâr işçiler için fabrika yatakhanesi, bekâr pansiyonları, ağaç palaslar sorunu geçici olarak bir ölçüde çözmeye yetse de evli işçiler için gecekondu kurmaktan, ailelerini buraya yerleştirmekten başka çare görünmemektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında babası fabrikada işe başlayan eski bir işçi anılarında konut sorununu nasıl çözdüklerini şöyle aktarır:[12]

> "Babamı hemen aldılar cam fabrikasına, zaten yeni açılmıştı. Bir akrabamız vardı o da buralarda oturuyordu, önce onun çatısının altına girdik. Hem ağırlık yapıyoruz diye hem de filan yerde yer var denilince ayrıldık oradan. Buralar hep dağdı zaten. Dört tane kazık çakıyorsun, sağdan soldan çubuk ekleyip aralarına taş dolduruyorsun, çamurla samanı yoğurup sıvıyorsun oldu, bitti. İşte bir oda yaptı babam girdik içeriye oturduk."

Böylece Paşabahçe-Beykoz hattı İstanbul'un ilk gecekondu bölgesi haline gelir.[13] O zaman da sonraki yıllarda da birçok kez tepkiyle karşılanmış, kolayca kent yağmacısı olarak ilan edilmiş gecekondulular'ın yaşadıkları güçlükler ve zorunluluklar sonucu kendi başlarının çaresine bakmak durumunda kalan

10 Seyfullah Ağsakal (hzl.), *Bir Hayat Bir Yaşam: Hüseyin Erkan*, Kendi Yayını, İstanbul, 2004, s. 26.

11 Kemal Sülker, "Şişe ve Cam İşçilerinin Belli Başlı Şikâyet ve İstekleri", *Gece Postası*, 5 Mart 1950, s. 3.

12 Türye, 2013.

13 İstanbul gecekonduları üzerine ilk bilimsel gözlemleri yapanlardan birisi olan Ekmel Zadil, o sırada en büyük gecekondu bölgesi durumunda olan Kazlıçeşme'de gecekondulaşmanın 1947'de başladığını ve 1948'de çok arttığını saptamaktadır. (Ekmel Zadil, "İstanbul'da Mesken Meseleleri ve Gecekondular", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İkinci Kitap, İstanbul, 1949, s. 82.) Oysa daha önce alıntıladığımız, Paşabahçe civarındaki gecekondulaşmayı aktaran Tesâl'ın anıları daha erken bir tarihe, İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü 40'ların ilk yarısına aittir. Paşabahçe için "ilk gecekondu bölgesi" saptamamız bu kronolojik sıralamanın yorumlanmasına dayanmaktadır.

işçiler oldukları görülmektedir.[14] Bu konuda, Ekmel Zadil'in, döneminin gecekonducuları suçlayan yaklaşımları karşısında, objektif ve cesur bir yaklaşımla:[15]

> "Gecekondu kurucusu barksız bir serseri olmamak için, bir çatı kurmuştur, cemiyetten yardım görmediği halde, kendi imkânlarıyla kendini kurtarmak ve cemiyet içindeki yerini almak istemiştir; sempatimiz daima bunlarla beraberdir... Kendi mukadderatına terkedilip kendisiyle alâkalanılmayan bir kimsenin sırf hukuki mülahazalarla aleyhinde bulunmak asla vicdanlara sığmaz."

sözleriyle dile getirdiği yorumlara biz de katılıyor ve incelediğimiz vakanın bu perspektifle değerlendirilmesi gereken tipik bir örnek olduğunu düşünüyoruz. Üstelik Paşabahçe'de işçilerin "alâkalanılmayan" tek sorunu konut da değildir. 1941 tarihli plan raporundaki şu ifadeler de bir başka hayati yoksunluğa ve "alâkasızlığa" işaret eder:[16]

> "Kasabada [Paşabahçe] üç fabrika bulunduğu halde hiçbir fabrika hastane inşası düşünmemiş ve bu hususta müesseselerin umumi planlarında hastane için yer ayırmamış oldukları görülmüştür. Halbuki bu müesseseler kanuni mevzuata nazaran birer hastane yapmakla da mükellef oldukları nazarı dikkate alınarak bu üç müessesenin hatta Beykoz'daki Kundura fabrikasının da iştirakile temin etmeleri lazimedendir."

---

14 1945 yılı itibariyle İstanbul ilçeleri arasında Eyüp'ten (% 16,25) sonra, toplam nüfusuna oranla İş Kanunu'na tâbi en fazla işçinin bulunduğu ikinci ilçe Beykoz'dur (% 15,72). Aynı zamanda 1948 rakamlarıyla, Kazlıçeşme'den sonra en fazla gecekondunun bulunduğu yer de Beykoz'dan Paşabahçe'ye doğru uzanan bölgedir. Burada 1.601 gecekondu bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz. *BCA*, no. 30.01/116.732.1. (Mesken Ve İmar Meseleleri ile İlgili Rapor, s. 38) Diğer yandan bu vakanın, kentleşme yazınımızda sıkça rastladığımız, "gecekondu bölgelerinde toplanan kitleler içinde 'işçi' olarak bilinenlerin, modern sanayide değil fakat geleneksel zanaatlarda ve küçük sanat dallarında çalıştıklarını kabul etmek doğaldır" türünden aşırı genellemelerin sorgulanmasını gerektirecek bir örnek oluşturduğu da açıktır. (Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 561.)

15 Zadil, s. 80.

16 Prost raporu, s. 158.

Proust'un raporunda bu belirlemelerin ardından semtteki iki ayrı mevki hastane yeri olarak önerilmektedir. O dönemin plancıları tarafından önemli bir ihtiyaç olarak tespit edilen hastane, tüm bu süre içinde havzadaki sendikaların başlıca taleplerinden birisi olmasına karşın ancak 21 yıl sonra açılabilecektir. Öte yandan yeni gelişen işçi havzasının sorunlarını çözmesi doğal olarak kendisinden beklenecek olan iktidardaki tek partinin milletvekilleri, o yıllarda bölgede yaptıkları incelemelerde bu hayati ihtiyaçları belirlemekten hayli uzak görünürler. Onların raporlarına göre:[17]

> "Paşabahçesinde de oldukça kalabalık bir halk tabakası vardır. Halkodalarının, çevrelerine yaymakta olduğu feyizlerden uzak kalan buradaki gençler, bu yoksulluklarına son vermek üzere Paşabahçesinde de bir Halkodası açılmasını dilemektedir. Partimizin esaslı umdelerinden biri ve belki birincisi gençliği korumak ve yönetmek ve bunlara iyi yol göstermek olduğuna göre... bu dileklerinin nazara alınması"

gereklidir.

Anlaşılan CHP milletvekilleri bölgenin sorunlarıyla ilgili tespitlerinde, taraftarları olan gençlerle yaptıkları istişarelerden edindikleri izlenimlerle yetinmişler; farklı talepler kendilerine ulaştıysa bile raporlarına yansıtacak kadar önemli görmemişlerdir. Oysa DP kurulduktan kısa süre sonra, 1948'de yapılan İstanbul'daki bir parti kongresinde, ilçe delegesi Beykoz'un iki mühim derdi bulunduğunu; bunlardan birisinin Orman Kanunu, diğerininse İş Kanunu olduğunu, kanunun işçileri korumaktan uzak bulunduğunu ve işçilerin Halk Partisi'nin oyun-

17 *BCA*, no. 490.01/663.219.1 (İstanbul milletvekillerinin seçim çevrelerinde yaptıkları incelemelere dair müşterek rapordan hareketle partinin ilgili birimlerine iletilen dilekleri içeren yazışmalardan birisi olan bu belge 17 Mayıs 1945 tarihinde CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına sunulmuştur.) 1939 ile 1950 arasında CHP İstanbul milletvekillerinin arşivde bulunan benzeri inceleme raporlarının tamamı da tarafımızdan taranmış ancak Beykoz-Paşabahçe havzası için Halkevi ve Halkodası dışında partí bürolarına iletilen, hastane veya fabrikalarla ilgili işçi sorunlarını kapsayan belgelere rastlanmamıştır. Yukarıdaki rapor bunlara bir örnek olarak sunulmuştur.

cağı olduğunu söylemektedir.[18] Ortaya konan örnekler; hem iktidar partisinin sosyal politika konusundaki zaaflarına, hem de ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi burada da işçilerin neden ilk fırsatta CHP'ye sırtlarını döndükleri ve DP'ye yöneldiklerine ilişkin kritik ipuçları taşır.

Tüm bu gelişmelerle birlikte semtin sosyal dokusu köklü biçimde değişir. Rum ve Ermeni azınlıklardan kalanlar giderek azalırken,[19] göçmen işçiler yeni mahalleler oluşturmaya başlarlar. Fabrikanın ilk işgücü içinde yer alan Doğu Karadenizliler Paşabahçe ve İncirköy'den sonra semtteki üçüncü mahalle olan Gümüşsuyu'nu* oluştururlar. Çoğunlukla dik yokuşların üzerine dizilmiş gecekondu evlerinden oluşan mahallenin, 1955 yılında faaliyete geçen Güzelleştirme Derneği'nin kurucuları; aralarında Şişecam'dan Lütfü Ak, Yusuf Görmüş gibi tanınmış ustaların da bulunduğu çevre fabrikaların işçileridir.[20] Kuruluş tüzüğüne göre dernek, mahalledeki mezarlığı, çeşmeleri onarmak, camiyi geliştirmek, mahalledeki fakirlere ve okul çocuklarına yardım yapmak ve genel olarak mahalleyi güzelleştirmek amacını taşımaktadır. 40'ların gelip geçici, ağaçlarda, dükkânlarda yatan işçileri artık burayı kendi semtleri haline getirmekte, yerel sorunlarını da birlikte çözmenin yollarını aramaktadırlar.

Diğer taraftan 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti hükümeti hayli yetersiz de olsa işçi evleri sorununa el atmaktadır.[21]

---

18 *BCA.* 490.01-437.1814.1 "Demokrat Parti'nin çalışmaları ile ilgili CHP İstanbul İl İdare Kurulu'nun Genel Sekreterliğe gönderdiği rapor" başlıklı, 24.02.1949 tarihli belge içinde "DP İstanbul II Senelik Kongresine ait üçüncü gün kongre zabtı", s. 95.

19 Hüseyin Erkan anılarında semtin merkezindeki birkaç dükkânı, artık kira toplamak için oralara gelmek istemeyen Yetvart isimli bir Ermeni matbaacı ve ortağı Rum madamdan düşük bir fiyata nasıl satın aldığını anlatır. Ağsakal, s. 20.

(*) Fabrikadan Beykoz yönüne giderken İncirköy'den sonraki mahalle.

20 "Beykoz Gümüşsuyu Mahallesini Güzelleştirme Derneği Ana Nizamnamesi", *Cam-İş*, yıl 3, sayı 32, 1 Temmuz 1955, s. 3.

21 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere konut kredisi verilmeye başlanmış, 21.5.1952 gün ve 5937 sayılı yasayla da sigortalılara konut inşaası için ipotek imkânı tanınanarak işçilerin krediyle konut edinmeleri için çalışmalar hızlandırılmıştır. 1960 sonuna kadar İşçi Sigortaları Kurumu tarafından finanse edilen kooperatif sayısı 217'ye,

Paşabahçe'de işçi yapı kooperatifinin yaptırdığı evlerin dağıtım töreni (1950'li yıllar). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents /Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

1953'te Çalışma Bakanı'nın katıldığı bir törenle Paşabahçe'de 82 işçi evinin temeli atılır.[22] Semtte bugün de varlığını sürdüren bu işçi kooperatif evleri böylece –hiçbir zaman yeterli ölçüde olmasa da– ihtiyacı karşılamaya ve bir yandan işçi semti dokusunun diğer önemli parçası olarak varlık kazanmaya başlar. İşçilerin bir kısmı çeşitli dönemlerde kurdukları kooperatiflerle burada ve yakın semtlerde ev sahibi olmaya başlarlar. Fabrikanın bu kooperatiflere ancak sınırlı destekleri olur.[23] 1950'li yıllarda büyük bir işçi kitlesinin yığıldığı semt, hemen tüm alanlarda ciddi boyutta kentsel sorunlar yaşamaktadır.

Bunlardan birkaçını örnekleyecek olursak; muhtarının hesaplamalarına göre nüfusu 12 bini bulmuş olan Paşabahçe'de müdür ve hademe odalarına kadar dersliğe çevrilmiş olan il-

bunların inşa ettiği mesken sayısı 17.961'e ulaşmıştır. İşçi Sigortaları 1960 Yılı Çalışma Raporu'ndan aktaran: Koç, *Türkiye'de İşçiler...*, s. 56-57.

22 "Paşabahçe İşçi Evlerinin Temelleri Dün Atıldı", *Gece Postası*, 3 Ağustos 1953, s. 1.

23 "Istanbul İşçi Sendikaları Yapı Kooperatifine dahil olan 17 işçimizin müracaatı üzerine her birine uzun vade ile üçer yüz lira avans verilmiştir" (TŞCFAS, *Onsekizinci Faaliyet Senesine Ait...*, s. 11).

kokul yetersizdir,[24] susuzluk en ciddi sorunlardan birisidir, kimi yerlerde sokaklar girilemeyecek kadar dardır,[25] semtin ulaşımı büyük ölçüde denizden sağlanmaktadır ve buraya düzenli otobüs seferlerinin yapılacağı geniş bir sahil yolunun inşası gereklidir[26] vb. Hastane ihtiyacı ise semt işçilerinin yıllar boyunca bitip tükenmeyen şikâyet ve çabalarının odağını oluşturan en yaşamsal meselelerin başında gelir. Fabrikanın Sigorta Kurumu'na devrettiği bir dispanser vardır ama ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. *Cam-İş* dergisinde bu ihtiyacı dile getiren sayısız yazı yer alır. Gece iş kazası nedeniyle yaralanıp hastanede nöbetçi doktor bulamayanlar, en yakını 18-20 km. uzaklıkta olan hastanelerden birisine giderken yolda doğan bebekler gibi olaylardan şikâyet edilir.[27] Semtte bulunan sendikaların ortak çabalarıyla sonunda Çalışma Bakanlığı bu konuda bir karar alır[28]ancak yine de bu iş kolay olmaz. 1957'de yapılan İşçi Sigortaları Genel Kurulu'nda sendika delegesi bir türlü arsası alınamadığı için başlayamayan hastane çalışmalarıyla ilgili dertlerini kürsüden dile getirir.[29] Hastane uzun çabaların sonunda ancak 20 Temmuz 1962'de hizmete girebilecektir.[30]

Tüm bu sorunların çözümü için işçiler; mahalleli, sendikalı veya partili kimlikleriyle, ellerindeki tüm imkânlarla ve müm-

---

24 Orhan Kuyucaklı, "Paşabahçeliler Mektep İstiyor", *Gece Postası*, 15 Haziran 1954, s. 2.

25 Orhan Kuyucaklı, "Paşabahçelilerin İki Mühim Derdi: Yol, Su", *Gece Postası*, 18 Haziran 1954, s. 2.

26 "Üsküdar-Beykoz Sahil Yolu Açılacak", *Gece Postası*, 5 Ekim 1955, s. 1.

27 Lütfü Ak, "Boğaziçi İşçilerinin Detleri ve İşçi Sigortalarının Durumu", *Cam-İş, sayı* 14, 1 Aralık 1953, s. 1-5.

28 Beykoz Kundura İşçileri Sendikası, İçki Sanayi İşçileri Sendikası ve Akaryakıt İşçileri Sendikası'yla yapılan ortak çalışmaların sonucunda alınan bu karar için İ. Cam-İş yönetimi adına Bakana bir tesekkür telgrafı gönderilir. "Muhitimizin Hastahane Meselesi", *Cam-İş*, sayı 30, 1 Nisan 1955, s. 1.

29 "Paşabahçede Sigorta Hastanesi İstiyoruz", *Cam-İş*, sayı 55, 1 Temmuz 1957, s. 1-3.

30 Açılışı konu eden yazıda, Çalışma Bakam Ecevit ve İşçi Sigortaları Genel Müdürü'nün de katıldığı açılış töreninde, işçi temsilcilerine söz verilmemesine sitem edilir. Bu davranış, "adında 'işçi' bulunan kurulun işçiye verdiği önemin azlığım güzel belirtmiştir" sözleriyle eleştirilir. "Paşabahçe Sigorta Hastanesi Açıldı", *Cam-İş*, Yeni Seri No: 3, 22 Temmuz 1962, s. 2.

kün olan her kanaldan mücadele ederler. Artık 1940'larda, tek parti döneminde olduğu gibi sadece onlara feyz alacakları Halkodaları açmakla ilgilenen milletvekillerinden ve onların CHP bürolarına sundukları raporlardan çok daha fazlası vardır ellerinde: Kendi seçtikleri bir hükümet, aralarından çıkardıkları bir milletvekili, İşçi Sigortaları Kurumu'nun olanaklarını oraya da yönlendirebilecek tanıdıkları bir yönetim kurulu üyesi (Sendika başkanı Hasan Türkay 1958'de bu göreve gelmiştir) ve mahalle örgütlerinde, ocaklarda, görev alıp koşturdukları bir parti. Buralarda DP, işçilerin partisidir!

İşçilerin gündelik yaşamı: Sınıf kültürünün dokusu

Dikkatimizi fabrikanın dışına, işçi sınıfının fabrika dışındaki hallerine yönelttiğimiz bu bölümde dönemin gündelik işçi yaşamına dair bazı ipuçları sunmayı, böylece sınıf kültürünün dokusuna ilişkin çok genel de olsa bir tablo çizmeyi istiyoruz. Sınıf oluşum *sürecini bütünlüklü bir şekilde kavramak, işçi hareketi* kültürünü işçilerin gündelik yaşam kültürü içinde keşfetmeye ve ardından gündelik yaşam kültürü içinde işçi hareketinin kültürünü keşfetmeye dönük araştırma stratejisinin izlenmesiyle mümkün olacaktır.[31] Önce fabrikanın içinde, ardından mahallesinde ve partisinde gözlemlediğimiz 1950'lerin Paşabahçe işçisi nasıl bir gündelik yaşam sürmektedir? Nasıl geçinir, ne tür harcamalar yapar, nasıl eğlenir, nasıl bir aile yapısına sahiptir vb. gibi sorulara verilecek yanıtların ilgili bölümlerde ele aldığımız örgütlü işçi hareketinin sosyal zeminini daha derinlemesine anlamakta da yardımcı olacağını düşünüyoruz.

Bu konuda yine, çalışmamız boyunca bize zengin bir kaynak sağlamış olan *Gece Postası* gazetesi sayfalarından yararlanacağız. 1956 yılında gazetenin başlattığı "İşçinin 24 Saati" başlıklı seri röportajlar dizisinin Paşabahçe işçileriyle buluşan bölümleri kıymetli bilgiler sunar. Örneğin Paşabahçe fabrikasında çalışan bir çiftle yapılan röportajdan tipik bir işçi ailesinin gün-

31 Bu formülasyon için bkz. Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel...*, s. 59.

delik yaşamı ve hayat şartlarına ilişkin ayrıntılar öğreniriz:[32] Fabrikaya 15 dakika mesafede, uzun bir yokuşla tırmanılan bir mevkide, tuğla ve kerpiçten yapılmış iki odalı bir gecekonduda yaşayan çiftin iki çocuğu vardır. Finisaj servisinde bardak ağızlarını düzelten Feride Yanık ayda 130 lira kazanmaktadır. Ali Yanık eşinin çalışmasını istemediğini ama mecbur kaldıklarını söyler. Aldıkları paranın bir bölümü gecekondularını düzeltmek için yaptıkları harcamanın taksitlerine gitmekte, giyim eşyaları daima taksitle alınmakta, en büyük harcama kalemini oluşturan yiyeceklerin bir kısmı da aybaşında ödenmek üzere borçla alınmaktadır. Ayda bir iki kez İstanbul'a, bir iki kere de sinemaya gitmek ise ailenin yegâne eğlencesidir.

Aynı dizide röportaj yapılan bir başka Paşabahçeli aile ise yirmi yıldır makine tamir atölyesinde çalışan Hayrettin Akgül'ün ailesidir.[33] Ayda 300 lira kazanan Akgül, fabrikada kurulan Yardım Derneği'nden aldığı toplu para ile bayram ihtiyaçlarını karşılamaktadır. İncirköy mahallesinde üç katlı bir ahşap binanın ikinci katında oturan Akgül ailesi 60 lira kira ödemekte, bakkala ise her ay en az 140 lira vermektedir. Ailenin geçimini sağlaması, Hayriye hanımın evde dikiş dikerek sağladığı ek gelirle mümkün olabilmektedir. En büyük hayalleri bir ev almak olan aile aynı zamanda fabrikada kurulmuş olan yapı kooperatifine de üyedirler. Vardiyalı çalışmayan işçi ve ailesi oldukça düzenli bir gündelik hayat geçirirken aynı zamanda düzenli ödemelere dayalı hayli sınırlı bir geçim ekonomisini sürdürmektedirler. 18 yıldır fabrikada çalışan ve eline ayda 135 lira geçen dul bir kadın işçi olan Fatma Böker de uzun bir yokuştaki iki odalı gecekondusunda yaşamaktadır.[34] Üç çocuğundan en büyüğünü okutup elektrik teknisyeni yapabilmek Böker'in en büyük dileğidir.

Fabrikanın arkasındaki tepelere yayılan mahallelerdeki eski

32 "İşçinin 24 Saati: Aynı Yerde Çalışan Karı Kocanın Tipik Hayatı" *Gece Postası*, 30 Haziran 1956, s. 1, 5.

33 "İşçinin 24 Saati: 20 Yıllık Bir Tamir Ustası Günlük Hayatını Anlatıyor", *Gece Postası*, 2 Temmuz 1956, s. 1-4.

34 "İşçinin 24 Saati: Çocuğunu Teknisyen Yetiştirmek İstiyor", *Gece Postası*, 5 Temmuz 1956, s. 1-5.

ahşap evlerde, çoğunlukla da gecekondularda yaşayan işçi ailelerinin, hem fiziksel hem de ekonomik açıdan zorlu şartlarda bir yaşam sürdükleri açıktır. Ev sahibi olmak, henüz bu olanağa sahip olamayanlar için en önde gelen kaygı, olanlar içinse (büyük ölçüde gecekondu sahiplerini kapsamaktadır) geçim stratejilerindeki başlıca dayanaktır. Fabrikadaki çalışmayla kazanılan para ailelerin temel geçim kaynağını oluşturur. Hem bu koşullarda yaşamı sürdürebilmenin, hem de sosyalleşme ve eğlenebilmenin başlıca şartı kolektifliktir. Bu açıdan da kurum ve mekân olarak fabrika, işçilerin yaşamında merkezî bir rol oynar. Örneğin, Alman bir mürebbiyenin hizmet verdiği fabrika kreşi çocuklu kadın işçiler açısından yaşamsal önemdedir. Bu türden pratiklerle fabrika aynı zamanda çoğu kırsal kökenli işçiler açısından modernleştirici bir işlev de görür. Sözün burasında, bu türden fabrikalarda, çoğunlukla kırsal kökenli değerlerle fabrikanın sunduğu modern kültürel pratiklerin bir aradalığından oluşan işçi sınıfına özgü diyebileceğimiz bir tür muhafazakâr-modernleşme çizgisinin izlerini sürecek araştırma gündemlerinin verimli sonuçlar sunacağı düşüncemizi belirtmek isteriz.

Paşabahçe'de de her yıl belli günlerde düzenlenen toplu etkinlikler işçi ailelerinin –belirttiğimiz türden bir muhafazakâr-modern kültürün izlerini de taşıyan– başlıca sosyalleşme ve eğlence fırsatını oluştur. Kuzu Bayramı bunların en önde gelenidir. Her yıl Hıdrellez'de fabrikanın yanındaki Sultaniye Çayırı'nda gerçekleştirilen bu etkinlik camcıların geleneksel bayramı olarak fabrikanın yanı sıra semtin kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Mayıs ayında yapılan bayram etkinliklerine fabrika işçileri ve ailelerinin yanı sıra Paşabahçe halkı ve dışarıdan pek çok davetli de katılmaktadır.[35] Etkinlik programları işçilerin içinde yer aldıkları dönemin popüler kültürünü yansıtacak niteliktedir. Oyun havaları, bayram havaları, davul-zurna gibi geleneksel türlerin yanı sıra; tango gibi daha modern tarzda müzikler, çuval, yumurta, simit yarışı gibi oyunlar, boks, fut-

35 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Mensuplarının Kuzu Bayramı Samimi ve Neşe İçinde Kutlandı", *Cam-İş*, sayı 33, 1 Temmuz 1955, s. 3.

bol, güreş gibi sportif faaliyetler, İsmail Dümbüllü'nün yer aldığı orta oyunu programda yer bulur. Benzer bir etkinlik de işçilerin çocukları için düzenlenen toplu sünnet düğünleridir.

Belki de günümüzde hizmet sendikacılığı olarak isimlendirilen sendikacılık türünün erken örneklerinden birisi olarak görülebilecek olan sünnet düğünleri, üyelere sunulan bir hizmet olmanın yanı sıra, yönetimin desteğiyle sendikanın gelir de elde ettiği önemli bir etkinlikdir de. Bu tarz toplu etkinliklerin en temel özelliği, tüm fabrika camiasını aralarındaki sınıf ve statü ayrımlarını aşarak büyük bir aileye dönüştüren kurgusudur. Genel müdürün veciz konuşmasıyla yapılan açılış, müdürlerin katıldığı koşu yarışları, iki servis arasında yapılan halat çekme yarışı, işçilerin getirdikleri teklifler için bizzat müdür tarafından ödüllendirilmesi, sendikacı yetiştirme seminerine katılımlardan dolayı verilen hediyeler vb. hep bu kurgu içindeki eşitlenme ve birlik duygusu yaratan pratikler olarak değerlendirilebilirler. Kuzu Bayramı'nda sendika ve işveren aynı organizmanın birer parçası olarak yer alırlar. İaşe, yönetimce sağlanırken organizasyon büyük ölçüde sendika tarafından yürütülür. Bu boyutlarıyla Kuzu Bayramı, Paşabahçe işçilerinin fabrikayla kurdukları çelişkili ilişkiyi sembolize eden büyük bir sahne gibidir. İşçiler üretim mekânını sahiplenerek kendilerinin kılar, böylece işverenin mutlak denetimini engellemiş zayıflatırlar. Ama aynı zamanda tam da mekânın sunduğu kimlikle bütünleşir, onun parçası olurlar.

1970'lerin başlarında yapılan bir saha çalışması bölgedeki gecekondulu ların yaşamlarının nasıl gelişim gösterdiği hakkında fikir verir.[36] Doğrudan Paşabahçe'ye yönelik olmamakla birlikte, burayı da kapsayan veriler sunan araştırmanın sonuçlarına göre;

36 Yakut Çakar, *Türkiye'de Kentleşme: Bir toplumsal ve kültürel değişme süreci*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979. İstanbul'daki gecekondu bölgelerini oluşum tarihlerine göre gruplar halinde değerlendiren çalışmada Beykoz-Paşabahçe bölgesi Zeytinburnu-Yenidoğan bölgesiyle birlikte 1950 öncesi grubu temsil ettmektedir. Metinde yer alan sonuçlar bu iki bölgeyi kapsamaktadır. Çalışma, her biri ikişer semtle temsil edilen: 1950 öncesi, 1950-54; 1955-59; 1960-64; 1965-69 ve 1970 sonrası olmak üzere altı farklı dönemde oluşmuş gecekondu gruplarını kapsamaktadır.

1950 öncesinin ilk gecekondulularını yaklaşık 25 yıl sonra büyük ölçüde kentlileşmiş görünürler. Komşularının çok az bir bölümü (% 8) akraba ve hemşehrilerinden oluşur. Tüm gruplar arasında güçlüklerin çözümünde akraba ve hemşehrilerinin yardımına en az başvuran onlardır. Gruptakiler kenti en çok iş olanaklarının bolluğu ile kazandırdığı bilgi ve deneyim nedenleriyle olumlu bulurlar. Buna karşılık insanlar arası yaşam biçimi ve zenginlik farkının büyüklüğü ile hayat pahalılığını da en önemli sorunlar olarak belirtirler. Kenttekine benzer maddi koşulların sağlanması durumunda memleketine dönme eğiliminde olanların oranı ise % 62 gibi hayli yüksek bir orandadır. Dörte üçü kente ilk geldiklerinde işçilik yapmış olan gruptakilerin ancak dörtte biri aynı işe devam etmişlerdir. Araştırma sırasında gruptakilerin % 38'i işçi olarak çalışmakta, geri kalanları ağırlıkla esnaflık ve zanaatkârlıkla geçimini sağlamaktadır. Hanelerin gelir düzeyleri genel olarak diğer bölgelere göre düşük olmakla beraber en yüksek gelir grubunun görece yoğunlaştığı yerin de burası olması, yıllar içinde bazı hanelerin ortalamadan önemli bir kopuş gösterdiğini, belli ölçüde kutuplaşmanın ortaya çıktığını gösterir. Bölgenin ilk gecekondulu emekçileri için 1970 başlarında ortaya konan bu tablo sonraki göç dalgalarıyla oluşan katmanlar için önemli farklılıklar gösterecektir. Yeni mahalleler oluşturarak gelişen göç hareketi yeni dinamikler ve sonuçlar ortaya çıkarır.

Boğaza nazır bir varoş

Paşabahçe, çevresindeki mahallelerle birlikte 1950'ler sonrasında da göç alarak büyüyen geleneksel bir işçi havzası olmaya devam eder. Bölgedeki fabrikalarda çalışmaya gelen işçiler, başta Karadeniz olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden göç ederek buraya yerleşmeyi sürdürürler. Yeni yerleşimler de büyük ölçüde gecekondu alanları olarak gelişir. Fabrika çalışanlarının dönem dönem bir araya gelerek oluşturdukları kooperatifler aracılığıyla da konut üretimi devam etse de göçün yoğunluğu karşısında bu türden seçenekler yetersiz kalır.

Paşabahçe'nin tarihî çekirdeğinde yer alan ve gelişimlerine

önceki bölümlerde yer verdiğimiz Paşabahçe ve İncirköy (aynı zamanda fabrikanın arkasına doğru yayılan bu mahalle, sınırları içinde Harmantepe mevkii gibi fabrika işçilerinin en yoğun yaşadıkları gecekondu bölgelerini de barındırmaktadır) mahallelerinin ardından ilk büyük göç dalgasıyla oluşan Gümüşsuyu (Doğu Karadenizliler ve Balkan göçmenleri ağırlıklıdır), Paşabahçe mahallesinin yukarılarına doğru yayılarak altmışlı yıllarda gelişme kaydeden Çiğdem (Ordu Mesudiye kökenli sakinleri ağırlıktadır), orman alanı iken 1968'de muhtarlık olan Soğuksu (içinde ve çevresinde doğrudan hemşehri grubu yerleşimlerini yansıtan isimleriyle Karslılar, Görele gibi mahalleler bulunmaktadır) ve sahilde Paşabahçe'den önceki mahalle Çubuklu·(eski bir Boğaz yerleşimidir) ile onun tepelerinde gelişerek 1981 yılında muhtarlık olan Rüzgarlıbahçe (Karslı ve Karadenizli nüfusun ağırlıkta olduğu, İkinci Boğaz Köprüsü çevre yolu ile ilişkili biçimde büyümüş bir mahalledir) fabrika çevresindeki yerleşim haritasını oluştururlar.

Diğer gecekondu bölgelerine benzer biçimde Paşabahçe ve çevresinde de semtin yerleşim düzeninde ve sosyal, kültürel dokusunda hemşehri grupları dönemlere göre değişen düzeylerde belirleyici olur. Sahilde yer alan Paşabahçe ve İncirköy'ün yukarılarına doğru, 50'ler sonrası gelişen mahallelerde, ağırlıkla Karadeniz illerinden gelen hemşehri toplulukları birbirlerine yakın bir yerleşim düzeni içinde yer alarak güçlü sosyal ağlar oluştururlar. 1971 yılında yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, bölgede gelişen ilk gecekondu mahallesi Gümüşsuyu'nda İstanbul doğumluların oranı sadece % 13.6'dır.[37] Nüfusun çoğunluğunu Trabzon başta olmak üzere Doğu Karadenizliler (Rizeli, Giresunlu ve Ordulu) ile Kastamonu ve Karslılar oluşturmaktadır. Bazı sokaklarda yoğunlaşma daha da artmaktadır. Örneğin bir sokakta ailelerin % 40'ı Trabzon doğumludur. Giresunluların nüfusunun % 54'ünü oluşturduğu Soğuksu mahallesi ise hemşehri yoğunlaşmasına diğer bir örneği oluşturur. Bölge doksanlı yıllarda, birçoğu kendi evinin sahibi olan, sermaye yoğun

37 Erol Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 260.

sanayi çalışanlarının ve emekli ücretlilerin yoğunlukta olduğu tipik bir işçi semti dokusuna sahip görünmektedir.[38]

Gecekondulaşma ve ağırlıkla Karadenizliler olmak üzere hemşehri gruplarının yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan temel karakteristikler neredeyse günümüze kadar uzanan bir geleneksel semt dokusu oluşturmuştur.[39] Beykoz ilçesi İstanbul'un benzer bölgeleri gibi kısa zaman içinde çok büyük bir göç hareketine evsahipliği yapmıştır. İlçe genelinde nüfus 1935'ten 1990'a sekiz kat artış gösterir. Hızla artan nüfus, ilçenin zorluk yaratan coğrafi ve topografik yapısı içinde, ciddi kentsel sorunlar eşliğinde yerleşmek durumunda kalır. 1950'li yıllardaki ilk gelişme evrelerinde ortaya çıkan bu kentsel problemler yakın zamanlara, hatta belli ölçüde bugüne kadar devam edegelmiştir. Büyük ölçüde gecekondulaşma yoluyla oluşan semtlerde ortaya çıkan mülkiyet problemleri günümüze dek tam anlamıyla çözülemeden taşınmış, yoğun yapılaşma bölgedeki ormanları yok ederek gelişmiş, altyapı yetersizlikleri belirgin biçimde devam etmiştir. Bu ve benzer nedenlerle bölgenin kentsel bir karakter edinmesi hayli zordur. 1987 yılında yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre Beykoz, İstanbul'un en az kentsel gelişim gösteren ilçelerinden birisidir.[40]

Öte yandan İstanbul'un sahil semtleri geleneksel olarak varlıklı kesimlerin yerleşim alanı iken; deniz kıyısında yer alan Beykoz-Paşabahçe bölgesi, bu bağlamda İstanbul'un toplumsal peyzajı içinde bir istisna oluşturur.[41] Beykoz yöresi, özellikle

---

38 Murat Güvenç-Oğuz Işık, "İstanbul'u Okumak: Statü-Konut Mülkiyeti Farklılaşmasına İlişkin Bir Çözümleme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 71 Kış 1996, s. 6-58. Murat Güvenç, "İstanbul'da İşyeri-Statü Temelinde Segregasyon; 1990 Sayımı Üzerinde İlişkisel Çözümlemeler" (99-138), Yoksulluk, Koor: A.H.Akder-M.Güvenç, İstanbul, 2000, s. 127.

39 Örneğin 1990 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Giresunlular, Soğuksu'da % 21.1, Çiğdem'de % 15.9; Ordulular Çiğdem'de % 18.7, Paşabahçe'de % 15.5, Çubuklu'da % 14.1 oranlarında bir yoğunluğa sahip görünmektedirler. Aktaran: Heidi Wedel, *Siyaset ve Cinsiyet - İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s. 249.

40 Aktaran: Wedel, s. 71.

41 Murat Güvenç-Oğuz Işık, "İstanbul'u Okumak II", *Toplum ve Bilim*, sayı 72, Bahar 1997, s. 164.

de Paşabahçe ve ardbölgesindeki yerleşimler, "denize nazır birer varoş" görünümü arz ederler. Böylece, kentsel niteliği görece zayıf emekçi bölgesi Paşabahçe, az rastlanır bir örnek olarak, neredeyse kapalı bir geleneksel işçi havzası kimliğinde varlığını uzun yıllar sürdürmüştür.

Daha önce işçi konutu niteliğinin altını çizdiğimiz gecekondunun merkezinde olduğu konut deneyimi, uzun yıllar pek çok Paşabahçe işçisinin yaşamında önemli yer tutar. Bu deneyim, gecekondu için yer bulma ve inşa etme sürecinden; yıkıma karşı direnme, altyapısız mahalleler için ortak talep geliştirme ve eyleme geçmeye kadar farklı boyutlar içerir.[42] Böylece işyerinde oluşan ortak deneyim alanı işyeri dışına doğru da genişleyerek komşuluk, hemşehrilik, akrabalık temelinde karmaşık ve zengin bir sosyo-mekânsal doku temelinde Paşabahçe'de işçi sınıfı oluşumu açısından derin bir temel oluşturur. Ancak mekânsal deneyim, ortak deneyimin oluşumu çerçevesinde birleştirici/homojenleştirici olduğu kadar ortaya çıkardığı tabakalaşma örüntüsüyle ayrıştırıcıdır da. Ağırlıkla hemşehri yoğunlaşmaları temelinde oluşan ve gelişen semtler aynı zamanda semtteki göç katmanlaşmasını yansıtmaktadırlar.

Erhan Acar'ın dikkat çektiği gibi Türkiye'de gecekondu, Batı'dan farklı olarak, işçi konutunun farklı dönemlerdeki işlevlerini iç içe geçirerek, değişen gereksinimleri eklemleyerek özgün bir nitelik kazanır.[43] Gecekondular ithal ikameci iktisat politikalarının geçerli olduğu yıllarda tapulu mülklere dönüştürülerek göreli bir güvenceye kavuşurken aslında iç tüketimin görece yüksek ücretlerle desteklendiği sistemin temelini de oluşturmaktadırlar. Kira ödemeyen ve giderek altyapı imkânlarına kavuşan gecekondulu nüfus olarak işçi sınıfının tüketim olanakları ve tüketime bağımlılığının artması ve devam etmesi sanayinin ithal ikameci zeminde sürdürülmesinin önemli dayanaklarından birisidir. Gecekondulu hanelerin böylece sağladıkları biri-

42 Fabrika civarındaki mahallelerde gelişen kentsel hareketlerle ilgili bir saha çalışmasının sonuçları için Wetel'in yukarıda referans verdiğimiz eseri incelenebilir.

43 Erhan Acar, "İşçi Konutu Olarak Gecekondu", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi* 1. Kitap, ODTÜ, Ankara, Kasım 1981, s. 258.

kimler dayanıklı tüketim mallarına yönelir ve bunları edinmek için büyük ölçüde taksitlere bağımlı hane ekonomileri oluşur. Bu çerçevede Paşabahçe bölgesinde de gecekondularda yaşayan işçi nüfusun, çalıştıkları Fordist-Taylorist nitelikte fabrikalardaki işçilik halleriyle uyum içinde oldukları söylenebilir.

Ancak sermaye birikim stratejisiyle bağlantılı biçimde, dönemsel olarak göreli güvencelere kavuşsa da, gecekondu deneyiminin hemen hiç değişmeyen boyutu süreğen bir *eğretilik* halidir. Mevcut arazi ve konut mevzuatma göre yapılmamış olan gecekonduların kaderi ne tür düzenlemeler yapılırsa yapılsın, sonuçta bir belirsizlik karakteri taşır. Bu karakter günümüze kadar belirleyiciliğini sürdürmüştür. Farklı tarihlerde yapılan yasal düzenlemeler bir yandan gecekonduları meşrulaştırmış, yerleşikleştirmiş ve sayılarının artmasına neden olmuş ancak nihai bir güvence sağlamamıştır. 1966 tarihinde çıkartılan 775 sayılı Gecekondu Kanunu, gecekonduların tasfiyesine yönelik bir düzenleme olarak çıkartılmış, tasfiye edilecek olan gecekondulara önce yetkili merci tarafından arsa ve konut temini şartı getirmiş, arsa veya konut bulununcaya kadar gecekonduların yıkılmaması hükme bağlanmıştır.[44] Arsa ve konut bulunma işlemi gecikince ya da çözümlenemeyince de gecekondu yapıları başka yerlerde olduğu gibi Boğaziçi'nde de kalıcı olmuşlardır. Beykoz bölgesinde de gecekonduların yapımı sürmüş, söz konusu kanun engelleyici olmamıştır.[45] 1982 itibariyle Boğaziçi'ndeki 22.888 gecekondudan 4.610'u (yaklaşık % 20'si) Beykoz sınırları içindedir.[46]

1980'li yılların ilk yarısında yapılan bir dizi yasal düzenleme, ülke genelinde olduğu gibi bölgedeki gecekonduları da büyük ölçüde yasal hale getirir.[47] Bu yıllarda Boğaziçi için çeşitli kararlar alınır ve özel bir yasa ile bölge kendi imar mevzuatına sa-

---

44 "Gecekondu Kanunu", Kabul: 20.7.1966 (*Resmi Gazete*, 30 Temmuz 1966, sayı 12362).

45 Çiğdem Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim", Yayınlanmamış Doktor Tezi, İst. Üniv. Deniz Bil. ve Coğrafya Ens., 1989, s. 218.

46 Yıldız Salman ve Doğan Kuban, "Boğaziçi tarihi sit alanının yokoluş süreci", *itüdergisi/a*, cilt 5, sayı 1, Mart 2006, s. 104-114.

47 Bu dönemde gecekondularla ilgili yapılan hukuksal düzenlemelerin ayrıntıları için bkz. Aysu, 1989 ve Keleş, s. 321-328.

hip bir bölgeye dönüşür. Çıkartılan Boğaziçi Yasası'nm amacı, İstanbul Boğaziçi alanının özelliklerinin kamu yararı gözetilerek korunması ve geliştirilmesi, Boğaziçi'nde nüfus ve yapı yoğunluğunun arttırılmasını önlemek üzere yapılaşmanın sınırlanması olarak belirtilmiştir.[48] Boğaziçi öngörünüm bölgesinde yapılaşmaya sıkı yasaklar getirilir. Yasa ile Boğaziçi alanında yeni depo, tersane, sanayi tesisleri ve ocakların açılmayacağı hükme bağlanmış; geçici madde ile varolan tesislerin 1985 sonuna kadar taşınması öngörülmüştür.[49]

Bu dönemde ve sonrasında yapılan –ve geçirdiği birçok değişiklik nedeniyle karmaşık bir kronolojik dizin oluşturan– tüm mevzuat değişiklikleri ile uygulamalara ilişkin çok özet bir değerlendirmeyle şunları söyleyebiliriz: Bölge için öngörülen sanayisizleşme süreci, yıllar içinde gecikmeli de olsa işlemiş ve son noktasına varmış; ancak özel koruma hükümleri ile yapılaşmanın engellenmesi yönündeki perspektif tam tersine sonuç vermiştir. Yapılaşma önce birçok gecekondunun çok katlı hale gelmesi, sonra giderek lüks konut alanlarının bölgeyi kuşatması şeklini alarak devam etmiştir.

Katmanlaşmanın dinamikleri ve sonuçları

Acar ve Güvenç, işçilerin konut ve işyeri ortamları/koşulları arasında; vasıf, güç ve ideoloji gibi etkenler bağlamında güçlü bir ilişki bulunduğunu saptarlar.[50] İşyerindeki statü, güç yapısı ve ücret gibi etkenler işçi konutunun konumunu da belirlemektedir. Konutunun bulunduğu sosyal bölgenin yaşam koşulları, etnik ve yerel bileşimi, göreli sosyal statüsü ve benzer özellikleri de işgücü piyasasında işçinin, pazarlık gücünü yeniden üretme kapasitesini kazandırır. Paşabahçe'nin gelişiminde burada sözü edilen konut-işyeri ilişkisi açıklıkla gözlenebilir.

---

48 2960 sayılı Boğaziçi Kanunu, Kabul: 18.11.1983, (*Resmi Gazete*: 22 Kasım 1983, sayı 18229).

49 Salman-Kuban, s. 107. Bu süre daha sonra Bakanlar Kurulu kararıyla on yıl daha uzatılır.

50 Acar-Güvenç, s. 210.

Yaklaşık elli yıllık zaman dilimi içinde göçlerle oluşan semt dokusundaki hemşehrilik temelli katmanlaşma aynı zamanda işyeri ve sendikadaki güç, vasıf ve ideoloji temelindeki bir katmanlaşmayla paralellik arzeder. Kuruluş dönemini işlerken gördüğümüz gibi, yerleşik gruplar fabrikadaki istihdamda göreli avantaja sahip, görece vasıflı işgücünü oluştururken; sonra gelenler, en azından ilk kuşakları itibariyle, görece dezavantajlı vasıfsız işgücüne kaynaklık ederler. Göçmen hemşehri grupları arasındaki, kentteki yerleşiklik süresi temelindeki farklılık, önce semt mekânında (hemşehri gruplarının yoğunluk oluşturduğu mahalle kuruluşlarıyla) ardından işyerinde ve nihayet tüm bunların yansıması olarak sendika içi mücadelelerde yeniden üretilir.

Başlıcalarını Balkan göçmenlerinin, Doğu Karadenizlilerin, Orduluların ve son olarak da Giresunluların oluşturduğu geniş hemşehri blokları katmanlaşmanın ana dinamiğini oluştururlar. Her yeni göç katmam semtin deniz kıyısındaki merkezinden biraz daha uzaklaşarak tepelere doğru yerleşir. Böylece denizden yukarıya doğru neredeyse hiyerarşik düzende bir yerleşim örüntüsü oluşmuş olur.

Diğer taraftan daha önceki örneklerde gösterildiği gibi işyerinde vasıf temelli bir ayrışma kısmen hemşehri temelli bir bölünmeye de denk düşebilir. Hemşehrilik, Paşabahçe Rakı Fabrikası örneğinde görüldüğü gibi işe girmede belirleyici rol oynayabilir (söz konusu fabrika, semt sakinleri tarafından "Mesudiyeliler fabrikası" olarak anılmaktadır). Sendika içi mücadelelerde ise hemşehri grupları, hemen her dönem şu ya da bu düzeyde dikkate alınması gereken dinamikler olmuşlardır. Örneğin sendikanın Paşabahçe Şubesi'ndeki Mesudiyeli-Giresunlu çekişmesi neredeyse karakteristik halini almış bir vakadır.

Kuşkusuz söz edilen mutlak, homojen ve değişmeyen oluşumlar değildir. Tersine, söz konusu gruplar ayrıştırıcı ve birleştirici kentsel ve işyeri temelli deneyimlere eş zamanlı olarak maruz kalmışlardır. Hemşehri temelli dayanışmaların yerini komşuluk, mahallelilik temelli olanlar alabilir; ya da bunların tümü işyeri ve sendika temelli geniş bir dayanışma pratiği içinde silikleşebilir. Nitekim öyle de olmuştur. Paşabahçe'de iş-

Yukarıda: 1991 Direnişi sırasında Paşabahçe sokaklarında yürüyüş yapan işçiler, aileleri ve semt halkı. Aşağıda: Fabrika içinde yaptıkları karton klübelerde direnişi sürdüren işçiler. (Kaynak: Kristal-İş, *Paşabahçe Direnişi*, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 1992.)

çi hareketinin yükseldiği her kesitte hemşehrilik bağları görece geriye çekilmiş; sendikal ve politik ayrımlar veya bu temeldeki dayanışmalar öne çıkmıştır. 1991 ve 2002 direnişleri sırasında, direnişteki işçilerle dayanışma için fabrikaya doğru yapılan ünlü mahalleli yürüyüşlerinde açılan pankartlar durumu sembolik olarak anlatır.

Hemşehrilik yeniden keşfediliyor

Genel yapısını böylece özetlediğimiz Paşabahçe *semti*, 12 Eylül sonrasında ülkedeki iktisadi ve sosyal gelişmelere paralel olarak çehresini değiştirmeye başlar. Kentin diğer gecekondu mahallelerinde olduğu gibi burada da inşaat faaliyetleri yoğunlaşır, tek katlı gecekonduların bir bölümü yeni katlarla yükselerek apart-kondu haline gelirler. Bölgede, ciddi bir nüfus artışı yaşanmaya başlar. Yoğunlaşan göçle birlikte hemşehri grupları giderek belirginlik kazanır. Özellikle 90'lı yıllardan itibaren art arda kurulan derneklerle hemşehrilik ilişkisi kurumsal nitelik kazanmaya başlar. Günümüzde başta Karadeniz kökenliler olmak üzere bölgede yerleşik olan hemen her hemşehri grubunun dernekleri bulunur. Hatta sayıca çok olan gruplar (Mesudiyeliler örneğinde olduğu gibi) köyler düzeyinde dernekleşmiş, semtteki birçok kahvehane belli hemşehri gruplarının devam ettiği mekânlar haline gelmiştir. Ülkedeki genel gelişime paralel şekilde burada da hemşehrilik ilişkilerinin, sosyal, kültürel ve siyasal yapı içindeki yeri artmıştır. Bir anlamda 80'li, özellikle de 90'h yıllardan itibaren hemşehrilik yeniden keşfedilmiştir.

Yerel sosyalist aktivist Emrullah Kandemir bu süreci, 50'lerden beri varolan hemşehriciliğin, bölgenin fabrikaların gidişiyle asli problemi haline gelen yıkımlar karşısında, "'işgalci Beykozlu'nun' siyasetçilerle pazarlık 've işlerin kötü gittiği zamanlarda da' bir parça direnebilme amacına hizmet eden yöre dernekleriyle" yeniden üretilmesi olarak tanımlar.[51] Yazara göre hemşehricilik temelinde örgütlenmenin gelişmesinde sendika ve sol

51 Emrullah Kandemir, "Beykoz'da Yöre Dernekleri", www.bilgibeykoz.net, 29.06.2011, (erişim: 01.08.2011).

siyasi oluşumların yetersizlikleri de rol oynar. Dernekler etkinlik kazandıkça sağda veya solda yer alan sistem partileri tarafından da oy deposu olarak algılanır ve desteklenirler. Yerel meclis üyelikleri gibi pozisyonlarda derneklerin adayları gözetilir. Aynı zamanda yöre derneklerini bir atlama taşı gibi kullanabileceğini fark eden kişilerin de ortaya çıkmasıyla partilerle yöre derneklerinin ilişkileri "kirlenir". Günümüzde hemşehriciliğin ve bağlı olarak da yöre derneklerinin bölgenin kültürel, siyasal ve toplumsal dokusundaki yerinin, belki de ülke ortalamasının bile üzerinde olduğunu hissettiren gözlemlere sahibiz. Bir zamanlar Sultaniye Çayırı'nda Şişecam Fabrikası ve Cam-İş Sendikası organizasyonuyla düzenlenen Kuzu Bayramı'nın yerini alan Geleneksel Beykoz Çayır Festivali sözünü ettiğimiz tablonun sembolü gibidir. Yaz aylarında, iki hafta kadar süren festivalin her akşamında bir başka yöre derneği yöresel folklor ve yemek örnekleriyle yer alır.[52] Festival organizasyonu Beykoz'un verili durumunu ve yerel siyasetin dinamiklerini yansıtması açısından tipiktir.

Beykoz'daki 'hâkim' örgütlenme biçiminin yöre dernekleri olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren Kandemir, bu durumun tek istisnası olarak birkaç sene önce doğrudan semt dernekleri olarak kurulan ve bir araya gelerek 'Dernekler Birliği'ni meydana getiren oluşumu gösterir. Etkinliği sönümlenmiş gibi görünen oluşumun devam edememesinin nedenleri olarak da yöre derneklerinin 'birliğe' müdahalelerini ve siyasi partilerin destek eksikliğini görür.[53] Beykoz'da farklı boyutlarıyla giderek yoğunlaşan kentsel dönüşüm eğilimlerinin yarattığı ve yaratacağı sorunlar karşısında yöre derneklerinin yeterli bir bir araya geliş zemini oluşturup oluşturamayacakları önümüzdeki günlerde görülecektir.

52 Geleneksel Beykoz Çayır Festivali'nin 2011 programında yer alan dernekler: Sinoplular Derneği, Beykozlu Kastamonululular Derneği, Çankırılılar Derneği, Erzurumlular Derneği, Batumlular Derneği, Artvinliler Derneği, Kars-Ardahan-Iğdır Derneği, Gümüşhaneliler Derneği, Bayburtlular Derneği, Ordu, Mesudiye Derneği, Tokatlılar Derneği, Beykoz KAS-DER, Ardahanlılar Derneği, Samsunlular Derneği, Trakya Rumeli-Balkan Derneği, Giresunlular Derneği, Doğu Karadenizliler Derneği (http://www.beykoz.bel.tr/icerik/155/170/geleneksel-beykoz-cayir-festivali-basliyor-.aspx)

53 Kandemir,

Endüstrisizleşmeden sonra Paşabahçe

> "(Abisi ve babası Şişecam'da çalışmış kadın) Derya: Bak ben sana bir şey söyleyim mi, bütün bu fabrikaları kaldırdılar, millet zenginlerin kölesi oldu. Acarlar'ın, Beykoz Konakları'nın halk kölesi oldu."*

Paşabahçe ve Beykoz'un gelişimi ve kimlik kazanmasında belirleyici olan üç fabrika ikibinli yıllarda art arda kapanır. Önce Şişecam 2002'de, sonra Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası 2003'te ve Paşabahçe Tekel Rakı Fabrikası 2006 yılında kapatılır. Böylece Paşabahçe tam anlamıyla bir endüstrisizleşme süreci yaşamaya başlar. Süreç bölgenin geleceğiyle ilgili karamsar öngörüleri doğrulayan bir şekilde ilerler. Öngörüldüğü gibi, kapsamlı bir kentsel dönüşüm süreci de endüstrisizleşmeye eşlik etmektedir. Kısa bir zaman içinde bölgenin hem fiziksel-mekânsal hem de bununla bağlantılı olarak toplumsal dokusunu radikal olarak değiştiren gelişmeler yaşanır. Bölgenin yoğun yeşil ve orman dokusunu tahrip ederek veya yöre sakinlerinin kullanımına kapatarak oluşan lüks konut alanları boğaza hâkim tepeleri kaplamaya başlar. Acarlar, Beykoz Konakları gibi bazıları çeşitli vesilerle kamuoyu gündeminde de sıkça yer alan güvenlikli kapalı lüks konut siteleri bölgede yeni ve genişleyen bir doku oluştururlar. Diğer taraftan bölgedeki gecekonduların mülkiyet sorunları hâlâ nihai bir çözüme kavuşturulamamış, uzun yıllardır, birkaç kuşaktır orada yaşamını sürdüren emekçiler "işgalci" statüsünden kurtulamamışlardır. Dolayısıyla yıkım bölgede hiç bitmeyen bir gündem olarak varlığını devam ettirir ve giderek daha ciddi bir tehdit haline gelir.

Bölgede kurulan lüks siteler yakın zamanda yapılan araştırmalara da konu olmuştur. Jean-François Pérouse'un araştırmasına göre Beykoz bölgesinde 6.479 konutu barındıran otuza ya-

(*) Ayşe Alnıaçık, "After Deindustrialization, in the Midst of Urban Transformation: The Case of Paşabahçe", Yüsek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Ens., 2008, s. 80.

kın güvenlikli site mevcuttur.[54] Doğası, manzarası ve yeni açılan yollarıyla kolay ulaşılabilir olması, 1999 Depremi sonrası zemininin sağlam olduğu yolundaki haberlerle birlikte, Beykoz'u İstanbul burjuvazisinin yeni gelişen kesimleri için cazibe merkezi haline getirmiştir. Böylece sahildeki sınırlı sayıda yalı ve köşkün sakinleri dışında neredeyse homojen bir işçi sınıfı yerleşimi özelliğini Cumhuriyet tarihi boyunca korumuş olan bölgenin günümüzdeki resmi çok çarpıcı bir mekânsal ayrışma örneği ortaya koyar.

Hatice Kurtuluş, Beykoz Konakları örneği üzerinden bu ayrışmanın ekonomi politiğini ve sitelerdeki yaşamın kültürel temsillerini sorgular.[55] Güvenlikli sitelere yerleşmek kentin yeni seçkinleri için sadece barınma tercihi değil aynı zamanda bir yaşam tarzının satın alınmasıdır. Sitelerdekiler bu yaşam biçimini gözlerden uzak ve güvenlik içinde sürdürebilmek için yüksek duvarlar arkasına yerleşirler. Semtin yerlilerinin, sitelerin kurulmasıyla birlikte bölgedeki imar sorunlarının çözümlenebileceği ve yeni istihdam olanaklarının oluşabileceği yönündeki beklentileri de gerçekleşmez. Üstelik daha önce halkın piknik alanı olarak kullandığı koru artık ellerinden alınmış ve site sakinlerinin kullanımına geçmiştir.

Paşabahçe'deki endüstrisizleşme ve kentsel dönüşüm sürecini konu alan tez çalışmasında Ayşe Almaçık semt sakinlerinin "sürgün psikolojisi" içine girdiklerini saptar.[56] Yörenin temel istihdam kaynağı olan fabrikaların peş peşe kapanmasının ardından artan işsizliğin yanı sıra, gençler ve kadınlar için çevredeki tekstil atölyeleri ve yeni oluşan lüks sitelerde çalışmak başlıca istihdam biçimi halini alır. Kuşkusuz bu aynı zamanda enformelleşme anlamına gelir. Yeni kuşaklar ebeveynlerinin düzenli, görece güvenceli ve örgütlü çalışma yaşamı deneyiminden artık çok uzaktadırlar. 1985 yılında çekilen bir belgeselde yaşamı-

54 Jean-François Pérouse, "Türkiye'de 'Güvenlikli' Sitelerin Ortaya Çıkış Süreci: Beykoz İlçesi Örneği" (145-161), *İstanbul'la Yüzleşme Denemeleri*, İletişim, İstanbul, 2011, s. 149.

55 Hatice Kurtuluş, "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler Beykoz Konakları Örneği" (161-186), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.

56 Almaçık, s. 91.

m anlatan genç cam işçisinin iş deneyimi ve algısı artık geçmişte kalmış görünmektedir. Şöyle anlatır genç Paşabahçe işçisi:[57]

> "Ben Mustafa Olcay. 17 yaşındayım. Cam fabrikasında gobble servisinde işçiyim. Babam da Paşabahçe Cam fabrikasından emekli. Beş kardeşiz, hepimiz camcıyız. Çoğu zaman tezgâhlarımız ayrı, vardiyalarımız ayrı. Onun için bizim evde sürekli uyuyan vardır. Sürekli yemek pişer... Cam işine herkes dayanamaz kalk 15 yaşında fabrikaya gir. 55 yaşında doldur. Bir ayağın çukurdadır. Artık gezecen mi, tozacan mı? İşimiz zor, işimiz ağır, yorucu. Bir de sıcak... En büyüğümüz İsmail abi, ikinci kalfa... Dördüncü abim de, yine cam işinde. Ama o piyasada. Bir özel atölyede çalışıyor. Onun işi sağlam değil. Sigortası yok. Parasını da hep gecikmeli alır. Bizim çalıştığımız yer piyasaya göre çok iyidir..."

Şimdinin genç Paşabahçe emekçileri için Mustafa'nın öngördüğü düzenli ve belli yaşta emeklilikle sonuçlanacak, güvenceli bir çalışma deneyimi ve sosyal güvenceye ulaşmak giderek zorlaşmaktadır. Geçici işlerde, uzun saatler ve düşük ücretlerle çalışmak durumunda kalan genç emekçiler arasında sendikalaşma gibi açık sınıfsal direniş örnekleri hayli ender yaşanmakta, işi terketme gibi gizli direniş biçimleri ise yaygın biçimde gözlenmektedir.

Fabrika kapanırken yapılan anlaşmanın sonucu olarak başka yerlerdeki Şişecam işyerlerinde çalışmak üzere semtten ayrılanların yanı sıra birçok eski cam işçisi ailesi de Paşabahçe'yi terk etmiştir. Emeklilerden bazıları memleketlerine dönerken bazıları da farklı semtlere ya da kentlere göç etmiştir. Cam işçilerinden bir bölümü ise artık hizmet sektörünün çeşitli dallarında istihdam edilmektedir. Yaptığımız görüşmelerde yakınlardaki eğlence tesisinde çalışan, uzak bir semtteki lüks bir restoranda idarecilik yapanlara rastlanmıştır. Farklı araştırmacılar da çevredeki sitelerde bahçıvanlık, güvenlikçilik gibi işler yapanlarla görüşmüşlerdir.

---

57 Suha Arın (Yapımcı-Yönetmen), *Camın Teri* [Belgesel Film], MTV, İstanbul, 1985.

Alnıaçık'ın araştırmasında örneklerle ortaya konduğu gibi bölgenin emekçileri bir yandan yerleşim alanlarından sökülüp sürülme bir yandan da semtin yeni sakinleri olan "zenginlerin hizmetkârları" olma endişesi içindedirler. Epeyce zamandır bir gentrification (soylulaşma/mutenalaşma) sürecinin yaşandığı Beykoz bölgesinde, yeni düzenlemelerle ülke genelinde ana gündemlerden birisi haline gelen kentsel dönüşüm hakkında umutlar ve endişeler bir arada yaşanmaktadır. Yakın zamanda bir yerel gazetenin sorularına yanıt veren bölge sakinlerinin bir bölümünün; adaletsizlik yaratacağı, yeni ve yüksek yapılaşmalara yol açacağı, mahallenin kültürel yapısını değiştireceği vb. gibi nedenlerle yaşanacak bir dönüşüme sıcak bakmadıkları görülür.[58] Bazıları ise düzenli bir yapılaşma yaratacağını, gecekonduların yıkılıp yerlerine siteler kurulacağını, daha iyi koşullardaki evlere sahip olabileceklerini düşünerek dönüşüme olumlu bakmaktadırlar. Ancak hemen tüm görüşmeciler kentsel dönüşümün adaletsizlik ve mağduriyetler yaratmadan ve yeşil alanlara zarar vermeden gerçekleştirilmesi gerektiği hususlarında hemfikirdirler.

Şu anda İstanbul'un birçok yerinde kentsel dönüşüm süreçlerinin yarattığı mağduriyetler karşısında gelişen toplumsal hareketlerin bölgede de ortaya çıkması şaşırtıcı olmayacaktır. Bölgede işyeri düzeyinde zemini zayıflayan örgütlü direnişin kentsel mücadeleler alanında da henüz güç kazanmamış olduğu görülür. Bununla birlikte geçtiğimiz yıllar içinde mahallelerde kurulan dernekler bir araya gelerek Beykoz Dernekler Birliği'ni oluşturmuşlar ve bu oluşum Belediye'nin kentsel dönüşüm konusundaki yaklaşımına muhalif bir tutum geliştirmiştir.[59] Sonraki zamanlarda beklendiği ölçüde gelişme olanağı bulamadığı anlaşılan Birlik şimdilerde bölgede gerçekle-

58 Beykoz'da Kentsel Dönüşüm Olur mu?, http://www.dostbeykoz.com/haber.asp?icerikID=9901&B=Beykozda-Kentsel-Donusum-olur-mu?#.UgZOJ99kf3x (10 Ağustos 2013).

59 2008 yılında Belediye'de imar planlarıyla ilgili olarak yapılan bir halk toplantısına katılan Birlik temsilcileri soru ve itirazlarıyla belediye başkanına zor anlar yaşatırlar. Konuyla ilgili bkz. Açıkalm, s. 132 ve "Kentsel Bölüşüm Projesi", *Evrensel*, 18.04.2008.

şen 3. Boğaz Köprüsü inşaatı karşısında gelişen ortak hareketin bir parçasıdır. Öte yandan bölgede çok sayıda ve etkin olduğuna daha önce değindiğimiz yöre derneklerinin bir araya gelerek oluşturdukları Beykoz İl ve Bölge Dernekleri Birliği yaptığı toplantılarla kentsel dönüşüm konusunda bilgilendirme ve tartışmalar yürütmektedir.[60] Toplantılarda yapılan konuşmalar yöre derneklerinin kentsel dönüşümün açıkça karşısında yer almadığını göstermektedir. Büyük bölümü ormanlık olan Beykoz'da kentsel alanla ilgili en hassas meselelerden birisi olan 2B arazileri hakkında yapılan son düzenlemeler ise Beykoz İl ve Bölge Dernekleri Birliği öncülüğünde 1.500 Beykozlunun katıldığı bir eyleme neden olur. 2B rayiç bedellerini protesto etmek için üç tekne ile Eminönü'ne geçerek, İstanbul Defterdarlığı'na yürüyen Beykozluların açıklaması satırbaşlarıyla şöyledir:[61]

> "Maaşları, 750 ile 1.500 TL arasında değişen, işçi emekli kenti, Beykoz'umuzda, Beykoz insanı derin yaralar almıştır. Rantçılara, gün doğmuştur. Hemşerilerimizin Beykoz'da yaşamları zora girmiştir... Gümüşsuyu'lum! İncirköylü'm! Soğuksu'lum! Fakir, fukara, vatandaşlar 800 TL'yi bulan değerler ile yerlerini nasıl alacaklar?.. 2012 yılında rayiç bedel ve emlak değerlerinin fiyatlarına baktığımız zaman, yüzde 50 oranında artırılmıştır. Bu ne demek? Beykoz'da yaşayan insanlara 'git' mi? demek? Beykozlular, yıllar önce Atatürk'ün kurduğu, Cumhuriyetimizin kalkınma hamlesinin en önemli yapı taşlarından, üç fabrikada çalışmak için gelmişler ve anayasal hakları olan ' barınma sorununu gidermek' için bu fabrikaların etrafındaki mahalleleri oluşturmuşlardır. Üstelik bu fabrikalarda çalışıp, kazandıklarından arttırarak, çoluğunun çocuğunun nafakasından keserek, yaptıkları evlerinde, yıllardır ağır şartlarda yaşamışlardır...
>
> Beykozluya işgalci diyemezsiniz. Beykozlu hak sahibidir... Özel proje alanı denilince milletin aklına kentsel dönüşüm pro-

60 Dernekler kentsel dönüşümü tartıştı, 10.02.2013, http://www.dostbeykoz.com/haber.asp?icerikID=12378#.UgYnUt9kf3w (10 Ağustos 2013).

61 1500 Beykozlu İstanbul Defterdarlığına Yürüdü, 11 Mayıs 2013, http://www.beykozolay.net/1500-beykozlu-istanbul-defterdarligina-yurudu.html (10 Ağustos 2013).

jeleri geliyor. Beykoz'da kentsel dönüşüm ile yapılacak daireler özellikle bu mahallelerde astronomik rakamlarla satılmaz mı? Hak sahibi diye kanunda belirtilen fakat aslında tapusunu alacağını uman vatandaşın sahip olacağı hakkı veya tapusunun kendi payına düşen değeri bu sitelerden bir daire almaya yetecek mi?

Beykoz, artık kapanan fabrikaların, açtığı yaraları sarmaya uğraşmıyor. Bizi farklı gündemler sardı. Bizler artık, Beykoz'da kalabilme mücadelesi veriyoruz. İşgücünü karşılamak için getirildiğimiz Beykoz'da mülkiyet sahibi olabilme sevdamız, açıklanan rayiç bedellerle hayal oldu. Beykoz'da kalabilme mücadelesine dönüştü.

Bu rayiç bedeller kabul edilemez...

Beykoz'un satılmasına dur de!"

Bu uzun alıntıdan anlaşılacağı gibi çok sayıda bölge sakini için doğrudan ya da dolaylı yollarla konutlarından olmalarına neden olacak gelişmeler yaşanmaktadır ve durum giderek kritik hale gelmektedir. Geçmişin sınıfsal ve siyasal mücadele birikimleri ve semtte kökleri derinlere uzayan dayanışmacı kültürün yeniden, bu kez kentsel haklar temelinde, canlanması için yeterince neden olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Metinde görüldüğü gibi semtin kolektif hafızasında sakinlerinin ve/veya onların ebeveynlerinin işçilik deneyimleri önemli bir yer tutmakta ve mekânsal mücadele emekçi kimliği ile ilişki içinde düşünülmektedir. Beykoz Belediye Başkanı Yücel Çelikbilek'in açıklaması ise çok farklı bir *hatırlama sürecine* işaret eder:[62]

"Beykoz'daki 3 fabrikanın Beykozlulara yaptığı kötülüğü kimse yapmamıştır. Ne yaptı biliyor musunuz bu fabrikalar? Sizlerin gelişmesine engel oldu arkadaşlar. Her biriniz işçi olmayı düşündünüz. Hatırlayın o günleri, çocuk sahibi olan her annebaba evladı için bu fabrikaları gelecek olarak görüyordu. Bütün kaderimizi işçi olmaya bağladık... Kültür, turizm ve eği-

62 "Başkan Çelikbilek: Fabrikaların Yerini, Turizm ve Eğitim Sahaları Dolduracak" (7.03.2013), (http://www.beykoz.bel.tr/guncel/haberler_05/baskan-celikbilek-fabrikalarin-yerini-turizm-ve-egitim-sahalari-dolduracak_976.html) (erişim: 10 Ağustos 2013).

tim Beykoz'un yeni iş imkânlarını oluşturacak. Elbette fabrikalar da olacak. Ancak sadece buna bel bağlamak doğru değil. Beykoz'un güzelliğini değerlendirerek ... sanat ve turizm konusunda bu yıl ve önümüzdeki yıl atacağımız adımlarla gelecek nesillere iş imkânları sağlayacak, Beykozlulara güzel bir alt yapı hazırlayacağız."

Geçmişi hatırlamak aktif ve edimsel bir süreç olması bağlamında politiktir. Varolan anılar yeniden işleyerek günümüzle ilişkili ve anlamlı hale getirilebilir.[63] Belediye Başkanı'nın fabrikaların geçmişine dair hatırlama süreci neo-liberal ve post-Fordist yaklaşımların etkisinde hegemonik bir yeniden işleme sürecidir. Bölgede oluşmuş işçi sınıfı toplululuğunun kolektif belleğini güncel kentsel dönüşüm perspektifi doğrultusunda yeniden oluşturmaya yöneliktir. Başkan beyanında mensup olduğu partinin genel yaklaşımına uygun olarak bölgeyi var eden fabrikaları olumsuzlayarak hem cumhuriyetin hem de işçi sınıfı mücadelesinin imgelerini zayıflatmaktadır. Son yıllarda batıda işçi sınıfı topluluklarının maddi olmayan (intangible) kültürel mirası üzerine tartışma ve araştırmalar yoğunlaşmıştır. Konuyla ilgili değerlendirmelerde, mirasın gerçekte sosyal anlam ve değerleri hem tarihsel hem de güncel bağlamda oluşturmak ve yeniden yaratmanın etkin bir süreci olduğu vurgulanır. Geçmişten, belli maddi nesnelerden, yerlerden ya da maddi olmayan geleneklerden yararlanma süreçleri yalnızca neyin hatırlanacağına veya unutulacağına değil; aynı zamanda tüm bu anıların nasıl anlaşılacağına ve bugün için nasıl müzakere edileceğine de karar verir. Kısaca miras ne tümüyle geçmiş hakkındadır ne de dokunulmayan ve değişmeyen şeylerin korunmasıyla. Tersine miras sonuçta tarihsel ve kültürel değişimin müzakere edilmesiyle alakalıdır.[64] Yukarıdaki örnek bize bir kez daha gü-

63 Michael Bailey-Simon Popple, "The 1984/85 Miners' Strike Re-claiming Culturel Heritage", Laurajane Smith vd. (ed.), *Heritage, Labour and the Working Classes* içinde (19-34), Routledge, Londra-New York, 2011, s. 30.

64 Laurajane Smith-Gary Campbell, "Don't Mourn Organise", Laurajane Smith vd. (ed.), *Heritage, Labour and the Working Classes* içinde (85-105), Routledge, Londra-New York 2011, s. 30, 101.

nümüzde Paşabahçe ve çevresinde hem sanayi mirasının hem de işçi sınıfının maddi olmayan mirasının nasıl oluşturulacağı, şekillendirileceği üzerine örtük bir mücadelenin devam ettiğini gösterir. Bu gerçekten de geçmişle ilgili olmaktan çok günümüzle ilgilidir. Yapılan anlamlandırmalar, okumalar ve hatırlama biçimleri sınıfsal içeriklidir. Yerel işçi sınıfı topluluğunun bu mücadelede etkili biçimde yer alması işçi sınıfının yeniden inşası, topluluğun moral değerleri ve kapasitesinin güçlendirilmesi için önem taşıyacaktır. Farklı kaynaklarca yeniden üretilen yukarıdakine benzer hatırlama/yeniden işleme süreçleri karşısında yerel işçi sınıfı topluluğunun çabası ve örgütlülüğünün zayıflığı ise büyük bir eksikliktir.

Fabrikanın akıbeti

Fabrikanın kapanışı şirketin yerellikten, tarihten kopuşunun epeydir arzulanan ama gecikmiş bir anı/momenti gibidir. Paşabahçe, Şişecam için artık sadece bir markadan ibarettir. 80'li yıllarda gündeme gelen ve hazırlıklarına da başlanmış olan, Paşabahçe'yi Venedik'in ünlü cam üretim merkezi Murano'ya benzer bir turistik üretim bölgesine dönüştürülmesini öngören, Camköy Projesi'nin hayata geçirilmemiş, dahası sonraki yıllarda tümüyle rafa kaldırılmış olması dikkate değerdir. Fabrika kapanmadan önce ve kapanış sonrası şirket yöneticileri tarafından tekrar dile getirilen benzer projeler için de hiçbir somut girişim olmaz.[65]

Gazetelerde zaman zaman fabrikanın otel ve turistik tesise

65 Örneğin *Sabah* gazetesinin 15.06.2000 tarihli "Paşabahçe'ye Cam Park" başlıklı haberinde şu satırlara yer verilir: "...Makine parkının teknolojinin gerisine düşmeye başlaması ve fabrikanın artık tamamen şehrin içinde kalması nedeniyle Şişecam yetkilileri uzun süredir bu fabrikanın kaderini belirlemeye çalışıyordu. Fabrikanın kapatılmasına bir türlü gönlü razı olmayan Genel Müdür Adnan Çağlayan, fabrikadaki fırınların yavaş yavaş ömrünün bittiğini söylüyor ve devamla: "Ömrü biten fırınları yenilemeyeceğiz. Ancak burada bir tarih yatıyor. Bu nedenle çok özel üretimleri burada yapmaya devam edeceğiz. Ancak, Paşabahçe'yi İstanbullular'ın, yabancı turistlerin gezebileceği, alışveriş yapabileceği bir açık hava cam müzesi haline getirmeyi düşünüyoruz" diyor."

dönüştürüleceği yönünde haberler yer almaya devam eder. Çalışmamız sırasında basma Beykoz Belediye Başkanı'nın, Paşabahçe Cam Fabrikası'nın İş Bankası'nın yatırım kuruluşu olan İş Yatırım tarafından 7 yıldızlı otele dönüştürüleceği açıklaması yansımış ancak gerçekleşmemiştir.[66] Kitabımızın yayına hazırlandığı sıralarda konuyla ilgili açıklama yapan Şişecam, fabrikanın arazisinin satış, hasılat paylaşımı veya kat karşılığı verilmesi için bir gayrimenkul danışmanlık firmasına yetki verildiğini duyurmuştur.

Fabrika alanında otel yapımı konusu tartışmalıdır. Oktay Ekinci konuyu ele aldığı yazısında fabrikanın yerine otel kurulması fikrinin dayandığı 22.07.1983 tarihli Boğaziçi İmar Planı'nın öngörünüm bölgesine ait kararlarının, plandan kısa süre sonra yürürlüğe giren 22.11.1983 tarihli Boğaziçi Yasası'yla geçersiz kılındığına dikkat çeker.[67] Yasamn 1. maddesinde; "Boğaziçi alanındaki nüfus yoğunluğunu arttırıcı her türlü uygulama" yasaklanmıştır. Bu nedenle öngörünüm bölgesinde "kültür varlığı binaların restorasyonunun dışında" tüm yeni yapılaşmalara kısıtlama vardır. Yasada yer alan "Boğaziçi sahil şeridinde ancak toplumun yararlanacağı dinlenme, gezinti ve turizm tesisleri yapılabilir" ifadeleri fabrikanın yıkılması durumunda burada yapılabilecekler hakkında net bir çerçeve çizmektedir. Öte yandan yine Ekinci'nin dikkat çektiği gibi; "hem yoğunluğu arttırmayacak hem de yasaların öngördüğü "Boğaziçi'ne ait kültürel değerlerin korunması" hedefine katkı koyulacak şekilde, Paşabahçe fabrikasında hiç değilse "geleneksel el üretiminin" örnekleri ve "cam ustalığı eğitimiyle" de hizmet verecek bir "cam sanatı enstitüsü ve müzesini içeren bir tarih ve kültür merkezinin" kurulması mümkün görünmektedir.

Bu türden önerileri, projeleri değerlendirmeyen Şişecam'm öteden beri öne çıkardığı "sosyal sorumluluk sahibi şirket" imajının inanılırlığı zayıflamaktadır. Şişecam'inki de dahil Beykoz'daki fabrikaların kapanmasının ardından arazilerinin nasıl değerlendirileceği sorusunu soran bir başka isim de Şükran So-

66 "Paşabahçe Arazisi Otel Olacak", *Bugün*, 13 Şubat 2011.

67 Oktay Ekinci, "'Paşabahçe Oteli' Hukuka Aykırı", *Cumhuriyet*, 13.08.2002.

ner'dir.[68] Fabrikaların taşınması için kabul edilebilir en uygun sosyal gerekçenin, Boğaz'ın en güzel kıyı şeridinde fabrika yerine kamuya açık yeşil alan yaratılması olduğunu vurgulayan yazar bu konuda alınmış resmî kararlara rağmen emin olamadığını belirtir. Kapatılan fabrikaların yerine otel, villa gibi zenginlere yönelik mekânların yaratılacağı endişesi taşımaktadır. Soner'in şu değerlendirmesi ise durumu açıklayan veciz bir ifade olarak kaydedilmelidir: "Beykoz'a az sayıda zengin geliyor, çok sayıda yoksul onlara yer açmak üzere göç ediyor."

Fabrika bina ve arsalarının geleceği hakkındaki belirsizlik ve mekânın uzun süredir değerlendirilmiyor oluşu, kapatılma kararının kentsel rantlarla ilişkili bir karar olmadığına işaret eder. Ancak bu Beykoz ve Paşabahçe bölgesinin kentsel dönüşümüyle ilgili olarak gündeme getirilen kötümser senaryoların; havzadan emekçilerin (ve elbet onlara ait yaşam biçimi/toplumsallaşma örüntülerinin) giderek sürüleceği yönündeki öngörü ve tespitlerin geçersiz olduğu anlamına gelmez. Söylemek istediğimiz komplocu bir bakış açısından uzak durmanın gerekliliğidir. Hem bölgedeki fabrikaların art arda kapatılması, hem de giderek yaygınlaşan kentsel dönüşüm ve soylulaştırma süreçleri özel bir planın değil ama neo-liberal iktisadi ve kentsel politikaların güç kazanmasının tüm ülkede görünen dağıtıcı, yıkıcı sonuçlarının bölgeye eş zamanlı yansıması olarak değerlendirilmelidir.

68 Şükran Soner, "Yer Açın", *Cumhuriyet*, 20.08.2002, s. 13.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

PAŞABAHÇE'DE SİYASET

İşçilerin partisi olarak DP

İşçi sınıfının Demokrat Parti'yle ilişkileri, emek tarihimizde derinlemesine çalışılmayı bekleyen bir konudur. Söz ettiğimiz, DP'nin sosyal politikaları, grev hakkı konusundaki tutarsız tavrı, sendika ve birliklere yönelik baskıcı uygulamaları vs. gibi çokça ele alınmış iktidar merkezli pratikler değildir. Kastettiğimiz, işçilerin geniş kesiminin oy tercihlerinin ötesinde bu partiyle –taraftar, üye, aktivist, ocak, bucak yöneticisi olarak– kurdukları organik bağın kapsamı ve anlamı, sendikal pratiklerin ötesinde partinin işçi sınıfıyla ilişkilenme stratejisi, kentlerde işçilerin merkezinde oldukları kitlesel hareketler, patronaj ilişkileri temelinde partinin işçiler açısından işlevi vb. gibi konularda, işçilerin öznesi olduğu süreçlerin çalışılması gerekliliğidir. Biz örnek vakamız bağlamında bu konuda ulaştığımız veri ve sonuçlara çalışmamızda yer vererek ve tartışarak sınırlı ölçüde de olsa katkı yapmayı istiyoruz.

Çağlar Keyder'in yerinde saptamasıyla; "Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın Türkiye tarihinde esaslı bir dönüm noktasıdır."[1] Bu esaslı dönü-

1 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 4. baskı, İletişim, İstanbul, 1995, s. 172.

şüm salt bir iktidar değişimi olmanın ötesinde tüm toplumsal sınıf ve kesimlerin konumlarını dönüştüren etkiler yaratmıştır. Behice Boran'ın ifadeleriyle; "Halkın oy hakkını ciddiye alıp ona sahip çıkması ve kendini ezen, horlayan, dertlerine çare bulmayan bir devlet yönetiminin temsilcisi ve sorumlusu olarak gördüğü CHP'yi alaşağı etmesi, politik alanda devrimci bir davranıştır."[2] Nitekim, sendikanın kuruluş sürecindeki baskılar (*kendini ezen*) ve semtin gelişme yıllarındaki hastane, konut ihtiyacı gibi sorunlara karşı gösterilen duyarsızlık (*dertlerine çare bulmayan*) Boran'ın saptamalarına birer örnek oluşturur.[3] Ancak sosyal-siyasal tarihimize genel olarak bakıldığında, dönemin başlıca toplumsal aktörleri olan köylüler, toprak sahipleri, ticaret ve sanayi burjuzavisi, asker-sivil bürokrasi gibi sosyal sınıf ve kesimleri temel alan, onların iktisadi ve sosyal yönelimleri üzerinden 50'li yılları çözümleyen çalışmaların varlığına karşın, görece zayıf (hem nicel hem de siyasi güç boyutuyla) ve belirleyici olmayan ama yine de gelişen ve etkin bir sınıf olarak işçi sınıfının bu türden çözümlemelerde ya hiç yer almadığı ya da özne olmaktan uzak pasif bir varoluş içinde resmedildiği görülür.

Oysa her ne kadar toplum genelinde belirleyici bir iktisadi ve siyasal güce sahip olan ve bu açıdan da DP politikalarının odağında yer alanlar köylüler olsa da; 50'ler boyunca hızla gelişen kentlerdeki işçiler de giderek hem DP için hem de DP ile CHP arasındaki siyasi çatışma açısından etkili bir toplumsal güce dönüşmüşlerdir.[4] 1950 seçimleri Boran'ın sözleriyle, "CHP'nin

2 Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul, 1992, s. 60.

3 Marksist literatür içinden konuya ilişkin farklı bir değerlendirme yapan Sungur Savran; 1950 iktidar değişiminin "halk kitlelerinin ayağa kalkışı olarak" görülmesine, bu hareketlenmede sosyalist hareketin öncülüğü olmadığı için karşı çıkar. Savran halk hareketi kavramına, sadece hareketin hegemonik öncüsü olan sınıf açısından yaklaşarak, yaşanan kitlesel –hegemonya altında olsalar da gerçekten hareketlenen kesimlere ait– deneyimlerin somut görüngülerine, sonuçlarına uzak kalır. Ona göre bu süreçte, "halk ayağa kalkmamıştır, olsa olsa oturduğu yerden bu düzenli nöbet değişimini alkışlamıştır." (Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Kardelen Yayınları, İstanbul, s. 92).

4 Örneğin Mehmet Ali Aybar o yıllara ait bir yazısında, 1950 seçimlerinin hemen öncesinde yoğunlaşan grev hakkı tartışmalarının: "Halkçısının da, demokratının da, artık işçi zümresini bir kuvvet olarak; çekinilmesi, hesaba ka-

iktidardan halkın oyuyla düşmüş olması halk kitlelerinin politik bilinçlenmesinin ilk etkin belirtisi, otoriter, tepeden inme devlet şekline karşı ilk direniş"[5] olarak okunacak olursa, bu direnişte işçi sınıfının da yeri olduğunu görmek ve bu direnişin anlamı, biçimi ve kanallarını anlamaya çalışmak, işçi sınıfının tarihsel oluşumunu kavramak için önem kazanır.

Paşabahçe semti ve bir işçi havzası olan Beykoz, DP'nin başlangıçtan itibaren güçlü olduğu bir bölgedir.[6] Çok partili yaşama geçilmesinden sonra işçilerin hızla DP'ye kaymaları, her düzeyde CHP'liyi rahatsız eden, çeşitli yollarla engellenmesi ve/veya cezalandırılması gereken bir davranış olarak görülür. Kemal Sülker o yıllardaki durumu betimlerken, işçiler üzerinde adeta bir terör estirildiğini, DP'ye girmiş işçilerin yıldırılması için işyerlerindeki CHP'lilerin seferber edildiklerini anlatır.[7] Sülker, bu durumun tipik örneği olarak da Paşabahçe Şişecam fabrikasında yaşananları aktarır:[8]

---

tılması ve her çareye başvurarak mutlaka kazanılması gereken bir kuvvet olarak tanıdıkları gerçeğinin meydana çıkmasına yaradığı" değerlendirmesinde bulunur. (Mehmet Ali Aybar, "Grev Hakkı", Nuhun Gemisi, 8 Şubat 1950, *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm/Seçmeler 1945-1967* içinde, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 162).

5 Boran, s. 60.

6 1961'e kadar olan seçimlerin sonuçları, bu tarihten sonraki sonuçlar gibi TÜİK tarafından, ilçe ve sandık bazında yayınlanınamış olduğundan ilçenin ilgili yıllardaki seçmen tercihlerini net verilerle sunmak mümkün olamamıştır. Ancak yapılan gazete taramaları, görüşmeler ve ulaşılan kaynaklardan edinilen bilgiler bir araya getirildiğinde DP'nin bölgede hep ciddi oy oranlarına ulaşan en etkin parti olduğu anlaşılır.

Örneğin bir gazetede 1957 seçimlerinde ilçede, DP'nin 10.300, CHP'nin 6.552 oy aldıkları bilgisine yer verilir. (*Akşam*, "Beykoz CKMP'ye Taraftar", 25 Ekim 1961, s. 3.) 1957 seçimlerinde İstanbul'da oyların ortalama % 52'sinin DP, % 41'inin CHP tarafından alındığı düşünülürse ilçedeki oranların DP lehine ortalamadan biraz daha yüksek seyrettiği söylenebilir. İl ortalamaları için kaynak: *Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri-5: Seçim (1950-1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1998, s. 3.

7 Kemal Sülker, *Sendikacılar ve Politika*, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 47.

8 Sülker, s. 47. Böylece daha önce değindiğimiz sendika kongresindeki kooperatif tartışmalarının arka planı da anlaşılmış olmaktadır. Ustabaşılar/teknisyenlerle olan çatışma aynı zamanda partizanca bir DP'li-CHP'li çekişmesi olarak da yaşanmaktadır.

"Fabrikanın işçi mümessilleri Demokrat Parti'ye geçmişlerdi. İdare amirleri bunu hazmedememiş ve işçi temsilcilerinin bazılarının işçi kooperatifi yöneticisi olmalarından yararlanarak bunların zimmetlerine para geçirdikleri dedikodularını kulaktan kulağa yaymaya başlamışlardı. İşçi mümessilleri Mart 1949'da yaptıkları olağanüstü bir toplantıda dedikoduculari ispata davet etmiş ve bütün işyerleri işçi mümessilleri ile Bölge Çalışma Müdürlüğü müfettişleri önünde ispat edemedikleri takdirde müfteri durumuna düşeceklerini açıklamışlardı."

İddialar ispatlanamayınca istifa eden DP'li mümessiller yeniden yapılan seçimlerde de kazanarak yerlerini korurlar. Sülker'in fabrikaya dair bir başka örneğinde ise muhasebe servisinde çalışan Paşabahçe DP başkanı Ethem Güleryüz, Adana depo müdürlüğüne tayin edilir, bunun için sağlık durumunun uygun olmadığını belirttiğinde kendisini, aynı zamanda CHP İncirköy ocak başkanı olan fabrikanın doktoru muayene eder ve gidebileceğine dair rapor verir. DP başkanı bunun üzerine fabrikadan istifa eder fakat bu olay Paşabahçe işçilerinin hızla DP saflarına geçmesine neden olur. Sülker; "bunda Güleryüz'e yapılan haksızlığın ve partizan yönetimin etkisi, DP'lilerin çabalarından çok daha verimli rol oynamıştı" yorumunu yapar.[9]

Elbette iktidarlarının devamı konusunda endişeye kapılan CHP'lilerin geliştirdikleri politikalar salt bu kaba partizanlık örnekleriyle sınırlı değildir. Sendikal alandaki yoğun çalışmalarına daha önce değindiğimiz CHP'li Rebii Barkm'ın kullandığı çok daha ince taktikler örnek verilebilir. Barkın zaman zaman partisinin yetkililerinin ilgisizlikleri ve engellemeleriyle karşılaşmasına karşın sendikalar içinde, önemli sendika aktivistlerini parti saflarına kazanmak için birebir düzeyde yürüttüğü faaliyetlerini özetlediği bir raporunda, bu türden faaliyetlerin başarılı sonuçlarından birisi olarak da İ. Cam-İş başkanı Ahmet Topçu'yu gösterir. Barkın'a göre; "Demok-

9 Sülker, *Sendikacılar ve Politika*, s. 48

rat Parti'de faal vazifesi olan Paşabahçe Cam ve Şişe Başkanı Ahmet Topçu faaliyetini durdurmuş ve bizimle her cihetten işbirliği haline geçmiştir. Birliğin kararlarına daima iştirak etmektedir."[10]

Paşabahçe'de, Behice Boran'ın DP'nin halk kitleleri açısından farklılığı ve önemi konusundaki; "DP teşkilatının il, ilçe ve bucaklarda memur, okumuşlardan olmayan, CHP çevreleri dışındaki kimseler tarafından desteklenip kurulması da halkta bu partinin kendisinden olduğu inancının yerleşmesine yardım etti"[11] saptamasını doğrulayacak örneklere fazlasıyla rastlanır. Paşabahçeli işçiler arasında DP'nin gençlik kollarında aktif olarak çalışanlar ve 27 Mayıs sırasında tutuklanarak Yassıada'ya gönderilenler bulunur.[12] Nüfusunun büyük çoğunluğu işçilerden oluşan Paşabahçe'de kurulmuş olan DP Semt Ocağı, daha partinin kuruluş yıllarında DP Beykoz ilçe örgütünün en etkili kollarından birisidir.[13] 1956'da Paşabahçe DP Ocağı'nın yönetimi ağırlıkla İ. Cam-İş yöneticilerinden oluşmaktadır.[14] Ocağın kongresinde işçilerin sorunları ve hükümetin bu alandaki politikaları geniş yer alır, partinin grev hakkını tanıması da toplantıda dile getirilen başlıca taleplerdendir.

1950'lerin sonlarına gelinirken artık CHP'nin de işçi meselelerini gündemine aldığı, sendika aktivistlerini taraftarı yap-

10 *BCA*, no. 490.01/1439.8.1 (13.9.1949 tarihinde Rebii Barkın tarafından CHP Genel Sekreterliğine sunulan; "İşçi Sendikaları ve İşçilerin Teşkilatlandırılması Hakkında Rapor", s. 34) Topçu'nun, rapordan altı ay kadar sonra Birlikten istifa etmiş ve hemen ardından da DP'den milletvekili seçilmiş olması Barkın'ın biraz abartılı bir beklenti içinde olduğunu gösterse de burada önemli olan o sıralarda sendikal alanda süren parti mücadelelerinin boyutunun görülmesidir.

11 Boran, s. 61.

12 "Soyadını Şişecam'ın Kum Ocaklarından Alan Adam: Fikri Maden", *Şişe ve Cam*, sayı 191, Temmuz Ağustos 1996, s. 17.

13 *BCA*. 490.01-437.1814.1 "Demokrat Parti'nin çalışmaları ile ilgili CHP İstanbul İl İdare Kurulu'nun Genel Sekreterliğe gönderdiği rapor" başlıklı, 24.02.1949 tarihli belge içinde "DP Beykoz Bucak Senelik Kongresi zabtı", s. 106.

14 Kemal Sülker, "Partiler İçinde Sendikacılık", *Gece Postası*, 25 Kasım 1956, s. 3. (Kemal Sülker'in Paşabahçe Ocak kongresine ilişkin haberine göre, o sırada ocak başkanı İ. Cam-İş yöneticilerinden Nevzat Şeker'dir. Kongre iki Şişe-Cam'lı sendikacı tarafından yönetilir, Hasan Türkay yeni seçilen yönetimde yer alır.)

makta fazla başarılı olamasa da işçi semti Beykoz'da sosyal politika konularına ağırlıklı bir yer vererek güç kazanmaya çalıştığı görülür. CHP Beykoz ilçe faaliyet raporunda işçilerin, başta mesken olmak üzere, ücretli izin hakkı, grev hakkı, hayat pahalılığı gibi belli başlı sorun ve talepleri dile getirilir, bu konulardaki parti taahhütleri sıralanır ve tabii DP'nin grev hakkını tanımaması eleştirilir.[15] Ama kongre raporunda "işçi meselelerimiz" başlığı altındaki bölümde en geniş yer, bölgedeki fabrikalarda yaşanan partizanlık sorununa ayrılmıştır. Fabrika müdürlerinin, DP'li sendikacılar işlerini aksattıkları halde onlara müdahale edemedikleri, dispanserlerdeki DP'li doktorların partili işçilere bol istirahat verdikleri vb. gibi şikâyetler raporda yer bulur. CHP'li işçilere yapılan partizanca davranışlar, "insanlığa sığmayan" ve "dehşet verici" gibi ifadelerle nitelenecek kadar rahatsız edici boyutlara erişmiştir (a.g.r., s. 26).

Fabrikada partizanlık ve patronaj

CHP döneminde başlayan partizanlık Demokrat Parti iktidarında da yoğun biçimde sürmüştür. Başta kamu işyerleri olmak üzere birçok fabrikada bu kez muhalefete düşen CHP taraftarlarına karşı, geçmiş dönemin yarattığı husumetlerden beslenen ayrımcı, dışlayıcı tutumlar geliştirilir. DP destekçisi işçiler parti mekanizmaları aracılığıyla kimi durumlarda istemedikleri çalışanları yerinden edebilir hale gelirler. DP'li işçilerin hayli güçlü olduğu Paşabahçe fabrikasında da bunun örnekleri daha seçimden birkaç ay sonra ortaya çıkar. Eylül 1950'de CHP Genel Sekreterliği'ne sunulan bir dilekçeyle şu şikâyet iletilir:[16]

15 *CHP Beykoz İlçesi 1958-1959 Kongresi Faaliyet Raporu*, Nuri Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1959, s. 23-25.

16 *BCA*, no. 490.01/663.223.2 (CHP İstanbul İli İdare Kurulu Başkam İlhami Gencer imzasıyla CHP Genel Sekreterliğine 18.9.1950 tarihinde sunulan dilekçe ve ekindeki CHP Beykoz İlçe Başkanı Hüseyin Köktürk'ün İl İdare Kuruluna konu hakkında sunduğu 16.9.1950 tarihli dilekçe ile Bekçibaşı Ali Taymaz'a fabrika Muhaberat ve Sicil Müdürü imzasıyla verilen işten çıkarıldığına dair 13.9.1950 tarihli tebligat sureti).

Dilekçede ayrıca bekçibaşını işten atan fabrika müdürünün ertesi gün

"DP milletvekili Ahmet Topçu, DP Beykoz İlçe Reisi Mehmed Çolakoğlu, Paşabahçe Ocak Başkanı Ethem Güleryüz ve Hasan Kaya hemen her gün Şişecam Fabrikası müdürünü görerek verdikleri onsekiz kişilik listenin tahakkuku için sıkıştırmaktadırlar. İşte bu cümleden olarak altı çocuk babası Ali Taymaz'a sureti ilişik tebligat yapılarak vazifesine nihayet verilmektedir."

Fabrikada bekçibaşı olarak çalıştığı anlaşılan işçinin tazminatı ödenerek işten çıkarılması ve bir grup işçinin daha çıkarılması için de müdürün sıkıştırılması, işçilerin partizanca girişimlerini, milletvekili ve parti yöneticilerinin desteğini alarak ne kadar kolay, erken ve hasmane biçimde gerçekleştirebildiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Diğer taraftan birikmiş düşmanlığın öncelikle yine en alttaki işçilere yöneldiği görülür, asıl hasım olarak görülen memurlara, amirlere dokunmak bu denli kolay olmasa gerektir. Olayda, daha önce kendisi de fabrika doktoru tarafından uğradığı partizanca tutum yüzünden istifa etmek durumunda kalmış olan Ethem Güleryüz'ün de rol oynaması ise DP'lilerin nasıl bir rövanşçı ruh hali içinde olduklarına işaret eder.

Fabrikada partizanca tavırların ilerideki yıllarda süregittiğine dair başka bazı belgeler de mevcuttur. Kemal Sülker'in kişisel arşivinde yer alan bir el yazısı not belki de gizli kalmış bir vakayı öğrenmemizi sağlar. Sendikanın bir önceki dönemdeki CHP'li başkanı, Sülker'e gönderdiği bir mektuba, el yazısıyla; DP'li iki sendika yöneticisinin fabrika müdürüne çıkarak bazı kişileri CHP'li oldukları için işten atmasını istedikleri notunu düşer.[17] Mektupta müdürün bu isteği kesin bir dille reddettiği de söylenir, ancak bu türden girişimlerin o yılların fab-

---

başka bir işe tayin edilerek görevinden ayrıldığı da belirtilir. Beykoz ilçe başkanı genel merkezden, atılan işçinin işine geri dönmesi için yardım istemekte, aksi takdirde partinin İncirköy Ocağı'nın zor durumda kalacağını belirtmektedir.

17 *USTE-KSA*, Documents/ Separate Trade Unions, 394-395 numaralı "Şişe ve Cam sanayii İşçileri Sendikası. 1956-1965" klasörü içinde, 20.11.1957 tarihinde "Muhterem Ağabeyimiz Kemal Sülker beye" hitabıyla yazılmış Sabık Genel Başkan Lütfü Ak imzalı mektup.

rikasında sıklıkla rastlanan partizanlık örneklerinden birisi olduğu anlaşılır. Partizanlık işçiler arasında gerilimlere, huzursuzluklara neden olacak boyutlardadır. 1957 yılındaki bir toplantıda bazı işçiler sendika yöneticilerine, son seçimlerde muhalefet partisi için çalışan işçilerin işten çıkarılacağı yönündeki dedikoduların doğru olup olmadığını sorarlar.[18] 1957 yılında CHP Gümüşsuyu Ocağı'nın kurucusu ve başkanlığını yapan Şişecam işçisi Hüseyin Kızmaz o yıllarda baskılar gördüklerini, çoğunluğunu DP'lilerin oluşturduğu fabrikada kendi ifadesiyle "saman altından su yürüterek" parti çalışmalarını sürdürdüklerini aktarır.[19]

Partizanlık ve iktidar partisi yerel yöneticilerinin işyerlerine müdahaleleri, DP'li kimliğiyle bilinen sendikacıları bile isyan ettirecek düzeye ulaşır. İ. Cam-İş Başkanı Hasan Türkay ve başkan vekili Nevzat Şeker'in, Beykoz DP ilçe başkanını yetkililere şikâyet eden mektubu arşivlerde yer alan ilginç bir örnektir.[20] Kaleme aldıkları mektupta, DP ilçe başkanının; fabrikada yapılan işçi mümessilliği seçimlerine karıştığı, sendikaya nüfuz etmeye çalıştığı, kendisine yakın isimleri kayırdığı ve işçiler arasına nifak soktuğu yolunda şikâyetlerini sıralarlar, yetkilileri durumu gelip yerinde görmek üzere çağırırlar.

Diğer yandan fabrika müdürü Kocatopçu, 27 Mayıs sonrasında bakan olarak görev yaptığı yıllarda, DP dönemi boyunca pek çok işletme yöneticisinin partizanca müdahalelerle karşılaştığını, bu tür baskılara karşı, zaman zaman, bir tür rüşvet bile vermek durumunda kaldıklarını şu sözleriyle ifa-

18 "Paşabahçe Şişe Cam İşçileri ve Particilik", *Gece Postası*, 9 Aralık 1957, s. 5.

19 Emekli Paşabahçe işçisi Hüseyin Kızmaz ile 6.6.2006 tarihinde yapılan görüşme.

20 *TVA-ŞYF*, 10.9.1955 tarihli, İ. Cam-İş antetli, Başkan Hasan Türkay ve Başkanvekili Nevzat Şeker imzalı mektup (İİSB İdare Müdürlüğü dosyasından alınan bu kopyanın aslı muhtemelen DP'nin yetkili organlarına gönderilmişti). Bu belgeyle birlikte aynı dosya içinde yer alan bir grup rapor ve yazışma, Beykoz Deri Kundura Fabrikası'nda işten çıkartılan ve sürgün edilen işçi mümessilleri ile ilgilidir. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, DP yerel yöneticileri, işyerinde ikinci bir sendikayı desteklemekte ve kendi siyasi yandaşlarını etkili hale getirmek için çaba harcamaktadırlar. İ. Cam-İş ve İİSB yöneticilerinin imzalarını taşıyan yazılarla durum, DP Genel İdare Kurulu, İşletmeler Vekâleti gibi mercilere bildirilmekte ve bu olumsuz tutumlara karşı yardım istenmektedir.

de eder:[21] "Bendeniz hususi teşebbüste çalışan bir insan olarak Demokrat Parti'ye 4 bin lira verdim. Mıntıkadaki tazyikleri önlemek için biner biner 4 sene Demokrat Parti'ye hibede bulundum. Bu hibe sayesinde Demokrat Parti'nin tesirini sokturmadım."

Partililiğin, parti kanallarının kullanımının örnekleri elbette sadece partizanlık olarak görülemez. Bu, söz konusu kanalların negatif kullanımıdır. Parti kanallarının, imkânlarının pozitif kullanımı olarak patronaj ise Demokrat Parti döneminde "küçük adam"m başlıca kişisel ve toplu kazanım yöntemlerinden birisi olmuştur.[22] Hem sendikacıların hem de işçilerin kişisel, yerel topluluk düzeyinde ya da işyeri bağlamında DP ile geliştirdikleri patronaj ilişkilerinin pek çok örneğine rastlanır. Sendika yetkililerinin ya da çeşitli konularda oluşturulan heyetlerin Ankara'ya gönderilmesi ve gidenlerin partili milletvekillerinden Cumhurbaşkanı'na kadar çeşitli düzeydeki DP'li yetkililer ile görüşmeler yapması neredeyse standart hale gelmiş bir patronaj stratejisi olarak değerlendirilebilir. Örneğin semtteki işçilerin acil taleplerinden birisi olan sigorta hastanesi için bölgedeki fabrikalarda örgütlü sendikaların temsilcilerinden oluşan bir heyet Ankara'ya gönderilir,[23] Şişecam işçilerinin kurduğu yapı kooperatifi kredi sorunlarını çözmek için sendikacı Hasan Türkay Ankara'da DP'li milletvekilleriyle görüşmeler yapar.[24]

---

21 Milli Birlik Komitesi Tutanakları, 19.9.1960, Birinci Oturum, s. 8.

22 "Patronaj, eşit olmayanlar (bir yanda önderler/patronlarla öte yanda izleyicileri/yandaşları) arasındaki kişisel ilişkilere dayanan bir siyasal sistem diye tanımlanabilir. Her iki yanın da ötekine verecek bir şeyleri vardır. İzleyiciler patronlarına çeşitli simgesel biçimlerde anlatımını bulan siyasal desteklerini ve saygılarını sunarlar. Patronlar da yandaşlarına, konukseverlik gösterme, iş bulma ve koruma sunarlar." Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Mete Tunçay (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 70.

23 "Paşabahçede Kurulacak Sigorta Hastanesi", *Gece Postası*, 28 Kasım 1954, s. 1, 3.

24 "Şişe Cam Fabrikası İşçisine 70 Ev İnşaatı Yazın Yaza Başlıyacak", *Gece Postası*, 9 Aralık 1956, s. 1.

Mecliste Paşabahçeli Bir DP Milletvekili

Ahmet Topçu sendikanın 10. kuruluş yıldönümü töreninde konuşma yaparken (1957). (Kaynak: *USTE-KSA*, Documents / Separate Trade Unions, 401-402 Meetings, 1949-1962.)

CHP'lilerin tüm çabalarına karşın DP, işçiler de dahil geniş halk kesimlerinin desteğini alarak büyük bir seçim başarısı kazanır. Barkın'ın partisine kazandığını sandığı İ. Camİş başkanı Ahmet Topçu da, çok partili dönemin ilk milletvekillerinden birisi olarak meclise girer. İşçi havzası Beykoz kendi temsilcisini meclise göndermiş olur. Mesut Gülmez'in yerinde tespitiyle;[1] CHP'nin işçi sorununa ilişkin aşamadığı otoriter yaklaşımının yarattığı zaafı değerlendiren ve esasen işçi çevrelerine yönelik siyasal amaçlı bir tutum içinde, pek de içten görünmeyen bir grev hakkı savunusu geliştiren DP'nin; bu konuda kongrelerde yaptığı konuşmalar ve *Hürbilek* gazetesinde geliştirdiği polemiklerle tanınan, militan ve kalemşör bir öncü işçiyi meclise sokması dikkate değerdir. Ancak burada bir ayrıntıya daha dikkat çekmek gerekir: Topçu'nun grev hakkını

1 Mesut Gülmez, *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 287.

savunurken geliştirdiği argümanlar ve söylem incelendiğinde, DP sözcülerinin o sırada kullandıkları; sınıf mücadelesini yadsıyan "demokrasinin gereği" temasıyla sınırlı düzeyi aştığı görülür. *Hürbilek* gazetesinin sendika başkanlarına yönelttiği dört soruluk ankete yanıt verdiği yazısında, "işçilerin sermayecilerin aşırı istismarlarından kurtulmaları" için tarihte; patrona başvurma, devlete başvurma (tahkim yolu) ve sınıf mücadelesi olmak üzere üç yol bulduklarını belirler.[2] Devamla, bu üç yoldan ilkinin zaten geçersiz olduğunu söyledikten sonra, devlete başvurma (tahkim) yoluyla ilgili belirlemeleri ilginçtir:

> "Halbuki *devlet işveren sınıfının diğer sınıflar üzerindeki hâkimiyeti temsil ettiğinden*, devletin işçi ile sermayeci arasındaki herhangi bir ihtilaftan dolayı karar vermesi işverenin karar vermesi demektir. İşveren ise kendi aleyhine bir karar vermeyeceğinden bu yoldan da işçi sınıfının haklarını elde etmeleri de imkânsızdır" (vurgu bize aittir)

Marksist bir devlet analizini çağrıştıran bu ifadelerin, DP'nin fikir evreninin ötesindeki niteliğini, sahibinin sınıfsal konumuyla ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Yazının devamındaki vurgular ise daha da dikkat çekicidir:

> "Sınıf mücadelesi yolu, bu yol her sınıfın kendi kuvvetlerine dayanarak haklarını elde etme yoludur... Bugünkü cemiyet kanunumuz, sınıf esası üzerine cemiyet kurma hakkını kabul etmiştir. Memleketimizdeki mevcut sınıfların siyasi cemiyetler kurarak haklarını elde etmek için teşkilatlı olarak mücadele etmeleri demektir. Esasen demokrasi de bu demektir. Binaenaleyh demokrasimizin inkişafı arzu ediliyor ise iş kanunumuzla cemiyetler kanununun arasındaki bu tezat giderilmelidir. Ve işçiye grev hakkı tanıyan bir iş kanunu çıkarılmalıdır."

Yazıda, DP temsilcilerinin o sıralarda işçi toplantılarında ve yazılarında; "Esasen mevcud olmayan sınıf mücadelesini,

2 "Sendika Başkanlarına 4 Sual: Ahmet Topçu Diyor ki", *Hürbilek*, yıl 2, sayı 77, 2 Aralık 1949, s. 2.

bu toprağın içine atmak istiyoruz"[3] veya "bir memleketteki muhtelif içtimai sınıfların hakiki menfaatleri asla birbirine aykırı değildir"[4] gibi ifadelerle yadsıdıkları sınıf mücadelesi fikrine açıktan yapılan bu vurgunun yanı sıra grevin bir "sınıf mücadelesi aracı" olarak konması, Topçu'nun sendikal mücadelesi içinde kazandığı sınıf bilincinin bir sonucu olsa gerektir. Uzunca alıntılarla yer verdiğimiz yazıda yer alan düşüncelerin, hem muhalefet hem de iktidar yıllarında sınıf mücadelelerini reddeden, halkçılık ideolojisinden kopamamış DP kurucusu Celal Bayar'ın ve diğer parti önderlerinin yaklaşımlarıyla[5] uyum içinde olmaması, işçilerin tek parti iktidarı karşısında en güçlü seçenek olarak içinde yer aldıkları bu popülist partiye tam bir ideolojik uyum sağlamayabileceklerini ya da işçilerin kendi deneyimleri ve öğrenme süreçlerinin ortaya çıkardığı birikimin partinin ufkunu aşabileceğini göstermesi açısından anlamlıdır.

Kuşkusuz bu yorumdan o sırada işçi hareketinin öncülerinin DP'nin ideolojik perspektifinden çok ileride bir bilince sahip olduğu gibi abartılı sonuçlara varmak amacında değiliz, yalnızca işçi sınıfının öz deneyiminin önemine ve dönemin muhalefetini büyük ölçüde bir şemsiye altında toparlayan DP'nin sınıf dokusunun heterojen karakterine dikkat çekmek istiyoruz. Sonuç olarak, dönemin işçi önderlerinden birisinin, CHP ile DP arasında yapılan bir yarışa konu olması, onun en-

---

3 Bu sözler 5 Şubat 1950'de toplanan İİSB 3. Genel Kurulu'na DP temsilcisi olarak katılan Fuad Köprülü tarafından yapılan grev hakkıyla ilgili konuşmada yer alır. (*Cumhuriyet*, 6 Şubat 1950, aktaran: Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi*, s. 274).

4 Fuat Köprülü, *Demokrasi Yolunda*, T. Halasi-Kun (Toplıyan), Mouton, The Hague, 1964, s. 766, (Fuad Köprülü'nün 30 Ocak 1948 tarihinde *Son Saat* gazetesinde yayınlanan yazısı).

5 Celal Bayar'ın sınıf mücadelesi ve genel olarak işçi haklarıyla ilgili yaklaşımlarının yukarıdaki saptamayı da içeren uzun dönemli bir analizi için şu kaynağa bakılabilir: Mesut Gülmez, "Celal Bayar ve İşçi Hakları", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 20, sayı 1, Mart 1987, s. 87-106. Ahmet Makal da DP'nin dönem içinde egemen olan halkçılık ilkesi çerçevesinde, dayanışmacı bir anlayışla sınıf mücadelelerini reddeden bir yaklaşım içinde olduğunun, bu anlamda CHP ile aralarında bir devamlılık bulunduğunun altını çizer. (Makal, *Çok Partili*.., s. 59-60).

telektüel kapasitesi ve sahip olduğu, sınıf mücadelesini temel alan sol yönelimli düşüncelerini, bize ipuçları sunan önemli ayrıntılar olarak not etmekle yetiniyoruz.[6]

Fabrikadan meclise geçen genç işçi vekil Topçu Ankara'ya giderken Haydarpaşa garında kendisini uğurlamaya gelenlere şu sözü verir:[7] "Hiçbirinizi unutmıyacağım. Unutmıyacağım bir şey daha var: Almakta olduğunuz saat ücretlerinin azlığı, gıdalarımızın noksanlığı ve meskenlerimizin yokluğu." Burada, daha önce üzerinde ısrarla durduğu grev hakkından söz etmemesi ve DP'nin o sıradaki politik tercihlerine uygun olarak toplu çalışma ilişkileri yerine çalışma ilişkileri alanındaki bireysel haklara vurgu yapması dikkat çekicidir. Öte yandan bu sözler onun bir işçi olarak yaşadığı yoksunluk deneyimlerinin politik alana tercümesi olarak da okunmalıdır.

Topçu'nun, çoğu burjuva ve bürokrat kökenlilerden oluşan, işçi hakları konusunda bütünlüklü ve tutarlı politikalara sahip olmayan –hatta negatif tutumlara sahip olan– DP meclis grubunda iki dönem devam eden vekilliği hiç de kolay olmaz. Bir yandan kendi grubu ile çatışmak durumunda kalırken bir yandan meclis performansı, sendikacılardan eleştiri alır.[8] Kendisi de 1952 yılında İş Kanunu'nun bir maddesinin

---

6 Abidin Nesimi; 1950 seçimlerinde Celal Bayar'ın İstanbul'da DP'den aday göstermek üzere DP İstanbul İl İkinci başkanı olan Halimi Efendi'den birkaç işçi aday ismi istediğini, onun da DP'li olmayan ancak *Hürbilek*'teki yazılarıyla dikkat çeken iki kişiyi Celal Bayar'a önerdiğini aktarır. Bu işçiler DP'den aday olacaklarını anlayınca partiye girerler, buna karşılık DP listesinden milletvekili olabileceklerini uman ama beklentilerinin gerçekleşmediğini gören bazı DP'li işçiler de DP'den ayrılırlar. (Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler*, Promete Yayınları, İstanbul, 1979, s. 218.) Yazarın anılarında isimlerini zikretmediği bu iki işçiden birisi Ahmet Topçu olsa gerektir. Bu durumda, DP'li Bayar'ın, CHP'li Barkın ile; Topçu gibi sevilen ve etkili yazılar yazan bir işçiyi kazanmak için yaptığı mücadeleyi kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

7 Kemal Sülker, "İstanbul İşçi Miletvekili Ahmet Topçu'nun Hayatı ve Anlattıkları", *Gece Postası*, 22 Mayıs 1950, s. 3.

8 Sülker dönemin sendikacılarının kendisine gönderdikleri mektuplar ve çeşitli beyanatlarından örneklerle mecliste kendilerinden beklenen etkinliği gösteremeyen –Topçu da dahil– DP'li milletvekillerine yönelen eleştirileri aktarır. Bkz. Sülker, *Sendikacılar* ve..., s. 126-137.

değiştirilmesi için tasarı hazırlayarak meclise getirdiğinde, tasarının komisyondan geçmesinin güçlüğünü ve yaşadığı hayal kırıklığını anlatırken; "komisyondaki münakaşaları ve bu münakaşalarda bir an duyduğum aciz yüzünden kendimi tutamıyarak ağladığımı unutamam" sözleriyle içinde bulunduğu koşulları özetler.[9]

Her şeye karşın bu ve benzeri teklifleriyle mecliste işçiler lehine gösterdiği çabaları ve kazanımlara katkısını görmezden gelmek bu idealist genç işçi vekile haksızlık olacaktır.[10] Topçu mecliste bulunduğu yıllarda Çalışma Komisyonlarında yer alır ve birçok kez de komisyonun sunduğu tasarılara muhalefet şerhi koyar. İşçi meskenleri, kamu işçilerine verilecek ikramiyeler gibi konularda değişiklik önergesi vererek ya da söz alarak öneri ve eleştirilerde bulunur, genellikle bu tür haklardan daha geniş bir işçi kitlesinin yararlanması yönünde görüşler savunur.[11] Öte yandan vekilliğinin ilk yıllarında, asıl davası olan grev hakkı konusundaki düşüncelerinin biraz esnediğini (daha önce tümüyle geçersiz bulduğu tahkim sistemiyle grev hürriyetinin birleşebileceğini düşünmektedir artık) ancak temelde bu hakkı savunmaya devam ettiğini görürüz.[12] Tabii milletvekili olarak sadece meclis faaliyetlerine katılmakla kalmaz, sendikaların kongrelerinde bulunur, ko-

---

9 Kemal Sülker, "Çalışma Hayatında Sosyal Adalet Tesis Edilmelidir", *Gece Postası*, 15 Ağustos 1952, s. 4.

10 Örneğin sözü edilen değişiklik meclisten geçmiş, böylece; "ihtiyarlık sigortasından aylık veya toptan ödeme almak gayesiyle iş akdini fesheden işçinin" de tazminat alması sağlanmıştır. (8.2.1952 tarihli ve 5869 sayılı kanun. *Resmi Gazete*: 13.12.1952, sayı 8033).

11 Bu bilgilere, Ahmet Topçu'nun milletvekilliği yaptığı yıllara ait TBMM Zabıt Ceridelerinde yapılan tarama sonucunda ulaşılmıştır. (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 8, cilt 22, 1950 ile *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 11, cilt 1, 1957 arasındaki ciltler) Söz edilen örnekler şu zabıtlarda bulunur: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 9, cilt 24 Devamı, Birleşim 114, 22.7.1953, s. 1029-1031 ve *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 10, cilt 1-2, Birleşim 14, 28.6.1954, s. 280.

12 Kemal Sülker, "Ahmet Topçu'nun Grev Hakkındaki Kitaplardan Öğrendikleri", *Gece Postası*, 12 Ağustos 1952, s. 6 ve Kemal Sülker, "Ahmet Topçu Grev Hakkının Tanınmasına Taraftar", *Gece Postası*, 20 Ağustos 1952, s. 6.

nuşmalar yapar, işçi meskenleri vb. gibi konularda bakanlık çalışmalarına katılır. İ. Cam-İş'le de ilişkilerinin sürdüğü anlaşılır. Sendikanın birçok toplantısına katılmasının yanı sıra işyerindeki ve Ankara'daki çeşitli sorunlarının çözümünde de yardımcı olur.[13]

13 İ. Cam-İş'in bir raporunda; fabrikanın önemli bir hammaddesi olan sodanın ithal edilmesinde ortaya çıkan sorunun giderilmesinde milletvekili Topçu'nun girişimlerinin etkili olduğu belirtilir. ("İ. Cam-İş İdare Heyetinin 1953-1954 Devresi Bir Senelik Faaliyet Raporu", *Cam-İş*, yıl 3, sayı 23, 1 Eylül 1954, s. 4.

İktidarın yedek gücü olarak işçiler

Demokrat Parti'nin iktidar dönemi partizanlıkla birlikte milliyetçiliğin ve anti-komünizmin de yükseldiği, kitlelerin parti saflaşları ya da milliyetçi, anti-komünist kışkırtmalar için seferber edildiği bir dönem olur. CHP'nin büroları aracılığıyla sendikalar kurdurup denetleyerek onları kendi yedeğinde birer kitle örgütü yapma yönündeki politikaları DP tarafından da özü itibariyle devam ettirilir. Evet DP sendikalar kurdurmamış, hatta sendikaların parti vesayetinden kurtulmaları yönünde görüşler savunmuştur ama iktidarı döneminde yandaşı sendikacılar eliyle bu yapılardan ve onların üyelerinden kendi gündelik politik manevralarında mobilize ettiği bir kitle gücü olarak yararlanmaktan geri durmamıştır. Siyasi tarihimize acı deneyimler olarak kazmanmış kitlesel kışkırtmalar ve linç gösterileri, düşmanlık yaratan cephe oluşumları bu döneme damgasını vurur. Bu eylemlerin kentlerdeki öncü aktörleri arasında işçiler de bulunur. DP, büyük bir bölümü umutlarını kendisine bağlamış, kendisini desteklemiş işçi sınıfını araçsallaştırır, onların tarih sahnesinde hakları için mücadele eden bir sınıf yerine kışkırtılmış kalabalıklar olarak, mobilize edilmiş vurucu güçler olarak yer almalarını tercih eder.

Ekonomik göstergelerin olumlu seyrettiği ilk dönemin ardından gelen durgunluk yıllarında iktidarın, otoriter bir yönelime girdiği gözlenir. 1955 yılından itibaren oluşan baskıcı

ve saldırgan atmosfer içinde uluslararası planda gündeme gelen Kıbrıs meselesi üzerinden yürütülen milliyetçi propaganda öne çıkar. Bu siyasetin yürütülmesinde kullanılan başlıca araçlardan birisi de hükümetin vesayetinde kurulan Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin (KTC) faaliyetleridir. İktidara yakın bir grup hukukçu ve gazeteci tarafından kurulan Cemiyet öğrenci birliklerinin yanı sıra sendikalarla da yakın bir ilişki içindedir. Akkaya'nın yerinde saptamasıyla, 40'lı yıllardan itibaren milliyetçilik ve anti-komünizmin toplumsallaştırılmalarında sosyolojik bir aktör olarak algılanıp bu temelde yapılandırılmaya girişilen işçiler ve örgütlerinin[25] büyük kısmı o sıralarda basın tarafından milli dava olarak sürekli gündemde tutulan Kıbrıs meselesinde de etkin bir rol oynama çabasındadırlar.

Özellikle de iktidar yanlısı sendikacılar ve onların yönetimindeki sendikaların bu yönde yürüttüğü etkinliklerin belirgin örneklerini, tam da bu nitelikte bir yönetim yapısına sahip olan İ. Cam-İş'te izlemek mümkündür. 1954'ün son aylarında bir grup sendikacının Kıbrıs'taki Türk işçilerin komünistlerin etkisinden uzak, milliyetçi çizgide sendikalar oluşturmaları ve bir araya gelmeleri misyonuyla gerçekleştirdikleri Kıbrıs gezisine katılan başkan Hasan Türkay geziye dair izlenimlerini sendika dergisinde yayınlar.[26] Saldırgan bir milliyetçilik ve anti-komünizmle bezeli yazıda, Kıbrıslı Türk işçi birliklerinin temel amaçları, "kırıcı grevlere gitmeyerek işverenlerle masa başında anlaşmak ve komünist sendikalarla mücadele etmek" olan bir federasyon oluşturmaları için yapılan çalışmalar anlatılır. Başkanının da katıldığı Kıbrıs gezisini izleyen günlerde bu havaya kapılmış olduğu anlaşılan sendika, İİSB'ye gönderdiği bir yazıyla Kıbrıs'taki Türk teşkilatlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere, bir miktar bayrak ve Atatürk fotoğrafını temin ettiğini haber verir.[27]

---

25 Yüksel Akkaya, "Korporatizmden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı", Tanıl Bora-Murat Gültekingil (ed.), *Milliyetçilik* içinde (829-840), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 836.

26 Hasan Türkay, "Kıbrıs'taki İntibalarım", *Cam-İş*, sayı 27, 1 Ocak 1955, s. 1, 4.

27 *KISA*, "İİSB'nin 4.1.1955 tarih ve 1128 sayılı yazısının karşılığı olarak İ. Cam-İş'ten Başkan Hasan Türkay imzasıyla 17 Ocak 1955 tarih ve 467 sayılı yazı", (İİSB evrak kayıt tarihi: *17.1.1955*, no: *1624*).

Hemen bir sonraki ay içindeyse Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin Paşabahçe Şubesi açılır.[28] İşçilerin yoğun olarak katıldıkları açılış töreni sendikacıların yanı sıra fabrika müdürünün de konuşmalarıyla hamasi bir hava içinde geçer. Cemiyet'in şube başkam ise aynı zamanda sendikanın yöneticisi olan Hasan Türkay olmuştur. Dilek Güven'in dikkat çektiği gibi KTC'nin İstanbul şubelerini kuranlar çoğunlukla DP ilçe yöneticileri ve sendika yöneticileridir.[29] DP'nin işçi örgütlerini milliyetçi temelli bir mobilizasyona soktuğu saptamamız da bu olguya dayanmaktadır. Paşabahçe şubesi etkin bir şube olarak çalışmalarına devam eder. Cemiyetin 6-7 Eylül olaylarından hemen önceki son büyük toplantılarından birisi Paşabahçe şubesinde, 28 Ağustos 1955'te, *Cam-İş*'in haberine göre binlerce Paşabahçelinin katılımıyla gerçekleşir.[30] Toplantıya katılanlar hep birlikte, "gerekirse Kıbrısa gönüllü gitmeye" yemin ederler.

Tüm ülkeyi saran gergin atmosfer sonunda bir provokasyonla patlar ve 6-7 Eylül 1955 günü başta Rumlar olmak üzere İstanbul'daki azınlıklara yönelik kitlesel bir saldırıya dönüşür. Bugün elimizdeki çeşitli kaynaklar bu saldırılarda işçiler ve örgütlerinin etkin ve yaygın bir biçimde yer aldığını göstermektedir.[31] Nitekim Paşabahçe işçilerinden de olaylara katılanların olduğu yönünde tanıklıklar bulunur.[32] Olaylar sırasında tutuklananların çoğunluğu işçilerdir, olaylardan sonra ise çok sayıda sendikacı tutuklanır. Bunlar arasında İ. Cam-İş yöneticileri de vardır.[33] Bu arada diğer birçok sendika gibi İ. Cam-İş'in

28 "Kıbrıs Türktür Cemiyetinin Paşabahçe Şubesi Merasimle Açıldı", *Cam-İş*, yıl sayı 29, 1 Mart 1955, s. 2, 4.

29 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 61.

30 "Paşabahçe KTC Toplantısında Binlerce Paşabahçeli Gerekirse Kıbrısa Gönüllü Gitmeye Yemin Ettiler", *Cam-İş*, sayı 35, 1 Eylül 1955, s. 1, 2.

31 Güven, s. 63-64.

32 Güven, s. 64. Dönemin tanığı olan Paşabahçe işçileri olaylar sırasında Paşabahçe'de de Rumlara ait dükkânlara (örneğin bir Ruma ait kasap dükkânı) ve kiliseye saldırılar yapıldığını anımsarlar. (Ali Kaya ve Feride Yanık görüşmeleri).

33 İstanbul 2 no.lu Örfi İdare Komutanlığı Askeri Mahkemesi 24.9.1955 tarih ve 55/10652 sayılı yazısındaki tevkif edilenler listesi. Aktaran: *6-7 Eylül Fotoğraflar-Belgeler / Fahri Çoker Arşivi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005,

merkezinde de Örfi İdare'nin (sıkıyönetim) görevlendirdiği asker ve polislerce arama yapılmış, içerideki evraka el konup kapı mühürlenmiş ve sendikanın faaliyeti kısa bir süre için durdurulmuştur.[34]

Topkapı'daki işçiler

50'li yılların sonlarına yaklaşırken Demokrat Parti iktidarı hayli yıpranmış ve CHP, İnönü önderliğinde daha etkili bir muhalefet geliştirmeye başlamıştır. Bu kapsamda CHP lideri İsmet İnönü 1959'un bahar aylarında iddialı bir yurt gezisine başlar, hemen her durağında ciddi gerilimlerin yaşandığı, iktidarla muhalefet taraftarlarının çatıştıkları gezinin son durağı olan İstanbul'da, sonradan DP aleyhine ciddi soruşturma ve iddiaların konusu olacak organize bir saldırı yaşanır. İnönü, 4 Mayıs 1959 günü Topkapı civarında toplanan kalabalığın bindiği araca saldırmasıyla ortaya çıkan linç girişiminden askerlerin müdahalesiyle son anda kurtulur. Siyasi tarihimize "Topkapı Olayları"[35] olarak geçen bu eyleme de sendika yöneticilerinin organizasyonuyla çok sayıda DP yanlısı Paşabahçe işçisinin katıldığına dair belgeler ve tanıklıklar mevcuttur. 27 Mayıs askerî darbesinin ardından başlayan Yassıada Duruşmaları kapsamındaki soruşturmalardan bir kısmı da Topkapı Olayları'na yöneliktir. Birçok fabrikada soruşturma yürütülmüş ve bunlardan genellikle DP yanlısı sendikacılar ve işçilerin olayların başlıca failleri arasında oldukları sonucu çıkmıştır. Şişecam fabrikasıyla ilgili doğrudan bir soruşturma olmamakla birlikte, Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası için açılan soruşturmaya ilişkin

s. 273. Sendikacılar yaklaşık iki aylık bir tutukluluktan sonra Aralık 1955'te tahliye edilirler.

34 *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6.2, 25.10.1955 tarihli Örfî İdareden Top. Yzb. Sulhi Karaçak vd. imzalı Zabıt Varakası ve *İEM. GŞ/SDA.* Dosya no: 13-6, Türkiye Şişe ve Cam İşçileri Sendikası Hakkında Malumat Hulasası (belgede 24.10.1955 gün ve Örfî İdare Komutanlığının 1501 sayılı buyruğuyla faaliyetten men edilen sendikanın 3 Kasım 1955 gün ve 3769/10228 sayılı emirle faaliyete geçmesine müsaade edildiği bilgisi verilir).

35 Topkapı olaylarıyla ilgili bilgi için bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 4. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 233.

olarak sunulan müfettiş raporunda Şişecam işçilerinin de olaylara katıldıkları ve özellikle İ. Cam-İş yöneticilerinden bazılarının olayın organizasyonunda etkin bir biçimde yer aldıkları yönünde ifadeler yer alır.[36] Sendika yöneticisi Lütfü Ak, 27 Mayıs sonrası günlerde, olaylara adı karıştığı gerekçesiyle göz altına alınır.[37]

O yıllarda fabrikada işçi olarak çalışan kaynak kişilerimizden bazıları Topkapı Olayları'nda bizzat yer aldıklarını, bazıları da fabrikadaki organizasyona tanık olduklarını aktarmışlardır.[38] Olaylar sırasında genç bir Paşabahçe işçisi olan Kristal-İş sendikası kurucusu ve genel başkanı Mehmet Şişmanoğlu'nun tanıklıkları da dikkat çekicidir:[39]

> "Biz o gün fabrikada bir başka elektrikçi arkadaşımla arızalı bir trafoyu tamir etmeye çalışıyorduk. Bir baktık ki, işçileri toplamışlar kamyonlara dolduruyorlar. Hepsinin eline birer Demokrat Parti bayrağı tutuşturulmuş. Ustabaşı geldi, 'Topkapı'ya, sağır İsmet'i protesto etmeye gidiyoruz' dedi. Sağır dediği, İsmet İnönü. Öğrendim ki, eylemi fabrikanın müdürü Şahap bey organize ediyormuş. İşçiler de ustabaşıyla müdür ne derse onu yapıyorlar. Bana da "geleceksin" dediler. Gitmek istemiyordum. Aklıma revire gidip rapor almak geldi. Revire gittim ki ne göreyim. Meğerse organizatörlerden biri de aynı zamanda Demokrat Parti İlçe Başkanı olan Fabrika revirinin baş-

36 *BCA*, no. 10.09 / 142. 441.1 (5.9.1960 tarihinde 5 Numaralı Yüksek Soruşturma Kurulu Başkanlığına sunulmuş olan Tekel Genel Müdürlüğü Müfettişi Sait Aksungur'un raporu).

37 "2 Numaralı Tahkik Kurulu 5 Günde Yassıadadan Döndü", *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1960, s. 5.

38 Ali Kaya, –emekli Paşabahçe işçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme. Kaya görüşmede, o gün çok sayıda DP'li işçinin işe gelmedikleri halde kart basarak bu iş için tutulmuş motorlarla eyleme gittiklerini aktarır.

39 "Mehmet Şişmanoğlu: Adı Sınıf Mücadelesi İle Anılan Adam", Mayıs 2004 tarihinde Ertuğrul Çalak ile İsmail Özkan tarafından yapılmış olan ve Bilgibeykoz (www.bilgibeykoz.net) web gazetesinin 8. sayısında yayınlanan, röportajdan aktaran; "Mehmet Şişmanoğlu: Adı Sınıf Mücadelesi İle Anılan Adam", www.kristalis.org.tr/aa_dokuman/sismanoglu% 20soylesi.doc. Aynı yıllarda fabrikada işçilik yapan Hüseyin Kızmaz ve Ali Kaya'nın tanıklıkları da Şişmanoğlu'nun anlattıklarına benzer ayrıntılar içerir.

hekimi Naci beymiş. Eyleme gitsinler diye işçilere sıradan rapor veriyor. İşçilerin çoğu nereye gittiğini bile bilmiyor."

Sanayi Bakanlığına getirildiği sırada, Topkapı Olayları ile ilgili olarak yürütülen soruşturmada adı geçen Kocatopçu iddiaları reddeder.[40] Ona göre, olaylara Paşabahçe'den 30 kişi karışmıştır. DP ilçe örgütü fabrika müdürünü arayarak, cumhurbaşkanını karşılamak üzere, bir miktar işçiyi göndermesini istemiş, müdür de bu talebi yerine getirmiştir. Kocatopçu bunu bir süre sonra öğrendiğini ve müdürden bir daha böyle yerlere işçi gönderilmemesini istediğini anlatır.

Yüzlerce işçinin, Beykoz gibi –hele de o zamanın koşullarında– hayli uzak bir bölgeden, işyerlerinde problem yaşamamalarını sağlayacak bir organizasyonla Topkapı'ya getirilmiş olmaları partizanca mücadelenin geldiği boyutun yanı sıra DP'nin işçilere yönelik araçsalcı yaklaşımının da bariz bir örneğidir. İşçilerin organize olma kapasitelerinin farkında olan iktidar, bu ürkütücü kapasiteyi kendi amaçları için kullanmayı bilmiştir. Onların sınıf olarak meydanlara çıkmasına engel olan DP iktidarı, bindirilmiş kıtalar olarak sokaklara inmelerini, sendikalardaki partizanları ve fabrikaların aciz (veya partizan) yöneticileri aracılığıyla başarmıştır. İşçi sınıfının bu türden bir vurucu güç olarak kullanıldığı vakalar, tarihin gölgeli ama dile getirilmesi gereken sayfaları olarak açılmak ve anlaşılmak zorundadır. İşçi sınıfının deneyim birikimi bunları da katmadan anlaşılamayacaktır.

Bir işçi havzası sola açılırken

1960'ların başında toplumun çeşitli kesimleri benzer etkiler altında bir dinamizm içine girmişlerdir. Yalnızca işçi sınıfının sendikal ve siyasal mücadelesi bağlamında değil, her alanda, verili kurumların dışına taşan, kendisine yeni ifade biçimleri arayan ve yaratan bu hareketlilik, 1960'ların sonuna varıldığında potansiyel olarak yalnızca siyasal rejimi değil, potansiyel

40 "Sanayi Bakanının Açıklaması", *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1960, s. 5.

olarak burjuvazinin egemenliğini de aşmaya yönelik bir kalkışmaya dönüşecektir.[41] Ortaya çıkan hareketlilik ve arayışlar dalga dalga ülkenin her köşesine doğru yayılır. Farklı toplumsal muhalefet mecraları arasında etkileşimler ve zaman zaman birliktelikler oluşur. Tüm bu dinamizmin Paşabahçe gibi geleneksel bir işçi semtine ulaşmaması düşünülemez. 1960'lı yıllarda sosyalist hareketin ana akımını oluşturan TİP'in bölgedeki faaliyetleri işçiler arasında taraftar bulur. Öte yandan farklı kesimlerden ilericilerin yerel odaklar oluşturma yönünde arayışları da vardır. O sıralarda genç ve arayış içinde bir genç işçi olan İsmail Özkan bu yerel arayışın önemli örneklerinden Harmantepe Kültür Derneği'ni bize tanıtır.[42]

1967 yıllarında Harmantepe Kültür Derneği (HTKD) açılır. Dernek bölgede çeşitli fabrikalarda çalışan işçiler ve çoğu Yıldız Teknik Üniversitesi öğrencisi Dev-Genç'li üniversiteliler tarafından kurulmuştur. Burası İsmail Özkan ve arkadaşlarının sendikal ve toplumsal faaliyetlerin nasıl devindiğini görmeye başladıkları yer olur. Hedefi sosyal ve kültürel gelişimi o bölgede yaygınlaştırmak olan dernek, döneme özgü siyasal gelişmeleri de gözleyen temel siyaset öğretimi yapılan bir ortamdır. Özellikle tiyatro etkinliklerinde başarı sağlanır. HTKD aynı zamanda, daha sonra bölgede Halkevinin kurulmasına zemin hazırlayan ilk oluşum niteliğindedir.

Dernek işçi ve üniversiteli gençler arasında bağ kurulmasını sağlar. Genç işçiler dernekte, Yıldızlı öğrenci üyeler aracılığıyla memleketteki sol siyaset hakkında bilgi edinme olanağı bulurlar. Bir yandan da kuşaklar arası bir çatışma yaşanır. Dernekteki gençlerin babaları müdahalede bulunur, oraya gitmelerini istemezler. İ. Özkan burada Yıldızlı politik öncü gençlerle ve üniversitedeki öğrenci hareketleriyle tanışır. Otoriter baba, aile ve çevre ilişkilerine karşı özgürlük isteğiyle ilişki kurulan solcu gençlerin taşıdığı fikirlerin buluşması Özkan'ı sosyalist siyasete yönlendirir. İ. Özkan o yıllarda fabrika içinde yüz civarın-

41 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 2017.

42 İsmail Özkan görüşmesi.

da işçi, usta ve mühendisten oluşan bir devrimci dergi abonesi gruba yayın dağıtmaktadır. İşyerinde de giderek "Dev-Genç'li" olarak tanınmaya başlar. O dönemde fabrika işçilerinin çoğu AP'lidir. Semtte sol kimliğiyle tanınanlar arasında, Kristal-İş kurucusu ve kadrosu olan TİP'liler vardır. Beykoz TİP örgütünün kuruluşu bölgede solun gelişimi açısından önem taşır. İşçi hareketinin gelişimini izleyen genç işçiler, öğrenci hareketi yerine sınıf esaslı bir çizgiye yönelirler ki bu yönelişin sonuçları da "Gençlere Yetmeyen Sendika" başlıklı bölümde ele alınmıştır. Solun birçok kanaldan hızlı bir gelişme kaydettiği 1970'lerde semtte farklı gruplar yerel parti birimleri oluşturarak, dernekler açarak yaygınlık kazanırlar. Paşabahçe geleneksel olarak sağ oyların yüksek düzeyde seyrettiği, muhafazakâr dokunun güçlü olduğu Beykoz bölgesinde sol kimliğiyle öne çıkan bir semt haline gelir.

Paşabahçe havzasındaki mahallelerin seçim sonuçları yaklaşık elli yıllık bir kesitte incelendiğinde, yıllar içinde yaşanan politik değişime dair bazı ipuçları yakalanabilir. Tablo 6'ya bakıldığında 1973 seçimlerinin oy dengesi açısından ciddi bir kırılma yarattığı görülür. Bölgede ilk kez AP (ve 1960 öncesini de katarsak DP) karşısında öne geçen CHP'de temsil edilen sol oyların oranı ilk kez yarıya yaklaşır. 1969'da toplamda % 66.8'i bulan sağ oyların oranı 73'te % 55.5'e geriler. 1977 seçimlerinde ise sol oylar toplamda % 52.3'le ilk kez yarıyı geçer (Paşabahçe mahallesinde bu oran % 60'ı bulur). 1979 Senato seçimlerinde sağ-sol oy oranları dengesi yeniden 1973 civarına gelir (Ancak bu seçimlerde sosyalist parti ve bağımsız adayların aldığı oy oranının % 9'u bulması da dikkate değerdir). 1980 sonrasında solun oy oram % 40 civarına düşer, 91 seçimlerine kadar da böyle seyreder.

Havzadaki oy oranlarını Türkiye, İstanbul ve Beykoz genelinin oy oranlarıyla karşılaştırdığımızda da bazı dikkat çekici noktalar yakalarız. 1961 seçimlerinde CKMP'nin % 34'e ulaşan oy oranları karşılaştırma yapılan her üç düzeyin de çok üzerindedir (Türkiye % 14, İstanbul % 12.3 ve Beykoz % 24). Benzer bir durum bir sonraki seçimde, bu kez MP ile ilgili olarak yaşa-

TABLO 6
Paşabahçe Havzası Seçim Sonuçları

Seçimler	Partilerin aldıkları oy oranı (%)									
	AP (DYP)	CHP (HP)	Mer.Sağ P.	SHP	DSP	TİP	MSP (RP)	MHP (MÇP)	RP+MÇP+ DP	ANAP	Sol-Sos.P.-Ad
1961	33,3	26,7	34								
1965	54,3	22,2	12			5,1					
1969	51,1	26,1	15,7			3,7					
1973	31,5	43,3	9				12,6	2,3			
1977	31,9	51,8	3			0,5	9	3,4			
1979	37,5	33,1					13,5	3,9			9
1983		41	19,2							37,6	
1987	15,3			24,1	16,8				11,9	30,5	
1991	17			13,9	25,7		19,5			22,9	

Açıklamalar: 1979 dışındaki seçim sonuçları milletvekili genel seçimlerine aittir. 1979 seçim sonucu senato seçimlerine aittir. Rakamlar tarafımızdan havzayı oluşturan şu beş mahallenin sandık sonuçları toplanarak ve oranlandırılarak elde edilmiştir: Gümuşsuyu, İncirköy, Paşabahçe, Çiğdem, Soğuksu. (Kaynak: DİE Miletvekili Genel Seçim Sonuçları yayınları ve TÜİK Miletvekili Seçim Sonuçları Veritabanı).

nır (Paşabahçe % 15.6 iken ülke ortalaması % 6.3). Keza 69 seçimlerinde AP dışındaki sağ partilerin toplam oyları da ülke ortalamasının üzerinde seyreder. 1965 ve 69 seçimlerinde AP'nin ortalaması ülke ortalamasının biraz üzerinde; CHP'ninki ise biraz altındadır. 1973 seçimlerinde ise bu kez CHP ülke ortalaması olan % 33'ün çok üstünde bir orana, % 43,3'e ulaşmıştır. Aynı eğilim 1987 seçimlerine kadar da devam eder.

Havzayı oluşturan mahallelerin seçmen davranışları arasında da belirgin farklılıklar görülebilir. Örneğin Gümüşsuyu geleneksel olarak sağın güçlü olduğu bir profil sunar. AP'nin burada aldığı oylar diğer mahallelere ve çoğu kez ülke, şehir ortalamalarına göre daha yüksektir. 1973'ten başlayarak MSP/RP çizgisi diğer yerlere göre hatırı sayılı ölçüde fazla oy alır. Mahallenin seçim sonuçları çizgisinde istisnai örnekler 1973 ve 77 seçimlerinde yaşanır ve CHP ilk kez AP'nin çok üzerinde oy almayı başarır. Paşabahçe mahallesi ise tutarlı bir CHP seçmenine sahiptir. Hemen her seçimde CHP (HP) oylarının en yüksek seyrettiği mahalledeki oranlar çoğu kez Türkiye ortalamasının da üstünde seyretmiştir. Örnekleri çoğaltılabilecek mahalleler arası farklılıklar oy verme davranışında hemşehrilik gibi dinamiklerin etkin bir rol oynadığını gösterir.

12 Eylül sonrasında semtin politik ve kültürel çehresi de giderek değişime uğramıştır. Darbenin oluşturduğu apolitik ve muhafazakâr iklimin etkileri diğer işçi semtlerinde olduğu gibi Paşabahçe'de de izlenir. Bir gazeteci yaptığı haber-yorumda işçi semtlerinde yaşayan emekçilerin meyhane ve birahanelerle, camilere artan ilgisini örneklerken, Paşabahçe-Beykoz bölgesindeki cami ve cemaat sayısındaki artışa dikkat çeker.[43] Yapılan röportajlarda 19 yıllık Şişecam işçisi Ali Akkaya "geçim sıkıntısından ne yaptığımızı bilmiyoruz" derken, gene aynı fabrikadan 3 yıllık genç işçi Mustafa Akkaya, "içki ve eğlence ile zaman öldürdüklerini" söyler. Bölge sakini 15 yıllık gıda işçisi Şükrü Er "artık işçi arkadaşlarımızın uğrak yerleri birahaneler, kahvehaneler" dedikten sonra yaşanan apolitikleşmeye dikkat çeker:

43 Emin Karaca, "İşçiler İki Uca Gidiyor Cami Meyhane", *Milliyet*, 01.09.1987, s. 5.

"Eskiden iş dışında sendikalara, derneklere ve partilere uğrayıp sorunlarımızı tartışırdık. Ben bir partinin ilçe yönetimindeyim, en yakın arkadaşlarımı bile partiye götüremiyorum. Korkuyorlar... 'başıma bir şey gelir neme lazım' diyorlar..."

Yine de Paşabahçe havzası 12 Eylül sonrasında da politik bir semt olma özelliğini büyük ölçüde korur. Sosyalist partiler, dernekler ve gruplar semtte etkin bir faaliyet yürütürler. Seçmen eğilimleri çerçevesinde baktığımızda da bazı sınıfsal tercihlerin belirginleştiğini görebiliriz. Korkut Boratav 1991 seçim tercihlerinin sınıfsal analizine dayalı olarak geliştirdiği yorumda mavi yakalı işçilerin düzen partilerine (ANAP ve DYP'den oluşan bloğu kast etmektedir) en uzak seçmenler olduğunu saptar.[44] Seçmenlerini ağırlıkla mavi yakalıların oluşturduğu Paşabahçe havzasında düzen bloğu toplam % 39.9 oy almıştır ki bu; Türkiye ortalaması olan % 51.3'ün, İstanbul ortalaması olan % 46.3'ün ve Beykoz ortalaması olan % 46.8'in altındadır. Diğer taraftan yine Boratav'm, diğerlerine göre en fazla düzen dışı söylem tutturdukları için *sosyal muhalefet* olarak sınıflandırdığı RP ve DSP'nin de havzada; ülke, şehir ve ilçe ortalamasının üzerinde oy almış oldukları görülür (Paşabahçe'de RP % 19.5 ve DSP % 25.7 iken ülkede RP % 16.8, İstanbul RP % 16.7; ülkede DSP % 10.7, İstanbul DSP % 17.6).

1991 sonrası dönemde Türkiye'nin genelini etkileyen siyasal ve sosyal süreçler Paşabahçe'de de hükmünü sürmüş, seçmen eğilimlerinde sağa kayış, sosyal dokuda muhafazakârlaşma ve kültürel içe kapanma gibi eğilimler belirgin biçimde gözlenir hale gelmiştir. Beykoz Belediyesi'ni 1994'e kadar yöneten sosyal demokratlar bu tarihte yerel seçimleri kaybeder. Bölge, yükselen kent rantlarının, devam eden göçlerin, çeşitli dinsel yapıların yoğunlaşan faaliyetlerinin ve fabrikaların kapanmasıyla yaşanan işsizlik, yoksullaşma gibi etkilerin sonucu olarak önemli ölçüde siyasi bir değişim yaşar. Yine de Paşabahçe havzasının Beykoz bölgesinde bugün bile devam eden ayrıksılığının altı çizilmelidir.

---

44 Korkut Boratav, *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 108.

GENEL DEĞERLENDİRMELER

Bu bölümde, aktarmaya çalıştığımız Paşabahçeli cam işçilerinin öyküsünün, sınıf oluşum süreçlerini anlamak için bize sunduklarını değerlendirmek istiyoruz.

Çalışmada tarihe bakarken öncelikle sınıf oluşumunda etkili olan yapısal etkenler sergilendi. Cam eşya sanayiinin, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinin iktisadi gelişim seyri içindeki yeri ve alana yön veren girişimleri değerlendirildi. Bir yandan da uzun bir geçmişe sahip camcılık zanaatinin bu topraklardaki tarihini izleyerek modern cam endüstrisinin gelişimiyle ilişkisine bakıldı. Tüm bunları cam eşya üretiminin yapısal, tarihsel özellikleri çerçevesinde ve dünyadaki tarihiyle karşılaştırmalı olarak sunmaya gayret ettik. Böylece cam sanayiimizde işçi sınıfı oluşumunun nesnel koşullarını, cam işçi hareketinin gelişimini etkileyen yapısal süreçleri gösterebilmiş olduğumuzu umuyoruz. Bu aşamada, camcılık tarihimizi ele alan yazının nesnel değerlendirmeler yapmaya engel oluşturacak nitelikte olduğunu tespit ettik. Resmî camcılık tarihi diye tanımlayabileceğimiz bu yazının ötesine geçmek için sürdürdüğümüz araştırmaların sonuçlarına yer vererek camcılık tarihimizi bir anlamda yeniden yazmaya çalıştık.

Konuyla ilgili olarak şu noktaların altını çizmek gerekir. Sa-

nayileşme çabalarının yoğunlaştığı 19. yüzyılda bize özgü, güçlü bir cam zanaatı geleneğinin varlığından söz edilemez. Bu durum bizim deneyimimizi kapitalizmin Batı'daki klasik gelişme çizgisinden farklılaştırır. En tipik örneği İngiltere'de görülen, zanaat geleneklerinin hızla yıkılışıyla karakterize olan, kapitalist ilerleme deneyimi ve yarattığı sonuçlar böylece bize uzak kalmış olur. Diğer işkollarında olduğu gibi cam eşya üretiminde de devlet himayesinde varlığını sürdüren zayıf zanaat faaliyeti, devlet eliyle gelişen sanayileşme sürecinden korunur. Dünyada cam işçilerinin, sanayi devrimi sonrası yoğunlaşan makineleşmeyle birlikte yaşadığı dramatik vasıfsızlaşma süreci, yine bizde karşılığı olmayan, kritik bir sınıf deneyimi olarak kaydedilmelidir. İngiltere, Fransa gibi erken kapitalistleşmiş ülkelerde, camcı loncaları önce zanaatçı sendikalarına, yaygın vasıfsızlaşmanın ardından da kitle sendikalarına dönüşmüşlerdir. Bizdeyse loncaların, giderek sönümlenen etkisiz yapılara dönüştükleri görülür. Yeni kurulan cam sanayii esasen ithal ikamesine yöneliktir. Daha önce yurtdışından getirilen, ağırlıkla da pahalı ürünler ve saray ihtiyaçlarından oluşan, cam eşya talebini karşılamak başlıca hedefleridir. Bu durumda gündelik tüketim için şişe ve benzeri imalatla uğraşan atölyelerin alanına doğrudan müdahale etmez. Yine de ancak gündelik tüketime yönelik sınırlı üretim yapan zanaat temelli atölyelerin, fabrikanın ortaya çıkarabileceği olası rekabetten korunması devlet tarafından gözetilmiştir.

19. yüzyılda İstanbul Paşabahçe'de, birincisi devlet tarafından işletilen, ikincisi yabancı sermaye tarafından imtiyazla kurulan iki fabrika Osmanlı cam sanayii deneyimini oluştururlar. Her ikisinde de kullanılan vasıflı işgücü ağırlıkla yurtdışından sağlanmıştır. Bu durum işçi sınıfı deneyimleri açısından bize özgü dinamiklerin ortaya çıkmasına zemin oluşturur. İşverenler, denetim stratejilerini, etnik temelde bölünmüş ve katmanlaşmış bir işgücü kompozisyonu üzerinden yürüttükleri ölçüde işçilerin direnişleriyle karşılaşırlar. Böylece, Osmanlı dönemi cam sanayiinde işçi hareketlerinin karakteristiğini ayrımcılık karşıtı direnişler oluşturur. Dönemin genel işçi hareketi dal-

gası ile karşılaştırdığımızda, Paşabahçe'deki eylemlerde yerel ve emek sürecine özgü dinamiklerin daha önde olduğu görülür. Paşabahçe örneğinde mekân (kent merkezinden uzaklık) ve işkolunun özellikleri (parçabaşı ücretlendirmenin geçerli olduğu zanaat türü üretim örgütlenmesi) buradaki mücadelelere ayrıksı nitelik kazandırır.

Cam eşya sanayii, İmparatorluk dönemi sanayileşme çabalarının genel kaderini paylaşmış ve varlığını sürdürememiştir. Cumhuriyet bu alanda her şeye yeniden başlar. Cumhuriyet sanayileşmesinde cam sanayinin kuruluş dinamiklerini doğru biçimde anlamak, bir ulusal kalkınma mitine dönüşmüş olan ilk sanayi planı ve sonuçları üzerine yazılanları sorgulamayı gerektirir. Çalışmamızda, cumhuriyetin ilk şişe cam tesisinin, ülkenin en büyük özel sermaye kuruluşu olan İş Bankası eliyle kurulma macerası ayrıntılı biçimde sunulur. Çünkü Banka "milli" bir kuruluştur ve milli kavramı muğlak, bir o kadar da çift boyutlu bir kavramdır. Milli kuruluş, kamusal gibi görünen ama sermaye yapısı ve işleyiş biçimiyle kapitalist nitelikte olan kuruluştur. Erken cumhuriyet dönemi işçi sınıfı oluşumunu, genellikle kamuya ait sanayii tesislerinin işçileri üzerinden ele alan emek tarihimiz, "milli" bir kuruluşta hüküm süren emek-sermaye ilişkileri hakkında sağlanan bilgilerle bu yönde genişletilmiş olur. Kamu işletmeleri ile milli işletmeler arasında farklılıklar vardır ve bunlar pratikte giderek önem kazanacaktır. Fark, dönemin Sümerbank, Etibank gibi kamu kurumları eliyle kurulan fabrikalardan farklı olarak Şişecam Fabrikası'nın tipik bir kâr öncelikli kapitalist işletme olmasından, diğerlerinin kuruluşunda etkili olan kısmi sosyal amaçlardan uzak bulunmasından kaynaklanır.

Bir endüstrinin/tesisin kuruluşu ve sermayesinin niteliği, buradaki işçi sınıfı oluşumunu da belirler. Cumhuriyet elitinin sermaye grubu olma özelliğini taşıyan İş Bankası öncülüğünde ve imtiyazlar verilerek, bir tür tekel niteliğinde kurulmuş olmak Şişecam'ı milli kuruluş yapmıştır. Bankaya haklar verilmiş fakat görevler verilmemiştir. Oysa devrin kamu sanayi kuruluşlarından beklenen kalkınmaya ve sosyal politikaya

yönelik görevler de vardır. Şişecam'm bu türden görevler üstlenmesi beklenmemiştir. Tarihe, sınıfsal bir perspektifle yaklaşmak, sınıfsız kaynaşmış toplumun giriştiği, topyekûn ulusal sanayi seferberliği anlatısının çatlaklarını gösterir. Sağlayacağı ithal ikamesi ile kârlı bir yatırım olacağı anlaşılmış olan şişe-cam tesisinin kuruluş süreci bile kaynaşmışlık mitini geçersiz kılar. Ortada çelişen çıkarlar ve görüşler vardır. Sonuç olarak Şişecam kamu tesisi olabilecekken –olması beklenir ve istenirken– alttan alta yürüyen bir mücadelenin sonucu olarak, özel sermaye eliyle ama milli (bir tür yarı-kamusal) bir görünümde kur(dur)ulmuştur. Bu önemli bir ayrıntıdır. Çünkü Paşabahçe'nin tüm yaşamı boyunca milli bir kuruluş olarak taşıdığı yarı-kamusal imaj çok kez kafaları karıştırmış; diğer yandan da, kimi zaman işveren, kimi zaman işçiler, kimi zaman da aydınlar onun bu özelliğini talep ve söylemlerine meşruiyet kazandırmak için kullanmışlardır. Çalışma boyunca milli bir kuruluş olmanın öncelikle işçiler açısından taşıdığı anlam ve bunun kimi zaman karşıt bir meşruiyet zemini olarak kullanılma çabaları ele alınmıştır.

Araştırmamızda, fabrika emek sürecinde devam eden mücadeleyi farklı boyutlarıyla canlı bir şekilde resmetmeye önem verdiğimiz görülecektir. Bu, ağır şartlarda ve genelde düşük ücretlerle çalışan işçiler açısından; zaman zaman hürmetkâr bir söylemle kuşatılsa bile; kesintisiz, derinden ve kaçınılmaz bir mücadeledir. Muhatapları genellikle alt düzeyde yöneticiler, yani fabrikanın gündelik yaşamında karşılarına çıkan işveren temsilcileri olur. İşyerinde kendilerine eşit ve insanca davranılması, doğrudan üreticiler olarak oluşmasını sağladıkları birikimden adil bir pay almak ve ücretlerini artırmak başlıca talepleri olmuştur. Kimileri taleplerinin karşılanamayacağını düşünerek ellerindeki beceri sermayesini kullanma yolunu seçer. Başka işyerlerine vasıflı işçiler olarak gider ya da kendileri bizzat işyeri sahibi olurlar. Fabrikada çalışmaya devam edenler taleplerini, işverenle müzakere ederek, şikâyetlerini ona doğrudan ya da basın aracılığıyla dolaylı yoldan ileterek, protestolar geliştirerek gündeme getirirler. Öte yandan örgütlü güçlerini

kullanarak, sendikaları kanalıyla iş ihtilafları açarlar, asgari ücret tespitleri yaptırırlar, iş koşullarında düzelmeler sağlarlar. İlgili bölümlerde detaylı şekilde ele aldığımız tüm bu çabalar her şeyden önce onların, emek tarihimizin yüzeysel genellemelerle görmezden geldiği 1950'li yıllar boyunca, sınıf oluşumunun dinamik birer öznesi olduklarını gösterir.

Paşabahçe işçilerinin öznesi oldukları arayışlar fabrika dışında da sürmüştür. İşçiler beklentilerini karşılayabileceğini umdukları Demokrat Parti'de etkin biçimde yer alırlar, hatta yerel düzeyde onun asıl taşıyıcısı olurlar. Geçmiş yılların birikimiyle partizanca tutumlar geliştirirler, patronaj kanallarından çok çeşitli biçimlerde yararlanmaya gayret ederer. Aralarından bir milletvekili çıkarmayı dahi başarırlar. Tek Parti döneminde kendilerine tümüyle kapalı olan kapıları hiç değilse bir ölçüde açmayı başarırlar. DP'nin onlara yaklaşımı araçsallaştırıcıdır. İşçilerin örgütlülüğünden, siyasi hasımlarımn etkinliğini bastıracak vurucu bir güç olarak yararlanmaktan geri durmaz. Yine bu dönemde işçiler, "uyup hainin iğvasma" yakın tarihimizin, karanlık güçlerin tertiplediği, en karanlık provokasyonlarında da yer alırlar. Sokaklarla önce kışkırtılmış kitleler olarak buluşurlar. Tüm bunlar fabrikadaki ve sendikadaki ilişkileri politize eder. Hem işyerindeki günlük hayat hem de sendika içi ilişkiler partizanca çekişmeler nedeniyle zaman zaman gerilir. Ama tüm bu olup bitenler bütün zaaflarıyla birlikte işçi sınıfı oluşumunun çok önemli bir boyutu olan politikleşmeyi, politik özneler olma bilincini de doğurur. 1960'larda yaşanan siyasi gelişmelerle açılan yeni dönemde bu bilinç, işyerinde yaşanan deneyimlerle birleşerek giderek bambaşka bir mecraya akacaktır. Sonraki yıllarda ise bölge derin bir politikleşme süreci yaşayacaktır. Bu hem işçi hareketinde hem de semtin dokusunda görülebilen ve etkileri günümüze kadar uzanan bir süreç olur.

Araştırmamızda, sınıf oluşumunu anlamak için işyerinin önemine dikkat çeken kuramsal yaklaşımların sağladığı birikime yaslandık. İşçi sınıfının oluşumunda işyerinin ve emek sürecinin önemini vurgulayan Burawoy'un yolundan gittik. İşyerini, emek sürecinde olanları, bir "prizma" gibi görmek gerek-

tiğini düşünüyoruz. Kapitalizmin ulusal ve uluslararası ölçekte yapısal değişimlerinin, işçilerin gündelik yaşamına bariz biçimde yansıdığı, sonuçlarının işçilerin yaşamlarını derinden etkilediği, proleter deneyimin asli mekânı burasıdır. Yapıyla öznenin buluştuğu kapitalizmin bu fay hattında yoğunlaşan tecrübeler kolektifleşerek işçi hareketinin zeminini de oluşturur. İktisadi, hukuki, siyasi her türden büyük dönüşümün sonuçları işçiler açısından öncelikle burada tecrübe edilir. Bu dönüşümler fabrika rejiminin çerçevesini belirler. İlk direnişler burada ortaya çıkar.

Yaşanan deneyim önce verili siyasi, kültürel kodlarla anlamlandırılır, ifadeler böyle şekillenir. İşçiler mikro ya da makro düzeyde mücadele ederken öncelikle toplumdaki temel meşruiyet referanslarına tutunurlar. Bu 50'lerin sosyal-siyasi ikliminde milliyetçilik (hatta anti-komünizm) olabilir. 60'larda, anayasa/sosyal adalet temaları temel referans noktalarını oluşturur. Thompson'ın bize öğrettiği gibi, ezilen kitlelerin eylemlerinin yüzeyde ve ilk anda görünen resminin arkasına bakmaya, anlamlandırma ve meşruiyet kazandırma pratiklerinin şifresini çözmeye çalışmak kanımızca işçi hareketi tarihimize derinlik kazandıracaktır.

İşçi sınıfı oluşumu sınıf mücadelelerinin çok boyutluluğu ve siyasal derinliği temelinde çalışılmalıdır. Mücadele emek süreci boyutunda işyerinde sürdüğünde de, grevle emek sürecinin dışına taşınıp kamusal bir hal aldığında da, kapitalist toplumda devam eden; derin, genel ve yapısal sınıf mücadelelerinin bir parçası olarak çözümlenmelidir. Paşabahçe Grevi gibi sınıf mücadelelerinin dönüm noktalarında karşı karşıya gelen işçi ve işveren değil boylu boyunca iki sınıftır. Ancak sınıf mücadelesi duvarların dışına taşıp sertleşince artık sermaye değil, devletin davranışı ile karşılaşır. Sermayenin silahlı gücü genellikle arka plandadır ve sınıf egemenliği doğrudan ve kişisel baskıcı güç olduğu durumda, 'bağımsız' ve 'tarafsız' devlet görünümüyle karşılaşır.[1] Nitekim Paşabahçe'de de devlet grevle-

1 Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Şahin Artan (çev.), Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 62.

ri erteleyerek, direnişçileri, grevcileri polis ablukasına alarak, yürüyüşleri engelleyerek birçok kez işçilerin karşısına çıkmıştır. Çalışmamızda işçi sınıfı, sermaye ve devletin öznesi olduğu çok boyutlu sınıflar mücadelesinin uzun bir kesiti sunulmuştur. Bugün işçi sınıfının bir dağılış süreci yaşadığı havzada yeniden oluşumu yine bu özneler arasındaki mücadele içinde ama farklı karşı karşıya gelişlerle, farklı örgütlenmelerle ve biçimlerle gerçekleşecektir.

Paşabahçe'de 1950'ler boyunca yatay eksende, halk/millet/yurttaş kimliğiyle tekil işçiler olarak bölüşüm mekanizmalarına dahil edilirken özellikle DP ile girilen patronaj ilişkileri belirleyicidir. Diğer yanda konut sorununun kentsel toprakların işgali temelinde çözümlenmesi himayeci ilişkileri derinleştirir. Ama aynı zamanda fabrikadaki direniş de derinden ilerlemektedir. 1960'larda sımf mücadelesinin vektörü dikey çizgiye kaymaya başlar. Güçlenen sendikal yapı ve mücadeleyle beraber bölüşüm ilişkilerinde kolektif temelde, sınıfsal kimlikle yer alan işçiler 1966'da yaptıkları grevle yeni bir dönem başlatırlar. 1980'deki büyük kırılmaya kadar hem sendikal hem de politik örgütlenmelerle sınıf kapasitesi büyük bir artış gösterir. İşyeri eksenli, zaman boyutunda ve emek sürecine müdahaleyi de içeren mücadele sermaye için tehlikeli boyuta ulaşmıştır. Devlet bu kez açık bir taraf olarak devreye girer ve sınıf mücadelesinin vektörü yeniden yatay düzleme yönelir. Hemşehrilik tekrar keşfedilir, yöre dernekleri ve bu temeldeki ilişkiler yoğunlaşır. Gecekondulara eklenen katlar, çıkartılan imar aflarının sağladığı kentsel rantlar vb. bölüşüm ilişkilerinde bireysel düzlemi öne çıkarır. Ama yine de hikâyenin tamamı bu değildir. Yerel düzeyde kök salmış dayanışmacı ilişkilerin seferber edilmesiyle oluşan hegemonik ve kültürel kapasitenin sendikanın sağladığı örgütsel kapasite ile eklemlenmesi tarihsel direnişler yaratır. Yine de 2000'lere gelindiğinde yerel güçleri çok aşan genel dinamiklerin oluşturduğu iklim ve yapıda Paşabahçe havzası işçi sınıfının çözülüş sürecini yaşar. Çözülüşün ne kadar süreceği ve bir yeniden oluşumun nasıl biçimler alacağı da kuşkusuz küresel ve ulusal düzeyde işleyen süreçlerden bağımsız olma-

yacaktır. Havzada birikmiş yoğun sınıf deneyimlerinin ve şu an adı konmamış bir kültürel/ideolojik mücadele ve müzakerenin konusu olan işçi sınıfı mirasının, sınıfın yeniden oluşum sürecinde önemli etkenlerden birisi olacağı ise rahatlıkla söylenebilir. Diğer taraftan Paşabahçe işçi sınıfı deneyiminin etkilerini yerel düzeyle sınırlamak doğru olmaz. Kristal-İş Sendikası'nın ve farklı mekânlardaki cam işçilerinin mücadele pratiklerinde, geleneklerinde ve kültürlerinde Paşabahçe'de oluşan deneyim kendisini yeniden var etmektedir ve gelecekte de etmesi beklenir. İşçi sınıfının maddi olmayan mirası örgütsel kapasiteyi artırıcı bir unsur olarak dikkate alınmalıdır. Nitekim Eskişehir ve Topkapı örnekleri bize bunu yeniden göstermişlerdir. Semboller, anılar, tanıklıklar, tarihsel malzemeler, materyaller, sendikal pratiklerde yaşayan gelenekler, kuşaklar arasında ve enformel ilişki ağlarıyla aktarılan deneyimler sınıf hareketinin kritik anlarında maddi güce dönüşen dayanışmacı mirasın belki de ilk anda kolayca seçilmeyen temelleridir.

Sınıf stratejileri

> "İşçi hareketi hiçbir zaman fabrikanın, ailenin, meskenin, etnik dayanışmaların, vb. işçi alanında göründükleri şekliyle yaşama ve çalışma koşullarına bağlı sınıfsal pratiklerin (bunları işçiye özgü toplumsallaşma biçimleri olarak adlandırabiliriz) bütününü ifade etmedi ve bunları bünyesine almadı... Buna karşılık her seferinde onlara hareketle (grevler, hak arayışları, başkaldırılar) ve örgütlerle birleşme kapasitelerini sağlamış olan, tam da bu sınıf pratikleridir – mesleki alışkanlıklar, toplu direniş stratejileri, kültürel sembolleridir."[2]

Paşabahçe'de işçi hareketiyle ilgili aktardıklarımız yukarıdaki satırları doğrulayan bir örnek oluşturur. İşçilere özgü toplumsallaşma biçimleri hemşehrilik, akrabalık, komşuluk, aile, gecekondululuk vb. biçimlerde ortaya çıkar ve işçi hareketinin kurumsal ifadesi olan sendika bunların bütününü bün-

2 Balibar-Wallerstein, s. 212.

yesine almadıysa da bunlardan etkilenir ve bazen de belli biçimlerde içerir. İlgili bölümlerde ayrıntılı örnekleriyle gösterdiğimiz gibi bu farklı toplumsallaşma biçimleri sendikal yaşam içinde dönemler itibariyle değişen biçim ve düzeylerde temsil edilirler. Diğer taraftan alıntıda sayılan toplumsallaşma biçimleri gerçekten de, Paşabahçe'de meydana gelen grev ve direnişlerde, hareketle ve örgütle birleşme kapasitesini sağlayan temel etken olmuşlardır. Paşabahçe'de yaşanan tüm işçi hareketlerinde meslekî gurur ve birlik duygusu, ortak kültürel semboller, komşuluk ve hemşehrilik dayanışmaları, siyasi birliktelikler vb. seferber edilerek genel ve güçlü bir dayanışma yaratılabilmiştir.

Bu aynı zamanda her zaman sınıf içi bir mücadele olarak cereyan eder. Kuşaklar, hemşehri grupları, siyasi taraflar arasında yaşanan farklı düzeylerdeki ayrılıkların ve işverene yakınlık, vasıf farkları, bilinç düzeyi, sendikal rekabet gibi etkenlerin her biri tek tek ya da birbirleriyle eklemlenerek, sınıf içi ayrışmaların nedeni olurlar. Örneğin eski goble ustalarımn ağzından sıkça ve ilginç biçimde hemen her dönem, "bizim dönemdeki gibi değil artık, ustaya saygı kalmadı, işe saygı kalmadı" gibi sözleri duymak şaşırtıcı değildir. İşyeriyle kendisini özdeşleştirmiş deneyimli usta figürü karşısında, meslek okulu çıkışlı makine operatörü genç işçi militan bir sendikacılık arayışını temsil edebilir (1970'lerdeki Paşabahçe Hürcam-İş ve sonrasındaki Kristal-İş içi muhalefet örgütlenmesinde bu figürün belirleyiciliği anımsanmalı). Hemşehri gruplarının sendika içi mücadelesi ise neredeyse bir karakteristiktir. Paşabahçe ve çevresinde, erken dönemlerde Karadenizliler, göçmenler ve diğerleri arasında yaşanan yöresel kökene dayalı topluluk ayrımları, 80'lerde büyük ölçüde Giresunlular ve Mesudiyeliler arasındaki çekişme olarak gözlenir. Çoğunlukla siyasi görüş farklarıyla da eklemlenen bu ayrım, sendikanın şube düzeyindeki yerel taraflaşmalarını ve iktidar mücadelelerini belirleyebilen niteliktedir.

İşyerinde devam eden mücadelede işçi direnişi ile işletme yönetiminin karşıt yöndeki baskısı arasındaki kesişmenin, tümüyle öngörülebilir olmayan sonuçlar üreten karmaşık bir olay

olduğu görülür. İşletme yönetiminin stratejisini oluşturan baskı, kayırma ve işçileri dahil etmeyi içeren taktiklerin kurnazca birlikte uygulanmasına, işçiler, aynı kurnazlıkla, direniş ve işbirliği ile cevap verirler.[3] Bu durum işçiler ve işveren arasında sürekli bir stratejiler savaşı olarak görülmelidir. Fabrika tarihinin büyük bölümünde işveren, *popülist* ve *korporatist* stratejiler arasında geçişler yaparak ilerler. Sendikayı aradan çıkararak, onu yok sayarak ya da etkisizleştirerek, doğrudan işçilerle ilişki kurmayı, onları bireysel olarak kazanımlar elde etmeye özendiren/öneren yaklaşımı biz *popülist strateji* olarak isimlendiriyoruz. İlgili bölümlerde değerlendirdiğimiz paternalist uygulamalar bu stratejinin en belirgin çizgisi olmuştur. Özellikle, 1950'lerin ortalarından, Kocatopçu'nun genel müdürlüğünden itibaren işverenin işçilerle doğrudan ilişki kurmayı esas alan, popülist stratejiyi hep gündemde tuttuğu gözlenir. Bourdieu egemen stratejilerin her zaman grup yokmuş gibi, bireylerin birbirine eklenmesi varmış gibi gösterme eğiliminde olduğunu savunurken haklıdır.[4] Partonlar tek tek, birey olarak alınan işçilerle tartışmak isterler, açık oylama veya vekilliğe karşı, her zaman kamuoyu yoklamasına, gizli oy pusulasına, prim sistemi vb. bölme, yani depolitizasyon stratejilerine başvururlar. 1966 Grevi'ne giden süreçte geliştirilen performansa dayalı ücretlendirme sistemi, 12 Eylül sonrasında sendikanın işlevsizleştirildiği dönemde işçilere sorunlarını doğrudan işverenle çözmeleri için yapılan çağrı, kalite çemberleri uygulaması, bir dönem geliştirilen sendikasızlaştırma hamlesi vb. hep bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Öte yandan *korporatist strateji* işyeri düzeyinde şirketin genel çıkarlarıyla uyumlu bir sendikacılık çizgisinin geliştirilmesini esas alır, işçilerin sendika aracılığıyla kurumsal temsiliyetini tanır. 1947'de ilk sendikanın kuruluşundan itibaren bu arayış hiç bitmeden ama her dönemde farklı yöntemlerle gün-

3 David Harvey, *Sermayenin Sınırları*, Utku Balaban (çev.), Tan Yayınları, Ankara, 2008, s. 181.

4 Pierre Bourdieu, "Grev ve Siyasal Eylem", *Toplumbilim Sorunları*, Işık Ergüden (çev), Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 237.

deme gelir. Paşabahçe ve genelde cam işçileri sendikacılığının hemen her dönemde ortaya çıkan parçalı ve rekabetçi yapısı; sosyolojik, siyasal ve mekânsal ayrımların olduğu kadar bu işveren stratejisinin de bir sonucudur. İşyeri ve işkolunda güçlü destek bularak gelişme yoluna giren, şirkete meydan okuyan her sendikanın/sendikacı ekibinin karşısında, daha uyumlu bir sendikacılık yapan/yapacağını vaat eden ikinci bir sendika/sendikacı ekibi varolmuş ve bir şekilde işveren tarafından desteklenmiştir. Sendikal rekabet hemen hiçbir kesitte işverenin örtülü ve açık müdahalelerinden bağımsız gelişmemiştir. 60'larda yeni ortaya çıkan Kristal-İş karşısında Cam-İş; 70'lerde Paşabahçe'de örgütlenme girişiminde bulunan Hürcam-İş karşısında Kristal-İş; 12 Eylül sonrası önce Paşabahçe'de, sonraki yıllarda ise Eskişehir ve Denizli fabrikalarında Kristal-İş yerine/karşısında Çimse-İş çoğu kez örtük biçimde destek görür. Kimi zaman daha açık örneklerde, işveren temsilcilerinin sendikaların ötesinde sendikacılar arasında tercih yaptıkları, bazılarını el altından destekledikleri ya da karşı tutum aldıkları görülür.

Paşabahçe işçilerinin uzun mücadele tarihine bakınca bazı döngüler, tekrar eden örüntüler seçilir. Sendikal tarz ve politikalardaki hemen her köklü değişim dönemi aynı zamanda bir kuşak değişimine tekabül eder. Bu, 1947'de işverence kurdurulan ilk sendikanın yönetimini kısa sürede ele geçiren genç işçi mümessillerinden, 1964'teki yeni dönemin ihtiyaç ve dinamiklerine uygun bir sendika kurarak yola devam eden genç Kristal-İş kurucularına ve 1970'lerin ikinci yarısında, bu kez Kristal-İş'e karşı bayrak açan ve çeşitli arayışların ardından yönetime gelen genç sol ekibe uzanan bir devamlılıkla yinelenmiştir.

Paşabahçe işçilerinin eylem repertuvarı

Paşabahçe işçilerinin eylem repertuvarının geçirdiği değişimleri incelemek ilginç sonuçlar verebilir. Dönemsel repertuvarlar benzer eylem biçimlerini içermekle birlikte her bir

döneme özgü, yaygınlık kazanmış biçimleriyle de karakterize olurlar. Genelde Offerle'nin tanımladığı günlük zamanın bir uzantısı olan yerel, güdümlenmiş ve yerleşik bir repertuvar hâkimdir.[5]

TABLO 7
Paşabahçe İşçilerinin Değişen Eylem Repertuvarları

	1. dönem (milli rejim)	*2. dönem (paternalist dönem)*	*3. dönem (66 grevi)*	*4. dönem (70'ler)*	*5. dönem (80 sonrası)*
Bireysel	- Kaçış (yakındaki işyerlerine gitme, kendi işini kurma) - Ustalara yönelik şiddet - Gizli yayına isimsiz mektup gönderme	- Sendika dergisinde yazı, mektup - Mizah, alay içeren yazılar - Günlük ulusal gazeteye mektup gönderme	- Grev kırıcılarına şiddet	- Sendika dergisine mektup, yazı	- KÇ uygulamalarına katılmama
Kolektif	Ustalar aracılığıyla şikâyet, talep	- Sendikal toplantıda talep/şikâyet - Sendikal toplantıda yuhalama - Talepkâr olmayan: * Sünnet düğünleri * Kuzu bayramı * Hastane ziyareti	- Sembolik gösteriler - Yürüyüş - Semt mitingi - Sembolik gösteriler (sendika anahtarını teslim etme, fabrika önündeki sandalye vb.)	- Dayanışma pratikleri	- Fabrika işgali ve direniş
Kurumsal		- Sendika aracılığıyla talep - Toplulukla iş ihtilafı çıkarma	- Grev - Toplu sözleşme - Basın bildirisi	- Sendikalar arası güçbirliği oluşturma - Ortak grev - Demeç - Bildiri - Broşür	- Kamuoyu kampanyası - Uluslararası sendikal kampanya

5 Ergut-Uysal, s. 179.

Mekânsal ve ölçeksel dinamikler

> "Mekân üzerinde rakibine göre üstünlük başlangıçtan beri sınıf mücadelesinde hayati önem taşımıştır... İşçi sınıfı hareketleri ile burjuvazinin mekânı denetim altında tutma konusunda göreli güçleri, iki sınıf arasındaki güç ilişkilerinin çok uzun süredir kurucu unsuru olmuştur... Bir sınıf eyleminin özgül coğrafi tahditlerle (sınırlar) başa çıkmak zorunda kalmadığı durumlar çok ender görülür... Aslında işçi sınıfı hareketleri bir mahalde örgütlenmeyi ve oraya hâkim olmayı mekânı denetim altına almaktan daha iyi becerir."[6]

Yukarıdaki satırlarda özetlenenleri gözlemlemek için Paşabahçe örneği son derece uygundur. Paşabahçe'deki mücadele her zaman bir yanıyla mekân üzerine bir mücadeledir. Fabrikanın yarattığı mekân işçilerin kendi konutlarını, gecekondularını üretmeleriyle genişleyerek yeniden üretilir. Üretim ve yeniden üretim mekânı olarak Paşabahçe işçiler için deneyimin üretildiği, yeniden üretildiği ve biriktiği yer olarak sınıf kapasitesinin oluşmasında temel bir rol oynar. İçerdiği formel ve enformel tüm sınıf oluşumu bileşenleri ile sınıf kapasitesinin kültürel ve örgütsel dinamiklerini sağlar.

Metinde farklı evrelerde mekân hâkimiyetinin kurulmasında işverenin kullandığı araç ve yöntemlere değinilmiştir. Kuruluştan 1950'lere kadarki evrede işçilerin mekânda sabitlenmesi işveren için önde gelen mekânsal strateji olur. 1940'larda Milli Korunma Kanunu ile işçilerin mekânsal hareketliliği sınırlandırılır. Şirket genişleyerek yeni mekânlar yaratır, bugüne kadar devam eden ölçeksel bir genişleme içinde olur. Bu anlamda hâkimiyet sermayededir. Ama cam işçi hareketi de kendi ölçeksel stratejilerini geliştirmekten geri durmaz. Önce 1970 başlarında denenen ve sonunda 1980'de tam anlamıyla başarıya ulaşan güç ve eylem birliği girişimi, sınıflar mücadelesinde ölçeksel düzeyde geliştirilen çok başarılı bir işçi sınıfı yanıtı, örgütsel

---

6 David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, Sungur Savran (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 1997, s. 262-266.

kaynakları kullanarak sınıf kapasitesini büyük ölçüde güçlendiren bir hamle olarak okunmalıdır. Paşabahçe işçisi içinse aslolan *mahalde örgütlenme ve oraya hâkim olmadır*. Yaşanan grev ve direnişlerde işçilerin mahaldeki bu hâkimiyeti Şişecam'ın ölçeksel avantaj ve gücü karşısında başlıca dayanaktır.

Türkiye işçi hareketinin tarihini mekânsal dinamikler bağlamında incelediğimizde hareketlere yataklık eden iki temel işçi havzası tipolojisi ayırt edebiliriz. Paşabahçe, Zonguldak gibi belirgin örneklerle temsil edilebilecek birinci tip, kapalı ve görece *homojen* karakterdedir. Coğrafi sınırları belirgindir, görece yalıtılmış, uzak bir bölgedir. Havzanın etnik, sosyal bileşimi görece homojen bir yapı arzeder. Yanı sıra geniş kapsamda bir meslek ve/veya işyeri ortaklığı da söz konusudur. Siyasi tercihler genelde muhafazakâr bir çizgide yoğunlaşır. Bu tür havzalarda ortaya çıkan işçi hareketleri güçlü sosyal temellere sahip, kararlı, sendikanın ve sendika liderinin belirleyiciliğinin olduğu hareketler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte havza, işçi hareketinin genel akımlarına, dalgalarına yakın ve açık değildir.

Diğer işçi havzası türü, bir dönemin (ve belli ölçüde şimdinin de) Gebze-Kartal sanayi hattı, Haliç-Kâğıthane çevresi, Topkapı bölgesi gibi kentsel alanın daha içinde, görece heterojen etnik, sosyal bileşime sahip yapıdadır. Meslekler ve işyerleri çeşitlidir. Genelde, ilerici siyasi akımların daha kolay etkinlik sağlayabildikleri, seçmen tercihlerinde düzendışı eğilimlerin görece yüksek görülebildiği bölgelerdir. Buralar militan sendikal mücadeleler ve arayışlara yataklık ederler, sendikal ortam yüksek düzeyde politize olmuştur. Genelleşmiş ve yaygınlaşmış işçi hareketi dalgaları buralardan türer ya da buralara hızlı ulaşır ve yüksek katılım sağlanır.

Raymond Williams, İngiltere'de iki farklı tip işçi topluluğu betimler. Çalışma şartları ve yerinin ortak olduğu, aynı zamanda topluluk mensuplarının birbirleriyle akrabalık, iş arkadaşlığı, komşuluk ilişkileriyle sıkı bir biçimde bağlı oldukları, Güney Galler maden işçileri, Clydeside tersane toplulukları gibi örnekler geleneksel işçi sınıfı siyasetinin başlıca mekânları ol-

muştur.[7] Diğer tarafta ise dış mahallelerde, eski taşra kasabalarında, ortak iş ve işyeri tecrübesinin az olduğu, karışık komşulukların görüldüğü topluluklar vardır. Ancak Williams'a göre bu topluluk yapılarından türeyebilecek siyasi bilinç ve tutumlar karmaşık sonuçlar doğurabilir. Yakın bağlarla örülmüş olan geleneksel işçi sınıfı, bu bağların gücünden ötürü sosyalizme ulaşamayıp "işçilikte" takılıp kalabilir, buna karşılık daha bölünmüş diğer topluluk yapılarında da genel sürecin sorunları daha iyi görülebilir vs.

Burada, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız iki farklı türde işçi topluluğu yapısı ile Williams'ın örnekleri arasında benzerlikler vardır. Çok farklı tarihsel arka planlara sahip iki toplum için kolay benzerlikler/özdeşlikler kurmak doğru da olmayabilir ancak yapmak istediğimiz, işçi sınıfı oluşumunda farklı Mekânsal dinamiklerin işlediğine, farklı işçi topluluk biçimlerinin oluştuğuna ve bunların farklı sendikal ve siyasal şekillenmelere yataklık ettiklerine dair bir perspektifi örnekler üzerinden tartışabilmektir. Paşabahçe kapalı tip işçi havzalarına iyi bir örnek oluşturur. Az önce "yakın bağlarla örülmüş olan geleneksel işçi sınıfı" olarak tanımlanan modelin gelişimine benzer biçimde Paşabahçe'de de fabrika temelli sınıf deneyimi işçilik bilinci düzeyinde sağlam bir temel oluşturmuş ancak görece zayıf bir politik ifade kazanabilmiştir.

Diğer taraftan bu noktada tarihsel bir paradoks bizi bekler: Yerel/tikel direnişin olanakları, sahiciliği, gücü ve somutluğu ile evrensel/genel olanın soyutluğu, uzaklığı, kurmacalığı. David Harvey'in Williams'tan hareketle tanımladığı *militan tikelcilik* kavramı sorunu ortaya koyarken bize yardımcı olacaktır. Şöyle açıklar Harvey: "Bir yerdeki dayanışmanın olumlayıcı deneyiminden şekillenen idealler tüm insanlığa faydalı olacak yeni bir toplum biçiminin işleyen bir modeli olarak genelleşir ve evrenselleşir. Williams'ın militan tikelcilik olarak tanımladığı budur."[8] Yerel toplulukların günlük yaşam örüntü-

7 Williams, s. 163.

8 David Harvey, *Sermayenin Mekânları*, Başak Kıcır vd. (çev.) Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 211.

lerinde kökleşmiş, somut dayanışma biçimleri militan bir tikelciliğin enerjisini sağlar. Ancak daha genel bir mücadele düzeyine geçiş daha üst düzeyde soyutlamaları gerektirir. Bu geçişte bir şeylerin kaybolması zorunludur. Ortak günlük duygular ve dil yerine kavramlar ve terimlerle yüklü yeni bir dil, kişiselliği azalmış örgütsel ilişkiler gelir. Karşı karşıya olunan çözümü kolay olmayan bir paradokstur. Mücadeleler genelleştikçe yerel düzeyde yeniden üretilmeleri zorlaşır ama militan tikellikler de kendi başlarına kaldıklarında giderek muhafazakârlaşma eğilimi gösterirler.

Yerel düzeyde direnişe güç kazandıran kökleşmiş ilişkilerin ve dayanışma biçimlerinin belli tür bir baskıcı ve umursamaz sanayi düzeni altında oluştuğu da unutulmamalıdır.[9] Sanayi düzeni Paşabahçe örneğindeki gibi çöktüğünde ona bağlı olarak oluşmuş siyasi ve toplumsal kimliklerin ayakta kalması mümkün olamaz. O halde sanayi düzenini tüm baskıcı niteliğiyle geri çağırmak mı gerekir? Harvey gibi biz de buna olumsuz bir yanıt vermekten yanayız. Onun ifadeleriyle, "sınıf siyasetini tazelemeye ve yeniden kurmaya yardım edecek farklı ittifak türleri keşfetmek" gereklidir.[10] İlgili bölümlerde tartıştığımız kentsel dönüşüm karşısında gelişebilecek mekân temelli bir hareket sözünü ettiğimiz yeni sınıfsal ittifakın ve yenilenmenin zemini olabilir. Yakın zaman tüm ülkeyi sarsan Haziran Direnişi'nin ardından Paşabahçe'de de ortaya çıkan halk forumlarında yaratıcı, yenilikçi ve yerel kökleri olan mücadele biçimlerinin temaların ve birlikteliklerin gündeme geleceği ve hayat bulacağı beklenebilir.

İşçi sınıfının mücadelesinin yerel ölçekte yoğunlaşması, bu mücadelelerin siyasi ve evrensel niteliğini azaltabilir; ama bu zorunlu olarak işçi sınıfının mücadele azminin azalması anlamına gelmez. Kapitalizmde iktisadi ile siyasinin farklılaşmasının çelişkili sonucu, mücadele azmi ile siyasi bilinçliliğin ayrı konular olarak algılanmasına yol açması olmuştur.[11] Kanımız-

9 *A.g.e.*, s. 221.

10 *A.g.e.*, s. 223.

11 Wood, *Kapitalizm...*, s. 62.

ca Paşabahçe, Wood'un bu önermesine de örnek oluşturur. Kitap boyunca birçok örnekte görüldüğü gibi Paşabahçe işçilerinin mücadele azmi her seferinde azımsanmayacak bir güçle ortaya çıkmıştır. Ama bunun düzendışı siyasi bir bilince –en azından beklenen yaygınlıkta– denk düştüğünü gördüğümüzü söylemek zordur.

SONSÖZ

Paşabahçe'de işçi sınıfı oluşumunu farklı düzeylerde gözlemlemeye çalıştık. Türkiye'de cam ev eşyasına adını vermiş olan bu mekân aynı zamanda işçi sınıfı oluşumunu izleyebileceğimiz ideal bir örnek de oluşturdu. Uzun bir tarihsel kesitte baktığımızda Paşabahçe'de *ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik* gözlediğimiz insan topluluğu bize Türkiye işçi sınıfı oluşumunun küçük bir kesitini sundu. Paşabahçe işçileri, yaşam biçimleri, oy verme davranışları, dayanışmacı pratikleri ve elli yılı aşkın bir süre yaşattıkları sendikaları ile bir sınıf oluşumunun özneleri oldular. Birbirini izleyen iktisadi, sosyal ve politik değişim evreleri boyunca ve onların yapısal basınçları altında bu topluluk kendisini yeniden ve yeniden bir sınıf olarak sendikalarda, partilerde, derneklerde, ilişki ağları içinde örgütledi. Göçle taşıdıkları değerleri, ilişkileri korumaya çalışarak, becerileri seferber ederek, patronaj, paternalizm, popülizm gibi himayeci ilişkilerden yararlanarak, dayanışmacı ilişkiler yaratarak direniş ve uyum stratejileri geliştirdiler. İşyerinde hâkim olan farklı rejimler karşısında bireysel ve kolektif olarak direndiler. Bir sınıf olarak yapısal ve kültürel kapasitelerini kullanırken, giderek sendikaları aracılığıyla örgütsel kapasitelerini yarattılar. Ortaya çıkardıkları ve sendikaları aracılığıyla

yaygınlaştırıp yaşattıkları deneyim ve miras Türkiye işçi hareketi tarihinin önemli damarlarından birini oluşturdu. Paşabahçe'de yaşanmış ve birikmiş olanı bulmak, birleştirmek ve çözümlemek bize Türkiye işçi sınıfı hareketini anlamak için çok değerli bir kılavuz sunuyor.

Bugün artık Türkiye'nin son derece güçlü bir cam eşya sanayii mevcut. Paşabahçe'de doğan bu sanayi, günümüzde Şişecam'ın dünyanın birçok ülkesinde gerçekleştirdiği yatırımlarla, küresel boyuta ulaşmış durumda. Öykünün başladığı yerde ise artık giderek bir yıkıntı halini alan Paşabahçe Fabrikası, geçmişte onu kan ve ter içinde çalıştıran işçilerin gözleri önünde hüzünle, sessizce sonunu bekliyor. Adeta çember kapanıyor. Bir zamanlar "Paşaların Bahçesi" olan semt, bu kez yukarısında art arda kurulan villa ve lüks sitelerle, kıyı için gündeme gelen marina, otel gibi projelerle yine zenginlerin bahçesi oluyor. 1935'te fabrikanın açılış töreninde "bizim nesle ne mutlu ki fabrika seslerile gözlerimizi açmış bulunuyoruz" sözleriyle semtin coşkusunu dile getiren kız çocuğu artık yok. Semtin işsiz gençleri umutsuzlukla caddelerde dolaşıyor. Ama bunlar yalnızca gözle görünenler. Semtin tüm dokusuna sinmiş işçi sınıfı mirası, görünmeyen ama hissedilen bir güç olarak varlığını sürdürüyor. Yalnızca orada da değil, kentin, ülkenin başka köşelerinde cam işçilerinin kolektif hafızalarının, ortak değerlerinin temelinde bu miras nefes alıp veriyor. Onları her seferinde yeniden *ağır ellerini toprağa basıp doğrulmaya* yönelten miras. Elinizdeki kitabın da bu mirasın görünür ve kalıcı kılınmasına hizmet etmiş olması umulur.

EKLER

EK 1

Mişon Levi'ye İstanbul ve Selanik'te Şişe ve Cam Fabrikaları Kurma Hakkını Veren İmtiyaz Sözleşmesi

№ 49 — Avrupakâri eşyayi zücaciye imaline mahsus tüccardan Mişon Levinin Beykoz ile Servi Burun beyninde Çifte Cevizler nam mahalde veyahut o havalide inşa edeceği fabrika hakkında mukavelename

[11 zilkade 1301 20 ağustos 1:00]

Madde 1 — Tüccardan ve tebaai Devleti aliyeden Mişon Leviye makine vasitasile her cins gaz lâmbası şişesile eczacı sürahisi ve billûra müşabih sürahiler ve küçük ve büyük kadeh ve kupalar ve her nevi kandil ve nargile ve gaz lâmbası ve şekerci ve eczacı kavanozları gibi eşyayi zücaciye imaline mahsus Beykoz ile Serviburnu beyninde Çifte Cevizler nam mahalde veyahut o havalide bir fabrika inşası için on sene müddeti imtiyaziye ile ruhsat verilmiştir.

Madde 2 — İşbu ruhsat tarihinden itibaren on sene zarfında Derseadet ve mülhakatında bu yolda bir fabrika inşası için efrattan kimseye ruhsat verilmiyecektir.

Madde 3 — Tarihi imtiyazdan sekiz mah mururunda fabrikanın inşasına teşebbüs olunarak andan bir sene hitamında şişe imaline bed ve mübaşeret olunacak ve şayed bir sene mürur edipte imalâta bed edemediği ve bed ettikten sonra imalâta devam etmeyip tatil ettiği ve bu yolda fabrika tesisi ahar taraftan taleb ve istida olunduğu takdirde kakkı imtiyaz sakıt olacak ve o takdirce sair talîblere dahi bu bapta ruhsat verileeektir.

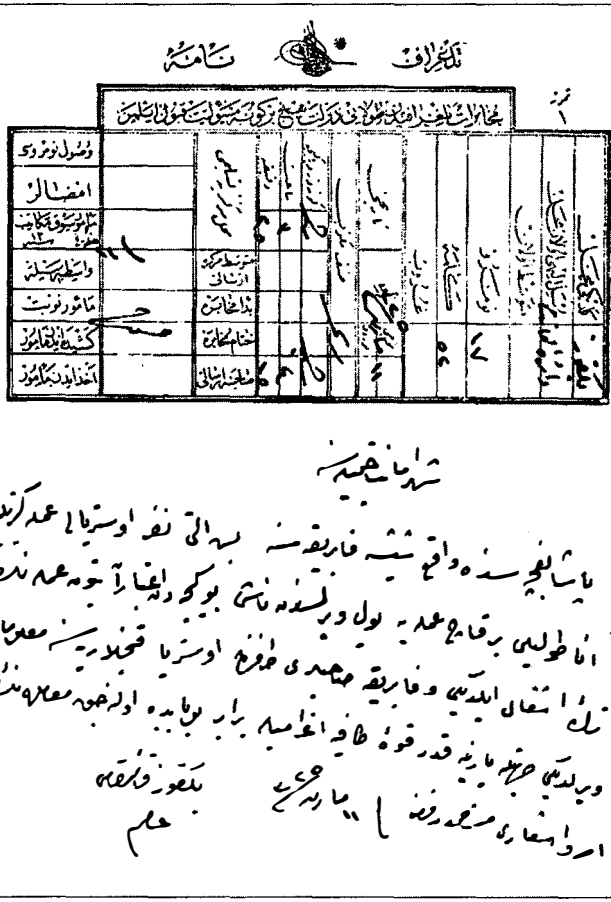
Madde 4 — Mezkûr fabrikada imal olunacak eşya için muktazi olan şişe toprağını mumaileyh Beykoz ve havalisinde arazii emiriyei haliyede tesadüf eder ise meccanen ahzeylemek salâhiyetini haiz olup şayed arazii mezkûre Devletçe satılmak lâzımgelir ise bedeli mislile mumaileyhin hakkı rüchanı olacaktır. Şukadarki ashabı uhdelerinde bulunan araziden alacağı şişe toprağı için sahibinin muvafakatini istihsale mecbur olacaktır.

Madde 5 — Zikrolunan fabrikanın tesisi için ilk defa olarak Avrupadan celb olunacak alât ve edevat resmi gümrükten muaf tutulacağı gibi on sene zarfında bu fabrikanın mamulâtından dahilen sarf olunacak bilcümle eşyadan gerek berren ve gerek bahren gümrük resmi alınmıyacak ve harice irsal olunacak mamulâtı dahi gümrük resminden müstesna tutulacak ve fakat sui istimali men için gümrük tarafından gösterilecek kavaide sahibi imtiyaz tarafından riayet olunacaktır. Sahibi imtiyaz on sene mürurundan sonra sair yerli mamulâtına tevfikan mezkûr fabrika mamulâtının lâzımgelen rüsumunu tediyeye mecbur olacaktır.

Madde 6 — Mumaileyhin fabrikada istihdam edeceği bazı ustalardan maada hademe ve amelei saire tebaai Devleti âliyeden olacaktır.

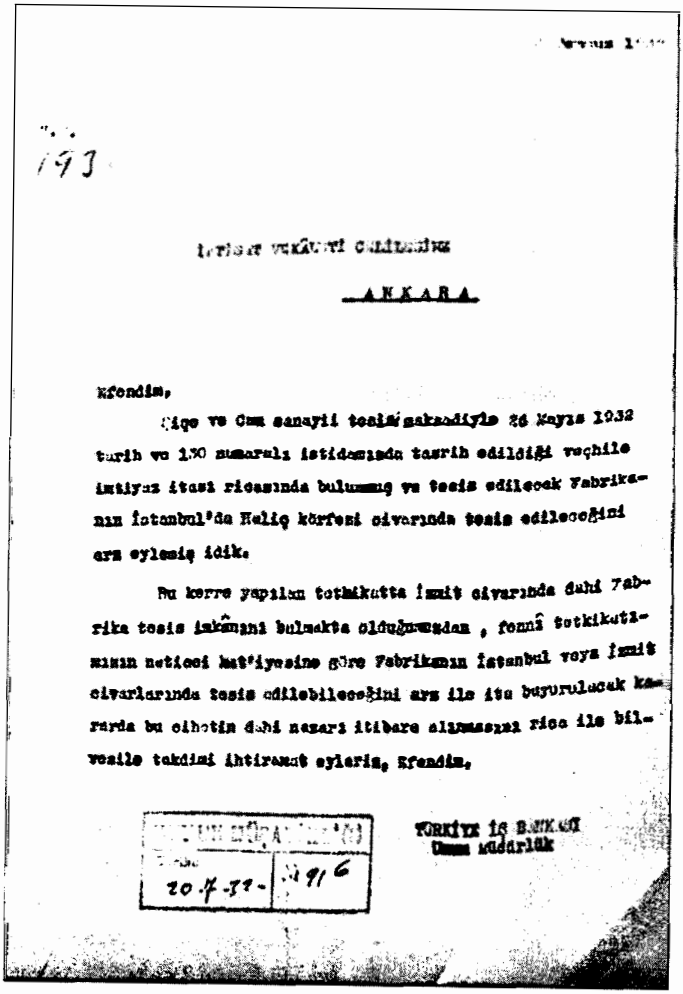
Madde 7 — Mezkûr fabrikada atik şişehanelerde şimdiye kadar yapılmakta olan her nevi pul şişeleri ve sair mamulât yapılmıyacaktır ve fakat hali hazırlarile şişehaneler bu fabrikada imal olunan şişeleri takliden billur olmıyarak yalnız pul şişe imal ederler ise mumaileyhin itiraz ve men'e vehir güna müdahale ve iddiaya hak ve salâhiyeti olamıyacaktır.

EK 2
Levi-Modian Fabrikasındaki Grevle İlgili Bilgi Veren Telgraf Örneği

تلگراف نامه

شهادتنامه

EK 3
Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'nün İktisat Vekâleti'ne Gönderdiği Yazı

...
193

İktisat Vekâleti Celilerine

ANKARA

Efendim,

Çiçe ve Cam sanayii tesisi hakkındaki ile 26 Kanun 1932 tarih ve 1/30 numaralı istidamızda tasrih edildiği veçhile imtiyaz itası ricasında bulunmuş ve tesis edilecek fabrikanın İstanbul'da Haliç körfezi civarında tesis edileceğini arz eylemiş idik.

Bu kerre yapılan tetkikatta İzmit civarında dahi fabrika tesis imkânını bulmakta olduğumuzdan, fennî tetkikatımızın neticei katʻiyesine göre fabrikanın İstanbul veya İzmit civarlarında tesis edilebileceğini arz ile itu buyurulacak kararda bu cihetin dahi nazarı itibare alınmasını rica ile bilvesile takdimi ihtiramat eylerim, Efendim.

20-4-32 3916

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Umum Müdürlük

EK 4

Temmuz 1932'de Fabrika İçin Uygun Yer Arayışlarını Bakanlığa Bildiren Yazı

№ 130

26-5 932

İktisat Vekâleti Celîlesine

Memleketimizde mevcut olmayan Şişe ve Cam sanayiini tesis ederek, merbuten takdim eylediğimiz varakada nevî ve mikdar ve mahallî tedariklerini arzettiğimiz başlıca mevadı iptidaiyeyi ihtîvâ suretile Balıkesir-Bolu-Bursa-Çanakkale-İstanbul-İzmir-İzmit-Zonguldak vilayetlerinin şişe ve cama müteallik bulunan ihtiyaçlarını ya bizzat yahut bu maksatda makamınıza kâin olmak üzere teşkil eyleyeceğimiz bir Türk anonim şirketi vasıtasile müstemirren tatmin eylemeği ve bu hususun tahakkuku zımnında /600 000/ altıyüz bin lira mikdarında bir mebliğ tahsis ile bir sınai müessesesi vucuda getirmeği taahhüt eyleyoruz.

Vucuda getirmek istediğimiz Şişe ve Cam sınai müessesesinin mahiyeti fabrikanın mevkî ve sairesi hakkında lazımgelen mâlumat işbu istidanamemize merbut varoları varakaya derç edilmiş ve işbu sınai müessesenin fabrikasının maliyet fiatı olarak tahmin eylediğimiz /500 000/ beşyüz bin liranın yüzde beşi olan /25 000/ yirmi beş bin liranın teminat akçası olarak ve kâleti celîleleri emrine tevdî olunduğuna dair Türkiye İş Bankası Ankara merkezinizin .....tarihli ve.....numaralı maktubu işbu istidanamemize ayrıca raptedilmiştir.

İşbu Şişe ve Cam sınai müessesesini yukarıda isimlerini yazdığımız vilayetlerin sahalarından müteşekkil mıntaka dahilinde tesis eylememiz ve işletmemiz hususunda yirmi beş sene müddetle uhdemize imtiyaz itasına delalet lutfunda bulunulmasını istida ve istirham eyleriz, Efendim.

İ. İ. B.
ÜM.

EK 5
İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası Kuruluş Dilekçesi

28-8-1947

İstanbul Vilayeti Sayın Makamına

18-8-1947 Tarihinde yüksek makamınıza sunduğumuz Ana Tüzüğümüzün noksanlarını kurucular aramızda toplanarak tamamladık, ve sunulan şekli verdik.

Eskisinin yerine kaim kılınmak üzere yeni Ana Tüzüğümüzü tetkikinize arz ediyoruz.

Saygılarımızla.
İstanbul Şişe ve Cam İşçileri
Sendikası kurucuları
Namına
Ahmet Barkın

NOT: Bu yazımızın, evrak numaranız 3444 20-8-1947

Ek: 2 adet Ana Tüzük

S. 1. No. 46558

İSTANBUL ... MÜDÜRLÜĞÜ
Giriş Kısmı
Sayı 18500
Tarih 1.9.947

Şube T

EK 6
Türk-İş'in 1964 Kongresinde Kristal-İş'lilerin Dağıttığı Bildiri

1910

كوتو بر قوليكتف عقد فنا سيلي

١٩٦٤ اطلاعه

TÜRKİYE
SERAMİK, ŞİŞE VE CAM SANAYİ'İ
İŞÇİLERİ SENDİKASI
BAŞKANLIĞI

TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONUNUN
5 inci GENEL KURULUNA İŞTİRAK DELEGELERİNE

Türk işçisinin,Türk iktisadi ve içtimai hayatının düzenlenmesine ışık tutacak,emeğin en büyük temsilcisi TÜRK-İŞ genel kurulunun güzide delegeleri sizlerin kıymetli meseleriniz arasında temel hak ve meseleler ile meşgul iken insan haysiyetini,emeği ve toplu pazarlık düzeninde meşru direnme gücünü kullanmaktan kaçınarak tipik bir ihanet örneği veren ve temsil ettikleri kitleyi üç yıl maddi ve manevi işverene esir eden TÜRKİYE ŞİŞE CAM ve SERAMİK Sanayi'i İşçileri Sendikasının TÜRK Sendikalarının utançla karşıladıkları YÖNETİCİLERİ -maalesef aranızda-delege olarak bulunmaktadırlar.

Sizlerden,müşterek inancınız olan kutsi davanız için,
Sosyal Adalete sürülen lekeyi izale için,
Mağdur ve en ağır şartlarla çalışan CANCI KARDEŞLERİNİZİ
kurtarmanız için,
İşverenler Konfederasyonu Başkanı Bay Kocatopçu'nun tipik istisnai
örneğinin önlenmesi için,

YÜCE KONGRENİZDE TÜRK - İŞ yöneticilerinin de gerekli açıklamayı yaparak siz muhterem delege KARDEŞLERİNİZİN olumlu kararlarınızla TÜRK - İŞ'e yaraşır çabayı göstereceğinize emin olarak değerli kongrenize başarılar dileriz. 27/1/1964

YENİ KURULAN

TÜRKİYE SERAMİK,ŞİŞE VE CAM
SANAYİ'İ İŞÇİLERİ SENDİKASI
İCRA HEYETİ

EK 7
Kristal-İş'in Diğer Sendikalardan Destek Talebini İçeren Yazı Örneği

TURKİYE
MİK, ŞİŞE ve CAM SANAYİİ
İŞÇİLERİ SENDİKASI

Mithatpaşa Cad. No. 25/2 - Paşabahçe

İstanbul, 9 / 10 / 1964

Konu :

Sayı: ___

Dosyalı

Sayın Başkanım

Eski Sendika ile İşveren elele vererek özel çıkarları için birleştikleri ve Şike Toplu Sözleşme ile Paşabahçe Cam Fabrikasında 2500 işçiyi aileleri ile beraber sefaletin kucağına üç yıl bırakmaları karşısında müteşebbis heyet olarak kurup yönettiğimiz Sendikamızın ilk Genel Kuruluna istismarcı İşverenler Konfederasyonu Başkanına gerekli gücümüzü belirtmek için 11.Ekim.1964 Pazar günü saat 11de Paşabahçe Rakı Fabrikası Lokalindeki Kongremize 2500 işçinin insanca yaşamasının temini için Sendikacılık şerefi ve ahlâkı namına yardımda bulunmak üzere gelmenizi rica eder sonsuz saygılarımı sunarım.

Başkan
İrfan Kanavoğlu

EK 8

1964'teki İlk Grev Girişimi Karşısında Şişecam İşvereninin Dağıttığı Tehdit Bildirisi

TÜRKİYE ŞİŞE ve CAM FABRİKALARI A. Ş.
PAŞABAHÇE FABRİKASI MÜDÜRLÜĞÜ

Paşabahçe 10. 10. 1964

Sayı: .....

Dosya:

Özü : GREV HAK.

TEBLİĞ

No. 36

Çok Mühimdir. Bütün mensuplarımızın dikkatle okumasını rica ederim.

FABRİKA MÜDÜRÜ

1) Türkiye, Seramik, Şişe ve Cam Sanayii İşçileri Sendikası (2. ci Sendika) bir bildiri dağıtarak GREV kararı aldığını bildirmiştir.

2) Mensuplarımızın sağ duygusundan ve bizlere olan itimatlarından emin olmakla beraber miktarı az da olsa bazı işçilerimizin maksatlı propagandalara kapılarak GREV istiyebilecekleri düşüncesiyle ve Paşabahçe Şişe Cam ailesinin büyüğü olarak bu gibi arkadaşların doğru ve kendi menfaatlerine en uygun kararı vermesine imkan hazırlamak için şimdiye kadar sizlere yanlış aksettirilmiş veya hiç bildirilmemiş olayları anlatmayı ve sizleri uyarmayı bir vazife biliyorum.

Bu tebliğde size şunları açıklamak isterim :

3) Fabrikamız mensupları önümüzdeki günlerde kendi istikballeri bakımından çok önemli neticeler verecek kararlar almak zorunda kalacaklardır.

Bu kararlar şunlar olabilecektir.

a) Grev oylamasını istemek
b) Oylama yapılırsa grev yapılsın veya yapılmasın demek,
c) II. ci Sendika oylama sonunda veya oylamasız fiilen grev çağrısında bulunursa greve iştirak etmek veya çalışmağa devam etmek,

Bu kararların her biri, bilhassa greve katılma kararı mensuplarımızın kendileri ve aileleri için çok vahim neticeler doğurabilecektir.

4) İkinci Sendikanın grev kararı ve çağrısı bize ve danıştığımız birçok tanınmış hukukçulara göre kanunsuzdur. Bu hususun tesbiti için mahkemeye gerekli müracaat yapılmıştır.

Kanunsuz bir grevi teşvik eden ve böyle bir greve katılanlar bizden hiç bir müsamaha görmiyeceklerdir.

5) Aralarında çok kıdemli ve sevdiğimiz kimseler de olan feda edilmek zorunda kalınacaktır.

Böyle bir grev yüzünden meydana gelecek olan ıztırapların tek sorumlusu sizleri bu greve teşvik edenler olacaktır.

6) Fabrikamız idaresi hepinizin şahit olduğu gibi, bu güne kadar daima mensuplarının menfaatlerini ön planda tutmuş ve hiç bir zaman kanun ve nizam dışı iş yapmamıştır. Bundan böylede yapmasına imkân yoktur.

7) GREVE iştirak etmeyiniz.

Çalışmağa devam ederek istihsali ve verimi artırma yolunu gidiniz. Kendilerinin ve milletimizin menfaati bu yoldadır. Sağ duyunuza ve anlayışınıza güveniyoruz.

FABRİKA MÜDÜRÜ

EK 9
1966 Paşabahçe Grevini Başlatan Karar Örneği

KRİSTAL-İŞ
TÜRKİYE ŞİŞE CAM VE KRİSTAL SANAYİİ İŞÇİLERİ SENDİKASI
GENEL MERKEZİ

Sayı: 118 17.3.1966

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları. A.Ş
Galata Rıhtım Cad. Anadolu Sigorta Han
Kat: 5 Karaköy-İstanbul

Şirketinize bağlı Paşabahçe Fabrikası ile mevcut toplu iş sözleşmesi ile ilgili uzlaştırma kurulu tutanağı 275 sayılı kanunun 15.ci maddesinin son fıkrası gereğince 11.1.1966 tarihinde 4 nolu uzlaştırma kurulu zaptı başlığı altında almış bulunuyoruz. Bu zaptı aldığımıza dair aynı tarihli işvereni temsilen Tarık Bittem ve Sendikamızı temsilen Mehmet Şişmanoğlunun imzalarına havi tutanak uyuşmazlıkla ilgili dosyada ve taraflarda mevcuttur.

Gerek 4.nolu uzlaştırma kurulu zaptı ve gerekse bu zaptı tarafların aldığına dair tutanaktanda anlaşılacağı üzere uzlaştırma toplantısı süresince meselelerin esasına dahi girmeden tam bir muhalefetiniz neticesi bu süre hiç bir neticeye varılmadan geçmektedir.

Uzlaştırma kurulu zaptında toplu sözleşme maddeleri ile ilgili her hangi bir husus bulunmadığına göre hükümlerini de kabul veya reddimiz hususunda bir bildirimize de fırsat kalmamıştır.

Bu şartlar altında 275 sayılı kanunun 19. maddesinin birinci bendi gereğince doğmuş olan grev kararı alma durumu ile karşılaşmış olmamız neticesi yönetim kurulumuzca 16.1.1966 günü yapılan toplantıda bu bent gereğince Paşabahçe Fabrikamızda 31.1.1966 Pazartesi günü saat 5 ten (beş) itibaren uygulanmak üzere grev kararı alınmıştır.

Durum 275 sayılı kanunun 23 cü maddesinin 1 ci bendi gereğince tarafınıza bildirilir.

Saygılarımızla

Yusuf Topçu
G. Sekreter
(İmza)

Mehmet Şişmanoğlu
G.Başkan
(İmza)

Aslı gibidir

EK 10

Türk-İş 1. Bölge Temsilcisi İsmail Topkar'ın Paşabahçe Grevinda Yaşananlarla İlgili Raporu

İSTANBUL : 23.3.1966

Sayı : 157

Türk-İş İcra
Heyeti Başkanlığına

ANKARA.

Konu: 19. Mart. 1966 Cumartesi gününden 23. Mart 1966 Çarşamba gününe kadar Paşabahçe Grevinin geçirmiş olduğu safhalara ait ve 20.3.1966 tarihli anlaşmanın akdinden ibaret olup konu ile ilgili rapordur.

19 Mart 1966 Cumartesi günü saat 17.45 de Sayın Genel Sekreterimiz Halil Tunç'un Bölgemiz memurlarından Hasan Gillin Şendur'a yaptığı telefon talimatları gereğince Temsilcimiz İsmail Topkar ile birlikte Kristal-İş Sendikası Yöneticilerinden mes'ul iki şahsın acele olarak 20 Mart 1966 Pazar sabahı ilk uçakla Ankara'ya gelmelerini emrettiği tarafımıza bildirilmiştir. Derhal yukarı talimata uyarak 3 adet uçak bileti alınmış ve Pazar günü sabah 8 uçağı ile İstanbul'dan hareket edecek saat 9.45 de Türk-İş Genel Merkezine vasıl olunmuştur. Tam bu sırada Genel Sekreterimiz Halil Tunç'la karşılaşarak DİSK-İş'in Sosyal Sigortalar Kurumu Toplantı salonundaki Kongresine hep birlikte gidilerek Kongrenin açılışı yapılmış ve Başkanlık Divanının teşkilinden sonra Başkanımız Sayın Seyfi Demirsoy, Genel Sekreter Halil Tunç, Mali Sekreter Ömer Ergün ve Genel Sekreter Yardımcısı Rıfkın Bağlı ile birlikte Temsilcimiz ve Kristal-İş'in iki mes'ul yöneticisi hazır olduğu halde saat 10.45 de Türk-İş Merkezine gelinerek İcra Heyetinizin riyasetinde Paşabahçe Grevi konusu görüşülmeğe başlanmıştır.

Bilindiği üzere bu görüşmelere katılan Sayın Başkanımız Seyfi Demirsoy ve üç İcra Heyeti üyesi ile Kristal-İş Sendikasının iki Temsilcisinin katıldığı bu toplantımızda Paşabahçe Grevinin geçirmiş olduğu bütün istihaleler ortaya serilmiş ve geçmiş müzakereler hakkında Genel Sekreterimiz izahat vererek bu Grevin bitirilebilmesi için bir noktada birleşerek hareket etmenin en isabetli yol olacağını ifade etmişlerdir. Görüşmelerimizin hedefi, İşçinin iş temini, Ücret konusu ve sair sosyal güvenlik şartlarının tahakkuku istikametinde olmak üzere 7-8 maddelik bir anlaşma ile Paşabahçe Grevinin işçiyi tatmin edecek bir şekilde çözümlenmesi hususunda emine ve boyuna gözden geçirilen Grev safhasından sonra bir noktada birleşmiştik.

Birleştiğimiz noktanın üzerine inşa edeceğiniz anlaşma metnine ekte suretini takdim kılınan ve el yazımızla yazılarak Genel Sekreterimize verilen müzakere konusu isteklerimizin tahakkuku için 3 kişilik İcra Kurulu üyelerimiz yazılı olarak yetki verilmiştir. Vermiş olduğumuz yetkiden sonra ortaya getirilen 20.3.1966 Pazar günü İşverenlerle İcra Heyetimiz arasında tanzim olunan anlaşma metninde tekliflerimizi kapsamadığı görülmekle beraber bilhassa anlaşmanın 5.ci maddesinde tasvir olunan ve aslında işçinin teminatı sayılması gereken en önemli hususda işçinin iş teminatı işverenin insiyatifine terk edilmiş olması kabul edemek lazımdır ki hatalarımızın ikincisi ve işçinin bize saldırmasına yol açan en büyük açığı vardır.

Bahsi geçen anlaşma taraflarca imzalandıktan sonra Türk-İş Merkezinde okununca doğrusu üzüntülerimizi saklıyamıyacak kadar bedbaht olduğumuz yüzümüzden anlaşılır hale gelmiştir. Bilhassa Sayın Şahap Kocatopçu'nun anlaşma dışı söz vermiş olmasına rağmen işçilerin tümüne 5.ci maddeye göre, onu çok iyi bilen bir insan olarak ise alınyacağını bilhassa belirtmiştim. Hitekim tatbikatta gösterdiğimiz Sayın Ömer Ergün Beyin ve Genel Sekreterimiz Halil Tunç'un şifai teminatlarının rağmen tesellisi eden gerçek başta Sendika Başkanı, Yöneticileri olmak üzere ilk önce 133, bilahare 47 ve nihayet olarakta 5 kişi Sendika Başkanı dahil dışarıda bırakılma güçlüğü ile karşılaşılmıştır.

./.

EK 10 (devamı)

şekil ile ortaya çıkmıştır. Bunu engellediğimiz için başta Genel Sekreterimiz Halil Tunç Beyle bu durumu izah etmek için İstanbula beraberce dönerek işçilerin iş güvenliklerinin tam olduğunu, Üniversitelerle akdedilen anlaşmanın geçmiş sömürgeci ilke olan müteşebbisini işçilere hissat beraberce izah etmenin zaruretini hissettiğimiz, bu gerçeğine boyanarak 21. Mart sabahı ilk uçakla İstanbula beraberce hareket etmede hâlâ Beyle mutabık kalmıştık. Sadece Pazartesi sabahı ilk uçakta yer bulunup bulunmayacağı hususunda endişemiz vardı. Bu endişeye bağlı olarak hemen çare arıyarak Kristal-İş Sendikasının iki Yöneticisi elinde bulunan iki uçak biletini alarak bunları Halil Beye vermeği derhal temin ederek uçak bulamama endişesini bertaraf etmiştik.

Bu şekilde mutabık kaldıktan sonra 21. Mart sabahı Esenboğa Hava alanında Halil Beyle buluşacağımızı, Kristal-İş Yöneticilerinide gece otobüsü ile İstanbula göndermeğe karar vermiştik. Maalesef aceleyle hareket ettiğimiz için bu anda ifadeye ehemmiyet verdiğimiz ki büyük bir ihmalin neticesi olarak bugün Türk-İş'in onuruna en az düşmüş tesir edecek üslûbu verici hareketlerle karşılaşmış bulunuyoruz. Genel Sekreterimizle İstanbula beraber hareket etmeden mutabık kalmamıza rağmen Esenboğa Hava Alanında 21 Mart sabahı buluşmamız mümkün olmadı. Esenboğa'ya vardığımda Ethem Özgü arkadaşımla karşılaştım. Ve telefonla İstanbula durumu bildirerek Genel Sekreterimizinde aynı gün 10.30 uçağı ile İstanbula gelmesini istirham ettik. Uçak saati geldiği için elindeki Halil Beyo ait uçak biletinin yarısı yandığı için 100 TL.sı bilete ilâveliyerek meydandaki bilet memuruna verdim. Sayın Genel Sekreterin 10.30 uçağına yetişeceğini umit ediyordum. Kendileri gelemediler. Ve TL bileti ile 100 TL.sı Halil Beyin mazuna hilen Esenboğa Hava alanındadır.

Tabiidir ki Özgü arkadaşımla birlikte İstanbula hareket ettik. 21 Mart sabahı saat 10.25 de İstanbul Adliye Sarayında ve Ağır Ceza Mahkemesinde bir davam olduğu için Mahkemeye gitmeğe mecburdum. Özgü arkadaşım Temsilciliğimize bırakıp Mahkemeye acilen hareket ettim. Hareket ederkende Özgü arkadaşıma Grev yerinin atmosferini ölçmesinin, duruşmayı Grevci işçilerin haleti ruhiyesi bozmaksızın. Bunun üzerine olarak bu anlaşmanın metnini işçilere indirmeden çok güç olduğunu kendisine söyleyerek Grev yerine ben Mahkemeden dönene kadar yalnız bir şekilde hareket etmemesini Özgü'den bilhassa rica ettim. Gerek Halil Tunç Beyin İstanbula anlaşmayı izah için gelmesindeki ısrarı ve gerekse Özgü arkadaşımızın İstanbuldaki durumu hiç muttali olmaması gibi büyük bir noksanlığın içinde bu hareketin başarılmasının imkansızlığı görülüyordu.

Sayın Özgü arkadaşımızın beni beklemesini Mahkeme giderken defaatle ısrar ederek talkin etmiş olmama rağmen beni beklemeden Paşabahçeye geçip çok atak ve vahim manzara karşısında durumu idrak edemeden İrfan Manavoğlu ile Mehmet Şişmanoğlu'nun gayretinde diğer yöneticilerle benzis münakaşa edercesine anlaşmayı kabule sorlaması, işçilerin kendisine karşı büyük çapta husumetine ehil olmuş ve temsil ettiği sıfatı itibariylede Türk-İş aleyhine şiddetli bir üslûbü vesilesi doğmasına yol açmıştır. Bilhassa Özgü arkadaşımızın yanında bulunmadığımız halde bundan iki buçuk saat önce Paşabahçeye geçip anlaşmayı izaha kalkışarak sert bir eda ile etrafları yüksek yönetici ve işçi kitlesine karşı tavrı bir anda işçileri ayaklandırarak esas aldığı kendisinin ölümüne sebebiyet verecek kadar ileri giden vahim bir netice meydana getirmiş olduğunu Grev dehşetini inince derhal anlıyarak işçiler üzerinde otorite tesis etmek üzere hareketete geçti.

İdrak ettiğim hava öyle görünüyordu ki, İşçiler birden işlerinin temsilcilerinden mahrum olduklarını protokolun 5. maddesinden anlıyarak tarifi imkansız bir kara bulut gibi harekete geçen onuncu bir kitle halina gelmişlerdi. Hep birlikte Özgü arkadaşımızı ilinç etmek üzere harekete geçmek istidadında idiler. Vaziyet sor idiolidi. Özgü arkadaşımızın bulunduğu tesisin içinde büyük bir hungle kalmadan çekerek sağlığın soğdan tesisin camlarına yüklerine yumruk indirilmekte ve tesis adeta parçalamak istemiyordu. Bu güç şartlar altında Özgü arkadaşımızı Sendikadan çıkartıp saat 14.30 raddelerinde Paşabahçe vapur iskelesine getirdik.

./.

beyanını saygı ile dinledik. İşte bu noktada çok önemli bir protokolun 5. ci maddesinin işçi lehine işleyeceğini Fabrika Müdürü Kocatopçu'dan almış olduğu talimat üzere bize teyid etti. Bu şart ve ahval karşısında bu büyük kitlenin ne kadar yeise kapıldığını ve üzüntü kara bulutuna bütünlüğünü tasavvur edeceğinizi tahmin ederiz. Ankaraya uçtuğumuz yıldırım telefonu ile işyerimiz bu tahavvulu Sayın Genel Sekreterimize aynen bildirdik.

Sayın Saygı arkadaşımız telefonla Genel Sekreterimize Grev yerinde havanın son derece kötü olduğunu ve anlaşmanın 5.ci maddesine göre işverenin vermiş olduğu sözü tutmadığı Sayın Cahit Zarifoğlu hayında işverenden hemencecik işe döneceğine dair aldığı sözü tatbikatta geçersiz kaldığı Saygı arkadaşımız tarafından bizzat anlaşılmıştır. Telefon görüşmesinden sonra acele olarak Cağaloğlunda Merkezi bulunan Müşkirat Federasyonuna geldik. Burada Türk-İş Yönetim Kurulu üyelerimizden Baylar İbrahim Denizciler, Zeki Gedik, Mustafa Şahin, Mehmet İnhanlı ve muavinimiz Dülen'de dahil olmak üzere Paşabahçedeki cereyan eden olay ve hadisatları arkadaşlarımıza etraflıca izah ettik

Yönetim Kurulu üyelerimizin protokolu okuduktan sonra anlaşmanın 5.ci maddesinin son derece sakat olduğunda arkadaşlar ittifak ettiler. Doğrusu hep beraber üzüntülerini belirttiler. Sayın Denizciler arkadaşımız ve Zeki Gedik Baylar Kocatopçu ile telefon görüşmesi yaparak bu meselenin halline istediler. Kocatopçunun vermiş olduğu izahat 54 işçinin işe alınmıyacağı şeklinde tecelli etti. 22 Mart sabahı gazetelerde çıkan malum olan haberlere göre benim yaralandığım, Saygı'nın tartaklanarak lino edilmek istenildiği haberleri çıktı. Bunun üzerine İstanbul Valisi Sayın Vefa Poyraz bendenizi ve arkadaşlarımızı davet ederek elinde Kocatopçu tarafından teksir edilerek anlaşmanın bir suretini bize göstererek bu konuda anlaşmaya tanzim eden her kim ise son derece işçi aleyhine sakat bir anlaşma yapılmış olduğunu hepimiz kızarak edebilecek tarzda bulundu.

Sayın Vali Vefa Poyraz bir gün önce cereyan eden olaylar üzerine Paşabahçeye geçtiğini , işçinin son derece derinden hissettiği küskinliğini adeta işçilerin bu anlaşma karşısında isyankar olduklarını bizlere beyan ettiler. Bu anlaşma ile bu işi yatıştırmanın imkansızlığını bizzat belirttiler. Kesinlikle anlaşılmış olduğuna ittifak etmeliyiz ki anlaşmanın 5.ci maddesi ve bu maddeye ilave olarak Sayın Kocatopçu'nun 3 üye Kurulu üyemize verdiği sözün değersizliği teraddütsüzce ortaya çıkmıştır. Şayet kabul buluyorsanız ifade edeyimki bendeniz iki buçuk senedir daha ziyade sizlerin emrinde ve tatbikat sahasında Sayın Kocatopçu'yu bu kabil hadiselerde tatlı sözlerle avutmak, avuttuktan sonrada açıtmak isteyen bir insan olduğunu gayet iyi biliyorum.

Buna dair bir kaç misal vermek isterim. Evvela bu misallere yine aynı işyerinde 22 Ekim 1964 tarihinde vukua gelen Grev olayı sırasında durumu Sayın Başkanımız Seyfi Demirsoy ile birlikte bal tarafına bağlarkep, tanzim olunan protokolden başka ayrıca ekte fotokopisini takdim ettiğim çalışanların iş teminatına dair almış olduğum imza ile o günden bugünkü Grev tarihine kadar bir tek işçinin işine son verdirmemek için her türlü çareye baş vurarak sağlam hareket etmiş olduğumuzun vesi sını güç şartlar altında da olsa almıştım. Vesika eklidir. Sayın Kocatopçu ikinci misalle Bereçte, üçüncü misalle Sayın Başkanımız çok iyi hatırlıyacaklar Deri-İş Grev ve Lokavtında Kocatopçu ayni teranelerle karşımıza çıktı, Fakat kendisini çok iyi tanıyan Sendikacılarımız ve bendeniz onun tatlı sözlerine kanarak yüzlerce işçinin acı çekmesine vesile olmadık.

./.

si mevcuttur. Halbuki durumu kamufle etmek için arkadaşlarımızın bildiklerinden dolayı bu şekilde iknaya kalkışmıştır. Açık ifade ediyorumki 13.cü madde ile işten çıkartılmış bir tek insan yoktur. Aynı paragrafın içinde çırak kursu öğrencileri bahis konusu edilmekte ise de bu subyektlerde hüner olamazdı. Şayet olsa idi daha küçük düşebilirdi. Bu bakımdan mesela 16.cı, 12.ci ve 15.ci maddelere göre aylerine son verilmiş olanları kapsamakta, çoğunlukla 16.cı maddenin tatbikatı bahis konusudur. Bunu azmış gibi göstererek tatbikatta ne miktar olduğu işte ortaya çıkmıştır. Grevlerin sonucu işçilerin ve Sendikacıların dışarıda kalmaları şeklinde tecelli ederse bundan sonra Grev yapmanın imkansızlığı içinde düşeceğimiz gibi Sendikalarımızın temellerine dinamitlenmiş olacağı kanaatindeyiz.

Şu anda, bu izahatımız dışında görünen manzarayı kısaca belirtmek isterim. İşçiler bu tirpentiden sonra son derece kenetlenmişler ve davalarını başarabilmeleri için direnme güçlerini bizlere karşı gelmekle ortaya koymuşlardır. İşçilere ihanet edebilmek şu anda mümkün değildir. Fabrika Kocatopçu'nun soğukkanlı hareketi ile daha fazla Greve devam edebileceğini ümit eden tavır ve hareketi ile Grevi asla dayanamıyacak bir raddeye gelmiştir. Bilhassa Sendikacılığımıza ve çalıştırdığı işçilere olan kininı Sayın Koctopçu 5.ci maddenin tatbikatı sırasında ortaya koymuştur. Sonunda bu anlaşma ile bir şeyler kazandığını zanneden Sayın Kocatopçu, hattızatında kamu oyunda Kristal-İş'i yok etmek, Sendika hürriyetine daima kendi hürriyetini tercih etmek suretiyle işyerinde güçlü Sendikacılığı sadece ağzından laf olarak söylemek ve fakat fiilen güçlü Sendikayı sevmediğini Sendikacıları ve Sendikalist işçileri dışarıda bırakmakla niyetini ortaya koymuştur.

Böylesine bir İşverene karşı tavır ve hareketimizin ne olması lazım geldiğini tekrar planlamamıza lüzum geldiği kanaatindeyim. İşveren yükselen zararının tahammül edemiyecek bir safhasına gelmiştir. İşvereni iş Bankası yetkilileri artık sıkıştırmaktadır. İşverenin Tekelle olan taahhütleri her bakımdan sarsılmıştır. Gazetelerde taşına su ile değirmen çevirmek gibi, toplama güçlerle Tekel iş yapmaya mecbur edilmekte ve halkın sağlığı bu yüzden tehlikeye atılmaktadır. Ayrıca dış piyasaya ihraç taahhütlerinde işvereni bilhassa güç duruma sokmaktadır. İnanıyoruzak ki işveren anlaşmayı ve verdiği sözü şu ana kader tutmamıştır. İttifak etmemiz halinde Grevin dayanması güne alabilirkek bize ağırca mal olan davayı işverene daha ağırca mal etmemiz mümkün olacaktır.

Her şeyden önce Cem-İş kolunda ne kadar teşkilatlanma güçlüğü çektiğimizi hatırlatmamız icab eder. Ayrıca 3 yıllık Sözleşmenin Bursa'da akdedilen 5.ci Genel Kurulumuzda ki tenkidini dikkate almamız esas olmalıdır. Sarı Sendikanın Türk-İş'den ayrılma kararında kuşku parmağı olduğunu bilmemizde faidelidir. Bu günkü Grev halini veya Grevin çözülmesini isteyen ve işverenle evinde ve sair umumi yerlerde toplantılar yaparak işçiden yana değil kapitalisttten yana uğraşan toplumu temsil eden arkadaşlarımızın bu işi ne kadar engellediklerini gayet iyi bilmekteyiz. İşçilerin içinden çıkan bir insanın kendi arkadaşları aleyhinde bulunması çok çirkin bir hareketttir. Paşabahçe ve Beykoz'da şu havadis çalkalanmaktadır. Genel Sekreterimiz Paşabahçe Grevine Beykoz Kundura Fabrikası işçileri Sendikasının 50.000 TL.si yardım yapılmasını istemişti.

Bu yardımın yapılmaması için direktif veren arkadaş aynı köyün çocuğu olup bugün sefalet içinde yüzen işçilerin içinden çıkmış bir arkadaştır. O kadar Grev aliyhinde çalışılmıştırki, Türk İş İcra Heyeti Genel Sekreterinin Beykoza 50.000 TL.si ödeme telefon talimatı ve çektiği telgraf maruf zatça akim bırakılmıştır. Bu vaziyet karşısında işçilerin hepsi buna mütalidir. Şu ana kadar grevci kardeşlerine

./.

bir merhalayı dahi esirgemek suretiyle arkadaşlarının ne kadar yanında olduğunu malum olan zat ortaya koymuştur. Her şeyden önce Sendikacılık bir safsata bırakırsak bile kara gün dostu olmayı bir vatandaş olarak benimsememiz lazımdır.

NETİCE :

Bütün hadisatı olduğu gibi arzettim. İşçilerin üç günden beri sahip oldukları anormal hal ve hareketlerini, 54cü maddenin tatbikatta işlemediğini özetle arzettim. İşginin sağlam ve azimli ortaya koydum. Uğradığımız bir takım sarsıntıları, protestoları, Ezgü arkadaşımız ve bana yapılanları belirttim. Böylece durumu her yönü ile ortaya koydum. İşverenin dayanma gücünün son derece zayıflamış olduğunu belirttim. Takdir Sayın İdare Kurulunuzundur. Türk-İş Yönetim Kurulu üyeleri ile Kristal-İş Sendikası Yöneticilerinin iştirakleri ile bir arada yaptığımız istişari toplantıda Sendikaların ve İşçilerin tatbikatta bir güvenli ve teminatı olmadığı anlaşıldığından anlaşmanın hükümsüz olduğunu Kristal-İş Sendikası Yöneticileri 6 Kişilik Yönetim Kurulu kadromuza bildirdiler. Bunun müsebbibininde işveren olduğunu mazeret olarak ileri sürdüler.

Buna rağmen yapılan anlaşmanın tatbikine işçiden sopa yeme pahasına tatbik ediniz derseniz burada hep birlikte buradaki Sendikacı arkadaşlarımızla gayret gösteririz. Fakat bunun tatbikatında baştan yanlış hareket ettiğimizi ve Sayın Genel Sekreterimizin bizimle beraber İstanbula gelmesi tahakkuk etmiş olsaydı, anlaşma işçiye açıklanmadan daha tatlı bir eda ile bunu sağlayabilirdi. Bu gün maalesef işçi dehşetli bir hâleti ruhiye içindedir. İşbu raporumuzu saygı ile arzederiz.

Ekler:
1- 22 Ekim 1964 tarihli, Şaban Kocatopçu ve İsmail Topkar imzalı işçilerin iş teminatı garantisi
2- Deri-İş Grevinde alınan aynı garanti
3- Boraş Grevinde alınan aynı garanti
4- Kocatopçu için imzasız iki mektup sureti
5- Çekilen telgraf suretleri ve tekliflerimiz Cem'an 7 adet vesikadır.

Saygılarımızla

İsmail Topkar
Temsilci

Aslı gibidir.

EK 11
Paşabahçe Grevinin Türk-İş Yönünden Bittiğini Belirten Basın Duyurusu

TÜRK-İŞ HABER BÜLTENİ
TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU
BASIN VE HALKLA MÜNASEBETLER MERKEZİ

TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONUNDAN BİLDİRİLMİŞTİR:

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasında, Türk-İş'in de tasvibiyle ilân edilmiş olan grev, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu ile Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu arasında varılan anlaşma gereğince bitmiştir. Bu anlaşmaya göre işçiler seyyanen 600 lira, ayrıca yarım maaş ikramiye alacaklardır. 8 ay sonra yapılacak toplu iş sözleşmesinde asgarî ücretlerin artırasında da mutabakata varılmıştır.

Anlaşmanın yapılmasıyle, Paşabahçe Cam Fabrikası grevi Türk-İş yönünden bitmiştir.

Türk-İş'in grev yapan sendika ve grevci işçilere tavsiyesi derhal işbaşına dönmeleridir. Greve devam halinde, karşılaşılacak problemlerde grevciler Türk-İş'in desteğinden yoksun kalacaklar, Türk-İş'i yanlarında göremiyeceklerdir.

Paşabahçe grevinin sorumluluğu, bu andan itibaren Türk-İş'in değil, işçileri maceraya sürüklemek isteyenlerin olacaktır.

Türk-İş merkezi tarafından İstanbul Birinci Bölge Temsilciliğine, bu andan itibaren grevle ilgilenmemesi için kesin talimat verilmiştir. Türk-İş, Paşabahçe'de grev yapan işçilerimizden bu durumu gözönüne alarak ve olmasına propagandalar aldırmadan işbaşına dönmelerini istemektedir.

28/3/1966

EK 12
1966 Grevi Sırasında Paşabahçe İşçilerinin İstanbul Sokaklarında Dağıttığı Bildiri

Sayın İstanbul Halkına,

Biz işçiyiz. Paşabahçe'de bir fabrika Şişe ve Cam yapar, orada çalışırız. Beyoğlu'nda da süslü bir mağazası var. Tabaklar, bardaklar görürsünüz de iftihar edersiniz. İşte onları yaparız biz. 1800 derece hararetin altında çalışırız. En eskimiz 30 seneyi doldurmuş, Vergiler dahil saatte 150 kr. günde 12.00 TL. alır. Saatte 55 kr. 80 kr. 90 kr. alanımız vardır. Vasatisi 125 kr. dur.

Hepimiz 2500 kişiyiz. Ailelerimizle 10.000. Toplu Sözleşme Kanunu çıktı dediler. Biz de hak isteyebileceğimişiz. 3 sene evvel sözleşme yapıldı. Bize bir şey veren olmadı. Biz de 3 sene bekledik şimdi verin dedik. Bizim İşverenimiz Şahap Kocatopçu imiş. Büyük adammış, zengin adammış. Ama sözleşme yapmak istemiyor. Hakkınız yok diyor. Mahkemeye gittik, Yargıtaya gittik hakkınız var dediler. Ama, adam olmaz diyor.

Bizde grevе başladık. Fabrika Devletin malı, zararı Devlete biniyor. Kocatopçu tıkır tıkır maaşını alıyor, zarar ettiği yok. Bize hak vermemek için neler yapmadı ki. En son haberimiz olmadan protokol imzalattı. Netice gene bize bir şey vermedi. Üstümüze tabancalı adamlar geldi. İki arkadaşımız hastahanede. Fabrika kapısına ekmek astılar, pencereden tulumba tatbiki gösterdiler, arkadaşlarımız hapishanede yattı.

Bugün 80 günü geçti gene de hakkımızı istiyoruz. Dağlarda ebegümeci topluyoruz, tabada topluyor, balık olursa oltayı alıp koşuyoruz. Evde fazla eşya vardı kilim, minder, iskemle gibi. Onları da satıyoruz. Ölüm Allahın emri ama bu adam bizimle masaya oturmalı, mahkeme kararına, yargıtay kararına uymalı. Bu adamın hem Devlete milyonlar zarar vermeğe, hem de bizleri sürüntürmeğe ne hakkı vardır? Halbuki Fabrikanın bir günlük zararını, bize zam diye verse mesele hal olur.

Sayın Hemşehrilerimiz!

Bu adama dur diyen yok. Gazeteler çok yazdılar, çizdiler, herşeyi biliyorsunuz. Sendikamız Karaköy'deki Ziraat Bankasının İstanbul Şubesinde (28653) No.: lu hesap açtı. Emekten yana olanlar, haktan yana olanlar, emeği ile, alın teriyle çalışanlar maddi ve manevi yardıma koşuyorlar, hesaba bir kuruş da olsa para yatırıyorlar.

Biz Cemiyette yalnız kalmadığımızı anladık. Sen de hemşehrim, sen de sesini yükselt, yapılan işlerin, haksızlığın hesabını sor. Biz haksızsak yüzümüze vur ama susma. Bir hemşehri olarak yapabileceğin şeyler vardır. Hakem ol, hakkı haksızı ayır, sonra bu fakir işçiye, bu fakir devlete daha fazla zarar verilmesine mani ol.

Millet isterse, herşeyi yapar, her meseleyi halleder. Hoşça kalın hemşehrilerimiz, birimizin derdi hepimizindir. 1966 yılında bunu anlamıyanlar başlarına gelince üzülmesinler.

Halen Grev'de bulunan
İŞÇİLER

EK 13
Şahap Kocatopçu'nun Kendi Ağzından Özgeçmişi

Fakir bir ailenin çocuğu olarak ortaöğrenimimi Galatasaray Lisesinde yatılı meccani olarak yaptım. MTA Enstitüsünün imtihanını kazanarak önce Belçika'da başlayan yüksek tahsilimi harp nedeniyle Amerika'da M.I.T.'de Metalürji bölümünden B. Sc. ve M. Sc. ve seramik bölümünden Sc. D. diploma larını alarak tamamladım.

Sümerbank ve T. Çimento Sanayii A. Ş.'de 9 yıl çalışarak mecburî hizmetimi yaptım. Bu süre içinde Sümerbank Filyos Ateş Tuğlası Fabrikasında işletme Şefi olarak çalışırken zamanın iktidar partisi millet vekillerinin işçileri yurt çıkarlarına aykırı politik gayretlerle etkilemelerine karşı gelmem mütalaasıyla Ankara'ya alındım.

1954 yılında T. Şişe ve Cam Fabrikaları A. Ş.'ne Genel Müdür atandım. Bu müessesede 26 yıl de vamlı olarak bu görevi sürdürebilmem ayrı bir özellik teşkil etmektedir.

Zarar etmekte olan Şirkete intisab ettiğimde yalnız Paşabahçe Fabrikası varken sonunda 20 yeni kuruluş ilavesiyle büyümesi, 1961 yılında başlatılan ihracatımızın 70 milyon dolarlık bir düzeye ulaşması, camianın sağlam bir malî bünye içinde gelişmesi şeklindeki başarı modern sevk ve idarede gerekli yetki ve sorumlulukların alt kademelere delege edilmesi, ahenkli bir takım oyunu uygulaması ve özellikle politik iktidarların değişmesiyle meydana gelen yönetim değişikliklerine rağmen Yönetim Kurulu ve T. İş Bankası'nca şahsıma gösterilen itimat sayesinde olmuştur.

1960 yılı Nisan ayında Vatan Cephesine girmeye zorlandığım halde, bir üst düzey yöneticinin tarafsızlığını koruması ilkesine dayanarak reddettim. Çeşitli tekliflere rağmen bugüne kadar hiçbir siyasî partiye girmedim. Onun yerine maddî imkân getirmeyen ve toplum yararına olduklarına inandığım aşağıdaki görevleri de üstlenmeye çalıştım.

a) 25 yıl süre ile meclis üyesi bulunduğum İstanbul Sanayi Odasında uzun yıllar Meclis Başkanlığını yaptım. Kurucusu bulunduğum İhracat Danışma Kurulunda 15 yıl süre ile Başkanlık yaptım.

b) Türkiye'de demokrasinin ve sosyal barışın işçi, işveren ve hükümet arasında dengeli işbirliği ile gerçekleşeceği inancı içinde Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonunun kuruculuğunu ve ilk 4 yıl için Başkanlığını yaptım. Bu devrede 5 yıl süre ile Milletlerarası Çalışma Teşkilatının Cenevre'deki yıllık toplantılarına İşveren Grubu Başdelegesi olarak katıldım. Konfederasyon Başkanlığı görevim -sırasında işçi işveren ilişkilerinin sosyal barış içinde gelişmesi yerine kardeş kavgasına dönüşmesini isteyen güçlerce, cam sanayiinde amaçlı ve 87 gün sürdürülen grev sırasında, demirperde gerisinde çalışan «Bizim Radyo» nun tahrikleriyle «istenmeyen adam» ilan edildim. 1978 yılında Mersin'deki Soda Sanayii A. Ş. grevinde dokuz ay süre ile nelerle karşılaştığımı Sayın Jandarma Genel Komutanımız yakından bilmektedirler.

c) Yurdumuzda çeşitli menfaat grupları ve kanun temsilcileri arasında diyalog ve açık forum yaratmak amacıyla 1962 yılında kurulan Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyetinin kurucusu ve uzun zamandır Başkan Yardımcısıyım.

d) Özel sektörde yurt çıkarlarına öncelik vermeyi savunanlarca kurulan TÜSİAD'ın kurucularından ve Konsey Başkanvekiliyim.

e) AET ile işbirliğimizi geliştirmek amacıyla kuruluşuna hizmet ettiğim İktisadî Kalkınma Vakfında uzun yıllar Yönetim Kurulunda çalıştım.

f) Emek ve sermaye arasında önemli köprü oluşturan ve işletmelerin başarılı yönetimini üstlenen profesyonel yöneticilerin Batı anlayışında gelişmesini sağlamak amacıyla kurulan Türk Sevk ve İdare Derneğinin kuruculuğunu ve 13 yıl süreyle Başkanlığını yaptım. Anarşik olayların alevlendiği bir sırada dokuz müstahdem ve şoförün zorlanmasıyla oluşturulan bir ideolojik grev sonunda senelerce derneğe girmemiz önlendi ve sonunda kapanmak zorunda kaldı.

g) 73 ülkenin sevk ve idare derneklerinin birleştiği Dün-

ya Sevk ve İdare Konseyi «CİOS»un 11 kişilik Yönetim Kurulunda 4 yıl üyelik yaptım. Üç yılda bir düzenlenen kongrelerinde çeşitli tebliğler verdim ve toplantı başkanlığı görevlerini yürüttüm.

h) Halen 100 kadar üyesi bulunan Milletlerarası Sevk ve İdare Akademisi (International Academy of Management) in Türkiye'den seçilmiş yegâne üyesiyim.

i) Sevk ve İdare Eğitim Vakfının kuruluşundan beri Başkanıyım.

j) Avrupa Cam Sanayii Federasyonları Birliğine bir yıl süreyle Başkanlık ettim.

k) Galatasaray Spor Kulübü Divan Heyetine 8 yıl süreyle Başkanlık ettim.

l) Türkiye Olimpiyat Komitesi üyesiyim.,

m) Türk Eğitim Vakfında uzun yıllar Yönetim Kurulunda çalıştım.*

n) 1970'li yılların başında Deniz Gezmiş olayından sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mütevelli Heyetinde 3 yıl bulundum.

o) İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadı Enstitüsünün kuruluşunda 3 yıl Yönetim Kurulunda çalıştım.

p) Yeni kurulan Yıldız Sarayı Vakfında Başkan Yardımcılığını yapmaktayım.

r) 9 yıldan beri Peru Devletinin Türkiye'de yegâne temsilcisi olarak Fahrî Başkonsolosluğunu üstlenmiş bulunuyorum.

s) Son olarak yurdumuzun politik çalkantılara maruz kaldığı ve askerî müdahalelerin gerektiği 1960 ve 1980 yıllarında iki defa Bakanlık görevine çağrılmak şerefine mazhar oldum.

Yukarıdaki liste Cam Sanayiindeki profesyonel yöneticiliğim yanında hayatımın büyük bir kısmını ücretsiz fahrî hizmetlere hasretmiş olduğumu göstermektedir.

Sanayi ve Teknoloji eski Bakanı
Şahap KOCATOPÇU

EK 14

Türk-İş'in 15 Şubat 1966 Tarihli Paşabahçe Grevini Destekleyen Basın Bildirisinin Tam Metni

ULUS : 15 Şubat 1966

TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU BİR BİLDİRİ YAYINLADI

İŞÇİLERİN HAKLARI İSTİSMAR EDİLEBİLDİĞİ GÜNLER GEÇTİ

" İşverenler, dürüst olmayan yollara baş vurarak, Sendikalara karşı harekete girişecek-lerine, işçilerine karşı dürüst olmayı öğrenseler, hem kendileri, hemde memleket yararına hareket etmiş olurlar.

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu ve ona bağlı işveren Sendikaları, Paşabahçe Cam Fabrikası grevi ile ilgili olarak, gazetelerde bir ilan yayınlamışlardır. İşverenlerin bu ilânı ile ilgili olarak, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"I. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Paşabahçe Cam Fabrikası grevinin sebebini " şahsi kapriste ve çıkar" olarak göstermek peşindedir. Bu dahi, işverenlerin gerçeklere nasıl sırt çevirmiş, işçilerin içinde bulundukları zor durumu, sefaleti, açlığı ve perişanlığı görmediklerinin, ya da görmek istemediklerinin bir delili olmak gerekir. Paşabahçe Cam Fabrikası grevi günde 10 lira olarak, yarı aç yarı tok, en ağır şartlarda çalışmakta olan işçinin biraz daha iyi yaşamasını sağlamak için ilan edilmiştir. İşçinin mümkün mertebe az ücretle çalıştırıp, biraz daha kâr etmek, karına kar katmak arzusunda olan zihniyet, yıllarca devam ettirdiği sistemin birgün yıkıldığını görünce, son çare olarak gerçekleri tahrif etme yolunu seçmiştir. Paşabahçe grevi, hiç kimsenin şahsi kaprisleri ve çıkarlarının tatmin için değil, doğrudan doğruya, işçinin insanca hayat yaşama arzusundan doğmuştur.

Türk işçi hareketi yek vücut olarak Paşabahçe grevini desteklemekte, greve giden işçilerin haklı olduğunu bilmektedir.

2. İşverenler, yıllardanberi sürdürdükleri istismar düzeninin, sendikaların güçlenmesiyle sona ermek üzere olduğunu görüp, anladıkları için, işçi sendikalarına karşı sistemli bir şekilde hücuma geçmişlerdir. Gayeleri, işçi sendikalarının kuvvetlenmesine engel olarak, işçilerin haklarını aramasını önlemektir. Ancak ne var ki, işverenler bu arzularına hiçbir zaman erişemiyeceklerdir. İşverenlerin hayaliyle yaşadıkları işçileri rahatça istismar etikleri günler çok gerde kalmıştır.

O günlerin döneceğini zannetmek hayaldir.

İşverenler, dürüst olmayan yollara başvurarak, sendikalara karşı harekete girişeceklerine, işçilerine karşı dürüst olmayı öğrenseler, hem kendileri hem de memleket yararına hareket etmiş olurlar.

3. İşverenler, gazetelerde yayınlanan ilânlarında grevin kanunsuz olduğunu iddia edebilmişlerdir. Yurdumuzda, bir grevin kanuni ya da kanunsuz olduğuna ancak, yargı organları karar verebilir. Bu grev hakkında ise mahkemeler "kanunî" olduğu hükmünü vermişlerdir. Mahkemenin bu kararına rağmen, işverenlerin " kanunsuz" luk iddiaları, onların kendilerini, yargı organlarının üstünde saydıklarının bir delilidir. İşverenlerin işçi haklarına olduğu kadar, başta yargı organları ve kanunlar olmak üzere birtakım kuruluşlara saygıyı öğrenmeleri samimi tavsiyemizdir.

4. Türk sendikacılığı, bugüne kadar işverenlere karşı daima iyi niyet göstermiş işverenlerin samimiyetsiz davranışlarına çeşitli örneklerini gördüğü halde çalışma barışının bozulmaması için elinden gelen herşeyi yapmıştır. Yurdumuz için gerekli olan çalışma barışının gerçekleşmesinin sorumlusu bu samimiyetsiz davranışlarıyla işverenlerdir; dolayısıyla neticelerine de katlanmaları gerekir.

./.

5. Türk-İş işçisiyli çalışma barışı içinde yaşamak isteyen iyi niyetli, dürüst işverenlerin dikkatini çeker, Türkiye işveren Sendikaları Konfederasyonunun saldırıgan davranışlarına eğilmeye davet eder.

Türk-İş, İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yöneticilerini, bu saldırı tutumu son vermeleri için bir kere daha uyarmayı bir yurt görevi saymaktadır. Emek istismar edilmediği sürece, sermayenin de güven altında olduğunu unutmamak gerekir."

Cumhuriyet: 15.2.1966

Türk-İş İşverenlere Cevap Verdi.

Ankara, (Cumhuriyet Bürosu)

- Türk-İş dün bir bildiri yayınlayarak İşveren Sendikaları Konfederasyonunu, Paşabahçe şişe ve Çam Fabrikasındaki grevle ilgili " gerçekleri tahrif etmek" le suçlamıştır.

İşveren Konfederasyonunun önceki gün bazı gazetelerde yayınlanan ilânlarında bu grevin kanunsuz olduğunu " iddia edebildikleri" ni belirten Türk-İş bildirisinde, " Yurdumuzda bir grevin kanunsuz olduğuna ancak yargı organları karar verebilir. Bu grev hakkında ise mahkemeler " Kanuni" olduğu hükmünü vermişlerdir. Bu iddiaları, kendilerini yargı organlarının da üstünde saydıklarının bir delilidir." denilmektedir.

EK 15

1971 Grevi Sırasında İşverenin Dağıttığı Grevi Kırma Amaçlı Bildiri

SEVGİLİ ARKADAŞLAR;

Yukarıda elimden geldiği kadar anlatmaya çalıştığım sebeplerden ötürü Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları ailesinde hepimizin özlediği huzur ve barışın sağlanmasında, bazı zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu zorlukları yenmeğe ve yurdumuzun daha mutlu günlere kavuşması için geçmek zorunda olduğumuz dar boğazdan hep beraber gönül ve kader birliği içinde geçmeğe çalışmalıyız. Bu yönden, şirketimizin en yüksek sorumluları, içinde bulunduğumuz şartlarda sizlerin durumunu mümkün olduğu nisbette feraha ulaştıracak imkânları arayarak yapılabilecek fedakârlığı hesaplamış ve tesbit etmiş bulunmaktadır.

Buna göre bütün işçilerimize imza tarihinden itibaren iki yıl süreli bir toplu sözleşmeyi işkolu seviyesindeki toplu sözleşme ile beraber imzalamak kaydile, birinci yıl saatte 125 krş. ve ikinci yıl saatte 100 krş. olmak üzere iki yılda saatte 225 krş. bir ücret artışını vermek kararını almış bulunmaktayız. Bahis konusu bu zam ücret, prim, ikramiye ve temettü farkları olarak sizlere birinci yıl için ayda ortalama 408 ikinci yılda ise ayda ortalama 734 liralık bir gelir artışı sağlamaktadır. Ayrıca sosyal haklarda da aşağıdaki ilâveler yapılması kabul edilmiştir:

A) Askere gidenlere 600 lira
B) Çocuk zammı 15 liradan 20 liraya
C) Yemek ücreti 3 liradan 5 liraya
D) Yakacak avansı 250 liradan 400 liraya
E) Evlenme yardımı 500 liradan 600 liraya
F) Doğum yardımı 250 liradan 400 liraya
G) Ölüm yardımı 1000 liradan 1500 liraya
H) Aile için ölüm yardımı 250 liradan 400 liraya çıkarılması.

Yukarıda yazılı şartların, vermeyi kabul ettiğimiz ücret zamlarının ve sosyal hakların kesin olduğunu, ilerde hiçbir şekilde değişemeyeceğini bildirir ve grev sırasında çalışılmayan günler için herhangi bir ödeme yapılmayacağının tabii olduğunu önemle belirtmek isterim.

Şirketimizin karşılaştığı iktisadî zorluklara, mevcut ve gelmekte olan önemli rekabete ve bu sürede 89 milyon lirayı bulan bu zammın iktisaden imkânsız görünmesine rağmen, el birliği ile daha verimli çalışarak prodüktivitemizi arttırmak suretiyle bundan evvel olduğu gibi bu sefer de müşterek başarıya ulaşacağımıza inanıyorum.

Geçen toplu sözleşmenin bitti[illegible] tarihten yeni toplu sözleşmenin başlangıç tarihine kadar geçen süre için sizleri mağdur etmemek gayesile seyyanen 1200'er TL. brüt bir meblâğı vermeyi de uygun bulmaktayız.

1 Kasım 1971 Pazartesi günü sabahı saat 6 vardiyasından itibaren greve devam edecek veya başlayacak olan işçilerimize yukarıdaki 1200 lira verilmeyeceği gibi, şirketimizin malî gücü zayıfladığı nisbette yukarıdaki vaadlerimizin yerine getirilmesi de o nisbette zorlaşacaktır.

Hürriyet ve demokrasi içinde toplu sözleşme düzeninin korunması için hep beraber göstereceğimiz çabada, şirketimiz kendine düşeni böylece yapmanın huzuru ve siz işçi arkadaşlarımın göstereceği sağduyu ve anlayışa inanç ile hepinizi saygı ve sevgile selâmlarım.

ŞAHAP KOCATOPÇU

UMUM MÜDÜR

İmza

EK 16
Hürcam-İş'in Paşabahçe İşçilerine Yönelik Hazırladığı Bildiri

H - AJANS

HÜR CAM - İŞ HABER AJANSI

977/6 2/7/1977

PAŞABAHÇE CAM İŞÇİSİ KARDEŞLER:

Türkiye şişe cam fabrikaları da ülkemizin en güçlü tekellerinden birisidir.Bu demektirki, belli başlı bütün cam fabrikaları tek bir merkezden yönetiliyor... Cam mamüllerine zam, petrolden işlenleri, toplu sözleşme politikası bu tekelin merkezinden ayarlanır. Tekelin dışında kurulan bir cam fabrikasının yaşama olanağı yoktur...Tekel bir kerpeten gibi sakar kendi dışında kurulan cam işletmesini... Örneğin; Anadolu Cam Sanayii tekelden ayrı olarak kurulmuştur... Sanki Arabistan, İran, Ürdün, Kuveyt,Suriye gibi bütün Ortadoğu'nun pazarı olmasına rağmen varlığını sürdüremedi; Tekel tarafından yutuldu.

Kardeşler:

Cam patronları işkolunda sendikal gelişmelerinde frenlemek için Kristal-İş sendikasına kan veriyorlar; destek oluyorlar...Cam işçilerinin birliğini bozmak için, Hürcam-İş'in güçlenmesini önlemek için işveren-sarı sendika işbirliği devam ediyor...

Kardeşler:

Bütün cam işkolunda kristal-iş lanetlendi, peki Paşabahçe de nasıl tutunabiliyor... Bu böyle devam edemez, paşabahçe işkolunumun çözüm noktasıdır.Paşabahçe Kristal-İş'in bel kemiğidir.Paşabahçede oyun bozulmalıdır. Paşabahçede sarı sendika-işveren zinciri mutlaka kırılmalıdır.. Bu dönem paşabahçe işçileri, omuzlarındaki keneleri dökmek için mutlaka silkinmelidir.

Kardeşler:

Bu dönem paşabahçe cam işçileri yerinde bir kararla, Kristal-İş'i kovmakla bu sarı şebekeye son darbeyi indirmek şerefi paşabahçe işçilerine ait olacaktır.

Bu demektirki cam işkolunun devrimci sendikası cam patronları ile yüzyüze kalacaktır...Sendikamız Hürcam-İş bu yolda elinden geleni ardına koymayacaktır.

Böylece cam işçilerinin kararlı ve sürüm mücadelesi sayesinde Hürcam-İş sendikası cam işkolunda tek güçlü sendika olacaktır.

Bu konuda ilk hedeflediğimiz noktalar şunlardır.

1- Bu dönem paşabahçe cam fabrikasını Hürcam-İş'te örgütlemek,
2- Bütün işyerlerinde olağanüstü fedakarlıklarla elele, kafa kafaya vererek işkolu yetkisini mutlaka almak,
3- Cam patronlarının karşısına daha güçlü çıkmak, ortak çıkarlarımızı savunurken tek ses çıkmasını sağlamak.

Bu hususların hepsi birbirine bağlı olup, başarıya ulaştırılmasında yiğit paşabahçe işçilerinin kendi meselelerine sahip çıkmasıyla mümkün olacaktır.

Yaşasın Paşabahçe işçilerinin mücadelesi,

Yaşasın işçilerin birliği,

Kahrolsun sarı sendika yöneticileri.

HÜRCAM-İŞ SENDİKASI
MERKEZ YÜRÜTME KURULU

Kutu: 14
Zarf: 114

Sahibi : HÜR CAM - İŞ SENDİKASI Adına FERİDUN ERTUŞ ● Yazı İşleri Müdürü : H. AHMET FEYZİOĞLU
● Adres : Klodfarer Cad. No. 12/4 Cağaloğlu - İSTANBUL Tel. 27 84 02

EK 17

Bekir Yıldız'ın 1970'lerin Sonlarında Paşabahçe Fabrikası İşçileriyle Gerçekleştirdiği Röportajlar

SOLUĞU CAM OLANLAR

Süt için anasının memelerine, bir sevgilinin dudaklarına, yoksa ekmeğe mi? Hiç birisi değil, ana maddesi silis, soda, kireç karışımı bir alaşıma değmiş olur, bir ölünün dudakları. Bu alaşımın ismi: cam. Cama ve camı dudaklarımıza ulaştıran emeğe merhaba.

Cama ve emeğe merhaba ya, emeğe her kim ki düşman, lânet. Ama emeğe düşmanlarla uzlaşmış aydınlara değil bir, bin kez lânet. Özellikle içki sofralarında nasıl da kıkır kıkır güler böylesi aydınlar. Söz camdan açılsın örneğin.

«Ah kardeşim, bir görseniz cam sanayiinde çalışan emekçilerin durumlarını.»

«Artık değer.»

«Emperyalizm.»

«Bir duble daha içmez misiniz?»

«Su getir garson.»

Günün birinde cam sanayiinde çalışanlarla ilgili bir röportaj yapmak istediğimizde, bu masa başı gevezeleri, nasıl da kaçarlar yardımdan. Uyuz birer köpek gibi... O sermayeye kuyruk sallamaktan ihtiyarlamış kuyruklarını, karınlarının altına kıstırıp kıçları açık öyle bir koçarlar ki, yuh olsun diye bağırsanız duymazlar, duysalar bile aldırmazlar. Böylesi aydınları şimdilik elimizin tersiyle itip bir cam fabrikasına doğru yollanalım.

Fabrika çukur bir tarlanın içinde. Hava yağmurlu, soğuk. Çamurlu, ince bir yolu tüketince önümüze bir dağ çıkıyor ansızın. Güneş vurduğunda yeryüzündeki bütün

renklerin görülebileceği bir dağ bu. Ama görülebilecek bütün renkler parça parça. Kırık camlar dağıdır bu. İyice yaklaşıyoruz. Dağ, özellikle kırık içki şişeleriyle yükselmiş. Düzene kırgın milyonların, içleri doluyken umut yeşertmeye çalıştıkları şişelerle, bir avuç, umut düşmanlarının şişeleri birbirine karışmış. Şu kırık şişe camı onların, şu kırık şişe camı... Keşke camların dili olsa da, içleri boşaltılırken, çevresinde konuşulanları anlatsalar bize... Anlatırlarken, birbirlerinin önce yüzlerine baksalar, sonra da kavgaya tutuşsalar.

Bize şişenin nasıl yapıldığını anlatanın sesini duyuyorum bu sıra.

«İşte cam kırıkları önce burada yıkanıp temizleniyor. Sonra fırınlarda işleyip satıyoruz.»

Başımı çevirliyorum. Dilsiz cam kırıkları kavga ediyorlar sanki. Gürültüden ne konuştukları bilinmez kuşkusuz... Ama kadının ne söylediği anlaşılıyor.

«Bize de bir çare...»

Bu kadına, öteki kadınlara, ince lastik bir borudan sızan suyun aktığı çukurluğa, çukurluğun içindeki pisliğe, pislikte yıkandığı sanılan cam kırıklarına bakıyorum. Gürültüler... Şıngır-şıngırlar... El arabalarıyla yon yapıdaki fırına taşınan, yıkanırken daha çok pislenen cam kırıkları ve kadınlar...

«Cam kırıkları buradan fırına...»

Sözün devamını duymuyorum. Duysam bile anlamıyorum. Kadınlar... Bir koç yüz biriketle örülmüş kulübeler... Önleri orkalarla açık. Pencereler camsız. Camın en çok olduğu bir yerde camsız pencereler... Çamurun şu kadınlar... Kırıkları yıkayan, kırgın yüzlü kadınlar... Aynı iniltili ses:

«Bize de bir çare...»

Çare istiyene doğru iyice sokuluyorum. Cüzzamlı mı bu kadınlar? Fabrikanın az ötesindeki yoldan geçen arabaların sesini duymasam, şu gürültü olmasa ve en önemlisi, şu camı pamuk gibi kavramaya alıştırılmış eller olma-

sa cüzzam hastahanesi demek, kolay buraya. Cüzzamlı hastaların çürüyüp dökülmüş parmaklarına karşı, buradakilerin, henüz akılları köye düğümlü olsa bile, parmakları, elleri, ayakları yerli yerinde. Ya yüzleri?.. Bir soğuk, bir sıcak mı, bir açlık, bir tokluk mu cüzzamlı hastalara benzetmiş yüzlerini yoksa? Bir ara buruşmuş dudaklarının örttüğü dişleri görüyorum kadının. Mosmor diş etleri. Yüzü bir geliyor bir gidiyor. Camlara doğru eğildikçe kayboluyor. Bana baktıkça, konuştukça geliyor.

«Derdin ne bacı?»

«Sigortamız yok. İkibin ikiyüz liraya çalışıyoruz. Kocam da öyle... Toparlasınlar bizi. Ellerin sendikası var. Dört çocuk bende. Üç çocuk bu kadında.»

O kadına bakıyorum. Başı öne eğik. El arabası geliyor. Sürenin de başı önde. Çevreme bakınıyorum. Duvar diplerinde birkaç kişi... Sessiz, umutsuz yürüyorlar, bakınıyorlar.

Yel, yağmuru yanımıza kadar getiriyor.

«Hava çok soğuk,» diyorum.

«Sıcakta daha zordur,» diyor.

O, ilk konuşan, konuştukça bağırmak istiyen çevresindekilere bakıyor. Onların başı önünde. Arkalamıyorlar kadını. Fırına doğru yürürken, konuşan kadının, yakında kovulacağım düşünüyorum. Eğer bu kadını, ötekiler susarken, konuşup hakkı için baş kaldıran kadını, işveren kovarsa, ikibiniklyüz lirayı da kaybedecek. Dört çocuk... İşte o zaman, belki de dilin yüzünden kovuldun deyip kocası da dövecek kadını. Ama bu kadın, gene de susmayacak. Gerillminden, işini iyi yapmasından ve emeğinin karşılığını alamadığının bilincinde olmasından belli.

Gözleri kör, kulakları sağır eden fırın... Alevler fışkırıyor ağzından. Cam kırıkları kürek kürek atılıyor sıvı ateşin yüzüne.

«Sıcaklık...»

«Binbeşyüz, ikibin derece arası...»

«Eriyen cam kırıkları?..»

«İçeriye doğru akıyor.»

Küçük çocukların, genç yaşta ihtiyarlamışların, sürdüğü el arabaları geliyor. Soğuk, kirli cam kırıklarını döküyorlar fırının önüne. Bir kürek... Küreğin içi, kırık umutlar, acılar, mutluluklar, sevdalar, hain pazarlıklar, unutulmuşluklar, kahkahalar, ağlamalarla dolu. Fırının içine atılıyor hepsi. Öndeki fırına doğru eriyip akmaya başlıyor cam kırıkları. Erimiş camlardan, bu fabrika ilâç, rakı şişesi yapıyormuş. İlâç şişesi yapanlara doğru yürüyoruz.

İlk karşılaştığımız, ateş ve gürültü... Meydanda dolanan ateş... Demir çubukların ucu ateşli, sirk gibi ya da. Yanı yanımızdan geçiyor çalışanlar. Çalışanlar kim? Kim ne iş yapıyor? Kocaman bir fırın... Fırının açılmış deliklerine çubuklar sokuluyor. Küçük, ölçülü sıvı cam, emlijöre konuluyor. Oradan sipanjöre yerleştiriliyor. Bir şişe... Bir ilâç şişesi. Belki de başka bir iş kolunda bakımsız, ilgisiz çalışan emekçilerin alacakları ilâçlar bu şişelere doldurulacak. Çocukların bile karınları şiş. Bir deli yaklaşıyor yanımıza.

«Resmimi çeksenize...»

«Kim bu?» diye soruyorum.

«Sakat,» diyor bizi gezdiren. «Üç deli, iki hükümlü çalışıyor burada...»

«Duyduğuma göre sigortalı değil burası...»

Sözlerim gürültü ve camlı ateşin arasında kayboluyor. Deliler... Çevreme bakınıyorum. Herkes deli gibi burada. Çıldırmak yok ama. Çıldırmak bilinmiyor çünkü. Yapılan iş çılgınca... Ateş...

«Çocuklar neden göbekli?...»

Birisi yaklaşıyor yanıma. İnce uzun boylu. Ama şiş karınlı.

«Sudan,» diyor. «Ekmek et aranmaz bu işte. İlle de su... Hele yazın?.. Gün olur bir fıçı su içerim ben. Ciğerim kurur, midem kurur. İç içebildiğin kadar. Yeter ki ılık

olmasın. Çalışırım sabahtan akşama. İçerim bir fıçı su, ama idrarla çıkmaz bir damlası. Ter olur yeni baştan. Gömlekliysen eğer, siyah renk, beyaz oluverir bir soluk-ta.»

Bu sıra, ikinci kalıptan, sıpan|örden yeni bir ilâç şi-şesini çıkarıyor. Alıp yanındaki sehpaya bırakıyor. Kü-çük bir çocuk geliyor yanımıza. Biriken şişeleri, ilerdeki fırına doğru koşturuyor. Koşturuyorlar.

«Kışın gözünü seveyim.»

Hava soğuk dışarda. Ama gene de içerisi, kırk, elli derece.

«Yazın çok mu sıcak olur?»

«Çalışamazsın ağbey. Alnındaki ter gözlerine dolar. Ya hep eğik çalışacaksın. Ya da alnına bir urgan bağla-yacaksın ki, ter dolanıp boynundan sırtına aksın. Aksın da gelmesin gözlerine.»

Fırının ağzından, demir çubuğun ucuna, sıvı camı dolamış olana bakıyorum. Alev göğsüne çarpacak ner-deyse. Sıcaklığını soruyorum fırının önündekine.

«Seklzyüz, bin derece» diyor.

İki adım ötesi, hele kış aylarında üç-beş dereceymiş... Birkaç saniyede, iki ayrı sıcaklığı yaşayan bir be-den. Göğüsteki sıcaklık seklzyüz, bin, sırttaki sıcaklık, belki de sıfır derece... Birkaç saniye sonra, sırttaki sı-caklık bin, göğüsteki sıcaklık sıfır...

«Çabuk getirsene oğlum!..»

Fırından, yeni bir şişe olacak sıvı koşturuluyor.

«Ciğerim hiç ıslanmadı,» diyor, az önceki ince, uzun, ama şiş karınlı genç...

«Çoluk-çocuk?» diye soruyorum.

«Yaşım onaltı,» diyor.

Hiç mi onaltı yaşında insan görmedim, der gibi du-dak büküyorum.

«Çekmeyin!» diye bağırıyor birisi.

«Çekme İsa kardeşim,» diyorum.

Sonra nedenini soruyoruz.

«Emeklidir de o.»

Resmini çekmiyoruz.

Kapıdan soğuk geliyor. Pencereye doğru yürüyorum. Cam fabrikasındaki camsız pencerelerden birisi bu. Sıcak gürültülü ve duman... Kış gününde bile, pencerelerin neden camsız olduğunu anlıyorum. Sıcak ve duman. Sipanjör, emijör kalıplarına sıvı cam yapışmasın diye, sık sık domuz yağı dökülüyor. Domuz yağı sıcaklığa deyince, yer gök duman oluyor. Bir soluk, bir soluk daha alıyor, veriyor emekçiler. Birkaç kişi öksürüyor. Öksürenler, bizleriz... Duman içinde birkaç baş yukarıya kalkıyor. Su içenlerin başı bu. Yaşlı birisi gülümsüyor yanıbaşımda.

«Yaz günü soğuk su, kebaptan iyidir,» diyor. Sonra çalışanlara bakıyor. «Şimdiki zamanda çalışmaya ne var. Ben sekiz yaşında başladım bu işe. İki arkadaştık. Fırına boyumuz yetmedi de, tuğla koydular altımıza. Ayaklarımız da çıplaktı hem. Ee, dışarda kar varsa... İşte o fenaydı hani.»

«Hâlâ emekli olmadın mı amca?»

«Bir yıl sonra, yirmi beş yılım doluyor arkadaş.»

Amca dediğimin yüzüne bakıyorum. Benden onbir yaş küçükmüş oysa...

Başka bir fabrikaya doğru yürüyoruz. Önü bin derece cehennem, arkası buzhane olanlarla birlikte yürüyor gibiyim. Önü cehennem, arkası buzhane, hele su içmeye başlarlarsa... Ciğerler... Ateşe bakmaktan göz bebekleri kavrulan, gürültüden kulak zarları yırtılan, sekiz yaşındaki tongacılar... Otuzüç yaşında emekli olmaya, oysa otuz yaşında ölse, kimsenin gençti demiyeceği, cam sanayiinde çalışan emekçiler hâlâ orada.

Gök yağmurlu değil.

1934 yılında kurulan, kurulduğundan beri domuz gibi çoğalıp semizleşen Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasının önünden geçiyoruz. Fabrikayı dolaşmamız, özellikle resim çekmemiz için henüz izin verilmedi. İzin vermeyen-

lerin bulunduğu yapılara bakıyorum. Uzun bacanın çevresine doldurulmuş yapılarda da emekçiler var. Dursak biraz. Dinlesek gökyüzüne karışan makina seslerini, insan iniltilerini... Otomatik makinalar, beş, on, onbeş... Ha deyince onbin, yirmibin bardak yapan makinalar. Üretime göre sahanın az olduğu yerde sıkışmış gürültü... Kimbilir, gürültü, yıllardan beri çıkan cam kırıntılarını, karbon oksit karışımı tozları çalışanların başına, yüzüne, ciğerlerine nasıl da yağdırmaktadır... İçeriye, ergeç gireceğiz. Konuşacağız çalışanlarla daha yakından. Ama, hiç kuşkusuz konuşurken, resim çekerken yanımıza birileri gelecek. Ah, şu birileri yok mu? Kimler hesabına çalışıyor bunlar? İşverenler adına mı? Gerçi, dışarıda gördüğümüz tombul yanaklı, kıravatlı, sırasında kızan, sırasında kızmayı kabalık sayan yüzler yerine, mavi önlükler giymiş bu birileri, gene de işçiden yana değillerdir kuşkusuz. Bunları da anlatmalı emekçilere. Şu Sarı Sendikacılar!..

Fabrikayı geride bıraktık. Ama, gene de, ellerinde camdan ateşleriyle koşuşan, ateşe biçim verebilmek için demir pipoları soluklayanları görüyor gibiyim. Ellerindeki camlı ateşler yavaş yavaş sönüyor oysa. Her sönen ateş, onları Beykoz'un bayırlı yollarına daha bir yaklaştırıyor. Bu bayırlarda, gecekondular var. Gecekondularda ekmek bekleyenlerin gözleri, kendilerine gelenlere doğru. Ekmek... Ama bu bayırda oturanlar susuz. Sanki, fabrikada erkekler çok su içtikleri için, kadınlar, çocuklar cezalandırılmış. Su ve susuzluk...

Beykoz çayırına ulaşıyoruz. Beykoz çayırında kuzular, koyunlar var. Kaçak hayvanlar bunlar. Daha doğrusu, insanlar kaçak etmiş onları. Kesiliyorlar bir bir. Sıcak dumanları tükenmeden satılıyorlar kilo, kilo. Gideceğimiz yeni fabrika az ötede. Biz de kaçakçı gibiyiz şimdi. Belki gizil, işverenden niyetimizi saklayarak gireceğiz fabrikaya.

Yaşlı bir adam karşılıyor bizi. Beykozlu arkadaşım konuşuyor kendisiyle. Bekliyoruz.

İçeriye girmeden, kimselere görünmeden, gene gürültü karşılıyor bizi. Anlaşılan bir, birkaç kapı açılmıştır içeriden dışarıya doğru. İki kişi görünüyor. Yeni yapılmış fabrika bu. Duvarlarından, kapılarından, makinalarından belli. Ama ne denli yeni olursa olsun, gürültü, ateş, koşuşmalar yüz yıllık, bin yıllık. Havada dolanan ateşler... Bu fabrikanın başka bir özelliğini görüyorum. Sihirbazlar az ötemde. Öteki fobrikalarda görmediğim, ama Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikasında da olduğunu bildiğim sihirbazlar bunlar. Üstelik ateş yerine, ateşe soluklarıyla can ve biçim veren, goble bölümünde çalışan sihirbazlar. Bakıyorlar bize. Gözleri, avurtları patlarcasına şişerken bile bakıyorlar. İçi delikli, uzunluğu en az bir metre olan demir çubuklarına, yani pipolarına soluklarını yollarlarken ayrılıyor gözleri, şişiyor avurtları. Goble, serbest, şekil verme, süsleme anlamına geliyor. Fırından, sıvı camı getiren tongacı uzatıyor. Usta özenle çeviriyor sıvı ateşi. Üflüyor. Bir kez daha üflüyor. Demir çubuğun ucundaki cam, büyüyor biraz. Demir çubuğu, içi bir çok zehirli gazla uçuşan madeni taşlarla dolu, çubuğu bir kez daha üflüyor usta. Soğuyan ateş, fırınla tezgâhlar arasında mekik dokuyan, özellikle küçük çocukların taze elleri, taze ayaklarıyla yeniden fırına doğru koşturuluyor.

«Şişirsene...»

İsa, goble bölümündeki ustanın çubuğu üflerken resmini çekmek istiyor. Şişirsene diye söylenen, yakınındaki arkadaşına, işini bitirdikten sonra çıkışıyor.

«Ulan Haydar,» diyor. «Bilmez gibi konuşmasana, ciğer mi kaldı bizde.»

Belki de önünde dolanan oniki, onüç, ondört yaşındaki çocuklar gibiyken, şu çubuğu nasıl üflediğini anımsıyor. Ciğerinin solduğuna, solup kuruduğuna hayıflanıp bir sigara yakıyor. Derin bir soluk almadan, az önce

gönderdiği, ya da başka bir çubukta katılaşmaya başlayan cam, su gibi aktı akacak. Getiriliyor önüne. İlk üflemesi sigara dumanıyla oluyor.

«Bu işin zor yanı nedir?» diye eğilip soruyorum.

«Günde en az beş kişiyle paylaşılan şu çubuklardır,» diyor.

Şaşırıyorum.

«Bu, az önce üflediğin çubuk değil mi ki?»

«Bak,» diyor. «Üç tezgâh ötede, az önce benim üflediğim çubuk.»

O tezgâhın yanıbaşına yürüyorum. Fırından alındığında elma kadar, ayva kadar olan cam, şimdi futbol topundan büyük olmuş. Üstelik o düz, elips şekil, şekerliğe benzedi benzeyecek. Genç mi, çocuk mu olduğunu anlayamadığım birisi, alev fışkırtan başka bir fırına doğru alıp koşturuyor şekerliği. Tutuyor. Bekliyor. Aktı akacak. Akmıyor ama. Gene koşturuyor. Bu kez bir başkasına. Son solukçu bu. Dudaklarının orta yeri kapkara. Bütün üfleyicilerin dudaklarının aynı yerleri kapkara. Görülen dişleri de kapkara. Gırtlaklar kesilse, ciğerler çıkarılsa onlar da, hiç kuşkusuz kapkaradır. Ama şekerlik renk renk. Son usta kıvırıyor. Kesiyor. Soğutma, tavlama fırınına koşturuyor yeni birisi. Özellikle bayram günlerinde, konuklara sunulan şekerlerin konulduğu şekerlikler oklıma geliyor. Özenle, ama hiç düşünmeden, hattâ şekerliği görmeden uzatırız elimizi.

«Al, al, bir şeker daha al.»

Ağzımız nasıl da tatlanır. Oysa beş kişinin ağzında dolaşan çubuklar kimbilir ne denli demir, gaz, ter kokuyordur? Ne denli?...

Tepsiler içinde, arka bölümünde başka bir fırında üretilen bembeyaz şişeler getiriyor çocuklar. Bağırları açık, bacakları yorgun. Gidip geliyorlar. Getirdiklerini, önümdeki soğutma fırınına yerleştiriyorlar.

«Ne şişesi bunlar?»

«Erkek parfümü konacak içine.»

«Sen hiç bu parfümden süründün mü?»

«.....»

«Baban?»

«Her yılbaşında bir tane verirler ona. Babam da anneme veriyor.»

«Kokusu?»

«Baygın bir şey amca. Ha okuldayken, annem de bana verirdi. Ben de öğretmenime götürürdüm.»

«Kaçtan ayrıldın?»

«İlkokul dörtten.»

«Neden?»

«Babamın aldığı para yetmedi.»

«Baban ne iş yapıyor?»

Yanımdan uzaklaşırken, ilerde çalışan birisini gösteriyor. Elindeki pipoya soluğunu yollayan adama bakıyorum. Paslı, zehirli pipoya...

Başka bir bölüme geçiyoruz. Sessiz bir bölümmüş gibi sanki. Ama az sonra buradaki parlatma makinalarının sesi de kulaklara doluyor. Kadın işçi hepsi. Önlerinde dönen yuvarlak bir pikin üzerine ıslak kum döküyorlar. Sonra işlenmiş, kesilmiş camın çapaklarını düzeltiyorlar.

«Kolay gelsin.»

Bakıyorlar salt. Duymamışlardır diye yineliyorum sözümü. Gene yanıt yok. Yaşlı bir kadının yanına iyice sokuluyorum. Avizelerin küçük kristal parçalarını parlatıyor bu kadın.

«Kolay gelsin bacı.»

Sağol gibisine başını sallıyor.

«Günde kaç tane yaparsın bundan?»

«Bilmem,» diyor. «Sayı saymasını bilmem ben. Sandık sandık getirirler bu yamacıma. Alır parlatırım.»

«Eline kaç para geçiyor?»

«İkibinbeşyüz,» diyor. «İkibin, beş tanede yüz...»

«Kocan ne iş yapar?»

«Kocam olmadı benim.»

«Nerde otursun?»

«Şu tepede,» diyor.

Tepelere bakıyorum. Gecekondu dolu. Suyu akmayan gecekondular...

«Sen hiç avize gördün mü?» diye soruyorum.

«Satış mağazasında gösterdiler,» diyor. «İçinde elektrik yanarmış.»

«Evinde ne yakarsın?»

«Gaz lambası,» diyor. Demesiyle parmağının birisini alıp emiyor. Konuşurken, parmakları arasındaki parçayı kaydırmış anlaşılan. Cam yerine, dönen pik, parmağını yemiş.

Bu bölümden çıkarken dönüp baktığımda, kanayan parmağı kristalin üzerindeydi. Ve bu kadın, kuşkusuz, ömrü boyu, bin ahın asılı olduğu bir avizenin altında oturup bir bardak çay bile içemiyecekti...

Binlerce emekçinin çalıştığı Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın kapısı önündeyim. Kesin haber az sonra bildirilecek. Büyük bir olasılıkla, hayır diyecekler. Haberi getirecek arkadaş uzakta görünüyor.

«Üzülme,» diyorum, birlikte yürürken.

«Gezmek neyse ne de, fotoğraf çekilmesini kesinlikle istemiyorlar.

«Niyeymiş?»

«Türkiye'de hiç bir yerde olmayan makinalar varmış. Korkuları da, bu makinaların bilinmesi.»

Gülümsüyorum. Amacımın, makina değil, insan olduğunu söylüyorum. Makinayı çalıştıran, üretimi yapan emekçiler nasıl olsa bu fabrikadan dışarıya çıkacaklar diye, düşünüyorum sonra. Tutukevi değil ya burası. Gerçi, fabrika içinde bir tutukevinin bulunduğunu biliyorum.

Üç-beş saat sonra, özellikle bu tutukevinin tutuklularıyla konuşmaya başladığımda, ne denli zulüm altında olduklarını bir kez daha öğrenmiş oldum.

İşte bir tutuklu. İsmi, İsmini açıklasam mı? Kırbaçlanır mı, kimin kim olduğu anlaşılırsa? Ama anlaşılırsa ne

çıkar? Fabrikada, goble bölümünden başka nereye sürülebilir ki!.. Fabrikanın hücresi değil mi bu bölüm. Tutuklu olmak... Ekmek uğruna tutuklanıp, ateşin, gürültünün, çubuklara üflenen, üflenenin yeniden, hem de bu kez daha başka zehirlerle dolmuş çubukların çeklimesinden kurtulamamak... Soruyorum;

«Arkadaş, hem dişlerim ölü diyor, hem de çıkıp gitmiyorsun. Zincire mi vurulmuşsun?»

İnce, sarı mı, esmer mi olduğu anlaşılmayan, ama bütün cam sanayinde çalışanlar gibi beyaz yüzlü genç gülümsüyor. Gülümsediğinde, yirmi altı yaşın dişleri, özellikle ön dişleri kapkara. Onbir yıldır çalışıyor. İlk kez demir çubukları onbeş yaşında ısırmış.

«Sanki başka iş mi var ağabey?» diyor. «Dişlerim ölü, ciğerlerim dumanlanmış bile olsa, burada çalışmalıyım gene de. Fabrikanın kapısında binlerce gencecik çocuk, işe alınmak için can atıyorlar. Babalarımız bile bile, göz göre göre, başka bir iş bulamayınca, kolumuzdan tutup getirirler buraya. Eee, fabrikada, bunca emeği geçmiş babaların hatırı için, çocukları alınır işe. Çıraklığa.»

Babasını mı, yarınki işini mi düşünüp kahırlandı anlaşılmıyor. Gözleriyle, ölü dişlerini görüyor sanki.

«En çok yandığım,» diyor. «Bir zamanlar sevdalandım birisine. Dişlerim çürük diye bırakıp beni. Gel de anlat. Kızdım sonra. Çıktım önüne birgün. Sen dedim, buzu ve ateşi ısırabilir misin? Gençlik işte.»

Yirmi altı yaşındaki Hayri, amcaymış gibi konuşuyor. Gençlik deyip gençliğini bilmiyor.

«Seksenbeş kuruşla girdim çıraklığa. Üç ay bu ücretle çalıştım. Üç ay sonra eskaci sınavını kazandım.»

Susuyor. Gene gülümsüyor.

«Hayatımda kazandığım ilk ve son sınav oldu,» diyor. «Altı ay geçmeden tezgaha sürdüler körpececik bedenimi. O gün ne kadarsam hala o kadarım. Yok... Boyum uzamadı ya, kilom düştü.»

Hür-Cam iş Sendikasının bulunduğu oda kalabalık. Konuşmalar birbirine karışıyor kimi kez.

«Bardaklar ikiydi, bu yıl altı oldu.»

«Ne bardağı?»

«Yılbaşında 1977 yılınız kutlu olsun diye altı bardak hediye etti fabrika. Eskiden iki tane verirlerdi...»

«Sekiz saat iş gününde yedi saat, yirmi dokuz dakika, otuzaltı saniye, işverene, yirmi altı saniye de kendimize. Bunu do yazmalı.»

«Cam ürünlerinin fiatı neden durmadan yükseliyor? İş dalının tekelleşmiş olmasından.»

Bekliyorum. Konuşmalar kesilsin istiyorum. Ölü dişli adama bakıyoçum. Bir şeyler anlatmak istiyor.

«Ağır sanayi...»

«Arkadaşlar. Bir dakika...»

«Evet,» diyorum. «Cam sanayii, ağır sanayi soyılmıyor mu?»

«Alçaklık,» diyor birisi. «Doktordan hafif işte çolıştırılacak, diye rapor olsan, işveren ne der? Bizim hafif işimiz yok. Yallah,.. Otuz kilo be... Aha şu kollarımla kaldırıyorum. Bir damacono düşün... Otuz kilo madeni alıp havaya dikeceksin. Sonra bir de üfleyeceksin. Makina yapsın do görelim.»

«Ya ben?» diye başka birisi atılıyor.

Ölü dişliye bakıyorum. Sabırsız, birşeyler anlatmak istediği belli. Ellerimle, sabırlı ol gibisine anlaşıyoruz.

«Ya ben?» diyene dönüyorum.

«Evet arkadaş.»

«Beygirin bile çekemiyeceği bir tonluk vagonu kim çekiyor ha? Elli altı kiloluk ben... Demek içeriye bırakmadılar seni arkadaş.»

«İçerisi batsın,» diyorum. «Burada konuştuklarımız içeride olup bitenler değil mi sanki...»

«Arkadaşa, 12730 numaralı işi anlat,» diye sözü, ölü dişli kapıyor.

«Senin anlatacakların bitti mi?» diye soruyorum.

«Biter mi hiç?» diyor. «Midemi de anlatayım istersen.»

«Benim bağırsaklarımı da yaz» diyor, bir başkası. «Çürüyen barsaklarımı.»

«Herkesin midesi sakat... Barsakları çürüyen anlatsın da öğrenelim.»

«12730 numaralı iş?...»

«Benim zamanım dar. Az sonra işbaşı yapacağım. İstersen 12730 zu anlatayım hemencecik...»

Yalnız, saçlarından sarı olduğu anlaşılan un yüzlü burano ustası anlatıyor.

«12730'dan önce başladı bu oyun. Bu bölümdeklerin çoğu akort çalışır. Eskiden ıskarta bardakları kırarlardı. Şimdi? Şey... Üflemeyle yapılan üretimin çoğu yurt dışına satılıyor. Bizim gibi enayi kalmadı dünyada. Üflemeyle yapılan üretim, hem kusursuz hem de tansiyonsuz olur da.»

«Bir dakika arkadaş» diye sözünü kesiyorum. «Bardağın tansiyonu ne demek?»

Anlatıyor. Anlattıkça hastahaneler, hastalar geçiyor gözümün önünden. Düşük tansiyon, yüksek tansiyon. Küçük tansiyon... İlâçlar... Bardağın tansiyonu. Nasıl da, insandan çok, bardağın tansiyonuna özen gösteriyor sermaye. Su koy bardağıma. Çat... Kırılan bardak uğur getirir deniyor masalarda. Çay koy... Çat... Bir tokat atılıyor bardağını kıran el kadar çocuğa. Dikkatsiz köpek... Çocuk ağlıyor. Köpek kim? Çocuk mu? Üretilen küçücük bardaklarla, damacanalar aynı fırından geçiriliyor. Pilavın tavlanması gibi bir şey bu fırınlar. Sıcaklığı yavaş yavaş azaltılıp dinleniyor cam işleri. Ama bir kaç saatlik dinlenmede, küçük bardakla, kocaman bir damacananın dinlenme süresi nasıl da hileli yapılıyor. Damacanayla küçücük bardağın, dinlendirme süresinin ortalaması bulunup daha çok kâr etmek için geçirliliyor fırından. Damacana az, bardak çok dinlendirliliyor. Böylece tansiyonlu oluyor cam işleri... Ah şu Amerikalılar. Nasıldı o reklâm?

Serçe Konserve Fabrikasının ilanıydı duyduğum. Biz dünyada ilk kez, yüzde ellisi serçe olan konserve yapıyoruz. İnanmıyanlar sorduğunda, yalanımız yok arkadaş, diye nasıl da karşı çıkmışlar. Evet konservemizde serçe oranı yarı yarıyadır. Nasıl mı? Bir dana bir serçeyle karıştırılıp konserveleştiriliyor. Vay kapitalizm vay... Demek konserve bire bir... Tansiyonlu bardaklar... Tansiyonlu damacanalar. Goble bölümünde, üflemeyle, yapılan bardakla, el dokuması halılar gibi bir şey...

«Yakın zamana kadar, goble bölümünde üretilen cam işlerinden bozuk olanları, ıskarta diye kırılıp atılırdı. Ama, şimdilerde, bizim ürettiklerimiz arasından bozuk diye atılanlar, makinada üretilenlerden daha üstün olduğundan, işveren ıskarta edeceğine piyasaya, ama yerli piyasaya sürüyor. Diyoruz ki, siz sattığınıza, biz de, akort çalıştığımıza göre, prim isteriz. İşveren ne diyor? Mal benim değil mi, ister kırar, ister satarım. Biraz daha dikleşsen, kapı dışarı.»

«12730 numaralı üretim ne demek?»

«Bu da yeni bir icat. Tek optikli lamba şişesi... Bu şişenin dip tarafı kesilince, ufak dondurmalık şeklini alıyor. Bir bakıyorsun dondurmalık diye satılıyor. Bunun da parası şirketin kasasına giriyor... Benim asıl kızdığım başka bir şey ama... Şey... Kızdığımı bırak, bak ne düşünüyorum arkadaş. Ölmem ben öyle, otuzuna otuzbeşine gelince. Diyelim devrim oldu... Şu işverenleri, şu işveren sözcülerini alacaksın karşına. Bakın arkadaşlar diyeceksin, kızmak, gücenmek yok. Alın size, bize verdiğiniz para kadar para, yapın bizim işimizi. Bakın biz de sizinle çalışıyoruz. Çalışmamak değil, işçilikten kaçmak değil amacımız, birlikte çalışalım, birlikte paylaşalım. Vallahi o pezevenklerin göbekleri, fırın karşısında su içmekten, iki günde yarılıverir...»

«Çay içer miyiz?

Silkelenlyorum.

«Çay mı?»

«Hasan, aşağıdaki kahveden hepimize çay söylesene...»

Otomasyon, oto-imalat, otomakinalar...

«Sen bu bölümde mi çalışıyorsun?»

«Oto-makinalarda.»

«Yani makinayla üretim... Bak arkadaş. ismin yazılır, resmin çekilirse, başın fabrikayla belaya girer mi?»

«Girerse girsin. Şefle zıtlıyım ya... Resmim de basılsın. Kavgadan her kim ki kaçar... Barsaklarım çürürken, aklım başıma geldi. Yağma yok...»

«Nasıl makina bunlar?»

«Seri imalât... Pııt, pııt... Öyleleri var ki, dakikada elli, altmış, yetmiş bardak vız gelir. Sıcaklık, gürültü. Çalıştığımız tezgâhın üzerine koy bir kâğıt, az sonra bulamazsın yerinde. Uçmamıştır hani... Önce sararıp, sonra kül olmuştur.»

«Kaç kişi çalışıyorsunuz?»

«Tezgahların çoğu beş kişilik... Belki de bu yüzden önce midem sonra barsaklarım çürüdü... Bir kişi değilsin ki, dört kişinin de sorumluluğu sırtında. Dört kişinin de... Dört kişi... Dört...»

Ansızın Almanya'daki çalışma koşullarına aklım kayıyor. Yarı dinliyor yarı düşünüyorum. Emekçilerin çalıştığı haller gözlerimin önünde sanki. Eni seksen, boyu ikiyüz metre olan bir halle bu. Bantlar döner içinde. Yürüyen, dönen bantlar... Şimdi kapkaranlık. Kapitalizmin son hilesi bu otomasyon... Beyinleri beyincik yapan otomasyon. Üretim aracını, hiç bir üretim aracını bütünüyle yönetemiyecek duruma getirilmiş emekçiler çalışıyor burada da. Mısır Ehramları... Kırbaçlar şaklıyor. Göğe doğru yükseliyor ehramlar. Her bir katında ölen yüzlerce binlerce köle. Ölenlerin yerine, sırada bekleyen diğer kölelerin katılması... Yarı yolda bırakılmış bir taşın, biraz daha yükseğe çıkarılması. Yeni köleler... Yeni köleler... Yapacakları işi öğrenmeleri çok kolay ama. Bir taşı şuradan alıp şuraya taşımak. Yirminci yüzyılda da aynı. Şu

vidayı alıp şuraya takmak. Şu vidayı alıp şuraya takmak. Aynı vidadan, aynı yere bir günde, önünden geçen bir makinanın bir parçası üzerine binlerce kez takmak. Ölünceye değin milyonlarca kez takmak. Sen çekil Hans. Sen gel Willi, Willi konuşabiliyor. Willi düşünebiliyor hâlâ. Dursun öyleyse o. Dünyanın sayılı sanayileşmiş toplumu olan Almanya'nın şu bantına, şu otomasyon çalışma temposuna, Türkiye'nin hamsiye çıkarı balıkçısı Hasan, bozkırından, karasabanı tutan Davut, bankacı, küçük burjuva Sadun, her sabah kış günlerinde, tokyolu ayakları kara gömülmüş, çocukların kravat denetimcisi öğretmen Kemal, Kemaller gelsin, öyleyse. Ha Hasan, ha Davut, ha Sadun, ha Kemal şimdi de siz başlayın vida takmaya. Vida ucuna diş açılmış bir maden. Başı var. Üzerine oyuk açılmış. Bunun ismine de tornavida derler. Tekrarla Hasan. Tekrarla Davut. Tor-na-vi-da. Ne tor-na-vi-da-sı? Bardaklar... Yeni bir konuşmayla Almanya'dan kopuveriyorum.

«Demek öğle yemeği için on dakika?...»

«Aslında yarım saat. Ama yemekhane bir buçuk saat açık. Makinalar durdurulmaz çoğu kez. Aramızdan bir kişi giderse yemeğe... Hele geç kalırsa vay başımıza gelene... Çalışma koşulları böyle. Mide, bağırsak... Önemli değil bunlar. Önemli olan bilinç... Belki de bu şey...»

Suskunlaşıyor.

«Konuş arkadaş. Sonra?..»

Sigara yakıyor. Geriye çekiliyor biraz. Gülümsemesi, bakışları inançlı.

«Sonrası,» diyor. «Yaz her dediğimi. Resmimi de bassınlar. Dilerim Şef de görür. Arkadaşımdı o benim.»

Anlatıyor tane tane. Arkadaşı aldırmış bu fabrikaya Kadir Temizkalbi. Şimdiki durumları, sınıfsal bilinçlenmeyle düşmanlığa dönüşmüş eski arkadaşlıkları.

«Ben öğle yemeği yemesem de olur. Hattâ yarım saat iş, yarım saat dolaşma hakkının tanındığı, dakikada yetmiş bardağı makinadan alıp istife konulan bölümde de

çalışırım. Ama, emeğin düşmanı olanlarla uzlaşmam. Yandığım bir zamanlar onunla arkadaşlık etmiş olmam.»

Deprem olmuş da, yer yerinden mi çıkmış? Düşman uçakları gökyüzünden bomba mı yağdırmış? Ya da ikisi birden mi olmuş?. Olmuş da insanlar böyle, yarı ölü gelip getirilip buralara yanyana, üst üste yığılmışlar. Kan... Dördüncü kattan, bir kadın bağırıyor. Kan... Sıfır grubu R.H. Sıfır, Er... Çocuğumuz ölecek yoksa. Hastanede yok muymuş? diye inliyor aşağıdan bağıran, içeriye sokulmayan baba. Varmış da para istiyorlar. Para olmazsa, kan vermeyiz; kan vermezsek de, ölür çocuğunuz... Kan... Fabrikanın yanında, fabrikadan büyük bir hastane... Koridora ulaşıyorum. Yüzler beyaz, soluklar tüberkülozlu, eller, ayaklar yaralı... Kan... Gerektiğinde, ağasın, paşasın diye savaş alanına sürülenler... Gittikleri yerde vuruşurken ölen, ya da yaralananlar... Nerde o akan kanlarınızla haritalar çizip şimdi üzerinde at koşturan köpekler?.. Yüksekçe bir yere çıkıp bağırmak istiyorum. Dinleyin ey Şişe Camdan gelen hastalar. Fabrikada kalanlarınız sizden az mı çok mu? Yoksa bir yarınız burda bir yarınız orda mı? Yanıklar, kesikler... Tüberküloz... Tüberlükozlusun sen arkadaş... Öpme, öpme çocuğunu... Çok mu istiyorsun... Yürü öyleyse. Düş önüme... Ciğerlerine silikozlu şişe, cam kırıklarını dolduranların çık karşısına. Eline de, yaptığın şişelerden al birisini. Kır ucunu ve bağır: Ciğerlerimi isterim ben arkadaş, ciğerlerimi isterim. Açılıyor hastanenin kapısı. Ayakları yaralılar bile koşuyor. Çocuklar, kadınlar... Tüberkülozlu, delik mideliler de koşuyor. Yönleri fabrikaya doğru. Kırıyorlar kapıları. Beyaz yüzlerden kırmızı kanlar akıyor. Yaralılar, yaralarının sargılarını parçalayıp atıyorlar. Hastaneden kopup fabrikaya dolan hastalar bağırıyor. Korkmayın, dün, biz de sizin gibi çalışıyorduk. Yarın da, sizler bizim gibi olacaksınız. Gelin birleşip hesaba oturalım. Sıcak camların üzerine kan damlıyor. Kanlar...

«Evet,» diyor, doktor Yalçın San. «Kansızlık...»

Hastanenin koridorunda bekleşen yüzlerce hasta yok şimdi. Doktor San'ın odasındayız. Bir düşten uyanmış gibiyim.

«Yanıklar?..»

«Polikliniğe gelen hasta için, hekimin, iş hekimliği konusunda deneyi yoksa, «sathî,» bir pansuman ve ertesi gün iş başı şeklinde gönderir. Sathî bir yanık devamlı sıcakta kaldığı için üç günlük bir yara, aylarca sürer ve izler bırakabilir. Kesikler için de ayni şeyler söylenebilir. Bu, işin kendine özgü oluşundan... İç hastalıklar için de böyle. Silikoziu cam kırıklarının, akciğerde birikiminden dolayı, solunum zorlaması ve mikrop için bir ortam oluşuyor. Bu nedenle tüberküloz üremesi kolaylaşıyor. Bunu hem, Muğdur bakır madenlerinde geçici görevdeyken de saptadım. Hattâ ilk anda kanser görünümünü veriyor. Yalnız yerin durumu bilindiğinde, siiikoz teşhisi koymakta fayda var. Maden ocaklarındaki bu yaygınlık gibi, Şişe Camda çalışanlara da aynı teşhis konulabilir...»

Kapı açılıyor. Birkaç hasta giriyor içeriye.

İşte bunlar da oradan.

«Dışarıdaki hastalar arasında, Şişe Camdan olanlar gelsin,» diyor doktor.

Gelsin demesiyle, kapının ağzı, dürtülmüş arı kovanına benziyor. Kalabalığı yararak koridora çıkıyorum. Az önceki, hastaları göremiyorum. Oysa düş görmemiştim. İşte oradalar. Yirmisi, otuzu bir araya gelmiş. Koridor başya, kapıların önü salkım salkım...

Goble, kobra gibi gırtlaklara dolanan yılan... Fıska... Burano... Ve bu cehennemden kurtulup henüz yaşayan iki emekli... Giriyorlar içeriye... Emekli olduktan sonra, değil bir kaç yıl, üç-beş yıl yaşıyabildikleri için çocuklar kadar mutlular. Konuştuklarında daha çok ince, takma dişli olanını seviyorum. Şişman olanının gözleri dışarıda gibi... Sanki ateşten kurtulunca oh deyip, büyümüş bu gözler... Tutuk... Ürkek... Ama kalabalık arasında, kendisi-

nin geçtiği yollarda, şimdi iz süren genç goblecileri görünce, utanan, utandığı için yiğitleşen birisi...

«Şöyle, şuraya oturur musun amca...»

Amca sözünden, ürküyorum ansızın. Gerçi yaşlı birisi... Ama, cam sanayinde çalışanların gerçek yaşı, görünüşleriyle değerlendirilemiyor ki...

Oturuyor karşıma.

Ondört yaşında girmiş fabrikaya. İmalât bölümünde, goblede çalışmış Mehmet Emin...

«Bizim zamanımızda ikibin ikiyüz bardak yapılıyordu.» diye söze dalıyor. «Biz cefasını çektik, şimdiki gençler sefasını sürüyor...»

Sefa sözünü duyan gençler, kıpırdanıyorlar yerlerinde. Cansız dişlerini değdiriyorlar birbirine.

«Şimdi, bizim yaptığımız çay bardaklarını, lamba şişelerini otomatikler yapıyor. O zaman iğne ucu kadar leke görülse atılırdı. Yahu, sen bunun camını iyi erit ki, ben de sana temiz imalât yapayım. Ham madde... Damar olur, taş olur... Üretim hatası, ustada bulunur...»

«Üfleme servisi kaldırılmaz mı sizce?»

«Olmaz ki... Makinanın yapamıyacağı kalıplar var. El işçiliği yani...»

«Emekli olunca eline ne geçti?»

«Üç bin... Allah razı olsun, Kara Oğlan kaptırdı bize bir bağış olarak yüzde yirmi... Ama şans işte... Arkasından yüzde yüz zammı yiyince... Gene yüzde seksen içeri girdik. Resmim de çıkacak mı?»

«Çıksın mı?»

«Bilmem ki...»

Öteki emekli atılıyor.

«Emekli olalı şunca yıl oldu, hâlâ üstünden atamadın korkuyu...»

«Eee, kolay mı?» diyor. «Yirmibeş yıl korkuyla yaşadık. Ha attılar, ha atacaklar...»

«Cam fabrikasını yeme İsmail diyorlar bana. O ka-

dar ekmeğini yedin konuşma böyle. Ulan cam fabrikası beni yedikten sonra, ben onu yemişim çok mu?»

İsmail Ayar ustanın anlatması, ömrünü yorumlaması bir başka. Emekli olalı beş yıl olmuş. Elleri titremiyor. Su içmekten köpürmüş bedeni kendine gelmiş. Bu görünüşü. Ama bir de anlattıkları var ki...

Çocukluğuna dönüyor ansızın. Ondört yaşında. Koşuyor. Goble bölümündeki fıskacı şimdi o. Amacı usta olmak... Usta olması kolay. Ciğerleri taptaze henüz. Üflüyor İsmail. Üfledikçe bardaklar, şişeler doluyor çevresine... Üfledikçe yer-gök lamba doluyor.

«Dişlerin çürük,» diyor doktor. «Arkada iki, önde dört diş.»

Gün aşırı doktora gidiyor. Gittikçe homurdanmalar başlıyor fabrika yöneticileri arasında.

«Eee, İsmail Usta dişlerin için zırt pırt gidiyorsun. İş geri kalıyor. Ya, bir çare bulursun, ya da çekip gidersin fabrikadan,» diyorlar günün birinde.

Çekip gitse, dişlerini kurtaracak İsmail. Genç henüz. Yeni bir iş... Hangi iş? Kovulacağım söylediklerinde cırpınıyor.

«Bu işin çaresini buldum,» diyor şefine. «Ama bana bir kaç hafta izin. Döndüğümde görün ağzımı...»

Oturuyor dişçi koltuğuna. Kemikli çenesinde sapasağlam dişleri düzüneyle.

«Çek doktor bey,» diyor. «Bende, ekmek bekleyen çok can var. Çek hepsini, ben de kurtulayım, fabrika da kurtulsun.»

İlk diş kerpetende. İkinci diş kerpetende. Üçüncü diş kerpetende. Dördüncü diş kerpetende.

Doktor yorulunca oturuyor bir süre. Yeni baştan çekim...

Bir kaç hafta sonra dişleri takmadır İsmail ustanın. Şeflerin keyfi yerinde.

«Takma dişle pipoya üflemek zor olmadı mı?» diye soruyorum.

Az önce konuşan öteki emekli atılıyor.

«Ben pantalonumun, havanın sıcaklığından tutuştuğunu bilirim. Derece falan dayanmaz çalıştığım yerde. Çatlar. Pat diye patlar. Hayvanı bağla, ipini koparıp kaçmazsa yüzüme tükür. Vurur kendini hayvan bile, yerden yere. Takma dişle üflemenin sözü mü olurmuş?..»

Alt takma dişini oynatıyor ağzında.

«Şu, bu, hepsi geçip gitti. Gelelim bu güne.» diyor. «Sağ tarafım da dumanlandı benim. Şimdi, söylemeye değer mi yani. İki yılda sıyırdım gitti. Gelelim bu güne dediğim, Mehmet Emin'le aynı zamanda başladım işe. Ama ondan iki yıl sonra emekli oldum. Gelelim bu güne dediğim, sağ taraftaki dumanın bokuna, iki yıl fazla çalıştım prim im düşük olmasın diye. Gelelim bu güne dediğim, yani, iki yıl fazla çalıştık, al sana bir devalüasyon... İki yıllık emek güme gitti.»

«Hele, emekli işçiler, kaçak nasıl çalışıyor, anlatsana. Emekli cam işçileri...»

Duymamazlıktan geliyor İsmail usta. Ayağa kalkıyor. Arkadaşı Memet Emin'in yanına gelip kulağına birşeyler söylüyor. Sonra izin isteyip gidiyorlar.

Denir ki, yıllardanberi sahipsiz, yatalak ustalarına, bir bardak su vermek için gittiler. Denir ki, uzaklara, Boğazı geçerek, gurbete çıkar gibi üç günlüğüne, beş günlüğüne kaçak çalışmak için gittiler. Ama ne amaçla gitmiş olurlarsa olsunlar, hâlâ pek çok evde, bu iki emekli cam işçisinin ürettiği bardaklar, şişeler, damacanalar duruyordur. Belki bizler de dudaklarımıza değdirmişizdir emeklerini.

Goble, pipo, fıskacı, taşıyıcı, burano, akan ateş, kum, su, su, su, su. Ve dudaklarımıza değen pırıl pırıl bir bardak.

Cama, canlarını katan tüm emekçilere selâm...

EK 18

TKP Çevresinin Desteklediği Bağımsız Aday Bakiye Beria Onger'in Seçim Kampanyası Sırasında Dağıtılan Cam İşçilerine Yönelik Bildiri

birlik-dayanışma AJANSI

Sahibi ve Sorumlusu: Adem Güçlü Yönetim yeri: Himaye-i Etfal Sok. Doktor Orhanbey İş Hanı Kat: 1 D: 1 ÇAĞALOĞLU / İSTANBUL 25 kr

CAM İŞKOLUNUN YİĞİT İŞÇİLERİ

Seçim günü yaklaşıyor. Burjuva partileri çıkmışlar gene ortaya sizlerden oy istiyorlar. Ne yüzle? İşçilerin hangi sorunlarına bir çözüm getirdiler şimdiye kadar? Hangi savaşımınızda yanınızda saf tuttular?

Seçim ertesinde yeni bir toplusözleşme dönemine giriyorsunuz. Türkiye'deki tüm cam işçileri Şişe Cam Holding'in karşısına çıkacaksınız. Bu sizler için en az seçimler kadar önemli bir konudur. Şimdi sizden oy isteyen partilerden hangisi bu önemli konuda sizlere yol gösterebiliyor? Yoksa tüm burjuva partileri, ücretlerinizi düşük tutma, istemlerinizi geri çevirme çabasındaki Şişe Cam Holding'in arkasında mı saf tutuyor?

Cam sanayiinde yüksek bir sömürü vardır. Tüm fabrikalar aynı patrona KOCATOPÇU'nun, İş Bankasının elindeki holdinge aittir. Araba camından, bardağa, pencere camından şişeye kadar hepsi bu holdingin fabrikalarında üretilir. Satılan malların tüm kârı holdingin cebine gider. İstanbul'daPaşabahçe'nin, Teknik Cam'ın, Topkapı Şişe Cam'ın, Çayırova'nın işçilerinin alınteri bunların sofrasına düşer. Holding'in rakibi yoktur, tekeldir. İstediği fiyatla satar sizin ürettiğiniz cam ürünlerini. Ama hiçbir zaman size istediğiniz ücreti vermeden yana değildir. Tüm amacı kârını daha çok artırmaktır.

Ne yazık ki, işkolunda iki ayrı sendikaya bölünmüş durumdasınız. Karşınızdaki düşman aynı. Ama siz ikiye bölününce, onunla mücadele etmek, onu sıkıştırmak zorlaşıyor. Onun için ortak düşmana karşı ortak savaşım vermek, Şişe Cam Holding'i dört bir yandan kuşatmak gerekiyor. Kristal-İş ve Hür Cam-İş sendikalarının bu toplu sözleşme döneminde işyerenin karşısına ortak istemlerle çıkmalarını, sözleşmeyi birlikte yürütmelerini ve gerekirse birlikte grev e çıkıp holdingi gerilemelerini sağlamak gerekiyor. Bu sağlanırsa başarıya ulaşmak kolaylaşacaktır. Kristal-İş ve Hür Cam-İş arasında dayanışma ve savaşım kardeşliği, cam işçilerinin birliği, her engeli aşabilir.

KARDEŞLER

Sizinle aynı dönemde yarım milyona yakın işçi toplu sözleşme savaşımında olacak. Onun için tüm işçilerle dayanışma içinde olmak, ekonomik bunalımın yükünü işçi ve emekçilerin sırtına bindirmek isteyen işbirlikçi tekelci burjuvaziye karşı birlik içinde olmak gerekiyor. Bu yolda atacağınız her adım ilerici güçler cephesine güç katacaktır.

Seçimlerde oyunuzu bu gerçekleri gözönüne alarak değerlendirmeniz zorunludur. Türkiye'nin en güçlü ve zengin şirketlerinden birinin karşısına çıkacağınız ve sizleri ve çoluk çocuğunuzun kaderini ilgilendiren toplu sözleşme savaşımında kim sizden yana? Birliği etmiş faşizmi getirmeye çalışan eli kanlı Türkeş'ler, Demirel'ler mi? Sizden sömürüye katlanmanızı, hakkınızı aramamanızı, fedakârlık yapmanızı isteyen CHP yöneticileri mi? Sosyalistlikleri adlarında kalmış partiler mi?

KARDEŞLER

Sizi kurtaracak olan kendi kollarınızdır. Tüm işçilerin, emekçilerin birliği, ortak savaşımıdır.

İşçi sınıfının gür sesini parlamentoda duyurmak için İstanbul'dan Bağımsız Senatör adayı oldum. Sizlerden oy istiyorum. Vereceğiniz her oy işçi sınıfı harekelinin güçlenmesine, faşizme, emperyalizme tekellere karşı birlik cephesinin pekişmesine katkıda bulunacaktır. İşçi sınıfı adına oyunuzu istiyorum.

İstanbul Bağımsız Senatör Adayı
Bakiye Beria Onger

EK 19

SP Trabzon Milletvekili Şeref Malkoç'un İçişleri Bakanı Rüştü Kazım Yücelen'in Yanıtlaması İstemiyle Verdiği Yazılı Soru Önergesi ve Emniyet Müdürlüğü'nden Gelen Yanıt

SAADET PARTİSİ
TBMM GRUP BAŞKANLIĞI
Tarih: 1.8.2002
Sayı: 1329

7/8171

TÜRKİYE BÜYÜKMİLLET MECLİSİ BAŞKANLIĞINA

Aşağıdaki sorularımın, İçişleri Bakanı Sayın Rüştü Kazım YÜCELEN tarafından yazılı olarak cevaplandırılmasını delaletlerinize arz ederim. 01.08.2002

Şeref MALKOÇ
Trabzon Milletvekili

1. Beykoz Paşabahçe Cam Fabrikasında, işçi ailelerinin içeridekî yakınlarının yanına alınmadığı ve sendika yöneticilerinin içeri sokulmadığı ile ilgili haberlerin doğruluk derecesi nedir?

2. Tüm Beykoz'un mahallelerinin polis çemberi ile kuşatılmış olduğu ve işçileri ziyarete gelenlerin geri gönderildiği haberleri doğru mudur?

3. Basın mensuplarının haber yapmasına mani olunduğu, çalışmaları sırasında güçlük çıkarıldığı, işçilerin olduğu bölüme alınmadıkları doğru mudur?

4. Ekmek, su ve diğer temel ihtiyaç maddelerinin dahi içeri alınmadığı yönündeki haberler gerçek midir?

5. İstanbul Valisinin taraflı davrandığına dair ortaya atılan iddialar doğru mudur?

Yukarıda ifade edilen konular doğru ise ne tür çözümler düşünmüyorsunuz?

7/8171
16.09.02 193231
GÜNL.ÜDÜR

T.C
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
Emniyet Genel Müdürlüğü

Sayı :B.05.1.BGM.0.12.04.01
Konu: Yazılı Soru Önergesi.

.../.../2002

TBMM BAŞKANLIĞINA

İLGİ: TBMM Başkanlığının 07.08.2002 tarih ve KAN.KAR.MD.A.01.GNS.0.10.00.02-7/8171-16672/39353 sayılı yazı.

Trabzon Milletvekili Şeref MALKOÇ tarafından T.B.M.M. Başkanlığına sunulan ve tarafımızdan yazılı olarak cevaplandırılması istenilen soru önergesinin (7/8171) cevabı aşağıya çıkarılmıştır.

1.2.3.A.S- İstanbul Valiliğinden Bakanlığımıza intikal eden bilgilere göre;

TÜRK-İŞ Konfederasyonuna bağlı KRİSTAL-İŞ Sendikası Paşabahçe şubesinin örgütlü bulunduğu Paşabahçe Cam ve Ticaret A.Ş ait Beykoz fabrikası, 22.07.2002 Pazartesi günü üretimi durdurarak, fabrikada çalışan toplam (873) işçiyi (15) gün süre ile ücretli izne ayırmıştır.

Paşabahçe Cam ve Ticaret A.Ş yöneticileri 18.07.2002 tarihinde vermiş oldukları dilekçelerinde; 22.07.2002 Pazartesi günü sabah 06.00 vardiyası başlamadan önce üretimin durdurulacağı, tesisin kapatılması sırasında özellikle yüksek sıcaklıktaki fırınların durdurulması aşamasında, insan ve mal kaybının neden olacak bir zarara uğramaması için güvenlik önlemlerine ihtiyaç duyduklarını, kapatılmasını takip eden süreçte de olası toplu hareket, işgal vb. eylemlerde fabrika içindeki görevlilerin can güvenliğinin ve fabrika içindeki kıymetli teçhizatın emniyet altına alınabilmesi için güvenlik önlemleri alınması konusunda talepte bulunmuşlardır.

Ayrıca Fabrika Müdürü Ahmet OKAN ve İnsan Kaynakları Müdürü Tahir CEBECİOĞLU'nun imzaları ile 22.07.2002 günü Beykoz Kaymakamlığına verilen dilekçelerinde;

22.07.2002 günü saat : 10.30'dan itibaren, işçilerine 15 gün süre ücretli izin verildiği yazılı bu şekilde ilan edilerek üretimin durdurulduğu,bunun üzerine işçiler, sendika yöneticilerinin telkini ile iş yerini terk etmeyerek fabrikayı kontrol altına aldıkları, Fabrikadaki fırınların kontrolünün işçilerin elinde olması nedeniyle fabrikada her an yangın çıkması ve buna paralel olarak patlayıcı ve patlayıcı maddelerin stoklandığı tankların infilaklma, dolayısıyla telafisi imkansız olmayarak can kayıplarına ve büyük maddi hasarlara neden olacağını bildirmiş, bu durumu bir ölçüde kontrol altına alabilmek için fabrikada sınırlı ölçüde yakıt stoklanmış iken, bilgileri dışında bilinmeyen bir kaynaktan fabrikaya takriben 5-6 ton civarında yakıt depolandığı, yangın ve infilak riskinin arttığını bildirerek fabrikaya kaynağı tespit edilemeyen yerlerden gönderilen yakıtların, fabrika sahasına girerek tanklara boşaltılmaması yönünde tedbirlerin alınması istenilmiştir.

1991 yılında aynı iş yerinde işçi eyleminde azalmaya gidilmesi esnasında iş yerini terk etmeme, işgal, toplu hareket vb. gibi olaylar meydana geldiğinden, yine benzer olaylar olabileceği değerlendirilmesinden hareketle Valilik Makamının 20.07.2002 tarih ve 3073 sayılı onayları ile 22.07.2002 günü saat: 08.00'den itibaren, can ve mal kaybına neden olunmaması , ilçe sınırları içerisinde huzur ve asayişin bozulmaması amacıyla, İlçe girişlerinde (4) kontrol noktası oluşturulmuş, fabrika ve çevresinde konuyla ilgili gerekli emniyet tedbirleri alınmıştır.

İşveren yetkilileri ise, KRİSTAL-İŞ Genel merkez yöneticilerine, 22.07.2002 tarihi itibari ile tüm işçilerin izne çıkarıldığı, (15) gün sonra tekrar görüşmeye davet edileceklerinin bildirilmesi üzerine, işçi ve işçi aileleri fabrika önünde toplanmaya başlamışlardır. Fabrikaya gelen Kristal-İş Genel Merkez yöneticileri toplanan işçi ve ailelerine konuşma yaparak "Tüm işçilerin izne çıkarılmasının fırınların soğutulması anlamına geldiği ve bunun da iyi sonuçlar vermeyeceğinin bu nedenle işçi ve ailelerinin fabrikayı terk etmeyeceğinin ifade edersek fabrika içerisinde bekleme eylemi başlamışlardır.

22.07.2002 tarihi itibariyle fabrikaya yakıt girişine izin verilmemiş , fabrikada bulunan firmalar kontrollü bir şekilde herhangi bir mal ve can kaybına mahal verilmeden soğutulmuş, fabrika depolarında bulunan mevcut yakıt kontrollü bir şekilde boşaltılmış, fabrika içerisinde eylem yapan işçi ve ailelerine destek vermek amacıyla ziyarete gelen toplu gruplar kontrol altına alınarak, burada yapılan eylemi başka bir yöne çekebilecek, provoke ve tahrik edebilecek gruplar üzerinde uygulamalar yapılmış, barış örgütlerine üye olmaktan kaydı bulunan 10 kişi yakalanarak gerekli kanuni işlemler yapılmıştır.

05.08.2002 günü işveren tarafından, beklenen eylemi yapan işçilere 05.08.2002 tarihi itibariyle hizmet akitlerinin sona erdiği, emekliliği hak eden (165) işçinin tüm tazminatlarının ödenmesi geri kalan (708) çalışanında ihbarcast etmeleri halinde diğer fabrikalarda yerleştirecekleri duyurusu yapılmış, ancak sendika yetkilileri bu teklife tepki göstererek sendikalarının devre dışı bırakıldığını bu sebeple eylemlerine devam edeceklerini, işverenin kendileriyle görüşüp uzlaşmaları halinde anlaşacaklarını işçilere duyurmuşlar, işçilerde fabrikayı terk etmeyerek beklenen eylemlerine devam etmişlerdir.

07.08.2002 günü işveren ile sendika yetkilileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda gece geç saatlerde uzlaşmış, 08.08.2002 Perşembe günü saat 06.30 sıralarında eylemi yapan işçiler güvenlik kuvvetleri nezaretinde fabrikayı boşaltarak, sendika yetkilileri ile görüşmek üzere aynı bölgede bulunan sendika binasına gitmişler, sendikacıların kendilerini aldatığını belirterek protesto gösterisinde bulunmuşlardır. İşçilerin, işverenin duyurmuş olduğu şartlar çerçevesinde tekrar işe alınmak için yazılı olarak müracaat etmişlerdir.

Emniyet Genel Müdürlüğünün ilgili İl Emniyet Müdürlüklerine gönderdiği 25.05.2001 tarih ve 124776 sayılı yazısı ile;

Bu tür toplumsal olaylarda polisin imajını zedeleyen yetki dışı aşırı davranışların önlenmesi ve yetkili Mülki Amirlerin bilgisi ve emirleri doğrultusunda " orantılılık" ve " asgari ölçüde kuvvete başvurma" ilkesine göre zor kullanılması konusunda bilgilendirildiği anlaşılmıştır.

Bilgilerinize arz ederim

Muzaffer ECEMİŞ
İçişleri Bakanı

DAĞITIM :
Gereği : TBMM Başkanlığına
Bilgi : Başbakanlığa

ARŞİV BELGELERİ

Resmi Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Katalog: DH.İ.UM.

Katalog No. 93/-5. 03. B. 1334.

Katalog: DH.MKT.

Katalog No. 1189/86 13. C. 1325.

Katalog No. 1908/65 6. C. 1309.

Katalog No. 724/3 23. S. 1321.

Katalog: C.BLD.

Katalog No. 6204, 8. Z. 1187.

Katalog No. 2/63, 29. R. 1255.

Katalog No. 63, 27. R. 1225.

Katalog No. 358, 29. Z.1255.

Katalog: İ.MSM.

Katalog No. 24/616, 16 R. 1262.

Katalog No. 24/629, 08. M.1263.

Katalog No. 79/3434, 24. Z.1301.

Katalog No. 82/3548, 15.Ca.1303.

Katalog: İ.DH.

Katalog No. 134/6874 09.M.1263.

Katalog No. 1069/838 17 08.C.1305.

Katalog: A.MKT.MHM.
Katalog No. 87/2454 05.C.1264.
Katalog: C.IKTS.
Katalog No. 35/1706 29.N.1174.
Katalog: HH.d.
Katalog No. 5918, 18088, 18207, 20533, 20796.
Katalog: Y.PRK. BŞK
Katalog No. 12/77 25.Ca.1305.
Katalog: Yıldız Evrakı.
Katalog No. 12-88/35 10 Cemaziy'ulevvel 1306.
Katalog: MV.
Katalog No. 115/64 19.S.1325.
Katalog: İ.DUİT.
Katalog No. 122/15 15.M.1338.
Katalog No. 122/16 29.L.1336.
Katalog: HAT.
Katalog No. 627/30993 21.M.1230.
Katalog No. 661-32260 16.M.1255.
Katalog No. 661/32262 E 15.S.1255.
Katalog No. 28/1488 16. Ra. 1219.
Katalog: Y.A.HUS.
Katalog No. 450/7 17 Ra. 1321.
Katalog: ZB.
Katalog No. 364/110 23. Ma. 1325.
Katalog No. 375/114 25 Şu.1322.
Katalog No. 474/112 10 Ma 1323.
Katalog No. 621/47 11.A.1324.
Katalog: İE.TCT.
Katalog No. 17/1944 03. N. 1130.
Katalog: BEO.
Katalog No. 3169/237675 12. N.1325

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Katalog No. 10.09/142.441.1.
Katalog No. 30.01/116.732.1.
Katalog No. 30.10.167.160.6
Katalog No. 30.10/166.154.8.
Katalog No. 30.10/166.156.8.
Katalog No. 30.10/171.187.24.
Katalog No. 30.10/171.187.24.
Katalog No. 30.18.01.02/104.18.8.

Katalog No. 30.18.01.02/105.21.13.
Katalog No. 30.18.01.02/42.9.2.
Katalog No. 30.18.01.02/51.1. 8.
Katalog No. 30.18.01.02/52.13.6.
Katalog No. 30.18.01.02/58.80.13.
Katalog No. 30.18.01.02/90.19.5.
Katalog No. 30.18.1.2./43-495.
Katalog No. 30.18.1.2/101.19.11.
Katalog No. 490.01/663.219.1.
Katalog No. 490.01/663.223.2.
Katalog No. 490.01/728.495.5.
Katalog No. 490.01-437.1814.1.
Katalog No. 490.01.1450.10.2.
Katalog No. 490.01/1439.8.1.

İstanbul Emniyet Müdürlüğü Güvenlik Şube/ Sendikalar Dairesi Arşivi (İEM. GŞ/SDA)

Dosya no.13-6.1.
Dosya no. 13-78.
Dosya no. 13-6.2.
Dosya no. 13-6.
Dosya no. 13-177.
Dosya no: 13-219.
Dosya no. 13-518.
Dosya no. 13-628.
Dosya no. 13-591.

Kurum Arşivleri

Kristal-İş Sendikası Arşivi (KİSA)

İ. Cam-İş başkam Hasan Türkay imzasıyla İİSB Başkanlığına gönderilen 12.12.1952 tarih ve 156 sayılı yazı eki.

İİSB adına İbrahim Denizcier, Melih Dölen, Avni Erakalın ve 13 İ. Cam-İş yöneticisinin imzaladığı 23.12.1958 tarihli protokol metni.

İİSB İdare Heyeti adına Başkan Mehmet İnhanlı imzasıyla Şişe Cam Sanayii Genel Müdürü Şahap Kocatopçu'ya gönderilen, 315 sayı ve 22 Eylül 1959 tarihli mektup.

İ. Cam-İş Başkam Lütfü Ak imzasıyla İİSB Başkanlığına gönderilen 13 sayı ve 12 Ekim 1959 tarihli yazı.

M. İnhanlı, S. Demirsoy, M. Dölen, İ. Denizcier, M. Şahin imzalı İİSB İdare Heyeti Başkanlığına yazılmış 15.12.1959 tarihli rapor.

İİSB'nin 4.1.1955 tarih ve 1128 sayılı yazısının karşılığı olarak İ. Cam-İş'ten Başkan Hasan Türkay imzasıyla 17 Ocak 1955 tarih ve 467 sayılı yazı. (İİSB evrak kayıt tarihi: 17.1.1955, no: 1624).

28 Mart 1956 tarih ve 1 sayılı İİSB'ye kongre sonuçlarıyla ilgili olarak gönderilen yazı ekinde yer alan liste.

9.12.1958 tarih, 23 sayı ve Genel Sekreter Tahsin Yıldırım imzasıyla İİSB'ye gönderilen yazı ekinde yer alan yeni seçilenler listesi.

İİSB Başkanlığına gönderilen 15.12.1958 tarihli Birlik İdare Heyeti Azası Lütfü Ak imzalı yazı.

Lütfü Ak imzalı İİSB Başkanlığına gönderilen 14 Aralık 1959 tarihli yazı.

Cam-İş'ten İİSB'ye gönderilen, 10 Ekim 1960 tarih ve 218 sayılı yazı.

İ. Cam-İş Başkanı Hasan Türkay imzasıyla İİSB'ye gönderilen 29.6.1953 tarih ve 193 sayılı yazı.

6 Eylül 1969 tarih ve 578/69 sayılı Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı Kristal-İş Basın Bülteni.

Çalışma Bakanlığı'na yazılan 25.7.1971 tarihli ve Vali Muavini Necdet Enünlü imzalı yazı ve ekleri içinde yer alan 30.11.1969 tarihli Türkiye Cam-İş Federasyonu Müteşebbis Heyet Kongre zabtı.

Kristal-İş Sendikası Paşabahçe Şubesi Yönetim Kurulu Birlik Grubu Listesi.

Kristal-İş Haber Ajansı, Sayı: 7/1980 ("Kristal-İş ve Hürcam-İş Sendikaları Ortak Basın Açıklamasıdır" başlıklı metin).

"Hürcam-İş ve Kristal-İş sendikaları Ortak Basın Duyurusudur (17/6/1980)" başlıklı ve toplu sözleşme talep ve politikalarını ayrıntılı biçimde aktaran çoğaltma metin.

Kalite Çemberleri Klasörü, "İlk Bilgiler" başlıklı çoğaltına rapor.

1992 Cam İşçisi araştırmasının ham verilerini içeren, Veri Araştırma tarafından sendikaya sunulan dosya.

1971 Grevi Klasörü

25 Ekim 1971 tarih ve 663/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

28 Ekim 1971 tarih ve 667/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

31 Ekim 1971 tarih ve 669/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

1 Kasım 1971 tarih ve 670/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

1 Kasım 1971 tarih ve 671/71 sayılı, G. Başkan Mehmet Şişmanoğlu imzalı bildiri.

11 Kasım 1971 tarihli "Müşterek Bildiri" başlıklı ve Kristal-İş G. Başkanı Mehmet Şişmanoğlu ile Hürcam-İş G. Başkanı Cevat Kilecioğlu ortak imzalı bildiri.

17 Kasım 1971 tarih ve 706/71 sayılı, Kristal-İş G. Başkanı Mehmet Şişmanoğlu ile Hürcam-İş G. Başkanı Cevat Kilecioğlu ortak imzalı bildiri.

"Değerli Mesai Arkadaşlarım" başlıklı, 13 Aralık 1971 tarihli, Fabrika Müdürü Remzi Ormancı imzalı bildiri.

Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi

Kütüphane Katalog no: T911.561/COĞ. (Yalıner, Rüveyde. "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası", Coğrafya I inci ve II inci disiplin travayları: 1937-1938 içinde.)

Şark Ticaret Yıllıkları Koleksiyonu

Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, Cervati Frères et Cie, Constantinople, 1889-90.

Annuaire oriental (ancien indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature: Turquie, Russie, Grèce, Roumanie, Serbie, Bulgarie, 1893-1894, Cervati Frères &Cie, Constantinople, 1894.

Annuaire oriental (ancien indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, 1896-97, Cervati Frères, Constantinople, 1896.

Petrol-İş Sendikası Arşivi (PİSA)

24.00 nolu Eylemler/Kampanyalar Klasörü, "1966 Paşabahçe Grevi ve sendikanın onur kuruluna verilmesi" başlıklı dosya:

17.1.1966 tarih, 118 sayılı Y.Topçu-M. Şişmanoğlu imzalı,yazı örneği.

23.3.1966 tarihli Türk-İş 1 .Bölge Temsilcisi İsmail Topkar imzalı, Türk-İş İcra Heyeti Başkanlığına sunulan rapor.

28.3.1966 tarihli Türk-İş Haber Bülteni.

15 Şubat 1966 tarihli basın bildirisi metni.

Şişe-Cam Bilgi Belge Merkezi (BBM)

Paşabahçe Fabrikası Yıllık raporları:

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1979 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1981 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1983 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1985 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1988 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1990 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1991 Yıllık Raporu

Paşabahçe Cam San. A.Ş. 1994 Yıllık Raporu

Fotoğraflar

Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası'nın kuruluş çalışmalarından bir görüntü. (Ağustos 1934)

Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası'nın açılış töreninde Başbakan İnönü konuşmasını yaparken. (29 Kasım 1939)

Fabrikanın ilk gününde İnönü çalışmaları izliyor. (29 Kasım 1935)

Fabrikanın üretime geçtiği günlerdeki ilk işçilerini ve çalışma ortamlarını gösteren bir fotoğraf. (1935)

Genel Müdür Kocatopçu yabancı konuklarına fabrikayı gezdiriyor. (1950'li yılların sonları)

Tarih Vakfı Arşivi (TVA)

Orhan Tuna Fonu (OTF):

İşlem no: 244 ve 2 Eylül 1954 tarihli protokol, 11 Temmuz 1954 tarihli protokol ve ekli goble çalışanları listesi, 23 Ağustos 1954 tarihli Dekor Servisi akort talimatnamesi.

"Diğer Müesseselerle Mukayese" başlıklı, 22 işyerinin asgari, azami ve ortalama ücretlerinin sıralandığı liste.

1954 tarihli, İstanbul İl Hakem Kurulu Reisliğine hitaben yazılmış, İhtilaf Komisyon azaları, Cemil Gider, Hüseyin Kara, Nevzat Şeker imzalı yazı.

Şerif Yıldız Fonu (ŞYF):

10.9.1955 tarihli, İ. Cam-İş antetli, Başkan Hasan Türkay ve Başkanvekili Nevzat Şeker imzalı mektup.

Sendikacılık Ansiklopedisi Arşivi:

Zarf no: 1045 12 244. Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası 1.11.1963-31.10.1965 Devresine Ait Çalışma Raporu

Kristal-İş 11. Genel Kurul Zaptı (12.6.1966)

Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (Tüstav) Arşivi

Lastik-İş Arşiv Fonu:

Kristal-İş Başkanlığı başlığı ve yeni sendika yönetim Kurulu imzasıyla gönderilen, 9.10.1964 tarihli yazı.

DİSK Merkez Arşiv Fonu:

Genel Sekreterlik, Kutu: 446, Zarf: 2445 (DİSK Genel Merkezi ile Hürcam-İş arasındaki yazışmalar)

Hürcam-İş Arşiv Fonu:

Kutu: 3, Zarf: 61, Hürcam-İş Karar Defteri (8/5/1976-20/1/1977)

Kutu: 86, Zarf: 350, (DİSK G. Başkanlığına gönderilen 10.10.1977 tarih ve 977/430 sayılı, G. Başkan Feridun Ertuş imzalı Hürcam-İş yazısı)

Kutu: 14, Zarf: 114, ("Paşabahçe Cam İşçisi Kardeşler" başlıklı 2.7.1977 tarihli bildiri)

Kutu: 3, Zarf: 33 ("DİSK Hürcam-İş ve Türk-İş Kristal-İş Sendikaları Arasında Ana Protokolü İçeren Ortak Açıklamadır" başlıklı metin)

Türk-İş Arşivi

Türk-İş Gen.Teş. Sek. Orhan Balaban, Kristal-İş-Çitser-İş Genel Başkanı Hasan Basri Babalı ve diğerlerinin imzaladığı tutanak örneği.

Türkiye İş Bankası Müzesi (TİM)

Atina-Pire Ticaret Mümessilliğinden 5 Ağustos 1932'de İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar'a gönderilen 61 numaralı yazı.

Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'nün İktisat Vekâleti'ne gönderdiği, 20 Temmuz 1932 tarihli 916 sayılı yazı.

Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü (USTE) Arşivi

Katalog No. ZK 44416 (Paşabahçe'den haberler: Hizmete mahsus dahili bülten, İstanbul: TŞCFAŞ iç yayını, 1956)

TŞCFAŞ Paşabahçe Fabrikası Müdürlüğü başlıklı, "Fabrika Müdürü" imzalı, Grev Hakkında Tebliğ (Tebliğ No:36, Tarih: 10.10.1964).

Kemal Sülker Arşivi (KSA):

Documents/ *Separate Trade Unions*, 394-395 numaralı "Şişe ve Cam sanayii İşçileri Sendikası. 1956-1965" klasörü:

20.11.1957 tarihinde "Muhterem Ağabeyimiz Kemal Sülker beye" hitabıyla yazılmış Sabık Genel Başkan Lütfü Ak imzalı mektup.

-Documents/ *Separate Trade Unions*, 394-395 numaralı "Şişe ve Cam sanayii İşçileri Sendikası. 1956-1965" klasörü içinde: Teknik Kalite Kontrol Servisi adına Mehmet Emin Sungur tarafından Gece Postası yazarı Kemal Sülker'e yazılan el yazısı mektup.

Özel Arşivler

Alberto Modiano Özel Arşivi

Levi-Modiano Fabrikası'm gösteren kartpostal.

Yazarın kişisel arşivi

Seyfi Demirsoy ve Halil Tunç imzasıyla Türk-İş teşkilatına gönderilen 65/1403 sayılı ve 6 Ekim 1965 tarihli yazı.

2002 Direnişi sırasında fabrikaya kapanan direnişçi işçiler (fotoğraf)

Broşürler

Birlik Dayanışma. Özel Sayı (28.9.1979)

Halkevleri Beykoz Şubesi Bülteni. Yıl: 2 Sayı: 2 (Temmuz 2002)

TŞCFAS. "Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi 1935-1952". 1952.

TŞCFAŞ. "Yeni Açılacak ve Temeli Atılacak Tesislerimiz". Ekim 1967.

DİSK. *Demokratik Sınıf ve Kitle Sendikacılığının Temel İlkeleri*. İstanbul, 1979.

Görüşmeler

Beceren, Şirin. –eski Paşabahçe işçisi ve Kristal-İş yöneticisi– "Paşabahçe'de sendikal ve siyasal mücadele tarihi" konulu görüşme. İstanbul: 18 Mayıs 2006.

Eren, İbrahim. –Kristal-İş Eski Genel Başkanı– "Kristal-İş Tarihi" konulu görüşme". İstanbul: 1 Nisan 2006.

Görmüş, Yusuf. –cam ustası– "Paşabahçe fabrikası tanıklıkları" konulu görüşme. İstanbul: 10 Nisan 2006.

Kaya, Ali. –emekli Paşabahçe İşçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme. İstanbul: 26 Ekim 2005.

Kızmaz, Hüseyin. –emekli Paşabahçe işçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme. İstanbul: 6 Haziran 2006.

Özkan, İsmail. –eski Paşabahçe işçisi ve sosyalist aktivist– "Paşabahçe'de sendikal ve siyasal mücadele tarihi" konulu görüşme, İstanbul: 10 Kasım 2005.

Şişmanoğlu, Mehmet. –Kristal-İş Sendikası Eski Genel Başkanı– "Öncesi ve Sonrasıyla 1966 Paşabahçe Grevi" konulu görüşme. (Aziz Çelik ve Zafer Aydm'la birlikte). İstanbul: 3 Ocak 2006.

Türkay, Hasan. –cam Ustası ve Sendika Başkanı– "İşçilik Yaşamı ve Sendikal Mücadele Tanıklıkları" konulu görüşmeler. (Yıldırım Koç tarafından yapılmıştır). Ankara: 22.02.1988/10.10.1988.

Üner, Mehmet. –eski Kristal-İş Sendikası uzmanı– "Kristal-İş'te sendikal mücadelenin geçmişi" başlıklı görüşme, İstanbul: 17 Mart 2006.

Yanık, Feride. –emekli Paşabahçe İşçisi– "Paşabahçe Fabrikası ve semtiyle ilgili tanıklıklar" konulu görüşme. İstanbul: 6 Haziran 2006.

KİTAPLAR VE KİTAP BÖLÜMLERİ

6-7 Eylül Fotoğraflar-Belgeler / Fahri Çoker Arşivi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Abasıyanık, Sait Faik. *Sarnıç*. 3. baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 1954.

Acar, Erhan ve Murat Güvenç. "A Study On The Hosing Conditions Of Industrial Labor", İlhan Tekeli vd. *Development Of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing* içinde, TSSA, İstanbul, 1992, s. 210-235.

Ağsakal, Seyfullah (hzl.), *Bir Hayat Bir Yaşam: Hüseyin Erkan*, Kendi Yayını, İstanbul, 2004.

Ak, Lütfü, *Şişe Cam'da Otuz Yıl*, Kendi Yayını, İstanbul, 1975.

Akkaya, Yüksel, "Korporatizmden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı", Tanıl Bora-Murat Gültekingil (ed.), *Milliyetçilik* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 829-840.

Altınay, Ahmet Refik, Hicri *Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Altun, Mehmet, *Ortak Aklı Ararken: TÜSİAD'ın İlk On Yılı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Arseven, Celal Esa,. *Les Arts Decoratifs Turcs*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni* I. Cilt. Bilgi Basımevi, Ankara, 1969.

Aybar, Mehmet Ali. *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm/Seçmeler 1945-1967*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

Aydın, Zafer, "Kanunsuz" Bir *Grevin Öyküsü: Kavel 1963*, Tüstav Yayını, İstanbul, 2010.

Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein. *Irk Ulus Sınıf*. Nazlı Ökten (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

Bahl, Vinay, *The Making oh the Indian Working Class - A Case of Study the Tata Iron and Stell Company 1880-1946*, Sage Publications, New Delhi, 1995.

Bailey Michael ve Simon Popple. "The 1984/85 Miners' Strike Re-claiming Cultural Heritage", Laurajane Smith vd. (ed.), *Heritage, Labour and the Working Classes* içinde, Routledge, Londra-New York, 2011, s. 19-34.

Barovier, Rosa, Rosanna Mollo ve Patrizia Framarin (ed.), *Glass Throughtout Time*, Skira, Milano, 2003.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

Başgelen, Nezih, *Tarihi Karpostallarda Boğaziçi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2010.

Bayramoğlu, Fuat, *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri*. 1. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1996.

Berichte über Handel und Industrie, Berlin, 19 Temmuz 1904.

Bilkur, Şefik, "Türkiye'de Yaşayış Seviyesi ve Geçinme Endeksleri", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti Yayını, Ankara, 1944, s. 334-348.

Boran, Behice, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1992.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1958*, 7. basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998.

—, *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

—, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1982.

Bourdieu, Pierre, "Grev ve Siyasal Eylem", Işık Ergüden (çev.), *Toplumbilim Sorunları* içinde, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Bourdieu, Pierre ve Loic Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Nazlı Ökten (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Braverman, Harry, *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çiğdem Çidamlı (çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008

Brizon, Pierre, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Cemal Süreya (çev.), Onur Yayınları, Ankara, 1977.

Burawoy, Michael, *The Politics of Production*, 3. basım, Verso, Londra, 1990.

—, *Manufacturing Consent*, The University of Chicago Press, Chicago, 1979.

Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Mete Tunçay (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Bûngûl, Nurettin Rûştû, "Beykoz", *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939.

Carboni, Stefano (Gen. Edit.). *Venice and the Islamic World, 828-1797*, The Metropolitan Museum of Art, New York; New Haven, Conn., Yale University Press, Londra, 2007.

Çakar, Yakut. *Türkiye'de Kentleşme: Bir toplumsal ve kültürel değişme süreci*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Çelik, Aziz ve Zafer Aydın. *Paşabahçe 1996 Gelenek Yaratan Grev*, 2. basım, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 2008.

D. Hines, Walker vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II / Cilt III-IV, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936.

Dağdelen, İrfan (hzl.), *Beykoz Nüfus Defterleri*, Beykoz Belediyesi Yayını, İstanbul, 2012.

De Kay, James Ellswort, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009.

Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

Dewar, Donald L., *Kalite Çemberleri Eğitim El Kitabı*, TŞCFSŞ Yayını, İstanbul, 1984.

Dereli, Toker, "Batıda ve Türkiye'de Ekonomik Çevre ve Endüstri İlişkileri", *Orhan Tuna'ya Armağan* içinde, İstanbul Üniv. İşletme Fakültesi Yayım, İstanbul, 1990, s. 190-209.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Ercan Fuat ve Ş. Gürçağ Tuna, "İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960'lardan Günümüze Bakış", Burak Ülman-İsmet Akça (yay. hzl.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar* içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 141-172.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 4. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Esin, Pars, *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, SBF Yayınları, Ankara, 1974.

Ergut, Ferdan ve Ayşen Uysal, "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?", Ferdan Ergut-Ayşen Uysal (der.), *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar* içinde, Dipnot Yayınları, Ankara, 2007, s. 11-34.

Fersch, Paul, *Abdülhamit'in Son Günlerinde İstanbul*, Erol Üyepazarcı (çev.), Pera Turizm ve Tic.Aş. Yayını, İstanbul, 1999.

Fişek, Kurthan, *Yönetim*, Kilit Yayınları, Ankara, 2011.

Friedl, Hans, *Cam Neden? Niçin? Nasıl? Camla İlgili 100 Soru-Cevap*, Çiğdem Öztekin (çev.), Paşabahçe Tic. Ltd. Şti. Yayını, İstanbul, 1980.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.

Güleryüz, Naim A., *Türkiye Sinegogları*, Gözlem Kitabevi, İstanbul, 2008.

Gülmez, Mesut. *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

—, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, 2. baskı, TODAİE Yayını, Ankara, 1991.

Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Güzel, M. Şehmus, *Türkiye'de İşçi Hareketi*, 1. basım, Kaynak Yayınları. İstanbul, 1996.

—, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, 1. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

—, "Türkiye İşçi Hareketi Tarihine Nasıl Bakılmalı". *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar/1.Uluslararası Tarih Kongresi*, 24-26 Mayıs 1993, s. 415-416.

Güvenç, Murat. "İstanbul'da İşyeri-Statü Temelinde Segregasyon; 1990 Sayımı Üzerinde İlişkisel Çözümlemeler", *Yoksulluk*, A.H. Akder-M.Güvenç (Koor.), İstanbul, 2000, s. 99-138

Hanagan, Michael ve Charlers Stephenson, *Proletarians and Protest: Roots of Class Formaiton in an Industrializing World*, Greenwood Press, Connecticut, 1986.

Harvey, David, *Postmodernliğin Durumu*, Sungur Savran (çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

—, *Sermayenin Mekânları*, Başak Kıcır vd. (çev.), Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001.

—, *Sermayenin Sınırları*, Utku Balaban (çev.), Tan Yayınları, Ankara, 2008.

Hobsbawn, Eric, *Tarih Üzerine*, Osman Akınhay (çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

İstanbulluoğlu, Ari ve Şennur Şentürk (hzl.), *Beykoz Camları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayını, İstanbul, 1997.

Kahraman, Alim (hzl.), *Edebiyatın Belleğinde Yaşayan Beykoz*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (hzl.), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 1-2. Kitap, YKY Yayınları, İstanbul, 2003.

Kal'a, Ahmet (hzl.), *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-I*, İBB Yayını, İstanbul, 1998.

Karpat, Kemal, *Dağı Delen Irmak*, Emin Tanrıyar (Söyleşiyi yapan), 2. baskı, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.

Kayra, Cahit ve Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u-Bostancıbaşı Sicilleri*, İBB Yayını, İstanbul, 1992.

Katznelson, Ira, *Working-Class Formation*, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Tobank Yayını, İstanbul, 1991.

Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, 7. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, 1. basım, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

—, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kırlı Cengiz ve Betül Başaran. "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", Fatma Demirel (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012. s. 7-20.

Kocabaşoğlu, Uygur vd., *SEKA Tarihi*, SEKA Gen. Müd. Yayınları, İzmit, 1996.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yayını, İstanhul, 2001.

Kocatopçu, Şahap, *55 Yılda 55 Söyleşi*, İSO Yayını, İstanbul, 2008.

Koç, Canan ve Yıldırım Koç, *DİSK Tarihi (Efsane mi Gerçek mi? 1967-1980)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.

Koç, Yıldırım, *Türk-İş Tarihinden Portreler/Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler I*, Türk-İş Yayım, Ankara, 1998.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos Yayınları, Ankara, 2010.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, 1. baskı, Ataol Yayıncılık, İstanbul, 1992.

—, *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar*, Yol-İş Sendikası Yayım, Ankara, 2000.

—, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Cilt 1. 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Koray, Meryem ve Aziz Çelik, *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2007.

Köprülü, Fuat, *Demokrasi Yolunda*, T. Halasi-Kun (hzl.), Mouton, The Hague, 1964.

Kuczyinski, Jurgen, *İşçi Sınıfı Tarihi*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1994.

Kurtuluş, Hatice, "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler Beykoz Konakları Örneği", Hatice Kurtuluş (yay. hzl.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 161-186.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi Politikası* 2. cilt (*1933-1935*), Ankara Üniv. SBF Yayınları, Ankara, 1993.

Küçükerman, Önder, *Türk Cam Sanayii ve Şişecam*, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Yayını, İstanbul, 1998.

MacFarlane, Charles, *Turkey and Its Destiny*, Lea and Blanchard, Philadelphima, 1850.

Makal, Ahmet, *Ameleden İşçiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—, *Grev Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar*, V Yayınları, Ankara, 1987.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

—, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, 1. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 1. Cilt, TTK Yayını, Ankara, 1990.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Alman İdeolojisi*, Sevim Belli (çev.), Sol Yayınları, Ankara, 1992.

Marx, Karl, Kapital Birinci Cilt, Alaattin Bilgi (çev.), Sol Yayınları, Ankara, 2004.

Metinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

Munck, Ronaldo, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.

Nesimi, Abidin, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler*, Promete Yayınları, İstanbul, 1979.

Nezihi, Hakkı, (hzl.), *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1932.

Oral, Atilla. *Atatürk ve İktisadi Kalkınma "Türk Ticaret ve Sanayi Tarihi'nde" Atatürk Dönemi*. İstanbul: Jotun Boya San.ve Tic. A.Ş. 2006.

Oral, Ünver, (hzl.). *Geçmişten Günümüze İlçemiz Beykoz*, Veli Yayınları, İstanbul, 2002.

Ökçün, Gündüz (hzl.), *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, İstanbul, 1984.

Öngen, Tülin, *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi-Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

Özçelik, Mustafa, *1930-1950 Arasında Tütüncülerin Tarihi*, Tüstav Yayını, İstanbul, 2003.

Özgümüş, Üzlifat, *Anadolu Camcılığı*, Pera yayıncılık, İstanbul, 2000.

Özgümüş Üzlifat ve Serra Kanyak, "Marmaray-Sirkeci Kazıları Cam Buluntuları", *Camgeran 2010 Semzpozyum Bildiri Kitabı*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2010, s. 35-40.

Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, YKY, İstanbul, 2010.

Özuğurlu, Metin, *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Yayım, İstanbul, 2005.

—, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e: Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci", Alpaslan Işıklı (hzl.), *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi* içinde, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002. s. 35-130.

Polak, Ada, *Glass – its makers and its public*, Weindenfeld&Nicolson, Londra, 1975.

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, MEB Basımevi, İstanbul, 1952.

Prost, Henri, "Boğaziçi Anadolu Sahilinin 1/2000 Mikyaslı Nazım Planını İzah Eden Rapordur", Şener Özler (drl.), *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995* içinde, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Yayını, İstanbul, 2007, ss.....

Pérouse, Jean-François, "Türkiye'de 'Güvenlikli' Sitelerin Ortaya Çıkış Süreci: Beykoz İlçesi Örneği", *İstanbul'la Yüzleşme Denemeleri* içinde, İletişim, İstanbul, 2011, s. 145-161.

Quataert, Donald, *Manufacturing And Technology Transfer in The Ottoman Empire 1800-1914*, Isis Press, İstanbul, 1992.

—, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde İşçiler ve Devlet", Touraj Atabaki (der.), *Devlet ve Maduniyet* içinde, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 25-43.

Raif, Mehmed, *Mir'at-ı İstanbul*, 1. Cilt, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Rozaliyev, Y.N, *Türkiye Sanayi Proleteryası*, 2. basım, Yar Yayınları, İstanbul, 1978.

—, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri: 1923-1960*, Azer Yaran (çev.), Onur Yayınları, İstanbul, 1978.

Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata*, 1. Cilt, Körfezbank Yayını, İstanbul, 1999.

Savran, Sungur, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1992.

Scott, J.C., *Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar*, Alev Türker (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Scott, Joan Wallch, *The Glassworkers of Carmaux*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1974.

Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi, İstanbul, 1969.

Sennett, Richard, *Otorite*, Kamil Durand (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Silver, Beverly, *Emeğin Gücü*, Aslı Önal (çev.), Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

Smithi Laurajane ve Gary Campbell, "Don't Mourn Organise", Laurajane Smith vd. (ed.), *Heritage, Labour and the Working Classes* içinde, Routledge, Londra-New York, 2011. s. 85-105.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C.6. İletişim Yayınları, İstanbul: 1988.

Soner, Şükran, "Bu Düzen Bizim", *Türkiye'nin Ekonomik/Siyasi/Politik Yapısı 1980-1990* içinde, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 231-286

Sönmez, Mustafa, *1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.

—, *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Sülker, Kemal, *36 Yaşında Genç Bir Sendika*, Petrol-İş Yayını, İstanbul, 1986.

—, *Sendikacılar ve Politika*, May Yayınları, İstanbul, 1975.

—, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, Tüstav Yayını, İstanbul, 2004.

Şafak, Can, *1971 Cam Grevleri*, Krital-İş Yayını, İstanbul, 2008.

Şarman, Kansu, *Türk Promethe'ler: Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Tait, Hugh (ed.), *Five Thousand Years of Glas*, Brtish Museum Press, Londra, 1995.

Tatlıcan, Ümit ve Güney Çeğin, "Bourdieu ve Giddens: Habitus veya Yapının İkiliği", Güney Çeğin vd. (der.), *Ocak ve Zanaat* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 303-366.

Tayanç, Tunç, "Türkiye'de Yabancı Sermaye", *Türkiye Sanayiinin Yapısal Sorunları* içinde, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayım, Ankara, 1977.

Tekeli, İlhan, "Dr. Max Von Der Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu", *Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010. s. 168-232

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi (3)-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982.

—, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi (2)-1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.

Tesal, Reşat D., *Selanikten İstanbul'a Bir Ömrün Hikâyesi*, İletişim, İstanbul, 1998.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Thompson, E.P., *Avam ve Görenek*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Birikim Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*.Uygur Kocabaşoğlu (çev.), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Teorinin Sefaleti*. A. Fethi Yıldırım (çev.), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Thompson, Paul, *The Nature of Work*, 2. baskı, Macmillan Press, Londra, 1989.

Tilly, Charles, "Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834", *Repertoires and Cycles of Collective Action* içinde, Mark Traugott (ed.), Duke University Press, Durham ve Londra, 1995. s. 15-42.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de 'Milli İktisat'*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Tören, Tolga, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, SAV Yayını, İstanbul, 2007.

Tuna, Orhan, *Toplu İş Sözleşmesi Düzeninin İktisadi ve Sosyal Tesirleri*, DPT Yayını, Ankara, 1969.

Tunçay, Mete, *1923 Amele Birliği*. İstanbul: Tüstav/Sosyal Tarih Yayınları, 2009.

—, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992.

Tümertekin, Erol, *İstanbul İnsan ve Mekân*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997

Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971.

Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, TİB Yayını, Ankara, 1976.

Ubicini, M.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

Urry, John, *Mekânları Tüketmek*, Rahmi G. Öğdül (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

Wedel, Heidi, *Siyaset ve Cinsiyet – İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Williams, Raymond, *İkibin'e Doğru*, Esen Tarım (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1989.

Wright, Erik Olin, *Class Counts (Student Edition)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Wood, Ellen Meiksins. *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Şahin Artan (çev.), Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Yıldız, Bekir, "Soluğu Cam Olanlar", *Harran-Berlin (Röportajlar)* içinde, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980

Yici, Özkal, *Kırkbir Uzun Gün: Berec Grevi*, M. Hakan Koçak (yay. hzl.), Tüstav Yayını, İstanbul, 2010.

Zaim, Sabahaddin, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İst. Üniv. İktisat Fak. Yayını, İstanbul, 1956.

KURUM YAYINLARI

Ankara Halkevi, *Türk Camcılığı Sergisi, 23 Şubat-23 Mart 1947*, 1. basım, Ulus Basımevi, Ankara, 1947.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İş İstatistikleri 1937-1943*, Kurum Yayını, Ankara, 1945.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1936-1941)*, Hüsnütabiat, İstanbul, 1945.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1932-1939)*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1941.

Çalışma Bakanlığı, *Çalışma Mevzuatı*, Cilt II, Çalışma Bakanlığı Yayını, Ankara, 1949.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: İstanbul*, DİE Yayını, Ankara, 2002.

İktisat Vekâleti İş Dairesi, *İş İstatistikleri*, Kurum Yayını, Ankara, 1941.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı. *Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri-5: Seçim (1950-1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 1998.

İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası, *On Yılın Hatırası, 8.8.1947-8.8.1957*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1957.

İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası, *İstanbul Şişe ve Cam İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

Kirman, Hasan, *Cam Sanayiinin Türk Ekonomisindeki Yeri*, DPT Yayını, Ankara, 1995.

Kristal-İş, *XIII. Dönem Grup Toplu İş Sözleşmesi* (1.1.1991-31.12.1992).

Kristal-İş, *Paşabahçe Direnişi*, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 1992.

Kristal-İş, *Cam İşçisi Temmuz 1990 Anket Sonuçları*, Kristal-İş Yayını, 1991.

Kristal-İş, *Cam İşçisi Araştırması-2*, Kristal-İş Yayım, 1992

Kristal-İş, *Dünden Bugüne Fotoğraflarla Kristal-İş*, Kristal-İş Yayını, İstanbul, 2012.

Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt II, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998.

Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt III, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998.

Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VI, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1993.

Milli Eğitim Bakanlığı, *Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Paşabahçe ve Çayırova Fabrikaları İşyeri Toplu Sözleşmesi, Özaydın Matbaası, İstanbul, 1967.

Paşabahçe Cam Sanayii A.Ş. X. Dönem Toplu İş Sözleşmesi (1.1.1985-31.12.1986).

Petrol-İş, *1990 Petrol-İş Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul.

Petrol-İş, *1991 Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul.

TŞCFAS, *TŞCFAS İç Yönetmeliği*. İstanbul: 1952.

TŞCFAS, *TŞCFAS Yardımlaşma Derneği Ana Tüzüğü*, 1948.

Türk-İş, *Belgelerle Türk-İş Tarihi-1 (1952-1963)*, Türk-İş Yayını, Ankara, 2002.

Türk Tarih Kurumu, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1972.

Türkiye Cam İşverenleri Sendikası, *Toplu İş Sözleşmesi ve Dahili Talimatname*, İstanbul, 1964.

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş., *Cam Sektöründe Yapısal ve Ekonomik Özellikler*, Şişecam Yayını, İstanbul, 2000.

Türkiye Şişe ve Cam İşletmesi, *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetesi Esas Mukavele*, İstanbul, 1936.

MAKALELER VE TEBLİĞLER

Acar, Erhan. "İşçi Konutu Olarak Gecekondu", *Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi 1.Kitap* içinde, ODTÜ, Ankara, Kasım 1981, s. 253-265.

Abercombie, Nicholas ve Stephen Hill. "Paternalism and Patronage". *The Biritish Journal of Sociology*, Cilt 27, No. 4, Aralık 1976, s. 413-429.

Akın, Yiğit, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni yaklaşımlar, yeni kaynaklar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 2 (242), Güz 2005, s. 73-111.

Akkaya, Yüksel, "Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar". *Toplum ve Bilim*, Sayı. 91, Kış 2001-2002, s. 285-289.

Aydın, Zafer, "Direnişin Ardından Paşabahçe", *Birikim*, Sayı 162, Ekim 2002.

Aydın, Zafer ve Aziz Çelik. "Beykoz'dan Eskişehir'e: Paşabahçe Deneyimi Üstüne Gözlemler-Notlar", *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar Deneyimler* (1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu Bildiriler-Kitabı) içinde, Tüsam/SAV Yayını, İstanbul, 2005, s. 117-127.

Bakırer, Ömür, "Tekfur Sarayı Cam Buluntuları", V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler, 19-20 Nisan 2001, Sema Alpaslan (yay. haz.) içinde, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2001, s. 41-56.

—, "Ottoman Glass Manufacture and Venetian Impacts", *XXV. Internationaler Kongress Fuer Kunstgeschichte*, CIHA Wien 4: 10.09.1983, Europe und die Kunst des Islam 15.bis 18. Jahrhundert, 1985.

Boran, Behice S., "Sanayide Köylü-İşçi", *Yurt ve Dünya*, Cilt 3, Sayı 15-16, Nisan1942, s. 80-84.

Cavit, Selim, "Şişe ve Cam Fabrikası 940 Yılına Yeni Projelerle Giriyor", *İktisadi Yürüyüş*, Sayı 2, Ocak 1940, s. 13-14.

Çakar, Y. Özgün, vd. "Paşabahçe İşçileri Anlatıyor: 'Hayır!' Diyebilenlerin Öyküsü", *Türkiye'yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak* (2. Sınıf Çalışmaları Sempozyum kitabı) içinde, Tüsam/SAV Yayını, İstanbul, 2006, s. 156-167.

Çelik, Aziz, "Cambazların Hüzünlü Vedası", *Radikal 2*, 18.08.2002.

—, "Türkiye'de 2000'li yıllarda Grevler ve Grev Dışı Eylemler: Çalışma Hayatında 'Pax Romana' Mı?", *Sosyal Haklar Sempozyumu IV Bildiriler* içinde, Petrol-İş Yayını, İstanbul, 2012, s. 107-132.

Dinler, Demet, "Şişecam işçileri anlatıyor: En önce işçiyiz, bunu unutmamalıyız". *Expres*, Sayı, 132, Ocak-Şubat 2013, s. 32-37.

Dixon, Marc Vincent, J.Roscigno ve Randy Hodson. "Unions, Solidarity and Striking", *Social Forces*. cilt 83, No: 1 Eylül 2004, s. 3-33.

Ekin, Nusret, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Köylü-Şehirli İşçiler", *Ist.Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, Sayı.3, 4, Haziran-Eylül 1968, s. 225-264.

—, "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", *İst. Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 20, Sayı. 1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959, s. 243-291.

Ekinci, Oktay, "Paşabahçe Oteli' Hukuka Aykırı", *Cumhuriyet*, 13.08.2002.

Fındıkoğlu, F.Z., "İş Hukukumuzun ve Çalışma Mevzuatımızın Tatbik Edildiği Büyük Sanayi Müesseseleri", *İst.Üniv. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 19, Sayı. 3-4, 1953. s. 869-917.

Fleming, Peter, "Kindergarten Cop': Paternalism and Resistance in a High-Commitment Workplace", *Journal of Management Studies*, N. 42:7, Kasım 2005, s. 1469-1489.

Frain, H. LaRue, "Some Factors Affecting the Barganing Power of the Workers in the Glass Bottle Industry", *The American Economic Rewiew*, Cilt 17, No. 3, Eylül 1927, s. 429-447.

Friedman, And, "Responsible Autonomy Versus Direct Control Over The Labour Process", *Capital and Clas*, No: 1, Bahar 1977, s. 43-55.

Genç Hamdi ve Gökçen Coşkun Albayrak, "Milli Fabrikacılar Cemiyeti ve 1917 Sanayi Sayımı", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 4, Güz 2006, s. 209-236.

Gülmez, Mesut, "Celal Bayar ve İşçi Hakları", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 20, Sayı. 1, Mart 1987, s. 87-106.

Güvenç, Murat ve Oğuz Işık, "İstanbul'u Okumak: Statü-Konut Mülkiyeti Farklılaşmasına İlişkin Bir Çözümleme Denemesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 71, Kış 1996, s. 6-58.

—, "İstanbul'u Okumak II", *Toplum ve Bilim*, Sayı 72, (Bahar 1997).

Hodson, Randy, "Is Worker Solidarity Undermined by Autonomy and Participation? Patterns form the Ethnographic Literature". *American Sociological Review*, Cilt 58, N: 3, Haziran 1993, s. 398-416.

Kocatopçu, Şahap, "Dünyada ve Türkiye'de Cam Sanayii", *Türk Cam Sanayii Simpozyumu*, İstanbul Sanayi Odası Yayını, İstanbul, 1978, s. 11-33.

—, "Türkiye'de İşveren Birliklerinin Teşekkülü ve Gelişmesi". *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Tarafından Yapılan Milletlerarası Konferans Tebliğleri*, 4-24 Ağustos 1963, İstanbul, s. 275-282.

Koç, Yıldırım, "27 Mayıs'zede İşçiler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı 164, s. 21-24.

Koçak, Hakan, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, Sayı, 18, Mart 2008, s. 90-126.

—, "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yılları: 1950'ler", *Toplum ve Bilim*, Sayı 113, 2008, s. 90-126.

Koray, Meryem, "Esneklik Ya Da Emek Piyasasımn Küreselleşmesi". *Petrol-İş 95-96 Yıllığı* içinde, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul, 1997, s. 747-772.

Kuban, Baha, "Cam Sektörü ve Şişecam", Oya Baydar (ed.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* içinde, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1999, s. 217-227.

Lockwood, David, "Sources of Variation in Working-Class Images of Society", Martin Bulmer (ed.), *Working-Class Images of Society* içinde, Routledge & K. Paul in association with the Social Science Research Council, Londra, 1975.

Littler, Craig R. ve Graeme Salaman, "Bravermania and Beyond: recent Theoris of The Labour Process", *Sociology*, Cilt 16, No: 2, 1982, s. 256-261.

Makal, Ahmet, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, Sayı 102, 2005, s. 55-91.

Negt, Oskar ve Alexander Kluge, "Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş", Meral Özbek (ed.), *Kamusal Alan* içinde, Hil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 133-139.

Onur, Hakkı. "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*. Sayı 2, 1977, s. 277-295.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: 'Islah-ı Sanayi Komisyonu' Olayı", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar (özel sayı), 1978, s. 123-126.

Quataert, Donald. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İşçi ve Devlet". Güler Eren (ed.), *Osmanlı Cilt-V* içinde, Semih Ofset, Ankara, 1999, s. 77-85.

Ökçün, Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *SBF Dergisi*, Cilt XXVII, No. 1, Mart 1972, s. 135-166.

Özdemir, Gamze Yücesan. "Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". Ahmet Alpay Dikmen (ed.), *Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum* içinde, İmaj Kitabevi, Ankara, 2002. s. 433-470.

Özoğlu, Burçak, "Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı", *Praksis*, Sayı 8, Güz 2002, s. 169-188.

Özuğurlu, Metin, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e: Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri içinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, Alpaslan Işıklı (haz.), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 70

Przeworski, Adam, "Proletariat into a Class", *Politics and Society*, Cilt 7, N. 4, 1977, s. 372.

Rogers, Michael, "Glass in Ottoman Turkey", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 33, 1983, s. 239-267.

Salman Yıldız ve Doğan Kuban. "Boğaziçi tarihi sit alanının yokoluş süreci". *itüdergisi/a*. Cilt 5, Sayı 1, Mart 2006, s. 104-114.

Skocpol, Theda, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", Theda Skocpol (ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1-21.

Scoville, Warren C, "Labor and Labor Conditions in the French Glass Industry 1643-1789", *The Journal of Modern History*, Cilt 15, No. 4 Aralık 1943, s. 275-294.

Scranton, Philip, "Varieties of Paternalism: Industrial Structures and the Social Relations of Production in American Textiles", *American Quarterly*, Cilt 36, No. 2, Summer 1984, s. 235-257.

Soner, Şükran, "Yer Açın", *Cumhuriyet*, 20.08.2002.

Sönmez, Sinan, "Türkiye İş Bankası'mn 'Misyonu' ve İştirakçilik Politikası (1924-1945)", *Mülkiye*, Cilt XXV, Sayı: 231, s. 111-148.

Stark, David, "Class Struggle and the Transformation of the Labor Process: A Relational Approach", *Theory and Society*, Cilt 9, No. 1, 1980, s. 89-130.

Şafak, Can, "1980 Cam Grevleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 194 Şubat 2010, s. 26-35.

—, "MESS Grevleri (1977-1980)", *Çalışma ve Toplum*, Sayı 13, 2007/1l, s. 11-63.

Therborn, Göran, "Why some classes are more successful than others", *New Left Review*, Sayı 138. 1983, s. 37-55.

Tuna, Orhan, "Memleketimizde Sendikaların Üzerinde Durdukları Meseleler", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Sekizinci Kitap, İstanbul, 1955, s. 103-119.

Zadil, Ekmel, "İstanbul'da Mesken Meseleleri ve Gecekondular", *İçtimai Siyaset Konferansları*, İkinci Kitap, İstanbul, 1949, s. 65-87.

—, "İş ve İşçi Bulma Hizmeti, Mahiyet ve Vazifeleri", *İçtimai Siyaset Konferansları*, Dördüncü Kitap, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 22-32.

Zaim, Sabahattin. "İstanbul İmâlat Sanayiinde İstihdam Seviyesi ve İşgücünün Bünyevî Hususiyetleri", *İst. Üniv. İkt. Fak. Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 1-2, Ekim 1963-Mart 1964, s. 193-259.

Wolman, Leo, "Collective Bargaining in the Glass Bottle Industry", *The American Economic Review*, Cilt 6, No. 3, Eylül 1916, s. 549-567.

Wood, Ellen Meiksins, "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", *Praksis*, Sayı 1, Kış 2001, s. 92-119.

Wright, Eric O, "Working-Class Power, Capitalist-Class Interests and Class Compromise", *American Journal of Sociology*, Cilt 105, No. 4, Ocak 2000, s. 957-1002.

Thompson, E.P., "Class and Class Struggle", Patrick Joyce (ed.), *Class* içinde, Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 133-142.

RAPORLAR

CHP Beykoz İlçesi, *CHP Beykoz İlçesi 1958-1959 Kongresi Faaliyet Raporu*. İstanbul,1959.

Çelik, Aziz, *Küreselleşme, Neoliberalizm ve Cam Sektörü*, Çoğaltma Rapor, 2003.

DPT, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plam-Cam Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 1972.

DPT, *Dokuzuncu Kalkınma Planı - Taş ve Toprağa Dayalı Sanayiler ÖİK raporu* Cilt-1. Ankara, 2008.

Hürcam-İş Sendikası, *4.ncü Olağan Genel Kurulu Çalışma Raporu*, 10-11 Haziran 1975.

International Labour Office, *Labour Problems in Turkey-Report of a Mission of the ILO*, Geneva, 1950.

Petrol-İş, *11. Dönem Çalışma Raporu* (1964-1966), Toker Matbaası, İstanbul.

Türk-İş, *Türk-İş 10. Genel Kurul Çalışmaları*, Türk-İş Yayım, Ankara, 1976.

Türk-İş, *12.Genel Kurul Çalışmaları* (24-28 Mayıs 1982), Türk-İş Yayını, Ankara, 1982

Türkiye Ticaret ve Sanayi Odası. Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor: 29 Kânun-i Sani 1340 - 26 Teşrin-i Sani 1340-1924 (Osmanlıca'dan çev. Aynur Karayılmazlar, sade. Ekrem Karayılmazlar), İTO Yayını, İstanbul, 2006.

Kristal-İş Sendikası Raporları

Kristal-İş Sendikası, *Gen.Tems. Meclisine Sunulan Rapor*, Çoğaltma, 20-21 Aralık 1997.

Kristal-İş Sendikası, *Kristal-İş Çalışma Raporu – 2. Dönem: 1966-1968*, İstanbul, 1968.

Kristal-İş Sendikası, *Kristal-İş Çalışma Raporu – 3. Dönem: 1968-1970*, İstanbul, 1970.

Kristal-İş Sendikası, *Kristal-İş Çalışma Raporu – 4. Dönem: 1970-1973*, İstanbul, 1973.

Kristal-İş, *10. Genel Kurul (1986-1989) Çalışma Raporu*, İstanbul, 1989.

Kristal-İş, *11. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1992.

Kristal-İş, *12. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1995.

Kristal-İş, *Kristal-İş 14. Genel Kurul Olağanüstü Bir Dönemden Belgeler 2000-2004*, İstanbul: 2004.

Kristal-İş Sendikası, *14. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 2004.

Kristal-Çitser-İş Sendikası, *9. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1986.

TŞCFAS (Ş) Yıllık Raporları

TŞCFAS, *31 Mart 1937'de Toplanan Hissedarlar Alalade Genel Heyetine Sunulan Birinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1938.

TŞCFAS, *14 Mart 1939'da Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyeti, Üçüncü İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1940.

TŞCFAS, *31 Mart 1941'de Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Beşinci İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1942.

TŞCFAS, *27 Mart 1942'de Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Altıncı İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1943.

TŞCFAS, *14 Mart 1945'te Toplanan Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Dokuzuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1946.

TŞCFAS, *Dördüncü Faaliyet Senesi İşleri ve Muamelatı Hesabiyesi Hakkında Umumi Heyet Takdim Edilen Rapor*, İstanbul, 1941.

TŞCFAS, *Altıncı Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1942.

TŞCFAS, *Yedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Takdim Edilen Rapor*, İstanbul, 1944.

TŞCFAS, *Sekizinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Umumi Sunulan Heyetine Rapor*, İstanbul, 1945.

TŞCFAS, *Onbirinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında 27 Mart 1947'te Toplanan Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1948.

TŞCFAS, *Ondördüncü Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Rapor*, İstanbul, 1951.

TŞCFAS, *Onbeşinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*. İstanbul, 1952.

TŞCFAS. *Onaltıncı Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1953.

TŞCFAS, *Onyedinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1954.

TŞCFAS, *Onsekizinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1955.

TŞCFAS, *Ondokuzuncu Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1956.

TŞCFAS, *Yirmibirinci Faaliyet Senesine Ait İşlerle Hesap Muameleleri Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1958.

TŞCFAS, *Yirmiikinci Faaliyet Senesi Hakkında Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1959.

TŞCFAS, *Yirmidördüncü Çalışma Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1961.

TŞCFAŞ, *Yirmibeşinci Çalışma Yılı Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1962.

TŞCFAŞ, *1963 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1964.

TŞCFAŞ, *1967 Yılı Çalışmaları Hakkında Hissedarlar Umumi Heyetine Sunulan Rapor*, İstanbul, 1968.

TŞCFAŞ, *1971 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1972.

TŞCFAŞ, *1975 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1976.

TŞCFAŞ, *1978 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1979.

TŞCFAŞ, *1986 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1987.

TŞCFAŞ, *1987 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1988.

TŞCFAŞ, *1991 Yılı Çalışmaları Hakkında Ortaklar Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, İstanbul, 1992.

SÜRELİ YAYINLAR

Dergiler, Bültenler

Ajans Tüba, Yıl, 33, Sayı: 1708, 28 Temmuz 2008.

Akis, Sayı, 177, 28 Eylül 1957, s. 17.

Atılım, Yıl 5, Sayı 8 (56), 1 Ağustos 1978, Yıl 7, Sayı 4 (76), 1 Nisan 1980, Yıl 7, Sayı 6 (78), 1 Haziran 1980, Yıl 7, Sayı 3 (75).

Atılım, 12 Haziran 2010.

Çalışma, Sayı, 4, (Mart 1946), Sayı 18, (Mayıs 1947), Sayı, 24, (Kasım-Aralık 1947).

Hürcam-İş-İlk Adım, Sayı: 5 (Nisan 1975), Sayı 37 (Haziran 1979).

İktisadi Yürüyüş, Sayı 221,1949, s. 17-24.

İşveren, Sayı Ocak-Şubat-Mart 2005, Ocak 1966.

Kristal-İş, Sayı 1 (Haziran 1979), Sayı 2 (Temmuz 1979), Sayı 4 (Eylül 1979), Sayı 5-6 (Ekim-Kasım 1979), Sayı 7 (Aralık 1979), Sayı 10 (Mart 1980), Sayı 11 (Nisan 1980), Sayı 12 (Mayıs 1980), Sayı 13 (Haziran 1980), Sayı 18 (Kasım 1988), Sayı 19 (Ocak 1989), Sayı 21 (Haziran 1989), Sayı 26 (Mart-Nisan 1990).

Mücadele, Yıl 1, Sayı 23 (Temmuz 1991).

Paşabahçe, Sayı, 39 (Mayıs-Haziran 1988), Sayı, 40 (Temmuz-Ağustos 1988), Sayı 33-34 (Eylül-Ekim).

Petrol-İş, Sayı 56, 1 Ekim 1960, s. 5, Sayı 15,18 Şubat 1966, s. 1, Sayı 16, 25 Şubat 1966, s. 3, Sayı 23, 15 Nisan 1966, s. 3.

Şişe ve Cam, 1959-2002. tarihli koleksiyonun tamamı.

The Glass Worker, Haziran 1907, Cilt 4, no: 46.

Türk İşçisi, Sayı, 53, Kasım 1947.

Yön, Sayı 61, 29 Nisan 1966.

Participant Journal, Cilt 2, No.10, 1963.

Yeni Ufuklar Dergisi, Sayı 3, Şubat 1994.

Yürüyüş, Sayı 88 (14 Aralık 1976), Sayı 269 (3 Haziran 1980).

Gazeteler

Akşam, 12.12. 1971.

Aydabir, Yıl 1, 1 Haziran 1936.

Ayın Tarihi, 23.04.1983.

Bugün, 13 Şubat 2011.

Cam İş, 1952-1963 tarihli koleksiyonun tamamı.

Cam-Köy, Sayı 7 (16 Eylül 1998), Sayı 4 (16 Haziran 1998), Sayı 10 (Ocak 1999).

Cumhuriyet, 13.07.1933, 05.04.1934, 13.04.1934, 05.01.1934, 30.04.1934, 01.08.1934, 15.08.1934, 12.11.1934, 16.11.1934, 03.12.1934, 28.12.1934, 20.03.1935, 30.11.1935, 06.08.1937, 27.12.1938, 28.03.1939, 14.02.1949, 06.02.1950, 16.09.1960, 19.09.1960, 16. 06. 1980, 18. 06. 1980, 12.09.1985, 30.06.1988, 13.08.2002, 20.08.2002.

Dünya, 31.10.1971.

Ekonomi Politika; 26.03.1973.

En Son Dakika, 24.09.1951, 26.12.1951.

Evrensel, 12.08.2002, 18.04.2008.

Gece Postası; 18.03.1948, 06.10.1947, 05.03.1950, 03.12.1950, 28.07.1951, 26.09.1951, 28.09.1951, 30.06.1952, 12.08.1952, 20.08.1952, 15.08.1952, 16.09.1952, 19.09.1952, 10.07.1953, 03.08.1953, 13.10.1953, 14.10.1953, 15.06.1954, 18.06.1954, 15.09.1954, 17.09.1954, 28.11.1954, 30.12.1954, 05.10.1955, 06.11.1955, 08.11.1955, 09.11.1955, 05.03.1956, 27.03.1956, 03.04.1956, 02.07.1956, 05.07.1956, 13.10.1956, 21.10.1956, 25.11.1956, 09.12.1956, 19.12.1956, 12.04.1957, 09.12.1957, 22.05.1950, 30.06.1959, 22.01.1955, 11.11.1955, 12.08.1957, 02.02.1958, 20.06.1959, 27.08.1959, 14.09.1959, 14.10.1959, 18.03.1965.

Günaydın, 12.12.1971.

HaberTürk, 16.01.2011.

Hürbilek, 15.05.1948, 17.07.1948, 02.12.1949, 16.02.1949, 29.05.1948, 21.08.1948.

Hürriyet, 10.08.1991, 06.08.2002.

İşçi Hakkı, 04.10.1951, 15.02.1952.

İşçi Postası, 30.05.1964, 30.05.1967, 02.11.1971.

Milliyet, 28.01.1962, 02.11.1971, 12.06.1980, 13.06.1980, 01.09.1987, 06.08.2002

Sabah, 06.08.2002, 15.06.2000.
Son Havadis, 25.06.1974, 26.10.1971.
Son Posta, 6.07.1932.
Son Saat, 30.01.1948.
24 Saat, 05.03.1947,
Zaman. 10.07.1949.

İNTERNET KAYNAKLARI

"1500 Beykozlu İstanbul Defterdarlığına Yürüdü". Beykoz Olay. http://www.beykozolay.net/1500-beykozlu-istanbul-defterdarligina-yurudu.html, 11 Mayıs 2013, (erişim: 10 Ağustos 2013).

"Beykoz'da Kentsel Dönüşüm Olur mu?". Dost Beykoz. http://www.dostbeykoz.com/haber.asp?icerikID=9901&B=Beykozda-Kentsel-Donusum-olur-mu?#.UgZOJ99kf3x (erişim: 10 Ağustos 2013).

"Dernekler kentsel dönüşümü tartıştı". Dost Beykoz. http://www.dostbeykoz.com/haber.asp?icerikID=12378#.UgYnUt9kf3w, 10.02.2013, (10 Ağustos 2013).

"Geleneksel Beykoz Çayır Festivali başlıyor". *Beykoz Belediyesi*. http://www.beykoz.bel.tr/icerik/155/170/geleneksel-beykoz-cayir-festivali-basliyor-.aspx, 12.06.2011 (erişim: 10 Ağustos 2013).

"İş Bu Belge, Şişecamın Tarihçesidir". Bianet. http://www.bianet.orgt, 24.07. 2002 (erişim: 10 Ağustos 2013).

"Yaşadığımızı Hissediyorduk". (Sokağımdan Tarih Yazıyorum projesi kapsamında Beykoz sakini Nevriye Türye ile yapılan sözlü tarih görüşmesi notları). http://www.sokagimdantarihyaziyorum.org/sayfa.php?ilce=3&rp=109 (erişim: 12 Şubat 2013).

"Başkan Çelikbilek: Fabrikaların Yerini, Turizm ve Eğitim Sahaları Dolduracak". Beykoz Belediyesi. http://www.beykoz.bel.tr/guncel/haberler_05/baskan-celikbilek-fabrikalarin-yerini-turizm-ve-egitim-sahalari-dolduracak_976.html, 7.03.2013 (erişim: 10 Ağustos 2013).

"Mehmet Şişmanoğlu: Adı Sınıf Mücadelesi İle Anılan Adam". Kristalis.org. http://www.kristalis.org.tr/aa_php/Genel_Sayfa.php?KartNoX=13 (erişim: 10 Ağustos 2013).

Beykoz Belediyesi. http://www.beykoz.bel.tr/beykoz/beykoz_01/ (erişim: 10 Ağustos 2013).

Çelik, Aziz. "Şişecam'dan Hile, İşçiden Direniş". Sendika. Org. http://www.sendika.org/2013/01/sisecamdan-hile-isciden-direnis-aziz-celik-birgun, (erişim: 10 Ağustos 2013).

http://www.beykoz.bel.tr/beykoz/beykoz_01/

Kandemir, Emrullah. "Beykoz'da Yöre Dernekleri". Bilgi Beykoz. www.bilgibeykoz.net, 29.06.2011, (erişim: 01.08.2011).

"Konfederasyonumuzun Dördüncü Genel Kurul Toplantısı". İşveren, Ocak 1966 (http://tiskweb.com/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1951&id=94) (erişim: 10 Ağustos 2013).

Özkan, İsmail. "Yenilgi Adım Adım Geldi". Ekenek. http://www.ekenek.gazetesi.biz.tr (erişim: 1 Mart 2011).

Özkan, İsmail. "Marksistler Haklı Çıktı, İşçiler Yenildi". Bianet. http://www.bianet.orgt, 11.02.2003 (erişim: 11.02.2003).

Şafak, Can. "Haydi, unutmayalım bu dayanışmayı!", Sendika.Org. http://www.sendika.org/2007/05/haydi-unutmayalim-bu-dayanismayi-can-safak, 20.05.2007 (erişim: 10 Ağustos 2013).

Şişecam yıllık raporları. (http://www.sisecam.com.tr/yatirimci_dosyasi/faaliyet_rap/ex_faaliyet.html).

The Modiano Genealogy, http://www.themodianos.gr (erişim: 29 Ocak 2008).

Türkiye İş Bankası Müzesi. http://www.muze.isbank.com.tr

RESMİ YAYINLAR

Kanunlar

"İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu", Kabul: 27.6.1945, (*Resmi Gazete*, 07.07.1945, Sayı: 6051).

"İş Kanununun 5518 sayılı kanunda tadil edilen 13 üncü maddesinin altıncı fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun", Kabul: 08.02.1952, (*Resmi Gazete*: 13.12.1952, Sayı 8033).

"Sermayesinin tamamı Devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan İktisadi Teşekküllerin teşkilatıyle idare ve murakabeleri hakkındaki kanonun 45 inci maddesinin 3 ve 4 üncü bentlerinin değiştirilmesine ve bu kanuna bir madde eklenmesine dair Kanun", Kabul: 28.12.1953, (*Resmi Gazete* 30.12.1953, Sayı: 8596).

"3460 ve 6212 sayılı kanunların şümulü dışında kalan umumi, mülhak ve hususi bütçeli dairelerle mütedavil sermayeli müesseseler, sermayesinin yarısından fazlası Devlete ait olan şirket ve kurumlarla belediyeler ve bunlara bağlı teşekküllere ait iş yerlerinde çalışan işçilere ilâve tediye yapılması hakkında Kanun", Kabul: 26.01.1955, (*Resmi Gazete*, 31.1.1955, Sayı: 8918).

"Gecekondu Kanunu", Kabul: 20.7.1966, (*Resmi Gazete*, 30 Temmuz 1966, Sayı: 12362).

"Süresi Sona Eren Toplu iş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun", Kabul: 24.12.1980, (*Resmi Gazete*, 27 Aralık 1980, Sayı: 17203).

"Sendikalar Kanunu", Kabul: 5.5.1983, (*Resmi Gazete*, 7 Mayıs 1983, Sayı: 18040).

"Boğaziçi Kanunu", Kabul: 18.11.1983, (*Resmi Gazete*: 22 Kasım 1983, Sayı: 18229).

Bakanlar Kurulu Kararları

"Kararname", Tarih: 17.2.1934, (*Resmi Gazete*, 5 Mart 1934).

"Bakanlar Kurulu Kararı", Sayı: 2001/2492, (*Resmi Gazete*, 08.06.2001, Sayı: 24426).

"Bakanlar Kurulu Kararı" Sayı: 2003/6479, (*Resmi Gazete*, Tarih: 8 Aralık 2003, Sayı: 25310).

"Bakanlar Kurulu Kararı", Sayı: 2004/6782, (*Resmi Gazete*, Tarih: 14 Şubat 2004, Sayı: 25373).

Yüksek Hakem Kurulu Kararları

"İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun", Kabul: 20.2.1947, (*Resmi Gazete*: 26.2.1947, Sayı: 6542).

"İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı", 6.2.1952, Esas no: 1012-12-5 Karar no: 119 (*Resmi Gazete*, 25 Mart 1952, Sayı: 8068).

"İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı", 20.5.1953, Esas no: 1012-12-23 Karar no: 259 (*Resmi Gazete*, 25 Temmuz 1953, Sayı: 8467).

"İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı", 22.7.1954, Esas no: 1012-12-99 Karar no: 432 (*Resmi Gazete*, 8 Eylül 1954, Sayı: 8797).

"İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı", 23.9.1959, Esas no: 1012-12-60 Karar no: 127 (*Resmi Gazete*, 16 Kasım 1959, Sayı: 10356).

"İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı", 22.2.1962, Esas No: 1012-12-19, Karar No: 962/46 (*Resmi Gazete*, 8 Haziran 1962, Sayı: 11123).

İmtiyazlar

Düstur. Birinci tertib, Cild.5, 1 Kanunisanı 1299 (1883)-26 Mart 1304 (1888), Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1937, s. 80-81.

Düstur. Birinci Tertib Cild.7, 29 mart 1311-19 şubat 1319, Ankara: Başvekâlet Matbaası, s. 898-899.

Düstur. Üçüncü Tertip, Cild.8, Kasım 1926 - Ekim 1927, Ankara: Devlet Matbaası, 1946, s. 655-662.

Mahkeme Kararı

DİSK ve DİSK'e bağlı Sendikalar Davası *Hürcam-İş Gerekçeli Karar*. Esas No: 1981/698, Karar No: 1986/251 Kitap No: 18, Sendika No: 16.

Meclis Tutanakları

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VIII, cilt 12, /68.Birleşim, 7.6.1948, Ankara, 1948.

T.B.MM. Tutanak Dergisi, cilt 101, 21. Dönem/122. Bileşim (Olağanüstü), 30.07.2002.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre IX, cilt 24 Devamı, Birleşim 114, 22.7.1953, Ankara, 1953.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre X, cilt 1-2, 14.06.1954, 28.06.1954, Ankara, 1954.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VIII, cilt 22, 1950. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, cilt 1, Ankara,1957 arasındaki ciltler.

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 124. Birleşim (28 Aralık 1982 Salı), s. 639-640.

MBK Tutanakları, 19.9.1960, Birinci Oturum, s. 8.

YAYINLANMAMIŞ TEZLER

Akgöz, Görkem, "Many Voices of a Turkish State Factory: Working at Bakırköy Cloth Factory, 1932-1950", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Amsterdam Üniversitesi, 2012.

Alnıaçık, Ayşe. "After Deindustrialization, in the Midst of Urban Transformation: The Case of Paşabahçe", Yayınlanmamış Yüsek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Ens., 2008.

Aysu, Çiğdem. "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İst. Üniv. Deniz Bil. ve Coğrafya Ens., 1989.

Ertuğ, Hüseyin Nejdet, "Osmanlı Kefâlet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefâlet Defterine Göre Boğaziçi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1997.

Jacobs, Catherine Anne, "Craft Survival in Glass Industry of Southern New Jersey: The Metal of Tradition", Yayınlanmamış Master Tezi, University of Delaware, 1992.

Koçak, M. Hakan, "Türkiye Çalışan Sınıf Kültüründe Dayanışma Örüntüleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi SBE, 2001), s. 20.

Nacar, Can, "Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

Spencer, Terence, "Trade Unionism And Socio-Economic Development In The Yorkshire Glass Industry, circa 1840-1940", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Open University Faculty of Arts, 1988.

Yavuztürk, Şükriye Pınar, "Temettuat Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Türkiyat Araş. Enst., 2006.

DİĞER KAYNAKLAR

Suha Arın (Yapımcı-Yönetmen), *Camın Teri* [Belgesel Film], İstanbul: MTV, 1985.

TÜİK Milletvekili Seçim Sonuçları Veritabanı (www.tuik.gov.tr)

"1935'te fabrikanın açılış töreninde 'bizim nesle ne mutlu ki fabrika seslerile gözlerimizi açmış bulunuyoruz,' sözleriyle semtin coşkusunu dile getiren kız çocuğu artık yok. Semtin işsiz gençleri umutsuzlukla caddelerde dolaşıyor. Ama bunlar yalnızca gözle görünenler. Semtin tüm dokusuna sinmiş işçi sınıfı mirası, görünmeyen ama hissedilen bir güç olarak varlığını sürdürüyor..."

Hakan Koçak, bir semtin ve bir fabrikanın evreninde, Türkiye işçi sınıfının oluşum ve değişim tarihini anlatıyor. 150 yıllık bir tarih bu: Billur Fabrika-i Hümayun'undan başlıyor, 1890'lardan 1911'e faaliyet gösteren, işçilerinin 1908 grevlerinde yer aldığı Levi-Modiano cam fabrikasından geçiyor ve Paşabahçe Şişecam Fabrikası'nın 70 yılı aşan tarihine bağlanıyor. Adını Paşabahçe semtinden alan ve semtin hayatına da damgasını vuran Şişecam Fabrikası'nın işçileri, "1966 Grevi"yle de, Türkiye işçi sınıfı hareketinin tarihinde dönüm noktalarından birine imza atmıştı.

Camın İşçileri, işçi sınıfının, Türkiye tarihindeki bütün evreleri nasıl, 'hangi bilinçle' kat ettiğini alabildiğine canlı bir şekilde görmemizi sağlıyor. İşçilerin tek parti dönemini, DP iktidarını, 27 Mayıs'ı ve 1960 sonrası sola kayma sürecini nasıl yaşadıklarını, nasıl anlamlandırdıklarını izliyo[redacted]osyolojinin cam küresinde. Hikâyenin sonunda, s[redacted]ıflaması ve 2000'lerin başındaki kapanış var. "Bu [redacted]a bitmez..." dedirten bir deneyim bırakarak... ■

THG
0399776
BNV

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1421-0
9 789750 514210